

50634

50634

XXXIV. KÖTET. I. SZ.

ÚJ FOLYAM.

1914 FEBRUÁR 15.

teljes

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

NAGY GÉZA.

ASZ-KHETEI EMLÉKKŐ.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1914.

A jelen füzet mellékletei: A XXXIII. kötet címlapja, tartalomjegyzékei, az ábrák magyarázata és a betürendes tárgymutató.

TARTALOM.

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

I. SUPKA GÉZA. Motivum vándorlás a korábbi középkorban. (12 képpel). I. közlemény --- 1—19. és 70—71. l. II. LEHOCZKY TIVADAR. A mezőkaszonyi kincses serlegek. (Öt képpel) 19—24. és 71. l.	III. Török sírkövek Lippáról a dél-magyarországi Múzeumban. <i>Omer Feridoun</i> átirása, fordítása és jegyzetei után. (Öt képpel) --- 24—29. és 71. l. IV. Dr. ÉBER LÁSZLÓ. Középkori szobrok, barokk oltárok. (Hat képpel) 29—37. és 71. l.

IRODALOM.

I. NIEDERLE L. Szláv régiségek. <i>Ism. dr. Ernyey József</i> --- 38—44. és 71. l. II. Az orosz irodalomból. Materialij po archeologij Kavkaza. VIII. k. A bal-tai és machcseszkai temetők. <i>Ism. Munkácsy Mihály</i> --- 44—49. és 71—72. ll.	III. Az ó-babyloniai vágótőr kérdéséről H. Prinz és H. Schmidt értekezése. <i>Ism. Bella Lajos</i> --- 49—52. és 72. l. IV. Dr. KARÁCSONYI J. Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták. <i>Ism. Istvánfi G.</i> 52—55. és 72. l.
- Ábra:* Réz- és bronzbalták Torda vidékéről. (Öt kép) --- 55. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. TÉGLÁS ISTVÁN. Réz- és bronzbalták Torda vidékéről. (Öt képpel) 56—58. és 72. l. (A képeket l. 55. lapon). II. BIBÓ-BIGE GYÖRGY. A kelebiai pusztai (Szabadka) templom ásatás 58—59. és 72. l. III. MAROSI ARNOLD. A székesfehérvári múzeum honfoglalás- és Árpádkori régiségei --- 60—63. és 72. l.	IV. Dr. JANICSEK JÓZSEF. Régészeti tárlózatok Eperjesen --- 63—66. és 72. l. V. KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adalék --- 66—67. l. VI. K. L. Magyar régiségek 67—68. l. VII. A M. N. Múzeum régiségtárának új osztályigazgatója --- 68. l. VIII. Az akad. arch. bizottságának ülése --- 68—69. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeumban.

★

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXIV. kötete (1914) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ivnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és december 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt a társ. titkárhoz (Nemzeti Múzeum) küldendők; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

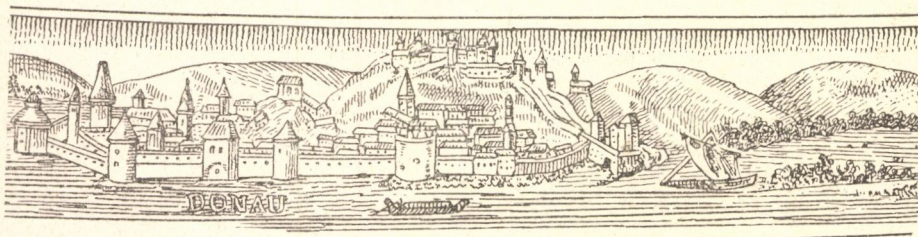
A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI

NAGY GÉZA.

ÚJ FOLYAM. XXXIV. KÖTET.

ÖT MELLÉKLETTEL ÉS SZÁZNYOLCZVANÖT ÁBRÁVAL.

BELGRÁD A XVIII. SZÁZADBAN.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1914.

50634

TARTALOMJEGYZÉK.

A) A SZERZŐK BETÜRENDES SORA SZERINT.

- ALAPI GYULA. A komáromi görög-keleti templom faragott műkincsei 119—132, 167. — A komáromi múzeum új otthonában 154—156. — Mibe került a komáromi múzeum épülete? 265.
- ALFÖLDI ANDRÁS, ism. Dr. Buday Á.: Római felirattan cz. művét 430—431, 454.
- BELLA LAJOS, ism. H. Prinz és H. Schmidt értekezéseit az ó-babyloniai vágótőr kérdéséről 49—52, 72.
- BIBÓ-BIGE GYÖRGY. A keletibai pusztai (Szabadka) templom ásatás 58—59, 72.
- ERNYEY JÓZSEF, ism. Niederle L. Szlav régiségek cz. művét 38—44, 71, 139—145, 167—168.
- ÉBER LÁSZLÓ. Középkori szobrok, barokk oltárok 29—37, 71.
- FORSTER GYULA br. Az új francia törvény a történelmi emlékek védelméről 247—262, 276.
- FREY IMRE, ítj. A mátételkei bronzlelet 269—270.
- GÁRDONYI. A magyarországi halmok kérdéséhez 381—398, 452—453.
- GEREVICH TIBOR, ism. Mihalik J. A kassai Szent Erzsébet templom cz. művét 424—430, 454.
- GCH. Lembergi gyűjtemények 439—441.
- HALAVÁTS GYULA. A nagydisznódi ágost. evang. templom 232—240, 276. — Az alczinai, holczmányi, oltszakadati és feleki ág. ev. templomok 373—380, 451.
- HARSÁNYI PÁL. A kenézliői lelet olasz érmei 340—344, 450.
- HOFFMANN EDITH. Harpokrates szobrocskák a Nemzeti Múzeumban 221—232, 275—276.
- ISTVÁNYI G., ism. Karácsonyi J. «Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták?» cz. művét 52—55, 72.
- JANICSEK JÓZSEF. Régészeti tarlózatok Eperjesen 63—66, 72, 265—269.
- JÓSA ANDRÁS. Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban 169—184, 271—273, 303—340, 449—450.
- KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adalék 66—67.
- K. L. Magyar régiségek 67—68.
- KÉMENES ANTAL. Tászkotetői leletekről 110—119, 166—167.
- LÁNG MARGIT. Kerek idomú terracotta épület Cumaeből 344—350, 450.
- LEHOCZKY TIVADAR. A mezőkaszonyi kincses serlegek 19—24, 71.
- L. F., ism. Az erődsi ásatásokat 151—153.
- MAHLER EDE. Adalék az egyiptomi óbirodalom chronológiájához 84—89, 165.
- MAROSI ARNOLD. A székesfehérvári múzeum honfoglalás- és Árpádkori régiségei 60—63, 72.
- B. MISKE KÁLMÁN. Nehány szó Észak-Olaszországban tett tanulmányutamról és az olaszországi befolyásról præhist. provinciáinkkal szemben 285—303, 449—450.
- MOLNÁR VIKTOR. Régi pecsétek gipszbe öntése 447—448.
- MUNKÁCSY MIHÁLY, ism. A kazáni múzeum Lihacsev-féle gyűjteményének kalauzát 145—149, 168. — Az orosz irodalomból: Materialij po archeologij Kavkaza. VIII. k. (ism.) 44—49, 71—72. — ism. Glasnik. 1914. 1—2. füzetét 411—414, 454.
- NAGY G. A magyar műkincsek elkallódása 264. — A háború 441—443.
- N. G., ism. Posnansky. Eine præhist. Metropole in Süd-Amerika cz. művét 401—411, 453—454.
- B. NYÁRY JENŐ. (Nekrolog) 281—284, 449.

- OMER FERIDOUN. Belgrádi török emlékek 132—138, 167. — Török sírkövek Lippáról a délmagyarországi múzeumban 24—29, 71.
- ROTH VIKTOR. Beszterczei ötvösművek 355—372, 451.
- SUPKA GÉZA. Motivumvándorlás a korábbi középkorban 1—19, 70—71, 89—110, 165—166, 184—203, 273—274. — ism. Kármán J. A késői római művészet problémája cz. művét 418—424, 454.
- TAKÁCS ZOLTÁN (felvinczi), ism. Ellis H. Minns. Skythians and Greeks cz. művét 399—401, 453.
- TALLGREN, A. M. A keletoroszországi bronzkorszakról 73—83, 164.
- TÉGLÁS GÁBOR. Caelestis Virgo jelentősége Daciában 350—354, 451. — ism. Hoernes A. Wissenschaftl. Mittheil. aus Bosnien XII. köt. 415—418, 454.
- TÉGLÁS ISTVÁN. Réz- és bronzbalták Torda vidékéről 56—58, 72.
- VARGA ZSIGMOND. Sumir régészeti tanulmányok. I. A sumirok szerepe a bronz s általában az érczek megművelésében 203—221, 274—275.
- Az akad. arch. bizottságának ülése 68—69.
- Arany korona (XIV. sz.) 153.
- Belgrád képe és csatajelenetek egy múzeumi szablyán 444.
- d., ism. Forster Gyula, Magyarország Műemlékei III. kötetét 241—243, 276.
- Dr. Éber L. és Mihalik J. akadémiai székfoglalója 439.
- e —r., ism. Möller István, A vajdahunyadi vár építési korai cz. művét 243—246, 276.
- A Fejérváry-gyűjtemény 444—447.
- Dr. Gerecze Péter. (Nekrolog) 433.
- Hampel J. aquincumi emléktáblája 436—437.
- Dr. Hattyuffy Dezső. (Nekrolog) 432.
- Ifj. dr. Kerekes Pál. (Nekrolog) 436.
- Múzeumi hírek 441.
- A M. N. Múzeum régiségtárának új osztályigazgatója 68.
- B. Nyáry J. temetése 436.
- Pulszky F. emlékezete 438.
- Hírek a régiségtárból 153—154.
- Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 160—162, 278—280.
- A soproni üvegserleg botránya 162—163, 262—264.
- A szegedi múzeumból 156.
- A Székely N. Múzeum 1913-iki állapotáról 156—160.
- Thurzó Kálmán. (Nekrolog) 435.
- Zsámbéki rómaikori kocsi 150—151.

B) ARCHÆOLOGIAI KORREND SZERINT.

I. Őskor.

- BELLA LAJOS, ism. H. Prinz és H. Schmidt értékezéseit az ó-babyloniai vágótör kérdéséről 49—52, 72.
- FREY IMRE, ifj., A mátételkei bronzlelet 269—270.
- GÁRDONYI. A magyarországi halmok kérdéséhez. (Kő-, bronz- és kora vas-kori halmok) 381—398, 452—453.
- L. F., ism. Az erődsí ásátásokat 151—153.
- MAHLER EDE. Adalék az egyiptomi óbirodalom chronológiájához 84—89, 165.
- B. MISKE KÁLMÁN. Nehány szó Észak-Olaszországban tett tanulmányutarról és az olaszországi befolyásról praehistorikus provinciáinkkal szemben 285—303, 449—450.
- MUNKÁCSY MIHÁLY, ism. Glasnik. 1914. 1—2. füz. Boszniai rézkori leletek 411—414, 454.
- N. G., ism. Posnansky A, Eine prähist. Metropole in Süd-Amerika cz. művét 401—411, 453—454.
- TALLGREN, A. M. A keletoroszországi bronzkorszakról 73—83, 164.
- TÉGLÁS ISTVÁN. Réz- és bronzbalták Torda vidékéről 56—58, 72.
- VARGA ZSIGMOND. Sumir régészeti tanulmányok. I. A sumirok szerepe a bronz s általában az érczek megművelésében 203—221, 274—275.
- ALFÖLDI ANDRÁS, ism. Dr. Buday Á. Római felirattan cz. művét 430—431, 454.

II. Ókor.

- GÁRDONYI. A magyarországi halmok kérdéséhez. (Rómaikori halmok) 390, 392.

HOFFMANN EDITH. Harpokrates szoborcskák a Nemzeti Múzeumban 221—232, 275—276.

LÁNG MARGIT. Kerek idomú terracotta épület Cumaeból 334—350, 450.

A soproni üvegserleg botránya 162—163, 262—264.

SUPKA G., ism. Kármán J. A késői római művészet problémája cz. művét 418—424, 454.

TAKÁCS ZOLTÁN (felvinczi), ism. Ellis H. Minns Skythians and Greeks cz. művét 399—401, 453.

TÉGLÁS GÁBOR. Caelestis Virgo jelentősége Daciában 350—354, 451.

Zsámbéki rómaikori kocsi 150—151.

III. Népvándorlás kora.

ERNYEY JÓZSEF, ism. Niederle L. Szláv régiségek cz. művét 38—44, 71, 139—145, 167—168.

GÁRDONYI. A magyarországi halmok kérdéséhez. (Népvándorlás- és honfoglaláskori halmok) 394.

Dr. HARSÁNYI PÁL. A kenézli lelet olasz érmei 340—344, 450.

JÓSA ANDRÁS. Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban 169—184, 271—273, 303—340, 450.

MAROSI ARNOLD. A székesfehérvári múzeum honfoglalás- és Árpádkori régiségei 60—63, 72.

SUPKA GÉZA. Motívumvándorlás a korábbi középkorban 1—19, 70—71, 89—110, 165—166, 184—203, 273—274.

IV. Középkor és Újabb kor.

ALAPI GYULA. A komáromi görög-keleti templom faragott műkincsei 119—132, 167.

Belgrád képe és csatajelenetek egy XVIII. századbéli múzeumi szablyán 444.

BIBÓ-BIGE GYÖRGY. A kelebiai pusztai (Szabadka) templom ásatás 58—59, 72.

ÉBER LÁSZLÓ. Középkori szobrok, barokk oltárok 29—37, 71. — Akadémiai székhelyének ism. 439.

GEREVICH TIBOR, ism. Mihalik J. A kassai Szent Erzsébet templom cz. művét 424—430, 454.

HALAVÁTS GYULA. A nagydisznódi ágost. evang. templom 232—420, 276. — Az

alczinai, holcsmányi, oltszakadati és feleki ág. ev. templomok 373—380, 451.

ISTVÁNYI G., ism. Karácsonyi J. «Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták?» cz. művét 52—55, 72.

JANICSEK JÓZSEF. Régészeti tarlózatok Eperjesen 63—66, 72, 265—269.

K. L. Magyar régiségek 67—68.

KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adalék 66—67.

KÉMENES ANTAL. Tászkotetői leletekről 110—119, 166—167.

LEHOCZKY TIVADAR. A mezőkaszonyi kincses serlegek 19—24, 71.

Dr. MIHALIK JÓZSEF akadémiai értekezésének ism. 439.

MUNKÁCSY MIHÁLY, ism. A kazáni múzeum Lihacsev-féle gyűjteményének kalauzát 145—149, 168. — Az orosz irodalomból: Materialij po archeologij Kavkaza, VIII. k. (ism.) 44—49, 71—72.

OMER FERIDOUN. Belgrádi török emlékek 132—138, 167. — Török sírkövek Lippáról a délmagyarországi múzeumban 24—29, 71.

Dr. ROTH VIKTOR. Besztercei ötvösművek 355—373, 451.

Arany korona (XIV. sz.) 153.

—e —r., ism. Möller István, A vajdahunyadi vár építési korai cz. művét 243—246, 276.

V. Vegyes közlemények.

ALAPI GYULA. A komáromi múzeum új otthonában 154—156. — Mibe került a komáromi múzeum épülete? 265.

—d., ism. Forster Gyula. Magyarország Műemlékei III. kötetét 241—243, 276.

A Fejérváry-gyűjtemény 444—447.

FORSTER GYULA br. Az új francia törvény a történelmi emlékek védelméről 247—262, 276.

GCH. Lembergi gyűjtemények 439—41.

Dr. HAMPEL J. emléktáblája 436—437.

MOLNÁR VIKTOR. Régi pecsétek gipszbeöntése 447—448.

NAGY G. A magyar műkincsek elkallódása 264. — A háború 441—443.

Nekrologok:

Dr. Gerecze Péter 433.

Dr. Hattyuffy Dezső 432.

- Ifj. dr. Kerekes Pál 436.
 B. Nyáry Jenő 281—284, 449.
 Thurzó Kálmán 435.
 B. NYÁRY JENŐ temetése 436.
 PULSZKY FERENCZ emlékezete 438.
 TÉGLÁS. G., ism. Wissenschaftl. Mitth.
 aus Bosnien. XII. köt. Szerk. Hoernes M. cz. művét 415—418.
 Az akad. arch. bizottságának ülése 68—69.
- A M. N. Múzeum régiségtárának új osztályigazgatója 68.
 Múzeumi hírek 441.
 Hírek a régiségtárból 153—154.
 Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 160—162, 278—280.
 A szegedi múzeumból 156.
 A Székely N. Múzeum 1913-iki állapotáról 156—160.

C) ÁBRÁK MAGYARÁZATA.

4. Saintes-i (Angoulême) szoborcsoport.
5. Hariti és Kuvera. Szoborcsoport a sahri-bahloli ásatásokból.
6. A saintes-i (Angoulême) szoborcsoport hátsó oldala.
7. Buddha kísérekkel.
7. Asz-khetei emlékkő.
8. Kuvera kísérvél. Bacchikus jelenet töredéke.
9. Ábrázolás a gundestrupi ezüst-edényről.
10. Bouray-i bronzszobor.
11. Buddha-szobor.
13. Kései antik bronz szekrényveretek Magyarországról, a Nemzeti Múzeumban.
16. Khotan-vidéki dombormű: Gandharvi istennő.
17. Perzsa stílus Boddhisattva. Deszkafestmény Khotánból.
21. Bocskay István serlege.
22. Bocskay István serlege.
23. A mezőkaszonyi ref. egyház kelyhe.
23. A mezőkaszonyi ref. egyház ezüst ivópohara.
25. Haszan agha sírköve.
26. Haszan agha sírköve.
28. Izmajil agha turnadsi sírköve.
31. A ruszti Szt. Egyed-templom régi oltárának szobrai (1500 k.)
32. A keresztfalusi (Szepes m.) templom oltárának szobrai.
33. A zsigrai (Szepes m.) templom oltárának 1400 körüli Madonna-szobra.
34. A zsigrai (Szepes m.) templom barokk mellékoltára.
35. A podolini Szt. Katalin szobor a XV. század második feléből.
37. A podolini templom főoltára Mária szobrával.
55. Réz- és bronzbalták Torda vidékéről. Téglás István gyűjteményében.
74. Az altaji vagy szibériai bronzkor-szak jellemző tárgyai.
75. Az urali vagy keletoroszországi bronzkorszak jellemző tárgyai.
77. A keletoroszországi bronzkorszak elterjedési területének térképe.
79. A keletoroszországi bronzkor első időszakát jellemző tárgyak.
80. A keletoroszországi bronzkor második időszakát jellemző tárgyak.
82. A keletoroszországi bronzkor kései időszakát jellemző tárgyak (1—13.)
83. A keletoroszországi bronzkor kései időszakát jellemző tárgyak (14—19.)
85. Hieroglif szöveg I. Merenra' piramisából.
86. Orion és a Sothis-tehén. Kép Denderában.
90. A nagyszentmiklósi 2. sz. korsó c) oldala.
91. Garuda és Naga; kőszobor Sanghaóból.
91. Garuda és Nágini; kőszobor Sanghaóból.
92. Kyma a ravennai Theodorik-molessről.
93. A nagyszentmiklósi kincs 7. sz. korszaka gázló-idyll.
94. Gázló-idyll a hildesheimi kincs egy ezüst-edényéről.
95. Gázló-idyll. Festmény az adzsantái I. barlangból.
96. Mezopotámiai miniatúra, XII. sz.
97. XVI. sz. persa csésze a M. Nemzeti Múzeumban.

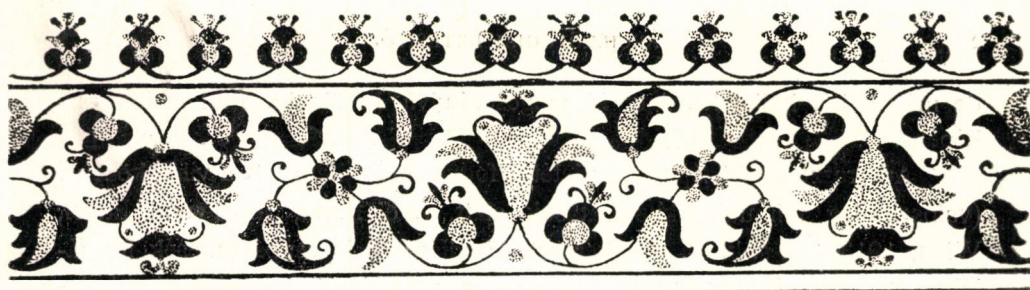

97. XVII. sz. török talacska a M. Nemzeti Múzeumban.
98. Ván-ból (Örményország) származó bronz balta.
98. A petreosai kincs párduczos csészéje.
99. Ökörfejes aranydiszítvány, kobánvidéki sírból.
99. Ökörfejes ruhadisz, Childerik tour-nay-i sírjából.
99. Népvándorláskori ökörfejes gyűrű a Magyar Nemzeti Múzeumban.
100. A Karagodenaskhi arany nyakpérecz középső tagja.
103. Trigueta a M. Nemzeti Múzeumban.
103. Skytha törmarkolat.
103. Ezüst homlokdisz a krasznokutszki skytha sírből.
106. Iskender és Chadhir, klimovai ezüst tálon.
107. II. Khozrev-Párviz, a párisi Cab. J. Médailles táján.
108. Wolfsheimi ereklyetartó, Ardesir nevével.
113. Tászkotetői sziklakarczolatok.
114. Tászkotetői sziklakarczolatok.
116. Tászkotetői sziklakarczolatok.
117. Tászkotetői sziklakarczolatok.
120. A komáromi görög-keleti templom belseje.
121. A komáromi görög-keleti templom faragott stalluma.
124. Részlet a komáromi görög-keleti templom faragott stallumából.
125. Részlet a komáromi görög-keleti templom faragott stallumából.
127. Háttám a komáromi görög-keleti templom faragott stallumából.
129. Háttám a komáromi görög-keleti templom faragott stallumából.
130. Homlokfal a komáromi görög-keleti templom faragott stallumából.
131. Czímeres homlokfal a komáromi görög-keleti templom faragott stallumából.
134. Damad Ali pasa nagyvezir sírköve 1741-ből.
137. Hadsi Besir agha belgrádi kútjának fölírtos márványtáblája 1741-ből.
138. Régi török sisak a M. Nemzeti Múzeum Delhæs-gyűjteményében.
141. Szláv hajkarikák.
142. Honfoglaláskori régiségek Magyarország területéről.
147. Nagy bolgárországi és magyarországi honfoglaláskori leletek.
171. A szabolcsi földvár vázlata.
173. A tiszá-eszlár-sinkahegyi temetőből való honfoglaláskori leletek.
175. A tiszá-eszlár-sinkahegyi temetőből való Árpádkori leletek.
176. Leletek a nagyhalászi homoktanyáról.
177. Zalkovi lelet.
179. Gégényi lelet.
180. Kisvárdai lelet.
183. Nagyhalász-kiszomborhegyi lelet.
185. Schirsteini ezüst karperecz a wormszi múzeumban.
185. Bakodpusztai karperecz a M. Nemzeti Múzeumban.
187. Arany illatszeres edényke a novo cserkaszki leletből.
191. Arany diszítványok a római Trasteveriből a Rosenberg-gyűjteményben.
191. Magyarországi arany diszítvány a Jankovich-gyűjteményben.
191. Aranycsatt a Jankovich-gyűjteményben.
191. Aranyszíjvég a Jankovich-gyűjteményben.
192. Gótlendi diszítvány a stockholmi múzeumban.
192. Diszítvány Kaehrlíchből a bonni múzeumban.
192. Göppingeni diszítvány a stuttgarti múzeumban.
193. Pfullingeni trigueta a wiesbadeni múzeumban.
193. Diszítvány Ursinoból, a berni múzeumban.
193. Övcsatt Oberwallisból, a zürichi múzeumban.
194. Arany karvalyfej Khnumit egyiptomi hercegnő nyaklánczáról.
195. Zománczos naos a dahsuri ásatásokból.
196. Fafaragású fej az ú. n. vimosei leletből.
199. Karvalyos korong az oxusi kincsből.
200. Allatfejű dísz az akmecei kurgánból.
210. Tellohi (lagasi) ércz fogadalmi szobrok.

211. Gudea korabeli munkásszobrok.
 212. Térdelő istenszobrok Lagasból.
 213. Sumir istenszobor.
 214. Bikaszobrok Tellohból.
 215. Öntött bikafej Ur-nina idejéből.
 217. Ezüsttel inkrusztált bikaszobor a Louvre-ban.
 218. Ércz kecskefej Farából.
 219. Ércz lánDSA Kis területéről a tört. idő elejéről.
 220. Entemena ezüst vázája.
 233. A nagydisznódi templom alaprajza.
 234. A nagydisznódi templom képe.
 235. A nagydisznódi templom déli ajtajának képe.
 237. A nagydisznódi templom nyugati kapujának képe.
 239. Hutter János sírköve.
 240. Harpokrates bronzszobrocskák a M. Nemzeti Múzeumban.
 232. oldalhoz : I. tábla : Harpokrates-szobrocska a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában.
 II. tábla : Harpokrates-szobrocska a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában.
 III. tábla : Harpokrates-szobrocska a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában.
 IV. tábla : Harpokrates-szobrocska terracottából, a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárában. (Delhaes-gyűjtemény.)
 V. tábla : Harpokrates-bronzszobrocska és Harpokrates-szobrocskák terracottából, a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárában. (Delhaes-gyűjtemény.)
 285. Belgrád a XVIII. században.
 288. Disz- és kapcsolótűk. (1–5. ábra).
 292. Északitaliai s magyarországi yonóshátú kapcsolótűk. (I. tábla. 1–6. ábra).
 295, 296. Északitaliai kapcsolótűk a bronzkor végső szakából. (II. tábla. 1–8. ábra, III. tábla. 1–6. ábra).
 299. Északitaliai kapcsolótűk a korai vaskor I–II. szakából. (IV. tábla. 1–9. ábra).
 301. Északitaliai kapcsolótűk a korai vaskor III. szakából s az etruszk időszakból. (V. tábla. 1–11. ábra).
 304. Térképrészlet Szabolcsmegyéből Kenézlővel s a szomszédos községekkel. (IX. kép).
 305. Kenézlői farkaszugi temető. (X. kép).
 306–337. A kenézlői honfoglaláskori temető leletei. (XI–XX., XXII–XLIX. kép).
 320. Szasszanida-érmek a kenézlői leletben. (XXIX. B) kép).
 343. Olasz érmek. (1. Berengár, Provencei Hugo- és III. Lothártól) a kenézlői leletben. (XXI. kép).
 345, 317. Cumaei terracotta épület. (I–II. kép).
 351. Várhelyi római fölíratos emlékkő a Caelestis Virgo Augustának Nemesianus által emelt templomról. (Egy tábla).
 357. Besztercei ötvösművek. I. tábla. 1. aldorfi, 2. csepáni, 3. petresi, 4. királynémeti kelyhek.
 359. Besztercei ötvösművek. II. tábla. 5. bessenyei, 6. várhelyi, 7. felső-újfalusi, 8. nagydemeteri kelyhek.
 361. Besztercei ötvösművek. III. tábla. 9. dipsei, 10. nagydemeteri, 11. besztercei, 12. aranyosszentmóriczi kelyhek.
 363. Besztercei ötvösművek. IV. tábla. 13. törpényi, 14. fehéregyházi, 15. lekenzei, 16. bessenyői kelyhek.
 365. Besztercei ötvösművek. V. tábla. 17., 18., 20. besztercei, 19. zsolnai kelyhek.
 367. Besztercei ötvösművek. VI. tábla. 21. kákszentgyörgyi, 22–23. lekenzei, 24. vindai kelyhek.
 369. Besztercei ötvösművek. VII. tábla. 25. fehéregyházi, 26. lekenzei kanna.
 374. Az alczinai ág. ev. templom alaprajza.
 375. Az alczinai ág. ev. templom képe.
 376. A holczmányi ág. ev. templom alaprajza és a kapuzat jobb fele.
 378. Az oltszakadati ág. ev. templom alaprajza és a kapuzat jobb fele.
 379. A feleki ág. ev. templom alaprajza és kapuzata.
 398. A csurgói (Fejér m.) hallstattkori sírhalom Kr. e. 500. körül.
 399, 432. Belgrádi csatakép egy XVIII. századbeli szablya vésete után.
 437. Hampel J. aquincumi emléktáblája.
 455. A nyitra-lehotai bronzkori sírhalom.

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

MOTIVUMVÁNDORLÁS A KORÁBBI KÖZÉPKORBAN.

(Első közlemény.)

Ázsia földünknek legnagyobb kontinense, a mely ezer évek óta apaszt-hatatlanul önti magából az emberek millióit. Kulturális multja szükségképen beláthatatlan időikkel megelőzi a Középtenger északi körzetének kulturáját: Kr. e. 2200 évvel minden bizonnyal ismerik már Kinában az írás mester-ségét s a könyvnyomtatással kb. 900 évvel előzték meg Európát. Ezek csak épen a legrikítóbb kulturális jelenségek, de számuk sok százszal szaporítható. A legkülönbözőbb körülmények játszottak abban közre, hogy ennek az ősi kulturális területnek lényege, kihatásai teljesen ismeretlenek maradtak az aegai körben. A mi középkorunk előtt a közlekedés nehézségei állottak e megismerések útjában, bár tagadhatatlan, hogy némi halvány fogalmakkal már a Kr. e. első évezred dereka óta rendelkezünk Ázsia egyes, kivált partmenti részéről. Hekateos (549—486) elsőnek említi fel a görögök közül az indusokat. A halikarnasszoszi Herodotos (484—408) az indusokat, mint a legkeletibb embereket ismeri a földtekén. A knidosi Ktesias, Artaxerxes Mnemon király udvari orvosa, 400 körül, mint első írja le India csodás országát. Nagy Sándor parancsára Nearchos, aki elsőnek említi a selymet, beutazza Ázsia déli partvidékeit az Industól az Euphratesig. Ismereteseek Nagy Sándor törekvései, hogy szárazföldi úton is megközelítse Indiát. On-sikritosnál hallunk első ízben Taprobane (Ceylon) szigetéről, Seleukos pedig a Gangesig hatol elő. Az egyiptusi Ptolemeusok aztán tengerentúli kereske-delmi összeköttetésbe lépnek Indiával. Mind e törekvések a déli, tengeri útra vonatkoznak; maga az ázsiai kontinens ismeretlen maradt az ókorban. A ptolemeusi földleírásból tudjuk, hogy a Káspi tavat még ismerték, de azontúl az Aral-tó, valamint a Jaxartestől (Syr-darja) északra terjedő föld-terület teljesen homályban maradt előttük. Az egy Aristeas (Kr. e. 700 kör.) nyújt csupán erről a területről bővebb áttekintést, és történetéből gyanítha-tunk annyit, hogy az Euxinostól északkeletre rendes kereskedelmi út veze-tett. Természetes így, hogy északi Ázsiáról (Szibériáról) fogalmuk se volt;

de még a két indiai félsziget is megcsonkulva került be Ptolemaios térképébe.

A keresztény középkor kezdetétől fogva Jeruzsálem lett a világ közepe. (valószínűleg talmudisztikus hatások alatt, v. ö. Funk, *Bibel und Babel*, Wien, 1913, 322 s. k. l.). s a kereszties hadjáratok is csupán mesék formájában változtatták meg Európa fogalomvilágát Ázsiáról. A középkori scholasticizmus — lényének természeténél fogva — Róma felé állította be világnézetét s számára minden ami Ázsiából jött, «barbár» volt, «vad horda» volt, vagy épen egyáltalán nem létezett. A nagy asztronomusok felfedezései a földteke gömbölyű voltáról alkalmasak lettek volna, hogy kiegészítve a késői s az ujkor eleje nagy utazóinak adataival, változást teremtsenek ebben a kolostorfal-szorította világnézetben; sajnos ez nem történt meg. A XVIII. század felvilágosító mozgalmak megtermették legalább egy irányban üdvös gyümölcsüket: rávezettek a rómacentrikus gondolkodás tarthatatlanságára s bevitték az emberek lelkébe a hellén nagyságról és szépségről való eszméket. A régi kis látóköri felfogás, a mely Rómában látja minden kultura elejét és betetőzését, ma is még mindig szívósan küzd a görögírányú kutatásokkal; minden lépésnyi teret csak nagy küzdelmek árán enged elhódítani. S már is feltűnik a háttérben árnyként a végtelen nagy, megszámlálhatlan évekkel ősbib kultúrájú Ázsia, a melynek számára az egész görög-római incidens alig jelentett többet, mint a rövid emlékezetű Európa számára, mondjuk, a buddhista propaganda a Krisztus körüli időkben.

Rómára beállított történeti tudományunk évszázadok óta egyebet nem kutat, mint hogy mit jelentett Róma a «világ» számára? S még a latin philologia emlőin nevedett görög archeologia is — eltekintve attól a végtelen nagy érdemtől, hogy felfedezte az Európára hatással volt kulturális jelenségek között a graeco-buddhista ideologikus kapcsolatokat — egészben mégis a taposott úton halad, s az aegai kultura phantomjára szegezve szemét, elveszíti mértékét a nagy történeti kapcsolatok iránt. Legjobb bizonyossága ennek az a felfogás, a mely a hellenisztikus kultura jelenségeit mindenképen a görög «psyché» önmaga által való tovafejlődésének ismeri fel s nem fogadja el azt a világtörténeti, mondhatnám természeti törvényt, hogy önmegtermékenyülés csak alacsonyabb rendű lényeknél létezik, de maga az endogámia is csak satnyulásra vezet; életerős produktumok, aminő a hellenisztikus művészet, összes mellékhatásaival, csakis különálló egyedek megtermékenyüléséből származhatnak.

Az egyetlen praehistoria volt csupán, a mely nem bátyázta el magát philologiai előítéletek mögé, hanem történeti és ethnikai jelenségek mérlegét vonva, tekintetét messzebb is merte vetni s a középtengeri kulturán kívül elfogadott egy — bár ködös — ázsiai kulturtömböt is, a mely aztán szerzőnként, hol mint indo-sinai, hol mint indo-európai, másutt megint mint szibériai, ismét másutt mint euráziai kulturkör szerepel. Arra az eshetőségre,

a melyet Arábiánál sikerült a Caëtani-féle inaridimento-elmélettel megállapítani, a hol az egykor «boldog Arábia» helyét égalji viszonyok sivataggá változtatták, erre az eshetőségre a legkevesebben gondolnak s feltevésnek is túlmerésznek ítélik azt a hiedelmet, hogy minden elébb felsorolt kultúrkörök csupán maradványai egy nagy középpázsiai kultúrának, a melyet hátrányos természeti jelenségek szilánkoltak csupán apróra, s hogy mindannyiában megmaradt egy nagy közös akarat: Keletáziában inkább a dekoratív, Délázsiban inkább az ornamentális törekvés, szemben a déleurópai konstruktív tendenciával.

Ennek az egészekben dekoratív, részletekben ornamentális, északon inkább rajzoló, délen inkább plasztikus művészetű kolosszusnak kellett légyen csupán és mindig középtengeri hatás alatt állania? Nem áll-e inkább úgy a kérdés, hogy hol észrevehetetlenül lassú, hol explosív erejű gyors, de folytonos és állandó hatását kell keresnünk az ázsiai kultúráknak Európa életére? A mit a kulturális létjelenségek egy másik csoportjánál, a vallásoknál, sikerült megállapítanunk: azt a tényt t. i., hogy minden nagy vallás bölcsője Ázsia volt, nem kell-e ugyanolyan joggal a művészet terén is kutatnunk? s ezáltal az emlékekhez kapcsolódó tudományoknak új, nagy perspektivákat nyitnunk?

Kötelességünk egyszer a másik plate-formról is végig tekintenünk a kulturális kérdések egész sorát; s az utat, amit a germán philologia már megjárta, újra meg kell tennünk a művészetek történetének nézőpontjából. A lassú beszívargások megfigyelése, bevalljuk egyelőre szinte áthidalhatatlan nehézségekkel jár; de talán sikerül az olyan eruptív jelenségek alapján, a minőt a népvándorlások kora jelent az «euráziai» viszonylatokra nézve, bizonyos eredményeket elérnünk? Ha sikerül az emlékek egész soránál kimutatni az idegen behatásokat, olyan emlékeknél, a melyek csak Ázsia felől juthattak hozzánk és juthattak idegen behatásokhoz, akkor talán sikerül megrendíteni a Róma mindenhatóságában való hitet, a mely annyi hamis ítéletnek volt már az indítéka. A metodus, a melyet követnünk kell, sok esetben talán kicsinyesnek tetszik, de ott ahol szemmel alig észlelhető imponderabilitásról van szó, ott épen csakis a «mikroszkópikus» vizsgálódás vezethet eredményre. A célok, a miket keresünk, semmi esetre sem vezethetnek olyan eredményre, a minőt a kétes «Ex oriente lux» mozgalmak vettek célba: nem lehet kizárólagosan arról szó, hogy vajjon mi és mennyi az, a mit Európa Ázsiából vett át motivumokban; de szilárd meggyőződésünk, hogy állandó kölcsönös fluktuítás állott fenn a két kontinens között s a mennyire nem állhatja meg helyét egy kizárólagos déleurópai kultúrközpont feltételezése, ugyanugy kába volna a feltevés, a mely minden jelenség movenséül a «Keletet» ismerné fel. Útunk u. n. «véletlen» találkozásokon is végig vezethet; de sohasem szabad szem elől tévesztenünk, hogy véletlenek csak addig léteznek, a míg az események és jelenségek mögött rejlő indítóokok nyitjára nem jöttünk, vagy ahogy Salin mondja, hogy «az idők

folymán, a mióta az archaeologiai kutatást tudományosan űzik, kitűnt, hogy a véletlennek, a melynek védőszárnyai alá a dilettánsok magyarázgatásai olyan szívesen menekülnek, mert élénk fantáziájuknak szabad teret enged, a valóságban csak igen ritkán akad közös dolga az emlékek helyi elterjedésével.»

Úgy vagyunk meggyőződve, hogy az euráziai kölcsönhatások sohasem szűntek meg hatni; mégis — a hogy fentebb jeleztük — olyan korra szorítkozunk, a mely históriai és eléggé éles beállításban játszatja le előttünk a jelzett folyamatot, úgy hogy a «nagy» történeti és művészeti ese-

I. ábra.

SAINTES-I (ANGOULÈME) SZOBORCSOPORT.

mények kidomborodó plaszticizálásához szokott szemünk is eléggé könnyen ismeri fel a burkolt fluktuációt.

1. A saintes-i (Angoulême) nagytemetőhöz vezető út mellett a mult század közepe táján szoborcsoportozat került ki a föld alól: jelenleg a Saint-germaini múzeumban van. (I. ábra.) Az emlék leírását szorosan Espérandieu nyomán (Rec. Gén. des Bas-Rel. de la Gaule Rom. T. II. Aquitaine, 260 k. 11.) adjuk. «Az elülső oldalon, bal kézről, keresztezett lábbal ülő Isten, jobb kezében «torques», baljában erszény, feje hiányzik. Jobb kézről ruhás, ülő istennő; jobbjaiban meghatározatlan tárgyat, «talán madarat» (Bertrand, L'autel de Saintes), baljában bőségszarut tart. Kis-

méretű női istenség áll mellette, a ki — úgylátszik — ugyanazokat az attributumokat tartja. G. Gassies szerint (*Revue des études anc.* IX/1907. p. 364.) valószínűleg a szarvas istenről — *dieu cornu* — és a Terra Mater-ről van itt szó; a jobb oldalt álló kis alak tehát nem volna más, mint a Föld-Anyá attribútuma, a melyvel anyai jellegét kívánták kiemelni.»

2. ábra.

KUVERA ÉS HARITI. SZOBORCSOPORT A SAHRI-BAHLOLI ÁSATÁSOKBÓL.

A sahari-bahloli legújabb ásatásokból került elő a következő ábránkon (2. ábra) bemutatott szoborcsoporthoz. A gandhara-tipusu, vagyis graeco-buddhista művészeti körzetből származó valószínűleg Kr. u. I. századi mű (v. ö. Smith, Vinc. A., *A History of Fine Art in India and Ceylon*, 99, 114, 137, 11., ahonnan ábránkat is vettük) baloldalt Kuverát, a gazdagság istenét, a yaksa félistenek vagy szellemek királyát ábrázolja, a kinek szobraival kivált a Pendsáb buddhista kolostoraiban találkozni gyakran. Sajnos mindkét keze letörött, de ismerjük ugyanezen istennek mindjárt bemutatandó másik ábrázolását (1. 6. ábra) a Mathura-múzeumból, ahol baljában erszényt s jobbában — az ott ábrázolt bacchikus jelenetnek megfelelően — serleget

tart. Számos analogiánk van azonban arra, hogy Persiában a királyok és istenek kezébe a hatalmat jelző nagy torquest, armillát adták az ábrázolásokban. Így találjuk a behisztuni és naks-i-rusztami szikladomborműveken a királyokat és isteneket (Ormuzd) ábrázolva s Dalton is az oxusi aranykarika alkalmából (Archaeologia, Vol. 58. Part I. p. 249.) az e fajta karikák hatalmi reprezentatív szerepéről szól. (A német terminologia szerint «Schwur-ring», armilla) Kuvera mellett neje, Hariti istennő ül, a bőségnek, a gyermekáldásnak az istennője; ruhája mellén ugyanolyan elrendezésű, mint a saintesi domborművön: a termékenység jelzésére két melle szabadon maradt.

3. ábra.

A SAINTESI (ANGOULÈME) SZOBORCSOPORT HÁTÓ OLDALA.

Baljában a bőségszaru helyét gyermek foglalja el s mellette kisebb gyermekalakok ugyanúgy utalnak anyai szerepére, mint a «Terra-Mater» saintesi ábrázolásánál.

2. Ha már a saintesi csoportozat előoldala idegenül hatott nem egy sajátossága (a hatalmi karika, a keresztbe tett lábakon való ülés mód) által, annyival idegenebb légkörbe visz a csoport hátsó oldala. (3. ábra) Az előoldalra nézve talán még mondhatta valaki, hogy a «véletlen» találkozása a motívumoknak ilyen egybehangzó volta; a hátsó oldal ábrázolásai nem hagyhatnak kétséget aziránt, hogy itt vérbeli ázsiai légkörrel van dolgunk. Leírása Espérandieu szerint: «A hátsó oldal közepén keresztbe rakott lába-

kon ülő szarvas (?) isten van emelvényen. a melyet két ökörfej diszít vagy feltámaszt: jobb kezében (?) pénztárczát tart, baljában egy meghatározatlan tárgyat. Balra tőle, talapzaton, ruhás álló nőalak, jobb kezében felismerhetetlen tárgyat tart («vázát vagy inkább gyümölcsöt» Bertrand i. h.) Jobbra, ökörfejtől tartott bázison mezítelen férfi (Hercules ?) áll, baljában almához hasonló tárgyat tart s jobbjával furkósbotra támaszkodik. Alexandre Bertrand szerint a guggoló alak Géryon volna, a kit az egyik oldalon Demeter és Koré, a másikon pedig legyőzője: Hercules és valamely más istenség kísér. A kérdés igen homályos marad.»

A talapzaton maga alá vetett lábakkal ülő Buddha igen gyakori az indiai művészetben. Rendszerint egy-egy kísérője (attendant) áll tőle jobbról, balról. A mellékelt képen (4. ábra), a melyet szinte találomra válogattunk ki, Smith jelzett művéből, (id. m. XXVII. t. D.) a saintesihez analog elosztásban látjuk az istent két kísérőjével, ugyanezen tábla B. ábráján jobb kezében hatalmi karikát s baljában (talán) erszényt tart. A típus annyira közkincese Közép-Ázsiának, hogy az altáji turkoknál (l. az Orkhon vidékéről való aszkheti emléken, 5. ábra. v. ö. Radloff, Atlas der Altertümer der Mongolei. Szent-Pétervár, 1892, XV. t. 2. sz.), mindenesetre reprezentatív szerepben, újra feltaláljuk a

Kr. u. VII—VIII. században. Ennyit általában a típus előfordulására nézve. Az adott esetben nyilván ugyancsak Kuvera király nyugoti parafrázisá-

4. ábra.

BUDDHA KISÉRŐKKEL.

(V. ö. Smith, History, XXVII. t. D.)

5. ábra.

ASZ-KHETEI EMLÉKKŐ.

val a hatalom allegóriájával van dolgunk. A talapzattól kiálló állatfejre vonatkozólag, az előbbiekhöz hasonló típusu Buddhaszobrokra nézve Grünwedel azt mondja (Grünwedel-Burgess, *Buddhist Art.* p. 142), hogy a Gupta-periodus indus művészetében igen gyakoriak. Általános középázsiai fogalmak szerint az ökörfej szimboluma magának az ökör formájában ismert «nagymedve» csillagzatnak; a ki tehát az ökör vagy ökörfej felett áll, az az égbolt ura (Mithras, Jupiter, Dolichenus; egy dáki kameón az oroszán első patái között van az ökörfej; hasonló ábrázolás márvány-

6. ábra.

KUVERA KISÉRŐVEL. BACCHIKUS JELENET TÖREDÉKE.

ban Kercsből ismeretes, (Otcset Comm. Imp. Arch. 1894. 5. o. 1. á.); így képzeljük ez esetben is az ökörfejes subpedaneumok szerepét (v. ö. Dieterich, *Eine Mithrasliturgie*, 72. l.) A Mathura-múzeumnak egy — feljebb már jelzett — domborművén, a melynek egyik fele, sajnos csak hiányosan maradt meg, s a mely a Huvishka-kolostorból került ki (6. ábra, Smith. Fig. 81.), s ugyancsak időszámításunk első századából, ha nem korábbi időből (Smith, p. 133) származik, ú. n. bacchikus jelenetben látjuk Kuverát. Baljával sajátos formájú erszényt tart, jobbában serleg van (így magyaráz-

nám inkább a saintesi dombormű megfelelő alakjának attributumait (v. ö. itt a 3. ábrát), míg tőle jobboldalt álló nőalak vázában bort visz feléje.

3. Nem tudnám ezidőszerint eldönteni, vajjon csupán a «véletlennek» játéka-e, vagy valamely tényleges kölcsönhatás alatt keletkezett-e a gundestrupi ismert ezüst edény ábrázolása (7. ábra, v. ö. Rev. Arch. 1893, I, p. 287 és XII. t.); tény az, hogy ez az alak is ott tartja jobbjában a közép-ázsiai hatalmi karikát, nyakán ennek is torquest látunk s baljában szintén szorít egy sajátságos alakú tárgyat, a melyet lehet — eddig magyarázóival tartva — kígyónak tartanunk, de legalább is oly közel áll a mathurai Kuvera erszényéhez. Sophus Müller kutatásai daczára is még túl kevésbé ismerjük Jütland koratörténetét, semhogy a gundestrupi ezüst üst esetleges középázsiai konnexióira nézve véleményt mondhatnánk. Hasonló ábrázolást ismerünk egy Schleswigben lelt rúnás arany ivókürtön is. (Prutz, Pflugk-Hartung, Gesch. d. Mittelalters, Berlin, 1889, 153. o.) V. ö. ehhez a rúnák vándorlásának útját Salinnál (Altgerm. Thierornam., 147. o.), a melyek a Fekete-tenger mellől Dánia felé vívó kulturális áramlás útját jelzik. A saintesi dombormű gallus területen nem az egyetlen emléke a középázsiai behatásoknak. Ugyancsak angoulêmei területről ismerünk egy tiszta gandhara-tipusu álló szobrot (Espérandieu, id. m. 285. o.), amelynek lágy vonalai, mandulametszésű szeme s két karján, közvetlen a hóna alatt, egy-egy karperecz teljesen kiütnek a római provinciális szoborművek stílusából. A gundestrupi kompozíciónak az antik felé való variálását

7. ábra.

ÁBRÁZOLÁS A GUNDESTRUPI EZÜST-
EDÉNYRŐL.

látjuk a châteaurouxi múzeumba Vendeuvreből került domborművön, (Bertrand, Les divinités gauloises à attitude buddhique, Rev. Arch. 1882, I. IX. t.), a hol középtűt megtaláljuk a buddhista módon ülő istent, de attributumait: a kígyót és a hatalmi karikát, tőle két oldalt egy-egy kísérő tartja.

4. Arra való hivatkozással, hogy hiszen a francia földön lelt emlékek mind kőből faragott monumentális darabok, a melyeket semmi esetre se szállítottak oda Ázsiából, esetleg kifogást lehetne tényleg a motívumok autochton volta mellett tenni. Szerencsére fennmaradt olyan emlékünks is galliai területről, a mely a mellett, hogy portatív, szempontunkból azzal az előnnyel is rendelkezik, hogy világos illusztrálása a módszernek, a melylyel római területen a keleti emlékeket saját céljaikra adoptálták. A szóban

forgó bronzszoborművet legújabbán ismertette csupán Héron de Villefosse (Mémoires de la Société Nationale d. Antiqu. de France, 1912, 243 k. 11., ahonnan 8. ábránkat is vettük), a ki azt «guggoló gallus istennek» nevezi. 1845 táján találták e darabot a Juine folyó medrében Bouray (Seine-et-Oise) mellett. Az egész bronzszobor 42 cm. magas, ebből épen a fele esik a törzsre s a másik 21 cm-t a fej és a nyak veszi igénybe, a mely — első pillantásra látszik — teljesen in kongruens a törzsszel. Így állapította ezt meg közelebbi technikai vizsgálat során Héron de Villefosse is. A fej római kori barbár művű, valószínűleg gallus fejet akar ábrázolni (bár a szokásos

8. ábra.

BOURAY-I BRONZSZOBOR.

gallus típusra egyéb nem mutat, mint a nyak köré font torques). A fejbe helyezett és megmaradt félszeme üvegpasztából van; fejének és nyakának hátsó fele a fülek irányában külön válik és levehető. A törzs nem mutatja ezt a technikai sajátosságot, hanem egy darabban van öntve; sajnos a karok töben letörték. A test izomzata élénken emlékeztet arra a konvencziós kezelésre, a melylyel a buddhista terület bronzboddhisattváinak testét szokták Keletázsiban mind máig is ábrázolni. Jellegzetes erre nézve a thorax két lefentyűjének elől és hátul való kikerekítése. A mi azonban az egész szobron a legszembeütőbb sajátosság, az a lábak elhelyezése. Tipikusan jellegzetes, sőt hieratikusan megrögződött lábtartása ez a Buddha-szobroknak, a melyet — a felfelé fordított talpagnál fogva — természetellenes volta miatt lehetetlen a «véletlennek» betudnunk. Találomra emelem ki a számtalan hasonló Buddha-szobor közül az itt ábrázoltat (9. ábra, Smith, Fig. 119.), a mely a rajta lévő felírás szerint a Gupta-korszak

129. évéből, Kr. u. 448-ból, tehát a bourayi szobornál nem sokkal későbbi időből származik. Azon esettel állunk tehát szemközt, hogy egy valószínűleg Ázsiából importált buddhista bronzszobornak fejét — nem tudni, mely okból — leütötték s helyébe egy, nem e torso arányaihoz készült, talán már régebben meg volt, provinciális fejet illesztettek. Ez a methodus egyébként sem ismeretlen a római történelemben: 324-ben, Konstantinápoly alapításakor, egy Ilionból származó bronz Helios-szobornak ütötték le a fejét s helyébe Konstantinosét tették. Ugyanebből az alkalomból egy Kyzikosból elrablott ósrégi Kybele-szobornak két karját ég felé csavarták (Zosym. II. 31) s oldala mellől letörték a mellette állott két oroszlánt. — Az utat persze, a melyen ez a szobor gallus területre került, ma már nehéz rekonstruál-

nunk. Vajjon a gundestrupi ezüst edény és a schleswigi arany ivókört útja volt-e ezé is; vagy más részről, nem közelebb fekvő-e feltennünk, hogy Massilián keresztül, a hol phokaeai hajósok a persa meséket importálták (Rohde, *Der griechische Roman*) s a hol Róma megkerülésével szirusok behozták az ázsiai keresztény vallást, itt hozták be egy másik nagy ázsiai vallás emlékét is, ki tudna ma már erre ki-elégítő választ adni? Az erythraei tengernek Kr. u. 70 és 75 között írott periplosa (az indiai Óceán partjainak és kikötőinek leírása) pontosan ismeri India nyugati partját. S a tengeri út általában gyorsabb és biztosabb lett, a mióta Hippalos kimerészkedett a nyílt tengerre s az indiai oceán ismert monzun-szeleinek felhasználásával az ádeni öböltől egyenesen India felé tartott. A szárazföldi út sem volt már ezidőtájt egészen ismeretlen. Maes Titianos makedoniai nagykereskedő — a tyrasi (ma Akjerman) Marinus Kr. u. 140—150 között írott értesítése szerint ügynökeit Szamarkandból kiindulva Középázsiaán keresztül elküldte Kína régi fővárosába, Szin-gan-fu-ba. Ismerjük az itt talált római érmekeket, valamint a nestoriánus kereszténységnek itteni ősi emlékövét. Ismerjük továbbá azon római császári arany érmekeket, a melyeket az antik Oxus, ma Amu-darja vidékén leltek. Tudjuk, hogy Konstantin császár 335. évi tricennális ünnepségén «barna hinduk követsége jelent meg, a kik idegenszerű állatjaikkal együtt vonultak fel» (Eus. V. C. IV. 49.) Meg van tehát a lehetősége, hogy akár szárazföldi, akár tengeri úton Közép-ázsiaából buddhista emlékek római területre bekerülhettek.

5. Egyike a legsajátságosabb «találkozásoknak» a következő: A Nemzeti Múzeum az 1899. év során vétel útján megszerzett egy valószínűleg magyarországi lelőhelyű bronz szekrényveretet (10. ábra), a melynek barbár stílusa teljesen elüt a magyarországi leletekben előforduló szekrényvereteknek aránylag finomabb stílusától. A felső sor ábrázolásai elég világosan állanak előttünk: a szélső jobboldalt ülő alak nyilván tipikus Apolló-ábrá-

9. ábra.

BUDDHA SZOBOR.
(Smith, History, 119. á.)

zólást tár elénk, baljával fogja a lantot, s jobbajával játszik azon; az alak jobb támlábbal áll, ballába degageál; feltűnő csupán a ruharánczok konvencionális ábrázolása, a mi itt világosan rámutat, hogy a készítő nem értette meg az előtte lévő ruhamotivumot. A sor két első alakja is elég könnyen agnoszkálható: a baloldali Euterpe a fuvolákkal, aminő fuvolákat látunk az esquilinsi kincs Euterpéje kezében (Dalton Cat. Christ. Ant. p. 65), továbbá a Museo Capitolino egy kődomborművén (Dieterich, Kl. Schr., II. t., a 440. oldalhoz) végül egy bordeauxi Apollo-Marsyas-kövön az utóbbinak kezében (Espérandieu, Rec. Gen. II. 213. l.). A ruharánczoknak itt ugyanolyan kezelésével találkozunk, mint az elébb Apollóénál. A következő mûzsa a kezében lévő oszlopra támaszkodó tragikus maszk szerint Melpomene, jobbában Ananké botjával. A harmadik mûzsa — hiányos fenntartása miatt — nem állapítható meg. A felső sor jobb oldalán kétszer, s az alsó sor közepén egyszer, de tetemesen nagyobb méretű ábrázolásban látjuk Bellerophon és a Chimaira küzdelmét (vagy talán — Kisázsiairól lévén szó — inkább a persák eponym őset Perseust kell-e az ábrázolásban látnunk, a kiról Hartland — The legend of Perseus. London, I. k. 1894, 131. o. — azt állítja, hogy synkretistikusan befolyásolta a Bellerophon-típust ugyanúgy, mint később a kisázsia-szíriai szent György-típust); a felső kisebb ábrázolásokon a Pegasus egyszerűen áll, az alsón a «galop volant» mozgalmas pózában látjuk a lovat; a lovas maga itt hátra felé néz s lándsájával úgy szúrja le az alatta lévő szörnyeteget. Bellerophon alakja kivált Kisázsia nyugati partvidékén örvendett nagy kultusznak; Lykiában, a hol igen sok működő vulkán volt, a Chimaira a tüzetokádó hegyek symboluma lett. Smyrnában még a keresztény időkben is állott egy nagy bronzszobormű, a mely Bellerophon és a Chimaira jelenetét ábrázolta; ez a szobor ez idő tájt, időszámításunk első évszázadaiban világcsoda számba ment (v. ö. Rev. Arch. 1912. 330. o.). Kiváló fontosságot érdemel azonban a lónak «repülő galoppo» beállítás. Reinach, e témának alapos ismerője így szól (La représentation du galop, Rev. Arch. XXXVI/1900, 216, k. és 440, k.; XXXVII/1900, 244, k.; XXXVIII/1901. 27, k., és 224, k.; XXXIX/1901, 1, k., továbbá v. ö. még u. a. «Un monument oublié de l'Art Mycénéen, Bull. Corr. Hell., 1897. 5—15.) «Le Motif du galop volant ne peut avoir été imaginé qu'une fois, parce qu'il ne répond pas à la réalité et n'est qu'un symbol». E genialis kutatónak eredményeihez képest a «galop volant» konvencionális motivumát nem találjuk meg sem Assyriában, sem Egyiptomban, sem Görögország, Etruria vagy Róma klasszikus művészetében, sem a középkor európai műemlékei között, a renaissance művészetéből is hiányzik, le egészen a francia forradalom koráig, a mikor is a XVIII. sz. chinoiserie hatása alatt 1794-ben először jelenik meg egy népszerű angol metszeten. De találkozunk e motivummal a mykénei művészetben, majd jóval később a skytha és szibériai műgyakorlatban, a Kaukázusban, a Szaszanida-kori Persiában, Kinában és Japán-

ban. A mykénei művészetből — nem tudni mi úton — elvándorolt a motívum a skythák területére, a Fekete-tenger északi és északnyugati partvidékére, innen eljutott Szibériába és Kr. e. 120 körül Kinába, Persiába pedig Kr. u. 220 körül. Sem az Achaimenidák, sem az Arsakidák művészete, a melyek lényegileg a klasszikus görög művészetnek elágazásai, kombinálva asszír utánzatokkal, nem nyújtja egyetlen példáját sem e motívum-

10. ábra.

KÉSOI ANTIK BRONZ SZEKRÉNYVERETEK MAGYARORSZÁGRÓL.

(A Magyar Nemzeti Múzeumban.)

nak; viszont a Szaszanida művészetben (Kr. u. 226 óta) számos példájával találkozunk (i. m. 60. o.), a melyeket a szibériai ércplaques-ok előképére kell visszavezetnünk.

Az alsó sor bal mezejét Heraklesnek a nemeai oroszlánnal való küzdelme foglalja el. A diadémával koronázott hős alakja mezítelen, csupán dereka körül visel holmi nadrágfélét. Mind a négy lábbal feléje rugaszkodik az oroszlán, a melynek szőrkezelésén és erős protomusán még jól átérzik

az asszír hagyomány. Irmótlan Niké repül a hős felé: haja úgy látszik pánttal van körülszorítva, kezében az orientális győzelmi jelvény, az armilla. Ez alak mögött, lászólag a falra függesztve: íjj s ezzel szemközt néz egy kis méretű, merőlegesen állított «galop volant»-ban ábrázolt állatalak. Jellegzetes az íjj formája, a mely befelé fordított belső végeivel tipikusan ázsiai megjelenésű, összetett íjj. A számos előfordulása közül idézem: a kölni szaszanida selyemszöveten Bahram Gor nyilazó alakját, továbbá kitűnő példaként a benszülött Gupta-dinasztiából való Samudra hindu király érmét a IV. Kr. u. századból (Br. Mus., Eden, Smith, Pl. 73. 8.). A jelenet maga: Herakles küzdelme a nemei oroszlánnal a görögség szárnyain sokkal elterjedettebbé lett, semhogy lokális következtetést vonhatnánk előfordulásából. A graeco-buddhista körben is előfordul (Mathura-múzeum, Smith, 134. o.).

A jobbszélső mező ábrázolásai tetemesebb nehézségek elé állítanak. Középujt diadémós fejdíszű, ruhás alak emelkedik ki felső testével valami sajátos elliptikus alakulatból; két karját szétárja s két kezével lefelé omló, alul tág teret hagyó girlandot fog, a melyen itt-ott gyöngyös díszítés nyoma látszik. Ezen a girlandon belül, testéhez közelebb egy másik gyöngy-sor omlik lefelé az alak hóna alól s körülveszi lent a harmadik gyöngy-sorral övezett elliptikus alakulatot. Ez ábrázolás alatt két, fejjel egymásnak forduló és első lábaira ereszkedő lovat látunk. A mező baloldalát oszlopra helyezett harcos alakja foglalja el, míg a mező jobb szélén széles edényből kinövő szőlőfürtös inda vonul felfelé. Valószínű feltevésünk, hogy az adott jelenetekben a thrák vallási emlékeknek azon csoportjával van dolgunk, a melyre nézve Ziehen kimutatta (Arch. Anzeiger 1904. 11—17. 11.), hogy mithrikus befolyás alatt bizonyos synkretisztikus átalakuláson mentek keresztül. «A főhelyet elfoglaló két lovas isten (itt, mint egybeült is gyakran a thrák vallási emlékeken, a két Dioskur-kabirt csupán lovukkal szimbolizálta az ábrázoló keze) és a középett álló istennő a cultus szent képének tekintendő» — mondja Hampel (Arch. Ért. 912. 341. l.) «Nem tudunk határozott magyarázatot (id. h. 340. o.), hogy a közepén álló istennő, a ki a lovakat szokta etetni, kicsoda legyen.» Ziehen hajlandó Eponára gondolni általában, de azoknál az emlékeknél, a melyek nyilván a mithrikus vallás hatása alatt állanak, találó nevet ad neki, Σιγῆ-nek nevezi, a hallgatás istennőjének és ráutal annak szerepére a Mithras-istentisztelet szertartásaiban (v. ö. ehhez Dieterich, Eine Mithraslithurgie, 42. o.). F. X. Dölger IXΘYC cz. tanulmányában (1910, I. r. 143—150. o.) ugyancsak foglalkozik ez istennő szerepével, s azt Atargatisnak fogadja el, a rómaiak Dea Syriájának. «Pannoniában és Dácsiában — mondja Hampel (id. h. 349. o.) — sűrű volt a syriai lakosság, a mely mindenüvé elvitte hazai istennőjének vallását, Ez a vallási felfogás az idők folyamán egyesült a kabi-roknak cultusával s így támadt egy sajátos keverék a különböző származású népek hitéletében, ezúttal a thrákok és syrusok istenségeinek egyesülése által.» A kabir

kultusz nagy istennőjének másik formációja, az idahegyi Kybele fejét rendszerint falkorona ékítette. S a vallásnak magának egyik főfészke Lemnos, a thrák part közelében létező vulkánikus sziget volt, a kabirok igazi szülőföldje, a kik a sziget főistenétől Hephaistostól származtak. Maga a vallás is úgy látszik jó részt a vulkánikus erők kultusza körül csoportosult. Ezidő-szerint nehéz szétválasztani, hogy ebben a syro-thrák vallási alakulatban mi az egyiknek és mi a másiknak a hozadéka. Bizonyosnak tetszik, hogy a pieriai thrákok Kisázsia-ba való vonulásukkor magukkal vitték a múzsák kultuszát, valamint a lovas isten tiszteletét, a mely a római időkben itt nagy elterjedésre tett szert (Rémy, *Le Musée Belge* XI/1907. 136 s. k. 11.). Van továbbá két klasszikus adatunk rá, hogy ugyanitt egyesülhetett ez a két kultusz az Iránból, Kisázsia-ba elszármazott Mithras-kultusszal. Plutarchos elmondja (*Vita Pompei*, 24.), hogy «a Pompeiustól legyőzött kisázsiai ten-geri rablók az Olympuson, egy lykiai vulkánon sajátságos áldozatokat és titkos ritusokat, többek között a Mithraséit, művelték, a melyek mind mai napig fennmaradtak, s a melyeket általuk ismertünk meg első ízben.» Lactantius, Placidus Stadius egyik scholiastája pedig azt adja tudtunkra (Theb. IV. 717.) «Quae sacra primum Persae habuerunt, a Persis Phryges, a Phrygibus Romani», vagyis, hogy a persák ősi kultusza a phrygiaiakhoz, s ezektől a rómaiakhoz került.

Meg van tehát a lehetősége annak, hogy Kisázsia területén mind e befolyások közreműködhettek egy sinkretistikus vallás kialakulásában. Az elébb már tárgyaltuk Bellerophon szerepét Kisázsia nyugati partvidékén és kivált Lykiában. Bizonyos az, hogy épen ez a művészi forma volt az, a mely a persa behatásoknak leginkább deferálhatott: hiszen a két főprincípium, a jó és rossz küzdelmét Iránban már régi idők óta a szörnnyel küzdő lovas alak képében testesítették meg. Másrészt épen ez az alakulat volt az is, a mely a thrák lovas isten legklasszikusabb kifejezése volt az antik formavilág nyelvén. Vulkánikus vonatkozásai pedig a kabir kultusz emblémájává avatták. Említettük a thrákok vallási kapcsolódását a múzsák kultuszához, míg Mithras, mint a mazdaeikus Apolló szerepelt Ázsia nyugatán (Cumont, *Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum*, 1910. 182. l.). A lemezünkön baloldalt ábrázolt katona az összes ismert thrák táblácskákon ugyan-ezen helyet foglalja el, s Ziehen és Hampel nézete szerint (*Arch. Ért.* 1912. 346. l.) a mithrikus vallás «miles» fokozatának megjelölésére szolgál. Hogy az istennő alakjában közvetlenül a mithrikus Σηγά-vel van-e dolgunk, vagy annak a Dölger értelmében való Dea Syria változatával, annak eldöntésére nem érezzük magunkat hivatottnak; az utóbbi feltevés mellett szólna a szíriai szőlőindának ilyen feltűnő, szinte szimbolikus alkalmazása. Hogy a Mithras-kultusz tényleg Anatolián keresztül és így kabil-thrák behatásokkal elvegyülve szűrődött be a római imperium területére, arra nagy sor bizonyítékot állít össze Cumont (*id. m.* 168. s. k. 11.).

Eszmefuttatásunk főszempontja volt kimutatni a szekrényke alsó jobb-oldali lemezéről, hogy az iráni hatás alatt, nagy részt iráni vallási emblémákat tartalmaz, hogy legalább a főalak ebből a körből van véve.

A 11. ábrán közölt stucco-dombormű Stein Aurélnak khotan-vidéki ásatásaiból, Dandán-Uiliqből származik (Stein, *Ancient Khotan*, táblakötet. LVI. tábla, D. T. 02.). Első szempillantásra felötlik ezen ábrázolás és a magyarországi mithrikus szekrényveret istennője között fennálló rokonság. Nőalak felső teste emelkedik ki itt is egy elliptikus formájú alapból (itt persze lotustrónussal van dolgunk), a koronás (ott diadémós) fejdíszű nő

11. ábra.

KHOTAN-VIDÉKI DOMBORMŰ. GANDHARVI
ISTENNŐ.

két karját égnek tárja s kezéből gyöngyös girland omlik lefelé; ugyanilyen, de kisebb gyöngysor övezi testét is. Stein szerint buddhista Gandharvi-ábrázolását kapjuk e domborműben (*Ancient Khotan*, Oxford 1910. szövegk. 245. o.) Az első pillanatra oly csalogatóan közelfekvő analogia ellenében szinte áthidalhatlannak tetsző nehézséget jelent, hogy amott egy IV. századi pannoniai vagy dáciai emlékkel, emitt meg a Himalája aljánál kikerült VII—VIII. századi darabbal van dolgunk. A kérdés, át lehet-e ezt az idő- és térbeli távolságot hidalni?

A dandán-uiliqi telep — Stein adatai szerint — a buddhista kínai uralom daczára, teljesen megtartotta perzsa jellegét. A kínai hódítás ugyan

bevitte az itteni telep lakói közé is a buddhizmust, de az új vallás formanyelve az iráni maradt. Ehhez mindjárt szolgálunk eklatáns példával. Az itt talált brahmi kéziratok nyelve dr. Hoernle kutatásai szerint valamely kelet-iráni nyelvjárásban vannak írva s telve hindu és perzsa nevekkal. (Stein id. m. 271. s. k. l.) Itt találták meg azt az azóta híressé vált tabarisztáni perzsa zsidónak levelét, a mely valószínűleg 768 táján került ide a távoli Khotánba. (u. o. 308. l.) Ugyancsak egy «ismeretlen» keletiráni nyelvjárásban vannak e rom festményeinek felirásai megfogalmazva (u. o. 248. l.) A festményekre nézve megállapítja Stein, hogy még olyan esetben is,

12. ábra.

PERZSA STILŰ BODDHISATTVA.
(Deszkafestmény Khotánból.)

amikor idegen: kínai vagy buddhista témát tárgyalnak, megjelenési formájuk teljesen perzsa. Így egy kínai mondát, a selymet hozó hercegnőről szóló legendát illusztráló egyik itt talált fafestményre nézve Stein Aurél így szól: «Fontos megjegyeznünk, hogy a hercegnő arcza — kínai eredete daczára is — mennyire perzsa típusú. Világos útmutatást nyújt ez arra a körülményre, hogy az iráni festőművészet milyen hatással volt Khotánra; a mit különben a többi dandán-uiliqi festmények is bizonyítanak» (id. m. 260. l.). E többi festmények közé tartozik az itt 12. sz. alatt Stein után (LXI. t.) közölt kép is. Az ábrázolás egy bodhisattva képét nyújtja. De «ha nem volna ott a nimbus és a mandorla s kivált a négy keze, mindenikben egy-egy emblémával, nehéz lenne elképzelni, hogy egy buddhista istenség képe áll előttünk. Annyira uralkodik úgy az alakon, mint az egyes részleteken a lényegileg perzsa stílusban való teljesen világias kezelése a tárgynak. Látjuk, a mint a Bodhisattva — mert hiszen nyilván ennek kell elfogadnunk ezt a gazdagon öltözött szent alakot — keresztbe vetett lábakkal ül egy gondosan himzett vánkoston. Határozottan perzsa arcvonásokkal ábrázolt fejről hosszú fekete haja omlik le vállára és sűrű rövidre nyírott szakála van. Furcsa sárga kalpagja van, hasonlít a perzsa tiarához és kettős csücske spirálisokban hajlik előre. Nagy virágos, szorosan ülő kabát felett ugyancsak gazdag szövetből való sötétzöld felső kabátot (mentét) visel ez az alak. Dereka körül kötött keskeny övéről rövid széles kard függ diszes tokban. A viseletnek mégis legérdekesebb része a magas szárú fekete csizma, a mely pontosan olyan, mint egy lovagesizma, térdig ér ornamentális sárga vonalakkal van kiverve, amelyek bőrmunka vagy arany fonálvarrás benyomását keltik. A shawl-szerű uttariya, amely a fej mögül hull le és tekergődzik a két karja köré, az egyetlen része ennek a ruhának, a miben az alak megegyezik az ilyen festményeken előforduló egyéb szent ábrázolásokkal. A melle előtti balkeze a vajrá-t, a misztikus menykővet tartja, felemelt balkeze pedig egy lándzsacsúcsot; alsó jobb kezét térdére támasztja, a felső pedig valami elmosódott tárgyat, talán virágot, emel magasra». (Stein n id. m. 279. s. k. l.)

Nem foglalkozunk ezúttal a festménynek egyéb, a hazai archaeologia szempontjából mérhetetlen fontos vonatkozásaival; a jelen esetben azt kell kiemelnünk, hogy egy «lényegileg perzsa stílusú képpel fejezett ki a művész valamely buddhista mithologiai tárgyat. Buddhista istenségnek nem hindu művészeti formákkal való ábrázolásában magában mi meglepő se volna, amióta egészen hasonló eljárással találkoztunk ott, a hol a klasszikus művészetet akkomodálták vallási czélokra a gandharai graeco-buddhista művészetben. De nem hallottunk eddig a perzsa művészetnek olyan kihatásáról, a mely ilyen távol keleti Irántól befolyásolta volna a buddhista ikonographiát. Vajjon lehetetlen-e, hogy ez a kis festmény olyan valami perzsa-buddhista művészet vonásait tükrözi vissza, a mely talán Balkhban vagy más irány-

ban: a régi Ariana tájékán keletkezhetett és fejlődhetett ki?» (Stein id. m. szövegköt. 279. l.)

Stein kutatásai alapján megállapítottuk tehát, hogy Khotánban, a hol a 10. ábrán közölt Gandharvi-stucco kikerült, a VII—VIII. században erős perzsa befolyás uralkodott. S ezzel megnyertük a kapcsolatot, a mely ezt az ábrázolást összeköti a magyarországi lelőhelyű mithrikus szekrényveret megfelelő ábrázolásával. A két kép között három évszázad fekszik; a keleten nem túlsok idő ahhoz, hogy valamely motívum lényegében fenntartsa magát. A két, látszólag oly távoleső motívum találkozását nem kell tehát minden esetre a véletlennek betudnunk.

Supka Géza.

A MEZŐKASZONYI KINCSES SERLEGEK.

(Öt ábrával.)

Mezőkaszony Beregmegye rónás felén Bátor és Beregszász között fekszik, a somi vasuti állomástól délfelé néhány kilométernyi távolságban. Az utóbbi népszámlálás szerint magyar lakossága 2468 főre megy, kik 347 házban laknak és római katolikus, református és zsidó templomokban dicsérik a Mindenhatót. Termékeny, borban és búzában bőséges határa 5095 katasztrális hold terjedelmű s így sokan hálás földműveléssel foglalkoznak. Nevezetes arról is, hogy 1897-ik évben határának déli szélén homokbuczkán egy sír került napfényre, melyben egy drága, ezüst kapcsolokkal, fibulákkal s egyéb ékszerekkel földiszított nő feküdt a népvándorlási, valószínűen a gót korból. Ezen érdekes leletet e sorok írója többi közt az Arch. Értesítő XVII. kötetében is közzétette, míg a megmentett ereklyék, azok között egy a hulla mellé állított terjedelmes és díszes üvegbillikom is nagy részben a megillető Magyar Nemzeti Múzeumba jutottak; néhány darabot pedig gyűjteményemben őrzök.

Most ismét nyílt alkalmam e derék magyar községről megemlékezni s kiemelni annak életrevalóságát, melyet különösen az ottani református egyházközség tanusított azáltal, hogy válságos időkben egy oly kincset őrzött meg utódai számára, melyet megtartani vajmi nehéz lehetett. Történeti lapjainkból tudjuk, hogy a mohácsi vész után s különösen a reformáció, a protestantizmus fejlődése idejében Beregmegyében, különösen a munkácsi vár közelsége miatt, a belháborúk, lázadások, vérengzések, vallási elfogultság s fanatizmusból eredő küzdelmek, üldözések s fosztogatások sokszor évtizedeken át tartottak a 16. és 17. századokban, midőn hol Bocskai István, majd Bethlen Gábor s később Rákócziak s Thököly Imre kuruczai s fegyveres bujdosói, hol a labanczok ellenfeleiket lakhelyeiken, falukban és városokban megtámadván, iszonyú prédálásokat, öldökléseket s gyűjtoga-

tásokat követtek el. Midőn 1605-ben a Szerencsen tartott gyűlésen fejedelemmé kiáltatott ki Bocskay s a következő évben Munkács várát is birtokába vette, bizonyára ez alkalommal hálálta meg itteni párthíveit s különösen Mezőkaszony protestáns feleit ázzal, hogy nekik egy maiglan híven megtartott értékes ezüst fedeles billikomot, illetve áldozókelyhet (serleget) ajándékozott, melyet családi címerével és feliratával ellátott. Dicséretére válik a hitközségnek, hogy e nagybecsű kincses emléket maiglan ennyi vész és viszontagság után megtartá. Nemcsak az említett harcziás időkben, hanem később is, midőn hazánkban már a belbéke s vagyonsbiztonság meghonosult, jöttek oly évszakok s alkalmak elő, melyek az ily értékes kincsek elkallódását ismét veszély fenyegeté. Így, hogy többet ne említsek, felhozom, hogy 1810. évben a francia hadjáratok idején, midőn az osztrák kormány pénzdolgaiban megszorult, általán kibocsátva főhatósági rendelettel és hivatalos eljárással elszedegette különösen az egyházak fölszereléséhez tartozott ezüst és arany tárgyakat s azokat közgei által megbecsültetvén, ellenértékeül *kényszerkölcsön címen* kötvényt állított ki az így elszedett összegről. Így tett Munkácson is, hol 1810 augusztus hó 24-én elvett e célra az itteni római katolikus egyháztól két régi ezüst lámpát, két ezüst kelyhet, két ezüst tálczát, két gyertyatartót, egy *áldozó poharat*, egy szentségtartót, egy vízöntőt, egy füstölőt és egy ezüst tömjéntartót, melyeknek értéke fejében két év mulva, tehát 1812. évi január 12-én kelt, nagy kétfejú sassal ellátott pecséttel megerősített németnyelvű nyomtatott kötvényt 239 forint 2 $\frac{4}{8}$ krajczárról váltópénzben küldött az egyháznak, melytől annak akkor megállapított 3% százalékát kamatul még most is fizeti. Hogy az akkor ily kényszerkölcsönképen az országban összeharácsolt és pénzverőműhelyekben megolvasztott s pénzévert nemes érczekben hány kellően megbecsülhetetlen régi képzőművészeti remek ereklje vészelt el örökké, azt most már megállapítani s annál kevésbbé feltüntetni nem lehet. Csoda, hogy annyi vihar, fosztogatás és rablás után szegény országunkban még annyi ereklje is megmaradt, mennyit egyes püspöki székesegyház sekrestyéi s kincstáraiban láthatni s így valóban nagy érdemül lehet tekinteni azt is, hogy az oly védetlen helyen, mint Mezőkaszony, a hitközség a Bocskay fejedelem vagyontérő áldozó serlegét megőrző s maiglan megtartotta.

E *serleg* már csak kiállításánál, terjedelménél és súlyánál fogva is feltűnő; lévén az tiszta ezüsből vert, 52 cm. magas és egy kilogrammnál súlyosabb. Művészi tekintetben pedig kiválóan becses. A kehelyalakú áldozó serleg egészen kívül-belül aranyozott és vésett, vert művű. Kupája, mely 19 cm. magas, hengeralakú, felülről lefelé kevésbé keskenyedő, fent csak kissé kihajló nyílása (szája) 13 cm. átméretű, míg a síma, lapos, egyenes feneke 9 cm.-nyi. E terjedelmes, tekintélyes kupa áll egy 14 cm. magas, többször tagozott henger száron (oszlopon), melynek közepén egy 4 $\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 4 cm. magas körte alakú díszes gomb (nodus) van, melyet

három oldalról kérdőjel alakú levélékitményű ágazat támogat. Az oszlopszár egy kettős lépcsőzetű kerek talpról emelkedik ki, melynek felső domborulata $8\frac{1}{2}$, az alsó pedig $12\frac{1}{2}$ cm. átméretű. Ez utóbbinak talpa peremét hajlított sávok és azok között törökidomú vékony kacsaringós vonalak díszítik; míg a felső korong kidomborodó részét kivert lantalakú szarvakról lecsüngő gyümölcsgereszdek és gyöngykoszorúk között *Limnocardium*-féle kagylók és négyszárú csattféle ékitmények látszanak. A kupa külsejét egész terjedelmében mértanilag hajlított szalagékitmények, csigásan, kacsaringósan futják körül s ezek és indáslevelek között fent három szárnyas gyermekarcz göndörhajjal és fodros leppel borított mellel s ugyanannyi sasmadár látszik, míg közei lombok, virágok és gyümölcsgereszdek váltakoznak; oldalain pedig három $9 \times 12\frac{1}{2}$ cm. nagyságú ovális szalagsávokkal díszesen kerített mezőn, pompás technikával készített következő allegorikus képek kivernek. Az egyiken (2. ábra) lombosfa, cserjék és kapus szikla mellett füves, virágos talajon egy meztelen ifjú nő baloldalán, kissé emelt felülettel fekszik, balkezét fejére illeszti, mögötte a tengerszerű víz hullámzik s távolról sziklás dombon tornyosépületek látszanak. A másik képen szintén ily meztelen ifjú nő félig ülve füves, virágos helyen lombosfa mellett hever, előtte kapuval ellátott kőfal és kapus szikla áll, a kapun át ösvény vezet fel a kupolás épületekkel ellátott hegyes táj felé. Végre a harmadik képen (3. ábra) hasonló füves helyen és lombosfa közelében kősziklás ponton egy göndörhajjú, meztelen, félig fekvő férfi hever, lágyékát lepel takarja s jobbájában kagylót tart, míg a vízen túl sziklák között ékes kupolás házcsoport tűnik fel.

A levehető *kehelyfedő* hasonló a serleg kerek talpához. A korongos fedő $13\frac{1}{2}$ cm. átméretű; pereme síma, az azonfelőli kidomborodó részét

I. ábra.

BOCSKAY ISTVÁN SERLEGE.

pedig környöskörül mértani szalagos czikornyák és sárgás sávok között indáslevelek, különféle zárt és kinyílt, boglyos és lombos szirmú virág- és gyümölcs-csomók díszítik. A fedő közepéből egy szintén három czikornyás ágazatú, kérdőjel alakú hajlított szárral támogatott hengeroszlopon lévő diszes kupolás korongon áll egy 7 cm. magas, ifjú római vitéz (Mars); fejét taréjos sisak fedi, vállát mellvértjéből redőkbe vont rövid rojtos újj fedi, míg derekáról szintén rojtos lágyékvédő csüng alá. Lábszárai térdig meztelenek. Jobb kezét fölemelve, balját pedig leeresztve tartja.

2. ábra.

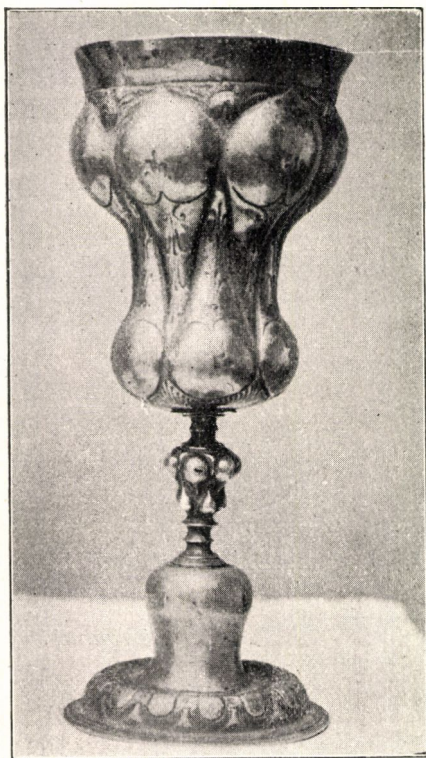

3. ábra.

BOCSKAY ISTVÁN SERLEGE.

A fedő belsejében van egy az ormon álló vitéz állványát a fedőhöz szorító 6 cm.-nyi korongra illesztett nyolczszögű keret, melyen kidomborodó latin betűkkel ez olvasható: *Stephanus : Bochkay : de : Kis Maria :* közepén pedig szépen kidomborítva a fejedelem családi czímere: Szárnyas sárkány gyűrűs közében egy lekunkorodott, lombos farkú oroszlán ül, nyelvét kiöltő szájjal és jobb mancsában nyilvesszőt tart. A talp korongja síma, szélén *hitelesítő jel*ül parányi beütött körben egy *fenyőtoboz*, mellette külön kis körben nyilvessző és e mellett VI alakú jegy van beütve. A jegy *Augsburgra* mutat. Van még e bélyeg mellett beverve egy ráspoly vagy fűrészpenge-alakú czik-czakos vonalka is, milyen a 4. számú hólyagos áldozóserlegen is előfordul.

4. ábra.

A MEZŐKASZONYI REF. EGYHÁZ KELYHE.

A mezőkaszonyi ref. egyháznak e nagybecsű kincsen kívül van még más, de szintén érdekes s a 17. századból eredő áldozó ezüst *serlege*. Az egyik (4. ábra) szintén aranyozott ezüst s vert díszítésű. Ez $21\frac{1}{2}$ cm. magas; kupája hólyagos dudorokkal ékített, lefelé keskenyedő öblönyt képez. Felső nyílása $8\frac{1}{2}$ cm. átméretű, sima párkánya $1\frac{1}{2}$ cm. széles és ez alatt hat $3\frac{1}{2}$ cm.-nyire kidudorodó csücskös félhólyag veszi körül. Az öböl a közepén bemélyedvén, a kupa alsó keskenyebb gömbölyded része szintén hat kisebb, felül szívalakú hólyagban végződik. Fent a hólyagok közötti kiálló bordák két kitért levelű virágfejjel, a

hólyagok pedig M alakú bevert vonalakkal díszítvék. Gerezdes díszítésű lába egy 8 cm. átméretű kerek talpon s annak szalagdíszítésű kidudorodó közepéből kiemelkedő síma, tompa oszlopon áll. Egykori aranyozása alig látszik már, a folytonos használattól elkopott. Mester *bélyegéül* ennek is fent a párkány szélén van *fenyődoboz* és ráspoly vagy fűrészpenge idomú czik-czakos vonal beütve. E szerint ez is augsburgi gyártmányú. Súlya háromszáz gramm. A fenti bélyegen kívül, alól a belső szélén még be van vésve VI, mely római hatos szám vagy V J betűket jelezhet.

A harmadik ezüst vert mű tömör *áldozó serleg* (5. ábra), 17 cm. magas hengeralakú, melynek felső

5. ábra.

A MEZŐKASZONYI REF. EGYHÁZ KELYHE.

tölcsérszerű öble 9 cm. átméretű s így lefelé gyengén keskenyül, lévén a két milliméter széles síma párkánnyal ellátott fenéken 7 cm. átméretű. Üreges alját aranyozott sáv és ettől 5 cm.-nyire feljebb a hengert egy kiálló reczés 1 cm. széles gyűrűszerű párkány köríti, mely alul-felül $\frac{1}{2}$ cm.-nyi széles aranyozott sávval díszített s mely voltaképen az edény fenekét jelzi, lévén ez is belül síma lemezzel ellátva. Fent a tölcsér szélét aranyozott sávon bekarcsolt tölgyfalevélfkoszorú és arról lecsüngő virágindák ékítik. Az edény középtáján $2\frac{1}{2}$ cm.-nyi széles aranyozott sávon a következő bevéssett latin betűs felirat olvasható:

Atkozot legien az ember valaki ezt isten
tisztessegerul ez világi dologra fordita(ndj)a

B. J. D. H. K. A. D. 1603. 4 nonas Septem(bri)s.

Mesterműjegy és hitelesítő bélyeg nincs rajta. Súlya 250 gramm. Talán nem tévedek, ha az ajándékozók neveit a bekarcsolt kezdő betűk alapján s az akkor ott élt birtokosok felkutatott névsora nyomán így állapítom meg: Bornemissza Józsné, Dulepszka Horváth Katalin. Anno Domini 1603. E család élt ugyanis akkor Mezőkaszonyban, még pedig Bochkay szereplése idején is.

Lehoczky Tivadar.

TÖRÖK SÍRKÖVEK LIPPÁRÓL A DÉLMAGYARORSZÁGI MÚZEUMBAN.

Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás alkalmával a temesvári Délmagyarországi Múzeum két föliratos török sírkövet állított ki, melyről a történelmi főcsoport hivatalos katalógusában (Budapest. 1896. I. 22. l. 311—312. sz.) mindössze annyit találunk, hogy mindegyik fehér márványból készült, turbán alakban végződnek s török föliratokkal vannak ellátva. Dr. Berkeszi István úr, a Délmagyarországi Múzeum igazgatója, a szerkesztőség kérdezősködésére szíves volt megküldeni azon ismertetését, melyet «Török feliratos emlékek és sírkövek Temesváron és környékén» cím alatt a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Értesítő 1909. évfolyama 3/4. füzete 152—153. lapján közölt róluk s ebből megtudunk annyit, hogy ezelőtt negyedszázaddal Ormós Zsigmond akkori főispán ajándékozta s Lippán a hetvenes években találták a sírköveket, még pedig egyiket a holttest fejénél, másikat lábainál, de a föliratok tartalmát már kénytelen volt mellőzni az ismertető, mert — mint sajnálattal jegyzi meg — «jelenleg nincsen senki Temesváron, a ki e török föliratot megfejteni tudná».

A két sírkő gipszmásolata megvan a M. N. Múzeum régiségtárában s ez után az alábbiakban adjuk a föliratokat Omer Feridoun úr átírásával, fordításával és jegyzeteivel együtt.

I. Alján kissé csonka turbános sírkő fölülről lefelé keskenyedő kerek

testtel, keretszerű foglalatban jelmonddattal és kilencz verssorral. Hossza 96 cm., ebből a turbánra esik 20 cm.

Atırva :

El-fátiha !

Haszan agha: csiragh-i-uzun Musztafa agha.

Szafl-küsá-ji-námver, szāhib-i-livá-ji Hajderi

Ejledikcse azm-i-mejdán-i-ghazā evvel kadem,

Pájmál olurdu küffárin gürúh-i-leskeri

Szerver-i-szāhib-i-sedzsáat, zusszev-i-sír iktidár

Rüsztem-i-mejdán-i-szavlet u Kahramán-i-Hajberi

Irisindzse irdzsí emrimiz nefáh-i-gjúsüne

Rezm-gjáh ícsre elinden koparmi zerrín hancseri

..... (olvashatlan).

Magyarul :

Megnyitó.

Haszan agha, uzun (a hosszú) Musztafa agha tanítványa.

Az ellenség sorait megnyitó, hírneves, az «Oroszlán» (Ali) zászlósa.

Valahányszor a harczytéren elszántan előre lépett,

Lábbal lett taposva a hitetlenek gyűlevész hada.

Feje ő a hősiességgel rendelkezőknek, oroszlán hatalmú Khuszrev,

Rüsztem a harczytéren és rohamban s Hajbernek óriása,

Midőn pedig az Úr szava: «jövel vissza hozzám» mennyei lenge szellő fuvalmaként fülébe érkezett,

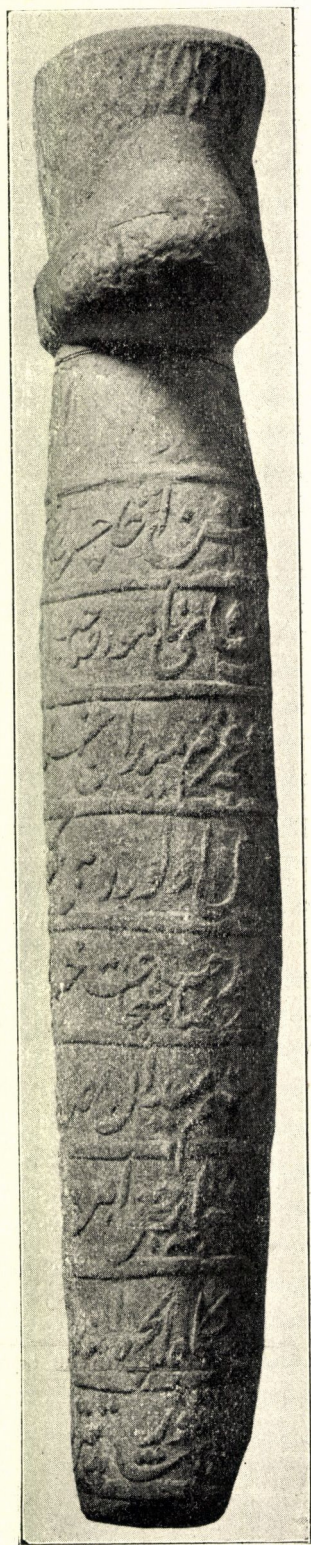
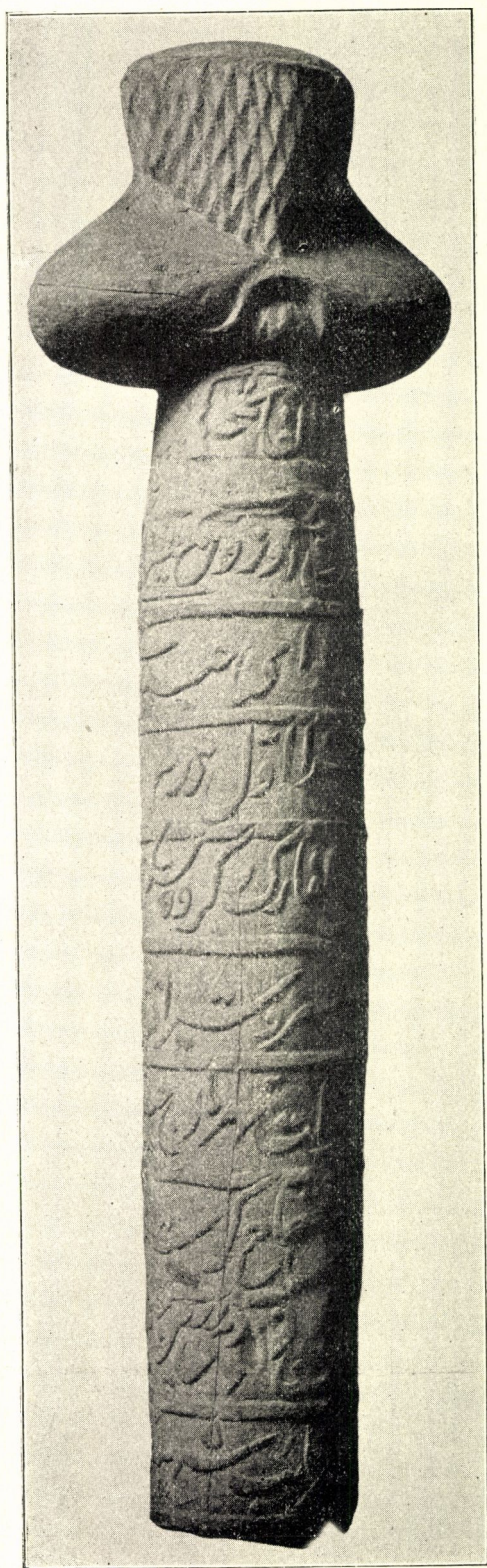
A küzdelem csataterén kicsavarható-e kezéből aranyos handsárja?

..... (alkalmasint betűszámokból álló évszám).

HASZAN AGHA SÍRKÖVE. (1.)

HASZAN AGHA SÍRKÖVE. (I.)

Fejezetek.

El-fātiha; *el* = a, az (arab névelő), *fātiha* = megnyitó, bekezdő, a «feth» = nyit, arab ige, nőnemű részesülője, a mely elől elmaradt a «szüre» (a Korán valamelyik fejezete) szó; «szüret'-ül-fātiha», a Korán első fejezete, a mohamedán világ «miatyánkja», melyet azért alkalmaztak a sírkövekre, hogy minden hívő mondja el a megboldogult lelki üdvéért a Korán «fātiha» nevű szúréját.

Agha egykor nagy urat jelentett, ma azonban már csak «gazda», «bácsi» értelemben forog a közhasználatban, úri házaknál az első osztályú szolgálószemélyzet tiszteletbeli czíme.

Szaff-Küsá arab-perzsa szóösszetétel az arab «szaff» = hadsereg, csatasereg és perzsa «küsa» = nyitó szóból.

Nám-ver (e h. náme ver) perzsa szó, a. m. nevet hozó, hírneves.

Száhib-i-livá, «száhib» = tulajdonosa, gazdája valaminek, annyi is, mint jóbarát; «livá» = zászló.

Hajder = hatalmas megjelenésű oroszánt jelent a különböző oroszán-elnevezések közt az arabban (p. eszed = hím oroszán, lebve = anya oroszán). Alinak, a próféta vejének volt a jelzője.

Azm = rendületlen szándék. *Mejdán* = tér. *Ghazā* = harc. *Evvel* = első (arabul). *Kadem* = láb, lépés.

Pāj = láb (perzsa), «pājmāl» = lábbal taposni, itt szenvedő részesülő, a. m. lábbal taposott.

Küjr arabul a. m. káromkodás, ebből cselekvő részesülő: «Kjáfir» (gjavur, gyaure) = isten káromló, hitetlen s tömegre vonatkoztatva «küffar» = pogányok, hitetlenek.

Gürüh, az eredeti perzsa szó a. m. népcsoport, a törökben: csöcselék.

Lesker = katonaság, hadviselő nép.

Szer perzsául a. m. «fej», «szerver» (e. h. szer-áver) = fejet hozó, többség, főnök.

Száhib-i-Sedzsát szó sz. hősiességnek a tulajdonosa.

Khuszrev v. *Khoszrev* ó-perzsa nyelven fejedelmet jelent s az 531—578 közt uralkodott nagy Szasszanida királynak, Khuszrev Nuszirvánnak a neve, kit a perzsák, mint mi Mátyás királyt, «Igazságos»-nak (pádisah-i-ádíl) neveztek.

Sir-iktidar, perzsa szó, a. m. oroszán hatalmú.

Rusztem, *Rüsztem*, a Sáh-náme legendás hőse.

Mejdán: itt harczytér.

Szavlet hirtelen rohanva, magát az ellenségre vetni; rohammal támadni.

Kahraman = óriás vitéz.

Hajber: a mohamedán legendák városa, melynek hitetlen arab lakóit Ali híres kardja térítette az igaz hitre.

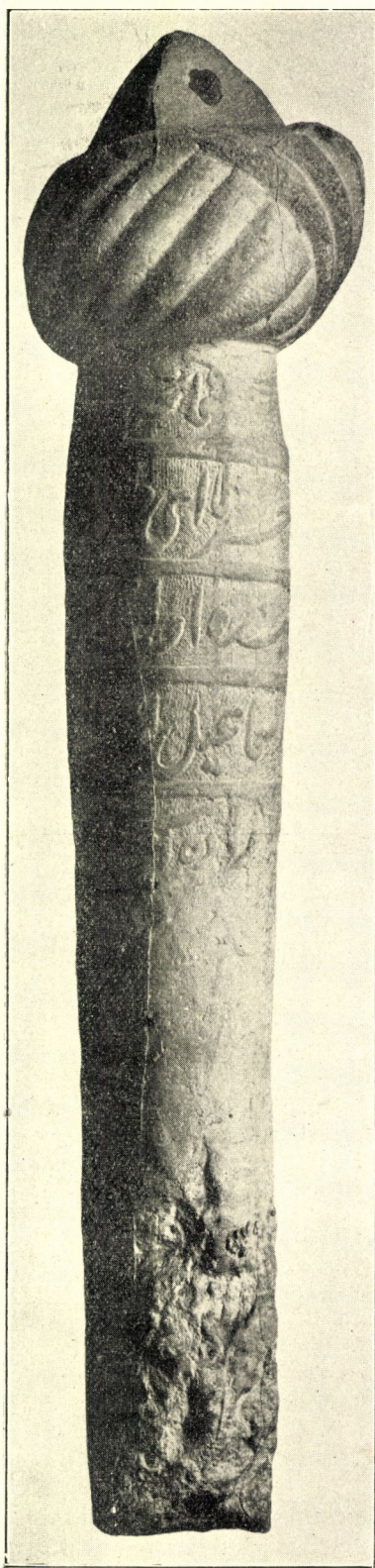
Gjús: perzsául fül hallóka értelemben.

Rezmgyah síkra szállóhely.

Zerrin = aranyos, azaz aranyozott.

II. Turbános sírkő keretes foglalatban négysoros fölirattal, az ötödik az évszám. Hossza 110 cm., ebből a turbánra esik 26 cm., a turbán alatt lefelé keskenyedik, kerülete legvastagabb részén 50 cm.

IZMAJIL AGHA TURNADSI SÍRKÖVE. (II.)

Átirva :

El-fātiha !

Haszreta ! ej fání dűnjá,

Ben-de oldum *zák-szár*

Izmajil agha turnadzsi

1110.

Magyarul :

Megnyitó.

Fájdalom ! óh múlandó világ

Én is lettem földnek földje

Izmajil agha Turnadsi.

1698.

*Jegyzetek :**Haszret* = epekedés, a megválás okozta fájdalom.*Ei* = óh, — fání = múlandó, elmúló.*Dűnja* = földi világ, (mert «älem» az életvilág).*Ben* = én, — *Daxi* helyett «*de* = is ; — *ben-de* én is.

zák : perzsául föld (anyagi értelemben) ; földanyag, — *szár* = ság, -ség, értelemben perzsa utórag, csak némely nevek után van jelentősége, p. «Kjú-szár» = hegység és így *zák-szár* = földnek földje, földpora, de magát megalázás értelmében is fordul elő. Izmajil agha ugyanis valami büszke egyén lehetett, kit csak a föld pora tudott megalázni.

Turna = daru, ebből a foglalkozást jelentő -dzsi képzővel: *turnadzsi* = darvas vagyis daru kezelő volna, valamikor azt is durnadzsinak, (mert d-vel is ejtik) nevezték, a ki a dogan (doan)-okat = sólymokat és a sáhínokat = (karvalyokat) kezeli, noha köztudomásúlag törökül «dogan» és perzsául «sáhín» egyértelmű, mind a kettő a. m. sólyom. E szerint *turnadzsi* v. *durnadzsi* vadász sólyomkezelőt jelentene, de valamikor katonaosztályt jelentett m. pl. baltadzsi baltás (utász) is.

Lippát 1688 június 24-én foglalta vissza a töröktől Veterani, de 1690-ben ismét a töröké lett. Csakhamar ismét visszavette Veterani, 1695-ben ismét török kézbe esett, mivel azonban II. Musztafa szultán nem látott módot Lippa megtartásában, 1695 szept. 8—14. leromboltatta a várfalakat. Az 1110=1698. évszám azonban egészen kétségtelen.

KÖZÉPKORI SZOBROK, BAROKK OLTÁROK.

A középkori szárnyasoltáraink iránt való érdeklődés örvendetes módon egyre fokozódóban van. Divald Kornél nagy érdeme, hogy már évek óta kisebb-nagyobb dolgozatok egész sorában foglalkozik ezekkel a becses emlékekkel és olyanokkal is megismertetett, a melyek azelőtt teljesen ismeretlenek voltak. Legújabban Roth Viktor — az erdélyi szászok korábbi tanulmányainak összefoglalása- és kiegészítéseken — az erdélyi szárnyas oltárok hosszú sorozatát írta le a «Magyarország Műemlékei» III. kötetében, más oldalról pedig némely jelek arra vallanak, hogy az anyaggyűjtés folytatása mellett az egyes emlékekre és

csoportokra vonatkozó tanulmányok elmélyedését, a művészettörténeti összefüggések tudományos kutatását, megállapítását is várhatjuk.

Aligha véletlen, hogy az érdeklődésnek, tudományos foglalkozásnak ez a föllendülése éppen most érezhető, midőn másfelől némely jel arra is vall, hogy a magyarországi szárnyasoltárok, a melyek nagyrészt a XV. század végén és a XVI. század elején keletkeztek, hosszú életüknek kritikus időpontjához közelednek. Ez emlékek ismerői előtt már régebben nem titok, hogy az idő és a fából készült művek ádáz ellensége, a szű, erősen megviselte azokat, úgyhogy fenntartásuk érdekében cselekedni kell. Némely riasztó, túlzott híresztelések nyomán, a melyek még a napilapok hasábjaiába is beférkőztek, szinte a köztudatba ment át, hogy a veszedelem nagy és közvetlen, hogy szárnyas oltáraink egy része, közöttük elsősorban a legnagyobb, a lőcsei Szent Jakab-templom főoltára menthetetlenül elpusztul, ha megmentésükről sürgősen, azonnal nem gondoskodunk.

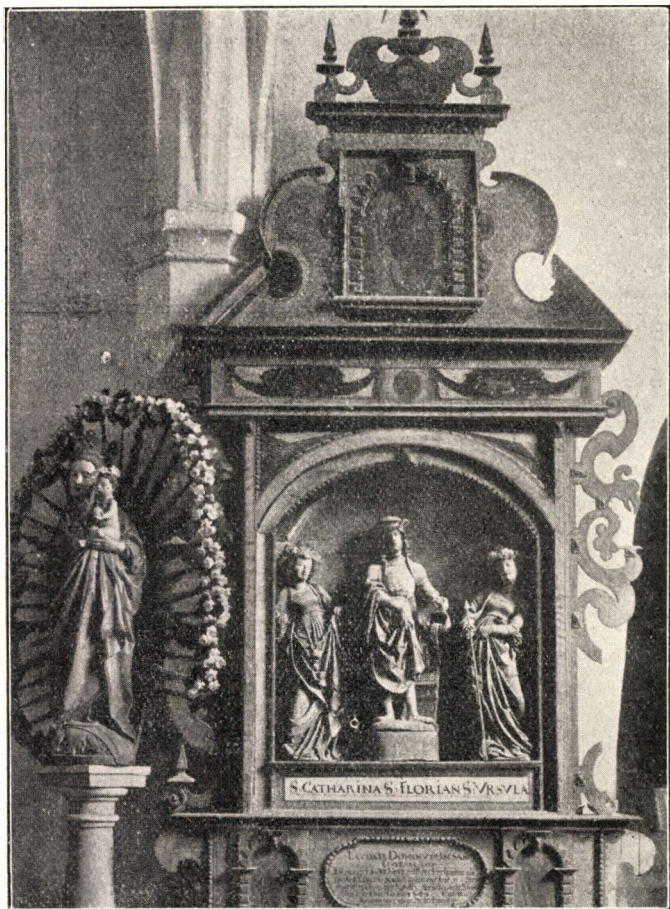
A mentés, fenntartás nagy, nehéz és költséges munkájára nézve a tárgyalások, előmunkálatok és kísérletek már évek óta folyamatban vannak. A legnagyobb szabású emlékek egyike, a besztérczebányai vártemplom Szent Borbála-oltára — hála a vallás- és közoktatásügyi miniszterium és a besztérczebányai püspök áldozatkészségének, — már gondosan, szakszerűen konzerválva áll a helyén. Bizton reméljük, hogy mások is csakhamar hasonló elbánásban fognak részesülni, de tisztában vagyunk azzal is, hogy túlzott sietségre, elhamarkodásra nincs kényszerítő ok. Legközelebb már tisztázódni fog a legbiztosabb, leggyakorlatiasabb konzerválási eljárás kérdése és a vallás- és közoktatásügyi miniszterium, a mely kezdettől fogva a legnagyobb érdeklődéssel, a föladat fontosságának mély átérzésével fogadta a Műemlékek Országos Bizottságának idevágó javaslatait, gondoskodni fog arról, hogy elsősorban a legfontosabb és leginkább veszélyeztetett szárnyas oltárok helyreállítása rendszeresen, tervszerűen meginduljon.

A szárnyas oltáraink megmentésére irányuló gyakorlati törekvés mellett a legközelebbi cél, mint ezt már többen hangoztatták, az emlékek teljes számának felkutatása, leírása, kifogástalan felvételekben leendő közzététele, valósággal a magyarországi szárnyas oltárok Corpusának összeállítása lenne. Ámbár ebben a tekintetben kivált Divald előmunkálatai már gazdag anyagot nyújtanak és ugyanő több alkalommal az egészben vagy részeikben fennmaradt felsőmagyarországi oltárok statisztikájához is adatokkal szolgált, a nagy föladatot rendszeres további kutatással, felvételekkel lehet csak megoldani.

A következő adalékok, a melyek némi szerény módon gyarapítják a szárnyas oltárokra vonatkozó anyagot, nem ily rendszeres kutatás, hanem inkább véletlen megfigyelés eredményei.

Országszerte, Magyarország ama részeiben is, a hol középkori szárnyas oltárok a legnagyobb számmal maradtak fenn, az újabb századok, kivált a XVII. század második felének és a XVIII. századnak tevékenysége változtatta meg lényegesen azt az állapotot, a melyben a templomok a XVI. század elején, a mohácsi vész táján voltak. Szám-talan templom épült egészen vagy részben újjá. Igen sok templomot,

I. A RUSZTI SZ. EGYED-TEMPLOM RÉGI OLTÁRÁNAK SZOBRAI (1500 k.).

melyeknek eredetileg lapos deszkamennyezete volt, beboltoztak. Templomokat bővítettek, tornyokat átalakítottak, vagy újakat építettek. Sok középkori templom ekkor nyerte jellegzetes barokk berendezését, a mely sok alkalommal rendkívül szerencsésen alkalmazkodik a középkori építészeti szervezetbe. Még hozzávetőleg sem volnánk képesek azoknak a középkori berendezési tárgyaknak roppant számát megjelölni, a melyeket nem az idő, hanem a barokk kor uralomra jutott, ellenáll-

hatatlan erővel érvényesülő ízlése pusztított el és a saját készítményeivel helyettesített. Az ósdi, kopott, az új kor ízlésének meg nem felelő szárnyasoltárok százszámra pusztulhattak el és adtak helyet újdivatú oltároknak.

Előfordult azonban, hogy az újaknak föláldozott régi oltárok némely részei elkerülték a pusztulást. Egyes esetekben némely szobrok különös tiszteletnek örvendhettek, mások oly jó állapotban voltak, hogy sajnálták azokat elpusztítani. Néha az új tervezők azt is találták, hogy a régi szobrokat sikerrel lehet az új oltárok keretében felhasználni.

2 A KERESZTFALUSI (SZEPES M.) TEMPLOM OLTÁRÁNAK SZOBRAI.

Így történt, hogy olykor barokk oltárokon találkozunk egyes régi szobrokkal, a melyek nem egyebek egykori szárnyasoltárok maradványainál. Néha annyira beleolvadtak új környezetükbe, hogy csak nehezen ismerhetők fel és kivált a Mária-szobrokra adott ízléstelen ruhák, virágkoszorúk, új koronák mögül csak szerényen tűnik elő a középkori művek egy-egy jellegzetes részlete.

Középkori szobrok ily felhasználásának tipikus példája maradt fenn a ruszti róm. kath. hitközség régi plebániatemplomában, a Szent Egyed-templomban (1. kép.). Az oltáron levő fölirat szerint azt 1634-ben állították egy régi oltár helyett. «Ist... renoviert und erneuert worden.» Ezt akkor helyreállításnak, megújításnak nevezték.

Maga az oltár egészen új; az érett német renaissance jellegzetes formáit, diszítményeit mutatja. Az oltár szekrényének motivuma lényegében az egykori szárnyasoltárból van átvéve. Ennek három szobrát állították a szekrénybe: középen, talapzatra helyezve, mint főalakot Szent Flóriánt, két oldalt Szent Katalin és Orsolya szobrai. Ezek motívumai, viseletük részletei előrehaladt korra, az 1500. év tájára utalnak. Erősen mozgalmassá, elhajlott alakok, dús redőzetű ruhákkal, finom, kényes mozdulatokkal. A férfi sapkája, a nők ruházatának némely részei az egykorú polgári viselet részleteinek ábrázolását mutatják. Ezek a kisebb méretű szobrok a szárnyas oltáron mint mellékalakok szerepeltek. Megtaláljuk azonban annak egykori főalakját is, csak hogy az oltár keretén kívül, az oltár mellett álló oszlopra helyezett Mária-szoborban, melynek méretei az oltáron levő alakokét jóval meghaladják. Teljesen érett Madonnatípus, a draperiának igen hatásos, nagyvonalú elrendezésével, lába alatt a szokásos holdsarlóval, a melyet különös gonddal kidolgozott szakállas férfi-arcz egészít ki.

Fő- és mellékalakok együttesen fordulnak elő a Szepesbéli melletti levő Keresztfalu templomának egyébként igen szegényes oltárán (2. kép). Mária szobra, ünnepélyes tartásával, vonzó arctípusával, ruhájának érdekes elrendezésével a Szepesség ilyenmű jobb szobraihoz csatlakozik. Kevésbé megnyerő a két mellékalak, Szent Katalin és Borbála, a melyek hatását egyébiránt a gyarló új befestés is befolyásolja.

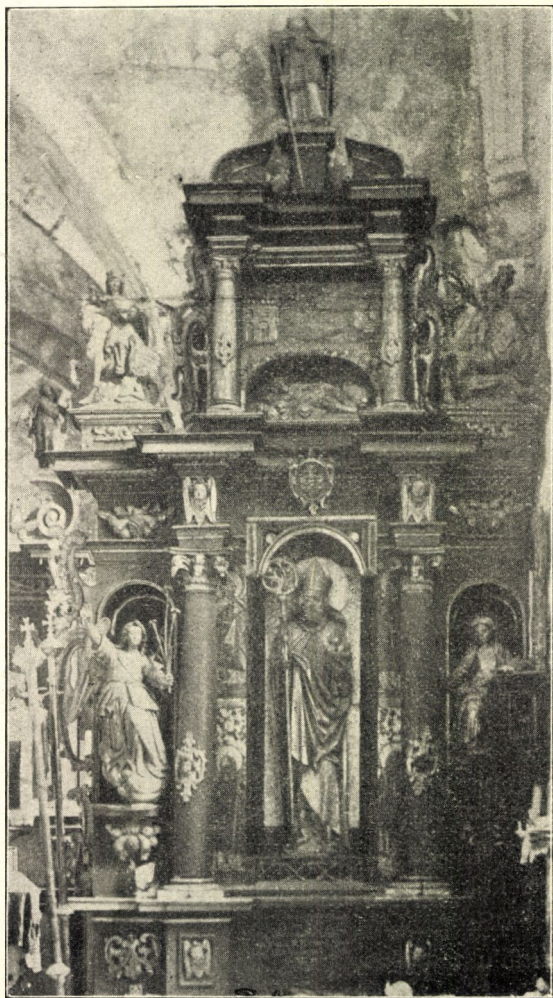
Egy oltáron magában álló Mária-szobor maradt fenn Zsigra (Zsegra)

3. A ZSIGRAI (SZEPES M.) TEMPLOM OLTÁRÁ-
NAK 1400 KÖRÜLI MADONNA-SZOBRA.

községnek érdekes középkori falképsorozata révén ismert templomában, a mely a XVII. században igen gazdag új berendezést nyert (3. kép.). A zsigrai Madonna a Szepesség legrégibb faszobrai közé tartozik. Keletkezésének ideje nyilván még a XV. század elejére megy vissza. Mind az anya, mind gyermekének arcztipusa erősen archaikus. A régi kort

4. A ZSIGRAI (SZEPE S M.) TEMPLOM BAROKK MELLÉKOLTÁRA.

jellemzi Mária törzsének erős, szögletes elhajlása, tartásának merevsége, a ruházatnak a későbbiekétől eltérő elrendezése. Míg emezeknél — például az említett ruszti és keresztfalusi szobrokon — a draperiának komplikált rendszerével, többirányú húzódásokkal, síkokkal, törésekkel találkozunk, itt, akár a nagygyőri archaikus szobron, a nehéz kelme nagy tömegekben torlódik meg és helyenkint mind függélyes, mind vízszintes

irányban párhuzamos, nem egymást keretező ránczokat vet. Az a vonás is, hogy a korona a fejet borító kendőre, nem a födetlen fejre van helyezve, alighanem a régibb Mária-szobrok jellemző sajátsága. Az ezüstözött bádogból készült koronák, valamint Mária pálczája az új oltár keletkezése idején készültek.

Régi szárnyas oltárok maradványainak felhasználását igen tanulságosan mutatja a zsigrai templom egyik mellékoltára, mely a rajta levő fölírat szerint 1672-ben keletkezett (4. kép.). Mind fölépítése, mind

5. A PODOLINI SZ. KATALIN SZOBOR A XV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBŐL.

szobrászati dísze révén figyelemreméltó, sőt értékes mű. A XVII. század szellemében erősen hangsúlyozott architektura keretébe igen ügyesen vannak beléhelyezve a jól faragott alakok, az angyali üdvözlésnek sajátos módon kétfelé osztott jelenete, Szent György és Márton lovas alakjai, stb. Az oltár fő részében azonban az egykori szárnyas oltár jelentős részletét őrizte meg: a szekrényben Szent Miklós igen jó fenntartású szobrát. A keskeny és magas szekrény hátlapját régi arany-mustra borítja, két oldalt pedig négy szent püspök képei láthatók. Nyilvánvaló, hogy a mai elrendezés nem felel meg a réginek, hogy

midőn a régi részeket felhasználták, azokat az új oltár szerkezetének megfelelő módon rendezték el, — kétségtelenül igen ügyesen, úgy hogy a régi elemek harmonikusan illeszkednek bele az új keretbe.

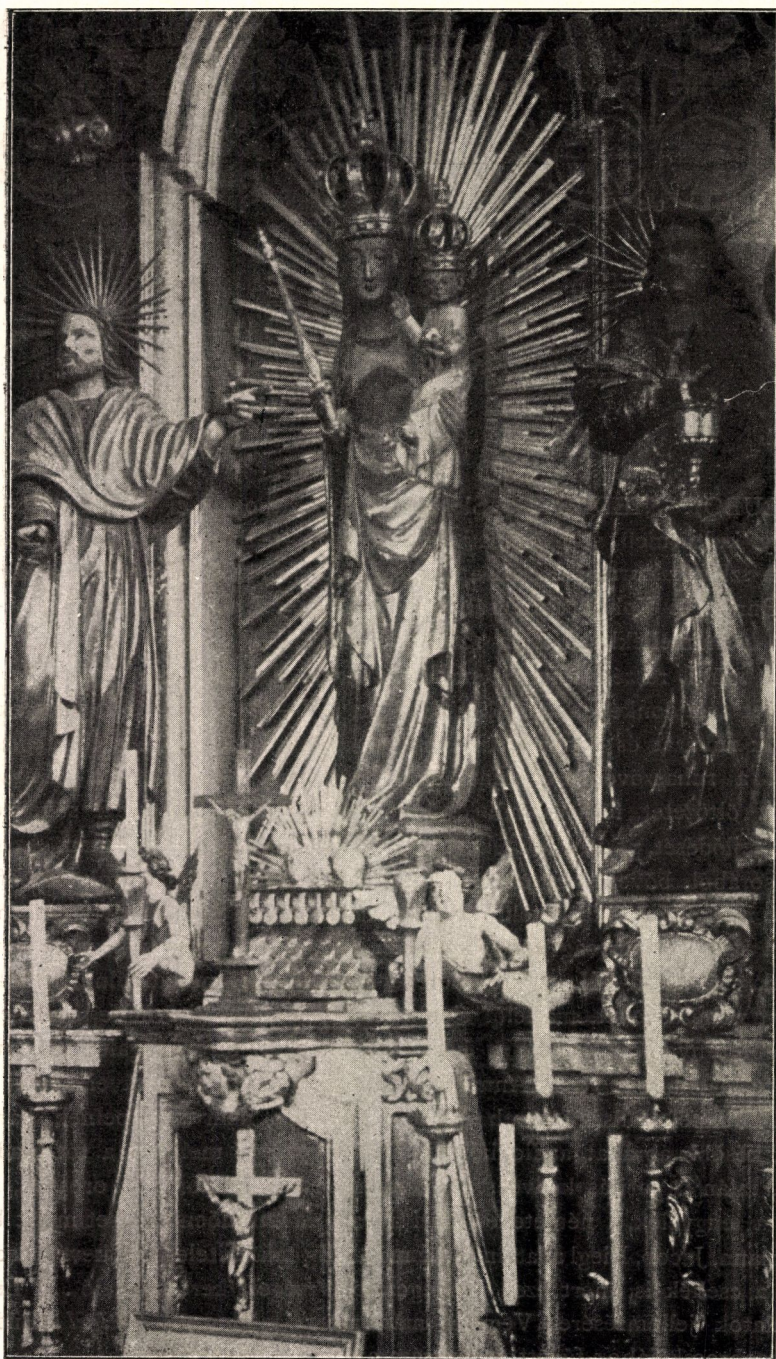
Maga Miklós szobra egészen más jellegű, jóval későbbi, mint a zsigrai Mária-szobor. Különböző időben készült két szárnyasoltár maradványaival van dolgunk.

A zsigrainál jó néhány évtizeddel később, a XVIII. század első felében készült Szepesmegye egy másik, lényegében középkori, de akkor erősen átalakított templomának, a podolini plebániatemplomnak gazdag belső berendezése. A jókora méretű templom, a melynek szentélyfalait gazdag, a Műemlékek Országos Bizottsága által néhány évvel ezelőtt kifejtett és helyreállított freskódísz borítja, kétségkívül több szárnyas oltárral dicsekedhetett. Ezek akkor mehetek tönkre, mikor a barokk kor a maga, egyébként elég jó alkotásait tette helyökbe. Hírmondóképen azonban egy-két szobor itt is elkerülte a pusztulást.

Figyelemreméltó ügyességgel, ízléssel helyezte az oltárépítő Szent Katalin szobrát az egyik mellékoltár főhelyére. (5. kép.) Maga a szobor Felsőmagyarország fafaragványai sorában a legtökéletesebbek közé tartozik. Motivuma, stílusa még szigorú, a szent ruhájának ránczvetése kimért, finom rajzú, a hullámos szegélyeken szinte ornamentális fölfogású. Gyöngéd érzéssel mintázta meg a művész a szent enyhén meghajlított szép fejét. A szobor keletkezésének korát nyilván a XV. század második felének közepe tájára tehetjük.

Hasonlíthatatlanul kevésbé megnyerő az a Mária-szobor, a mely ugyancsak Podolinban a hatalmas, díszes főoltár főhelyét foglalja el (6. kép.). Gyengén alkotott, szinte félszeg megjelenésű alak, a mely a Szent Katalin szobránál valószínűleg később keletkezett. Értéke, tanulságos volta mai elhelyezésében rejlik. A művész a magas oltárépítményen alkalmazott fülkébe helyezte és a mögéje tett sugárkoronával, Mária és a kis Jézus nagy koronáival igyekezett a régi szobrot új környezetének gazdagabb, erősebb kifejezésű eszközeivel némileg összehangba hozni. Fölötte érdekes továbbá a két Szent János alakja, a főalaktól jobbra-balra. Keresztelő János a Mária karján ülő kis Jézusra mutat és ezzel a mozdulattal mintegy kapcsolatot létesít a három alak között, a melyek elhelyezése, vonalvezetése különben a benyomás egyességére törekszik. Félreismerhetlen végül a régi Mária szobor és a két Szent János alakja stílusának némi hasonlósága. A késő gótika gazdagsága egyesül itt a barokk művészet gazdagságával és oly kép áll elő, a melynek egyes elemei a fölfogás belső rokonságáról tesznek tanúságot. Ennek az affinitásnak fölismerése, tudatos kihasználása általában jellemzi a barokk kor művészeit, a kik sokszor erőszakosan, kiméletlenül tették a maguk alkotásait a régiek helyébe, de különösen ott,

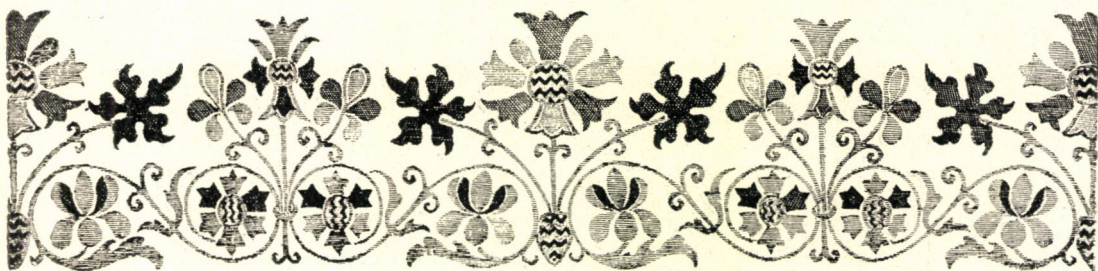

6. A PODOLINI TEMPLOM FŐOLTÁRA MÁRIA SZOBRÁVAL.

a hol a késő középkor formáihoz való alkalmazkodásra, illetőleg a réginek és újnak nagy, együttes hatás érdekében való összeegyeztetésére volt szükség, biztos érzéssel oldották meg föladatukat. *Éber László.*

IRODALOM.

LUBOR NIEDERLE: Slované starožitnosti. Život starých slovanů. Základy kulturních starožitnosti slovanských. (Szláv régiségek. Az ó-szlávok élete. A szláv kulturrégiségek alapvonalai.) A cseh tudom. akadémia támogatásával Bursik és Kohout kiadásában. Prága 1913. I. kötet, II. rész. 485—487. l. lex. 8°. 4 műmellékl. 38 tábla 120 szöv. ábrával.

A mű I. részének megjelenését az Arch. Ertesítő már regisztrálta. A jelen kötet tulajdonképpen csak két fejezetet (IV—V.) foglal össze, melyek közül az egyik ruházat és ékszerfélék, a másik a szláv ház fejlődésével foglalkozik. Elemzi a ruhaszöveteket, mint házi gyártmányt és behozott kereskedelmi árut, az öltözetet, férfi és női öltönyt egyenkint, a lábbeli, a süveg és hajviselet fejlődését, pozitív leletek és a codexek ábrázolásai nyomán. Az ékszerfélék sorából bőven tárgyalja a díszűk, fűzőűk, ruhacsattok, fülönfüggők, fej- és nyakdíszek, karkötők, gyűrűk kialakulását. Számbavéve azt, hogy e kötet a szláv pogányság végső századai és kereszténységük kezdete korszakával átlag a VIII—XI. sz. történetével foglalkozik, méltányolnunk kell a leküzdött nehézségeket, másfelől élénkebb figyelemmel kísérni fejtegetéseit, melyek lépten-nyomon érintik a hazai viszonyokat, bizonyosságait nem ritkán a hazai forrásokból is veszi. Annál meglepőbb, hogy forrásművei között a közkeletű Hampel, Pulszky, Arch. Értes. egyáltalán nem szerepelnek, bár Hampelből később ábrákat, analógiákat is idéz. Ugyanígy mellőzte a tót kiadványokat is, talán a paritás kedvéért; ellenben kedves auctora az oroszok, másodfokon a lengyelek, a németeket idézi ugyan, de feltűnően keveset merít belőlük Petermann, Jacob, Riegl adatain kívül mást alig talál hitelesnek, kevés becsületet leltek a csehek is, mert ezek is megczáfolás végett kerülnek elő... Ennyit a hangulatok jellemzésére. Vegyük már most taláalomra, *Weigel* (Bildwerke) bronzszobrocskájához fűzött magyarázatait.

Az öltözetekről, főleg azok részleteiről a források keveset szólnak, homályosak, sőt adataik egymásnak ellene mondanak, főleg azért, mert kellő terminológiájuk nincsen. Az arch. leletek is keveset nyújtanak e téren, bár igaz, hogy a sírokban nem ritkán találunk szövettöredékeket, öltönytöredékeket, melyek elegendők ugyan a szövet minőségének megállapítására, de nem a ruha-

tárgy visszaállítására. Főleg hiányosak a tipikus, normális öltözetéről szóló adataink, ezek is későkorúak.

Keveset nyújtanak a sculptura emlékei. Számbelileg is kevés, vitás a koruk, kétes a hitelességük s mindenkifelett alig van ok arra, hogy ezeket szláv emlékeknek tekintsük. A mit M. Weigel (*Archiv für Anthrop.* XXI.) felhoz szláv emlék gyanánt, kevés hitelt érdemel. Pl. az ú. n. Svantovit-oszlop jó, hiteles darab ugyan, de ama bizonyos szláv istenhez semmi köze. Öltözetén a sapka, kaftán és az öv érdemel figyelmet. Ezenkívül figyelemre méltó a mosgaui, rosenbergi, altenkircheni és a schwedti (Weigel 49., 63., 60. sz. ábrái) lelet, melyek közül az utóbbit a 425. lapon a szerző is bemutatja. Alkotásukban, viseletükben és ábrázolásukban nem állíthatók a X—XIII. sz.-beli kamenaja babák mellé. Ezeknek a szerző külön fejezetet ígér, bár turk-tatár eredetükben nem kételkedik.

A 430. l. és azon túl ismételtlen megemlékszik az irodalmunkban is szerepelt *Codex Gertrudianus*-ról. Sauerland, Kondakov és más szláv írók nyomán. A codexet Egbert érsek (977—993.) Gertrud lengyel hercegnő számára íratta, benne külön mellékleten Izjaslav fia, Jaropluk, (+1095) felesége Irene és anyja Gertrud alakjai láthatók. Mint másodrendű forrást ismerteti a wolfenbütteli codexet a XI. sz. orosz vázlat megismerésére bemutatja az Izbornik ajánló lapját erősen rekonstruálva, rajta Svatoslav nagyherceg (+1073) családját.

A bizánczi források közül tárgyalja *Kuropolatának* a madridi könyvtárban levő XIV. sz.-beli kéziratát, mely állítólag ugyancsak a fenti nagyherceg udvarát mutatja be, bár ezt nem tartja megbízhatónak.

Nagyobb értéket tulajdonít a velencei codex (Diehl 376. és Pflug Hartung 584. sz.) bolgár képeinek. A bolgár harcosokban nem lát mongol vonást szerinte a dús haj, az erős bajusz szláv jellegű.

Hasonlóan ítél a vatikáni menologium alakjairól II. Basilius (975—1025.) könyvében. Itt az adrianopolisi vértanuk halálát látjuk 814-ből, de az illuminator, szerzőnk szerint nem a Krum török bolgárjait festette, hanem a 200 évvel utóbb élő, már elszlávosodott bolgárokat, a hosszúhajú prémszegélyes szláv sipkában járó, hegyes, egyenes szláv típusu karddal hadakozó kortárgokat. A brokát kabát és az alsó prémes ruha hasonló színű hajtókával, a keleti szlávok jellegzetes viselete lenne, pedig az illuminator alább, mikor bizánci férfiakat kell ábrázolnia, azokat is így öltözteti.

A férfi öltözet kérdése a régi szlávoknál különben is vitás, azonban kétségtelen, hogy nem volt önálló, eredeti viseletük a fogyatékos emlékek után ítélve, ruhájuk még csak szépnek sem volt mondható. Általában olyan lehetett, mint más északi szomszédoké: nem volt kényelmes, de a test szépségét sem juttatta érvényre. A három főruhadarab a nadrág = nohavice, az ing = rubás és a köpeny = plást csak lassan fejlődött igazi öltözeté.

A nadrág Prokopius leírása szerint csak az alsó bordáig — tulajdonképen az *μέχρι* és *τα αἰδοῖα*-ért és csavart szöveten, vagy fonadékon függött a vállon, ritkábban szíj tartotta össze, a szára szűk bokáig érő, egész hosszában sűrűn ránczot vető, csak a darócز feszült meg jobban körülbelül úgy, mint a goralok viseletében a mai napig. A XI. sz. jelentkezik a bokától felfelé a térdhajlásig

nyúló külön lábszárvédő (tibialia), a mi arra vallana, hogy a német, vagy talán inkább kelta származású *hosa* kurtanadrág akkor terjedt el a szlávok, főleg a csehek között. A nadrágot lefekvéskor letették, azért írja *Kosmas*, hogy 1004-ben a Prágában meglepett lengyelek nadrágtalanul *sine bracis* futkostak az utcán. Más forrás ugyanakkor *femoralia*, sőt Bohemarius tévesen *caliga*-nak mondja a nadrágot, pedig tudjuk, hogy az utóbbi mindig lábbeli volt és a mai cseh *kathoty* szó csak értelmi átvitel útján alakult ki a XVI. sz.-ban.

Eregetileg a gatyá és a nadrág azonos jelentésű volt, az összes szláv népeknél ismert szó, mellette a keleti származású de ugyancsak ősi átvételű szó a *saravary*. Nevezetes, hogy mindahárom többesszámú név. A szövet pazarló, bő salavár azonban, csak a bolgár és orosz emlékekben igazolható. Számbavéve azt, hogy a trákok, dákok, gallok stb. népek mind ismerték a nadrágot, a szerző felveti a kérdést, honnan ered a viselet? Magyarázatul fölteszi, hogy az árják közös, a természeti viszonyok szülte egységes találmánya. Az ing tulajdonképpen csak a felsőtest öltözete, mely *rubás*, *sra*, *sukně* *košile* néven is szerepel, változataiban: rub, cechel, svita, kotyga stb. neveken, megfelel a *ρᾶξ*, *εσθής*, *ὀδὸν*, *χιτὼν*, *ἱματίον* tehát = tunica, camisia, vestis stb. ismert öltözetnek, bár szabása, formája, hossza ismeretlen. A Trajánoszlop (Adamklissi) alakjainak szláv voltát a szerző tagadja, több rokonságot lát a Kr. u. IV. sz. való germán leletben. (Heyne, Hausalt. III. 257.)

A rubásnak fejlett alakját keresi a szerző a vysehradi codex Vaclav képén, hol bizánci izlésben szegélyezett, a nyakban ívesen kivágott szrakát (középlatin sarca, orosz szoroka) félrövid, könnyű, felső öltönyként hordott rubás gyanánt írja le (I. 447. lap). Ebből fejlődött a *sukně*-tunica, a lengyel *sukman*, mindenkor posztóból készült ujjas, némileg derékba szabott szegélyes, elől nyitott ruhadarab. Ilyenbe öltöztette a XI. sz. illuminator a Krisztust kísértő ördögöt. (Vysehradi codex.)

Körülbelül ez volt a rubás fejlődésének utolsó alakja, mikor a római-bizánci műveltség hatása új divatot teremtett. Ekkor jelentkezett az alsóruha az ing, a vulgáris latin *casula*-ból támadt *košulja*, mely csak XI. sz.-ig *casula*, azontúl *camisia*, *interula* csaknem mindig vászonszövet, kivétel az orosz nyelv, hol a *košulja* per etymologiam bárány, utóbb nyúlprémből való alsóruha.

A felsőruha legrégibb alakja a kisoroszoknál maiglan fennmaradt *svita* (453. l.) szőrből, vagy gyapjúból szőtt, durvább, félhosszú, derékbaszabott, hátul az övön alul redőzött ruha. A mellső nyílás két szárnya keresztbe fut. Kapcsa, kötése, gombja eredetileg nem volt, csak az öv tartotta össze. Ilyen öltönyt látunk az adamklissii emléken ábrázolt északi barbárokon. *Bienkowski*-val szemben, a ki e ruha alapján hajlandó elhinni, hogy itt *svit*-be, illetve *serek*-be öltözött szláv népekről lehet szó, a szerző más bizonyosság nélkül ezt nem hiszi, ellenkezőleg kételkedik a ruha azonosságában is.

Ezzel egyidejűleg a X—XI. században jelentkezik a keleti szabású, hihetőleg keleti származású *kabát* is, melynek eredetéről a nyelvészek már annyit vitatkoztak. Ma a germán *eredet* végleg elejthető, mert az orosz régészeti leletek már teljesen igazolták származását. Biborban született Konstantin (De ceremon. II. 52.) adatai szerint. Tudjuk, hogy e vitás ruhadarab a szlávoknál idegen,

drága, hímezett szövetekből készült, szabása, külső felszerelése azonban nem szláv ízlésű. A sírleletekből igazolható kabát alakja nem volt állandó. Nem is tekintve a szövet változását, más a hossza, bőrsége stb., mert pl. egymás mellett akadunk bő újjú, szűk újjú, a kézfejnél visszahajtott és sima, felálló szűk és lehajtott bő gallérokra, ugyanakkor kurta, szűksabású és kaftánszerűleg bő, tehát csak övvel viselhető kabátokra. Ilyen változatosság mellett másodrangú a szegélyezés, diszítés, arany-ezüst lemezek, rezgők stb. alkalmazása a kabát prémjén. Ide tartozik az orosz leletekből ismert *bachroma* kérdése, melynek szláv voltát már nem vitatja senki, mert *Tizenhausen* szerint arab, *Kondakov* szerint asszír eredetűnek kell lennie.

Nem kisebb jelentőségű kérdés az, vajjon a szlávok kabátja gombolható-e, vagy csak köthető? A gomb szótöve nem szláv, synonymája a *pagva* és származékai talán a középlelatin *punga*-ból deriválnak, végleges véleményt még sem formálhatunk, noha kétségtelen, hogy egyszerűbb és díszesebb gombok egész sorát ismerjük a sírleletekből. A kabátnak kötéssel, zsinórral való megkötése az álltól kezdve a derékig ugyancsak keleti divat: ujgur, dzsagataj, perzsa sírokból már régebből ismeretes, de a szlávoknál is általános a X. sz. óta, azért *Vocel* a zsinórkötést szláv öltözet jellegzőjének tartja. A *menologium vaticanum* bolgárjai a X—XI. sz. divatja szerint zsinórral fűzött szűkujjú, prémes övvel leszorított kabátot viselnek, hasonló a velencei zsoltár bulgárjainak viselete, vagy Svjatoslav orosz fejedelem fiainak (1073) viselete a wolfenbütteli codexben. Ennek egyik lapját a szerző kisebb hasonmásban közli. (II. műlap).*

Nem követhetjük a szerző bő történelmi és meglepő nyelvészeti készséggel irt magvas fejtegetéseit nyomról-nyomra, csak néhány érdekesebb megállapítására utalunk.

Beismeri, hogy bár a bizánci ruhával behozott görög ízlés közvetlenül csak az udvar környezetét érte, hatása erősen érvényesült a nép viseletében is, az egyes jónak vagy szépnek talált ruhák átmenet, változás nélkül átmentek a köznép birtokába is. Pl. a szerb-bolgár szűr (szaja) a görög-római *sagum* mása, sőt *Kondakov*-val együtt azt vallja, hogy a mai makedon viselet is egyenesen bizánci hatás eredménye. Tovább így folytatja: «Nehezebb megállapítani annak részleteit, hogy a bizánci hatást mennyire és mely időtől kezdve szabad általánosítanunk. Igaz, hogy a szlávok már a XIII. sz.-ban foglyaikat selyem-szövetekért cserélték el, de tudjuk azt is, hogy a bolgárok, oroszok nemcsak szöveteket, de kész ruhát, ékszert is kaptak Byzánzból, egy-egy sírban annyi keleti apróságot lelünk, főleg a magyar területen talált VI—IX. sz. szarmata és avar jellegű sírokból, hogy igazán nem tudjuk megmondani, vajjon szláv tetem volt-e? sőt a VIII—X. sz. jellege annyira összefolyik a IV—V. sz. jellegével, hogy nyílt kérdés már, mikor is kezdjük ide datálni a szlávástgot sírleleteink nyomán? (460. l.)»

«Kétségtelen ugyan, hogy V—IX. sz.-ban Magyarország területén inkább

* A keleti szlávok viseletének másik forrása a már fentebb is tárgyalt a *Codex Gertrudianus*, 5 lapnyi, bizánci modoru miniatúráinak mestere, *Kondakov* (1906.) magyarázata szerint, Lengyelországban, vagy Halicsban élő német vagy szláv festő lehetett.

laktak szlávok, mintsem avarok és szarmaták, de a byzánci illuminatorok mikor a IX—XI. sz.-beli, különben szláv elemekben bővelkedő bolgár harcosokat ábrázolták, nem tudtak különbséget tenni a szláv és a török-bolgár között azért nem mongol típusu alakjaikat is díszes, felővezett agrafokkal összetűzött kaftánokba öltöztetik, holott pl. az arabs írók az északi oroszokat azzal különböztetik meg a szlávoktól, hogy az oroszoknak nincsenek kaftánjaik.»

Nem kísérik további fejtegetéseit a *suba* alak- és anyagbeli kialakulására nézve, már csak azért sem, mert eldöntetlenül hagyja a *suba* és *szür* (halina) viszonyát, az átvétel körülményeit és idejét, pedig ez a szláv irodalomnak sokat vitatott kérdése. Vajjon a *ζποού* derivatio, vagy az ozmán zubun a helyesebb, milyen a *χ*ali, az ozmán burok szőnyeg, viszonya a szláv goliti halit, halina szóhoz? Erre nem találunk feleletet.

Beismeri ugyan a finn hatás jelentőségét a szláv ékszerek kialakulására, de a ruhát illetően a szerző azt hiszi, hogy a finnek és magyarok byzánci jellegű dolgaikat csak szláv közvetítés útján vették át. A *suba* jelentőségét még egyszer tárgyalja a kozsok (pelliceum) mellett. *Bartold* és *Mikkola* ellenében, kik a kozsok szót finn eredetűnek bizonyítják, *Berneker* és *Budilović* szláv elméletét fogadja el. Nyomait a XII. sz.-tól kezdve követi; néha egyértékű a subával, de legtöbbször gyapjúból való alsóruhát jelent (Macedóniában a női szoknya dzüfe, illetőleg ujjatlan ing alakjában ma is él Ref.), a szlávokhoz szorint, közép félnémet közvetítéssel, mint *schaube* jutott el, csak másodsorban hajlandó megengedni annak a lehetőségét, hogy *Kardizi* X. illetőleg IX. sz.-ban leírt burtász-magyarjainak subája is szolgálhatott alapul. Itt újból tiltakozik ama feltevés ellen, hogy kozsok ilyen egyidejű mongol átvétel lehetne a szláv ruházatban.

Hasonlóan fejtegeti a lábbeli kialakulását nomenclaturája, a miniatűrök részletei, sírleletek stb. alapján. Přemysl bocskora «coturni ex omni parte subere consuti» élő mását látja az oroszok háncsból font *lapytj*-jában. Itt ismét sajnosan nélkülözzük annak megállapítását, hogy a nyelvileg egykoru *strevic*, *červj*, *krpce* alakilag hogyan fejlődtek, azaz melyiket tartják az első varrott, illetőleg fűzött lábbeli ősenek? Azonos-e a bocskor és az ő szláv *krpce*? Mi a különbség?

A haj és szakálviseletet illetően nem talál elég megbízható adatot. Inkább tartja valószínűnek a fonatlan hosszú haj divatját, mert Theotmár érsek panasza, (900.) hogy morvái — more ungariorum capita penitus detonderunt — csakis így érthető. Ámde Leo Diakon Sviatoslávja beretvált fejjel, féloldali üstökkel van megörökítve, tehát valóságos *nodus*-sal találkozunk. Máskor a hosszú haj két-három ágba fonva jelentkezik, sőt az avar divat, szalagokkal átfont hosszú hajra is akad példa, mindamellett a szerző nem tartja szláv jellegűnek, sem a csimbók, sem a fonott hajviseletet. Ezzel tehát, mint ő mondja, új érvet szolgáltat a mi detvai tótjaink szláv eredete ellen, mert ott a fonott haj tipikus. Nem talál szabályt a szakáll és bajusz viseletében sem, kiemeli, hogy a bajusznak (úgy mint a latinban) soká nem volt külön szava (knir) csak *barba* szláv mása, a *brada* járta. Adatai vannak arra, hogy a szakállnak olyan tisztelete volt a szlávoknál is, milyen a keleti népeknél ismeretes, azért nyilvános lenyiratása még a XI. sz.-ban is a legsúlyosabb bűncselekmények

közé tartozott. A beretválkozás csak a kereszténység terjedésével, vagy közvetítés által lett divatossá, azért a XII. sz. bezárólag alig van beretvának mondható leletünk. Csaknem természetes, hogy a hosszú bajusz szakáll átmenet nélkül alig beretváltatott és valóban a XII. sz. szerzői emlegetni kezdik a «*barbam non quidem longam moderata pilorum precisio*» viseletet.

Fejtakaróul a legtermészetesebb bőr és prémsipkák mellett fonott és szövött kalapok járták, még pedig valami sajátos alakban, mert pl. a Triglav templomába Stettinben betolakodott németről tudjuk, hogy szláv ruhán kívül *pilliotus barbaricust* viselt. Csaknem egyidejű emlékeink vannak a szalmakalap divatjáról, bár ez német hatás lehetett, mert technikáját már a X. sz. előtt is alkalmazták, sőt az egész hadsereg (946) szalmakalappal jelent meg a harctéren. Az első fejtakaró *klobuk* néven szerepelt XI. sz., de neve szerint ez már a turk eredetű kalpak szóból származik, tehát alacsony, csúcsba futó, szövethől, gyöngyös brokátból készült és prémmel szegélyezett sipka (typusa az ú.n. Monomachos süveg a csár kincstárában), bár Kondakov ezt határozott byzánci készítménynek tartja. Ilyet viseltek a volgamelléki és transoxaniai bolgárok, mert ibn Fadlah szerint az általuk eltemetett orosz vezér czobolyprémes alacsony szövet sipkát (Kalansuva) kapott. Ugyancsak turk eredetű a *kapa*, *sapka*, mely később általános neve lett a fejtakarónak, elnyomta a régi süvegek neveit, bár XIII. sz. előtt a szónak nyomát sem ismerjük.

Külön fejezetet szentel a fejedelmi díszruháknak, értve a ceremoniális egyházi vagy állami ünnepeken viselt öltönyöket, melyek az általános viselettől elütnek. Fejtegetései érdekesek azért is, mert Prochorov, Stassov, sőt a sokat magasztalt Kondakov adataival is szembeszáll. Mert az orosz szerzők valósággal stereotyp módon mindent Byzáncba visznek vissza, szerzőnk ezt redukálja. Nem hajlandó elhinni, hogy minden bibor, hermelin, czobolyprém stb. fejedelmi attributumok mindig a császári udvarból kerültek volna. A szláv fejedelmi sírokból bronzkoronákat lelünk, melyeknek a *στέφανος*-hoz, *στέμμα*-hoz semmi közük. A despota süvegek *σχοῦφα*, *σχιάδιον* befolyásolhatták ugyan Monomachos süvegének mesterét, ámde alapjában ez a süveg sem görög, hanem talán syriai, talán kisázsiai remekmű. A codex Gertrudinusban látható palást utánozza ugyan a *χλαμύς*, *σαγιον* stb. alakját, de tulajdonképpen az aranysegélyű, hermelinprémes biborköpeny a VIII. sz.-tól ismeretes volt egész Európában, mint fejedelmi jelvény, ezt sem kellett Byzáncban keresni. Sorra veszi az egyes öltönydarabokat s megállapítja hányszor hiányzik egyik-másik a codexek képein, holott a szigorú byzánci szabály szerint ezeket nem lehetett volna mellőzni. A mikor pedig a byzanci czeremóniák egész mereven érvényesülnek, akkor a német udvar is hódolt nekik, tehát innen vették át a szláv fejedelmek is. Végeredményei szerint a byzanci izlés, mint divát terjedt el az egész Közép-Európában, meghódította a szlávságot pogánysága végső éveiben és kereszténysége kezdetén, de a hatás nem volt erős, mert a szabályait lépten-nyomon mellőzték, az új divat csakhamar elnyomta ezt, s virágzása idején is annyi szabad egyéni és nemzeti izlés adta vonás érvényesült benne, hogy a népre közvetlen hatása nem is volt.

Egységes, jellegzetes, korhatározó szláv viseletről különben sem szabad

beszélni. A törzsbeli különbség, földrajzi helyzet, életmód stb. szerint változtak öltözetdarabjai is, még pedig olyan gyors egymásutánban, hogy a ma élő szláv népek egyetlen tájviselését sem lehet beilleszteni ebbe a korba, és nem mondhatjuk, hogy ez, vagy hasonló volt a pogány szlávok öltözete. Igaz ugyan, hogy pl. a hegylakó tótság bocskora, gatyája, ősprimitív szabású inge stb. egészében igen régi elemeket őrzött meg, de meddig vigyük vissza ezek korát? Speciálisan melyek az igazi őselemek a szabásban, díszítésben? Erre komoly feleletet adni nem lehet. Csak művészagyban támadhatott olyan idea, mint Koula professor képe, aki szerb, bolgár, tót viseletekből rekonstruálta (?) a pogánykori szláv férfi képét.

Ernyey Főzsef.

AZ OROSZ IRODALOMBÓL. Az Arch. Ért. mult évi okt. füzetében a *Материалы по археологии Кавказа* (Anyag Kaukázus archaeológiájához) cz. Moszkvában kiadott nagy munka VIII. kötete után két összeföldi népvándorláskori temetőt ismertettünk, ú. m. a kobanyit és szanyibait, melyek közelebbről érdekelnek bennünket, mert a bennük lelt tárgyak a magyarországi népvándorlás- és honfoglaláskori temetőkben is előfordulnak s a régi alánok és jászok hagyatékához tartoznak. Ezúttal ismét bemutatunk néhány ilyen temetőt.

Egyik a *Balta* állomás környékén levő hegyen van, az ottani kozák katonai őrállomás közelében. Az egész hegy sűrűen, szinte tömötten van belepve különböző nagyságú kősírral. A sírok otthelyi, durván faragott, nem nagyméretű, földbeásott kőlapokból készültek; a sír alját elsimították és a halottat vízszintes helyzetben tették örök nyugalomra, karjait pedig a törzs hosszában helyezték el. A halottat nem hintették be földdel, hanem három kőlappal fedték be és ezekre hintettek földet. A hegy felszínétől a sír födeléig mindenütt körülbelül 95 cm. vastagságú földréteg volt, mindegyiknél a földrétegben edénycserepekkel. A nagyobb sírok hosszúsága 1 m. 85 cm., szélessége 35 cm. Egyetlenegy sírban sem akadtak semmiféle edénynek vagy más tárgynak a nyomára. A sírok ÉÉK—DDNy irányban vannak vájva; oldallapjaik kimerednek a föld színéből. Az első ásatást Baltában 1880-ban végezték, a másodikat 1882-ben, a mikor is Szamokvaszov ezt a temetőhelyet *Kharkh*-nak nevezte el. Ez utóbbi ásatás alkalmával az egyik sírban öt, egy másodikban 6, egy harmadikban pedig 12 csontvázat találtak. A holttestek a sírűreg északi, nyugati és déli fala mellett voltak ülő helyzetben, a keleti fal viszont ajtóul szolgált, hogy rajta új halottakat vihessenek be. Ezek a sírok szemmel láthatólag régebbiek voltak, mint az első ásatáskor felszínre kerültek, helyzetük iránya Keletről Északnak haladt, hosszúságuk 2 m. és 13 cm., szélességök 1 m. 42 cm., magasságuk nyugati részükön 71 cm., keleten 1 m. 42 cm., a mi miatt a síroknak északi és déli oldalukról trapéz-formájuk volt. A sírok északi, nyugati és déli fala fehér czementtel összeragasztott apró pala- és kovákövekből van; a sírok keleti fala két, egymás mellé oldallal állított táblából áll, a melyeknek magassága 1 m. 42 cm.; fölül három ilyen kőlappal vannak befedve a sírok, a melyeknek feneke kőtörmelékkal van burkolva. A sírok porhanyós földdel vannak bevonva, a mely valószínűleg nem temetési szer-

tartás útján, hanem idők folyamán más természetes okokból a fedél hasadékain és résein került oda.

Ezeknek a síroknak leltára elég gazdag és változatos és főleg üveggyöngy-tárgyak tekintetében kis árnyalatkülönbséggel emlékeztet a kobanyi sírlet-készletre. Mégis meg kell emlékezni a sírokban talált ritka nagyszemű karniol-gyöngyökről, a melyek nem gömbölyítés, hanem fűrészelés útján készültek egyetlenegy gyöngyszem kivételével.

Már 1889-ben Szamokvaszov katakombákat is fedezett fel Baltában, kettőt fel is ástatott, a melyeknek készlete ugyanaz a típusú, mint a kobanyi katakombáké. Újabb időben Chabos Kanukov ásatta fel a baltai katakombákat, a melyeknek hosszúsága és mélysége átlag 3—3 m., magassága pedig $2\frac{1}{2}$ és 3 m. között váltakozik, bejárójuk 70 cm.-nél nem szélesebb és 3 m.-nél nem hosszabb. A katakombák alakja különböző; hosszúkás vagy teljesen négyzetes $2\frac{1}{2}$ —3 m. nagyságban. A csontvázak részint fekvő (kinyújtott), részint ülő helyzetben vannak, fejök iránya mindig déli. Sem a csontokat, sem a koponyákat nem lehet kivinni, mert teljesen elporladt állapotban vannak. Az ásatást bonyolulttá tette és megnehezítette az a körülmény, hogy a katakombák betömődtek földdel, a mely könnyen talált beléjük utat a porhanyó talajban, a melybe a katakombákat vájták. Az egyes katakombákban több csontváz van, egészen ötig. A fegyverzet és a többi tárgyak rendesen a csontváz fejénél és a halottnak jobbkéz felől voltak; ugyancsak, azon a helyen voltak az edények mindenféle organikus anyag maradványaival és báránycsontok.

Az emberi sírokkal együtt elég gyakran 75 cm. széles és 3 m. hosszú más sírokra is bukkantak, a melyekben lócsontvázak voltak, és a melyeknek elrendezése arra a feltevésre jogosít, hogy az állatokat álló helyzetben földelték el. A ló baloldalán, az első láb felől kis üreg volt építve, a hol rendesen nyereg- és lószerszám-maradványok találtattak: sajnos, a mindig fából készült nyergek rendesen nagyon korhadtak voltak és csak az őket összetartó vas- és fémrészek maradtak meg. A megmaradt lószerszám-részek vasból, bronzból és ezüstből készültek.

Egy másik nevezetes temető *Máchcseszki* Ajgomi-don hegyszorosának mélyében Urukh mellékfolyó jobbpartján fekszik, ott, a hol a folyócska Sztrdigoriából Kumbulta, Donifarsz, Lizgor, Nar és Zadaliszki völgyébe fordul. Máchcseszki falut és határát köröskörül hegyek veszik körül s lejtők részben erdővel, részben illatos legelővel, részben szántófölddel vannak borítva. Csak két kopár és zordon hegyág ereszkedik le a völgybe, a melyeknek lejtőin valóságos temetővárosok vannak, a hová a máchcseszki lakosság századok óta temetkezik; legalul, főleg a mostani görög-keleti templom körül sorakoznak a legújabb sírok. A máchcseszki hegyszoros lakossága az Abiszalov földesúri család kivételével mind görög-keleti vallású és kisebb-nagyobb községre oszolva a hegyszoros halmain lakik. Itt van Faszkan is a maga híres temetkező helyével. Az Abiszalovok mohamedánok és *magyaroknak vagy hunoknak tartják magukat*. Családalapítójuk, Badila három fia: Abiszala, Tugana és Kubata voltak Digoriában az Abiszalov, Tuganov és Kulateev családok ősei, a mely családok mind a mai napig megőrizték mohamedán vallásukat. Vajjon

Badila nemzetsége magyar vagy más eredetű-e, azt adatok híján itt most eldönteni nem lehet. Annyi tény, hogy vagy Krimből vagy Madzsár városból származtak Digoriába, hogy mind mohamedán vallásúak, hogy az Abiszalovok magyaroknak vagy hunoknak tartják magukat, hogy Osszetiának többi lakóitól fiziognomiailag is elütnek és hogy a digoriai, főleg a máchcseszki sírok a bennök talált üvegedények és pénzek révén a kaukázusi arab uralom idejéből valók és azt az iráni befolyást mutatják, a melyet Kaukázusban a Szasszanidák terjesztettek olyan nagy buzgalommal. Idegen hatásra és különböző korbeli leigázásra vallanak úgy a bagajtai görög kolóniára vonatkozó hagyományok, valamint az a körülmény, hogy a digoriai arisztokrácia keverék-eredetű.

Máchcseszki sírhalmai az újabb időben nagyszabású zsákmányolásnak voltak kitéve és a belőlük eredő tárgyak változatosságuk és különleges jellegük miatt nagy feltűnést keltettek. A máchcseszki sírok kóládákhoz hasonlítanak, egymás mellett és egymás felett állanak, a csontvázak mindenütt egyformán, délkeletről északnyugatra levő helyzetben fekszenek. Az egy darabból vékonyan hasított ottani mészkőlapokból készült sírok, nem földdel, hanem szabálytalanul tördelt, sűrűn egymás mellé hányt apró kődarabokkal vannak befödve. Az összes sírok feneke földes, egy kivételével, a melynek fenekén kőlapot találtak. Az összes sírok mérete nagyjából egyező: mélységök körülbelül 25 cm., hosszúságuk 1 m. 90 cm., szélességben már nagyobb az eltérés 20-tól 45 cm.-ig. A máchcseszki temetkező hely terjedelmét bajos meghatározni, a mennyiben az ottani lakosság a földesúr tudta és beleegyezése nélkül titokban Abeszalov birtokán is rendezett ásatást, leginkább éjjelenként és sietőségökben sok sírt egészen tönkretettek. Ezenkívül a helyökön meghagyott sírok közül sok teljesen ki volt fosztva, főleg azok, a melyeknek teteje nem volt behordva földdel. A szakszerűen felbontott 15 sír közül 9 már ki volt rabolva, a hátralevők a következő állapotban voltak:

Az 1. sír. A csontváz ki van terítve, arccsal balfelé fordítva. A fej mellett kis, kerek, mély fatálnak maradványai, olyanféle tálé, a minők most is használatosak Osszetiában; ugyancsak a fej mellett találtak még bronzfüggőket, fülbevalókat és holdalakú fityegőket. A koponyán nemezből készült, négyszögű bronzlemezkekkel ékesített fejdíszmaradványok, medenczecsontig érő átlátszó fátyollal és a fej körül egész csomó dió. A halott kezei az övre vannak helyezve, a balkéz fölül, a jobb alul. A mellen és a karok körül gomboscsatok, hasonlóak azokhoz, a minőket az ottani hegylakók most is használnak tatáros kabátjukon. A medenczecsontok mellett vaskés. A lábakon nadrág- és lábbelimaradványok.

A 2. sír gyermeksír, egy kis nyugati elhajlással. Ruhának vagy más tárgynak semmi nyoma, tyúktőjashéjon kívül. Ez a jelenség minden egyes gyermeksírnál megismétlődött, a mi arra a feltevésre jogosít, hogy a tojás a sírba került lénynek kicsiny voltát akarta szimbolizálni.

A 3. sír nagyon gazdag leletű. A koponya körül valami sapkaféle, aranyhimzésű foszlányokkal, ezeken vert aranyozott lemezek és apró, nagyon szép, lizgori típusú félholdacskák. A varráson végigvonul apró gyöngyszemekből álló sor; a sapka tetején élesvégű csúcs, nagyszemű gyöngyökkel televarrva.

A sapka elülső részén két, aranyveretű lemezekből kivágott madár. A jobb sarokban a fej körül gyönyörűen ép üvegtál volt. A mellén hármass ruha: az egyik teljesen átlátszó szövetből; a második már vastagabb szövetből készült, de a levegővel való hosszas érintkezés miatt szétesett és csak az aranyból vert paszomány alatti része maradt meg épen, rajta levő bronzcsatokkal; végül a harmadik ruha vörösszínű selyemből, beléje szőtt rajzokkal, selyemből varrt szegélylyel és két sor gombbal. A halott nyakán magas, nemez-szerű gallér, a mely más csontvázakon bőrből van. A bőrgallér ujjvastagságú, sötétvörös vagy fahéjszínű zsinórral, bronzkapcsokkal, szélén két sor szegalakú bronzdudorodásokkal van díszítve, a zsinór köröskörül finom művű bronz félholdacskákkal van teleaggatva, a melyeknek mindkét végén elég épen megmaradt zsinórral összefűzött függők lógnak. A kezek egymásra téve, a jobb alul, a bal felül, mint az első sírban. Az övben vastör tokostul és egy darabka bőr. A lábakon gazdag selyemhímzésű nadrág, térdig érő magas harisnya és lábbeli.

A 4. sír 8—10 éves gyermeknek a sírja. A gyermek koponyáján sapka-szerű fejkötő, rajta dísznek haránt és hosszában haladó aranyozott és bronz lemezek. A sapkán és az arczon fátyol vagy halottlepel. Lábai lábbeliben. A csontváz mellett tojás.

Az 5. sírban fiatalember cipőben, körülötte csomó dió; keze mellett bőrzacskó, benne tokos, rövid aczélkés.

A 6. sír két nagyobb kőlappal volt befödve, fenekén szintén kőlap. Ebbe a kőüregbe volt beállítva vékony deszkából összerótt és kívül bronzlemezekkel díszített fakoporsó, a melynek teteje nem volt. A sír hosszúsága 1 m. 78 cm., szélessége 45 cm. és mélysége 53 cm. A sír iránya nyugat-keleti, a halott feje nyugat felé fordítva kiterített helyzetben, háton fekve, arccal fölfelé, kezei mell alatt egymásra téve. A csontváz fehér selyem lepellel volt betakarva, a mely azonban a levegővel való érintkezéskor összeesett. A koponyán nemez-szerű anyagból készült fejfedő, a mely a nyakszirt feletti részén darabos zsinórszerű aranyozással volt kivarrrva. A fejfedő betakarta az egész fejet, körülszegte a füleket és jól lement a homlokra, a hol vastag, keresztülvarrt szegésben végződött, a melyen végig szalag húzódott, bizonyára a fejfedő összeszorítására. A fejfedő egész területét font zsinórszerű finom aranyláncz veszi körül, a melyre a fülek fölött fülbevalók vannak aggatva; a fejfedő tetején fantasztikus, mindkét oldalán arany-sodronynyal körülfogalt madáralak három üvegfészekkel díszítve (az egyik hiányzik), tetején (a madár hátán) lánczocska, a melynek gyűrűs vége a sapkához van varrrva, végül a madáralakról lelógó négy lánczocska ugyanannyi hosszúságú csörgő. A sapkának hátsó alsó része egészen le a nyakra ereszkedik és valószínűleg semmi összefüggésben nem volt a már előbb említett magas, vastag és kemény gallérral. A sapkának ez a része két sor, tömötten díszített, aranyozott lemezekkel van bevonva. Még meg kell említeni két pár fülbevalót, a melyek közül az egyik pár a koponyán volt, a másik pedig az elsővel egy vonalban a földön. A csontváz mellett találtak hosszúnyakú üvegedényt, három volgai diót és három gesztenyét. Az övben vaskés, selyemövfoszlánnyal,

selyemmel finoman kivarrt bőrzacskó és apró, függőleges, egymás közt összekötött és bőrre varrt pálczikákból összerótt bronzlemezek, a halott lábain selyemmel gazdagon himzett nadrágfoszlányok és bőrharisnyák. A talajban nagyon sok forrásra akadtak, a melyek nedvesekké és nyirkosakká tették a sírokat, a mi meglátszott a csontvázakon és főleg a koponyákon, a melyek nagyjából porladtak voltak.

A második sírhalom közelebb van Máchcseszkehez és terjedelmesebbnek bizonyult az elsőnél. Mivel homokos talajban van, az itteni csontvázak jobb állapotban vannak. A sír itt nagyon sok. A temetkezési mód és a sírleletek ugyanazok, mint az előbb leírtak.

A máchcseszki sírleleteket négy korszakra lehet szétosztani. *Régibb korszak.* Ebbe tartoznak komuntai típusú tükrök, virágszirmos halántékfüggők, dudorodásos bronzgyűrűk, bronz karikafüggők dudorodásokkal és szarvasfejszerű végekkel, kisebbfajta bronz gombostűk; finom művű, szarvasfejben végződő függők vékony hajlított agancsocskákkal és a hátlaapon akasztékkal, végül szőlőfürtszerű függők. Mindezek a tárgyak Kr. u. V. és VI. századból valók.

Későbbi korból valók a következő leletek: avar- és honfoglaláskori jellegű arany és ezüsfülbevalók sodrott karikából, a melyhez alul szilárdan nagyobb fűjt gömbölyű üveggyönggyel díszített kis gúla van forrasztva, a gyöngy alján és tetején két-két sorban kisebb szemű gyöngyök. Majdnem ugyanilyen alakú fülbevalók, mint az előbbiek, azzal a különbséggel, hogy a gúlák egyenesebbek, a karikák vastagabbak és hogy ezeken a gyöngyök két sorban vannak. Mandulaszerű ováalakban aranylemezből vágott fülbevalók, a melyeknek összeérő két vége alul körülbelül 2 cm. hosszúságú sodronyból áll és gyöngyökkel vannak díszítve. Aranyfülbevalók köralakban, a melynek egyik vége szét van lapítva síma felülettel. Arany és ezüst, apró kigyó-, csillag- és keleti napkorongalakokkal díszített levélornamentumok tegezről vagy más tárgyról. Övdíszek, nagyon szép és finom öntvények bronzból, átluggatva, alsó részükön finom vörös selyemmaradványok. Kerek bronztükrök, tetején szasszanidatípusú fű-díszítés. Pazar füzérek virágalakú gyöngyökből, bronzdrótra fűzött üveggyöngyökből, topázból, karniolkőből, kagylóból, van köztük cyprea moneta is. Vaszablák famaradványokkal. Kisméretű, keskenyélű, fanyelű vaskések, a melyeknek selyemtökja csak foszlányokhan maradt meg. (Él-hosszúság 5 cm., markolaté 7 cm.) Kisméretű (6 cm. hosszú) vasszekercze, melynek kalapácsrésze keskeny, majdnem éles és széles, levélszerű az éle. Bronzgyűrű, egész felületén görbe bevágott vonalakkal, pecsétnyomóval díszítve, bevéssett keresztalakú monogrammal, a keresztágak hegyén görög betűkkel. Ez a négysarkú epszilonos monogram emlékeztet arra az ezüstgyűrűre, a melyet 1877-ben az oriandói barlangban találtak és a mely a VII. század elejéről való. Mindezek az itt elsorolt tárgyak az arab uralom, tehát a VI. és VII. századból erednek.

Az előbb részletesen felsorolt sírok jóval későbbi korban, körülbelül a XIV. században keletkeztek. Az ezekben a sírokban talált női csontvázaknak ruházatát majdnem teljesen össze lehet állítani a következőképen. A mostani kisorosz nők fejviseletére emlékeztető, vastag nemezből készült és a homlokra

jó alacsonyan leérő fejdísz, egyenesszögű csücskéekkel a halántékon, vastag csomóval a nyakszirten és háromszögalakú, aranyhimzésű zsinórral körülszegett nyulványok, ugyancsak aranyhimzésű zsinórdísz a fejcsúcson. Egyik-másik fejdíszén himzés helyett kiálló, kerek rézminták vannak vagy egymáshoz szorosan kapcsolt pálczikák vagy apró hosszúkás függők, a melyek leérnek a homlokokon egészen a szemgödörig. Az előbb említett rézlemezkeken kívül a szóbanlevő női fejfedők még aranyozott ezüst hosszúkás vagy négyzetes, mintás lemezekkel is vannak díszítve, a melyekhez fölül fényes üvegfélholdacskák, oldalt pedig csörgők vagy csöngetyűk voltak függesztve. A fejfedő eleje vagy teteje az egyik példányon fantasztikus sodronyműves bronzállatkával van díszítve, a melyről lánczocskákon csöngetyűk lógnak és a mely még üvegdiszszel is el van látva. Az állatka a fejfedőn álló helyzetben tetején lánczocskával van díszítve, a mely egyúttal az állatkának a fedőhöz való erősítésére is szolgált. Az állatka el van törve és két helyen vékony dróttal összeerősítve. Egy másik fejdísz még szebb és ékeesebb volt: teteje paszománynyal és egy csomó igazgyönggyel díszítve, homlokrésze középütt pedig két aranyozott madárral. Egyik-másik fejfedőn finomművű halántékfüggők is vannak. A fejfedő tetején mellig érő, préselt szélű, vékony selyemkendő, azaz inkább fátyol (fata), a mely mindegyik női csontvázon épségben maradt.

A leírt fejfedő hátul elég mélyre leér, egészen a nyakszirthez. Az egyik fejfedőt ezenkívül szorosan magas gallér fogta körül, hasonló ahhoz a kabáthoz, a minőt az oroszországi hegylakók és kozáknők még manapság is viselnek. Ez a ruhadarabb egyszabású, több egymásra húzott vászonrétegből áll. A szóbanlevő sírok csontvázaiban három sor ruhát találtak: alsóruha (nem lenből), egészen vékony, átlászó, valószínűleg nyersselyemből, gallér körül apró kidudorodásos, egy cm. széles szalaggal; a második ruha ugyancsak selyemből, körülszegve két sor 3 cm. széles aranyból szőtt paszománynyal, a mellen gombokkal és rojtokkal; a nyak körül kissé keskenyebb paszomány, tele szegszerű dudorodásokkal és körülszegve kerek zsinórral, a melyről az egész galléron körüskörül vert bronzfélholdacskák lógnak hurkokon, a félholdacskák végein csörgők. Valamennyi fölött szövetroha elül zsinóros gombolókkal, a zsinór egyszínű, a gombok egyrészt rézből valók, hordócska-alakúak, bemetszve drágakőnek való helyekkel (fészkekkel), másrészt a gombok hosszúkásan oválisak, fölül húrokkal és dudorodással az ellenkező oldalon. *Munkácsy Mihály.*

AZ Ó-BABYLONIAI VÁGÓTÖR kérdéséről két értekezés látott napvilágot a «Præhistorische Zeitschrift»-ban, melyek külön lenyomatban is megjelentek.

Az egyik értekezés: «Der Dolchstab im alten Babylonien» von H. Prinz. Sonderabdruck aus der Præhist. Zeitschrift IV. Heft. 1/2 1912.

Szerző ismerteti egy ó-babyloniai pecséthengert, mely nemrégiben a berlini kir. múzeumok előázsiái osztályába került. A rajta levő ékirásos szövegnek semmi köze a hengeren látható képhez, mert csak a pecsét tulajdonosát nevezi meg. Az írás szövege szerző szerint: «Gir-nun-ni dub-sar tur ul-il» vagyis «Gir-nun-ni irnok Ul-lil fia.» A tulajdonképeni kép valószínűleg vala-

mely fontos mithologiai jelenet. A főalak egy nőt ábrázol, fején a szarvkorona, mindegyik vállából egy-egy mákszár, egy-egy hosszunyakú kigyófej és egy-egy oroszlángrieffe emelkedik ki, testét plaidyszerű ruha takarja, balkezevel egy oroszlánt ragad meg, mely két lábon állva egy körszakállú, féltérdre emelkedett férfiura támad, ki jobbában fegyvert forgat. A főalak mögött egy másik nőalak szintén szarvkoronával a fején és hasonló plaidyszerű ruhában csak laza összefüggésben áll a jelenettel. Szerző a főalakban az ó-babyloni főistennőt, Istart látja, a férfi talán a hős Gilgames, Uruk mesés királya, kinek tetteiről és kalandjairól az Assurbanipal könyvtárában megmaradt Gilgames-eposz regél.

A közlés veleje azonban a fegyver, melyet a mez nélküli ember jobbában forgat. Ez egy pálcza, melynek felső vége felé egyik oldalt egy hosszú tűskealakú csúcs, másik oldalt három rövidebb csúcs áll ki a nyélből. Hasonló fegyver a berlini gyűjtemény egy másik ó-babyloniai pecséthengeren látható. Szerző e fegyverben rokonságot talál az északi legrégebb bronzkor gyakori vágótőrével.* A pengének a nyél másik oldalán kimeredő része mintegy a tör nyujtványa, a másik oldalvásti két csúcs tisztára diszítő célból sorakozik a középső csúcs mellé.

Korbeli előfordulása is pompásan vág az északi régibb bronzkor idejével, mert műtörténetileg középett áll az ó-babyloniai művészet. Szargon és akkadi Naramszin virágkora (Kr. e. körülbelül 2500 évvel) és a Hammurapi dinasztia rögzött formájú, lanyha művészete között. A tör kitűnő munkája különösen a részletek kidolgozásában (l. a kar izomzatának kitűnő kivitelét) a sargonida kor művészi hagyományaira emlékeztet. Minden az Ur dinasztia korára, tehát a Kr. e. körülbelül 2350 év körüli időre utal. H. Schmidt a régibb északi bronzkor számára a Kr. e. 2500—2360-ig terjedő időt számította ki, mely számítás, miként a babyloni vágótör is mutatja, helyesnek bizonyul, csakhogy vagy 200 évvel lejjebb szállítandó, a mennyiben Babyloniában csak néhány évtizedet vétő kronológiával van dolgunk. (Ennek az időszámításnak bizonytalan voltára nézve v. ö. Arch. Ért. 1913. 448. és 458. l. Szerk.)

A mi egyáltalán a vágótör eredetét illeti, két nézettel van dolgunk. Montelius a Földközi-tenger vidékéről, H. Schmidt Spanyolországból származtatja. A vágótörnek Babyloniában való használata tehát szerző szerint Montelius nézete mellett bizonyít, a mi annál fontosabb, mivel manapság az egész vonalon kitört a tudományos harcz, vajjon a Keletet- vagy a Nyugatot illeti-e meg a vezetőség a kulturában.

★

Zum «Altbabylonischen Dolchstab». Von Hubert Schmidt. Sonderabdruck aus der Præhist. Zeitschrift. IV. Heft. $\frac{1}{2}$ 1912.

E czímen veszi bonczoló kés alá H. Schmidt Prinznek fenti kis értekezését. Azzal kezdi, hogy jobban szemügyre vevén a dolgot, nem tarthatja fenn továbbra is hozzájárulását szerző nézetéhez, melylyel eleintén a dolog iránt

* Ma a németek már elejtették a «Schwertstab» szörnyszülöttjét és a «Dolchstab» szót használják helyette. Az Arch. Ért. 1902. évf.-ban a «baltatör» kifejezést ajánlottam. Újabban a *vágótör* nevet használom. A tör döfésre szolgálván, a «vágó» jelző talán eléggé fedi a fegyvernem ez ősrégi alakját.

viseltetett. Prinznek előbb tisztába kellett volna hoznia azt a kérdést, vajjon vannak-e az ó-babyloniai kulturkörben török, melyek a pecséthenger állítólagos vágótörének megfelelnek. Egy más pecséthenger ábrájára való hivatkozás mitsem bizonyít. A törnek a nyél másik oldalán kiálló markolatnyujtványát kísérő csúcsoknak olybéli magyarázata, hogy ezek csak díszül szolgálnak, nagyon is erőltetett.

Schmidt szerint legjobb lett volna a Montelius által Nimrubból (Niniveh) közölt törre való hivatkozás,¹ mely keskeny pengéjével még a legjobban emlékeztet Prinznek állítólagos vágótörére. De az ilyen rekonstruált vágótör fölötté lényeges pontban térne el az európaiaktól; mert ezeknél mindig csak a pengét magát erősítik rá a hosszú nyélre és nem a markolatnyujtványt is. Ez főleg is volna, mert a mi szűrő törnél a markolatnyujtvány, az a vágótörnél maga a hosszú nyél. A Prinz-féle vágótör sohasem lehetett az európaiaknak mintaképe.

A babyloni pecséthenger ábráján látható fegyver Schmidtnek rögtön észébe juttatta a boghazkői kapun látható városvédő isten fegyverét. Ez egy csákány rendkívüli mód kikanyarított holdsarlóalakú éllel; fokán négy tüskealakú csúcs mered ki. Ezek nem díszítő részletek, hanem igazi vágóeszközök, melyek a fegyvert buzogányos csákánynyá avatják.

Schmidt keresi és be is mutatja a boghazkői csákány analógiáit. Ilyen a berlini kir. múzeum R. Virchow-gyűjteményében lévő transzkaukázusi bronzcsákány,² csakhogy ennek fokán a tüskék helyett csak egy gombalakú nyujtvány van. Ez azonban jóval újabb a boghazkőinél, mert a transzkaukázusi temetőkben már vaslándzsacsúcsok és különösen alakított íveshátú fibulák fordulnak elő, melyek az összes leleteket a bronz- és vaskor átmeneti korszakába, tehát a Kr. e. 1000 év körüli időbe sorozzák.

A kaukázusi buzogánycsákányok, a balta és buzogány összetételei. Északra a Kaukázustól az egyszerű nyéllyukas baltaalakok fokukon szintén gomb- vagy tüskealakú nyujtványokat mutatnak, *melyek alkalmasint a magyar rézkor fejcséivel állanak összeköttetésben.* Két ilyent bemutat Kumbultából és egy különösen szépen díszített példányt Phaskauból. A Kaukázusban előfordul a tüskés buzogány is bronzból, az úgynevezett csillagos buzogány (Morgenstern), mely aztán Európában is elterjedt.

A tulajdonképpeni buzogányokból is közöl néhány érdekes példányt a Kaukázusból, ezek közül különösen két márványból vagy alabastromból való köti le a mi figyelmünket, melyek golyóalakú dudoraikkal élénken emlékeztetnek a nagyenyedi múzeum hasonló alakú kőbuzogányára.³ Ezek mind a korai vaskor sírhalmaiból valók, a mely körülmény a mi hasonnemű buzogányainknál nagyon is tekintetbe veendő.

¹ Chronologie d. ált. Bronzezeit S. 139. Abb. 339.

² Voltaképpen e csákány a dr. W. Belck a Paradicsomvár temetőjében felásott 112. sz. sírból való. E vár Kedabeg, Gogdaja és Karamurad vidékén van Transzkaukáziában.

³ Lásd Arch. Ért. 1887. Reiner Zsigmond: Vizaknai Régiségek 158 l. 4a) és 4b) ábra; továbbá Arch. Ért. 1888. Dr. Kuzsinszky Bálint: Délvidéki és Erdélyi Múzeumok 339. lap. 2. ábra.

Az összes kettős összetételű csákányok mindannyian köpűsek; a köpű fokán ülnek a gomb vagy túskealakú nyujtványok. E szempontból nézve a babyloniai pecséthenger fegyvere csakis buzogányos csákánynak vagy még helyesebben buzogányos fejbiszőnek (Keulenpickel) minősíthető, melynek semmi köze a vágótőrhöz.

A buzogányos csákány tehát szintén a babyloni fegyverekhez számítandó. Újabb párhuzamos alakjainak előfordulása Trójában és Kaukázusban a keleti kulturcentrumok Nyugatra való hatása mellett szól. Innen közvetlen összeköttetésbe kerülnek Közép-Európa prähistorikus kulturájával. Itt találkoznak az ázsiai és európai alakok. Alapos elemzés majd széjjel válogatja ezeket. Egyelőre a vágótőrt európai fegyvernek kell tekinteni. Ez érdekes vita önkénytelenül eszébe juttatja az embernek azt a mondást, hogy semmi sem új a Nap alatt. A Kr. u. XVI. században Svájcban fellép az alabárdnak egy alakja, mely a fokán levő hegyes ágainál fogva élénken emlékeztet a boghazkői buzogányos csákányra. Harmadfélezer esztendő választja el egymástól a két fegyvert. Bizonyosság ez arra nézve, hogy az emberi elme egyenlő cél és egyenlő anyag mellett egyenlő vagy igen hasonló alakú eszközöket teremt. A kulturális középpontok hatásának elbírálásánál erre a tényre is kell tekintettel lenni.

Bella Lajos.

KARÁCSONYI JÁNOS: *Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a bőszőrmények vagy izmaeliták?* Budapest. 1913. 8-r. 18. l.

Ily címmel jelent meg a M. Tud. Akadémiai Tört. Értekezések XXIII. kötetében, 7. sz. a. K. J. azon nagyértékű tanulmánya, melyet a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1913. nov. 10-iki ülésén olvasott föl. K. J. nem tartozik a sablonos történetírói mesteremberek közé, mindig vannak gondolatai és új szempontjai, melyekből ha merész következtetéseket von is le, úgy hogy nem mindig állják meg helyüket, magát a történelmi tudományt még ezekkel is előbbre viszi, mert gondolkodásra s a régebbi megállapodott nézetek újabb átvizsgálására késztet. Ilyen legújabb tanulmánya is, melyben eddig figyelembe nem vett adatokkal járult hozzá Árpádkori történelmünk ezen részletének tisztázásához.

Mindeddig az volt az általános vélemény, hogy az *izmaeliták* vagy a volgai törökségtől származott elnevezéssel *bőszőrmények* (azaz *muzulmánok*) azon mohamedán vallású bolgárok ivadékai, kik Anonymus szerint Taksony idejében költöztek hazánkba Billa és Boksu meg Heten vezérlete alatt Bular földről. K. azonban mesemondónak tartja Anonymust s állításában nem nyugodott meg, hanem más megoldást keresett, bár Szvjatoszláv orosz nagyfejedlem azon 967 körüli pusztításai következtében, melyekről úgy az orosz, mint az egykorú arab kutforrások emlékeznek, mindenfelé menekült Nagy Bolgár- és Kazarország lakossága a szomszéd országokba a Közép- és Alsó-Volga vidékéről, megvan tehát a kellő történelmi háttere is Anonymus előadásának, melynek alapja utóvégre is a hagyomány, nem pedig a királyi jegyző mesemondási hajlama, minden valószínűség szerint megnyugodhatunk tehát állításában, melynek lényege az, hogy Taksony végéveiben Magyarországra is kerültek volgai

menekültek a bessenyők földjén keresztül, kikkel ugyancsak egykorú adatok szerint őseink ekkor már szövetséges viszonyban voltak, nem úgy mint a IX. század végén s együtt harczoltak a byzancziak ellen, úgy hogy semmi különös akadálya nem volt, hogy a bessenyőkhöz futott bulárföldiek egy része tovább vándorolt a magyarok földjére, a hova Anonymus szerint ugyanezen időtájban költözött egyik előkelő bessenyő úr, a Tomaj nemzetség (Losonczy és Bánffy-család) őse, Thonuzoba is.

Ezzel szemben K. J. szerint izmaelitáink azon Khvarezből származott siita vallású törökök ivadékai, kiket a görög császárok zsoldosoknak fogadtak fel birodalmuk védelmére s 1042-ben Ochrida és Nándorfehérvár környékén telepítettek le a lázongó bolgárok fékentartására. Mikor pedig 1083—1091 közt Szt. László elfoglalta a Szerémséget és a Száván túli, később macsói bánságnak nevezett területet, alattvalói lettek az ott tanyázó «choriz»-földi vagy kaliz törökök is, a kik a győző szavának engedve, megkeresztelkedtek ugyan, de otthon titokban folytatták pogány szokásaikat, úgy hogy már 1092-ben előállt a keresztyén papság azzal a váddal, hogy az izmaelita kereskedők körülmetéltetik gyermekeiket s ezért Szt. László azt a törvényt alkotta, hogy az ilyeneket el kell távolítani régi falujukból és csupa keresztyének közé kell helyezni. Ez az intézkedés volt az oka, hogy az egész országban elterjedtek az izmaelita — böszörmény — kálizok.

A mit az izmaeliták Görögországból Szt. László alatt történt elterjedéséről mond érdemes tudásunk, az ellen alig lehet kifogást emelni. De már abban túloz, a mikor csakis ezt a bevándorlást tartja lehetőnek s olyan szempontból tárgyalja a kérdést, mintha nem is történhetett volna korábbi izmaelita beköltözés, sőt esetleg nem is egy, hanem több is.

Már a kétféle, kaliz és böszörmény elnevezés is arra vall, hogy nem egy időben s nem azonos elemek részéről történt a bevándorlás. A böszörmények mohamedánok voltak, ellenben a kalizok közt, mint Kinnamos mondja egy másik, K. által figyelembe nem vett helyen, talán több volt a Mózes vallású, mint a mozlim. Ezt megerősítik az olyan tiszta héber nevek, minők pl. *Eliah*, *Salatiel*, *Jekonia*, melyek a fehérmegyei Káloz vagy Kualuz (keveaszói, vaáli) völgyben Boroksán (Baracsán) székelő s ugyanott nemzetségi monostort alapító Baran fia Hippolit osztályos vérrokonainál voltak használatban. K. J. említ egy másik *Eliah* nevet, de mohamedánnak mondja, holott tiszta héber alak. Ép úgy, mint héber pl. az *Ézsau*, *Sámson*, *Saul*, *Ruben*, *Moyse* (Moyse, latin alak Moyses) stb., melyek nádorok s más országnagyok neveiként fordulnak elő a XII—XIII. században. Az életfoglalkozás különbsége is ellene mond az egyidejű bevándorlásnak. Azok a szőlőtermelő kalizok, kik a keveaszói vagy Kualuz (mai vaáli) völgyben, Ó-Buda környékén (Üröm s Békás-Megyer a «generatio Calez» = Kaláz szomszédságában) és a Hegyalján (Kethelpatak = Sárospatak) tanyáztak a XII—XIII. században s csuvasos nyelvükre utal «szőlő» és «bor» szavunk vagy az üzérkedéssel foglalkozó izmaeliták, meg aztán az Ázsiából a Balkánra áttelepített kvareزمi török katonák kétségkívül más időben s más uton kerültek hazánkba s nem együttesen. (L. Turul 1910. 2. füz. Ethnographia 1912. 218. s köv.)

A *kaliz*, *kvaliz* név nyilván összefügg *Kvarezm* nevével, mint a hogy K. J. úr is mondja, de nem a byzanciaknál ment végbe az *l—r* csere, hanem egy ősrégi hangváltozási szabály szerint, mely az indo-irán nyelveket megkülönböztette az európai árja nyelvektől. (V. ö. irán: kard, kart — latin: gladius). Természetesen az iránság és európai árjaság érintkezési pontján, Kelet-Európában éreztetette legtovább hatását ez a hangtörvény, így lett a Mæotis-vidéken tanyázó *iránok* nevéből *alán* (ivadékaik, az alánok ma is *irónok*nak nevezik magukat) s viszont az északnyugoti *parthusok* nevéből a perzsáknál *pehlevi*. Ezzel függ össze a kelet-oroszországi *beszermen* (böszörmény) név is a *müzülmán* helyett. A *kvaliz* névalak tehát csakis Kelet-Európa felől terjedhetett el úgy az oroszoknál, mint nálunk. Ezért nevezték az oroszok «kvaliz-tenger»-nek a Kaspi-tengert s tekintve, hogy Nesztor a bolgárok testvéreinek mondja a kvalizokat: semmiesetre sem lehettek kvareزمi törökök, hanem kazar uralom alá tartozó s a Kaspi-tenger nyugoti oldalán tanyázó csuvasos nyelvű bolgárok.

Ezek voltak azok a szőlőművelők, kiknek Isztakhri és Ibn Haukal szerint (Honfogl. Kútfoi 232. l.) a Kaspi-tenger melletti Szemender várostól Szerir határáig 4 (40) ezer szőlőkertjük volt az orosz pusztítás előtt. Ezek pedig jó részben zsidó vallásuak voltak, mert mint Dimiski (Ibn Athir) mondja, a kazaroknak két osztálya van, az egyik *katonai* s ez mozlimokból áll, másik a zsidók s ez a *polgári* elem. (U. o. 245. l.) Még többet tudunk meg Maszuditól, a ki szerint a hét ezer nyilasból álló mozlimok a kazar király testőrei s *Kharezm* környékéről valók; vannak azonban más eredetű mozlimok is s ezek közt kereskedelemmel és iparral foglalkozók is találhatók. (U. o. 256., 258. l.)

Tekintve, hogy a magyarországi kalizok nyomai az Anonymus-féle kunokkal kapcsolatban fordulnak elő (a Bojta vezértől származott Borokcsa nemzetségnek szőleje volt a Fejér m. Kqualuz = Káloz völgyben s a hegyaljai kalizoknak Ed, Edemen, Ketel és Tarczal vezérek birtokain maradt fenn emlékük) és zsidó vallásuak voltak: a kazaroktól elszakadt hunn-bolgár (csuvas) nyelvű kabarokkal vagy egyik nemzetségükkel azonosíthatók. De a Taksony idejében beköltözött volgavidéki izmaelitákat is — úgy látszik — közéjük osztották be, mert a pesti vár szolgálatában levők közt szintén megtaláljuk a kalizok nyomát (Békás-Megyer fölött generatio Calez = mai Kaláz), a valószínűleg Bokstól származó Boksa (Baksa) nemzetség birtokai pedig Heves megyében s a Bodrog vidékén Ed s Edemen és Tarczal, meg Kethel birtokai szomszédságában feküdtek.

De ha mellőzzük is ezeket a vitás hagyományszerű dolgokat, akkor is megállapítható, hogy a honfoglalók jóformán a X. század derekáig összekötetésben voltak az Alsó-Volga vidékkel. Még ha nem mondaná is egész határozottan Konstantinus Porphyrogenitus császár, hogy még az ő idejében is követeket küldtek ősaink visszamaradt s keletre, «Persis» felé költöző testvéreikhez, akkor is kétségtelen bizonyítékot szolgáltatnak honfoglaláskori leleteink, melyekben többször találhatók a turkesztáni Szamanidák (892—1004) érmei. Így Iszmail ben Ahmed (892—907). 906-ki balkhi érme volt a szegedkirályhalmi, ugyancsak az övé a kecskeméti, Naszr ben Ahmed (913—942) érme a galgóczi honfoglaláskori leletben, egyéb Szamanida-érmek ismeretese

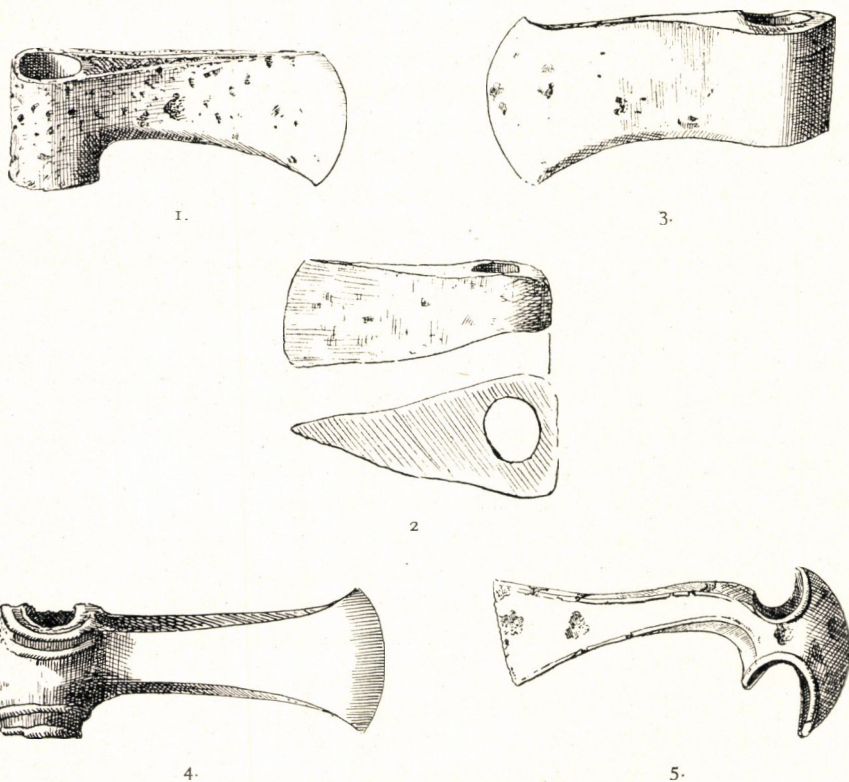

Bodrog-Vécsről (Zemplén m.), Pusztá-Szilásról (Komárom m.), Székesfejérvárról s a szabolcsmegyei Kenézlőről.

Ugyancsak az Alsó-Volga vidékkel való kapcsolatra vallanak azok a Szasszanida-izlésű díszes tarsolylemezek, melyek túlnyomó részben az észak-keleti határszélen tanyázó honfoglalók sírjaiban fordulnak elő, mint: Szolyván (Bereg m.), Tarczalon és Bodrogvécse (Zemplén m.), Tuzséron és Kenézlőn (Szabolcs m.). Ezen hat lelhelylyel szemben mindössze három ismeretes az ország egyéb részéből, ú. m. Galgócz (Nyitra m.), Kecskemét-Fehéregyház (Pest m.) és a Szolnok melletti Strázsahalom.

Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a magyarországi kaliz, böszörmény és izmaelita elem legalább is háromféle rétegzetből állt s mind-egyik más-más időben s más-más körülmények közt vándorolt be.

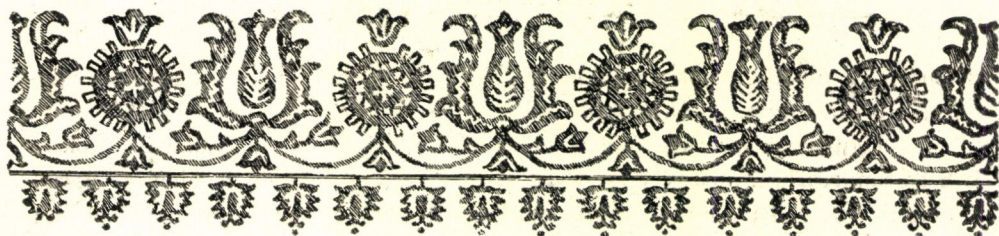
Istvánfi G.

RÉZ ÉS BRONZ BALTÁK TORDA VIDÉKÉRŐL TÉGLÁS ISTVÁN GYŰJTEMÉNYÉBEN.

1. Lelhelye: Sinfalva. (Réz.) — 2. Lelhelye: Toroczkó, Sz. György. (Bronz.) — 3. Lelhelye: Torda, Turihasadék. (Réz.) — 4. Lelhelye: Mikes. (Bronz.) — 5. Lelhelye: Várfalva. (Bronz.)

KÜLÖNFÉLÉK.

RÉZ- ÉS BRONZBALTÁK TORDA VIDÉKÉRŐL. Miután az Arch. Értesítő 1913. október havi füzetében a Nagy Géza «Skytha leletek» című cikkét olvastam, kötelességemnek ismerem a Torda vidéken általam 20 év óta gyűjtött tárgyak sorából a skytha-baltákat részemről is bemutatni és egyben az erdélyi ismert lelőhelyek sorát kibővíteni. (L. az ábrákat 55. lapon.)

I—II. *Sinfalva* határáról köpös rézbalt (1.) Felső része hegyes háromszögű lap, melynek két szélét a nyéllyuktól az él felé szalagszerű keskeny kiemelkedés szegélyezi. Ezen kívül más dísz rajta nincsen is. 1911-ben Tordához 10 km-nyire a Keresztesmezőn fekvő Sinfalva közelében a diluvium szélén, az úgynevezett Aranyász helyen találták. A hajdani római és más aranyosók azon a helyen a köveket, a nagy kavicsokat halmokba hányták. Az utóbbi években a föld birtokosai ezeket a szántást-vetést akadályozó kavics-halmokat igyekeznek onnan eltávolítani. Egy nagyobb csomó kavics elhordása után, mikor már a szántható sárgás agyagos földet elérték és azt művelni kezdték, abból a talajból fordult elő ez a vörösrézbalt. Alig négy méternyire ettől, de már a szomszéd földjében hasonló körülmények között találták meg ennek a párját. (Az a második példány a sinfalvai néhai unitárius pap, Létay birtokába került. Holléte előttem ismeretlen.) Mind a két példányt vastag patina borította, de azt az illető találók darabos homokkal még ott a helyszínén azonnal lesurolták s csak a nyéllyukban maradt meg az a kékes-zöld színű szép réteg. A tárgy felülete most ripacsos és a sötét-vörös színt itt-ott a gödröcskében visszamaradt kevés kékes-zöld szín tarkítja. A balt 12 cm. hosszú, az élénél 53 mm. és a nyéllyuknál 51 mm. széles, teljesen ép példány. Meg kell említenem, hogy Sinfalva határának más részein és régebben is több alkalommal találtak régiségeket s nevezetesen bronz- és réztárgyakat. Az Aranyász tető közelében az unitárius eklésia földjében rézkarperecet és apró rézgyöngyöket találtak, melyeket néhai Létay D. pap vett magához. Jelentékeny lelet volt az, melyet a falu közvetlen szomszédságában, de szintén a diluvium szélén, a Kertmege nevű helyen sánczás közben találtak. Ennek egy részét Dindár István akkori itteni birtokostól néhai Pataky Viktor tagosító-mérnök szerezte meg, kinek hagyatékából, — a mint értesültem, — a debreczeni múzeumba jutott. A leletből pár tokosvéső és apró bronz-törödék Dindárnál maradt, néhány réz- és bronz-tárgyat 1901-ben Toroczkószentgyörgyön Toroczkay Sándornál láttam, sőt le is rajzoltam. Azok

között is volt egy kisebb rézbalt. (II. ábra), mely 63 mm. hosszú, az élénél 20 mm. széles és a nyéllyuknál 28 mm. vastag.

Az említett sinfalvi nagyobb leletből jutott a Bruckenthal-féle nagyzebeni múzeumnak, Apahidára Orosz Endrének, Kolozsvárra az unitárius kollégiumnak és Sepsiszentgyörgyre a Székely nemzeti múzeumnak is.

Sinfalva határán az Aranyos balpartján a Bábavára nevű sziklán és annak környéken, melyet a kincskeresők is meg-meglátogatnak, szintén kerülnek elő érdekes régiségek. Azok közül nekem egy vaslándzsa jutott. A már említett Aranyász hely közelében, de az aluviumon római téglákat és cserépedény töredékeket ástak ki. Onnan pár római pénz is van a gyűjteményemben.

III. A Kolozsvár és Torda között elterülő hegyvidék kedvelt kirándulóhelyéről, a *Turihasadékból* szereztem a 3. sz. rajzban bemutatott vörösrézbaltát, mely a köpünelküli ilyen balták nagyobb és szebb példányai közé tartozik. Hossza 133 mm., — az élénél 69, — a nyéllyuknál 49 mm. széles. Felfelé kissé vastagodó és a nyéllyukon hátul nem tompa bütüben, hanem a háromszög éles élén végződik és felül a betetőzése is egy ahhoz hasonló élt mutat. Mikor a hasadék Nagyboroda nevű sziklájának egy repedéséből a kőtörő munkások elé került, szép zöld színű volt, de azt a patináját az egyik munkás sietett letakarítani róla. Felülete most rézvörös színű és szép síma. Erdélyben az ilyen alakú rézbaltá nagyon ritka.

A Turihasadéknak nem csak a barlangjai, de a sziklák közelében mintegy 200 holdnyi terület is egy tekintélyes őstelep maradványaival bőven vannak teleszórva. Az én gyűjteményemben is van innen néhány érdekes őskori tárgy, de kiválóan sokat gyűjtött innen Orosz Endre, ki hetekig lakott és kutatott itt egy-egy barlangban.

IV. A Turihasadéktól nem messze a Kolozsvár közelében rejtőzködő *Mikes* község Peste peren nevű határáról szereztem a 4. sz. a. rajzban feltüntetett 14 cm. hosszú bronzbaltát, mely társa a Nagy Géza által ismertetett sepsibesenyői bronzleletből származó azon agathyrs típusú baltáknak, melyeket a czikkéhez tartozó VIII. melléklet 34—39. sz. alatti rajzokon láthatni. Ez a köpüjénél 53, és az élénél 51 mm. széles balta a szebb példányok közé tartozik. Aláfelé kissé megnyújtott köpüjét alól is és felről is egy-egy pár kidomborodó zsinór-dísz ékesíti. Alsó és felső keskeny lapja nem félkörös domborodású, hanem élt képezve nyulik a nyéllyuktól az él felé.

V. Szebb és érdekesebb (5. sz.) azon czófalvi híres aranybaltának, mely a bécsi császári múzeum egyik nevezetesebb kincse, bronzból öntött párja, mely az Aranyos-folyó jobb partján *Várfalvánál* emelkedő *Várhegy* lejtőjéről 1899-ben jutott Tordára a gyűjteményembe. Nagy Géza az Arch. Értesítő 311. lapján 30 sz. a. közölte az említett czófalvi aranybaltának Arneth-féle rajzát. A két rajz szerint ez a két agathyrs-balta annyira hasonlít egymáshoz, hogy e nagy hasonlat következtében azt kell hinnem, hogy az — és ez egy öntőmintából származott vagy legalább is egy mester keze alól került ki. A várfalvi bronzbalta 112 mm. hosszú, a nyéllyuknál félkör ívben kidomborodó éles háta alá és felfelé nyúlva 5 cmt. — míg az éle csak 28 mm. széles. Patinája itt-ott lepattant, de nagy részben még megvan és oly gyönyörű áttetsző üvegfény-

ben ragyogó zöld, mintha az egész tárgy valódi malachitból volna. Épen ezen ragyogó színpompája következtében a gyűjteményem bronztárgyai között kiválóan kitűnik.

Várfalva, hol úgy az őskorban mint a rómaiak idejében és a középkorban is erődök állottak, egyike az érdekesebb lelőhelyeknek. Innen nemcsak a Várhegyről, de az Iblakertből, a Füttyérről, Aranyász oldalról, Tolvajbérczről, Szunyodókőtől, Vajar árkából és a Torokból gyűjtöttem érdekes régiségeket. Szép számmal jutott innen régiség a nagyszebeni múzeumnak, a balázsfalvi gyűjteménynek, a kolozsvári múzeumnak és a nagyenyedi kollégiumnak is, Tordára került a többek között egy szép bronzkard is. *Téglás István:*

A KELEBIAI PUSZTAI (SZABADKA) TEMPLOM ÁSATÁS. A Kelebia nevű, Szabadka határában levő pusztán, egy kimagaslóbb dombot a köznép már régidő óta «Templomhegynek» nevez, bár arról, hogy valaha templom lett volna, senkinek tudomása sem volt.

A helyszín a következő, nádas, mocsaras lapálytól körülvéve emelkedik három dombocska, egymást teljesen kiegészítőleg s első pillanatra látszik, hogy valami czélból emeltettek s össze is voltak egymással kötve. A mocsárnak nyugati részén, a hol úgy látszik legkönnyebben volt a hely megközelíthető, a legmagasabb domb állott, körülvéve árokkal is, a mely még ma is egészen jól kivehető. Méretek a következők. Fő domb kerülete 151 m., a körülötte húzódó árok szélessége 4 m. Tőle kissé oldalt keleti irányban kisebb domb, földhányással összekötve 54 m. távolságban s a földombról szemben másik kisebb domb, az előbbi kis dombbal s a földombról földhányással összekapcsolva: a kis dombtól 45 m., a földombról 88 m. távolra. Ábraszerűleg előállítva egy tompaszögű háromszöget képez. A dombok közötti rész lapályosabb.

A két kis domb valószínűleg előbástyák lehettek a földombon álló menedékhely számára.

A két kis dombon végzett ásatás apró köveket, tégladarabokat s levert, letönkölt földet mutatott.

A földombon végzett ásatás több eredménnyel járt.

Az ásatást futóárkok huzásával kezdettem meg s az épület alapfalát megelve annak irányában folytattam. A hét napon át folytatott ásatások eredményéről a következőkben számolok be.

A földombon állott a templom. Alapépítménye erős vert fal, a mi ezen a vidéken mai nap is általánosan szokás. Ezen vert falra, melynek szélessége 1.50—1 m. között váltakozik, volt építve a kő illetve téglából álló felépítmény. A téglák lapos, keskeny alakúak, a maitól eltérők. Itt-ott a diszítésnek megfelelően idomítottak. (Az idomítás azonban még az égetés előtt történt.) Az összekötő malter szinte szétörhetetlen. A templom bejárata nyugat felé volt s lépcső vezetett le magába a földalatti helyiségbe is, a hol két 0.70 m. négyszög alakú oszlop állott a bejáratnál. A pincze belvilágának hossza 8 m., szélessége 4 m. Kisebb kápolna. A templom fala mellett vert agyagból járda nyomaira találtunk. A templom körül levő helyiség csontvázakkal volt tele.

Itt temető volt. Itt érdekes jelenségek fordultak elő. A templom északi oldalán a két kis domb felé, a templom falától 3 m. két téglakoporsó, fedél nélkül, benne a csontváz érintetlen állapotban (felnőttek). Az egyik téglakoporsótól egyenes irányban északra 2 m. távolságban két egymás mellett fekvő kis gyermekkoporsó szintén téglából összerakva. Több ily koporsó nem volt található. A többi csontváz minden koporsó nélkül feküdt a földben. Fejjel mind nyugat felé, egyenként vagy párosával. Sirlelet a koporsókban nem volt. A szabad földbe temetett holttesteknél azonban mindenütt fordult elő némi hamumaradvány a lábnál. Az egyiknél éppen egy egész urna rovátkolt díszítéssel, füllel (lapos fül).

A templom déli oldalán a halottak nincsenek ilyen rendes helyzetben.

A szemlélőre azt a benyomást teszi, mintha valamely öldöklés után a helyszínén gyors eltakarítással volna dolgunk, midőn az elesetteket azon helyzetben, a hogy megtalálták, hantolták el! Van hanyatt fekvő, oldalt, arczra borulva, sőt térdelő helyzetben is. És egyetlen csontváz sem ép. Hol lábszár, hol kar, hol fej hiányzik, míg viszont a többi testrész érintetlenül fekszik a földben. Megbolygatva utólag nem volt a sír, ez megállapítható. Sirlelet itt sem fordult elő.

A kutató önként arra következtethet, miszerint itt a vidék menedékhelye volt, hova békés időben temetkeztek, melyet később véres küzdelem után elfoglalt az ellenség, feldúlt, kirabolt s a védelemben elesettek holttestét utólag, a megmenekültek úgy a hogy éppen találták elhantolták.

A kort illetőleg a leletekből lehet némileg következtetni. Bár ezek elég kevés számúak.

I. Egy csontváz mellett 2 drb. ezüst denár. II. Istvántól — II. Géza korából. (Megállapítható.) — 2. Ezüst gomb, Árpád-kori díszítéssel. — 3. Zománczos gomb csillagdíszítéssel. — 4. Bronz csatt, pegazus díszítéssel (vésvé) zománczozott. — 5. Bórdísz csillag-díszítéssel, ékköbetéttel. — 6. Bórdísz pont díszítéssel. — 7. Bórdísz rombus alakú, csillagdíszítéssel.

Ezek majdnem mind a byzanci jelleget viselik magukon.

Fegyverek: három dárdahégy s két nyílhegy vasból.

Igen számos vasdarab, mely az ajtók vasalására szolgált, valamint szegek s zaboladarabok.

Agyaggyártmányból egy urna, több edénydarab, edényalj. Ez utóbbiak durva, barbár munkák. A korhatározásra legfontosabb az ezüst denár, melynek lelhelye (a csontváz alatt volt) kizárja, hogy utólagosan került volna a helyére.

Az én véleményem az, hogy itt egy feledett, még az első Árpád-korból való, valamely kóbor, nomád betörő hordától később feldúlt, kifosztott s a lakosság által végleg elhagyott menedékhelylyel van dolgunk.

Az ásatást Szabadka sz. kir. város tanácsának megbízásából Verlich Ernő rendőrkapitány úrral együtt vezettük.

Ezekben bátorodom a múlt hó folyamán eszközölt ásatásokról jelentésemet megtenni.

Szabadka, 1913 szept. 17.

Bibó-Bige György.

A SZÉKESFEHÉRVÁRI MÚZEUM HONFOGLALÁS- ÉS ÁRPÁD-KORI REGISÉGEI. A székesfehérvári múzeum, mely a város története alapján elsősorban volna illetékes az ősmagyar régiségek összegyűjtésére és megőrzésére meglehetősen szegény honfoglalási régiségekben. És ennek nem az az oka, mintha talán a megye vagy a város területén hiányoznának az eféle leletek. Fejér megyéből ismereteseek e csoporthoz tartozó régiségek Baracsról, Battárról, Csákberényből, Verebről, Székesfehérvár területén pedig a demkó-hegyi és maroshegyi temetők szolgáltatottak honfoglaláskori leleteket. Mindezek a Nemzeti Múzeumban őriztetnek. Újabban azonban már a székesfehérvári múzeumba is került a két utóbbi helyről néhány tárgy, melyeket a következőkben ismertetünk.

A *Maroshegyen*, melynek régebbi leletei már ismereteseek,* a múlt évben Lichtnechert József ásátáshoz kezdett. Főcélja az ott található anthropológiai anyag összegyűjtése volt, melyet másutt értékesített, míg a régészeti leletek átengedésében velünk egyezett meg. Miután a kutatásban nem elégedett meg az eddig ismert területtel, a Szűcs-féle telekkel, hanem kiterjeszkedett az ettől északra fekvő két szomszédos szőlőre is, több mint 400 koponyára tett szert. A temető tehát sírokban elég gazdag volt, azonban ezeknek nagy része már meg volt bolygatva. De akadtak fel nem forgatott sírok is, egyűvé tartozó leletekkel, azonkívül számos szórványos régiség. Egy helyen a talaj tele volt vakolatförmelékekkel, a mi talán az egykor ott állott kápolnától származik. Épületekővek azonban nem jöttek elő. Annál nagyobb számban fordultak elő szétosztórtan a sírok mellett szabálytalan alakú kődarabok, melyek jelkövek lehettek.

Az összetartozó sírleletek a következők:

1. *sír.* Három vörösrézsdronyból összefont nyakperecz hurokkal és kampóval. Rajta két gyűrű is van egyszerű fémsodronyból, az egyik kissé szétálló, a másik egymásra hajló végekkel.

Négy boglár alul 2—2 füllel. Kerületük körídomú léczkeret és e felett harántsávós gyűrű, melyen három körkörös barázdával tagolt dudor emelkedik.

Füles gomb egyik fele. Alakja félgömb, belül üres. (V. ö. Hampel: Újabb tanulmányok a honfoglaláskori emlékekről 88. t., Libahalom 12. kép.)

Háromszögalakú, domborított díszítő lemez két lyukkal. A háromszög egyik csúcsa nyúlványban folytatódik, melyet két harántos barázda díszít.

Két nagyobb és egy kisebb törött hajgyűrű.

Átlukasztott kerek bronzlapocska, mely valószínűleg római kis bronz-érem, csakhogy nagyon kopott.

2. *sír.* Két karperecz ezüsfuttatással, mely alól sárga fém csillámlik ki. Harántos rovatokkal díszített karikája két egymásfelé fordított állatfővel végződik. (V. ö. Hampel: I. m. 16. l. 3. k., az állatfejek 4. k.)

Két gyűrű. Az egyik vastagabb kivehető élekkel s érintkező tompa végekkel; a másik vékonyabb és kissé elálló végei kihegyesednek.

* Hampel: Alterthümer des früh. Mittelalters. II. 586. l. — «A magyar honfoglalás kútfoi» 699—702.

Két vékonyabb és kisebb hajgyűrű. Négy hengeralakú gyöngy gyantaszzerű anyagból háromszögalakú czikkelyekkel. Felületükön ezüstlemez-maradványok láthatók. Öt gyűrűalakú gyöngy ugyanolyan anyagból. Közepükön ezüst-öv, két végükön pántszerű dűdor. Tíz hosszú, hengeres, zöldes és szintjászó üveggyöngy. Kétszázötven különböző színű, apró üveggyöngy. Egy kis kovaszilánk.

3. *sír.* Ezüstgyűrű üveggyönggyel. Karikájának két széle pántszerűen kiemelkedik és ezen belül két sor recézés van. Közepén fonatos diszítés látható, melynek lapos kötegei három fonalra tagozódnak. Az üveggyöngy foglalatát fémgömböcskékből álló gyöngykoszorú veszi körül és ehhez két oldalt háromszögbe csoportosított 3—3 gömböcske csatlakozik. Sajnos, preparálás közben a karika pántja köré foglalt díszíteses szalagoknak nagy része elpusztult. Különben hozzá nagyon hasonló példány ismeretes a bjelo-brdói temetőből. [Hampel I. m. 43. t. 2. a), b).]

4. *sír.* Két vastag aranyozott hajgyűrű. Ezüstgyűrű egymásra hajló tompa végekkel. Felületének spirális mélyedésébe vékony recézett ezüsfonal van befonva.

Két nagyobb hajgyűrű ónból.

5. *sír.* Öt hengeralakú gyöngy gyantaszzerű anyagból. A gyöngyök két végén pántszerű kidudorodás és ezek között ezüstlemez-maradványok láthatók. (V. ö. Hampel: I. m. 44. t. 50. k.). Egy hordóalakú gyöngy üveggel borított aranylemezzel. Hat különböző nagyságú pásztagyöngy szintjászó üvegrészekkel.

Nyolcz ametisztgyöngy hat csiszolt lappal.

Három különböző nagyságú hajgyűrű.

6. *sír.* Gyűrű ezüstpántból, melynek felületét a rovásírásra emlékeztető vonások díszítik és két vége szétálló.

Zárt bronzgyűrű, felülete haránthorpadásokkal gerezdelt.

Kis hajgyűrű ezüsből.

Gyöngy gyantaszzerű anyagból háromszögalakú pikkelyekkel, ezüstlemez-maradványokkal. 1. *András* ezüst denára. (Réthy: C. N. H. I. 11.)

7. *sír.* Két nagyobb hajgyűrű ezüsből. Az S-alakú kihajlason hossz-irányú barázdák.

Vékony ezüstkarika ketté törve.

Két hordóalakú gyöngy üveggel borított aranylemezzel.

Nyolcz ametisztgyöngy hat csiszolt lappal. Hatvanhat apró fekete üveggyöngy. 1. *András* ezüst denára. (Réthy: C. N. H. I. 11.).

8. *sír.* Ezüstgyűrű sodronyból, kissé egymásra hajló végekkel.

Vékony hajgyűrű bronzból. Két hordóalakú szintjászó gyöngy. Négy barázdákkal koczkásan díszített, zöld üveggyöngy; egy ugyanilyen szürkés anyagból. Egy hengeres fekete üveggyöngy, két végén pántszerű dudorodással.

9. *sír.* Kicsi sodronygyűrű elálló végekkel.

Két kisebb hajgyűrű.

Tojásidomú csörtető csüngő, bronzból, alján keresztalakú széles rés. (V. ö. Hampel: I. m. 51. t. III. 7. k.)

Ametiszt gyöngy hat csiszolt lappal. Hengeralakú gyöngy lemezes szerkezetű anyagból.

10. *sír.* Két nagy hajgyűrű, vörösréz-ből. Karikájuk négyélű. Három vékony kis hajgyűrű, az egyik ezüsből.

A szórványos leletek között legnagyobb számban fordulnak elő a hajgyűrűk. Összesen 78 darab, közöttük 4 ezüst, 2 ón. Nagyságuk, vastagságuk nagyon különböző, a legnagyobbak átmérője 3,5 cm. Háromnak gyűrűje sodrott. Ez utóbbiak kivételével mindazon formák megvannak, melyek a bjelobrdói temető leletei között láthatók. (Hampel: I. m. 42. t.)

A gyűrűk között egy gyűrűfej ugyanolyan, mint azt a harmadik sírnál, leírtuk. Van aztán négy pántgyűrű. Az egyik zárt vastagabb, finomabb ezüsből és egy helyen kissé kiszélesedik, ahol ponczolt díszítése van a C. N. H. I. ötödik sorozatába osztott pénzekben látható, félholdszerű alakokkal. Egy pántgyűrűnek végei kissé elállók, kettőnek vége egymásra hajlik és az egyikben, melynek vége kerekded, némi vésett dísz is látható. Két gyűrű féldomború két oldalt lefutó rovátokkal; kettő hengeres és végük egymásra hajló, az egyiket csavarmentes barázda díszíti. Három vastagabb gyűrű élezett sodronyból készült tompa, érintkező vagy egymáshoz nagyon közel álló végekkel. Egy vékonyabb, ugyancsak élezett gyűrűnek végei pedig egymásra hajlanak. Két vasgyűrű is került elő egymásra hajló végekkel. Mindezen alakok ismeretesekek már a bjelobrdói temetőből. (Hampel: I. m. 43. t.)

Akad a leletek között egy egyszerű, kis sodronykarperecz is és egy diszesebb fülönfüggő, melynek horoggal kapcsolódó karikáját három helyen két kétsoros fémgöngy koszorú díszíti. Az előkerült két gombosú közül az egyiknek borsónagyságú teje tömör, a másiké üreges és csak fele van meg. Végül az apróbb fémtöredékeken kívül megemlítendő egy bronzcsat karikája szíjtartó lemezzel, egy kettős karikájú vascsatt, egy szegfej, húsz pánttöredék és szeg a koporsókról, egy Diocletianus-féle közép nagyságú bronzérem, egy kovadarab és egy cserépbögre töredéke körbefutó barázdákkal.

A szórványos gyöngyök között van tizenhatsz nagyobb ametiszt hat csiszolt oldallal; tizenhatsz darab gerezdelt vagy színes pontokkal díszített üvegszerű anyagból; hét szintjatszó hosszúkás üveggöngy csavarmentes barázdával, továbbá számos apróbb üveggöngy különböző színben.

A már említett érmeken kívül még három tartozik a temető leleteihez: *Kálmán* király denára (Réthy C. N. H. I. 41.), továbbá egy *III. Béla, Imre* vagy *II. Endre* korából származó denár (Réthy: C. N. H. I. 132.) és egy felismerhetetlen töredék.

A maroshegyi temető régebbi leletei közül dr. Szabó Elemér, főorvos letétjeként szintén őriz múzeumunk néhány darabot. Ezek a következők: Fülcs gomb egyik fele, ugyanolyan, a milyent fentebb az 1. sír leletei között írtunk le; gyűrűkarika töredéke hurokszerű csavarodást mutató díszítéssel, mellette egy négyszögletes lemez üvegszerű anyagból, mely a gyűrű feje lehetett; egyszerű sodronygyűrű egymásra hajló végekkel; tizenhárom kisebb-nagyobb hajgyűrű; tizenhat egész és töredékes, hengeres göngy gyantaszzerű anyagból aranylemez-kék maradványával; egy karikaalakú göngy üvegből; egy kerek ezüstlapka lyukkal, és egy üveges, gömbalakú tárgy közepén kiemelkedő bordával, felületén szövetmaradványokkal. Anyaga gyantaszzerűnek (?) látszik, nagyon könnyű.

Ha a maroshegyi temető leleteit összevetjük egyéb hasonlókorú emlékeinkkel, azok leginkább megegyeznek a horvátországi bjelo-brdói, valamint azon dunántúli, alföldi és erdélyi Árpádkori temetők leleteivel, a melyek minden bizonnyal a honfoglalók által itt talált s a várnépségbe beosztott avarkori szláv, ugor török eredetű elemektől származnak. Tehát a maroshegyi temetőt is eféle temetőnek tarthatjuk, a hová honfoglalók, úgy látszik, nem igen temetkeztek. Ezt igazolja a lovassírok hiánya, továbbá a magyarságra jellemző kéttagú szívalakú csüngőknek csekély száma. (V. ö. Hampel: *Alterthümer des frühen Mittelalters* III. 398. t.)

Székesfehérvár másik honfoglaláskori temetőjéből, a *Demkőhegyről*, a hol a katonáskodó magyarság (várjobbágyság) együtt temetkezett az udvarnokokkal és más várnépséggel, csak kevés emléket őriz a múzeum. Ezek között régebbi lelet az a három sodronyból font nyakperez hurokkal és kampóval, mely 1878-ban került a múzeum birtokába és a Demkőhegy legelső lelete. Vele együtt gyöngyöket is találtak, ezek azonban elkallódtak. (Arch. Ért. 1878., 158. l.) Újabb leletek, melyek az egész temetőt felforgató homokbányászat közben jutottak felszínre, a következők: nyílhegy vasból, pengéje levélidom lapos kihajló élekkel, legszélesebb része a penge közepére esik; (v. ö. Hampel: Újabb tan. a honfogl. emlék. 84. t. 2. k.) hat gyűrű, egy ezüst zárt karikát alkot és kifelé domború, a többi egyszerű bronzsodrony egymásra hajló vagy kissé távol álló végekkel; két hajgyűrű.

Fejér-megye területéről, állítólag *Velenczéről* származik a múzeum két pántos karperece ezüsből (?), az egyik kerekdeden kihajló, a másik egyenesre vágott végekkel. Valószínűleg megyei lelet egy négy sodronyból font, három részre szakadt nyakperez is hurokkal és kampóval. A másik négy sodronyos nyakperezünk, melyet dr. Szabó Elemér, főtörzsorvos helyezett letétbe, *dunaszekcsői* lelet. A négy vastag sodrony között egy vékony, fonott sodrony is húzódik. Hozzá tartozik egy pántos karperez sárgarézből, melynek díszítése két-két ponczolt kör, kis mélyedéssel jelzett középpont körül. A körök sűrűn következnek egymásra, úgy hogy széleikkel érintkeznek és a pánt kiszélesedő, kerekded végén két sorban helyezkednek el. A karperez egyik vége hiányzik.

Marosi Arnold.

RÉGÉSZETI TARLÓZATOK EPERJESÉN. Városunkban mindig akadnak érdekesebb régiségek, a melyeket — tudtommal — nem ismertetett eddig senkisé. Vannak köztük olyanok, a melyek csak a minap jutottak napfényre. S a mennyiben egyik-másik nagyobb érdeklődésre is tarthat számot, azért legalább röviden megkezdjük ismertetésüket a következőkben. Ezuttal néhány fölírásos emléket mutatunk be.

a) *Márványtábla* 1593-ból. A Fő-utca 96. sz. Maléter-házról, a melyet most teljesen újjáépítettek. A 0.55 m. és 0.49 m. méretű, vörös és szürke egyszerűbb márványtábla a ház homlokzatán a bejárat felett volt elhelyezve, vastag vakolatréteg alatt. A falbontás alkalmával a munkások váratlanul bukkantak rá, s mivel a földre zuhant, két nagyobb és egy kisebb darabra tört. Felirata emlékeztet a régibb városokban (pl. Krakkóban) még ma is a régibb házakon olvasható régi latin feliratokra. Ez a léczes keretű sík lapon így szól:

MEMENTO

MORI◇

MOMENTV̄

SEQVITVR◇

ÆTERNITAS

L ◇ 15 ◇ 93 ◇ F ◇

A táblát majd a fölépitendő ház pitvarának falában fogják elhelyezni.

b) *Márvány(?) tábla* 1637-ből. A Fő-utca 91. sz. ház udvari lakásának lépcső feljáróján a falba van falazva egy 0.52 m. és 0.69 m. méretű többszörösen bemázolt márvány(?) tábla a következő felirattal, (a mely eredetileg valószínűleg ugyanezen ház homlokzatát ékesítette).

MISERERE DNE FVN(?) D(ATAE)
 HVIC DOMVI NON I(?) G(?) (NOTAE?)
 RITVM SED SECVDV MAG(NA)
 MISERICORDIA TVA¹ FIA (T ET)
 BENEDICTIO TVA SVPER O(?) (MNI)
 BVS HABITANTIBVS IN DOMO
 ISTA FVNDATA EST PER ME
 S. W. T. V. 31 (?) ANNO 1637.

A tulajdonos Isten áldását kéri a házra és ennek lakóira.²

c) *Herman Boldizsár kőfaragó emléktáblái* 1645- és 1641-ből. Az eperjesi (1637—1642 épült) ág. evang. templom délnyugati falába mintegy 2³/₄ méter magasságban körülbelül 0.45 m. oldalhosszal bíró négyszögű vörösmárvány-tábla van illesztve, a melyen részben zuzódott, részben kopott betűkkel, illetőleg számokkal a következő latin felirat olvasható:

INOBITVM
 PRVDENTIS AC CIRCVM SPE
 CTI VIRI DOMINI
 BALTHASARIS HERMAN
 CONCIVIS EPERIE(iesie)N̄(sis) DIGNISS(imi) . ET IN
 ARTE LAPICIDARIA PE
 RITISSIMI QVI
 EX HAC VITA LABORIOSA CVM LI

¹ Ezen négy szó így olvasandó: secundum magnam misericordiam tuam . . . .

² Megjegyezzük, hogy vallásos kenetességű, vagy morális tartalmu feliratok később is divtak városunkban. Erről tanuskodik a Thrór-féle ház felirata. Concordia parvæ res crescunt discordia maximæ dilabuntur. Kissebenben az Eperjesre vezető út mellett van egy tizen-nyolczadik századbeli kerti ház, melyet több jól elolvasható latin és német felirat tesz emlékre méltóvá. Pl. a ház homlokzatán a napot ábrázoló festmény alatt ezen felirat: Me lux vos umbra regit. Belülről a házat u. l. régibb festmények díszítik.

BERIS SVAVISS: DANIELE BALTHASA
 RE. IOHAN(ne): CATHARINA & SVSANNA
 IN COELE STEM PATRIAM TRĀ(n)SLAT(us)
 DI(e) . . V OCTOB(ris) AÑO 16(?)45 CT. L(?)VGIA
 S AMORIS ERGO GERTR . . . A. O H (?)
 G. (POS)VI(T)

A feliratból kivehető, hogy Herman Boldizsár kiváló kőfaragómester (illetőleg szobrász) lehetett. Ha az évszámokból hiányzó erősen ledörgölt szám 7-es (hetes) lenne, akkor esetleg lehetne arra a képfaragóra gondolni, a kit Bercsényi gróf az 1709—1710-ben átalakított ungvári vára szobrászi díszekkel való ellátására 1709-ben Eperjesről hivatott, de a kinek a neve máig is ismeretlen. (L. Arch. Ért. 1878. 241., 242. l.) Eleinte tényleg erre gondoltam. Nemsokára azonban rájöttem, hogy ez ugyanaz a Herman Boldizsár, kinek egy emléktáblája a helybeli nagytemplom főbejárata csarnokának oldalfalába van illesztve, a mely eredetileg a torony renoválása előtt a torony legfelső emeletén volt s csak a torony renoválása után került ide ily felirattal:

TURRIS HÆC RENOVA
 SUB IUDICATU
 G. D. IOHAN PUTENBERGERI —
 ÆDILIB, EXISTENTIB,
 D. ADAMO CZIMMERMANNNO
 D. DANIELE SHNEIDERO
 ANNO . MDCXLI
 BALTASAR HERMAN LAPICI: SCUL

Ezen kőfaragónak részt kellett venni az 1642-ben befejezett ág. evang. templom kőfaragászati munkálataiban. Ugyancsak az ág. evang. templom falába kívül leillesztett más táblának jól olvasható felirata ez.

d) *Gr. Klobusiczky Ferencz kalocsai érsek szívrejti sarkophagja 1750-ből.* Nehogy a gyakoribb renoválásoknak kisebb-nagyobb áldozatául essék egy-egy emléktárgyunk, nem tartom feleslegesnek közölni az olyan feliratot sem, a mely csak kisebbszerű és eddig jól védett partiális műalkotáson foglal helyet. Daczára, hogy nem egyszer felhívtam a helybeli irányadó tényezők figyelmét egyes templomi régiségek védelmére, mégis pár évvel ezelőtt megtörtént, hogy a helybeli Ferencziek templomában egy sírboltozatra fektetett felírást (ha nem csalódom) Klobusiczky márvány-sírtáblát beczementeztek. Pedig a templom a Klobusiczkyak (Ferencz és István) bőkezűségéből épült, méltó tehát, hogy emlékeztük benne minél gondosabban megóvassék. A templom első jobboldali kápolnájának falába be van illesztve egy tetőzetes csúcsban végződő kis márvány-sarkophag. Alatta katafalkszerű állványon érseki kalap, a gróf Klobusiczkyak címérével. A pár kisebb törés leszámításával, még egészen jó állapotban levő barokk-emléket, a mely a felirat szerint gróf Klobusiczky Ferencz kalocsai érsek szívét rejti magában, az elhunynak nővére: Klobusiczky Teréz,

gróf Grassalkovics Antal felesége állíttatta 1750-ben. A czímertáblával összekötött sarkophag magassága 0'92 m., szélessége 0'62 m. A 0'81 m. magas és 0'65 m. széles szürke márványtábla felirata ez:

D. O. M. Æ.
 ET
 SAC. CINERIBVS · DIVI · COLOCENSIVM
 ANTISTITIS ·
 FRANC · XAV · NEP · COMITIS KLOBVSICZKII
 DACIÆ · SCLAVONIÆ · PANNONIÆ · EX · ORDINE ·
 PONTIFICIS ·
 PVBL. VOTO · AD · AMPLIORA · NATI ·
 ET ·
 LONGIORI · VITA · DIGNI ·
 HONORIS · ET · AMORIS · ERGO · PARENTAT ·
 ATQVE ·
 FRATERNI · RELIQVIAS · CORDIS.
 QVOD · QVAM · LARGISSIME · SE ·
 VITA · SVPERSTITE · COMMVNICABAT ·
 BONIS · OMNIBVS ·
 ET ·
 PERPETVVM · IN · MEMORIA · HOMINVM ·
 SIBI EREXIT MONVMENTVM
 EXILI · HOC · MARMORE · CONDIDIT ·
 AD · MAVSOLEVM · AVITICVM
 INTRA · MOENIA · FRAGOPOLEOS · TRANSLOCANDVM ·
 ATROCEM · IN · MODVM ·
 EHEV · AFFLICTA · SOROR ·
 THERESIA KLOBVSICZKIA EX LMO ATQVE
 ILLMO · SVPREMO · ÆRARI · REG · PRÆFECTO
 COMITI · ANTONIO · GRASSALKOVICZIO
 TALAMO · ATQVE · ANIMO · IVNCTA
 ANNO · ÆRÆ · CHRISTIANÆ · CIDI DCCLX ·
 NVNC · VIATOR ·
 ET ·
 PIIS · MANIBVS · BENE · PRECARE ·
 NEC · ANIMO · EXCIDAT ·
 QVIA · ET · TV · MORIERIS.

Dr. Janicsek József,
 eperjesi kir. kath. főgimn. tanár.

MŰTÖRTÉNETI ADALÉK. Békessi János hagyatékában* az 1612-ik évben a következő tárgyakat írják össze: Egy fejer csöppögetett szőnyeg. Egy bécsi kárpit. Egy török viselt kárpit. Két krakkai viselt kárpit, hosszú. Egy

* Kassa város titkos levéltárában Y. Békessi Nr. 5 jelzés alatt.

pénzolvasó réztábla. Egy pávatoluból csinált legyező. Egy iratos szán. 14 cseréptál, lengyelországi mű.

Nagymihályi Lászlóné javai közt¹ 1630-ban szintén becsülnek: Egy pénzolvasó réztáblát. Vásznonra írott négy képeket, rámában vannak fl. 8. Hat rámában való apróbb írott képeket fl. 1. denár 22. Egy kis egy singes, rakott, aranyos gombú ládát fl. 1. den. 25. Egy pávatollból kötött legyezőt denár 75.

Schirmer Jánosné inventáriumában 1637-ben: Item vagyon hat rámás befoglalt képek, négye az evangelisták képe, ketteje szent Pál és feltámadás képe. Item vannak öt befoglalt képecskék. Item egy lengyelországi cseréptarka mosdó. Item egy fedeletlen frankiurti korsó.²

Syring János gyógyszerész hagyatékában 1667-ben: 5 Bilder, darunter 4 Jahrzeit und eine Cleopatra fl. 7. den. 50. 2 alte gemeine Bilder denar 60.³

Stainer György federschmücker 1583-ik évi pecsétjében kar tollkoszorút tart.⁴

Ötvös Farkasné «ennekelötte volt az néhai Ötvös Miklósné» — mondja egy 1570-ik évbeli okirat.⁵ Néhai Cypzer Kelemen gyermekei közül (1573) kettő ötvösmesterné, és pedig Ötvös Lőrincné és Ötvös Miklósné.⁶ Mint testamentumhallgató Egri Ötvös Mátyás az 1634-ik évben,⁷ az 1668-ikban Gönczi Eötvös István ütötte reá pecsétjét a hitelesítendő végrendeletre.⁸

Kemény Lajos.

MAGYAR RÉGISÉGEK. Az 1855-ik év január hó 27-én Kassán meghalt Bornemissza János, mint hagyatékából kitünik, amateur-gyűjtő volt, valószínűen a sárosi Fejérváry s Pulszky családokkal való ismeretség, talán rokonság révén.

A hagyatékban «Specificatio collectionum aliorumque antiquitatum» czímen ókori, első sorban római érmeokről, de egyéb római és középkori régiségekről van szó. Azonban bennünket az ezután felsorolt «*Hungaricae antiquitates*» érdekelnek első sorban és pedig:

1. Unum auro-sericeum linteamen principissae *Annae Apaffy*, natae Bornemisza propriis manibus confectum.
2. Duo candelabra *Francisci 2 di Rákóczy* in castello Nagy-Sárosiensi incaptivati et ad mensam ad lectum sitam post captivationem adinventata.
3. Nodi eiusdem *Rákóczy*.
4. Culter, fuscinula, coclear et conservatorium salis *Juliannae Rákóczy*, sororis eiusdem.
5. Cistula summe artificosa pro conservandis praeciosis dictae *Juliannae Rákóczy*.

¹ Kassa város titkos levéltárában F. F. Aszalós Nr. 1.

² Ugyanott F. F. Schirmer Nr. 2.

³ Ugyanott F. F. Syringh Nr. 3.

⁴ Ugyanott A. A. Pap. Nr. 4.

⁵ Ugyanott F. F. Czipser Nr. 1.

⁶ Ugyanott Nr. 3.

⁷ Ugyanott A. A. Kádas Nr. 11.

⁸ Ugyanott A. A. Gál. Nr. 3.

6. Poculum viaticum principis *Gabrielis Bethlen*.
7. Duo pocula in forma calicis principis *Apaffy*.
8. Complures antiqui Transylvanici aurei.
9. Avicula filii *Rákóczy*.
10. Exiguum instrumentum pro horologiis saccalibus inventum in tapetis ad lectum sitis, post incaptivationem *Rákóczy* in Nagy Sáros.
11. Vita *Francisci Rákóczy* par eiusdem secretarium anno 1707 Parisiis concinnata.
12. Anulus unius cruciati militis.
13. Horologium aureum per comitem *Zsigray* ante ipsam decapitationem Budae in loco supplicii confessario suo donatum.
14. Una fajka et culter ultimi comitis *Illésházy*. K. L.

A M. NEMZETI MÚZEUM RÉGISÉGTÁRÁNAK ÚJ OSZTÁLY-IGAZGATÓJA. A karácsonyi ünnepek után kezdte meg hivatalos működését a régiségtárban néh. Hampel J. utóda, Varju Elemér, a kassai felsőmagyarországi Rákóczi-múzeum volt igazgatója, kit már nov. 5-én kinevezett Ő Felsége a M. N. Múzeumhoz osztályigazgatónak, de csak egy hónappal később jelent meg a kinevezés a hivatalos lapban s ez az oka, hogy csak most emlékezünk meg róla. Mindössze hat éve, hogy Varju E., a ki előbb a M. N. Múzeumi könyvtár hivatalnoka volt, átvette a Kassai Múzeum igazgatását, előbb, 1908 ápr. 1-től, mint miniszteri biztos, aztán 1909 jul. 15-től, mint rendes igazgató s e néhány év alatt nemcsak tovább fejlesztette Mihalik József művét, hanem olyan magas színvonalra emelte, hogy méltán büszke lehet Felső-Magyarország fővárosa. Azzal a biztató reménynyel nézünk a munkaképességének és energiájának virágkorában levő új osztályigazgató működése elé, hogy neki, kit különös bizalmával tüntetett ki a közökt. miniszter, sikerülni fog, a mi boldogult Hampelnek két évtizedes panaszai és fölterjesztései után sem sikerült, hogy segítsen a régiségtár túlszufaltságából származó sokféle bajon és végre tudja hajtani azt a modern muzeális követelményeknek megfelelő s az ország első múzeumához méltó mintaszerű berendezést, melyre oly régóta van szükség.

A M. T. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGA 1913 nov. 14-én, pénteken d. u. 1/2 órakor br. Forster Gyula elnöklete alatt ülést tartott. Jelen voltak: Dr. Kuzsinszky B. előadó, Divald K., Láng N., Mahler E., Réthy K. és Téglás G. bizottsági tagok s br. Szalay Imre segédtag. Nagy Géza betegsége miatt maradt távol. Előadó a folyóügyek közt legelőbb is bemutatja az Arch. Ért. legújabb füzetét, melynek kapcsán a bizottság elhatározza, hogy — ámbár néh. Hampel J. özvegyének már kiutalványozta az 1913-iki előadói és szerkesztői tiszteletdíjat, méltányosságból az új előadónak és szerkesztőnek is megszavazza az 1200 koronát és pedig előadó indítványára oly módon, hogy fele az egyiké, fele a másiké legyen. A mi a bizottság jövőndő programját illeti, több körvonalakban már előterjesztette előadó az alakuló gyűlésen. Az egyes részletekre kiterjeszkedve, elsősorban is szükségesnek tartja az Arch. Közlemények fel-

újítását olyan nagyobb dolgozatok számára, melyek az arch. kútfők és adatok okmánytárául szolgáljanak. Ilyenek volnának nagyobb ásatások, minők pl. a tószegi vagy erősi őstelepek pragmatikai leírásai; továbbá egyes régiségcsoportok összefoglalása, pl. a kelta régiségek vagy a jazyg-szarmata emlékek feldolgozása; e mellett lehetne folytatni a lelhelyek archæologiai repertoriumát. Ellenben nem tartja az Arch. Közleményekbe valóknak a nagyobb tanulmányokat és fejtegetéseket, a melyek nem kútfők; ezek, ha megvan a tudományos értékük, úgy is megjelennek az értekezésekben. Az olyan nagy munkák, mint Mihalik Józseftől a kassai Sz. Erzsébet-templom monographiája, ezentúl is önállóan jelenhetnek meg. A bizottság elfogadja az előadó előterjesztését s a Közlemények szerkesztésével őt bizza meg. Arra a kérdésre, hogy a publikációkon kívül másra is kiterjedjen-e a bizottság működése, nevezetesen kutatásokra, előadónak az a nézete, hogy a mennyiben egyes emlékcsoportok összegyűjtésére s aztán az akadémia által leendő kiadására szolgálnának a kutatások, a bizottság nemcsak támogatásban részesíthetné ezeket, hanem maga léphetne föl kezdeményezőleg, de azt nem tartja szükségesnek, hogy maga rendezzen ásatásokat, erre vannak más intézetek. De a limes-kutatások megindításától, melyek szintén ásatásokkal függnek össze, nem vonhatja vissza magát. Ezen limes-kutatásokba azonban be kell vonni a Műemlékek orsz. bizottságát, a M. N. Múzeumot s a főfelügyelőséget, a mely alá tartoznak a vidéki múzeumok. Hogy pedig ezen intézetek karöltve dolgozhassanak az akadémiával, mindegyik 2 vagy 3 tagot küldjön ki, a kikből megalakul a limes-bizottság s ettől kezdve már ez a bizottság intézné a rendszeres ásatásokat, s ez állapítaná meg az elveket, munkaprogrammot és a publicálás módozatait. A bizottság hozzájárult elvileg, a további részletek megbeszélését, egy külön ülésre tartotta fenn. Utolsó programmpontul arch. pályakérdések kitűzését ajánlja előadó a bizottság figyelmébe.

Az 1914-ik évi költségvetést, mivel sem Mihalik J. nem küldte be a kassai dom monographiájának folytatását, sem dr. Pósta B., Torma Zs. őskori gyűjteményének leírását, a következőkben állapította meg a bizottság:

1. Archæologiai Értesítő

a) szöveg és ábrák ..... 4000 korona (1913: 4400)

b) nyomdai költség ..... 4800 " (" 4800)

2. Archæologiai Közlemények ..... 6000 " (" 1360)

3. Előadói és szerkesztői tiszteletdíj

800—800 korona ..... 1600 " (" 1200)

4. A képes dúcok kezelőjének ..... 240 " (" 240)

5. Bizottsági apróbb kiadásokra ..... 150 " (" —)

Összesen ..... 16.790 korona (1913: 12,000)

A dotatio 12,000 korona, a hiány fedezésére szolgál az 1913. évről várható maradvány, (az 1912. évi maradvány volt 6394 korona 37 fillér).

Végül a bizottság megválasztotta segédtagoknak Bella Lajos nyug. főreálisk. igazgatót, dr. Éber Lászlót, a Műemlékek Orsz. Bizottsága előadóját és Varju Elemért a kassai Rákóczi Múzeum igazgatóját, (időközben a M. N. Múzeumhoz neveztetett ki osztályigazgatónak).

RESUMMÉS.

Dr. SUPKA GÉZA: MOTIVENWANDERUNG IM FRÜHEREN MITTELALTER. Verfasser nimmt für Innerasien eine vorchristliche, längere Inaridimento-Periode an. Infolge der hiedurch verursachten Völkerverschiebungen sind die Denkmäler einer hier bestandenen Kultur vom Erdboden verschwunden. Doch lassen sich einzelne künstlerische Motive, die analogienartig auf dem eurasiatischen Kontinente noch nachzuweisen sind, als Motivenwanderung noch rekonstituieren. Diese rekonstruktive Arbeit kann vorläufig, bei den einstweilen noch tappenden Versuchen, noch nicht systematisch betrieben werden. Doch ist, wenn einmal der Blick für solche Entfernungen geschärft, und der Mut zum Aussprechen von bisnun der Entfernung halber für unglaublich gehaltenen Motivenidentitäten gekommen ist, zu erhoffen, dass eine Methodik der vergleichenden Kunstforschung auch für dieses Gebiet gefunden werden kann. Als Versuch hiezu möge die Serie von drei Artikeln gelten, die mit diesem Hefte begonnen wird.

1. Motivenvergleichung zwischen dem Relief aus Saintes (Angoulême jetzt im Musée Saint-Germain; vgl. Espérandieu *Recueil Général des bas-reliefs de la Gaule Romaine*, Tom. II. p. 260 sq.) und der Statuengruppe aus Sahri-Bahlol (vgl. Smith, Vinc. *A History of Fine-Art in India and Ceylon*, 99, 114, 137 Ss.) mit der Darstellung des Gottes des Reichtums, Kuwera, und der Göttin des Überflusses, Hariti.

2. Hintere Seite der Gruppe aus Saintes: Gott in buddhistischer Attitude mit zwei Begleitern. Hiezu vgl. Buddha mit Begleitern (Relief, Smith l. c. Taf. XXVII. D.) und ein zentralasiatisches Relief mit ähnlicher Darstellung aus As-Khete (Radloff, *Atlas der Altertümer der Mongolei*, St. Petersburg, 1892, Taf. XV, 2.).

3. Gott Kuwera mit Begleiterin und mit der Börse in der Hand. (Vgl. Smith, l. c., Fig. 81). Hiezu die Darstellung des Silberkessels von Gundestrup (*Revue Arch.* 1893. (I., p. 287 und T. Xii).

4. «Gallische» Gottheit von Bouray. Der sichtbar spätantike Bronzekopf wurde barbarisch einem importierten, fremden Torso aufgesetzt (vgl. *Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France*. 1912, S. 243), der offensichtlich — siehe besonders die Sitzweise mit den nach oben gekehrten Fusssohlen — unter innerasiatischem Einflusse entstand. Vgl. hiezu die Buddha-Statue aus dem J. 129 der Gupta-Periode (448 chr. Smith, l. c. 119). Die Annahme,

dass das Torso von Bouray durch einem Alanentross bis nach Gallien fand, ist nicht leicht von der Hand zu weisen.

5. Kästchenbeschläge aus Bronze, Pannonien; wahrscheinlich syro-thrakisch (im Ung. Nationalmuseum). Die Darstellung unten rechts trifft sich in ihren Motiven (Dea Syria oder mithrische Sigé) auf das eigentümlichste mit einer Gandharvi-Göttin aus Khotan (Stucco, vgl. Aurel Stein, *Ancient Khotan*, Tafelbd. LVI, D. T. 02). Ein Übergang von Syrien dürfte durch die persische Invasion nach dem Khotan (dessen Denkmal die persisch-buddhistische Gottheit aus Stein's Ausgrabungen Stein, l. c. Taf. LXVI. ist) erklärt werden können. Forts. folgt.

THÉODOR LEHOCZKY décrit les calices de l'église réformée à Mezö-kaszony (comitat Bereg) notamment le calice en argent doré, bosselé, belle pièce don d'Etienne Bocskay prince de Transylvanie. D'après le poinçon ce calice est un travail d'Augsbourg. Un autre calice en argent doré, poinçon d'Augsbourg. Le troisième est un calice en argent lourd, avec inscription hongroise de ce sens: «Maudit soit qui met en usage mondain cet objet voué à Dieu». Les lettres initialis des donateurs correspondent à ce temps (1603) aux noms de deux des seigneurs des environs de Mezökaszony, notamment Me. Josué Bornemissza et K(C)atherine Horváth de Dulepszka (en hongrois le nom de baptême suit le nom de famille. Les initiales sont de cet ordre B J D H K).

PIERRES TOMBALES TURQUES provenant de Lippa, au Musée de Temesvár. Transcription et traduction de M. *Omer Feridoun*. Les deux pierres tombales en marbre furent trouvées à Lippa une des meilleurs forteresses dans le sud de la Hongrie au temps de l'invasion turque jusqu' à ce que Moustapha II la fit démolir. Une pierre est celle de l'agha Hassan, l'autre de l'agha Ismail.

L. ÉBER MITTELALTERLICHE STATUEN, BAROCKALTÄRE. Als Beitrag zur Kenntnis der mittelalterlichen Holzplastik in Ungarn bespricht Verfasser eine Anzahl von Bildwerken, die von ehemaligen, nunmehr vernichteten Flügelaltären herrühren und zur Zeit der massenhaften Neueinrichtung von Kirchen im XVII. und XVIII. Jahrhundert zum Schmuck von Barockaltären verwendet wurden. Die vorgeführten Denkmäler befinden sich in den Kirchen zu Ruszt, Keresztfalú, Zsigra und Podolin.

JOSEPH ERNYEY donne la critique de l'oeuvre de M. *L. Niederle*. *Slovanské starožitnosti*. (Antiquité slave) I. Tome, II partie, surtout du point de vue de l'histoire du costume ancien tchèque et en général du costume slave.

MICHEL MUNKÁCSY continue la critique des oeuvres russes. Dans son article nous trouvons un résumé du T. VIII. du «*Materialij po arkheologij Kavkaza*» paraissant à Moscou. D'après cet oeuvre les trouvailles dans les

cimetières du temp de la migration des peuples et du moyen-âge au Caucase, nous fournissent nombre d'analogies qui prouvent une relation dans les temps reculés entre la Hongrie et ce pays.

LOUIS BELLA traite deux études parus en langue allemand qui s'occupent de deux armes du nom «Dolchstaab» l'une et «Schwertstab» l'autre.

DISSERTATIONEM J. KARÁCSONYI. (Qui fuerint et quando immigraverint in Hungariam Ismaëlitae vulgariter dicti Bösörmény?) *G. Istvánfi* recensuit. Author contra Anonymum Belae Reg. Not. a quo eos temporibus Ducis Takson de terra Bular in Hungariam venisse dicitur, posteros militum natione Turca de Chvaesmia in Macedoniam et Moesiam contra Bulgaros ab Imperatoribus Byzantinis collocatos existimat, qui a Ladislao Sancto Rege post occupationem partium Transsaviarum existentium subditi et de Chvaesmia etiam Carisi, Calisii nominati sunt. Recensor huic sententiae partim accedit, sed et alias immigrationes prius (Saeculo X.) factas probabiles esse putat. Testantur hoc nummi Samanidorum, (Ismael ben Ahmed 906, Nasr ben Ahmed 918 etc.) differentiaeque inter nomina Caliz et Bösörmény, atque inter vitam Ismaëli-tarum vinitorum, mercatorum et militum, porro inter religionem Calisiorum partim Mohammedanorum, partim Judaeorum existentes.

ÉTIENNE TÉGLÁS complète la liste des haches en bronze et en cuivre attribuées aux peuplades nomades scythiques, de cinq haches de sa propriété trouvées en Transylvanie aux environs de Torda.

GEORGES BIBÓ-BIGE donne la description des fouilles dans un cimetière du XII-e siècle trouvé près Szabadka (Templomhegy, Kelebia puszta). Ce cimetière entoure les ruines d'une ancienne église. Les morts y sont ensevelis dans le plus grand désordre, il n'y en a aucun squelette qui soit entier, il semble que les enterrés sont les victimes d'une bataille acharnée.

ARNOLD MAROSI. Description des antiquités du temps de la conquête du Pays et de l'époque des Árpáds. Ces antiquités font part du Musée de Székesfehérvár, proviennent dans leur plus grande partie du territoire de la ville (cimetières du Maroshegy et Demkóhegy) et sont connues dans la littérature depuis longtemps.

Dr. JOSEPH JANICSEK sous le titre de Glanements archéologiques à Eperjes donne la description de: deux tables en marbre trouvées dans le mur d'une maison. Leur date est de 1593 et de 1637; deux épitaphes (1641 et 1645) de l'église évangélique sont oeuvres du maître Balthazar Herman; enfin la copie de l'inscription du sarcophage des cendres du coeur de l'archevêque de Kalocsa: le comte François Klobusiczky. Ce sarcophage fut érigé dans l'église des franciscains en 1750 par la soeur de l'archevêque la comtesse Thérèse épouse du comte Antoin Grassalkovich.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETMÉNYEI.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben a társ. titkárhoz (Budapest, Nemzeti Múzeum) forduljanak.

★

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1913 december 23-án d. u. 5 órakor dr. Kuzsinszky Bálint elnöklete alatt az Orsz. Iparművészeti Múzeum előadótermében ülést tartott, melyen dr. Gerecze Péter tett előzetes jelentést a nyár folyamán a Csepel-szigeten, a híres tököli őstemetőben végzett ásatásairól, mely alkalommal ezuttal is számos zsugorított helyzetben eltemetett csontváz került napvilágra, az urnák közt azonban a hetvenes években talált ővszalagos edények nem fordultak elő. Dr. Gerevich Tibor a krakkói emlékekről tartott előadást, melyet vetített képekkel illusztrált.

★

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1914 január 27-én d. u. 5 órakor az Orsz. Iparművészeti Múzeum előadó termében b. Forster Gyula elnöklete alatt felolvasó és választmányi ülést tartott, melyen Halaváts Gyula vetített képek kíséretében Doborka váráról s a Nagy-Szeben környéki templomerődökről, utána pedig Gróh István a feldebrői altemplom falképeiről tartott előadást. Ezután következett a választmányi ülés, melyen dr. Márton Lajos bejelentette a titkári állásról való lemondását. A választmány sajnálattal vette tudomásul a lemondást, s február 24-kére tűzte ki a rendes évi közgyűlést, mely a rendes teendőkhöz kívül új titkárt is választ. A közgyűlésen dr. Éber László tart előadást. A pénztár megvizsgálására dr. Kuzsinszky Bálint alelnököt és Halaváts Gyulát küldte ki a választmány. Végül Nagy Géza ajánlatára a következő tagok választottak meg: dr. Hoffmann Edith (VII. Szondy-u. 45.), gr. Zichy István (I. Bertalan-u. 26.), dr. Sztrakoniczky Károly (IV. Sütő-u. 6.), dr. Rózsaffy Dezső (I. Otthon-u. 18.), Lux Kálmán műépítész (X. Szabóky-u. 40) és Németh Sándor a műemlékek orsz. bizottsága titkára (VI., Szépművészeti Múzeum), továbbá Halaváts Gyula ajánlatára Sohár László M. N. Múzeumi pénztárnok.

★

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1914 február 24-én kedden d. u. 5 órakor az Iparművészeti Múzeumban tartandó közgyűlésének tárgysorozata: 1. Éber László: Széchy Dénes és Vitéz János síremlékei (vetített képekkel). 2. Dr. Bartucz Lajos: Titkári jelentés. 3. Pénztárvizsgáló bizottság jelentése. 4. Költségvetés megállapítása 1914-ik évre. 5. Titkár választás. 6. Indítványok.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT TISZTIKARA ÉS VÁLASZTMÁNYA.

1912—1914.

Örökös tiszteletbeli elnök: BÁRÓ NYÁRY JENŐ.

Elnök: Dr. báró FORSTER GYULA.

Másodelnök: Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

Titkár:

Pénztárnok: LIPCSEY JÓZSEF.

Ügyész: Dr. FEJÉRPATAKY KÁLMÁN.

I. Választás alá nem eső választmány az 1913. évben.

Budapesten:

Dr. BONCZ ÖDÖN	Dr. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ	Dr. RÉTHY LÁSZLÓ
Dr. ÉBER LÁSZLÓ	Dr. KAMMERER ERNŐ	SCHULEK FRIGYES
Dr. br. FORSTER GYULA	Dr. MAHLER EDE	Dr. SZENDREI JÁNOS
FRAKNÓI VILMOS	NAGY GÉZA	VÁSÁRHELYI GÉZA.
	BÁRÓ RÉVAY FERENCZ	
	RADISICS JENŐ	

Vidéken:

Gróf APPONYI SÁNDOR (Lengyel)	Herczeg ODESCALCHY ARTHUR (Kör- mőczbánya)
CSOMA JÓZSEF (Abauj-Devecser)	Dr. THALLÓCZY LAJOS (Bécs).

II. Ideiglenes választmány 1912—1914.

Budapesten:

BELLA LAJOS	GLÜCK FRIGYES	Dr. LÁNG MARGIT
CSÁNYI KÁROLY	GOHL ÖDÖN	Dr. LÁNG NÁNDOR
Dr. FINÁLY GÁBOR	HALAVÁTS GYULA	MIHALIK JÓZSEF
Dr. GERECE PÉTER	Dr. HEKLER ANTAL	PEREGRINY JÁNOS
Dr. GEREVICH TIBOR	HUSZKA JÓZSEF	Dr. SEBESTYÉN GYULA.

Vidéken:

Dr. BÉKEFY REMIG (Zircz)	KUBINYI MIKLÓS (Árva-Váralja)
BÖRZSÖNYI ARNOLD (Győr)	LEHÓCZKY TIVADAR (Munkács)
BUNYITAY VINCZE (Nagyvárad)	BÁRÓ MISKE KÁLMÁN (Kőszeg)
DARNAY KÁLMÁN (Sümeg)	PINTÉR SÁNDOR (Szécsény)
FOLTIN JÁNOS (Eger)	Dr. POSTA BÉLA (Kolozsvár)
Dr. KARÁCSONYI JÁNOS (Nagyvárad)	VARJÚ ELEMÉR (Kassa).

50634

Dpl

XXXIV. KÖTET. 2. SZ.

ÚJ FOLYAM.

1914 ÁPRILIS 15.

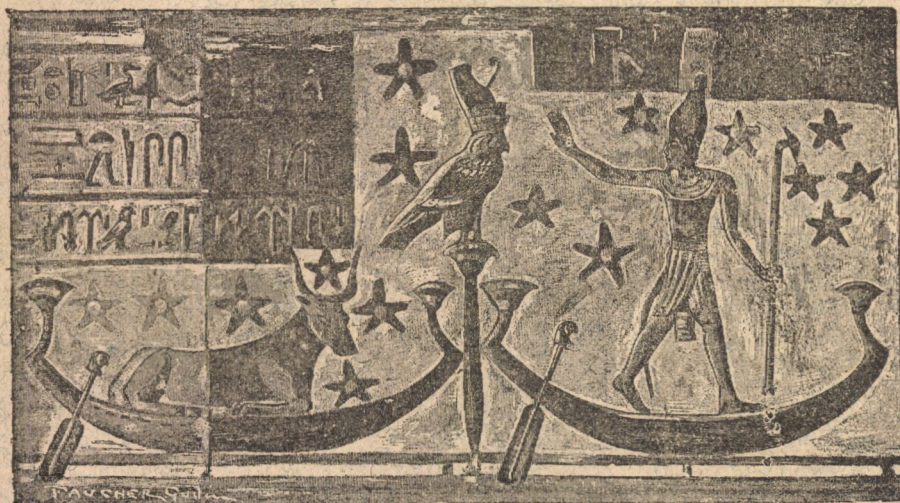
ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

NAGY GÉZA.

F 1922/23 - 137.

ORION ÉS A SOTHIS-TEHÉN.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1914.

TARTALOM.

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

I. TALLGREN A. M. A keletoroszországi bronzkorszakról. (Hét képpel) 73—83. és 164. l.	IV. KÉMENES ANTAL. Tászkottetői leletekről. (Öt képpel) 110—119. és 166—167. l.
II. MAHLER EDE. Adalék az egyiptomi ó-birodalom chronológiájához. (Két képpel) — — — — — 84—89. és 165. l.	V. Dr. ALAPI GYULA. A komáromi görög-keleti templom faragott műkin- csei. (Nyolcz képpel) 119—132. és 167. l.
III. Dr. SUPKA GÉZA. Motivumvándorlás a korábbi középkorban. (23 képpel). II. közlemény— 89—110. és 165—166. l.	VI. Belgrádi török emlékek. <i>Omer Feridoun</i> átirása, fordítása és jegyzetei után. (Két képpel)— 132—138. és 167. l.
<i>Abra</i> : Régi török sisak a M. N. Múzeum Delhæus gyűjteményében — 138. l.	

IRODALOM.

I. LUBOR NIEDERLE. Szláv régiségek. (Két táblával). <i>Ism. dr. Ernyei József</i> 139—145. és 167—168. l.	II. A kazáni városi múzeum Lihacsev-féle gyűjteményének kalauza. (Egy táblával). <i>Ism. Munkácsy Mihály</i> 145—149. és 168. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. Zsámbéki római kori kocsi 150—151. l.	VI. A szegedi múzeumból — 156. l.
II. Az eródsi ásatások. <i>Ism. L. F.</i> 151—153. l.	VII. A Székely N. Múzeum 1913-iki állapotáról — — — — — 156—160. l.
III. Arany korona — — — — — 153. l.	VIII. Az országos régészeti és ember- tani társulat — — — — — 160—162. l.
IV. Hírek a régiségtárból 153—154. l.	IX. A soproni üvegserleg botránya 162—163. l.
V. A komáromi múzeum új otthoná- ban. <i>Ism. dr. Alapi Gyula</i> 154—156. l.	X. Beérkezett vagy készülöben levő czikkek — — — — — 163. l.

RÉSUMMÉS — — — — — 164—168. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnymása vagy fordítása tilos.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETÉMÉNYEI.

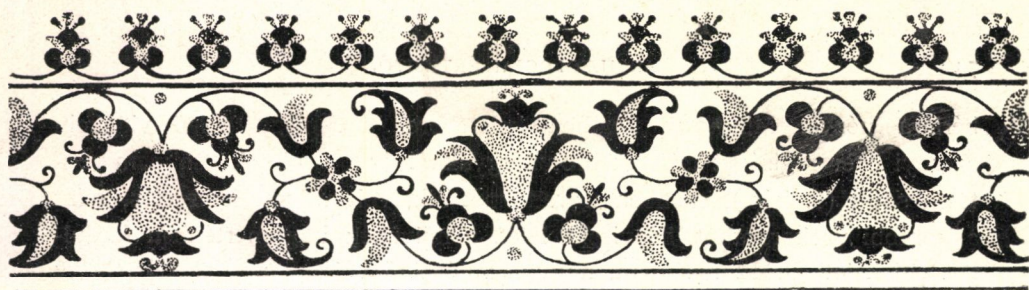
Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben dr. Éber László társ. titkárhoz (Budapest, Kemenes-utca 6. vagy Múemlékek Országos Bizottsága; Városliget) forduljanak.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeumban.

*

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXIV. kötete (1914) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ívnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és december 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Éber László társ. titkárhoz (Kemenes-utca 6. vagy Múemlékek Országos Bizottsága; Városliget) küldendők; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

A KELETOROSZORSZÁGI BRONZKORSZAKRÓL.

Castrén M. A.-nak nagy elmélete az ural-altaji nyelvcsaládról és az Altai vidékéről mint a finn-ugor népek őshazájáról, hosszú időn át uralkodott volt és a tudományos világban irányt jelzett. Nem csoda ennél fogva, hogy ezt a felfogást a finn-ugor régiségtudomány is visszatükrözi. Hiszen ez az utóbbi csak két évtizeddel később született meg, mint a mikor a hírneves Castrén sirba dőlt, oly időben tehát, a mikor az ő véleménye még föltétlen helyesléssel találkozott. Mivel tehát a régiségtudományi tények azt látszanak bizonyítani, hogy az Ural nyugoti felén Kelet-Oroszországban talált bronzkori emlékek csak úgy magyarázhatók, mint az altai bronzkulturának utolsó jelenségei, természetes volt ezen körülmény azon további magyarázata, hogy az előbbinek hordozójául az Altai vidékeiről a bronzkorszak végén nyugot felé költözött népcsaládot kellett tekinteni, a mely közelebbről Castrén nyomozásai szerint természetesen finn-ugor fajta volt. Közvéleménynyé lett ennél fogva, hogy a finn-ugor népek, a bronzkorszakbeli műveltség fokára emelkedve, elhagyták eredeti lakóhelyüket és az Altaitól nyugatra, az Ural és Volga közti területre költöztek, ott megismerkedtek a vas használatával és lassankint kiterjesztették lakóhelyüket egész éjszaki Oroszországra. Ez nevezetesen a finn-ugor régiségtan megállapítójának Aspelin J. R.-nek véleménye.*

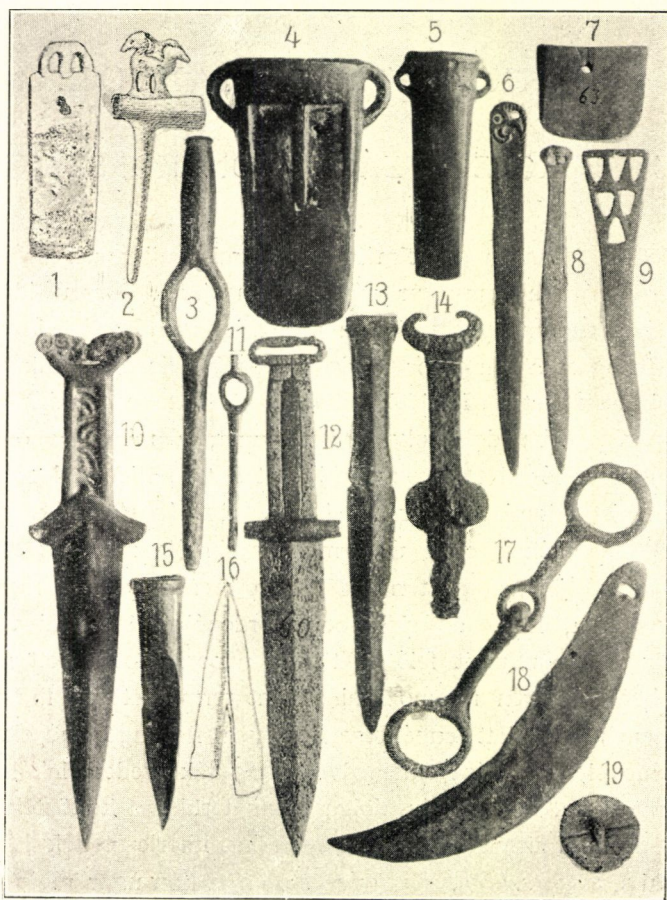
De Aspelinnek azonkívül, hogy Castrén nyelvtudományi alapon épült föltevéséhez csatlakozott, az ő régészeti elméletében az akkor ismert tényekre támaszkodó szilárd régészeti bizonyítékai is voltak. Elsőbben is keleti Oroszországból egyáltalán alig voltak ismeretesek kőkorszakbeli tárgyak, és az ismert körülbelül tíz könyvilhegyet igen jól lehet bronzkorszakbelinek is tekinteni. Másodszor híjával voltunk onnét koraiakul feltételezhető bronztárgyaknak, a melyek az onnan való későbbi bronztárgyak előző alakjaiul lettek volna elfogadhatók és ugyanez volt a helyzet nyugati Szi-

* J. R. Aspelin Suomalais-ugrilaisen muinaistutkinnon alkeita.. Helsinki 1875. A. M. Tallgren. Die Kupfer- und Bronzezeit in Nord- und Ostrussland. Helsingfors 1911, 2—3. 1.

bériára nézve. Minthogy továbbá keletebbre, a Jeniszei felső vidékein ezernyi ezer régiséget találtak bronztárgyakból és a síroknak csaknem végtelen sorát (1. kép.), ellenben ugyanonnét alig volt valami ismeretes, mint a korábbi vaskorszakot képviselő lelet, a milyenek nagymértékben fordultak elő keleti Oroszországban, nagyon valószínű volt az a vélekedés, hogy

I. AZ ALTAJI VAGY SZIBÉRIAI BRONZKORSZAK JELLEMZŐ TÁRGYAI.

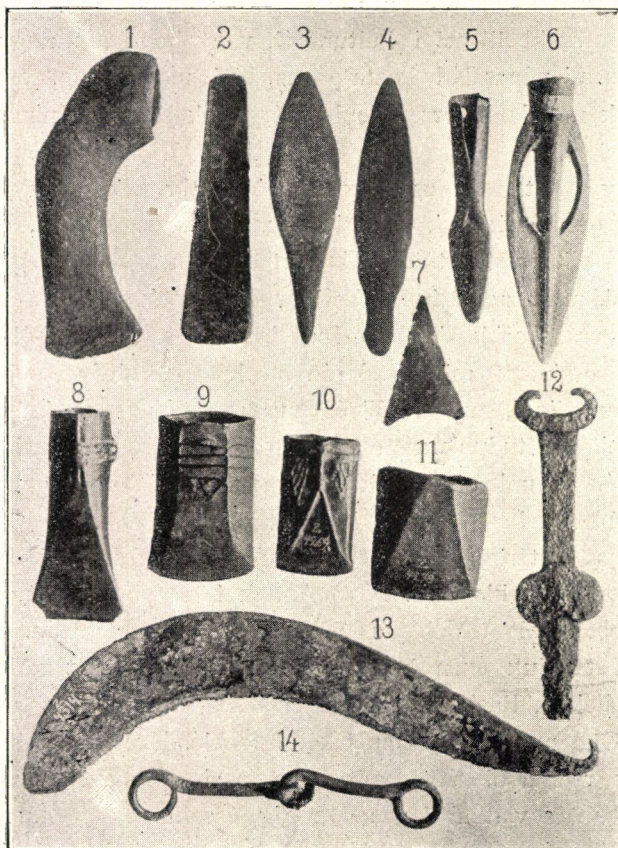
(1—19. ábra.)

a Jeniszei folyam vidékének népe a bronzkorszak végén nagyobbbrészt elköltözött a szibériai folyók mentéről az Ural túlsó vidékeire és benépesítette az addig lakatlan keleti Oroszországot.

Az újabb nyomozások azonban nyelvészeti okok alapján elvetették azt a feltevést, hogy az Altai vidéke lehetett volna a finn fajnak ősi hazája. Ezt az őshont ma az Ural nyugati részén; a Volga tájékain kereszük, és az újabb régészeti leletek szintén lehetetlennek bizonyították azt, hogy az urali bronzkorszak az Altaiból fejlődött volna ki. A két utóbbi

korszak utórészének már Aspelintől felismert egyezése azon érintkezésben leli magyarázatát, a melyben mind a kettő volt a déloroszországi pusztaság kulturáival. De általában: az Altai-nak és keleti Oroszországnak a bronzkorszakból való ingatlan vagy fekvő régészeti maradványai teljesen különbözök és mind a kettőnek szabadon levő avagy ingó bronztárgykészlete legnagyobb részben szintén más meg más jellegű, miként az utóbbi évek-

2. AZ URALI VAGY KELETOROSZORSZÁGI BRONZKORSZAK JELLEMZŐ TÁRGYAI.
(1—14. ábra.)

ben felszaporodott gazdag régiségtári anyag különösen keleti Oroszországra nézve ezt bebizonyította.* Így azonban az urali vagy — a mint nevezni szokás — volga-kámai bronzkultura többé nem lóg, — hogy úgy mondjuk — a levegőben és annak viszonylag magas foka másként is magyarázható, mint pusztán csak új népvándorlás útján. Különösen keleti Oroszországban igen gazdag kőkorszakbeli régészeti anyag találtatott,** a mely magában

* Tallgren, I. c. Kap. I.

** Tallgren, I. c. 94. l. ss.

foglal egy pár ezer tárgyat, melyeket részben lakóhelyekről és műhelyekből gyűjtöttek és ugyanott számos, korábbi bronzkorszakbeli bronzot is találtak, melyek nyilvánvalólag a régibb helyi származású kőtárgyak alakjaiból utánzás által keletkeztek és viszont ismét a későbbi bronzkorszakbeli bronzoknak előző alakjaivá lettek.* A keleti-orosz bronzkorszak ily módon az ottani kőkorszakbeli műveltségi állapotnak egyenes és közvetlen folytatása, és kialakulásában semmiféle egyenes érintkezésben nem áll az altai és szibériai bronzkorszakkal. Hogy az utóbbi bronzkultura mikép fejlődött ki a megelőző kőkorszakbeli helyi kulturából, vagy hogy azt nagy részben új jövevények és új népcsalád hozta-e magával máshonnan, erről egyelőre mitsem tudunk mondani s erre jelenleg tárgyunk céljából nincs is szükség. (2. kép.)

Minthogy most már csak az uralvidéki bronzkorszak jöhet szóba, mint a finn-ugor népek ősi, eredeti fémműveltségének foka, érdemes lesz erre egy rövid pillantást vetnünk. Ez esetben nem szabad megfedkedoznünk arról, hogy tudásunk erről a korszakról egyelőre csak azon hét- vagy nyolcszáz bronztárgyra szorítkozik, a melyek keleti Oroszországból előkerültek, de a melyek csaknem mind szórványos leletek, kivéve a bronzkorszak végéről való ananjinói, zujevszkóji és muromai temetkező helyek bronzait. Ennélfogva mitsem tudunk az ottani megelőző bronzkorszak fekvő régiségeiről, szintén semmi közelebbit azokról a keleti orosz gorodiscékról, a melyek legalább részben ehhez a korszakhoz tartoznak.

A mi magát tárgyunkat illeti, a szóban forgó műveltségi kör földrajzilag meglehetősen kicsi. (3. kép.) Annak középpontja a mostani kazani kormányzóságban volt a Volga és Káma egyesülése tájékán. De meglehetősen gazdagon találjuk ezen bronzkorszak emlékeit kelet felé is, a Káma mellékfolyói tájékán, Baskiriában, a Bjelaja és Ufa körül és nyugat felé a Volgától, az Oka mellékein és az Okától fölfelé. Ellenben a bronzkorszakbeli népesség rendkívül ritka volt a mostani arkangeli és vologdai kormányzóságokban, a vjatkai kormányzóság északi részén és nagyjából a permi kormányzóságban, hasonlóképp a kosztromai, jaroszlavi, tveri, novgorodi, vitebszki kormányzóságokban, Olonetzben, a finnországi Kokkola-Hamina vonal keleti részén és a balti tartományokban. Ha ezek az utóbb említett területek a bronzkulturának keleti Oroszországban való virágzása idején be voltak népesítve, akkor azokban a kőkorszakbeli kultura uralkodott és ennek megfelelőek voltak a társadalmi viszonyok is. S akkor az ő viszonyuk a Káma-Volga melléki részekhez ugyanaz volt, mint most északi és közép Szibériáé, ha e területeket és műveltségi viszonyaikat egymáshoz hasonlítjuk.** Alulírott a maga részéről hajlik ezen magyarázathoz. De igen

* Tallgren, l. c. Kap. III.

** J. Ailio: Die Dauer der Steinzeitkultur im Norden. Opuscula Archæologica Oscari Montelio dicata. Stockholm 1913.

tetszetős dr Ailiónak feltevése is, a mely szerint azok az északi területek a keleti orosz bronzkorszak idejében lakatlanok voltak, lakosságuk ennek a bronzkorszaknak elején délebbre költözött és korábbi, kőkorszakbeli emlékeket hagyott hátra azon a területen, melyről a bronzkorszakbeli leletek valók és elérte a földművelés kulturfokát. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a letelepedett nép sokkal kevesebb lakóterületre szorul, mint a vándor vadász-

3. A KELETOROSZORSZÁGI BRONZKORSZAK ELTERJEDÉSI TERÜLETÉNEK TÉRKÉPE.

■ Az u. n. fatjanovói kultúra köre — ■ A kelet-oroszországi bronzkorszak területe (középpont a kazáni kormányzóság sötétebben jelzett része). — ■ A legközelebb eső idegen bronzkultúra-területek (Kaukázus, Magyarország és Baltvidék).

és halásztörzsek. Ilyenformán azok a nemzetségek, a melyekből később a finn-ugor népcsalád kialakult, a bronzkorszakbeli műveltség fokán a Káma-Volga vidékei körül laktak volna együtt és csak a bronzkorszakban vagy ezután oszoltak volna külön népekre. Természetesen ez a kérdés a lehető legfontosabb a nyelvtudományra nézve is és kétségtől egyelőre főkérdése marad a finn-ugor régiségtudománynak.

Hogyha a jövőendő a volga-kámai bronzkultura hordozóiul a finn-ugor népeket fogja feltüntetni, akkor északi Oroszországnak régebbi finn fajú, kőkorszakbeli lakossága abba csakugyan beleolvadhatott és annak területére költözhetett. Ha pedig azt valamely más népcsalád terjesztette el: akkor az északi területeken kétségkívül tovább is folytatódott az eredeti kőkorszakbeli vadász- és halászműveltség, részben talán időszámításunk elejéig.

Keleti és közép Oroszország bronz tárgyaiból, a mint említettem, mindössze körülbelül hétszázat ismerünk, számba nem véve a háromszögletű nyílhegyeket és az ananjinói stb., azon korból való temetkező helyekből nyert bronz övcsörgőket és függőket, agyagedényeket és így tovább.

Ez a hétszáz tárgy bronzfejszékből, edényekből, dárdahegyekből, késekől és törökből, sarlókból és csecsebecséből áll. Ezzel szemben, a temetkező helyek hiánya miatt, nem ismerünk még serlegeket és más edényeket, csattokat, tűket, karpereczeket stb., a melyek pedig leginkább jellemzik az egyes kulturákat és a legjobb közvetítőt nyújtják a kulturai meghatározásoknak az idő és a kívülről jövő hatások tekintetében.

Most már folytathatjuk a szóban forgó kérdést és a keleti bronztárgyakat egyelőre három egymást követő csoportba oszthatjuk, melyek mindegyikéből háromszáz tárgy van. A legrégibb csoport körülbelül a Krisztus előtti 2000-ik év körül volt használatban, a másik körülbelül az 1000-ik évig terjed és a harmadik a bronzkorszak végéig, körülbelül 400-ig Krisztus előtt. Az utóbbi terjedt el a legnagyobb területre.

A *legrégibb* csoportba tartoznak (4. kép) úgynevezett fúrtnyelű fejszék, vagyis balták, mintegy hetven darab, lapos réz törhegyek mintegy száz darab, lemezfejsze 12, rézből való diszvéssők 3, háromszögletű nyílhegy 2, és néhányszor tíz márványgolyó.* Ezek a típusok mind a délnyugatról kapott minták szerint készültek. És némelyik ezen tárgyak közül talán *erdélyi* behozatal. Az ellenkező föltevés megdől, ha nézzük ezen típusok elterjedését máshol Európában. Ezek nyilvánvalólag érintkezésben voltak a *kaukázusi* és a *trójai* kulturával, és az úgynevezett rézkorszakot képviselik.** Hogy mily utakon, vagyis micsoda folyók mentén terjedt el ez a kultura a Káma-folyó alsó vidékére, az még eldöntetlen. A délorosz pusztságának úgylátszik nem volt benne olyan szemmel látható része, mint az *erdős területnek* a Dneper felé és Magyarországon.

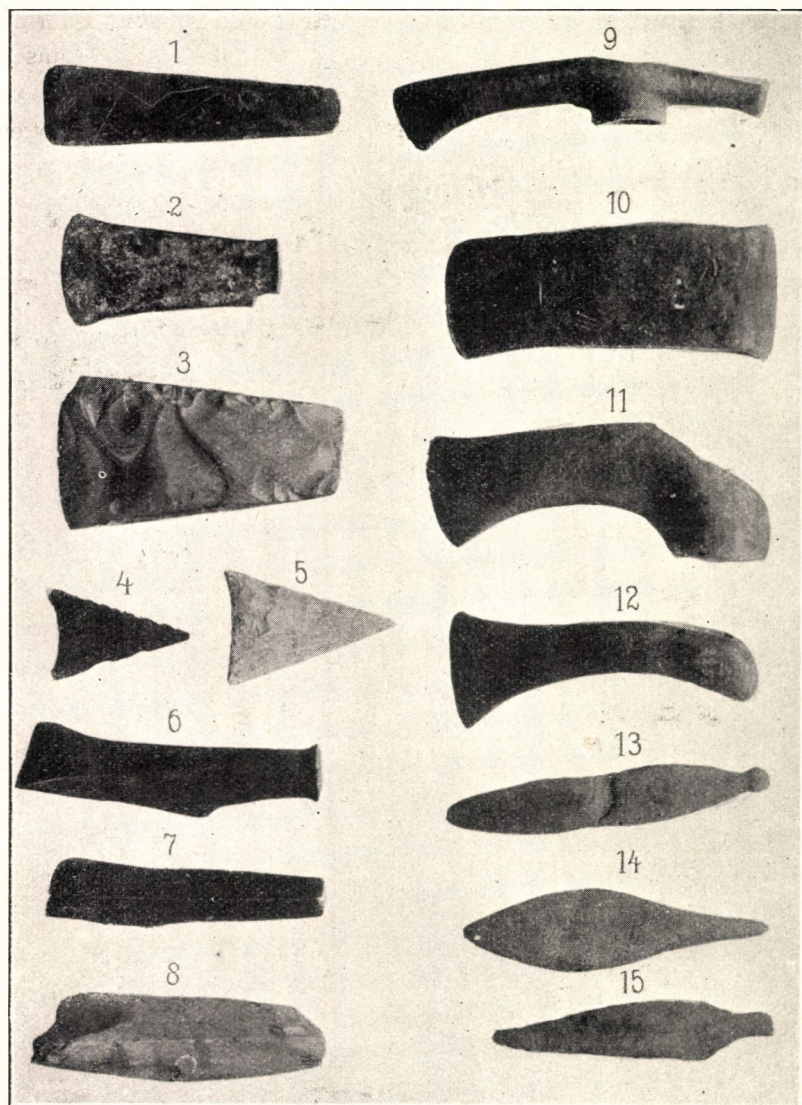
De ennek a bronzkorszakbeli keleti orosz középkornak nyugati részén, a középső és a felső Volga mentén egy másik, az előbbivel egykorú, de attól elütő jellegű rézkorszakbeli műveltség is uralkodott, az úgynevezett fatjanovói, mely az agyagedényekből ítélve, leginkább keleti Balticumból

* Tallgren, l. c. Kap. III.

** Tallgren, l. c. 207. l. ss.

nyert hatásokat.* Ezt a keleti orosz bronzműveltséggel a híres Galiczin-féle kincs** helyezi párhuzamba és észak felé köti azt a kőkorszakbeli fésűkeramika, melyet mind a fatjanovói edényekkel, mind a fúrtnyelű réz-

4. A KELETOROSZORSZÁGI BRONZKOR ELSŐ IDŐSZAKÁT JELLEMZŐ TÁRGYAK.

Valamennyi a kazáni kormányzóságból. (3, 4, 5, 8. kő; többi u. m. 1-2., 6-7., 9-15. réz vagy bronz.)

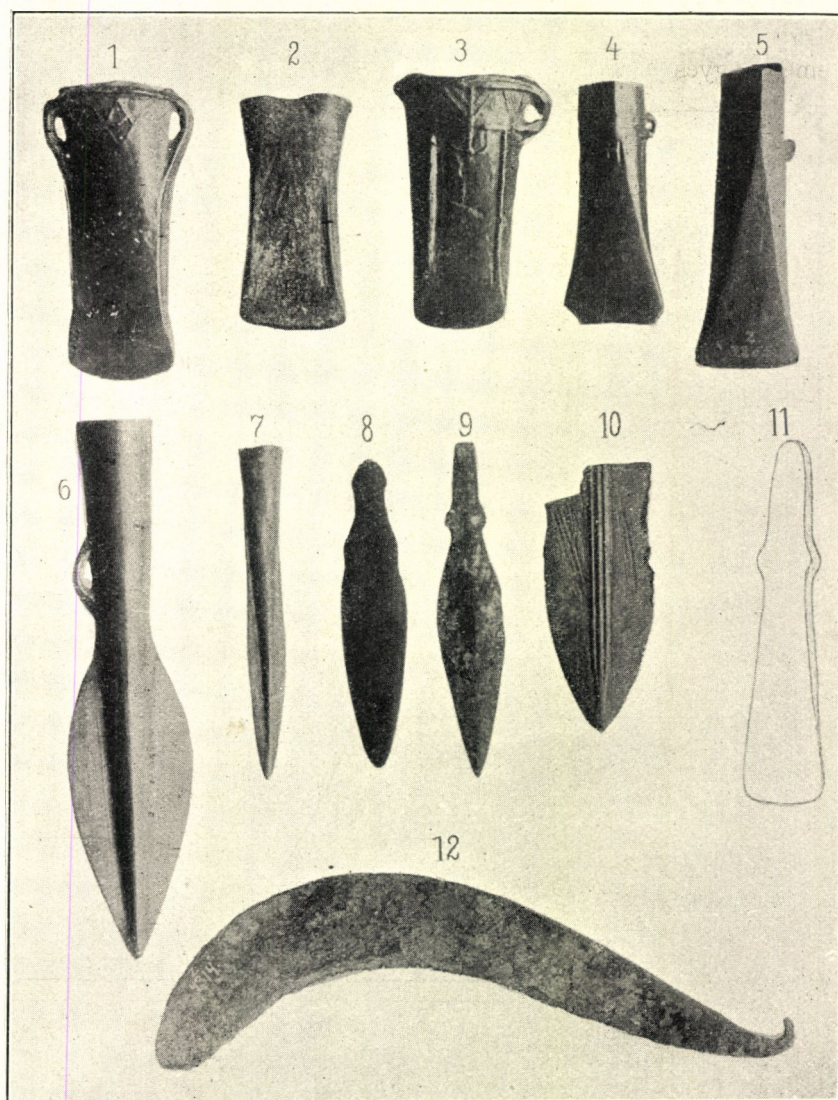
fejszékkel (baltákkal) együtt találunk. Ez a csoport talán a litván-lett népek korábbi kulturáját tükrözi, melyek területére később finn fajta népek köl-

* Tallgren, l. c. 44. l. ss.

** Tallgren, l. c. 25. l. ss.

töztek, miután az előzők nyugatra és délnyugatra távoztak. Egy áthatolhatatlan, teljesen leletek nélkül való korszak uralkodik ugyanis e terület keleti és délkeleti vidékein, attól fogva, hogy a fatjanovói kultúra ott megszűnt, egészen a finn gorodisce-kulturáig.

5. A KELETOROSZORSZÁGI BRONZKOR MÁSODIK IDŐSZAKÁT JELLEMZŐ TÁRGYAK.
A kazáni kormányzóságból. Valamennyi bronz. (1—12. áb:a.)

A keleti orosz bronzkorszak *második* csoportjára (5. kép) nézve jellemzők az úgynevezett töröttvések és kötött fejszék* (három) és a lapos

* Tallgren: Die Flachhäxte mit seitlichen Zapfen. Zeitschrift d. Finnischen Altertums-gesellschaft XXVI. Nr. 2.

törhegyek, a melyeknek éle közepén az oldala felé kiszélesedik ¹ (mintegy 20 darab), mind a két csoport a korábbi helyi típusokból a déli formákkal együtt vegyesen és azoknak hatásából fejlődve ki. Ide tartozó tárgyak továbbá a keskeny üreges kötött fejszék (tokos vésük) ² és azoknak későbbi fejlődésfokai (mintegy 20 darab), sarlók ³ (mintegy 90 darab), lándzsahegyek ⁴ (mintegy 90 darab), kétfülű cserepek (mintegy 20 darab) és talán némely egyes tárgy. Délnyugat-déli folytatólagos hatásokat bizonyítanak ezek közül a már említett két csoport mellett a sarlók és lándzsahegyek legnagyobb része és a kétfülű cserepek, a melyeknek rokon és párhuzamos alakjai találhatók Kiev vidékein és a mostani Magyarország gazdag bronzleletkincsében. Kezdődő szibériai kölcsönhatásról látszanak tanuskodni némely valószínűleg ebbe a korszakba tartozó kötéses vagy tokos fejszék ⁵ és sarlók, ⁶ ha ugyan a hatás nem ellenkező volt.

Sokkal észrevehetőbb mindenesetre a kölcsönhatás a kelettengeri ú. n. skandináv bronzkulturával, a melynek hatása kiterjed egészen a káma-volgai bronzkultura területének középső részeig. Ennek bizonyítékai azok a keskeny úgynevezett mälartartományi kötéses fejszék, a melyeknek középsvéd alakja tisztán és a későbbi fejlődés fokán csaknem általános a kazáni kormányzóságban. Ez az alak kétségtelen bizonyosság a skandináv hatásokra kb. 1000-ben Krisztus előtt a Volga és Káma vidékein. ⁷ A hatásnak oka és menetének útja még bizonytalan, de az egyezés megvolta bizonyos és annak közelebbi magyarázata a finn-magyar régiségtudománynak talán legeslegfontosabb teendője. Csak utalok arra, hogy ez a típus egyes darabokban elterjedt egészen északi Finnorszáig és a permi kormányzóságig és mint kérdést vetem fel, hogy vajjon elterjesztésükben nem volt-e talán része finn fajta népeknek, a melyek most kerültek a korábbi germán hatás alá, miután ezt megelőzőleg bőséges érintkezésük volt a litván-lett csoporttal, mint a keleti tenger délkeleti vidékére utaló fatjanovói kultura bizonyítani látszik.

Keleti Oroszország *legkésőbbi* bronzkorszakára nézve jellemzők (6 a) 6 b) kép) az úgynevezett szkita török, tükrök, ⁸ háromszögletű nyílhegyek, a lapos, úgynevezett ananjinói kötöttnyelű fejszék és az állatfejdíszű fegyverek. ⁹ Ezekből megkíséreltem bebizonyítani azt, hogy az ananjinói vésük

¹ Tallgren: Kupferzeit, 108. l. fig. 62, 63.

² Tallgren: Die Bronzelte vom sog. Ananino-typus. Finnisch-Ugrische Forschungen XII. 76. l. ss. Helsingfors 1912.

³ Tallgren: Bronssisirpit Itä-Venäjällä. Suomen Museo 1912.

⁴ Tallgren: Die bronzenen Speerspitzen Ostrusslands mit zwei Ausschnitten im Blatt Opuscula Archæologica. Stockholm 1913.

⁵ Tallgren: Kupferzeit, 184. l. ss. ja fig. 111—114.

⁶ Tallgren: Pronssisirpit, fig. 8 és 37. l.

⁷ Tallgren: Kupferzeit 174. l. ss.

⁸ Tallgren: Vanhimpia itämaisia peileja. Suomen Museo 1910.

⁹ Tallgren: Djurhuvudyxor ad brons från Östra Ryssland Finskt Museum 1913.

épen a most említett lapos málartartományi kötéses fejszékből * fejlődtek, úgy hogy ezek a germán világgal való folytatólagos érintkezés tanúi volnának. Különösen figyelmet érdemel, hogy ezek a későbbi kötéses fejsze típusok elterjedtek nemcsak északi Finnországban, hanem részben még Skandináviában is, egyúttal pedig a keleti orosz, későbbi bronzkorszak általános megjelenési formáját mutatják.

6 a. A KELETOROSZORSZÁGI BRONZKOR KÉSEI IDŐSZAKÁT JELLEMZŐ TÁRGYAK.

(7., 10., 13. vas, 1-6., 8-9., 11-12. bronz.)

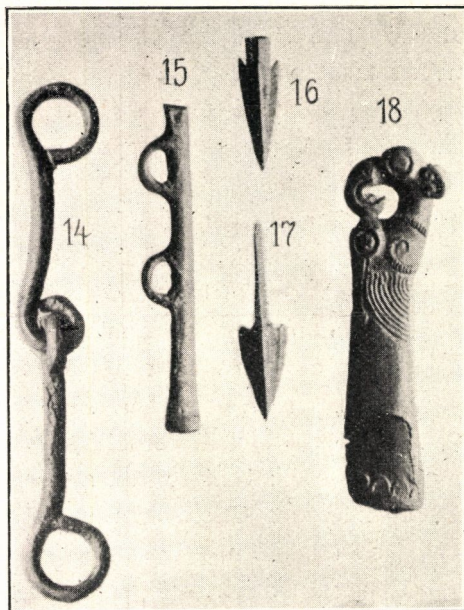
Mind a mellett természetes, hogy a legújabb bronzkorszak is keleti Oroszországban élénk egyezést mutat délfelé továbbra is. Abban egészen erős szkita általános jelleg nyilvánul meg, a mely bizonyítja a dél-oroszországi pusztaságon, a Fekete-tenger északi részein most kialakult dél-orosz kulturának alapformáját, de egyúttal az egyezés folytatását is

* Tallgren, Finnisch-Ugrische Forschungen-ben említve.

Magyarországgal, miként az állatfejes fegyverekből és némely kötéses fej-szék díszítőformáiból: a belső háromszögletű czirádákból kitetszik. Ebből az időből kell származtatnunk számos úgynevezett gorodiscét* és a már említett ananjinói, zujevskói és muromai nagy temetkező helyeket.

Ismeretes, hogy ez a végződő bronzkorszak szinte észrevehetetlenül megy át Oroszországban a vasműveltségbe, miként már Aspelin bebizonyította. De sajnos, hogy ezt a sorozatot nem tudjuk egyesíteni a korábbi egészen bizonyosan finn-ugor vaskorszak hozadékaival, az úgynevezett permi mithologikus ábrázolásokkal. Ha ezt az összefüggést be lehetne bizo-

6 b. A KELETOROSZORSZÁGI BRONZKOR KÉSEI IDŐSZAKÁT JELLEMZŐ TÁRGYAK.
(14—19. bronz.)

nyítani, akkor a gazdag káma-volgai bronzleletekben egészen biztosan a mi népeink legkorábbi fémművelésének tanuit lehetne látni. De megvan az a lehetőség is, hogy a kazánvidéki bronzkulturát valamely árja fajta népnek kell tulajdonítanunk, a melytől bizonyos fémek elterjedtek volna az északbabra tanyázó ugor népekhez, azokhoz a még vadász- és halászfokon, a kő- és csontkorszakban élő ugor törzsekhez, a melyeknek egyik ága a felső Káma körül és azután az Ural mindkét felén kezdett fejlődni, másik ága pedig a középső Volga tájékán és onnan a Keleti tenger tartományai felé.

Helsingfors.

Tallgren A. M.**

* Tallgren Sorotoji Gorin muinaislinna. Suomen Museo 1910.

** A kiváló finn régésznek ezen folyóiratunk számára küldött cikkét *Vikár Béla* úr fordította magyarra az eredeti finn szövegből.

Szerk.

ADALÉK AZ EGYIPTOMI Ó-BIRODALOM CHRONOLÓGIÁJÁHOZ.

Már többször történt kísérlet arra, hogy meghatározzák chronologiailag az ó-kori egyiptomiak történetének egyes szakait. Mindenesetre az események láncolata ezzel még mindig nem lenne eléggé zárt, mert még mindig nagy hézagok tátonganak az egyes részek között; azonban minél inkább törekszünk a részletekben világosságra, annál biztosabban lehet azután ezeket alkalmas helyen egymáshoz fűzni. Az új-birodalom történetére vonatkozólag az elefantinei naptár-kövön levő Sothisdátum nyújtott a chronologia kipuhatolására kiindulási pontot.¹ A középső-birodalomra nézve a felső-egyiptomi Kahun mellett talált papiruson levő Sothisdátum teljesített fontos szolgálatokat, a mennyiben lehetővé tette a XII. dynastia uralkodásának chronologiai megállapítását.² A mi az ó-birodalmat illeti, azt hiszem, a következő sorokban egy oly eseményre mutathatok rá, a mely talán alkalmas lesz arra, hogy ezen korszak chronológiájára is némi fényt derítsen.

Ama szövegek között, melyek I. Merenra' király piramisában levő sírkamrának a falait díszítik, az egyiknek a zárósorai érdemlik meg a leg-behatóbb érdeklődést az astronomiai utalások miatt, a melyek itt találhatók. H. *Brugsch* volt az, a ki az egyiptologusok figyelmét ezen feliratokra irányította s egyben ő volt az, a ki ezeket a *Zeitschrift für ägyptische Sprache*³-ben közölte. (Lásd a túloldali hieroglif szöveget.)

Magyar fordításban így szól: «Őrizve van az, a ki kilép az Orionból, őrizve van Osiris, a ki kilép az Orionból, a szüret urából a szép Uág-ünnepen. Szólt az anyja s örökös lón, szólt az atyja s megfogant az ég és megszületett a Hajnal-csillag; Oh! Horus-Merenra', téged és az Oriont viselt az ég; megszületett a hajnali csillag az Orionnal. Itt egy fölkelés, ott egy fölkelés az istenek parancsa szerint. Te felkeltél s megjelentél az Orionnal az ég keleti oldalán. Lenyugvásod az Orion-éval van az ég nyugati oldalán. Ti hárman ott vagytok, a hol a Sothis-csillag van, a melynek szentek a helyei s a mely Aáru földjén az égen jó úton vezet benneteket.»

Minden mysticismus mellett is nehézség nélkül hámozhatjuk ki az astronomiai magvat. Itt oly csillag-konstellációról van szó, mely az Uág-ünnep alkalmával állott fenn. Az Orion- és a Hajnal-csillag eme napon egyszerre keltek fel keleten és egyszerre szálltak le nyugaton. A szövetségben harmadiknak, a mennyiben az Orionnal együtt keleten kelt fel, szerepelt a Horus, a melynek neve alatt Merenra' király is fellépett. «Mer-en-ra'» annyit jelent, mint «Ra'-tól szeretett»; ilyformán Horus is mint Ra' fia

¹ Zeitschrift für ägypt. Spr. 1889, p. 97—105.

² Ugyanott, XXXVII. kötet, p. 99 és XL. kötet, p. 78.

³ L. 1881. évf. pag. 1—15. és a hozzátartozó táblákat.

«Mer-en-ra'» volt. Horus azonban a régi egyiptomiak astronomiájában a Mars bolygó képviselője volt; ezt az ó-egyiptomi feliratokban «Hor-ħuti», azaz «fénylő Horus»-nak nevezik. A görög-római korszakban «Hor-tešr», azaz «vörös Horus» volt a neve. A *Mars*, a *Venus* (mint Hajnal-csillag) és az *Orion* tehát az Uág-ünnepen a keleti égen jelentek meg, még pedig mindháróm ott, a hol a *Sothis-csillagzat* jelenik meg. Ez utóbbi magától értetődik, mivel az Orion a Sothisnak állandó kísérője. Már a legrégibb feliratokon mint ilyenek szerepelnek. A régi egyiptomiak felfogása szerint az Orion egy király alakjában bárkában ment végig az égi Oczeánon s hasonló-

képen bárkában követte őt az isteni Sothis (lásd a túloldali ábrát). Így magától értetődik, hogy ama csillagok, melyek az Orionnal egyidejűleg keleten kelnek fel, azon égi tájon jelennek meg, a hol a Sothis csillag is észlelhető. A mennyiben azonban ez annak ellenére különösen ki van emelve, mindenestre fel kell tételeznünk azt, hogy a Sothis heliakus felkelésének a megfigyelése akkor már annyira általános volt, hogy a szövegben említett konstelláció idejének és helyének közelebbi meghatározására nézve szükséges volt a Sothis állása után igazodni. Hogy tényleg a Sothis heliakus s nem valami más felkeléséről van szó, azt a szöveg behatóbb vizsgálata mutatja. Ugyanis ezt olvassuk: «Megszületett a Hajnal-csillag az Orionnal.

Itt egy felkelés, ott egy felkelés az istenek parancsa szerint.» Ebből az következik, hogy mindkettő egy időben fölkelve jelent meg az égboltozaton, még pedig — a mint a szöveg továbbá mutatja — ott, «a hol a Sothis csillag van». E szerint e három csillagnak, a *Mars*-, *Venus*- és *Orion*nak olyan konstellációjáról értesülünk, a mely a *Sothis* csillag heliakus felkelése idején történt. Ez az *Uág-ünnep* napján volt. Ezen ünnepet az egyiptomi naptár Thoth 18-án ünnepelte. A középső birodalom idejéből (szóval a Kr. e. II. évezred kezdetéről) származó sziut-i sziklasírokban körülbelül 40 évvel ezelőtt *Golenischeff** néhány igen érdekes feliratot talált. *Brugsch*, *Mariette*. *Rougé* és *Dümichen* ezeket a sokféle nehézségek ellenére is lemásolta, *Erman* pedig alapos tudományos tanulmányo-

ORION ÉS A SOTHIS-TEHÉN.

(Kép Denderában.)

zás alá vette.** Ezek szerződések, melyeket *Hap-czefád*, a sziut-i Apuat isten főprófétája ezen isten templomának papjaival kötött. Ránk nézve azért bírnak ezek fontossággal, mert bennük többször találjuk Thoth 18-át, mint az «Uág-ünnep napja»-t megjelölve.

Ha ezt tekintetbe vesszük, akkor Merenra' királynak Cha-nofer piramisában említett felirata kiváló érdeklődést nyer az ő-birodalom királyainak chronológiájára vonatkozólag. Mert hiszen tudjuk, hogy az ezen piramisfeliratban említett csillag-konstelláció az egyiptomi naptár Thoth 18-án állott fenn. Mivel azonban ez, a mint láttuk, egy heliakus Sirius felkeléssel van vonatkozásba hozva, ezzel most kiindulási pontot találunk a

* Recueil de travaux relatifs à la philologie et l'archéologie égyptiennes et assyriennes Vol. III. liv. I.

** Zeitschrift für ägypt. Sprache 1882, pag. 159—184.

VI. dynastia királyai uralkodási idejének megközelítő meghatározására. Az itt tekintetbe jövő Sothis-korszak kezdete a Kr. e. 2776. évre esik; ez azt jelenti, hogy ezen évben és e szerint természetesen a 2775., 2774. és a 2773-ik években is a Sirius heliakus felkelése Thoth 1-re esett. Ezáltal a következő adatokat nyerjük:

Kr. e. év:	A Sirius heliakus felkelése:	Kr. e. év:	A Sirius heliakus felkelése:
2776	Thoth 1	2740	Thoth 10
2772	" 2	2736	" 11
2768	" 3	2732	" 12
2764	" 4	2728	" 13
2760	" 5	2724	" 14
2756	" 6	2720	" 15
2752	" 7	2716	" 16
2748	" 8	2712	" 17
2744	" 9	2708	" 18

E szerint a 2708-tól 2705 terjedő quadrienniumban a Sirius heliakus felkelése Thoth 18-ikára, az «Uág-ünnep napja»-ra esett. Ha ilyformán helyes amaz astronomiai utalások magyarázata, a melyek a Merenra^c király piramisának sírfalait díszítő hierogliph feliratokban találhatók, ha ez helyes és itt tényleg astronomiai elemekkel van dolgunk, melyek egy számításbeli rekonstrukció alapjául szolgálhatnak, akkor nem remélt módon sikerült kiindulási pontot nyerni a régi királyok chronológiájának a helyreállítására. Az astronomiai szövegek ezen esetben olyan konstellációra vonatkoznak, a melyek körülbelül a Kr. e. 2700. évnek felelnek meg.

Most mindenesetre felmerül az a kérdés, vajon történetileg igazolt-nak tűnik-e fel az, hogy a Merenra^c-tól (VI. dynastia) — I. Amenemhatig (XII. dynastia) való időre egy 700 éves időközt vegyünk fel. Ugyanis régebbi fejtegetéseinkből tudjuk már,* hogy I. Amenemhat, a XII. dynastia megalapítója, 1995-ben foglalta el Egyiptom trónját; ha a mi jelenlegi feltevésünknek — ennél többre az itt adott fejtegetést egyelőre nem szeretném tartani — a valószínűség jellegét kölcsönözzük és ily módon I. Merenra^c-ra vonatkozólag a Kr. e. 2700. év körüli időt nyerjük, úgy a közbenső időre, melybe mindenesetre hat dynastia tartozik, 700 évnyi időköz marad. Vajon ezt a históriai események, melyek ezen sötét előkorból oly szórványosan kerülnek hozzánk, megengedik-e, az oly kérdés marad, melyet *ezidőszertint* teljes határozottsággal nem tudunk megítélni.

Ed. Meyer: Geschichte des Altertums című művének első kötetében már rámutatott arra, hogy az Unastól I. Amenemhatig, szóval a VI—XII. dynastia közti időre *legalább* 400 évnyi időközt kell számítanunk,

* Zeitschrift für ägypt. Sprache, Bd. XL. 78 ff

esetleg azonban sokkal többet.* Hogy ez a «sokkal több» idő 300 évre tehető-e, azt ezidőszerint nem tudjuk eldönteni.

Manetho a következő számadatokat közli:

Africanus szerint:			Eusebius szerint:		
VI. dynastia	203 év		VI. dynastia	203 év	
VII. «	—	70 nap	VII. «	—	70 nap
VIII. «	142 «		VIII. «	100 «	
IX. «	409 «		IX. «	100 «	
X. «	185 «		X. «	185 «	
XI. «	59 «		XI. «	59 «	
Összesen: — 998 év 70 nap			Összesen: — 647 év 70 nap		

Africanus manethoi időszámítása szerint az itt szóban levő időközre kerek 1000 esztendőt ad, úgy hogy a mi számításunkból eredményezett számérték (700 év) éppen ezen manethoi érték és a Meyer-féle minimális érték között fekszik. Ezzel szemben a mi eredményünk feltűnő módon közel áll az Eusebius manethoi időszámításához.

Az *abydosi királyi táblán* I. Merenra^a és I. Amenemhat között 21 király van felsorolva: 1. II. Neferkara^a; 2. II. Merenra^a; 3. Neterkara^a; 4. Menkara^a; 5. III. Neferkara^a; 6. IV. Neferkara^a; 7. Dedkara^a; 8. V. Neferkara^a; 9. Merenhor^a; 10. Sneferka^a; 11. Kaenra^a; 12. VI. Neferkara^a; 13. Neferkahor^a; 14. VII. Neferkara^a; 15. VIII. Neferkara^a; 16. ...kaura^a; 17. Neferkaura^a; 18. Neferkauhor^a; 19. Neferarkara^a; 20. Nebherra^a Mentuhotep; 21. Sanhkara^a. Ha ezek mindegyikének $33\frac{1}{3}$ évnvi uralkodási időt tulajdonítunk s így 3—3 király számára 100 évnvi időközt veszünk fel — oly feltevés, melyet semmiképpen sem kell már eleve lehetetlennek tartani — úgy ezen az abydosi táblán szereplő 21 király számára 700 évnvi uralkodási időt nyerünk, szóval ugyanazt a számot, melyet hypothetikus feltevésünk alapján nyertünk.

Ha még tekintetbe vesszük azt, hogy az abydosi királyi táblán csak azon királyok nevei vannak feltüntetve, a kiket a thebai papok és királyok *legitim* királyoknak tartottak, hogy tehát az semmikép sincs kizárva, hogy ebben a történetileg előttünk igazán sötét korban, mint a milyen ez a VI. és XII. dynastia közti időszak volt, a királyoknak még egész sora szerepelhetett, a kik az abydosi táblán nincsenek említve, akkor egyáltalán nem szükséges egy generáció tartamát $33\frac{1}{3}$ évre tenni; egy sokkal kisebb szám is elegendő lesz arra, hogy erre a közbenső időre eső 700 évnvi számot igazoljuk.

De mit érünk el az ilyen érvelésekkel? Hogy az ilyen átlagszámítással mennyire jut az ember, azt azon dynastiáknál látjuk legjobban, me-

* Ed. Meyer: *Gesch. d. Altert.* I. Bd., pag. 107.

lyeknek királyait chronologiailag meg tudjuk határozni. Ezeknél hol 25 (XII. dynastia), hol 15 (XVIII. dyn.), hol pedig csak 13 év (XIX. dyn.) jut, mint átlagszám, egy-egy király uralkodására. Én tehát nagyon óvakodnék attól, hogy pusztán egy átlagszámra valamilyen chronologiai rendszert állítsunk fel. Az egyiptomiaknál meg pláne lehetetlen ez. Az abydosi táblán Menatól III. Usertesénig 62 király van felsorolva; ezek közül az első hat dynastiára 39, a XI. dynastiára pedig 10 király esik és III. Usertesénnek négy elődje volt. Ez összesen 53 király. Így tehát a VII—X., azaz négy dynastiára mindössze csak kilencz király esik. Itt egészen biztosan ki vannak hagyva azon királyok, kiket Amon papjai illegitimnek tartottak, miként ez a XII. és XVIII. dynastia közti, valamint több későbbi királylyal is történt.

Minden chronologusnak első és legfontosabb feladata tehát az, hogy oly támpontok után kutasson, melyek lehetségessé teszik azt, hogy azt az ingatag talajt, a melyet az ilyen átlagszámok nyujtanak, a mennyire csak lehetséges, elhagyhassa. Ily támpontokul szolgálnak legbiztosabban azon *égi jelenségek*, a melyek egyik avagy másik történeti eseménnyel kapcsolatba hozhatók. Bár mythologiai alakba legyen is burkolva egy ilyen astronomiai szöveg, a chronologiára nézve mégis magasabb értékkel bír, mint bármilyen átlagszámítás, különösen akkor, ha a személyeknek a száma, a melyre ezt az átlagszámot fel kell osztani, teljesen ismeretlen.

Ily irányban szolgál nekünk az I. Merenra' király sírkamrájában talált, fentebb említett szöveg némely tekintetben támpontul. S ilyen körülmények között tehát bátran feltehetjük azt, hogy I. Merenra' király uralkodására talált körülbelül Kr. e. 2700 évnvi évszám a valóságnak megfelel.

Mindenesetre jó lesz ezen számot szemmel tartani. Vajjon eleget tehet-e a további történelmi eredményeknek, melyeket a jövő talán még hozhat, azt a kutatás további eredményeitől kell függővé tennünk.

Budapest, 1914 márczius 4.

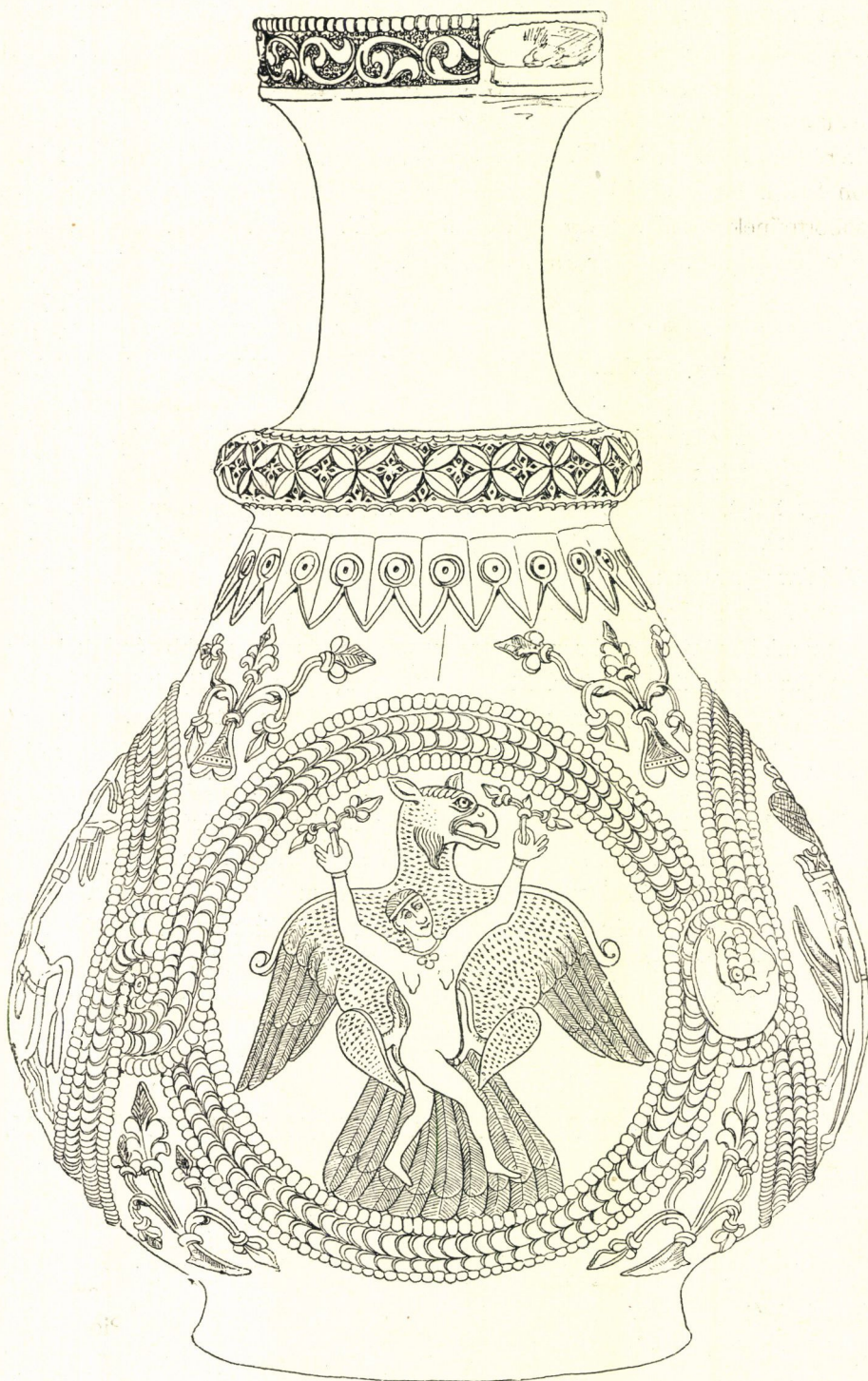
Mahler Ede.

MOTIVUMVÁNDORLÁS A KORÁBBI KÖZÉPKORBAN.

(II. közlemény.)

6. Sokkal közvetlenebbül kimutatható, bár nem kevésbé érdekes motivumvándorlás esetével állunk szemközt a nagyszentmiklósi 2. sz. korszó ábrázolásánál. (13. ábra, v. ö. Hampel, Arch. Ért. 1884, 4. ábra). Embernagyságnál nagyobb sas karmai között tart egy (határozottan nőnek jelzett) alakot, a ki két kezét égnek emeli és sajátságos indát tart felfelé. A nőalak mozgulata megjegyzendő: alsó teste derékszögben fordul el a felső test irányától, s jobblábát messzi előre veti a balláb elé. Haját pánt osztja

13. ábra.

A NAGYSZENTMIKLÓSI 2. SZ. KORSÓ c) OLDALA.

vízszintes irányban ketté, nyakán díszes láncz csügg. Az ábrázolást Hampel még utolsó, ezen emléksorozatáról szóló művében is (Altert. d. Fr. Mittelalt., I. k. 628. l.) a görög Hebe-mythosszal köti össze, bár megengedi ennek valamely orientális variációját. Hampel helyes intuitiójára vall, ha ezúttal sikerül az ábrázolásról annak indiai eredetét kimutatnunk. 14. és 15. ábránkon Smith után (117. o.) közöljük a sanghatoi kolostorból kikerült két szoborműnek képét, a mely művek tagadhatlan nexusban vannak a graeco-buddhista gandharai műgyakorlattal. (Sanghao kolostorát a turáni indoskytha

14. ábra.

GARUDA ÉS NÁGA, SANGHAÓBÓL.
(Smith, fig. 70.)

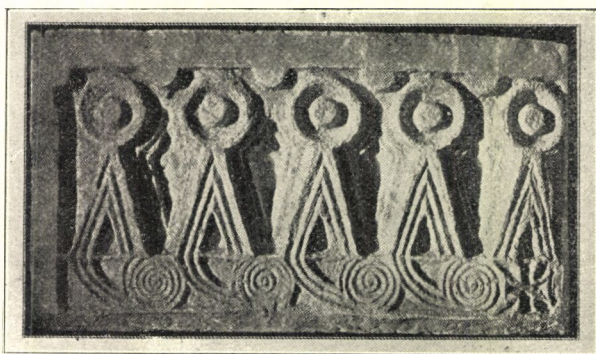
15. ábra.

GARUDA ÉS NÁGINI, SANGHAÓBÓL.
(Smith, fig. 70/a.)

Kaniska király alapította Kr. u. 78. k. Az ábrázolások, a melyek nyilván a Leochares-féle Ganymedes-szobor hatása alatt állanak, mégis annyi sok, attól eltérő vonást tüntetnek fel, hogy fel kell tételeznünk egy régibb hindu ábrázolást, a mely e motivumot már tartalmazta. A Leochares-féle mű négy változata (Brit. Mus., Saloniki, Velence és Róma-Mus. Pio Clem.) a görög mondához képest, mindenütt, természetesen fiúalakot tüntet fel. A hindu monda egyik variánsa szerint jelen alakban Máját, Buddha anyját kell látnunk, a másik és valószínűbb variáns szerint a nagy Garuda madár a kígyók ősi ellensége elragadja Nágát, azaz a kígyók szellemét. Figye-

lemreméltó mindkét esetben a sas karmainak azonos tartása, a mely persze teljesen elüt a görög eredetitől; a 14. számúnál szemünkbe ötlik a fejdísz, a mely rokon a nagyszentmiklósi alakéval, továbbá a nyakláncz. A 15. számúnál viszont szembetűnő a nőnek a nagyszentmiklósival azonos test- és kéztartása, mint oly jellegzetes motívum, a mely okvetlen feltételezi egyiknek a másiktól való függését. A nagyszentmiklósi nőalaknak meztelensége valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a nuditásairól ismert Gupta-korszakban keletkezett a korábbi gandhara minta után. Talán nem esik messze feltennünk, hogy az e korszakban történt «hún» betörések valamelyikének alkalmából indultak a sz. miklósi kincsenek darabjai európai útjukra. (650 előtt néhány évvel; a történeti adatokra nézve v. ö. Smith, 158. o.)

16. ábra.

KYMA A RAVENNAI THEODORIKMOLESRŐL.

(Haupt 137. l.)

7. Egy sajátos motívumtalálkozást kell még e darabnál leszögeznünk: a kyma, a mely a nagyszentmiklósi edény nyaka körül fut, azonos a ravennai Teodorik-moles párkányzata alatt végigfutó kymával; mindkettő az antik kymának azonos, a végtelenségig leegyszerűsített stilizálása, az ú. n. harapófogómustra. (16. ábra.) Ha semmi más, ez az egy adat elég ok arra, hogy gondolkozóba ejtsen a felett, vajjon nem válik-e szükségessé az említett síremlék ethnikai keletkezésének revíziója: nem kell-e Kugler véleményét (Baukunst I. 398), aki byzánczi műnek tartja, Kraussét, a ki «antiknak» véli (Gesch. d. chr. Kunst I. 330.) és Haupt nézetét (Die älteste Kunst der Germanen. 137. l.), a ki germánnak hiszi, revízió alá vetnünk? Azt hiszem, ez a revízió Ravennára s általában az északi olasz «germán» művészetre sok meglepetéssel járna. (Ugyanígy azonban Salinnak is ellent kell mondanunk, a ki — Altgerm. Tierornamentik, 158. o. — nem ismer egyetlen példát se Magyarországról: a szentmiklósi kincsen kívül itt van a herpályi pajzsdudor is. Ide tartozik különben a Tongrenelle-ben (Belgium, namuri múzeum) kikerült csat díszítése is.)

17. ábra.

A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS 7. SZ. KORSÓJA GÁZLÓ-IDYILLEL.

8. A nagyszentmiklósi kincs 7. sz. korsójának nyakán ábrázolt gólya-idill (17. ábra) eredetére nézve eddig két főnézetet hallottunk; az egyik a hellenisztikus kör állati genreképeiből származtatja (18. ábra, *Le trésor de Hildesheim*, Mon. Piot. V. k. XI. t.), míg a másik nézet, amelynek Frimmel a szószólója (*Repertor. f. Kunstgesch.* XI. 173—179.), keletázsiai jellegűnek tartja. Mindkét nézet sok valószínű lehetőséget tartalmaz. Nagy Sándor középázsiai útja csatornát nyitott a nyugati hellén művészeti törekvéseknek. Kelet felé ezen az úton került talán a Fekete-tengerbe nyúló Taman-félszigetre a chiosi Dexamenos gém-madaras agát kameója is (*Furtwängler, Ant. Gemmen* III. p. 137., f. 94; már előzőleg ez lehetett az útja a középső

18. ábra.

GÁZLÓ-IDYLL A HILDESHEIMI KINCSEK EGY EZÜST-EDÉNYÉRŐL.

Dnjeper folyásánál talált jón edénynek, *Arch. Anz.* 1911. 230. l.); valószínű — esetleges ásatások valamikor talán nyomába vezethetnek (bár az indiai régészetnél mindig számolni kell azzal a sajnálatos körülménnyel, hogy a hindu temetkezési rítus nem kedvez az ilyen ásatásoknak: hiszen az elhunyt rendszerint minden — életében használt — kedves tárgyát magával vitte a tűztemetkezésbe) — hogy nemcsak a nagy görög művészet termékei jutottak el ezen az úton Gandhara vidékére, hanem a későbbi hellenisztikus kisipar egyes termékei is; mégis számot kell vele vetnünk, hogy ez a hellenisztikus behatás úgy területileg, mint időbelileg igen korlátolt jelentőségűnek jelentkezik a hindu műemlékekben. Másrészt bizonyos, hogy a buddhizmus szárnyain, a mióta az a Kr. u. negyedik század-

ban Kínában államvallássá lett, a kínai művészetnek is sok motívuma vándorolhatott át Indiába. A lehetőségek tehát megvannak; de feleslegesek, amióta Indiában magában és pedig éppen a kérdéses időben ki tudjuk mutatni a motívumot. Az adzsantái ásatások felfedtek 29 buddhista barátbarlangot, mindannyi telve a legszebb, ép fenntartású festményekkel, amelyek Kr. u. 50-től (vagy még korábbi) egészen 642-ig készültek. A 19. ábrán bemutatott festmény az I. számú barlangból származik, a mely Fergusson véleménye szerint a telep végső idejéből, tehát éppen abból az időből származik, a melyben — nézetünk szerint — a szentmiklósi kincsnek ezek a darabjai Indiából kikerültek. A gázlómadár-motívum aztán az iszlám művészi körben otthonossá lett, még pedig valószínűleg éppen India közvetítésével. 20. sz. ábránkon egy XII. sz. mezopotámiai kézirati lapot mutatunk be (Martin, *Orient. Painters* Pl. 4.), a melynek három alsó madara keletázsiai (kínai és borneói) fajtájú fáczánokat ábrázol eléggé pontos jellemzésben. Az alsó fáczán farkának kiképzése hajlik csupán erősebben a stilizálás felé: ez pedig az ú. n. bengáli ív formáját tünteti fel (v. ö. Foucher, *L'Art bouddhique du Gandhara* p. 100.

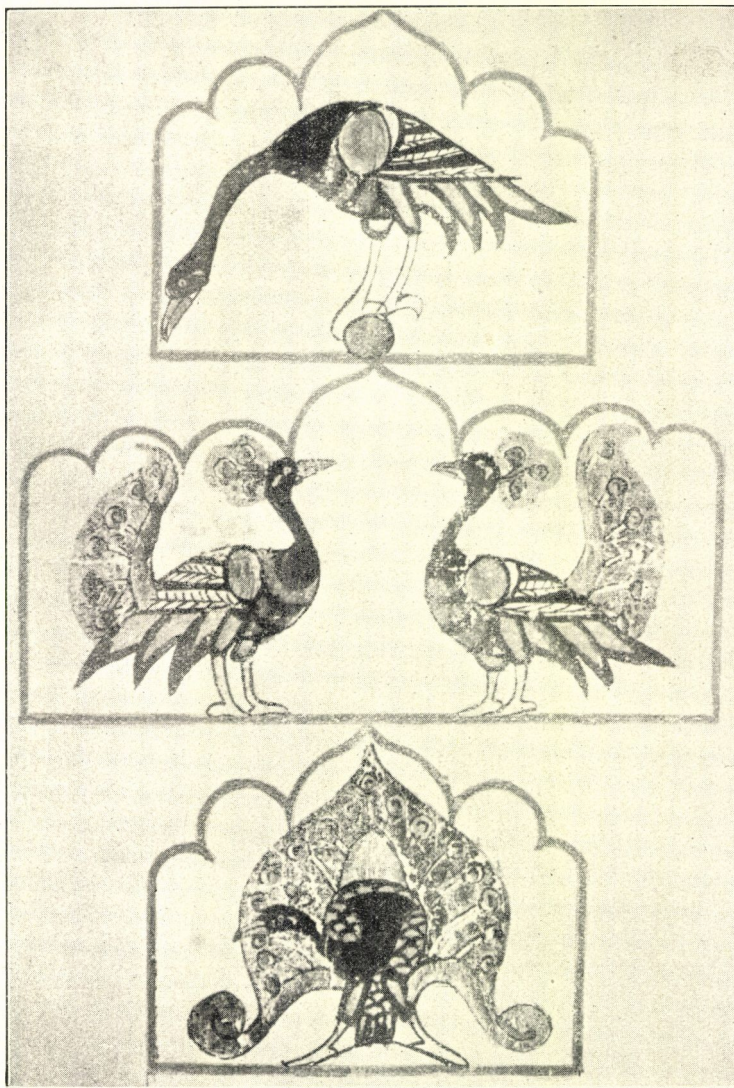
19. ábra.

GÁZLÓ-IDYLL. FESTMÉNY AZ ADZSANTÁI
I. BARLANGBÓL.

és Simpson, *History of Ind. and Eastern Architect.*, 1910, p. 66.). Hogy miként került át iszlám területre a motívum, azt csak sejtethetjük, ha emlékünkből idézzük a Ghaznevid Mahmur 17 indiai hadjáratát (999—1029.), a melyek során 1018-ban Mathurát rabolta ki; egy másik adatunk pedig arról szól, hogy 1028-ban a somnathi Sivatemplomot rombolta szét, a melynek arany kapuit magával vitte Ghazniba. A gázlómadár motívuma, (a 20. sz. ábrának legfőbb madara) az iszlám művészetben aztán igen kedvelté lett. A Nemz. Múzeum birtokában két csésze is van ezzel a díszítéssel. A 21. sz. ábra egy XVI. sz. perzsa csészét tüntet fel, a keletkezésre nézve a borsólevél-inda szolgál, a mely Irákból, Szamarrából ugyan már a IX. században átvándorolt az Ibn-Tulun mecsetjének mimbarjára (Makrizi adata), de a nyugati iszlámban talajt sohasem tudott fogni, viszont a «stil fleuri» felé való, csészénkhöz hasonló átalakulását a XVI. sz. [sah-Thamasp stb.] kéziratokban világosan megállapíthatjuk. Valószínűleg a XIV. század végi török-perzsa hadjáratok (kivált III. Murádé, a ki Erivánt és Azerbeicsánt elfoglalja) okozták, hogy a szóbanforgó motívum — annyi más perzsa motívummal együtt — átvándorolt az ozmán törökség műgyakorlatába is, s itt a 22. sz. ábrához hasonló formában ismételte a gázlómadár motívumát.

9. Egyébként nem az egyetlen motívum a nagyszentmiklósi kincsen, a melylyel utóbb az iszlám művészet perzsa ágában találkozunk: itt vannak ugyancsak a 7. sz. kancsó koronás emberfejű, szárnyas négylábújai, rajtuk lovagló emberrel; mint motívummal újra találkozunk velők Muhammed

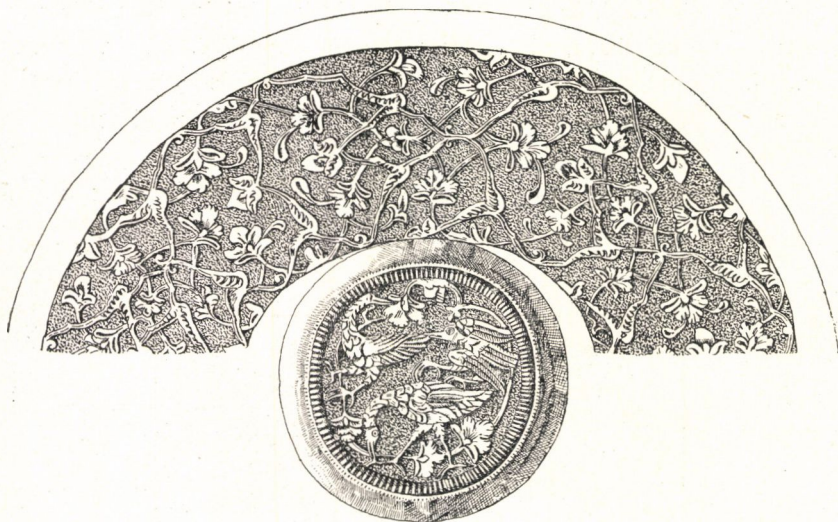
20. ábra

MEZOPOTÁMIAI MINIATÚR, XII. SZÁZAD.

(V. ö. Martin, Orient. Painters, 4. tbl.)

apokaliptikus útján, a melyet az al-Buraq hátán tesz meg (v. ö. pl. Martin, id. m. Pl. 140.). Bevalljuk azonban, hogy e motívum fejlődteséhez nem ismerjük eléggé az anyagot s így el kell tőle tekintenünk, hogy e motívum-találkozással behatóbban foglalkozzunk.

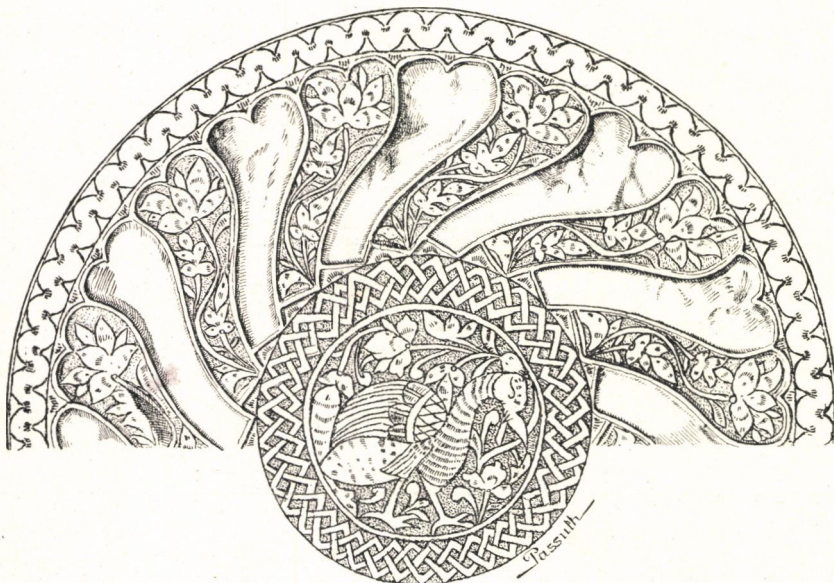

21. ábra.

XVI. SZ. PERSA CSÉSZE A NEMZ. MÚZEUMBAN.

(Kiterített rajz.)

22. ábra.

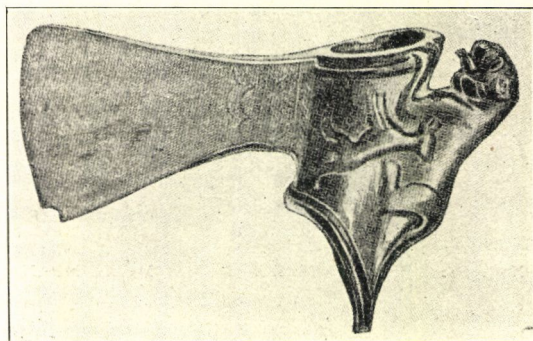
XVII. SZ. TÖRÖK TÁLACSKA A NEMZ. MÚZEUMBAN.

(Kiterített rajza.)

10. William Greenwell birtokában van egy Vánból származó bronzbalta (23. ábr. Archeologia, Vol. 58, part. I, 8. s. k. o.). Ván városa Dél-örményországban, a Ván-tó partján, Kurdisztán határán fekszik. Örmény neve: Samiramakert, azaz Szemiramisz kertje. A város a Kr. e. VIII. században épült. A Kr. u. IV. század közepén II. Sapor perzsa király elpusztította,

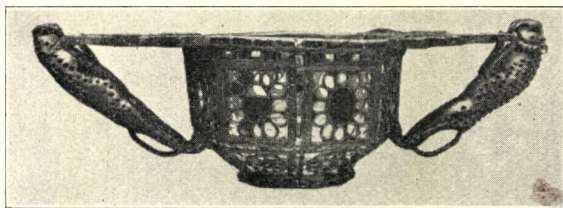
utóbb azonban ismét felépült. A város és vidékének lakossága ekkor menekülhetett Chersonesosba, ahol bazilikát alapítanak. (V. ö. Izvest. Imp. Arch. Komm. IX. 37—41.) A balta fokán háttal lefelé, tehát teljesen természetellenes tartásban a felső szegély felé kúszó párducz motivuma annyira magában álló, hogy joggal felötlük a motívum azonossága a petrossai kincs translucid csészéjének kúszó párduczaival. Teljesen téves ezeket a szilágy-somlyói kincs egyik csüggőjén szereplő kis párduczos csészével egybevetni,

23. ábra.

VÁN-BÓL SZÁRMAZOTT BRONZBALTA.

(Archæologia, 58. k. I. r. 8. l.)

24. ábra.

A PETREOSAI KINCSPÁRDUZCOS CSÉSZÉJE.

(Odobesco, Le trésor de Petreosa, 106. o.-hoz mell. tábla.)

ahogy ezt Falke tette (Lehnert. Ill. Gesch. d. Kunstgew. I. 199.) (24. ábr., Odobesco, Le trésor de Petrossa, 106. o.-hoz mell. tábla után).

Egy nagy népvándorlaskori ú. n. «gót» kincsleletet ismerünk a Kaukázusból, Ruthkáról, amely jól benn fekszik a hegyekben (Uvarov grófné, Mat. po Arch. Kavk. VIII. Cl, CII. t.). Nem lehetetlen tehát a feltevés, hogy a petrossai kincsnek is egyes darabjai örmény földről kerültek ki, a népvándorlás útjába. Ismerve a Keleten a motívumok persistenciáját (erről mindjárt bővebben), valamint azt az aránylag rövid időközt, a mely Dél-oroszországban a bronz használatát elváltja a szorosán vett nagy nép-

vándorlás korától («All these types suggest that bronze casting was developed longer and further (in Scythic Art) than in most countries» Smith, id. m. 261.) a ván-petrossai motivumtalálkozást nem lehet egészen figyelmen kívül hagynunk; mindenesetre, ha a «gót» kincseknek kaukázusi, ill. kubánvidéki származtatására kerül majd a sor (erre pedig a jelenségek napról-napra szaporodnak), akkor lehetetlen lesz ettől a motivumhasonlóságtól eltekinteni.

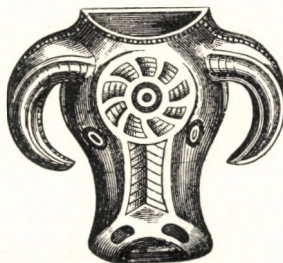
11. A motivumoknak hosszas pertinenciájára nyomós példa az az ökörfejes ruhadíszítmény, a melyet 1875-ben Tiesenhausen báró a kobánvidéki ú. n. «hét-testvér» sírtelepen talált. A második sírűregben fekvő férfi ruhája telve volt aranydíszítményekkel, java része állatalakú s közöttük a szóbanforgó ökörfej is. [25. ábr., Minns, Scythians and Greeks, 208. o. 14. á. Otszet-Compte-Rendu de la Comm. Imp. Arch. 1876. (III. 123—126. 11.) Minns [id. m. 265. k. 1.] a Kr. e. III—IV. századba helyezi ezt a skytha leletet. Childerik meroving királynak (457—481) Tournayben 1653-ban fölfedezett sírjából hasonló ökörfejű ruhadísz [26. ábr., Pflugk-Hartung, Weltgesch., IV. 434. l. tábláján 18. sz. után] került ki, a mely — sajnos — az idők folyamán elveszett. Ma csak az Abbé Chifflet által készült rajzból ismerjük ezt az érdekes tárgyat, a melyet tauriai előképétől kb. nyolczszáz év választ el. Az elveszett tárgyról különben némi fogalmat nyújthat a Nemz. Múzeum állítólagos brassóvidéki (Kárászgyűjt.-beli) ökörfejes gyűrűje (Ötv. Kiáll. Lajstr. I. ter. 164; Hampel, Altert. III., 50. t., 4.) a melyet szintén nem sokkal kevesebb idő választ el a kobánvidéki skytha ruha-díszítménytől. (27. ábr.) A brassói gyűrű utolsó fejezete egy hosszú sorozatnak, a melynek kezdetétől egyelőre az Ethnikon mykenaei ezüst, arany berakású ismert bikafejét kell felismernünk. (Nagy Géza figyelmeztet az

ökorfejnek a mezopotámiai sumir művészetben való gyakori előfordulására, s egyik csillagászati éra emlékét ismeri fel benne. V. ö. ehhez, feljebb, 8. oldal). Az utat, a merre a motivum Középázsziába vándorolt, jelzi a karagodeuaskhi aranynyakperecz középső függője (28. ábra, v. ö. Materiali po Archeologii Rossii XIII. 1894. IV. 2.), a mely talán a Kr. e. IV. századra tehető s minden bizonnyal a lelet görög részéhez számítandó, bár bizonyos

25. ábra.

ÖKÖRFEJES ARANYDÍSZÍTMÉNY, KOBÁNVIDÉKI SÍRBÓL.
(Minns, 208. o.)

26. ábra.

ÖKÖRFEJES RUHADÍSZ, CHILDERIK SÍRJÁBÓL.

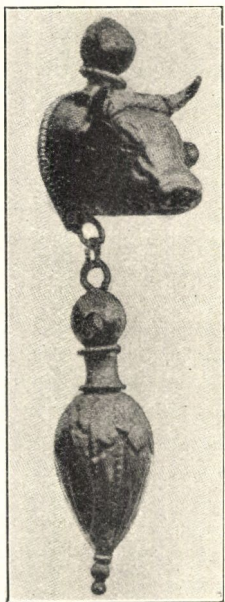

27. ábra.

NÉPVÁNDORLÁSKORI ÖKÖRFEJES GYŰRŰ A NEMZETI MÚZEUMBAN.

az is, hogy a motivum nem idegenül érte a Fekete-tenger vidékét; mert hiszen a maikopi egyik leletben, archaikus kaukázusi ezüstedények mellett, a melyeken világosan látszik az asszír hatás, arany bika is kikerült (Otcset Comm. Imp. Arch. 1897. 5. o. 14./a. ábra). A «hét-testvér» kobánvidéki sírjában előkerült ökörfej (fent 25. á.) már mutatja az «ázsiasodás» jeleit; a plasztikus görög típus lapossá konvenczionálósodik, s mire Középázsiaát megjárja, beléje kerül a késői minusszinszk-stílusra sajátos hajlam, a mely minden izmot, minden kiálló részt külön hangsúlyoz, s ha lehet, rekeszbe

28. ábra.

A KARAGODEUASKHI
ARANY NYAKPERECZ
KÖZÉPSŐ TAGJA.

foglalt ékkővel tagol: a Childerik-féle diszitmény a homlok, az orrgerincz vésésével, s a szarvakba rakott rekeszes almandindisszel, a mely hatásra olyan lehe-
tett, mint a pusztabakodi karperecz sárkányjának szemöldöke, étapja ennek az újabb fejlődési foknak; egyidejűleg jelentkezik rajta egy másik, általános középázsiai «művészi akarás»: a kolorizmusra való törekvés. Ennek betetőzését látom a brassóvidéki, teljesen rekeszötvösségű gyűrűben, a melynél a konstruktív anyagnak magának, az aranynak már csak az a szerep jut, a mely eredetileg, a típusnak Keletre vándorlásakor, épen csak az ékkőnek jutott, a mely pedig most egészében fedi a felületet, míg az arany csupán a rajz körvonalait szolgáltatja. Hogy ez a kolorisztikus, rekeszötvösséges törekvés melyik nép számlájára irassék, azt ma és még jó ideig eldönteni aligha lehet. Bizonyos az, a leletek szórt volta után ítélve, hogy e nép java része nomád lovas nép volt, s hozzávetőlegesen iparkodtak őket a masszagétákkal azonosítani, a kiknek az aranyötvösségben való részességéről már Herodotos is tud (az irodalomra nézve l. Radloff, Aus Sibirien II. 129. k., Kondakof-Tolstoj-Reinach, Antiquités de la Russie Méridionale III. 323. Klements, A minusszinszki múzeum régiségei, Tomsk, 1886. 65 k., a melyet — oroszul lévén írva — sajnos nem használhattunk érdeme szerint).

Falkeval szemben, a ki az általa még «gót»-nak tartott rekeszötvösséget mindenáron Byzáncz dicsőségének kívánja tartani (Lehnert, Ill. Gesch. d. Kunstgew. I. 195 k. 1.), elegendő volna Dalton auktoritására hivatkozni, a ki nagyobb tanulmány keretében kimutatja, hogy bár «the principal varieties of inlaying met in Southern Russia in the early centuries of our era, and their transmission to Western Europe by the Goths and Gepidae is so universally accepted that it needs no discussion here», mégis «the Goths were not the inventors of a new style of jewellery, but the adaptors and the carriers of a style which originated in another continent long

before they left their Scandinavian home». Falke úgy véli, hogy az «Oroszországban és Szibériában gyakran talált, részben görög, részben barbár almandin diszű aranytárgyak nem mutatnak okvetlenül keleti forrásra. Nem bizonyítanak egyebet, mint hogy a tauriai görög aranyművesek termékei nem csupán a germanizált Nyugat felé, hanem Keletre és Észak felé is szerte hordattak és ott barbár utánzókra találtak». Úgy véljük, hogy az ökörfejes motívum fejlődésével eléggé sikerült ismételtén rámutatnunk arra a nagy — szinte úgy nevezhetném, hogy világnézletbeli — különbségre, a mely bennünket visszatart tőle, hogy egy az aegai körrel ellentétes művészi alapfelfogású, kolorisztikus törekvést — a római és keletrómai szemüvegen nézve — egyszerűen «barbár utánzásnak» nevezzünk. Végre egyszer tisztába kellene jönnünk a művészettörténelem terén is, helyesebben annak minden részében, a lehetőségig menő objektivitással, a szó Tainei értelmében: «A tudomány nem proskribál és nem bocsát meg; egyszerűen csak megállapít és magyaráz. Rokonszenve kiterjeszkedik minden művészeti formára és iskolára, még azokra is, a melyek a legellenszenvesebbeknek tetszenek; elfogadja azokat, mint az emberi szellem megannyi megnyilatkozását; úgy ítél és úgy gondolkozik, hogy minél számosabbak és ellentmondóbbak ezek a megnyilatkozások, annál inkább mutatják be az emberi szellemet újabb és számosabb oldaláról». Csakhogy ennek az objektivitásnak első feltétele: a felülemelkedés azokon a hagyományok-vonta határokon, a melyek minden szépnek egyetlen forrásául Athént és Rómát tekintik, s másrészt elismerése annak az igazságnak, hogy létezhetnek az euráziai nagy kontinensen olyan kulturális körzetek, a melyeknek a szépség nem a konstruktív formákban, hanem a dekoratív színekben s az ornamentális részletekben lebegett ideálul szemök előtt; ennek elfogadásával pedig egyértelmű annak a nézetnek is a vallása, hogy Európában a hellenisztikus művészet uralma óta mindinkább, de kiyált a nagy népvándorlással kezdődőleg ez az «ázsiai» művészeti elv tolul be mind erősebben, hogy néhány évszázadon keresztül, egészen a Giottóig, szinte egyeduralkodóvá legyen. E nézet elfogadása nélkül tényleg az egész középkori művészet sivár, tartalmatlan, «barbár utánzás», a mit pedig józan észszel sem az antik művészet utódjáról, sem az ú. n. renesszánsz elődjéről sem a végtelenül tudatos bizánczi műgyakorlatról s elsősorban a nagyhagyományú, világfelfogásokat áthidaló, átölelő népvándorlási művészetről elmondani nem lehet. [Más téren: a látás problémájánál Wladimir de Grüneisen ugyanerre a felfogásra jut; v. ö. *La perspective, Esquisse de son evolution des origines jusqu'à la Renaissance. Mélanges d'archéologie* XXXI. 392—434].

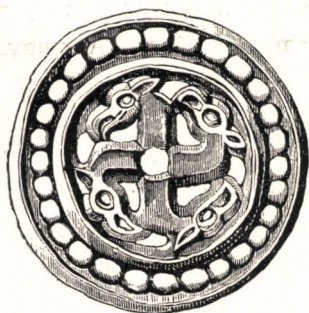
12. Falke a Childerik-kard megbeszélése alkalmából azt a kérdést veti fel, hogy e meroving kard és a vele járó ékszerek készítőit lehet-e az V. század frank, tehát «meroving» ötvösei között keresnünk, vagy hogy nem sokkal inkább bír-e itt Labarte és Riegl nézete teljes érvényességgel, hogy

keletrómai tárgyakkal és készítményekkel van dolgunk? (Lehnert, id. m. 202. l.) Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az egyik jellegzetes «meroving» motivumot vissza tudjuk vezetni Középázsia-ra, mégpedig olyan motivumot, a mely egyik legtipikusabb kísérője a meroving leleteknek, s a mely nem csupán a formai, de nyilván a tartalmi képzeteknek is századokon át való fennmaradását igazolja. Ez a motivum az ú. n. «quadrupes», vagy más megjelenésében triquetrum (triskelon). A magyarországi ú. n. «meroving» leletekben is elég gyakori, Hampel legutóbb hét darabot állított össze (Altert. I. 1512—1518. ábrakon; az itt adott 29. ábra Hampel 1512. ábrája után; de kivált a német- és francziaországi meroving leleteknek állandó kísérője, a hol egyébként bizonyos formai tovafejlődést is megállapíthatunk az egyes darabokon. A kezem ügyében fekvő Lindenschmidt (Altertümer unserer heidnischen Vorzeit) IV. kötetéből találomra idézem az andernachi leletet (36, 3), Polling in Oberbayern (48, 4), a nydami moorból valót (71, 7), a hol ennek eltérő technikájára nézve megjegyzi Lindenschmidt: «Azt azonban biztos ténynek hiszem, hogy a szabad Germániának és a skandináv északnak ezekhez a gyári portékákhoz mi közülük se volt. A szabad Germániában sohasem jöhetett létre az antik technikai készségnek és a barbár germán műgyakorlatnak és nézetnek ez a bensőséges egybeolvadása». Igaz, hogy az előző kötetben a pfullingeni hasonló leletnél (H. 1. T. 6.) úgy nyilatkozik erről a motivumról, hogy az «négy sajátos, vakondszerű állat ábrázolása». (A pfullingeni lelethez v. ö. lejjebb 45. á.) Ez a négy «vakondszerű» állat ebben az összeállításban t. i. nem egyéb, mint az ősi ázsiai életjelnek, a svasztikának (svashti-szerencse) apotropaeikus formája, a mellyel a rontást távol akarja tartani magától a viselője. Ilyen használatban látjuk az egyik monzai longobárd sír pajzsdudorán alkalmazva; vagyis lényegében megfelelője az antik Gorgoneionnak, a melynek szintén az a célja, hogy szokatlan, borzalmas megjelenésével rémületet keltsen. A Dnjeper-csoportozáshoz tartozó krasznokutszki skytha lótemetkezésben, a ló homlokánál találták a 30. ábrán közölt ezüst homlokdísz, (Kondakof-Tolsztoj-Reinach, Antiquités de la Russie Méridionale, Paris, 1891., 255. o., 233. á.) a mely egyik jellegzetes példája a «skytha» stilusnak. A magyarországi és az oroszországi emlék típusának úgyszólván teljes egybehangzása mellett szinte szükségtelen e tekintetben bármi magyarázatot is hozzá fűzni. A mi magyarázatra szorul, az a változott stilus, a mely a kettőt egymástól mégis megkülönbözteti. A mit a skytha ezüst lemez egyszerűen sraffirozással ér el, az a magyarországi példányban mint a konturok és izmok erős hangsúlyozó tagolása jelenik meg; ez pedig oly ízlésnek a megnyilatkozása, a melyről feljebb már esett szó, az ú. n. szibériai stilusé. Hogy tényleg erre az ízlésre kell a stilusváltozást visszavezetnünk, azt a számos analogia közül csupán egygyel kívánjuk bizonyítani: a szibériai vaskorszak egy törmarkolatával (31. ábra, Materiali po

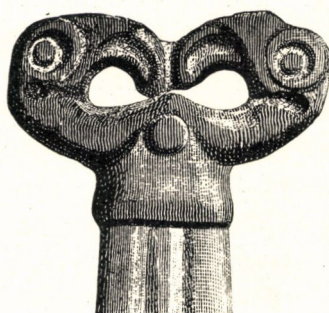
Archeologii Rossii XV., Radloff: Szibériai Régiségek — orosz — 68. o. XII. 1). A folyamat világos: a feketetengermelléki skytha motívum valamely katasztrofális történelmi esemény következtében [talán a germán basztarnok kelet felé vonulása által] elszóródott Középázsia felé, hogy itt stiláris módo-

29. ábra.

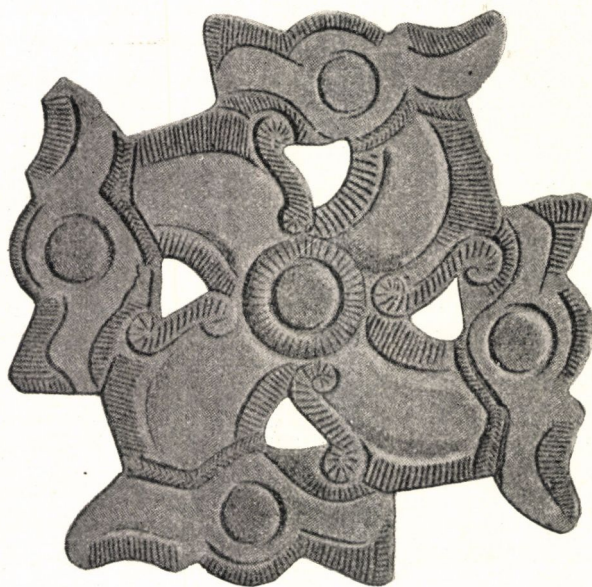
TRIQUETRA.

(Hampel Albert. I. 1512. á.)

31. ábra.

SZKITHA TÖRMARKOLAT.

30. ábra.

EZÜST HOMLOKDÍSZ A KRASNOKUTSZKI SZKITHA SÍRBÓL.

suláson átmenve, — a skytha lelettől számított vagy nyolczszáz év mulva — a nagy népvándorlás szárnyain újra Nyugat felé vonuljon, a hol a mero-vingok felkapják a babona ellen üdvös díszítményt, s elviszik magukkal Középeurópába. Keletrómának mi köze sincs az egész fejlődésmenethez; ez az egyik leszögelendő tanulság; a másik pedig az újra és újra való hang-

súlyozása azon tételünknek, a mely a motívumoknak Középázsiaiban s a Keleten való hihetetlen retardációjáról, fennmaradásáról szól.

13. A «quadrupes»-korong példája, ugyan csak egy esetben, de az emlékek elég nagy csoportjára általános érvényűleg, megmutatta az utat, a melyen a népvándorlási művészet motívumainak jórésze haladt; de nem mutatta meg egyúttal a forrásokat is, a melyek az euráziai steppék vidékén, mint gyújtóponton, közrehatottak az új stílus kialakulásában.

Azok a források, a melyek a steppék nyugati részére hatottak, kivált a mióta a gótok a III. sz. elején a pontusi steppében megjelennek (Minns, 126. o.), a germán közös néven ismert északkelet-európai stílus, eddig is már bőséges tanulmányozásban részesült (v. ö. kivált: Lamprecht, *Initialornamentik*, Leipzig 1882, Clemen, *Merovingische und karolingische Plastik*, *Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinland*, Bonn 1892; S. Müller, *Nordische Altertumskunde*, Strassburg 1897, 1898; s kivált Salin, *die altgermanische Tierornamentik*, Stockholm, Berlin 1904.) Az anyagnak ez a része annyira pontosan van feldolgozva, hogy a feladat itt a jövőben nem lehet egyéb, mint ezen eredményeket beleilleszteni a középázsiai műgyakorlatról szóló eredményekbe, ill. kikeresni az anyagból azt, a mi kölcsönhatással volt rája. Soraink folytán alkalmunk lesz még e hatásra rátérnünk. (L. lejjebb 16. szakasz).

Fejtegetéseink során alkalmunk volt rámutatni a források közül észak felől a szibériai stílusra (Pósta Béla, Zichy J. gr. harm. ázsiai utazása I. r. Budapest 1905 Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge 1913); kelet felől a kínai (Muth, *Stilprinzipien der primitiven Tierornamentik bei Chinesen und Germanen*, Leipzig 1911) és az indokinai, helyesebben keletturkesztáni műízlés valószínű behatásaira (Stein, *Ancient Khotan*, Oxford 1907; Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkistan*, Berlin 1912; Le Coq, *Chotscho*, Berlin 1913); délkelet felől ki tudtunk mutatni behatásokat úgy a tiszta hindú (Smith, *A history Of Fine Art in India and Ceylon*, Oxford 1911), mint a graeco-buddhista művészet köréből (Grünwedel, *Buddhistische Kunst*, Berlin, 1899); délnyugat felől a pontusi görögség (Hampel, *A nagyszentmiklósi kincs*, Arch. Ért. 1884), valamint a tauriai skythaság sajátos ízlésének nyomaira akadtunk (Smith, fenn id. m.), s ugyanebből az irányból Kaukázia vidékéről lehetett egyes — ezidő szerint talán még nem is eléggé felbecsülhető — indíciumokat találni, a melyek esetleg alkalmasak lehetnek kivált Örményországnak — a népvándorlás művészetére gyakorolt — elhatározó befolyását, akár mint formateremtőét, akár csupán mint közvetítőét megvilágítani.

Az egyik művészi körzetet eddigelé úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagytuk, a mely pedig multjánál, teremtő erejénél és szinte határtalan extenzibilitásánál fogva minden bizonynyal elsőrangú szerepet játszott az új művészet kialakulásában: értem, a dél felől, mindenesetre turán terü-

let közbenjöttével kiható perzsa művészetet. A népvándorlás utolsó szakában ez a hatás egészen tisztán megnyilatkozik az ú. n. honfoglaláskori emléktárgyakban, a mire Hampel — bár szerintem nem elég erélyesen — rámutatott, kivált második e tárgyú művében. (Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, Budapest 1907). A népvándorlás korábbi szakaira nézve azonban, úgy lehet mondani, teljesen figyelmen kívül hagyták ezt a behatást. Ha az új művészet a germánságtól az analitikus állat- és szíjornamentikát, Szibériától az ugyancsak analízáló törekvésű hangsúlyozott tagolást, a görögségtől a filigrán művet, Indiától a kolorisztikus törekvéseket, s a skythaságtól — bizonyos általános dispozición kívül — a tartalmi vonatkozásokat (talán a sámánkodástól és zoolatriával összefüggő totemizmus emlékeit, a mire a sasnak és egyéb heraldikus állatformáknak erős használata utal s a melyeknek emlékeit A. Spytsin gyűjtötte össze: *Zapiszki Imperatorszkoe Russzkie Archeologicseszkie Obzsesztva*, orosz-szláv alosztály, VIII/1906, 20—145 o., 1—496. á.) örökölte át, akkor joggal feltehető, hogy Perzsiától, a hol a zománcozásnak ősi emlékei ismeretesek, s a hol maga a rekesztötvösség is olyan korai és olyan reprezentábilis emlékekben ismeretes, a minő az oxusi kincs (v. ö. Dalton fent idézett két művét: *The treasure of the Oxus*, valamint: *On some points int the History of Inlaid Jewellery*), a rekesztötvösséget vette át az új művészet móríngjául. Hogy a perzsa kultúra kihatással volt Középázsia-ra, azt a Szasszanida-korból való azon tálnál iparkodtam kimutatni, a melyet az *Orientalisches Archiv* 1912. évi folyamában (Iskender-Du'l-Qarnein und Chadhir 128—132. l.) közöltem; ezen a permvidéki, klimovai lelőhelyű tálon (32. ábra, v. ö. Smirnow, keleti ezüstművesség, CXXI. t. 306.) kimutattam bizonyos hellenisztikus hatásokat, a melyek az ábrázolt főalaknak, II. Kozrev Párviznak (591—628) Nagy Sándorként való felfogásában nyilatkoznak meg; jelen esetünkben az a fontos, hogy e tál alapján — annyi más perzsa emlékekkel együtt — kimutathatjuk a perzsa befolyást az Ural tájékán. Ugyanerre a Szasszanida fejedelemre keltezett rekesztötvösségű tárgyat ismerünk már most a párisi Cabinet des Médailles-ban, a fejedelemnek a miénkhez hasonló ábrázolásával (33. ábr., v. ö. Ullsteins *Weltgesch.* Bd. 3. Berlin, 1912. 419. l.). Bármí úton került legyen ez a VI. század végén, vagy VII. század legelején keletkezett tál frank földre annyit bizonyít, hogy a rekeszes ötvösség az e kori Szasszanida-uralom alatt még ismeretes volt, s így a posteriori következtethetünk rá, hogy a permi tál útját rekeszes ötvösművek is megtalálták Középázsia-ba.

14. A Cabinet des Médailles tájánál feltehető azonban joggal a kérdés, vajjon tényleg egységes tárggyal állunk e szemközt; másodsor az is kérdés, ha tényleg Perzsiában is készült a rekesztötvösségű tál, van-e, a mi a régibb hagyományokkal összekapcsolja technikai tekintetben, nevezetesen tudunk-e az oxusi kincs és a II. Kozrev tálja között eső időben perzsa rekesztötvös-

művet kimutatni; harmadszor azonban az is kérdés tárgya lehet, hogy a tál tényleg Középázsia felől került-e francia földre, vagyis — a mi a kérdésünk szempontjából most érdekel — ha volt is perzsa rekesztőtvösség, ebben az időben kihatott-e az Középázsianak ekkori nomád népére?

Mind e kérdésekre egyszerű és világos választ nyújt az 1870-ben, Wolfsheimban, Mainz mellett kikerült ereklyetartó vagy övdísz, (34. ábra, v. ö. Bassermann-Jordan, *Der Schmuck*, 45. o.), aranytárgy almandin lemezberakással és egyéb rekesztőtvösségű díszszel, a melynek hátán

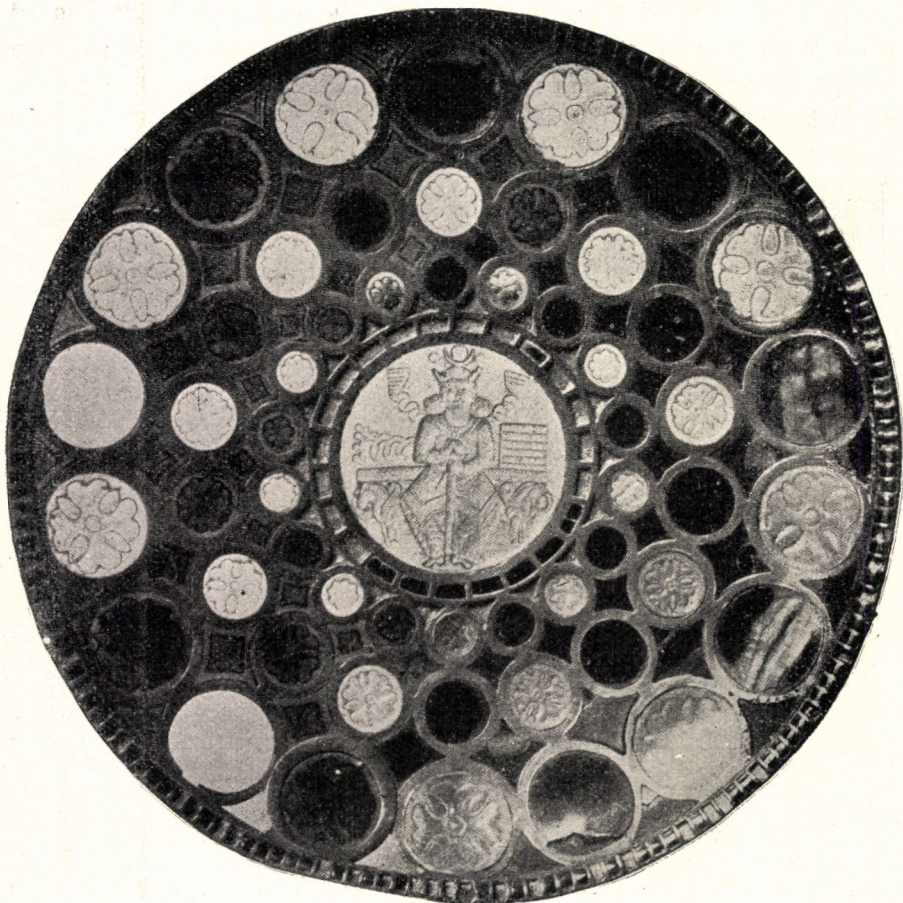
32. ábra.

ISKENDER ÉS CHAEHIR, KLIMOVAI EZÜST TÁLON.

pehlevi-írásban Artasater (Ardesir) Szasszanida fejedelem nevét látjuk bevésve. Akár az első e nevű fejedelemről van itt szó (226—241), a hogy Cohausen keltezte a darabot, hogy Alexander Severus halálával magyarázza meg a darabnak Mainz vidékére való kerülését, akár a második e néven szereplő Szasszanida fejedelemről (379—383), annyi bizonyosnak látszik előttem, hogy Alexander Severusszal aligha hozható összeköttetésbe, a mennyiben őt Moguntiacumban (Mainzban) ölték meg, a szóbanforgó disztítményt pedig Wolfsheimban, az Oppenheimi körzetben

találták. Nem tartom opportunusnak az ilyen tárgyakat — ha csak nincs teljes hitelességű bizonyítéka — egyes személyekhez kötni; az adott esetben annál kevésbbé, mert hiszen — egyéb példákból tudjuk — a római hadvezérek egész escarium- és pоторium ministeriummal utaztak; hol maradtak ezek a tárgyak? Wolfsheimből nem került ki eddig semmi más, mint

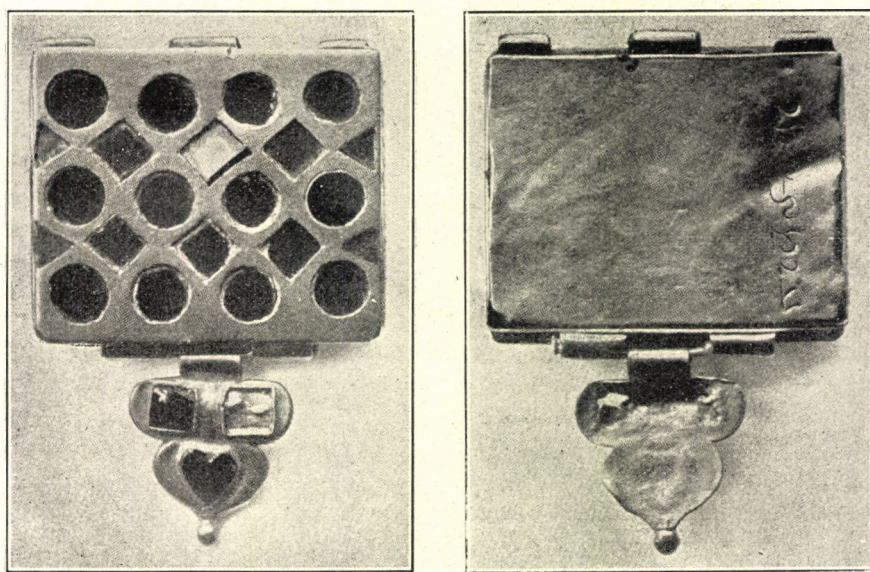
33. ábra.

II. KHOZREV-PÁRVÍZ, A PÁRISI CAB. DES MÉD. TÁLJÁN.

egy vaskapa s egy arany csat, a mely viszont azonban alkalmas arra, hogy útba igazítást nyújtson. Ez az arany csat abból a típusból való, a minőt a Kárász-gyűjteményből ismerünk Magyarország területéről (Hampel, *Altert.* III. k. 42. t. 2.), a minőhöz hasonló a bakod-pusztai leletben is volt (u. o., I. t. 3; és Henszlmann, *Magy. Rég. Eml.* II. k., 2. r., 110. o.) s a minő továbbá Spanyolországból is kikerült egy a Brit. Museumba (*Archæologia* Vol. 58. Part I., XVI. t. 4., 239. o.). Ezzel az utóbbival az egész sora ezeknek a csatoknak keltezve is van a gótokra. A gótoknak

pedig a Rajna vidékén két ízben is fontos tennivalójuk akad a húnokkal, először a mikor Aëtius a burgundokat és gótokat a húnok segítségével győzte le 432-ben (Jung, Roemer u. Romanen, Innsbruck, 1887., 192. o.), másodízben pedig 19 évvel később, a mikor I. Theodorik (419—451) nyugati gót királylyal az élükön a Rajnán átjött, Metz irányából közeledő Attilát kellett 451 nyarán viasszaszorítaniok, a kinek hadseregében pedig ott voltak a keleti gótok. Az a véleményünk már most, hogy a II. Ardesir-féle díszítményt vagy a vizigótok, vagy még inkább a húnok hozták magukkal. (Nagy Géza véleménye szerint a keszthelyi leletek egy része is az utóbbiak hagyatékához számítandó).

34. ábra.

WOLFSHEIMI EREKLYETARTÓ, ARDESIR NEVÉVEL.

Mielőtt a húnok a Pontus vidékén a III. század elején letelepedett gótokat, (a kik 238-ban már rendes évi adót húznak a birodalomtól) 375 körül megtámadták, előzőleg — még a steppéken való tartózkodásuk idején — két perzsa uralkodó ideje alatt is folyton támadták a perzsa birodalmat: ez a két uralkodó II. Sapor (309—380) és II. Ardesir (380—384), vagyis éppen az, a kire a wolfsheimi ékszert datálni kívánjuk. A húnoknak ezek a perzsiái betörései borzalmasak lehettek; «a húnok távoltartása volt a Szasszanida birodalom tulajdonképen való providenciális kulturfeladata, mert megmentette Kisázsziát a pusztulástól» mondja R. Stübe. (Die Reiche der Indogermanen in Asien und die Völker Zentralasiens, 420. o.) De a hún inváziótól való félelem még a babiloni zsidókat is rettegésben tartotta: Rabbi Chanan ben Tachlifa Rabbi Joséval közli (Sanhedrin 97/b), hogy a

római seregben szolgáló egyik zsidó katona állítólag a római hajítógépek alatt egy tekercset talált, a melyben az állott, hogy a világnak a teremtéstől számított 4261. évében — részben sárkányküzdelmek által, részben pedig Gog Magog küzdelmek által — nagy pusztulása leszen, a mikor is aztán eljön a Messiás [Funk, *die Juden in Babylonien*, II. r. 124. o.]. A teremtés után való ez a 4261. év pedig nem 500 Kr. u., a hogy ezt Funk kiszámítja. Számításának alapja a IV. század vége felé élő Rabbi Hillel chronológiája, a mely azonban csak a XI. században nyert elterjedést a zsidóság között, s a mely a zsidó teremtés-éra kezdetét Kr. e. 3761. évre teszi. Ekkoriban még mindenütt, a hol nem a chaldeus időszámítás vagy a szeleukida-érák kerültek szóba, mint az adott esetben is, a hol római katonáról van szó, — a Caesar-féle ú. n. Julianus-naptár szerint számítottak; ennek pedig (Scaligertől tudjuk) Kr. e. 3949 éve volt visszafelé a világ teremtése; 4261—3949 pedig Kr. u. 312, vagyis II. Sapor uralkodásának kezdő évei. Könnyen lehetséges tehát, hogy valamelyik rabló-útjukról hozták magukkal Perzsiából a húnok az Ardesir-féle ékszer. Csak a Mainz körüli ez a hún esemény adja kielégítő magyarázatát úgy az eddigi ismertetett két sporadikus leletnek, mint egy harmadiknak is, a melyről mindjárt bővebben szólunk.

A húnok, a kínai fal által meggátoltattak abban, hogy kelet felé kalandozzanak rablóútjaikon s a szier-pi-k támadásai következtében kényszerültek lassan-lassan a Hoang-ho mellékéről mind lejjebb vonulni. Egyes csoportjaik már 176 körül Kr. e. az Oxus vidékére érkeznek, a honnan azonban — itt nem részletezendő okoknál fogva — csakhamar északibb irányban, Szibéria felé húzódnak. Az itteni, minden valóságossággal húnok tartott leleteket a kínai Han-dynastia korabeli érmek kísérik, a melyek Kr. e. 118-tól Kr. u. 581-ig voltak forgalomban. Tyrusi Marinus (Kr. u. 60—80 k.) már Európa határára teszi őket s 250 körül az alánokat hódítják be. 342 körül Pantikapaеumot pusztítják, s 375 táján a pontusi gótokat támadják meg.

A szibériai vaskorszaknak az a népe, a melyet a húnokkal szoktak azonosítani, sokban eltér ottani bronzkorí elődeitől. Élettartalmuknak nyilván nagy részét a ló tette ki. Sírjaikban több is a fegyver, mint ez előzőkében: vagyis harczias nomád nép voltak. Az új jövevények úgy látszik ismerték az ezüstöt és a vasat, s kiváló előszeretettel viseltettek diszítményeikben a szörnyetegábrázolások iránt. Velök veszi kezdetét a szárnyas négy lábúak kedvelése, a minden következetesség nélkül alkalmazott kampóscsőrű fejeké s a konvenczionálissá vált egyéb lényeké, a melyek teljesen elűtnek elődeik naturalisztikus stílusától. Mégis, a technikák hasonlósága, a bronzformáknak vasban való utánzása, az arany diszítőlemezek iránt való hasonló előszeretettel arra mutatnak, hogy a régi tradíciók fönnmaradtak. Úgy látszik, hogy ez a harczias bevándorló nép a régibb érczmunkásokat

és bányászokat meghódította, s azoknak átöröklődött ügyességét felhasználta a saját ízlése irányában s ezáltal keletkezett az a kevert stílus, a melyet csak nehezen lehet a skythától megkülönböztetni. Úgy látszik, hogy a húnok már tanultak déli szomszédjaiktól, mielőtt az északiakat meghódították volna. Erre utalna, hogy sok az azonosság a skytho-szibériai művészet, az iráni s esetleg a kínai művészet között. Az utóbbi hasonlatosságra már utalt Reinecke (Zeitschr. f. Ethnologie XXIX. 1897., 140. k. l.), valamint S. Reinach is feljebb már érintett cikksorozatában. Bár-hogy álljon is a dolog, annyi valószínűnek látszik, hogy a hódítók maguk nem sokat működtek közre a saját kezük munkájával az új stílus kialakulásában. Így van ez az összes hódító nomád népeknél. Maguk a hún törzsek között is volt rá egy történetileg igazolt példa: 540 körül a zuan-zuan avarok (tehát nem a magyarországiak közül) egyik obskurus leigázott alattvaló törzsének, az A-se-na nevű hún törzsnek Tu-mén nevű főnöke, miután egy szomszéd törzset levert, megkérte a zuan-zuan törzs kágánja leányának kezét. A kán azt válaszolta: «Ti közönséges szolganép vagytok, a kik számunkra feldolgozzátok az érczet; hogy merészeled hát a hercegnő kezét megkérni?» Tu-mén aztán elvett egy kínai hercegnőt, fellázadt a zuan-zuanok ellen és 546-ban lerázta a rabigát. De a többi ázsiai nomád népnél is van ilyesmire példa elég; a tu-kiuk számára kínaiak dolgoztak, Dsingiz-kán utódai számára kínaiak, perzsák, sőt német vasművesek és fegyverkészítők és egy francia ékszerész is.

A mikor tehát a hún ötvösségről szólunk, ezt az ethnikai megnevezést nem a termelő, hanem a megrendelő és tovavivő értelmében kell gondolnunk; a hún uralom alatti művészet okvetlenül és szükségképen hybrid művészet volt, a melynek maradványai között (az uralom aránylag rövid idejéhez képest) fel kell találnunk azon tényezők nagy részét, a melyekről feljebb megállapítottuk, hogy egy konjekturált középpázsiai művészetnek szerteszóródott alkotórészei. Meg kell tehát találnunk benne mindazokat az elemeket, néha egész tisztaságukban, a melyek a Kr. előtti utolsó s a Kr. utáni első évszázadokban az eurázsiai steppéket övező koszorúban mint portatív művészet szerepeltek.

Supka Géza dr.

TÁSZOKTETŐI LELETEKRŐL.

(CSIKVÁRMEGYE DITRÓ KÖZSÉG HATÁRA.)

I.

A múlt év nyarán a Sepsiszentgyörgyön megjelenő «Székely Nép» július 29-iki száma után az a hír járta be a lapokat, hogy Kémenes Antal csikszeredai tanár Ditró határában olyan emlékköveket talált, melyeken ősi

székely betűkkel egész könyvtárra való fölírat van, ezekről másolatokat is készített s jelentést tett a Nemzeti Múzeum igazgatóságához, hogy ásatásokat kezdjen azon helyen, mert ott nagyon sok már eltemetett fölíratos kő mutatkozik. A Magyar N. Múzeum igazgatóságánál azonban mit sem tudtak Kémenes úr jelentéséről (nagy későn értesültem, hogy az Erdélyi N. Múzeum igazgatóságához fordult) s azért tőle magától kérdezősködtem a dolog mibenléte felől, melyre aztán az alábbi cikket kaptam rajzokkal és fényképmásolatokkal ellátva. Már a cikk ki volt szedve és teljesen elkészítve az Arch. Ért. februári füzeté számára, a mikor január közepén tudomásomra jutott, hogy a Tászkötetőn nemcsak Kémenes úr tett kutatásokat, hanem Kolozsvárról dr. Kovács István osztály-archaeológus és Sepsiszentgyörgyről a Székely N. Múzeum részéről dr. László Ferencz és Csutak Vilmos tanár urak is, sőt a fényképfelvételek Kovács úrtól valók s az Erdély N. Múzeum tulajdonát képezik, melyek közzétételét magának tartotta fenn Kovács úr; szükségesnek láttam tehát, hogy elhalaszszam a cikk közlését s esetleg kiegészítsem az említett urak megjegyzéseivel és tapasztalataival, a kiknek megküldtem a cikk kefélenyomatát. Kovács úr az Erdélyi Múzeum kiadványaiban fog beszámolni kutatásainak eredményéről, melyeket még nem tart befejezettnek s a nyáron folytatni szándékozik; így sajnálatomra kénytelen vagyok nélkülözni a fénykép-másolatokat s pusztán Kémenes úr rajzaira kell szorítkoznom. Csutak és László urak csak a Kövespatak nevű erdőben s a Tölgyesbe vezető út melletti Barlang nevű erdőrészben jártak aug. 4-ikén zuhogó záporban, bokáig érő sárban hegyre föl, völgybe le, de a Kövespataknál egyetlen egy rovásírást sem láttak, mert a mit székely betűknek vélték, ezerfelé ágazó köerek voltak, a Barlang nevű helyen levő ú. n. Kaaba-kőre pedig a nyolczvanas évek vége felé az utat készítő munkások vagy parasztgyerekek vették föl nevük kezdőbetűit közönséges mai nagybetűkkel, melyekből az egy «Török» családnéven kívül mást nem tudtak kibetűzni. A Tászkötetőn levő székelybetűs jegyekkel televesett köveket azonban már nem látták, a rendkívül kellemetlen időjárás miatt a különben is nehezen megközelíthető helyet nem keresték föl, a ditróiakkal, fuvarosokkal stb. folytatott megbeszélésekből azonban arra a véleményre jutottak, hogy a kérdéses kövek határköveknek tekintendők, melyekre az osztatlan erdőrész tulajdonosainak mindegyike fölveste a maga «tulajdonjegyét,» minők Ditróban s a szomszédos fálvakban, mint dr. Sebestyén Gyula már ismertette, ma is használatban vannak. Hogy pedig biztosítsák a jegyek fennmaradását az idő viszontagságai ellen, gyakran földet vagy mohát hántak a kövekre, melyek alatt, ha szükség volt, bármikor megtalálhatták az érdekeltek.

Bárminek fognak is bizonyulni a tászkötetői fölíratos jegyek: rendkívüli fontosságukat nem lehet elvitatni. Az a körülmény adja meg nagy jelentőségüket, hogy egyik kövön többször ismétlődik az ú. n. Salamon (Dávid)

pecsétje (3. és 4. ábra), a mi arra vall, hogy semmiesetre sem származnak a jegyek az újabb időkben. A XVII. századbeli szombatosokkal vannak-e összefüggésben vagy még régebbi időkbe mennek vissza? Ez idő szerint nem tudjuk eldönteni. A számszerijjalakú (az I. táblán az utolsó) jegy után akár az 1400 körüli időkbe is következtethetünk s ebben az esetben csakugyan igazolva lenne az a véleményünk, hogy a XVII. századbeli szombatoság nem egyéb, mint a székelyeknél lappangó zsidózásnak a feléléde, mely a kozárok (és kabarok) zsidó vallásával függ össze. Ditró vidékének félreeső volta nagyon megmagyarázná, hogy ott századokon át lappanghatott a zsidózás a nélkül, hogy tudomással birt volna róla az egyházi és világi hatóság egész a XV. század elejéig, a mikor a Csehország felől elterjedt huszita-mozgalmak nálunk is ráterelték az egyház figyelmét a mindenfelé elterjedt «eretnek» tanokra. Tudjuk, hogy épen a Székelyföldről sokan menekültek az üldözések elől Moldvába s épen azért nem tartom kizártnak azt az eshetőséget, hogy a Salamon pecsétjével ellátott tászoktetei fölíratos jegyek ilyen 1400 körüli zsidózó eretnekektől valók.

De az sem lehetetlen, hogy kincskeresőktől származnak. A Salamon pecsétjét ördögűző jegynek is alkalmazták. Az is meglehet, hogy e jegy keltette föl a kincskeresőkben azt a gondolatot, hogy az így megjelölt kövek alatt kincs van elrejtve, különben pedig csakugyan az egykori zsidózás emlékei.

A kérdés eldöntése sokféle hozzászólást tesz szükségessé s ép azért, ha nem is csatlakozunk Kémenes úr felfogásához s már csak a számszerijjalakú jegynél fogva sem vihetjük vissza a tászoktetei fölíratokat az 1241/43-iki tatárjárásig (a számszeríj elterjedését hazánkban a XIV. század derekánál korábbra semmiesetre sem tehetjük), mint a fölíratos jegyek fölfedezőjét, elsősorban is őt illeti meg a felszólalás joga. *Szerk.*

II.

Ditrótól mintegy 12 km. távolságra található az 1500 m. magas *Tászoktető*, a honnan gyönyörű kilátás nyílik az egész gyergyói fensíkra.

A Tászoktetőn kb. 350—400 □ méter kiterjedésű az a térség, a hol a nyár folyamán Ditró határán végzett kutatásom alkalmából vésetes kőemlékekre találtam. Az itt talált emlékek száma nyolcz, melyek közül a legnagyobb 1·20 m. hosszú, 60 cm. széles és 60 cm. vastag Mózes tábla alakú; kezdetleges faragás nyomát eláruló emlék.

A többiek általában kisebb méretű emlékek, rendes termésköveknek látszanak s különböző alakúak.

Az emlékek lelhelykörülményeiből fontosnak tartom kiemelni, hogy *eredetileg annyira be voltak ásva a földbe, hogy csak csekély részük emelkedett a térszín fölé.*

A ditrói és Ditró környéki székelység közt keringő az a mende-monda, hogy az olvashatatlan írásos kövek alatt több üst pénz van elrejtve, — alkalmat adott arra, hogy az emlékek egyikét-másikat kiássák és nyugvó helyükből kimozdítsák.

Két 3 m. széles és 1 m. mély kiásott mélyedést s több kisebbet találtam s mellettük az onnan kiemelt emlékeket.

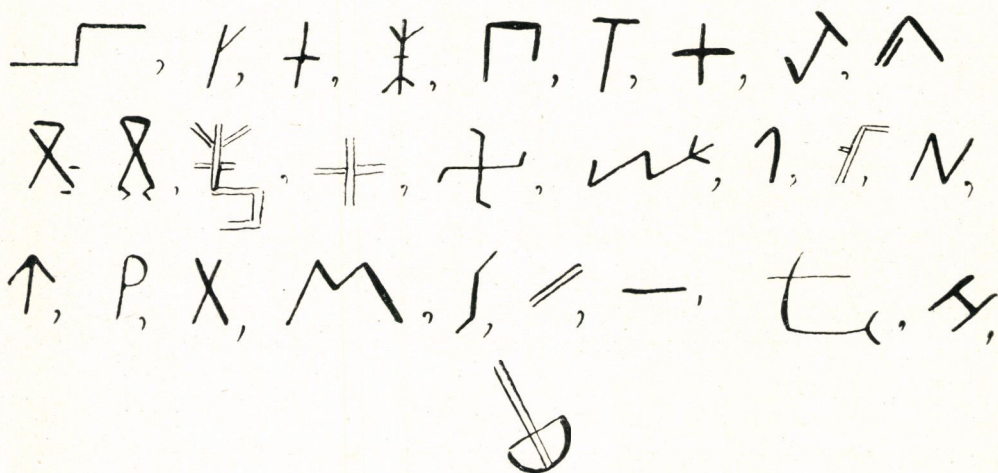
A kincskeresők ásások eredményéből, — a mint a kincskeresők kiléte után érdeklődtem, — annyit Márk György volt Ditró-hodosi községi bíró útján sikerült megtudnom, hogy 1905. évben két Ditró-hodosi kincskereső oláh Mundra Jakab (Simoné) és Mundra Nikita (Simoné) pénz helyett egy nyeletlen rozsdás vaslándsát talált egyik emlék alatt, melyet még most is őriznek.

A kiásott föld okozta térszinemelkedés s a kiásott mélyedés köbtartalma, valamint az emlékek nagyságából következtetni lehet arra, hogy a pénzkeresők mélyebbre, mint a minő mélyen az emlékek nyugodtak, kevés-
sel ástak s így más emlékekre nem is bukkanhattak.

Magam is kellő anyagi erő hiányában, csupán a felszínen heverő emlékek ornamentikájának és azokon csekélyebb számban előforduló feliratnak, illetve jegyeknek tanulmányozására szorítkozhattam.

Az emlékek nagy része egészen vagy részben diszítésekkel van el látva, helylyel-közzel azonban található egy-egy a székely tulajdonjegyek alakjaihoz feltűnően hasonló bevésett jegyet is, a melyek 27 variációban fordulnak elő az emlékeken. (Lásd az 1. sz. rajzot.)

Az egyik emléken, (melynek felvétele sajnálatomra nem sikerült), a többtől feltűnően eltérőleg minden diszítéstől függetlenül csak egy sor írást találtam (L. 2a rajzot), melynek egyes jegyei a székely tulajdonjegyek, illetve ősi székely rovásírás betűformáival mutatnak egyezőséget.

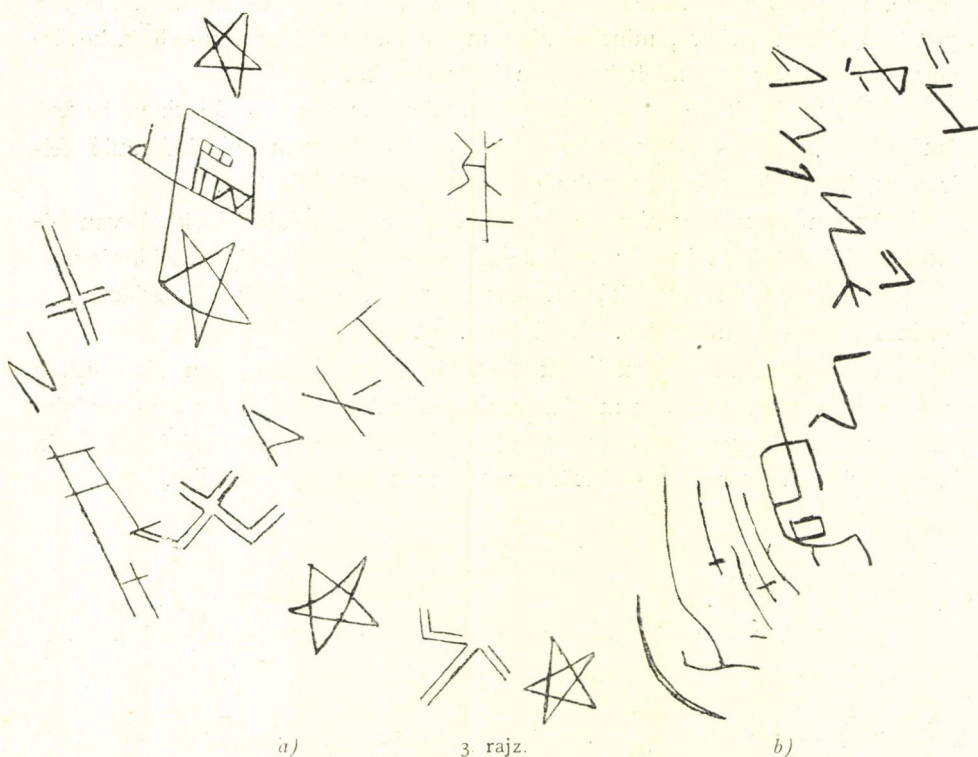
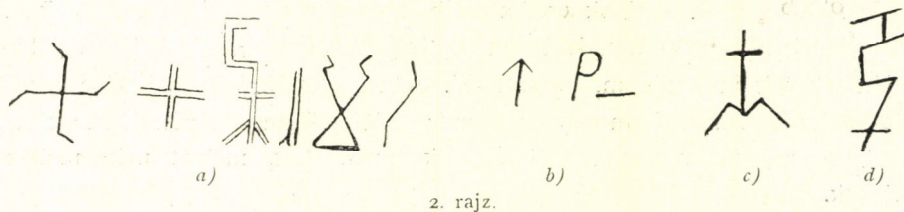

1. rajz

Egy másik emléken három jegyből álló (L. 2*b*, *c*, *d* rajzot) teljesen egybekapcsolt rövidke felirat élesen kivehető, valamint a 3. sz. rajzhoz tartozó jegysorozat is.

Három egyvonalban nyugvó (kelet—nyugat irányú) emléken «AP»-jegyes monogrammszerű bevésést találtam.

Mínt hogy az emlékek egy vonalban kb. 100 m. hosszú távolságot jelölnek, egymástól 30—40 m. közbeeső távolsággal elválasztva, — első tekintetre azon feltevésre vezettek, hogy határjelző kövekkel van dolgom.

De mihelyt a szóbanforgó emlékeken a fenti jegyen kívül írás, illetve díszítéseknek a nyomára is ráakadtam; kételkedéssel fogadtam előbbi feltevésemet. És pedig egyfelől azért, mert a monogrammszerű bevésések kézzel-foghatólag látható csákányhegygyel eszközölt, pattingatott újabb bevésés

bélyegét hordják magukon; míg ellenben a jegyek, diszítések határozottan nagy gonddal készített sima régebbi vésőnyomok.

Másfelől, mert a székely határjelzések tanulmányozása kapcsán rájöttem, hogy a székelyek a legrégibb idő óta kőből és pázsitból, gyeptől épített, általában 1 m. magasságú halmokat, határdombokat alkalmaztak — s a mint magam is meggyőződtem, — alkalmaznak manapság is a községtől távolabb eső havasi legelők és erdők határainak kijelölésére.

Sem a községtől távoleső, sem közelebb fekvő szántó, legelő és erdőbirtokok határainak jelölésére nem használnak a székelyek a tászoktetői emlékekhez hasonló írásos, illetve diszítési emlékeket.

Hanem, a mint említém, csak a havasi legelőket és erdőket határjelzik és határjelezték halmokkal. A szántóbirtok határait pedig mesgyékkel jelölik. A szántók «bütűjé»-nél ujabbán alkalmaznak ugyan köveket, de ezek rendes faragott kövek s jóval kisebb méretűek, amennyiben 50—60 cm. magasak és 20 cm. szélesek szoktak lenni.

S alkalmazásba hozásuk mindössze félszázados csupán.

A telekkönyvrendszer behozatala előtt u. i., míg az egyes székely községek lakóinak birtoka a «közösben» volt, nem volt szükség ilyenek alkalmazására.

A 60-as évek vége felé azonban minden egyes kevésbbé élelmes székelyek belátták, hogy egyik-másik lakos az egész község lakosságára kiterjedő szabadbirtokfoglalási joggal visszaélve, a «közösből» tetemes birtokot lefoglalt magának, követelték előljáróságuktól, hogy igazságos arányban a közösből osszanak ki nekik is földeket. Ez volt az úgynevezett *új osztás*, mikor is minden egyes lakója a községeknek egyes «parcellákat», külön magánbirtokokat kapott.

Az új osztásnál kapott birtokok aztán a 60-as évek végén, a telekkönyvi rendszer meghonosítása alkalmával telekkönyvre vétettek.

A magánbirtokoknak a közösből való illetén történt kialakulása után kezdik a székelyek általánosan használni a «határköveket».

De nem a mások birtokától való elhatárolásra, — mert a szántók határait mesgyékkel jelölik, — hanem a tulajdonjog kifejezése gyanánt.

Ezért a tulajdonos vezeték- és keresztnévét vésik rá latin kurziv betűkkel.

Kétségtelenül újabb keletű tehát a határkövek alkalmazásba hozatala. A mit bizonyít egyfelől a székely magánbirtokok újabb keletű kialakulása, másfelől pedig az a körülmény, hogy csak a szántóknál alkalmazzák a határkövet, a községtől távolabb fekvő havasi legelők és erdős területek határait pedig mint a multban, úgy most is halmokkal jelzik.

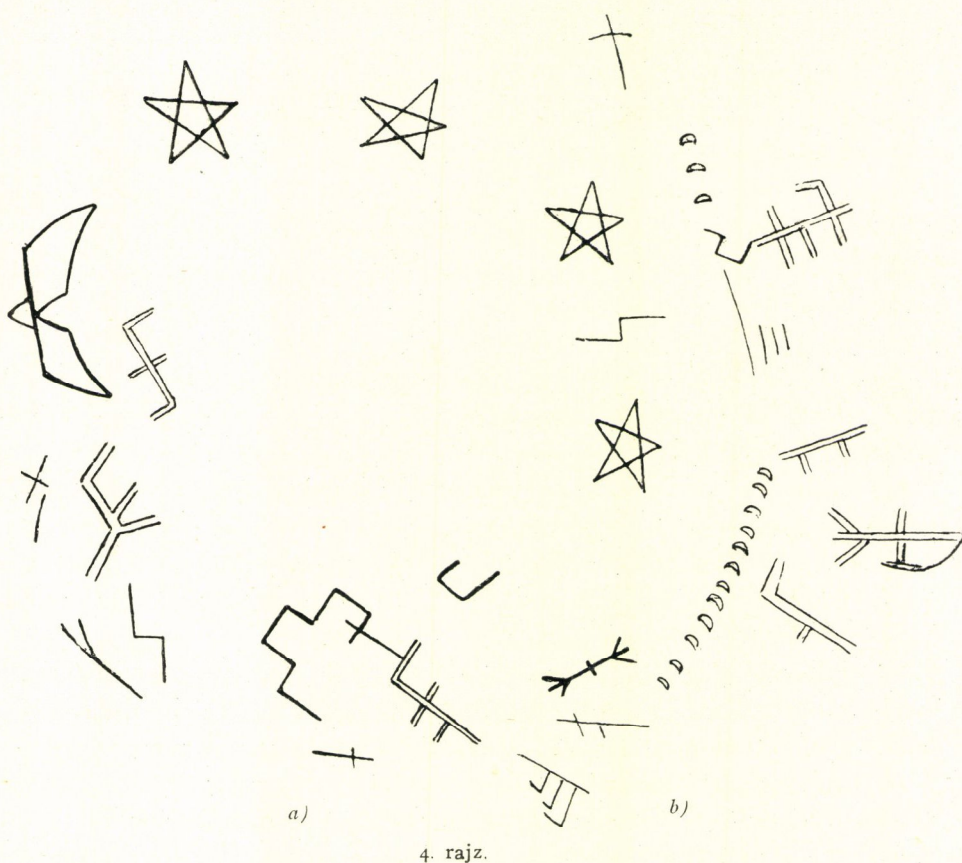
A határkövek újabb eredésére vall az a körülmény is, hogy egyetlen határkövön nem sikerült a tulajdonjegyekül használt rovásjegyet megtalálnom; jeléül annak, hogy ezeknek alkalmazásba hozása összeesett a latin kurziv írás általános elterjedtségének korával.

Nemcsak a határkövek ujabbkori alkalmazása, hanem a tászoktetői emlékek ornamentikája és külön-külön emléken talált egy-egy soros bevésése is ellene mond annak, mintha azok valaha határkövek lettek volna.

A tászoktetői három emléken talált «AP» monogrammszerű jegy tehát kétségtelenül újabb keletű és nem rendes határkőjegy, hanem valamelyik kincskeresőknek monogrammjegye.

A tászoktetői egyik emléken talált egy határozott sor (4. rajz) véset, szintén ellene mond az emlékek határköi jellegének; mennyiben jól-

4. rajz.

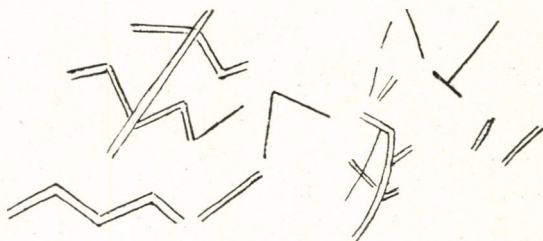
lehet a székelység által manapság is használt ú. n. tulajdonjegyek formáihoz hasonlítanak a mi sorunk egyes jegyei; mégis ki kell mondanom, hogy nem lenne egyéb setétbe ugrásnál, ha mi tulajdonjegyeknek tennők meg az emlék ez egyetlen határozott sorának jegyeit.

E feltevés ellen tiltakoznak a fentebbiek és az a körülmény, hogy a székelység a tulajdonjogot mindig egy tulajdonjeggyel fejezik ki s legfeljebb az anyajegy mellé alkalmaznak egy vagy több megkülönböztető jelt, a szerint, a mint egy vagy több örököse van az apai birtoknak, pl.],]I. Feltehető, hogy az (5. rajzon) feltüntetett sor írásos jellegű, mert

jegyei a székely rovásírás betűformáival egyeznek és hasonló technikájúak. S mert minden egyes jegy más és más variációjú és kellő közökkel elválasztott egyenes soru összetétele egy határozott sor jellegével bír. Így tulajdonjog kifejezésére nem is szolgálhatott. Az emlékek korát és azok rendeltetését illetőleg idevágó adat híján következtetésekre vagyunk utalva.

A tászoktetői emlékeken talált huszonhét jegy a székely rovásjegyek vonásait tükrözteti. S így talán nem vezet messzi feltevésünk, ha azokat ősi székely történeti emlékeknek tartjuk.

5. rajz.

Az emlékek történeti vonatkozására való lehető rávilágítása szempontjából szükségesnek tartom azok lelhely-körülményeit még jobban leszögezni.

Tászoktető *Ditrótól* kb. 12 km.-re fekszik, 1500 m. a tengerszín feletti magasságban.

Gyergyó vidékén földrajzi fekvésénél fogva természetes messzelátója, könnyen védhető és igen alkalmas menedéket nyújtó pontja két hegyi patak forrásvidéke érintkezésénél.

Ezenkívül még két helyet ismerek, hol hasonló természetű emlékek fordulnak elő. Egyik a *Ditrótól* kb. hét kilométerre eső «Tatár» nevű hegy oldala a Maros-folyóba szakadó «Güdüc» patak forrásvidékénél. A másik a Gyergyótölgyestől szintén hét km. távolságra fekszik a kis Besztercze folyóba szakadó Zsedán-patak forrás-vidékénél Gyergyószentmiklós határában.

Mindkét hely tengerszín feletti magassága kb. 1200 m.

Ha a nevezett három helynek földrajzi viszonyait közelebbről szemügyre vesszük, feltűnő rokonvonásokat találunk azok között.

1. Mindhárom könnyen védhető és biztos menedéket nyújtó pontjai a tölgyesi szorosnak és vidékének.

2. Mindhárom hely magasan fekszik patakok forrás-vidékénél; tehát emberi letelepedésre, vagy hosszabb, rövidebb időre való megszállásra legalkalmasabbnak kínálkozó pontjai a vidéknek.

Minthogy az emlékeknek a fentebbiek szerint határjelzői szerepet nem tulajdoníthatunk, s mintán a székelység régi és újabb sem köz- sem gazda-

sági életével vonatkozásba nem hozhatjuk; az emlékek titokzatosnak látszó rendeltetésének kihámozására csak egy terrenum marad.

Magyarország u. i. földrajzi helyzeténél fogva Keletnek és Nyugatnak a régmúltban is összekötő hídja gyanánt szerepelt. S az Ázsia bölcsőjéből kirajzó hódító népeknek természetes országútja volt.

Nincsenek okleveles bizonyítékaink arra nézve, hogy a tatárjárás idejében a töröcsvári szoroson beözönlő tatárok pusztításainak minő arányokban volt kitéve a Székelyföld; de azért bátran feltehetjük, hogy a Székelyföld sem kerülte el a tatárjárás borzalmait.

A tulnyomó számban beütő tatárok jövetelének hírére a székelyek hihetőleg a Kárpátok bérceibe, rengetegeibe menekülhettek.

Legvalószínűbb tehát az a feltevésünk, hogy éppen a tatárpusztítás száműzhette székelyeinket a Tászkotetőre, Tatárhegyre és a Zsedán-patak forrásvidékére is.

Ezt a feltevésünket látszik megerősíteni Rogerius, ki siralmas krónikájában említi, hogy Erdélyben a tatárok kivonulása után nagy népsokaság maradt meg.* Lehet, hogy a székelyek egy újabb hasonló veszedelemtől való félelmökben a tászoktetői és többi menedékhelyeket egyideig megszállva tartották. S hogy egy-egy ilyen pont egy falu lakhelyéül szolgálhatott.

Lakóházaikat, — minthogy legkönnyebben volt előállítható, mert a székelyek hihetőleg a faanyagból való építéshez már régebben is érthettek, — valószínűleg összerótt fenyőfagerendákból építették. S így emléküek éppen e miatt nem is maradhatott fenn. A fennmaradt köemlékek nem szolgálhattak lakhelyekül, mert minden egyes darab külön-külön földbe beásva maradt fenn minden bizonyító jele nélkül annak, hogy ezek valaha kőépület vagy épületek alkatrészeit képezhették volna. Föltehető azonban, hogy az ősi temető emlékei s egyes előkelőbbeknek a sírkövei.

Ez emlékeken predominans szerepet díszítések visznek. Jegybevések alárendelt mennyiségben fordulnak elő. Hiába kerestem azonban e díszítések és az újabbkori székely ornamentika közötti rokonságot. Az utóbbi századok óta a székely ornamentikában vezető szerepet visznek a tulipán s más virág- és levéldíszek, míg az emlékeken található bevésett díszítések (két emléknek mindenik oldalán) nagyrésze párhuzamos vonaldíszítményekből áll.

A párhuzamos- és törtvonaldíszítések többnyire az emlékek széldíszítésére vannak alkalmazva.

A párhuzamos- és törtvonaldíszítéseken kívül a Székelyföldön s így

* A 48. fejezetben, hol menekülését írja le, elmondja, hogy a teljesen feldult Gyula-Fehérvártól 10 mérföldre az erdő mellett egy Frátának nevezett faluba jutott (a mai Kolozs-megyei Magyar-Fráta), hol «az erdőn alól négy mérföldre vala egy csodálatos magas hegy, melynek tetején, egy borzasztó kőszikla nyugszik vala. Férfiak és nők nagy számmal menekültek volt oda, kik minket kedvesen, sírva fogadának stb. Ott maradánk tehát egy hónapig.»

a lelethelyen is előforduló növények közül csupán a fenyőfa alakját sejtető alakot találjuk ábrázolva. A párhuzamos vonaldíszítések rendszertelenül szinte utánozhatatlan össze-visszaságban fordulnak elő, (e miatt a rajzon nem tüntethettem fel,) s keverve vannak egyszerű formájú négyzetes geometrikus díszítésekkel; helylyel-közzel pedig mindenik emléken szembeötlő egy-egy jobbadán egyes vonallal élesen és simán bevéssett jegy.

Az emlékek díszítésében rendszeregyöntetűség csupán két dologban észlelhető: 1. az emlékek mindenikén előforduló csillagdíszítés és fenyű (?) ábrázolása, konstrukciója elég egyformaságot mutat.

2. A párhuzamos vonaldíszítés az emlékeknek közös jellemzője.

Egyébiránt az emlékek díszítésén a tervtelenség ömlik el. Sőt egy és ugyanazon emlék díszítésének a szerkezetében és a díszítések alkat-elemei tekintetében sem találunk egyöntetűséget. Általában az ötletszerűség jellemzi e véseteket s ez az ötletszerűség eredményezhette csupán, hogy még az egyszerű törtvonalak konstrukciójában is ahány emléket megvizsgálunk, annyi össze-visszasággal ötletszerű koncepczióval találkozunk.

Szentgotthárd, 1913.

Kémenes Antal.

A KOMÁROMI GÖRÖG-KELETI TEMPLOM FARAGOTT MŰKINCSEI.

A komáromi görög-keleti (szerb) templom több nevezetes műkincset őriz az egy időben oly gazdag, de most már teljesen kihalt komáromi «rác» kereskedők emlékével, melyet különben a feledés homályából kiemelt Jókainak legszebb komáromi tárgyú regénye: «Az aranyember». A szerbek a XVI. században költöznek Komáromba. E mozgalmas évszázad viharáiban a naszádosok közt találjuk őket, a komáromi várat a vizen védő őrség között. A török háborúk lezajlása után lesz Komárom és Győr kereskedő várossá és a XVIII. évszázad végén, majd a napoleoni háborúk alatt gabonakereskedelme talán legélénkebb az országban. A komáromi kereskedők hajói Béctől Belgrádig és föl a Tiszán Szegedig úsznak; egy újabb társadalmi osztály alakul ki e révén Komáromban: a vontatóké és a hajóácsoké (superok). A fejlődő technika mindezt eltörölte; megjelent a gőzhajó a Dunán s az egykor virágzó gabonakereskedésnek ma már csak emlékét őrzi Komárom városa; a Domonkos (ezek közül való volt az Aranyember, polgári nevén Domonkos János), Pesty, Monászterly, Janicsáry stb. teljesen magyarrá (sőt magyar nemessé) lett családokra már alig emlékeznek.

A komáromi görög-keleti egyház talán akkor állott virágzása tetőpontján, mikor II. József idejében a szerzetesrendek eltörlése után temploma részére megszerezte a majki kamalduli szerzetesek templomának faragott szentélyskéit (stallumok), a XVIII. századi barokk kis plasztikának e legszebb emlékeit.

A kamalduli atyákat Esterházy József gróf, a tatai és tóvárosi hitbizományi uradalmak megalapítója telepítette le Majkon, melynek birtokjogát 1733-ban nekik ajándékozta.* Majk Tatától délre fekszik a vadregényes Vértések erdőkoszorúzza hegyei közt. Itt éltek a kamalduli szerzetes atyák 1735—1784-ig.

1. kép.

Történetüket külön monografia dolgozta fel. Templomuk 1770. évben készült el.** Ennek a berendezését gazdag patronusaik és patronáik tették fényessé, kik közt az Esterházy, Cziráky, Gyulay, Berényi, Erdődy grófi, Bárányay, Sző-

* Dr. Nitsch Árpád János: Majk. Győr, 1910.

** Nitsch i. m. 53. l.

rényi, Hártvigh és Hunyady bárói családok tagjai szerepelnek, kik a remete életet élő kamalduli atyák részére egy-egy czellát alapítottak. A czellák kettős sorban vonulnak egymással szemben, mintegy utcát alkotnak, melyet a hatalmas méretű foresteria zár be. Ebben a széles U-alakú utczában épült a fő-

2. kep.

templom (minden czellának megvolt a maga kápolnája), melynek ma már csak a tornya áll. A czellák ma is megvannak, a kolostor töépülete Esterházy Móríc gróf vadászkastélya, honnan remek kilátás nyílik a gyönyörű Vértésekre.

A majki remeteséget is feloszlatta II. József ismeretes rendelete ; a templomot annak berendezésével együtt felbecsülték és királyi biztos közbenjöttével elárverezték. Az árverésen megjelent a komáromi gazdag görög-keleti szerb

egyház küldötte is, a ki a szentély remek faragású stallumait vásárolta meg a komáromi templom számára az 1785. évben.

A stallumokat tehát Komáromba szállították és a görög-keleti templom ikonosztázától jobbra és balra állították fel, mint az első képünkön látható. (1. kép.) Megjegyzendő, hogy az egyszerűbb szószerű és a vele szemben levő mennyezetes díszszerű (patronus vagy püspök részére fenntartott hely) nem a majki templomból való. A komáromi ráczok azután — nagy kárára a műemlékeknek — saját templomuk számára átalakították a faragott szentélyszékek hátsó támláit és a falat borító faragványokat templomfaluk méreteihez alkalmazták. Ez alkalommal a faragványok egy része áldozatul esett az új elhelyezésnek.

Az összes faragványok egyébként annak a szentnek legendaköréből merítik tárgyukat, ki a kamalduli rend alapítója volt. Főbb vonásokban tehát Szent Romuald életét kell ismernünk,* hogy a faragványokon ábrázolt képeket megértsük.

Szent Romuald a X. században élt, Ravennában 950 körül született főrangú családból. Apja Sergius egyik közeli rokonát párviadalban megölte. Ezt a párbajt Szent Romuald is végignézte atyja parancsának engedelmeskedve és megborzadt annak tragikus kimenetelén. A classei kolostorba vonult negyvennapos penitenciára Szent Apollinarius ereklyéihez. Itt megkedvelte a szerzeteséletet és egy csoda (Szent Apollinarius ravennai vértanu püspök megjelent előtte) arra bírta, hogy a kolostorban maradjon. A classei benczés kolostorban folyó élet azonban nem tetszett neki és miután hasztalan figyelmeztette a Sz. Benedek rendje követőit a rend szabályainak megtartására és szentebb életmódra, onnan megválni volt kénytelen. A veneziai szigetségen élt egy Marino nevű remete és ennek oldalán tanulta a fegyelmet, gyakorolta a lemondást és az önsanyargatást. Sokat szenvedett a nyers és vad remetének különczködéseitől, rossz modorától. Urseolo Péter velencei doget a lelkiismereti furdalások üldözték a mód és eszközök miatt, a hogy a köztársaság élére került. Egyházi férfiakhoz fordult tehát, Guarin francia apát és utóbb Romuald is penitenciát ajánlottak neki. Meg is fogadta a tanácsot és Romuald is elkísérte francia földre Urseolt és ott remetéskedett. Közben atyja Sergius is megtért és Ravennában szerzetes lett, vétkeiért vezekelt. E hírre meztláb gyalogolt Ravennába s a közeli clanci zárda apátjává választotta a szent életű férfit, ki e tiszttel a császár — III. Ottó — határozott kívánságára is elhárította magától, s csak a ravennai zsinat határozatának engedelmeskedett, midőn az apáti botot elfogadta. Később a császár gyóntatója lett, apáti hivatalát letette, zárdákat alapított, szent életet élt és vértanuságra törekedett, de erre nem nyílt alkalma.

Szent Romuald több zárdát alapított, ezek közt legfontosabb a kamalduli, melyről rendje is elnevezését vette. Ez az Appenninek közt Firenzétől keletre az arezzói püspökség területén fekszik kies völgy ölében. Maldulus nevű polgár tulajdona volt ez a föld, innen a neve campus Malduli, összevonva cam-Malduli, Camalduli.**

* Szentek élete I. Irta Zalka János. Eger, 1860. 209—213. l.

** Hieron. Cam. Vita S. Romualdi, cap. X, 61.

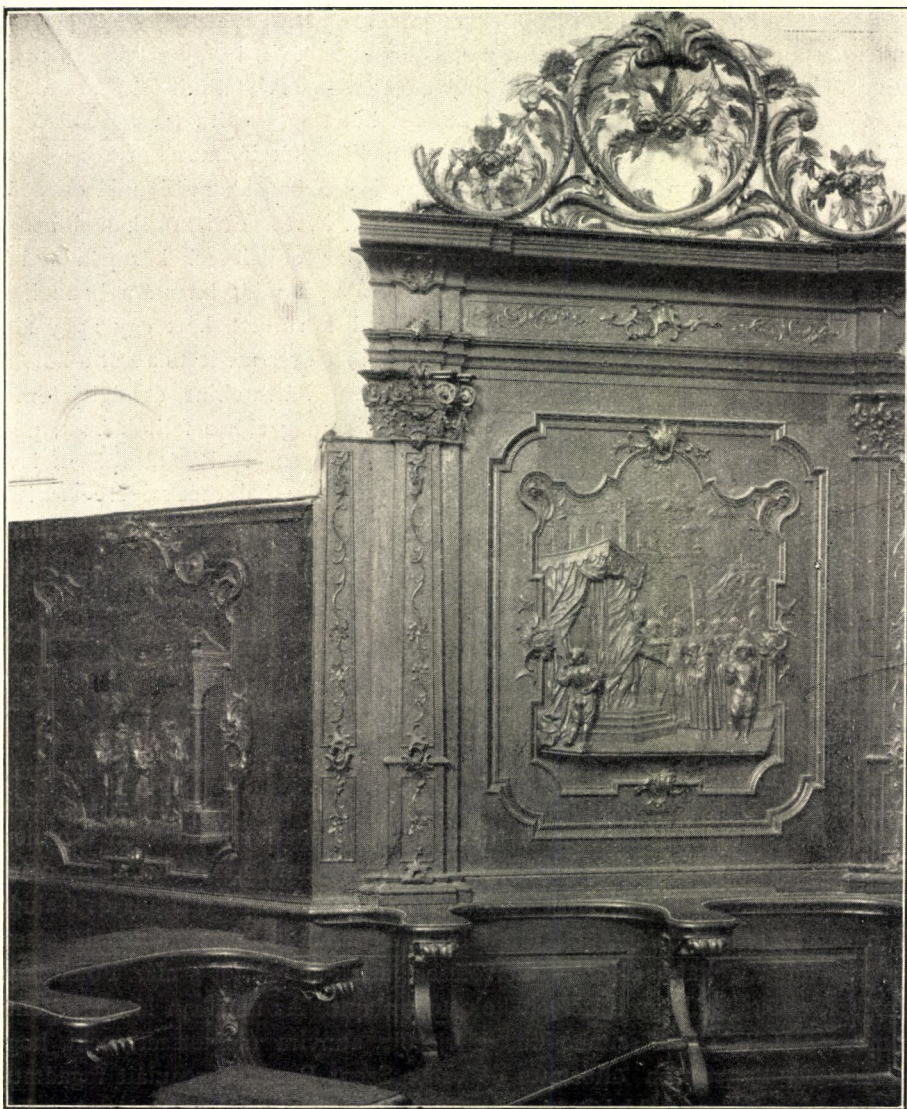

Elete folyását és csodáit elbeszéli a majki templom stallumai, melyek az alábbi sorrendben vannak a komáromi görög-keleti templomban felállítva. A templom ikonosztázától balra eső falához a szószékig a stallumok támaszkodnak és pedig négy ülés, előtte imazsámolylyal és paddal. A stallum ez a része — beleszámítva a két könyököt is — $162 + 55 + 246 = 463$ m. hosszú, magassága a felső párkányig 3.12 m., az ezen nyugvó diszítések magassága 0.50 m. A szószékig négy ülőhely van rajta elhelyezve, ezek előtt a könyöklő pad imazsámolylyal 3.60 m. hosszú, magassága 1.20 és a közepén, hol a rituale vagy evangélium foliánsai találtak helyet, 1.40 m. A stallum hátsó támláját két kép, az előtte levő pad előrészét szintén két kép ékesíti. (2. kép.) A felső két képet díszes keret veszi körül és minden kép két hármaskorintusi kapitélben végződő oszlop közé van iktatva; az oszlopon barokk motívumú czirádák futnak végig, magát a képet letompított sarkú keret veszi körül, melyben a második keretet találjuk díszes kiképzésekkel az oldalléczek közepén és két felső sarkán. Ez a kép Szent Romualdot ábrázolja, a mint imazsámoly mellett térdel, előtte kereszt, háta mögött fapalánkkal körülvett kert egy nagy álló kereszttel. Az imazsámoly mellől pálmafa nyúlik előre, mellette a kút a kötélre akasztott vederrel. A szent térdeplő helyzetéből hátratekint és égi jelenést lát: Szent Apollinárius püspök és vértanu jelenik meg előtte felhők közt, püspöki pásztorbottal kezében és püspöksüveggel fején. A barátcsuhában levő szentet mellére érő hosszú szakállal ábrázolja a művész, balkezét szívére szorítja, jobbját a látomás felé nyújtja meglepetése jeléül. A háttérben kis kápolna látszik, messze a távolban hegy ormán épült vár körvonalai mosódnak el a képen. Méretei: 1.00 m. széles és 1.15 m. magas.

A második kép a stallumok támláján egy látogatást ábrázol. Szent Romualdot meglátogatja egy lovag, csatlósa két lovat tart kantárszíjánál fogva, a lovak lábainál két kopó. A lovag — az említett Maldulus — mély meghajlással üdvözli Romualdot, ki bő kámzsában, vállára eső csuklyával, szintén, meghajlással nyújt kezét a páncélba öltözött, födetlen fejű lovagnak. Romuald mögött egy remetetársa áll mint mozdulatlan nézője a jelenetnek. A kép nem mond sokat, annál többet fejez ki a háttér, hol Szent Romuald álma van megörökítve. Szent Romuald a sitrai zárdában nagy penitenciát tartott és utána az Appenninekre vonult vissza remeteéletre. A vadonban elfáradt és elaludt. Álmában az égi erő lépcsőt látott felnyúlni (ez Jákob lajtorjájára emlékeztet) melyen fehér ruhába öltözött szerzetesek jártak-keltek föl s alá. Fölébredve álmából, eltökélte, hogy e helyen kolostort alapít. Az álmában látott hófehér kámzsa, a tiszta élet e szimbolikus kifejezője, annyira megtetszett neki, hogy szerzeteseit ily ruhába öltöztette és velük Szent Benedek reguláit fogadtatta el, melyeket szigorú toldalékokkal is kiegészített. Ezt a jelenetet látjuk a kép hátterén kidomborodni. A hegy oldalán gyér fenyőfák jelképezik az erdőt, a hegyoldalban egy remete áll; föllebb egy alvó alak látható, a Romuald, fölötté az égbe vezető lépcső föl- és lejáró fehér alakokkal. A csodálatos távlat, melynek messzeségébe nyúlik a kép, igazán megragadja a figyelmes szemlélő képzeletét. A háttér jobboldalán tengeren úszó gályákat látunk és egy tengerparti város tornyait, mely Veneziát juttatja eszünkbe a Campanileval.

Az alsó képen jobbról Szent Romuald van ábrázolva, a mint barlangban ül, előtte halálfej, maga könyvből imádkozik. Két remete-társa előtte térdel összekulcsolt kezekkel, másik kettő mögöttük áll és könyörögnek hozzá. Ennek okát is megtudjuk a képről. A háttérben viharzik a tenger, a hullámok ma-

3. kép.

gasra tornyosulnak, rajtuk két kis vitorlás hánykódik. A villámok cikázva csapnak a tengerbe. Messze a távolban város tornyai látszanak. A remeték bizonyára arra kérik, hogy imádkozzék a hullámok által hányatott hajók utasaiért, mit bizonyára meg is tett Romuald. A kép téglalap-alakú, egyszerűbb

keretbe van beillesztve, melyben díszesebb második keret foglalja be, díszesen kiképzett sarkokkal. Méretei 1'06 m. hosszú, 0'65 m. magas.

Ugyancsak alulról balfelől egy baldachinnal fedett trónuson, melyre három lépcső vezet, ül a török, vagy talán inkább szaraczén fejedelem, fején

4. kép.

turbán, bő öltözetben, oldalán kétoldalt alabárdos testőrök (a felőlünk állónak feje hiányzik). A trón előtt egy püspöki ornátusba öltözött egyházfejedelem áll, mögötte három alak, kik közül egyik szintén mohamedán. A háttérben égő máglya, előtte a püspök áll a lángok közelében, a sokaság leborul előtte.

Messzebb a háttérben két kivégzést látni, egy-egy térdelő alak háta mögött a pallossal sujtani kész hóhérral; két hegy, ormán várakkal, fejezi be a kép háttérét. Itt bizonyára a keresztények vértanúságáról emlékezett meg a művész, melyet a szaraczenoktól szenvedett, kik akkor (Szent Romuald idejében) Itália déli részein és Sziciliában éltek.

A templom baloldalán közbe van iktatva a szintén barokk szószék, mely ezekkel a faragványokkal összefüggésben nincsen és első képünkön látható, azt eredményezte, hogy a falatborító faragott burkolatot hozzászabták és a szószék alakjához képest kivágták. Alatta két szék van. Mellette folytatódik a sarokburkolat az ajtóig. Ezen túl újabb kép következik, mely a tornyot tartó boltozatig födi a templom falát. (3. kép.)

Ezen, a baloldali képek sorrendjében ötödik ábrázoláson Szent Romualdnak III. Ottó császárral való találkozása van megjelenítve. Szent Romualdnak Frankhonból való visszatérése, ájtatos élete, vezeklése messze földön hírül ment és eljutott a császárig. A classei zárda mellett elterülő erdőségben élt remeteéletet és a szentéletű embert a benczés zárda szerzetesei apátjukká választották. Romuald azonban nem vágyott semmiféle kitüntetésre, visszautasította a választást. Az akkor történetesen Ravennában időző ifjú császár magához hivatja a szenthírű remetét és ezt a jelenetet ábrázolja ez a kép. Baldachinos trónszékéről felállott a császár és a trón lépcsői előtt alázatos főhajrással megálló Romuald elé lép. A trón két oldalán alabárdos testőrök, a két főalak körül fegyveres udvari nép és két szerzetes. A császár jobbkezeben jogart tart, a balkezevel kérdő mozdulatot tesz. A háttérben oszlopcsarnokos épület körvonalai, a távolban a hegycsúcson emelkedő vár elmosódott körvonalai látszanak. A kép alatt két ülés, valamikor pad is lehetett előtte, de itt a hely szűkének áldozatul esett. Ezen a képen egészen jól látszik a faragvány megcsonkítása; baloldalának a kapitélig terjedő felső részét levágták, a mely a boltozat útjába esett. Szerencse még, hogy a felső párkány felett álló gazdag ornamentikával megrajzolt faragvány, mely egy nagy körbe foglalt rózsacsokrot ábrázol s a körhöz kétoldalt támaszkodó félköröket szintén rózsacsoportokkal tölti ki, épségben megmaradt. Egyébiránt ez az oromdíz a leggazdagabb a különben diszkrétan alkalmazott párkánydiszítések közt és a stallumoknak eredeti helyükön bizonyára középső részét ékesítette.

Ugyanilyen sorsra jutott a burkolat további része, melyet jóval a főpárkányon alul elfürészelték egészen a kép belső kerete felső diszítéséig. Ez a rész ugyanis közvetlen a boltozat alá jutott. A homályosan látható képen oszlopos előcsarnok alatt áll Gerbert (a későbbi II. Szilveszter pápa), Ravenna érseke, hermelinpalást ömlik le vállairól, fején hercegi korona; előtte áll az alázatos megjelenésű Romuald, kit két szerzetestársa követ. Az érsek jobbkeze mutatóujját figyelmeztetve intve fölfelé tartja, balkezeit mellén nyugtatja. Rábirni igyekszik arra, hogy a classei zárda apáti tisztét tartsa meg. Az alázatos Romuald vonakodik és e tisztét leteszi az érsek kezébe. A kép elő részén látható ülés a templom ikonosztáznak szemben esik s e padokról az ismertetés végén lesz szó. Az oldalburkolat magassága 2'87 m. a párkányig, szélessége 1'77 m., a levágtott rész magassága 2'15 m., szélessége 1'28 m.

Attérve a templom jobboldalára, ugyanolyan beosztású stallumokat találunk az ikonosztáz jobboldalán is, mint az elől tárgyalt baloldaliak. A képek itt is két korintusi hármaskapitélben végződő oszlopok közé vannak elhelyezve. Fölöttük szalagdiszítés fut végig, melyen a gazdag diszítésű főpárkány nyugszik.

5 kép.

Az első kép (4. ábra) a stallumok támláján egy házat ábrázol, melynek oldalfala nyitva van. Terített asztal előtt ül egy gazdag nemes, fején főveggel, az asztal mellett nyitott pénzes láda tele pénzes zacskókkal; az asztalon garadába rakott és kiolvasott, sorba rakott pénzdarabok láthatók. Szt. Romuald

nyit be az ajtón egy gyermekkel és összetett kezekkel kér segítséget. Alakját csuklyás kázmza borítja. Az ajtó előtt az érdeklődők serege áll és várja Romuald közbenjárása eredményét. A háttérben látható munka megfejtí a kérelem okát. A hegyen építkezés folyik, munkások köveket faragnak, építő anyagot talicskázna és látjuk, a mint egy kolostor építkezésének körvonalai bontakoznak ki előttünk. Erre a célra kér Romuald kegyes adományt.

Az e képet követő sarokburkolat tábláinak ornamentális díszai elég jól láthatók. Utána ismét III. Ottó császárral való jelenetet ábrázolja a következő kép. A háttérben látjuk, a mint egy hirnök megy levéllel a cellájának ajtaján kilépő Romualdhoz és átnyújtja a császárhoz idéző levelet. A kép előrészen fogadja a császár. Oszlopokon nyugvó sátor függönyei közül lép elő a császár páncélba öltözve, fején koronával. A szent földetlen fölvel magyaráz valamit a császárnak, mint a taglejtéséből látható. Romuald volt III. Ottó gyóntatója és korlátlanul uralkodott lelke felett. Egy szószegéseért megfeddette és nyilvános vezeklésre kényszerítette a császárt, a ki mezítláb ment fel Gargano hegyére Szent Mihály templomába penitenciát tartani. Ezt ábrázolja képünk. Szent Romuald egyenes alakja, fölényes mozdulata a megalkuvást nem ismerő lelkipásztor alakját jeleníti meg. A császár mozdulatán az látszik, mintha mentené magát. A kép háttérében látható a kivégzés jelenete (Crescentiust, Tivoli védőjét, adott szava ellenére lefejeztette a császár), mellette a hegyi úton két öszvér poroszkál és gyaloghintót czipel föl a hegyre, melyen a vár látszik. A távolban a tenger látható. A két kép alatt öt ülés van elhelyezve, előttük a pad könyöklővel, közepén emelkedettebb részzel a szent könyvek számára, mint az ikonosztáz jobboldalán. Méretek szintén egyeznek.

A térdeplő szék előrészen két képet látunk. Az első (baloldali) képen a tenger partját látjuk, melyet meredek hegyek öveznek. A tengerről hajó közeledik a part felé, hol nép várja az érkező hajót.

A második (jobbaldali) képen az a jelenet van megörökítve, mikor Romuald a rablók kezébe kerül. A háttérben emelkedő hegy csúcsán vár látható, a vár alatt fegyveres csoport. A közepén két fegyveres közt látható Romuald alakja, a mint a fegyveresek megragadják vállánál fogva, de a szent szeliden néz rájuk és utóbb szelidsége lefegyverzi őket.

A jobbaldali stallumok közé egy mennyezetes, hercegi koronában végződő karosszék van elhelyezve, a szószékekkel szemben, mely szintén nem tartozik a majki templom faragott műkincseihez. A mellette levő sarok után folytatódnak a stallumok $31 + 3.35 + 1.65 + 1.37 = 6.68$ m. hosszúságban (az utolsó 1.37 m. méret a levágott rész, mely a boltozat alá került. Ezen az oldalon hét ülés van a falat borító támlák alatt, melyekre három kép esik.

Az első a szent halálát ábrázolja. (5. kép.) Ez Val de Castroban következett be, a hova visszavonult, hogy a halálra készüljön. Itt egy kis kápolnát épített magának és egy cellát. Élete utolsó napján a mellette levő két szerzetesnek azt mondta, hogy hagyják magára és csak másnap jöjjenek hozzá. Nem akarták zavarni, de nem távoztak el, hanem a cellán kívül hallgatóztak. A szent sóhajtozott Istenhez, egyszer azután elcsendesedett. Ekkor benyitottak hozzá és a mint lámpásukkal bevilágítottak, a szentet holtan találták a cella

földjén fekvő. Ezt a jelenetet tünteti fel a kép, háttérben hosszú halotti menetben a papok vállaikon viszik Romuald koporsóját, fel a hegyre épített templom kriptájába. A kép felső része pedig a szentnek mennybejutását tünteti fel; két szárnyas angyal repül vele az égbe, a szent álló helyzetben, kezeit

6 kép.

magasra emelve imára kulcsolja. Itt ismét a távlatnak mesterei beállításai lepi meg a szemlélőt.

A következő képen Szent Romualdot (6. kép) mint szónokot látjuk. Az Isten szabad ege alatt egy dombon álló fa tövében tartja szent beszédét. Alakját szemben látjuk és jobban megfigyelhetjük. Földig érő csuha van rajta, vállán

leomló palást, balkezében a keresztet tartja, jobbát magasra emelve szónoki gesztussal nyújtja előre. Balról két alak áll, az egyik világi, ki egy fának támaszkodik, süvegét hóna alá szorítja, mellette egy papi ember, kit elragadott a szónokiat ereje, mi taglejtésével jut kifejezésre. A fa alatt és a fától távolabb a domb alján figyelő, ájtatos tömeg csoportosul, mely feszült figyelemmel hallgatja a szent szavait. A háttérben magas hegyek zárják el, egyiknek oldalán kápolna, a másik csúcsán vár emelkedik.

A templom baloldalán az utolsó kép ismét a boltív alá került és azért ennek felső része is áldozatul esett a templom beosztásának. A különben elég

7. kép.

gyengén megvilágított képen templom belseje tűnik szemeink elé. A magasabbban fekvő szentélyben az oltár fölött feszület függ, az oltár fölött nagy fényesség a keresztből sugárzik ki, mely egy papi ornátusba öltözött alakot ábrázol; felülről jobboldalon a nap sugarai világítják meg a jelenést. Az oltár előtt a szentélyben térdelő, nyirott fejű papi alakok elragadtatva nézik a csodát, az alul, a templom hajójában félkörben térdelő kámzsás és csuklyás szerzetes-csoportban három álló alak taglejtése elárulja, hogy itt valami természetfölötti dolog történt. Szent Romuald jelent meg szerzetestársainak. A kép jobboldalán czellában imádkozó barát alakja látható.

A stallumokhoz tartozik az a két faragott templomi pad, a mely a tor-

nyot tartó boltív előtt az ikonosztázzal szemben van felállítva úgy, hogy köztük folyosó vezet a templom hátsó részébe.

A baloldali pad (7. kép) hossza 2'45, magassága 1'05, közép magassága 1'15 m., három ülőhely van benne kényelmes kartámlákkal. A térdeplőnek közepén emelkedés van és külső részén egy oszlop két tagozatra osztja a mezőt. Mindegyike egy-egy kép (92 + 65 cm.) jutott. A szemlélőnek jobbfelől

8. kép.

eső kép hegyes vidéket ábrázol remetelakásokkal. Előttünk egynek oldala nyitva van és látjuk a kis zugolyban térdeplő remetét. A cella mellett kereszt, alatta tűzrakás edénnyel, melyben egyszerű ebédje fő; sövényfonat, bizonyára a czellának télen való befödésére. A hegyoldalban barlangot látunk, melynek szintén van egy remete lakója, a magasban szintén. A balfelől eső kép ugyanily jelenetet tár elénk. Czölöpökből és fatörzsekből durván összetákolt kunyhókban egyik remete a földre dölve elmélkedik, a másikban térdel és ájtatosko-

dik; fennebb két barlangot látunk szintén remetékkel, kik térdre borulva imádkoznak. A tennsikon pásztorok nyáját legeltetnek és egy kökereszt előtt térdelnek. Az eremitage van itt megörökítve, a kamalduli remete szerzetesek életmódja, melyet a középkorban folytattak s a melytől később meglehetősen eltértek, mert mint említettük, Majkon minden remetének külön háza volt két szobával, konyhával, éléskamrával, inasszobával, kápolnával és kerttel.

A jobboldali pad (8. kép) hossza 1.50, magassága 1.05 m., közepén szelid íveléssel, mely alatt az Esterházy-czímer látható, a koronából fellépő szárnyas griff, mely jobb első lábával kivont görbe kardot, baljával pedig három rózsát tart. A címERPajzson nyugvó korona fölött püspöki kalap nyugszik, mely kétségtelenné teszi, hogy Esterházy Imre gróf nyitrai püspök címere, ki akkor az Esterházy-családból egyedüli főpap volt. A padban két ülés van.

A faragványok tölgyfából készültek s a kemény anyag kemény munkát adott a művésznek, kinek nevét nem tudjuk. Munkájáról azonban a legnagyobb elismeréssel kell nyilatkoznunk: a képek festői elrendezése és beállítása szempontjából. Egy bizonyos, hogy kitűnően rajzolt, mert alakjait — a kosztümbeli anakronizmustól eltekintve — kifogástalanul ábrázolja. A faragványoknak még egy kiváló bece van, a képek nagyszerű távlata, melyből az előtérben álló plasztika teljes érvényre jut. Háttér motivuma ugyan nem vall gazdag invenczióra, mert többször bocsátkozik ismétlésekbe (a tengerparti város képe, hegyormok csúcsaikon várral, maga a tenger stb.). Mindezeket figyelembe véve, látjuk, hogy elsőrangú művészi munka ez s barokk műemlékeink közt egyike a legjobbaknak.

Az ábrázolások figurális részétől eltekintve, stilizált faragványokban is nagy stílusbeli készséget, rajztudást árul el. Tanuskodnak erről a párkánydiszítések, a korintusi kapitélek, az ezeken végig futó szalagdiszkek, a keretek gazdag ki-képzései és a párkányzat alatt vonuló frizek.

A stallumok architektúrája masszív, a székek nemcsak erősek, de kényelmesek is; ülőlapjaik felhajthatók. A szerkezeti rész sehol nem teng túl a művészi elem és a stílus rovására.

A komáromi görög-keleti egyház felajánlotta e műemlékeket vételre az államnak. Erről értesítettük az Műemlékek Országos Bizottságát és az Iparművészeti Múzeumot is. A komáromi múzeumnak nincsen anyagi ereje e műtárgyak megvevására, melyeket kár volna külföldre vándorolni hagynunk.

Dr. Alap: Gyula.

BELGRÁDI TÖRÖK EMLÉKEK.

I.

DAMAD ALI PASA NAGYVEZIR SÍRKÖVE 1741.

A M. N. Múzeum előcsarnokában van egy négysoros török föliratos fehér márványlap, melyről a régiségtári Kalauz 1912-iki kiadásában (15. lap, 275. szám.) ez olvasható: «Török felirat. Emin költő dicsérő éneke Mustafa

belgrádi pecsétőrré, ki a csatában esett el, 1740-ből (török számítás szerint 1153), az eredeti kövön a felirat kissé megrongált.» Mikor s honnan került a sírtábla a M. N. Múzeumba, nem tudni. Említi azonban Berkeszy István délmagyarországi múzeumőr a temesvári *Történelmi és Régészeti Értesítő* 1909. évfolyamában közölt «Török fölíratos emlékek és sírkövek Temesváron és környékén» cz. cikkében (151. lap) s azt mondja róla, hogy a sírkő 1840-ben még megvolt a soborsini uradalmi könyvtár termében, a midőn t. i. ismertette Hammer Antal, cs. és kir. keleti tolmács a *Temesvarer Wochenblatt* 1840 szept. 5-iki számában (110. lap), kinek német fordítása után a négy pár versű sírföliíratot ekkép magyarosította: «Allah adjon szerencsét Mustafának törekvésében; jámbor törekvéseiben segítse meg őt mindenkor. Mint műhüldárja a nagyvezérnek, eltemettette a martyrt (mint a ki t. i. elesett a hitetlenek elleni harczban) itten, bizonyítva hűségét. Midőn pedig mint defterdár jött vissza Belgrádba, hálásan kápolnát építtetett neki. Emin (t. i. a fölírat szerzője) e versben adja az alapítás évét:

«E kápolna emeltetett Musztafa Schemi törekvései folytán.» A jegyzetben: «A verssor betűi — az eredeti szövegben — adják az alapítás évét, mely a Hedzsra szerint 1154. Ennek a mi időszámításunk szerint megfelel az 1741.» A «*Temesvarer Wochenblatt*» 1847 előtti évfolyamai hiányzanak a M. N. Múzeum hírlapkönyvtárából s így Hammer cikke helyett Berkeszire hivatkozva mondjuk, hogy Hammer tévesen Tschorlity Ali pasa sírkövének tartja az emléket, ki az 1716 augusztus 13-iki pétervárad-i ütközetben homlokán golyótól találva, halálosan megsebesült, a csata színhelyéről emberei Karlóczára szállították s ott még aznap elhunyt, másnap aztán Nándorfehérvárra vitték holttestét s ott műhüldárja (pecsétőre) Musztafa aga Szulejmán szultán mecsetének előudvarában földbe tétette s midőn 25 évvel később, mint defterdár tért vissza Nándorfehérvárra, türbét emelt a nagyvezér sírja fölé s az említett, márványból vésett sírföliíratot készítette Emin költővel.

A fölírat nem nevezi meg a csatában elesett nagyvezért, de más nem lehetett, mint az 1716-iki pétervárad-i ütközet halottja, a mely csata török adatok szerint 1128 Saban hó 17-ikén vagyis a mi számításunk szerint 1716 aug. 15-én történt. Egy évvel később ugyanis Nándorfehérvárt elvesztették a törökök s csak 22 évvel később, 1739 aug. végén foglalták ismét vissza, a mikor aztán a «vértanú» pecsétőre, már mint defterdár került vissza s az addig jeltelen sírt emlékekkel látta el. Az 1716-iki nagyvezér azonban nem Csorlics Ali volt, a ki 1706 május 3-tól 1710 június 15-ig viselte e méltóságot, hanem mint Hammer József «*Geschichte des Osmanischen Reiches*» (VII. k. Pest, 1831, 623. l., v. ö. még 173. l.) írja a nikaeai Damad Ali pasa, ki 1713 április 17-én váltotta fel Ibrahim Khodsát. Hogy került Nándorfehérvárról Soborsinba a sírkő: nem tudjuk. Berkeszy

szerint valószínűleg az 1789/90-iki török hadjárat idején vitte, mint tropheumot az osztrák-magyar hadsereg valamelyik főtisztje, talán a soborsini Forray család egyik tagja, soborsini birtokára. A M. N. Múzeumba a negyvenes évek elején kerülhetett.

A fönt s alant lombozatos díszű vörhenyes szürke márványlap mag. 63 cm., szél. 76 cm., vast. 4—5 cm. Fényképes másolatát itt adjuk:

DAMAD ALI PASA NAGYVEZIR SÍRKÖVE 1741-BŐL.

A négy pár versből álló fölirat Ómer Feridoun átírása és fordítása szerint a következő:

Átírva:

Hakk, Musztafa aghamizîn ikbâlini
esszin füzün ★ Her kjâr-i-çajrinda anî
kilszun muvaffak dajmâ.

Szadr-i-sehîdin îzz ile, csünki mü-
hürdâri idi. ★ Bu kabîrda defn edüp
onu, etmis iszbât-i vefâ.

Magyarul:

Az Igaz (isten) Musztafa aghánk jó-
létét tegye bőséggé ★ Minden jám-
bor törekvését koronázza sikerrel min-
denkor.

A vértanú fővezért iránt, mert mü-
hürdârja (pecsétőre) volt ★ Ebbe a
sírba eltemetvén, bebizonyította hűsé-
ges érzését.

Sindi Belgráde gelüp, devletle defterdár olur. ★ Nán ü niemetin bilüp, bu sürbeji etti biná.

Bir mîszrae ile szöjledi tárix-i-bün-jádin Emín. ★ Szad dzsehd ile bu sürbeji japti Semmí Musztafa.

Most visszajött Belgrádba, nagy méltósággal, defterdár (kincstartó) lett ★ Hálásan ezen türbét építette neki.

Egy sor félversben szólt ezen építmény keletkezéséről Emin ★ Százszoros buzgalommal készítette ezen türbét Semmi Musztafa.

1154.

1741.

Fegyzetek:

Hakk = igaz és jog: itt az Igaz Istent jelenti.

Kilmak = csinálni, Kilszín vagy Kilszun csinálja = tegye; *Kilszín muvaffak*: csinálja, tegye sikeressé; minden jótékony dolgaiban tegye Musztafa aghát sikerült ügyek tulajdonosává; *Szadr* = mell és innét elsőséget is jelent *szadr-i-aazam* az elől ülők legnagyobbika és ebből rövidítve: *szadr* (minthogy a mell is elől van) annyit jelent, mint egy egyesület (az államtestülettől kezdve a legkisebb hivatott embercsoportig) legfelsőbb princípálisa. De valamennyi között az *aazam* = legnagyobb; az a Konstantinápolyi *szadr-i-aazam*. Mindezen magyarázatok mellett is, ebben a fölíratban említett *szadr* szó jelentheti a nagyvezért = *szadr-i-aazamot* is; a kik sorából már sokan hullottak el a harcztéren.

Sehid = vértanú; *szadr-i-sehid*: a fővezér, a ki a harczban elesett, minden müzümánt a *sehid* címmel ruháznak fel, a ki a harczban esett el, vagy bármi úton ilyen ügyek során végzi életét, még az a közlegény, vagy még annál is közönségesebb, mint például, a ki ilyen alkalommal önkéntesen vagy kényszerítve végzi a legalsóbb rendű teendőket is. Az uralkodótól kezdve valamennyi pasa, bej, efendi, agha, szolga, szekeres, még az asszony és valamennyi gyerek; az mind *sehid*, ha ilyen veszedelemnek esik áldozatul. Ugyanilyen minőségekben, a ki a veszedelemtől, illetve a háborúból életben marad meg, az: «gházi», még akkor is, ha mint nyomorék szabadul ki a hadifogságból, a hova az ellenség hurczolta. Tehát nem győző, hanem a ki harczolt, sőt még állatokra is kiterjed, mint például: párbajt vívott kos, vagy fogoly, vagy kakas, az mind *gházi*, de *sehid*nek nem *sehid*, csak az öntudatos ember.

Etmis idi v. *etmisti* v. *ejlemis* *kilmis* *etmek* = tenni, az *ejlemek* = tenni, *kilmak* csinálni, cselekedni ígéből; *etmis* (ejlemis, *kilmis*) = tette, cselekedte, csinálta értelmének felel meg. E szerint *etmisti* *iszbát-vefá*: annyit jelent, mint cselekedte bizonyítását a a hűségnek vagy köteleességtudásnak.

Defter-dár = könyvtartó, (szó szerint *defter* csak füzetet jelent). A «defterdár» cím, ezelőtt századokkal: a mai pénzügyminiszter «málíje-náziri» címével volt egyenlő [ümúr-i-málíje náziri u. m. a vagyoni ügyek intézője (szó szerint: nézője). Az ümúr elmaradhat, helyette a szó végén málí-je ragból értődik az ümúr, mint a málí melléknévben a többest képző nőnemű rag]. De volt minden Deré-béyi-nek (völgy ura = megye gróf) egy-egy *defterdárja*, még pedig a központtól majdnem függetlenül teljesítette hivatási köteleességét. Beszedette az adót saját rendelkezése szerint, ugyan ilyen úton szállította be a kincstárnak. Ilyen volt a belgrádi *defterdár* is.

Nân = kenyér, Isten áldása ; a felebbvaló gondviselése után Istén kegyelméből élvezett javak, melyért való hálájának fejében építette (mert így van; és nem építtette) az elhunyt szadr-i-sehíd (= fővezérnek a vértanúnak) részére. Tehát nem a jó Musztafa agha esett el a csatában, hanem a fővezér, a kinek mint sehíd-nek, (vértanú) ez, a még akkor jólétnek örvendő hátramaradt volt pecsétőre, mint Belgrádnak defterdárja csinált, (mert így van és nem csináltatott) egy türbe v. kriptaszerű mauzoleumot, melyet egy-egy teológus tanuló szokott őrizni és azon türbére, vagy kriptára (mauzoleum)-ra szánt alapítványból tartja fenn magát elég függetlenül valakinek alárendeltség nélkül. Mint-hogy műveltető ígét nem írtak az eredeti táblákon, azért írtam úgy, mint az eredetiben van.

Miszral = párnélküli vers, melynek betűi az évszámot is jelentik.

II.

HADSI BESIR AGA BELGRÁDI KÚTJÁNAK FÖLIRATOS MÁRVÁNYTÁBLÁJA TEMESVÁRON 1741.

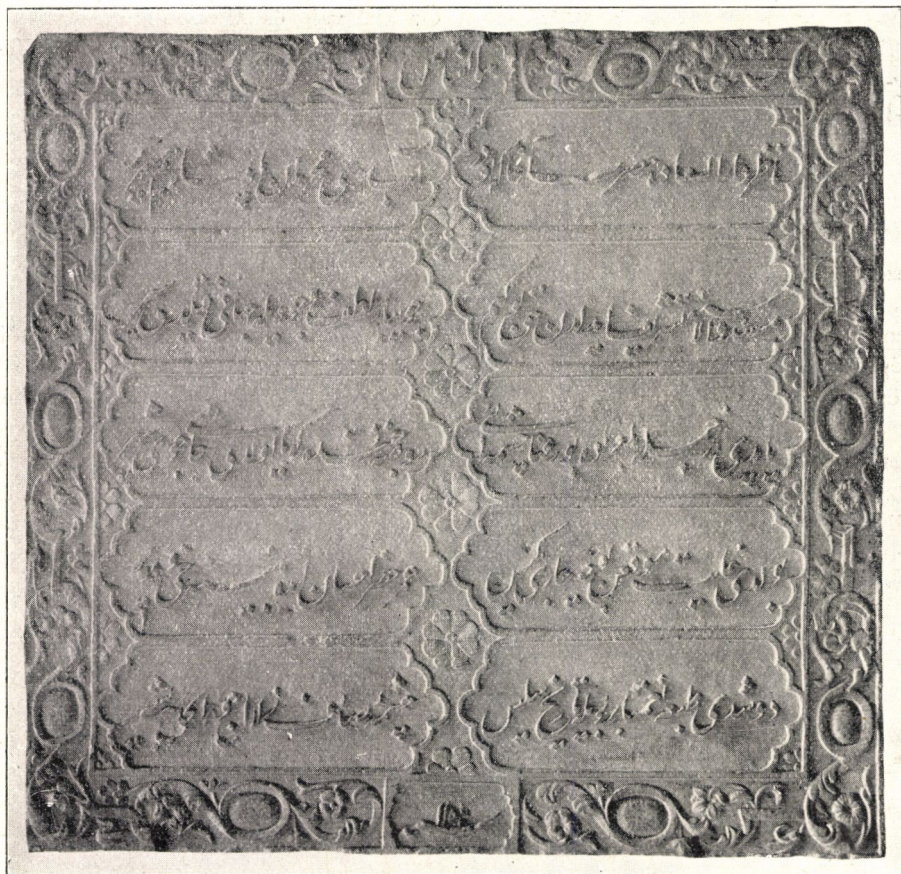
Ugyancsak Dél-Magyarországba került, nyilván ez is az 1789—90. török háború zsákmányakép — Nándorfehérvárról egy fehér márványból faragott, 1 m. hosszú, 74 cm. széles és 0·8 cm. vastag, jó fenntartású föliratos tábla, mely a negyvenes években Temesvárott, a Józsefváros szélén, az ú. n. Polgárreuten, egy gazdasági udvaron feküdt, egyik szögletben, mint fölösleges kő ; később, a hetvenes években asztalnak használták, végre 1877-ben Miletz János tanár és múzeumőr a délmagyarországi Múzeum részére megszerezte s most ezen intézet birtokában van.

Az 1896-ik évi ezredéves országos kiállítás alkalmával ezt is kiállította a temesvári múzeum, s ez alkalomból a M. N. Múzeum régiségtára is megszerezte gipszmásolatát. Mint az előbbi föliratos emléket, ezt is Hammer Antal ismertette a *Temesvarer Wochenblatt* 1840. évf. aug. 29. számában. Leírását s a fölirat megfejtését adja Miletz J. is, de mint Berkeszi István mondja föntebb idézett cikkében, melyben 1. sz. a. (149—150. l.) adja a fölirat ismertetését, sokban különbözik a két fordítás; Berkeszi Hammerét tartotta szem előtt. Hadsi Besir a belgrádi díszkút készítettője, harmincz évig (1129—1159. a mi számításunk szerint 1718—46.) volt Kislár aga (az eunuchok agája) s 1746 jul. 3-án halt meg. Mint Hammer J. mondja (Gesch. J. Osman. Reichs. VII. 627), senki ilyen hosszú ideig nem viselte a Kislár agai méltóságot, mint Elhads Besir, ki abesszinai rabszolgából olyan nagy hatalomra tett szert, hogy 12 nagyvezir neki köszönhette méltóságát. Temérdek kincset gyűjtött össze, de közczélokra is juttatott belőle. A belgrádi díszkúton kívül Konstantinápolyban mecsetet s egy szökőkutat építtetett, könyvtárt s a nagyvezéri palota közelében iskolát alapított, a hol aztán eltemették.

A lombozatos szegélyvel díszített márványtábla öt pár verssort foglal magában, minden egyes verspárt rhombusba foglalt virág választja el. Ezenkívül a felső szegélyben van a bevezető mondás s alul az évszám.

A tábla fényképes másolata a következő:

HADSI BESIR AGA BELGRÁDI KÚTJÁNAK FÖLIRATOS MÁRVÁNYTÁBLÁJA 1741-BŐL.

Átirata és magyar fordítása Omer Feridoun után Hammer fordításának szemmel tartásával a következő:

Átirva:

Hüv'el-Fejjáz

Názir-i-Dár'üsz-szeáde hazret-i-agma,
ki o-dur ★ Ábrúj-i-mahremán-i-Pádi-
sáh-i-dzsemm szerír:

Meszned-i-válászine tesrít edeliden
hakk bu kim ★ Dzsújbár-i-lutf-i-vüd-
zsúdíle dzsihání kildí szír.

Japtí ez dzsümle Belgráde bu raaná

Arch. Értesítő. 1914. 2. füzet.

Magyarul:

Ő (Allah) az áldást osztogató
Főfelügyelője a boldogság házának
(háremnek), ő, a ki ★ Arczfénye (bi-
zalmasa) a padisah, a Dzsem trónja
tulajdonosa háznépének.

A mióta csak ragyog a becsület fel-
sőbb hivatásában ★ Létének bősége-
sen áradó kegyével tartja jól a világot.

Ő készítette többek során Belgrádnak

csetmeji ★ Ravza-i-dzsennetde gjúja
öldu dzsájdzsú-j-sír.

Buldu ghájet-i-mevkiin bu zajr-i-
dzsári gūzin ★ Ömr-i-Hizir ihszán ede
bániszine hajj u kadír.

Düstü taba'a, Niemeta bir, bøjle tá-
rix-i-szelisz. ★ Csesme-i-száf-zülál-dzsú :
el-Háddzs Besír.

1153.

eszépen folyó kútfőt ★ A mennyei para-
dicsomban áradozzon, mint tejfolyam.

Megtalálta végső magasztos helyét
ez a jótékony emlék ★ Hizir(hez
hasznló) életet adjon építőjének az
Örökké való és Mindenható.

Az alapítás keltét versben adja Nie-
meti (a fölírat szerzője) ★ Tiszta üde
forrás kútfőt kereső a Hadszi Besír.

1741.

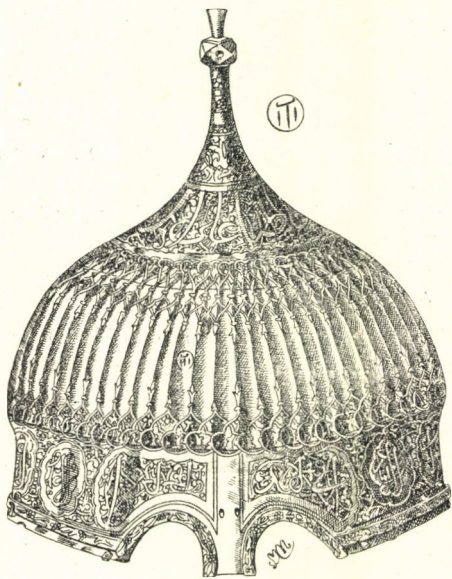
Fegyzetek :

Kıldi szir = tett jóllakottá, tehát: jól tartotta. Ömer Feridoun a követ-
kező magyarázatot csatolja hozzá: A régi költő verseiben előfordul:

tá seved «sír» szir = hogy legyen az oroszlán jóllakott, de nem tejjel, ha-
nem talán vérontással. Itt a *sír* és *szir* szavak forgalma szerepel, mert költői
szépséges fantázia, mely a török irodalomban igen el volt már terjedve, csak
a csalóhangzású szavakkal rímelték, nem is nagyon törődve értelmével, mint
pl. *dilhün* = szív = vér v. is szív, mely vérzik stb. *sír* = oroszlán s az egyen-
lően írt *sír* = tej között csak a kiejtésben van egy kis különbség. Az első
közel az é-hez, még a másik igen éles i. *szir* = foghagyma és *szir* = eltelt,
jóllakott is ilyenforma. Ömer F. így adja a verssor magyárosítását: «A meny-
nyei paradicsomban, mintha ő lett volna helyet kereső oroszlán.» Hammer
A. szerint (Berkeszy magyárosítása után): «mely (kút) áradoz vala, mint para-
dicsomban a tejfolyam.»

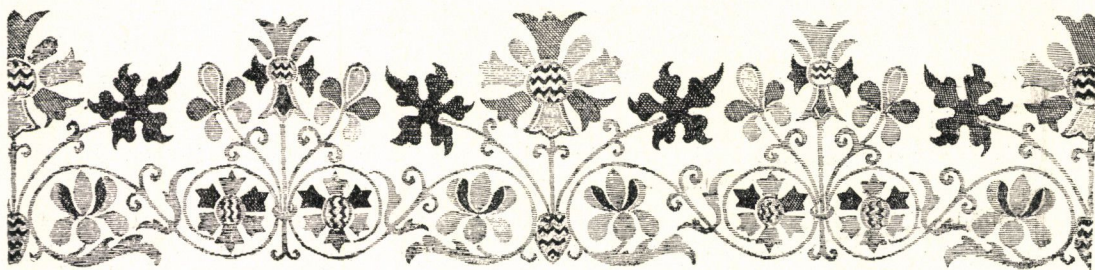
Düstü taba'a Niemeta stb. verssor magyar fordításánál Hammer A. Ber-
keszi értelmezését vettük alapul, a mely Niemetet mondja a vers készítőjének.

El-Hadzs, hadsi, a ki t. i. a Szentföldön járt.

RÉGI TÖRÖK SISAK A M. N. MÚZEUM DELHÆS GYŰJTEMÉNYÉBEN.

IRODALOM.

LUBOR NIEDERLE: Slované starožitnosti. Život starých slovanů. Základy kulturních starožitností slovanských. (Szláv régiségek. Az ó-szlávok élete. A szláv kulturrégiségek alapvonalai.) A cseh tudom. akadémia támogatásával Bursík és Kohout kiadásában. Prága 1913. I. kötet, II. rész. 396—897. l. lex. 8°. 4 műmellékl. 38 tábla 120 szöv. ábrával. (II. közl.)

Az ékszerekre térve (529. l.), kiemeli a sírleletek nagy gazdagságát, melynek alapján a ruhadíszek és a szorosan vett ékszerfélék részletekbemenő iparát is lehetne fejtegetni. Az egész anyagot két csoportba foglalja össze. 1. A gyakorlati célú tárgyak: fűzőtűk, fibulák, kapcsok, csattok, öv és szíjvégek. 2. A szorosan vett ékszerek: diadémok, haj- és halántékgyűrűk, függők, nyak- és karpereczek, gyűrűk, végül a ruhára alkalmazott apróbb tárgyak.

A legtöbb esetben fejlődési sorozatokat állít össze a római időktől kezdve, mert az importált római készítmények gyökeres változást okoztak a szláv kultúrában. Sorra veszi az egyes formákat a Kr. u. első századoktól kezdve, keresi a germánokkal való érintkezés hatását, a népvándorlás és a keleti befolyás nyomait, míg eljut a VIII—XI., illetőleg XII. sz. szlávságának ilyenmű emlékeihez.

Fejtegetéseinek menetét nem követhetjük, csak néhány részlettel rámutatunk eredményeire, a fibula fejlődés kutatása terén.

Valószínű, hogy a fibulák már a római korszak előtt eljutottak a Kárpátok tulsó oldalán lakó szlávokhoz is, mert Germánia keleti részén, Cseh- és Morvaországban a máglyás sírokban, melyeket egyelőre fenntartással szláv síroknak minősít, a fibulák, bár gyéren, de jelentkeznek. Nevezetesen Cseh- és Morvaországban az ifjabb lausitzi és sileziai kultúrában spirális, csólnakos, hárfás, pajzsos fibulák merültek fel, Kr. e. I—II. sz.-ból La-Tèn formájuk is, melyek tudvalevőleg jellegzők keleti Németország máglyás sírmezeire.

A római befolyás legelején a kurta, könnyű *tunicával* együtt jelentkeznek az apró fibulák, még pedig tömegesen, a mi arra vall, hogy a durva szláv rubás-t egyszerre kiszorította a lenge szövettű római ruha s vele együtt bejött a római palást, a súlyos prémes *krzno* helyére. A szláv területen feltárt I—V. sz. Kr. u. római sírokban, kezdve a Közép-Dunától észak felé és keletre Labe Odera mellékén át Közép-Oroszorszáig, mindenütt bőven akadnak fibulák.

Cseh- és Morvaországban I—II. és III—IV. sz. két jól elkülönült typus ismerhető fel az ú. n. dobrichau-i kultúrában, épügy, mint Lausitzban a híres sadersdorfi és reichersdorfi leletekben. Még pedig az egyik typus a La-Tèn forma maradványait tünteti fel (lásd a mű XX. tábláján 1. sz.), melyből a további fejlődés folyamán a római typus alakult ki, s mint ilyen, bőségesen fordul elő az egész Közép-Európában, szinte jellegző a Kr. u. első századokra; ebből fejlődött az ismeretes nauheimi typus, (u. o. 2., 3. sz.) és a noricum-i, főleg a római provinciákra jellegző két csomójú typus, a ritkább ú. n. gall typus peremes pléhfogalattal (XXIII. t. 1—4.), mely néha **S** formájú, svastikaszerű, állatalakú, nem ritkán zománczos is. Ezeket a typusokat a III—V. sz.-ban bronzból való íjjas, **T**-alakú, rhombikus sarokba kifutó talppal bíró, fibulák helyettesítik. (XX. t. 10—11. sz.) Ide csatlakozik a Balti-tenger mellékéről ismert ú. n. vend typus. A szerző nem vitatja ennek szláv voltát, de elfogadja megkülönböztető névül a typus számára, bár arra utal, hogy a vend typus (XX. t. 5., 7., 15.) bőven akad Lausitzban, Cseh- és Németországban is. Ide tartozik az ugyancsak ismert «Augenfibel» (XX. 6. sz.) is, mely Dobrichauban és északon gyakori.

Ezekén kívül Odera és Vista mellett már Kr. e. I—II. sz.-ban jelentkeznek íjjas fibulák granulált gyűrűkkel díszítve (XX. 13., 19.), néha magas sarokkal (u. o. 16. sz.), mintegy átmenetül a német leletekben sokat vitatott *Sprossen fibel*-ekhez. Ugyanott a III. sz.-tól kezdve jelentkezik az az egyszerű íjjas fibula, mely *Algrem* szerint az oroszok közt letelepült gótok műve lenne. A szerző tagadja ennek gót eredetét, mert Dél-Oroszország területén ez a typus igen elterjedt s itt régibb a gótok koránál.

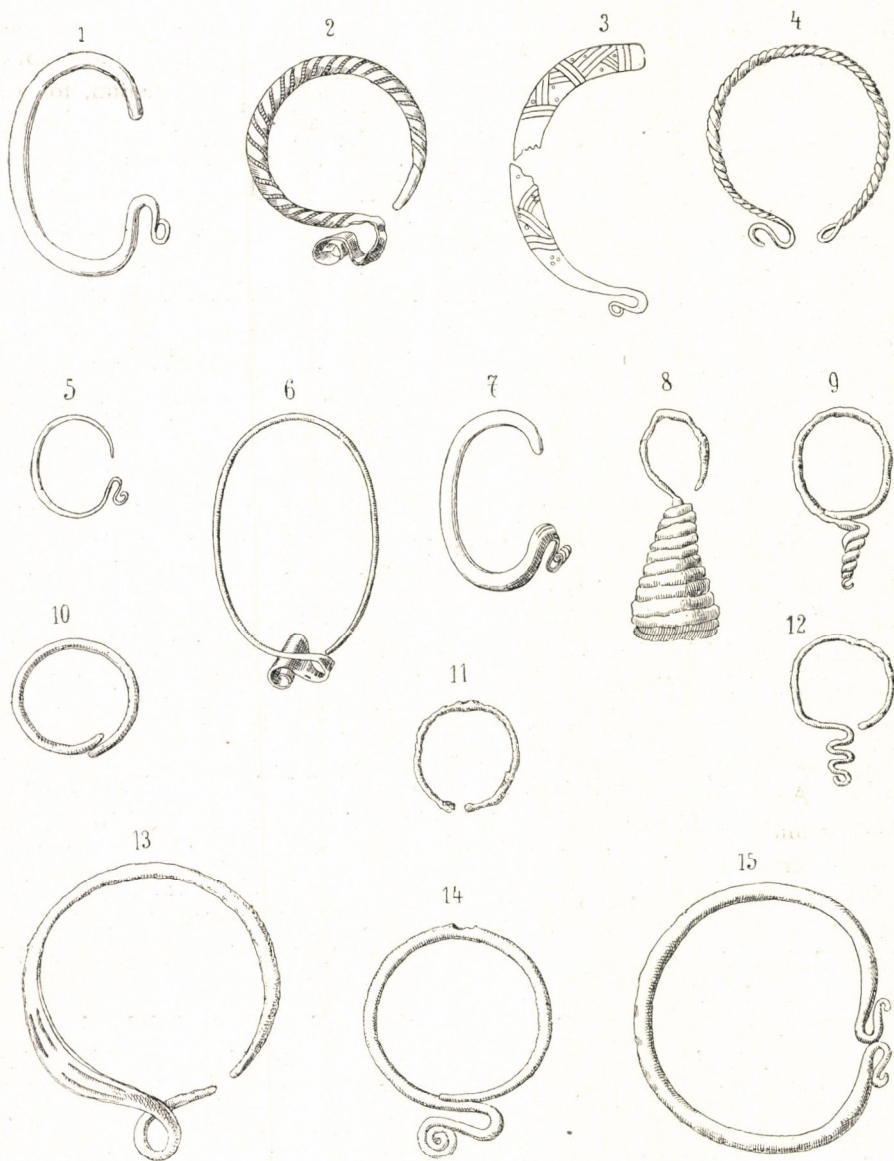
Ezek a fent tárgyalt fibulák csont és hamvvedres sírokban találhatók s legalább részben szlávoknak tulajdoníthatók, bár ezideig valóban nem lehet megállapítani, hogy az Odera-Labe melléki sírokból melyik a szláv, melyik a germán? Azt tudjuk, hogy a germánok innen a II—IV. sz.-ban eltávoztak, ámde a német tudósok szerint a szlávok csak V—VI. sz.-ban kerültek ide.

A szerző hajlandó feltenni, hogy e kedvező fekvésű területre már korábban kezdett beözönlenni a szlávság, talán egyidejűleg a germánok kimozdulásával, tehát az az ipar, mely a sírokban jelentkezik, a szlávságban sem lehetett idegen. Ugyanez jelentkezik, bár szerényebb mértékben, Visla mellékétől a Sanig, azon a területen, mely általános felfogás szerint már a római korban is szláv volt (Pič elmélete ezt kereken tagadja. Ref.). Gazdagabb ilyen tekintetben a lengyel Przeworsko területe, Nera alsó folyása, melynek képe egyezik a rokytani mocsarak, Dnepr melléke stb. sírmezőinek leleteivel, tehát a szlávság keleti fészke emlékeivel, melyek mind megegyeznek a kijevi kormányzóságból való zarubincei fibulákkal.

De ugyanitt a IV—V. sz.-ból való černjachovi leletekben már új, de határozottan a római alapformából támadt fibulákkal találkozunk. Ezek íve rövidebb, feje kerek, talpa lapátszerű vagy rhombikus, rugója felett kiöblített, egészben vagy csak egyes részein gombos peremdíszítéssel (XXI. t. 1—4., 9.), néha áttört vagy erősen tagolt teste a fibulának geometriai és állatalakkal ékeskedik (u. o. 5—7.). Ezeknek, az Alsó-Duna mentén és D.-Oroszországban is

képviselt formák kialakulásához valóban hozzájárult a germán, Oroszországban kivált a gót hatás, bár részleteiben nem tudjuk, melyik elem hova tartozik, vagy az egész forma hol keletkezett. Ezek a római-germán típusok később

I. TÁBLA.

Hajgyűrűk. (1. Poroszföld. — 2. Szabad-Battyán. — 3., 5. Lengyelország. — 4. Csehország. — 6. Letenye (Zala m.). — 7. Poroszföld. — 8—13. Keszthely. — 14. St. Michel. — 15. Csehország. — Dr. Lissauer A. után, V. ö. Arch. Ért. 1891, 335.)

ékítményeik, főleg a drágaköves incrustatiók és egyéb motívumaik által keleti jelleget öltenek s az V—VII. sz. kiszorítván a régi típusokat, elterjednek egész Közép-Európában. Technikájuk és készítményeik nem alakultak egyöntetűen

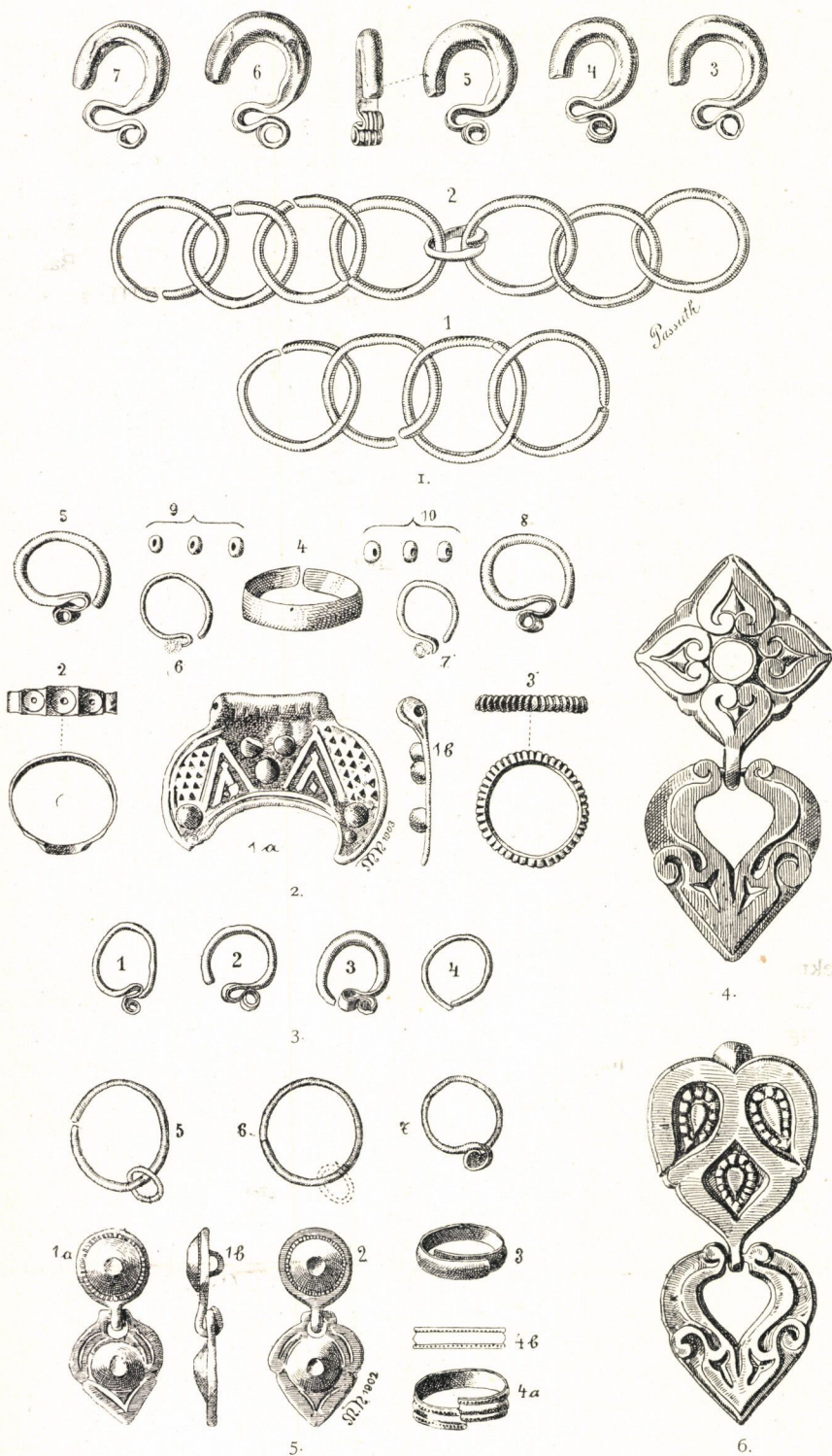

és egyszerre. Az V. sz.-ban a bádoglemezeket öntött lapocskák váltják fel, diszitményeikben az ékmetszés (keilschnitt) mellett megindul az almandin incrustatio, a VI—VII. sz.-ban zoomorphikus tagvégződéses lépnek fel, — bár az erre vonatkozó kísérletek régiebbek, — melyek további fejlődése adja a jól ismert állatalakszövödményeket. Ez utóbbiak már nem tömegárúk, hanem többé-kevésbé sikerült egyéni készítmények, melyek Poroszországból és a Balti-tenger mellékéről kerültek forgalomba. Általánosságban az V—VIII. sz. sírmezők — a mennyire szláv jellegük kétségtelen — szegényeknek mondhatók, ipari tárgyak, ékszerek nélkül valók, a mi magában is fennen hirdeti, a zord idők és a vándorlás okozta műveltség hanyatlást. Ott is, a hol maradt valami emlék a sírleletekben, az is gyengének mondható, tanúsága annak, hogy a szlávok még ez időben sem tudott teremteni sajátosat, eredetit az ékszerek terén, alig hogy részesedett a művelődési központokból feléje tóduló iparban: az itáliai, bizánci gyártmányokban, némileg a fent említett porosz-litván készítményekben, ritkábban a frank és keleti műhelyekből való czikkeken.

A szláv véghatárok sírjai csaknem üresek. Cseh- és Morvaországban az V—VIII. sz.-i máglyás sírokban emléket eddig nem találtunk, Galiczia hasonlóan szegény. Az osztrák Duna mellékéről szarmata kovácsmunkák mellett gyenge függőket, noricum-i ó-typusú fibulákat tudunk, más jelentéktelen apróságok mellett. Magyarország területén, bár a történet tud az itteni szlávokról, emlékünkhöz alig van, az is a mi kerül, nem választható el az avar-szarmata kultúrától. Gyenge utánzatok és olcsó behozott portéka mind. Ez illik a keleti Alpokra (p. a stíriai hohenbergi lelet sarmata jellegű) és a vitás horvát sírok értékelésére is. A Lába melléke és lengyel szlávok területe üres. Szinte igazolja a német tudósok tanítását, hogy itt az V—IX. sz.-ban hiatus támadt. Nem különb a keleti szlávok területe sem, csak Dél-Oroszországban van ismét bősége a leleteknek, sajnos, ez is a vitás gót típusok körébe tartozik. Ott lenne a kalugai ú. n. *moščinsky* típus a kék-zöld zománczsal töltött háromszögletű mező, vagy ezek kombinálásából alakult fibulák özöne. Az orosz írók már kénytelenek beismerni, hogy e korai zománcz Kaukazusból való, hol a római-bizánci technika fennmaradt s a vitás fibulák onnan alán közvetítés útján jutottak ide. A szerző szerényen, minden indokolás nélkül nyugaton a Balti-tenger mellékén keresi e zománcz tűzhelyét.

VIII. sz.-on túl bekövetkezett a fibula hanyatlása. Itt-ott helyhez kötve még megmaradt, hagyományos szokás alapján szerepelt még fejedelmi ruhákon, ünnepi öltönyökön, de gyakorlati jellegét már elvesztette. A súlyos, finom keleti szövötteket kötötték, gombolták, esetleg feltűzték finomabb kapcsok segítségével, de durva fibulákkal már nem rongálták. A mai Magyarország területén lakott népek közül sem az avarok, sem a magyarok nem használtak fibulákat, mellettük még a szlávok is elhagyták, kivétel ebben az osztrák Kettlach vidéke, (nálunk Detta, Temes m.), melynek fibulái kétségtelen IX—X. sz.-i gyártmányok. Hazájuk ismeretlen. A szerző hajlandó feltenni, hogy szláv földön, az alpesi szlávok számára készültek, mint a bizánci zománcz utánzatai, mert hasonló munka ugyanakkor Kijev mellett és a Balti-tenger partján is kezdett szerepelni.

II. TÁBLA.

1. (1-7.) Karikák és hajkarikák a tokaji X. századvégi leletből. — 2. Félholdalakú csüngődísz, hajkarikák, gyűrűk a pilinyi árpádkori leletből. — 3. Hajkarikák u. o. — 4. Csüngődísz a székesfejérvár-demkóhegyi leletből. — 5. U. a. és hajkarika u. o. — 6. Csüngődísz a tokaji leletből.

Az ékszerfélék bővebb megértésére látnunk kellene azt, mit tart a szerző szláv technikának, szláv jellegnek, szláv ízlésnek?

Erre a jelen kötet még tájékozást sem ad, fenntartja ezt a következő VIII—XI. fejezet számára. Végeredményül csak arra utal, hogy legrégibb időktől kezdve a pogánykor végéig, tehát a IX—X. századig önálló szláv művészet nem volt. Csak a X. sz.-ban, akkor is idegen minták nyomán kezdenek jelentkezni arany-, ezüstművesek, zománczműhelyek: Kijev, Rjazan, Suzdal környékén, talán Novgorodban, Prágában és a balti tartományokban is, bár nem egyidejűleg minden szláv népnél. A szlávság még kereszténysége kezdetén is egyszerű, szegény volt, a szomszéd germán, finn, turko-tatár, sőt a lett-litván népekhez arányítva is elmaradt, pompakerülő volt még akkor is, mikor a fent elősorolt emporiumok fellendültek. A cseh, lengyel, nyugati orosz népek a maguk ősegyeszerűségében maradtak, aranyuk, ezüstjük alig volt. Ez némileg a politikai viszonyokból is magyarázható, mert ide nem jutott fényűzést terjesztő hadi zsákmány. Jobb helyzetben voltak a görög-római műveltség közvetlen szomszédai, vagy a fenti pompakedvelő többi népekkel érintkező szláv törzsek, megkapták nemcsak az ékszer anyagát, a mindennekfelett kedvelt ezüstöt, hanem a feldolgozására szükséges ízlést, készséget is. Az urali ezüst a X—XII. sz.-ban elterjedt az egész szláv Russiában, mikor az altáji arany még ritka volt, sőt szlávság közé alig jutott, még 1209-ben sem volt Kijev környékén az arany ékszer általános, még pedig mint Kondakov írja, nem a pompakerülés miatt, hanem azért, mert az arany nagyon drága, ritka volt.

Azon ékszerek közt, melyek Magyarország területén is előfordulnak, ránk nézve különösen fontosak a *hajgyűrűk*, vagy mint a németek nevezték el, *halántékgűrűk*. Köztük megkülönbözteti a fülre akasztható és **S** alakú fül mögötti hajgyűrűket (esovitě naušnice és záušnice), melyekről — bár nem lehet tudni, hol alakultak — annyi mégis megállapítható, hogy keletkezésük szláv területen történt, még pedig nyugaton. Pič Észak-Itáliában kereste eredetüket, szerző a római császárság korabeli adriavidéki leletekre gondol s általában a kutatók szeme Magyarország felé fordul.

Az **S** alakú hajgyűrű a VIII. század felé észak-adriai és dunántúli vidéken keletkezett s gyorsan elterjedt a szlávságnál egész az oroszokig, a centrum azonban Nyugot maradt. Ez a vélemény tehát megközelíti azt a felfogást, mely az avar üstökviselésben keresi a hajgyűrű eredetét s magyarországi avarkori finn-ugor-szláv népséggel hozza kapcsolatba.

A félholdalakú csüngők, minők pl. a vácsi honfoglalás- és pilni árpád-kori leletből ismereteseek, úgyszintén a Száva vidékéről (Bjeloberdo sat.), Oroszországban is előfordulnak, így a XXXV. táblán 6—7. sz. a. Szmolenszk, 9. sz. a. Vladimir vidékéről közöl hasonlókat.

A kerek boglárról csüngő szívalakú fityegőkről megjegyzi, hogy tipikus kísérői a szláv hajgyűrűknek, de csak Magyarországon és a Száva vidékén fordulnak elő. Niederle szerint nem lehet eldönteni, hol keletkeztek, de valószínű, hogy keleti eredetűek. A Kaukázus északi részén, a jászok és alánok régi hazájában csakugyan vannak ilyenfajta csüngők, igaz, hogy a sírok, melyekben találták, nem régebbiek a XV. századnál, míg nálunk mindenesetre

visszanyulnak a XI—XII. századba s kapcsolatban vannak a honfoglaláskori leletekkel (pl. Bezdéd, Kecskemét, Székesfejérvár), de a pilini rózsás boglárókkal együtt nem fordulnak elő. Azok után, a miket Karácsonyi J. mondott árpádkori izmaelitáinkról, nagy valószínűséggel azon Görögországba telepített kvareزمi török harcosokkal hozhatjuk kapcsolatba, kik a Száva-vidék meghódítása után Szent László alattvalói lettek s mint várjobbágyok, az ország különböző részeiben elterjedtek.

Az övre való fűzött díszekről szólva, kitér a szíjdíszekre és lószerszámokra.

Megjegyzí, hogy ezeket egymástól megkülönböztetni igen nehéz, kétségtelen, hogy legtöbbjét a keleti nomád népek hozták ide, a kik valóságos özönét adják sírjaikban a keleti díszeknek, a miről a délörországí, főleg pedig magyarországi sírok tanuskodnak, a hol a szarmata, hun-avar, de a magyar sírok is rendkívíl sok ilyen emléket tartalmaznak. Itt vették át ezeket a szlávok is elannyira, hogy a VIII—X. század sírjai e tekintetben nem különböznek a szarmatákétól s avarokétól. Ezért subsummálta ezeket Hampel is, hol az egyik, hol a másik csoportba, holott a későbbi korukat már helytelenül jelezte.

Oroszországban is bőven van ilyen keleti jellegű emlék északiak kíséretében, még pedig nemcsak a vladimiri, rjazani, tambovi, stb. sírletekben, hanem a gnezdaiban is, hol az északi befolyás már kétségtelen.

E lószerszámokról külön fejezetet ígér.

Azzal végzi művét, hogy «a szláv ízlést jellemző könnyedségnek megfelelt a filigrán munka, mely élesen megkülönbözteti a szláv sírokat a csud, finn és bolgár leletektől. Itt a súlyos, formátlan, fémbe átvitt fonástechnika dominál, massív, nagyszámú karkötők, a csörgős diademok, a pompakedvelő, de távolból sem ízléstudó faj saját külön világa. A könnyed járású, fejlett ízlésű szláv nő nem pompázott olyan ékszerekben, milyenekben kedvét lelte a szomszéd finn, vagy turktatár asszony.»

Ez a végszó, mutatvány, ízelítő a sajtó alatt levő új kötetből, melynek megjelenését várjuk.

Ernyey József.

A KAZÁNI VAROSI MÚZEUM LIHACSEV-FÉLE GYŰJTEMÉNYÉNEK KALAUZA. (Краткий Указатель Коллекций «Отдела имени А. О. Лихачева» в Казанском городском музее.) Kazán, 1905. 8-r. VI+64 l.

Ez a múzeum első helyen áll a volgai bolgárok emlékeinek tanulmányozása szempontjából. Az Andrej Fedorovics Lihanevről elnevezett gyűjtemény mindössze négy teremből áll s 87 szekrényben magában foglalja a Nagy-Bolgárország területén napvilágra került régiségeket s négy szekrényben az érmekeket. E régiségek nagyfontosságúak a mi népvándorlás- és honfoglaláskori emlékeinkre s nem is mondhatók ismeretleneknek, a mióta megjelent Pósta Béla gróf Zichy Jenő középázsiai utazásának régészeti eredményéről szóló nagy munkája.

Nagy-Bolgárországot a VII. század dereka táján alapította az azovi bolgárok, onogurok és kotragok fejedelmének, Kuvrátnak második fia, míg a ne-

gyedik és ötödik fiú 670—678 körül az avarokhoz költözött Pannoniába. Pósta Béla több olyan, Bolgari város romjai közt talált szíjvéget s boglárt közlő műve 313-ik lapján, melyek feltalálhatók nálunk is népvándorláskori leleteink szarmata csoportjában s részben a honfoglaláskor emlékei közt is; ezeket kiegészítik azok a boglárók, pitykék és csüngők, melyeket Mészáros Gyula rajzai után itt közlünk s az első terem 5-ik és 9-ik szekrényében vannak elhelyezve; amabban vannak a Bolgari, emitt a Biler (Bilar, Bular, Biljarszk) város romjai közt lelt tárgyak.

Az 5-ik szekrény tartalma: nemes fémből, rézből, vasból, ólomból, kőből, üvegből, agyagból és csontból készült tárgyak: 1. Négy ezüsfonatos karperecz, üveg-gyűrűcske, réz-karperecz, réz-gyűrű és réz-keréktöredékek; különféle réz-, vas-, csont- és kőtárgyak; dísz tárgyak öntésére szolgáló minta (két darab); két köszörűkő. — 2. Réz-csattok, függők, madárfejű vas-ár, öntött agyagedények töredékei. — 3. Többféle rézmérleg, különféle mérlegkellékek. Kisebb tárgyak rézből és ólomból. — 4—12. Különböző készítmények rézből, bronzból, vasból, ólomból, üvegből, agyagból, kőből és csontból. Minket különösen a 11. táblán levő rézpitykék érdekelnek, melyek közül négyféle változat (1—4.) a mellékelt táblán látható; hasonlók Póstánál is (313. l. 195. á. 1, 3, 9) találhatók. E pitykék közép helyet foglalnak el a szarmata és honfoglaláskori emlékek közt, de míg az 1. számúra a sziráki, csúnyi, czikói stb. leletekben vannak analógiák, a 2. számú már a honfoglalás korát jellemzi, nevezetesen előfordul a tarczali leletben, a mi annyiban érdemel különösebb figyelmet, mert a bulárföldi Boksu izmaelita vezértől származtatott Boksa nemzetségnek e vidéken voltak birtokai. 13. Rézárak állatformában és zárrészletek. — 14—16. Különféle munka rézből, vasból, ólomból és kőből. — 17—18. Változatosan díszített fémtükrök és tükrőrészek. — 19. Rézkarpereczek és karpereczrészek. — 20—22. Különféle czélra szolgáló ezüst munkák. — 23. Üvedények töredékei. — 24. Csontkészítmények: pálczafejek, fogantyúk, kések, késnyelek, lemezkék stb. — 25. Ezüst karpereczek, függők, fülbevalók, gombostűk, kerekecskék, csattok, lemezek stb. (Réz és ólom tárgyak is.) — 26. Ezüst- és rézgyűrűk, karikák és fülbevalók. — 27—28. Diszes és mázos agyag edénytöredékek. — 29. Csiszoló és köszörülő kövek. — 30—33. Két vastag ezüsfonatból készült nyakdísz (v. ö. galgóczi lelettel); tizenegy ezüst karperecz; két ezüst gyűrű; öt fonott ezüst karperecz; három aranyezüst karika és fülbevaló. Mészáros Gy. sz. a 30. táblán szintén előfordul az 1. sz. pityke bronzból. — 34—38. Aranyból készült tárgyak: karpereczek, gyűrűk, karikák, fülbevalók, függők (l. 5. ábra), pénzdarabok, gombostűk, csattok, gombok, lemezek. — 39. Ezüst nyakékek, karpereczek, függők. — 40. Vastag, hornyolt sodronyból ezüst nyakék, a melyet 1873-ban a vjatkai kormányzóságban urzsumszki kerületében találtak. — 41. Karniolköves üveg-gömbök; üveg karperecztöredékek. — 42—43. Fémtárgyak öntésére szolgáló kő formák töredékei; némelyik minta mellett ott van a próbaképen csinált öntvény is, négy fülbevaló és medaillon.

A 6. számú szekrény tartalma szintén a Bolgari romjai közül való. A tárgyak: gombok, függők, üveggyöngyök, gömböcskék és fonatok gyűjteménye. — 3. Drágakövek. — 6—19., 20. Agátkő, óniksz, keleti karniolkő, lapisz; 24., 160.

lazurkő, borostyánkő; 1., 21—23. hegyi kristály, zöldekő, kvarcz. Továbbá (40—43., 45—159.) különféle virág-üveg, virágok üvegszerű tárgyai és salakolt masszák. — 27., 31. Kágylok. — 25., 26. Megkövesedett fa, antracit. — 28—30. Csont tárgyak. — 2., 4., 5., 32—39., 44., 136., 143. Zsírkő, agyag, kovakő, majolikaedény, porcellán.

A 7. szekrény tartalma: A) Agyagedények Bolgariból, ú. m. 5—9., 20—29. Különféle típusú és nagyságú agyagedény, egyik-másik mázzal bevonva

1—7. Boglárók Bolgari és Biler város romjaiból. — 8—9. Csüngődísz a szeged-bojárdalmi leletből. — 10. Szíjdiszítvány (lh. Nagyürü). — 11. Boglár magyarországi lelhelyről. — 12—13. Szívalakú csüngő a gödöllői leletből. — 14. Szíjdiszítvány s egyéb ékszer a bukovai (Torontál m.) leletből

és díszítve. — 10—19. Tíz különféle alakú és nagyságú kúpalakú edény szép szürke agyagból. — 30—37. Különböző formájú és nagyságú nyolcz golyó fehér mészkőből. — *B)* Sír- és másféle leletek bronz- és vaskorból különféle helyekről.

A 8. asztalon bolgár agyagedények vannak, még pedig az 1—4. számúak Bolgári, az 5—6. számúak Biler város romjai közül kerültek elő.

A 9-ik szekrény tartalma bileri (biljarski) eredetű ezüst-, vas-, réz-, ólom- és csontkészítményekből áll. — 1., 2., 12., 15. Vas lakatok, lakat fogantyúk és kulcsok. — 3. Vasmérlegek és mérlegkellékek. Különféle vas szerszámok. — 4. Vas gyűrűk, karikák és lánczok. — 5—8., 10., 13., 14., 16—20., 22., 24. Különféle vastárgyak és fegyverek. — 9., 27., 28. Különböző réz-, vas- és ólomművek. Köztük különös figyelmet érdemel az a karikáról csüngő, középen kivágott szív-alakú rézfityegő (l. 6. ábra), mely díszesebb alakban a székesfehérvári és szegedi (8—9. á.) honfoglalási leletekben fordul elő s mint említettük főntebb (145. lap), általános elterjedésük a Dráván túl és hazánkban, a Sz. László által meghódított szávántúli kvareزمi eredetű izmaelitákkal hozható kapcsolatba. — 11., 21., 23., 31., 32. Különféle készítmények csontból, vasból és ólomból. — 25., 26., 30. Réz munkák, köztük rézzár keleti felirással. A 30. sz. táblán ismét előfordul az 1. sz. pityke s a 7. sz. a. szívalakú boglár. — 29. Ezüstből való gyermek-nyakdíszek. Különböző réz- és vaskészítmények.

10. számú szekrényben bileri eredetű csont-, kő-, agyag-, üveg-, bronz-, réz- és vastárgyak vannak. — 46., 51. Agyag edénymaradványok, némelyek díszítve és mázzal bevonva; az egyik valamiféle állat-díszítéssel. — 52., 53. Bronzcsattok és karikák. — 54. Különböző csontkészítmények; köztük madárfejen végződő pálczafej, három csiszolószerszám, két dísztárgy készítésére való kő öntvény-minta és néhány kisebb más tárgy. — 56., 59., 63., 64. Csontból készült nyíl és dárдавégek. — 57. Csont tűk és árák. — 58., 67. Koczkajátékok csontból. — 60—62., 69. Csontból való átfúrt pénzdarabok, egyik-másik díszszel ellátva. — 65. Medailon alakú csontamuletok, némelyek ékítve. — 66. Vadkan-agyarak; némelyik felfüggeszthetőség céljából átfúrva. — 72. Különféle réz- és vastárgyak. — 73. Különféle réztárgyak. Ugyanebben a szekrényben van a bileri várromokból előkerült tizennégy darab szép szürke agyagból készült edény, különféle alakban és nagyságban.

A 11. számú szekrényben bileri eredetű ezüst-, bronz-, réz-, vas-, ólom-, kő- és agyagtárgyak vannak elhelyezve. — 74. Font ezüst karperecz. Kőminták dísztárgyak öntésére. — 75. Három kerek fémtükör és ilyen tükör-darab. Réz-készítmények állati fejjel. Rézcsatok, lemezkék és más dísztárgyak. — 76—81., 83—86., 94. Bronzból készült tárgyak: lemezek, átfúrt pénzdarabok, függők, csattok, edények, különböző csecsebecsék; némelyiken madárfejű díszítések. — 82. Madár-alakokkal ékesített bronzlemezek és madárszerű fityelékek. — 87. Letört fejű bronzbálvány. Ugyanilyen bálvány hegyesvégű sapkában. Valószínűleg mongol típusú emberi fej. — 88. Bronzból készült fegyverzet, sarló, két kés, szekercze, kis véső, pálczafej. — 89. Hét bronz karperecz. Az egyik karperecz öntött, állati fejekkel a végében; egy másik karpereczen aranyozási nyomok láthatók. — 90. Női dísztárgyak bronzból. Két font karperecz; az

egyik sodrott és gyermeknek való; két karperecz zsinórszerűen van fonva; két font karperecz-töredék; egy fülbevaló. — Bronz-csörgők. — 95. Bronz-tárgyak: hegyes sapkájú bálvány, szarvas- és bárányfejben végződő pálczafej; botfej madárfejben végződve, hozzávaló öntvény-minta; különféle madár- és állat-díszű tárgyak. — 96—98. Különböző munkák bronzból, rézből, csontból és vasból; mázos agyagedények cserepei. — 99. Ezüst tárgyak: fülbevalók és fülbevaló-töredékek, karikák, pénzdarabok, függők, lánczocskák és más dísz-tárgyak. — 100. Vastör-nyelek, kés, ár, véső, lándzsa. — 101—104. Különböző nagyságú és alakú nyíl- és dárda-végek. — 105. Ólomból való lemezek, amuletok, övcsatok, stb. — 109. Réz-, ólom- és vasmérleg; mérleg-részek. Ugyan-ebben a szekrényben vannak még bileri eredetű edények is szép szürke agyagból, némelyik díszszel és mázzal ellátva. Ugyancsak itt van jó agyagból készült és mázzal bevont orosz-lán-szobrocška.

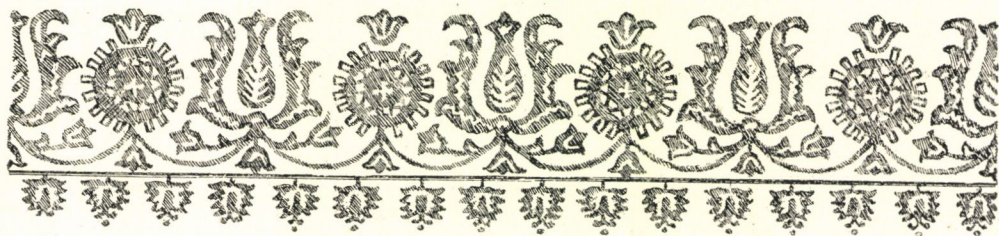
A 12. szekrény tartalma: bileri eredetű arany-, ezüst-, réz-, vas-, ólom-, kő-, gyöngyház- és agyagkészítmények. — 116. Vas kulcsok. — 117. Réz- és vas-készítmények: díszített lemezek, közöttük két rézlemez ezüsttel bevonva. — 118. Agyagedény-töredékek díszítéssel és részben mázzal bevonva; az egyikén emberi alaknak rajza. — 120. Ezüst tárgyak: ezüstsodronyból font karperecz; lánczok, karikák. — 122. Női ékszerek aranyból: három aranyból font karperecz; öt aranygyűrű, kettő közülük karniolköves; egy csigaszerűen készített karika: három aranyból font fülbevaló; ugyancsak eme tárgyak közt van négy üveglemez keleti felirással. — 123—125. Kisebbfajta kőszőrűkövek és más egyéb tárgyak. — 126. Kilencz különböző nagyságú, fém-dísz-tárgyak öntésére szolgáló minta-töredék; négy díszített agyagedény-töredék. Ebben a szekrényben van elhelyezve Biljarszka városcában talált pénzgyűjtemény. — Továbbá ékszerek karniolkőből, agátkőből, onixből, topázból és borostyánkőből, hegyi kristályból sat. — 38. Kagylóból és gyöngyházból való dolgok. — 34., 35. Kidolgozatlan borostyánkő és különböző borostyánkőből való dolgok.

A 13. szekrényben szintén bileri eredetű tárgyak vannak elhelyezve. A) Vas tárgyak: 9 kasza, 3 sarló, 2 véső, 1 kapa, 6 ekevas, 1 fűrő, 3 dárda-hegye, 1 csontmarkálatú tör, 3 szablya- és kard-penge. B) Agyagtárgyak: kúpalakú edények és edény-töredékek gyűjteménye; némelyek díszítve és mázzal bevonva.

Ennek a hatszázadig tartó volgai bolgár kulturának, mely a X. század elején a kvarezní mozlím kultúra hatása alá került, a XIII. század harminczas éveiben a tatárok vetettek véget.

Munkácsy Mihály.

KÜLÖNFÉLÉK.

ZSÁMBÉKI RÓMAIKORI KOCSI. A római korszak alatt híres szekerek voltak a Pannonia keleti részében, körülbelül a mai Komárom, Esztergom, Fejér és Tolna megye területén tanyázó kelta araviszkok, kiknek síremlékein gyakran előfordul a halott domborműves alakja szekeren vagy kocsin ülve s lovakat hajtva. Nemcsak köemlékekről ismerjük az araviszk kocsit, hanem az elhunytak sírjában is találtak már nehányat, ilyenek a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában a tétényi, Fejér megyéből a sárszentmiklósi és kálozdi s Komárom megyéből a somodor-pusztai kocsik és alkatrészeik. Most újabban ismét napvilágra került egy, Klinger János zsámbéki borospinczéjének ásatása közben. A mint értesült a M. N. Múzeum igazgatósága a leletről, rögtön elutazott megtekintésére Varju Elemér osztályigazgató dr. Gaspartz Géza Elemérrel, ki aztán folytatta az ásatást, melynek folyamán napvilágra került egy, bronzöntvényenylal díszített II. vagy III. századbéli kétkerekű s háromfogatú bronz veretekkel gazdagon díszített kocsi, emberek és három ló csontvázával, továbbá különböző kocsirészek, melyek nagyon hasonlítanak a sárszentmiklósi kocsihoz, ezenkívül megtalálták a bronz- és vasalkatrészek mellett az ólommal borított, bronzkarikákkal díszített s hat gyeplőszár részére szolgáló fájármot is. A leletben oly kelta kocsi került napvilágra, melynek a bronzon és vason kívül fa alkatrészei is majdnem teljesen épek, úgy hogy a sírköveken levő ábrázolások után teljesen összeállítható a római kori kelta kocsi. A szekér mellett egy római ízlésű, de a díszítés után ítélve, kelta munkás által készített nyeles bronz-serpenyőt és füles bronz korsót találtak, melyek dr. Hekler Antal múzeumi ör véleménye szerint a Krisztus utáni II. századból erednek. A kocsi mellett dr. Gaspartz még több sírt ásatott fel. Ezek közül az egyik már rég ki volt ugyan fosztva, mégis gondos kutatás után ott egy bronz pecsétgyűrűt és egy Konstantinus korabeli (Kr. u. IV. század) bronzérmel talált; a másik sírban három gyermek csontvázát és mellettük egy sértetlen üvegpoharat, üvegpalczot, cserépkorsót, íbriket, tányért, bronz fülbevalót és bronz karpereczet, egy-egy üveggyöngyfűzért és egy-egy bronzérmel találtak. Az ásatás huszonnyolcz négyzetméternyi területen nem kevesebb, mint tíz embercsontvázát hozott napfényre. A sírokban talált leletek Kr. u. IV. századra utalnak. Ezen sírok között az utolsó hatalmas faragott kőlapokkal volt kirakva, melyeket domborművek díszítenek. Az egyikken vadkanvadászat látható, a másikon kétlovas kétkerekű kocsi, melyet egy harmadik ló és lovas követ. A harmadik kőlap mindkét

oldala domborművel van díszítve, egyik oldalán egy araviszk nő, ki ékszerládát tart kezében, a másik oldalán Attys alakja lefelé fordított fáklyával. Dr. Hekler Antal ezen sírköveket Kr. u. I. századbelinek mondja s szerinte ezeket a IV. században kőszir fölépítésére használták fel. A kövek egyikének különös érdekességet az ad, hogy a rajta ábrázolt kocsi az ugyanott kiásott kocsialkatrészek rekonstrukciójához fontos támasztópontokat szolgáltat. A vadkanvadászat jelenetét pedig a kapcsolatokat kereső képzelet összefüggésbe hozhatná a kocsi mellett talált disznó-, kutya- és lócsontvázsal. A rendkívül érdekes leletre még részletesen is visszafogunk térni.

AZ ERŐSDI ÁSATÁSOK. A háromszékmegyei erőrdi őstelepen, mely a Trójából kiinduló praemykenaei festett edény-kultúra egyik legfontosabb s most már Európaszerte híres góczpontja volt, a múlt évben a Magyar Nemzeti Múzeum részére végzett ásatásokat dr. László Ferencz székely nemzeti múzeumi őr Horváth István tanárjelölt közreműködésével. Három napon át résztvett az ásatás vezetésében dr. Márton Lajos magyar nemzeti múzeumi régiségtári őr is. Az ásatások augusztus hó 10-től szept. 4-ig tartottak. Dr. László F. jelentéséből közöljük a következőket:

Az ásatás első feladata az L_2 és L_3 számú lakóház közti hulladék-rétegek lefejtésének befejezésén kívül, az előbbi években feltárt terület K-i végében, az L_4 -el jelölt tábla rétegeinek feltárása volt. Ez a terület összesen 104 □ m. területet foglal el s annak összes rétegeit az őstalap szintjéig lefejtettük. Ilyen módon a kulturarétegek fejlődésének egész menete ezen az anyagon is tanulmányozható.

Az ingatlan emlékek közül az ásatás legfőbb eredménye a rétegek településének az eddig követett módszer szerint való felderítésén kívül, a középső terramárérétegben többször megújított két tűzhely (T_{46} és T_{47}) felvétele, az alsó szuvatrétegben a lakóház szuvatromjai alatt a cölöpüregek helyének, a szuvatréteg vízszintes kiterjedésének, a tapasztott és kiégett padlófelületek pontos felvételével az L_4 jegyű lakóház alaprajzának és berendezésének megállapítása volt. Alakja úgy mint az eddigieké (L_2 , L_3 és L_1), téglalap, melynek hossza 7 m., szélessége 5 m. A felső tagozatában talált tűzhely (T_{48}) négyszer volt megújítva. A padlón fekvő összenyomott edényeken, a lezuhanás alkalmával összetört kiégett párkányrészekben és más apróbb tárgyakon kívül a ház berendezéséhez és felszereléséhez tartozott még a ház padlójához hozzátapasztott eléggé ép állapotban megmaradt két ülőke (T_{51} , T_{52}) agyagból építve, továbbá egy szintén kiégett újabb agyagdíszítmény (T_{49}), melynek hovátartozása és rendeltetése tekintetében még nem vagyunk eléggé tájékozódva.

Az L_3 és L_4 közti területen, épen a két ház összeszögelő D-i sarkánál az őstalapba 185 cm.-re bemélyedő és alsó tagozatában harangalakú, 1.5 cm. átmérőjű üreget (H_{19}) ástunk ki, melynek szerkezete alapján meg

tudtuk állapítani, hogy eredetileg élelmiszerek eltartására szolgáló földalatti verem lehetett.

Az ásatás második feladata a 2 és 3 közti területen ÉD-i irányban a telep egész szélességében egy 41 m. hosszú és 1 m. széles *kutatóárok* feltárása volt. A rétegek lefejtése után kitűnt, hogy a telepnek ezen a részén a kulturarétegek É-ről D felé haladva fokozatosan elvékonyodnak, s a XX. vonalában már 1·5 m. és innen kezdve, tovább szintén fokozatosan vékonyodva, már csak 1 m. vastagok. A rétegek közül az őstalaj feletti konyhahulladékréteg a telep eddig feltárt területén az alsó terramáréregnek, a 22 m. hosszúságban összefüggő egyetlen szuvarréteg az alsó szuvarrétegnek a felette fekvő konyhahulladékréteg a középső terramáréregnek felel meg. Így tehát a telep ezen területén fekvő kulturarétegek a település első felében alakultak ki. Itt is ismétlődnek azok az 1—1·5 m. átmérőjű, az őstalajba legtöbbször csak 1 m.-re bemélyedő üregek, melyek — úgy látszik — a telep egész területére nézve jellemzők. A kutatóárok területén összesen hét ilyen üreg volt (H_{12} , H_{18}). A rétegek hullámos hajlásának megmagyarázásához érdekes adatul szolgál az a körülmény, hogy a szuvarrétegnek az üregek feletti része mindenütt aláhajlik, sőt egyik esetben (H_{13}) a különben összefüggő szuvarrétegnek mintegy 0·5 m. átmérőjű darabja csaknem az üreg fenekéig hullott alá.

Még az 1912-ik évi ásatások alkalmával kitűnt, hogy a telepet az É-i oldalon, a Tyiszk-árok felől a település legelső idejében kettős *sánczgyűrű* vette körül. Az idei ásatás rendjén a feltárt terület egész hosszában a kettős elsánczolást több helyen meg lehetett állapítani, valamint azt is, hogy a sánczgyűrűk feltöltéséhez szükséges agyagot a telep ősi talaja felületének elegyengetéséből nyerték, továbbá hogy az alsó szuvarréteg lakója, a mikor (lakóháza megépítése előtt közvetlenül) a telepen felhalmozott szemétdombokat elegyengette, a sánczgyűrűk árkait a szemétdombok anyagával betöltötte. A sánczgyűrűk töltésén kívül a telep védelmére függőleges helyzetű czölöpsorok és a czölöpökhöz erősített vízszintes gerendák, továbbá vesszőből készített kertágfonás is szolgált. A czölöpüregek egymással párhuzamosan némely helyen három, más helyen négy sorban haladnak. Az 1907. évi ásatások alkalmával a sánczgyűrűn belől, az őstalaj felületén limonitos átalakulások útján konstatált hosszanti gerendákat és ágfonásokat ezeknek a fából készült erődítményeknek a tartozékaiul kell tekintenünk.

Az ásatás folyamán előkerült tárgyakat a település rétegeinek sorrendjében leltároztuk. A Magyar Nemzeti Múzeum részére végzett ásatások leltári anyaga 1415 drb.; a Székely Nemzeti Múzeum részére pedig 958 drb. kebeleztetett be. Ez utóbbiak közül: I. a felső humusgrétegből való 79 drb.; II. az alsó humusgrétegből 96 drb.; III. a felső terramáréból — drb.; IV. a felső szuvarrétegből 30 drb.; V. a középső terramáréból 79 drb.; VI. az

alsó szuvaltrétegből 30 drb.; VII. az alsó terramáréból 513 drb. Tárgycsoportok szerint az 1913-ik évi ásatásokból múzeumunkban elhelyezett tárgyak közt van: pattintgatott kőeszköz 46 drb., csiszolt kőeszköz 9, egyéb kőtárgy 3, csonteszköz 19, állati csont 91, agancsból készült tárgy 7, ép agyagedény 26, összerakható agyagedény 16, jellemző edénytöredék, melyről az edény alakja felismerhető 37, jellemző edénytöredék 254, agyagkanál vagy töredék 57, agyagidolum, emberalak 6, agyagidolum, állatalak 13, egyéb agyagtárgy 11, szuvaltrög 11, egyéb tárgy 2, fénykép 50; összesen 958 drb.

A talált tárgyak között a bemélyített és festett szalagdíszes edényeken kívül mint új formák és típusok külön is említést érdemelnek: a kettős szádu és kettős öblű cserépedények töredékei; a rövidnyelű festett kanalak egy új formája; egy agyagbélyegző, melynek alsó lapja bemélyedő spirális meánderszalaggal van díszítve, aztán egy férfi bálványkép, mely itt először fordult elő; kőbalták átfúrva, csigolycsontból készült edénysimitók, szakállas csontnyílhegy, csontszigony s végül egy alul-fölül peremmel nyíló csonkakúp felületű s bemélyített körökkel díszített bronzlemez két darabja.

L. F.

ARANY KORONÁT találtak nem régiben Orosz-Lengyelországban, a galicziai határ közelében egy hársfa alatt, mely villámcsapás következtében egész tövéig kettéhasadt. Mikor kivágták a hársfát, egy sisak került elő, mellette pedig szétmállott szövetbe burkolt arany korona feküdt. Előbb azt hitték, hogy a Piasztok régi koronáját találták meg, dr. Radzikovski lengyel tudós azonban a krakkói «Słowo Polski»-ban azon koronának tartja, melyet IV. Károly császár 1363-ban a Nagy Kázmér lengyel király és Pomerániai Erzsébet közti házasság alkalmával vitt magával, a mely hasonlított Venczel cseh király koronájához. A császár visszautazásakor ezt a koronát ellopták és a tolvaj nyilván elásta a hársfa alatt, a melynél most megtalálták. A tolvajt az akkori kor szokása szerint valószínűleg rövidesen lefejezték, anélkül, hogy a korona rejtékhelyét elárulta volna.

HÍREK A RÉGISÉGTÁRBÓL. A M. Nemzeti Múzeum régiségtárában nagy átalakítási munkálatok folynak. Az irodai helyiségek a szakkönyvtárral együtt a földszinten néh. Hampel József volt osztályigazgató egykori lakásán nyernek elhelyezést s ezzel fölszabadul az eddig irodának használt két terem és folyosó. Varjú Elemér, az új osztályigazgató nagy buzgalommal fogott a gyűjtemények új berendezéséhez s ha nem szüntette is meg a hely szűkét az eddigi irodahelyiség kiürítése és kiállítás céljából leendő felhasználása, valamit mégis csak segít a bajon, a mihez még járul az is, hogy a czélszerűbb és tetszetősebb szemléltetés végett számos kevésbé fontos tárgy raktárba kerül. Ez idő szerint a három első teremben folyik a rendezés.

A M. N. Múzeum hadtörténelmi gyűjteménye néhány érdekesebb darabbal gyarapodott az utóbbi időkben. Első helyen említünk egy népvándorláskori sisakot, melyet Fekete János ajándékozott Újpestről. A lelhely adja meg egy

hunn-bolgár jellegű kengyelnek a fontosságát, melyet az erdélyi területen, Dicsőszentmártonban találtak; bár a formája a népvándorlás korára utal, mégis az Arch. Ért. mult évi folyama 270. s köv. ll. mondottak után honfoglaláskorinak kell tartanunk. A pestmegyei Csomádon honfoglaláskori kengyellel és zablával együtt egy nyugoti (vagy byzanci?) típusú egyenes kardot találtak. Spitzer Mór XV. századbéli bárdot és sarkantyút, dr. Klasz Pál Mátyás korabeli sarkantyút, Jászai Rezső kegyesrendi házfőnök ugyanazon időbeli vásbárdot, Böhm Valter hadnagy egy a Csillaghegyen lelt ólom lábhorgot (sulymot), Böszörményi Endréne (Budapest) katonaszállásolási fatáblát ajándékozott, a III. kerületi m. k. főkapitányság pedig hivatalosan beküldte a Bokor-utca 1. sz. a. lelt 1800 körüli puskacsőt, szuronyt, utász oldalfegyvert és vas dobrészt. Ezenkívül Vukotics Milutin montenegroi minisztertől szereztünk egy gazdag ezüst veretű cserkesz kardot, melynek pengéje azonban magyar eredetű, «Vincere aut mo(ri) Hungaria» fölirattal, sassal és dolmányos magyar alakkal, b. Christian Hubeltől pedig egy 1848/49-iki osztrák díszkardot a szabadságharcra vonatkozó emlékiratokkal (1849. am 9-ten Juni bei Szerdahöly, am 15-ten Juni 16-ten Juni bei Szered, am 21-ten Juni bei Pered, am 28-ten Juni bei Raab, am 2-ten Juli bei Komorn, am 21-ten Juli bei Komorn, am 6-ten August bei Szegedin, am 9-ten August bei Czadat, am 10-ten August bei Temesvár. — Major Br. Brussan. Rittm. Franz Br. Sedlitzky. Viti. Maltik. Von Tichy. gr. Condanhove. Wopatla. — — Fritz. Br. Berlichingen. Andrzejowski. — — Br. Ilalli), aztán 1848 előtti követválasztási zászlót Nagy Gedeon és gr. Szirmay Zsigmond nevével. Szereztünk továbbá néhány díszesebb löfegyvert, mint csontberakásos kovás pisztolyt, két szép kovás pisztolyt a hozzátartozó fölszereléssel Joh. Andr. Kuchenreuter puskaművestől, egy pesti bélyeges ezüst tusájú gyutacsos puskát Lazaro Cominazzo-féle csövel, a fölszerelő puskaműves Springer, egy hasonló bélyegű kovásból átalakított egy-csővű puskát «Mich. Turner a Pest», egy pár ezüst betétű kovás pisztolyt «Pacholick In Presspurg», gyutacsos pisztolyt «Kopetzky Oedenburg» és cél-lövő puskát «Zoller Antoine a Pest» puskaművestől.

A KOMÁROMI MÚZEUM ÚJ OTTHONÁBAN. A komáromi múzeum negyedszázados vándorlása után végleges otthonába, a díszes komáromi kulturházba költözött. Rómer Flóris buzdításának köszöni létét, *Gyulai Rudolfot*, a komáromi benzés gimnázium tanárát megnyerte az eszmének a ki annak igazi apostola lett. Pár év alatt tekintélyes múzeumi anyagot gyűjtött össze Gyulai. A budapest—komáromi vasútvonal kiépítése, mely a szőnyi (Brigetio) castrum területén fut keresztül, igen sok római régiséget hozott felszínre és ez is ösztönzést adott a múzeum megalapítására, mely az 1886-ik év végén ment végbe.

Gyulai volt a Komáromvármegyei Történeti és Régészeti Egylet titkára és a régiségtár őre. Lelkes munkássága folytán a múzeum gondolatát népszerűsítette, a közönséget adakozásokra bírta, de Komáromból való távozásával a múzeum ügye teljesen megakadt. A gyűjtemény először a benzések székházában, majd a reform. kollegiumban volt elhelyezve, majd a törvényszék új

palotájába vándorolt, honnan 1900-ban a sétatéren levő ú. n. Esterházy-pavilonba került, mely az 1891. évben rendezett iparkiállításra épült. Az elhelyezés e tűzveszélyes épületben éppen nem volt szerencsésnek mondható, de más alkalmas hely nem kínálkozott a múzeum céljaira. 1900-ban az időközben megszűnt Történeti és Régészeti Egylet helyébe a Múzeum-Egyesület alakult, melynek *Baranyay Géza* földbirtokos lett az igazgatója. Az ő lelkes fáradozásainak köszönhető a múzeum újabb fellendülése.

Sajnos, ez a helyiség éppen csak arra volt jó, hogy a múzeum anyaga földel alá kerüljön és a múzeumi tárgyakat szekrényekbe raktározhassa az egyesület. Tűzveszélyes volta állandó aggodalomra adott okot, e mellett szűk és sötét is volt és sem a gyűjtemények látogatásának, sem elhelyezésüknek nem kedvezett. Ezek a viszonyok megérlelték a kívánságot állandó otthon biztosítása iránt, mely először 1904-ben hangzott el és egy évtized alatt teljesülésbe is ment az állam, Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város támogatásával.

A kulturház, mely egyesíti magában a múzeum, könyvtár, képtár helyiségeit, ezenkívül szép előadótermet, a város levéltára elhelyezését is biztosította. Dr. Hüttl Dezső műegyetemi tanár tervei szerint késői barokk stílben épült 200,000 K költségen. Az épület keletnek néző nagy szárnyrészét foglalja el a múzeum, melynek anyaga öt nagy termet tölt meg. A termek beosztásánál főszempontul az áttekinthetőség lebegett a tervező és a múzeum igazgatósága előtt és ezt az épületen sikeresen vitték keresztül, mert a közönség a legrégibb kortól kezdve fokozatosan eljut a modern korokig a nélkül, hogy útját félbeszakítania kellene.

A földszinten az első teremben a paleontológiai gyűjtemény (a tatai mammut lelet) mellett az őskor anyaga van kiállítva. A neolit kőkor igen sok lelőhelylyel van képviselve. Feltűnő azonban a bronzkor gazdagsága, mely öt főbb lelőhelyről az edények százait szolgáltatta a múzeumnak (Pusztamonostor, Dunaradvány, Megyerics, Kecskéd, Hetény). Bronz aránylag kevés van.

A második teremben a római gyűjtemény van kiállítva. A falakat a kőemlékek foglalják el, (a feliratos emlékek száma 40), ezenkívül domborművek, szobrok, bélyeges téglák és épületanyagok. A terem közepén nyolcz nagy tárlóban vannak kiállítva a leletek, melyek oroslánrészét Brigetio szolgáltatta, de az újabb leletek közül a környei és a szomódi érdemelnek nagyobb figyelmet. Külön csoportosítva láthatók a bronztárgyak rendeltetésük szerint, (kultúra, háztartás, ipar, bútorszerelés stb.), csonteszközök, üvegek, terracotta, terra sigillata tárgyak és a keramika többi változatai. A leányvári castellum leletei gyűjteményesen állítvák ki.

A római teremből csigalépcső vezet fel a harmadik terembe, hol a középkor (népvándorlás, honfoglalás, újabb középkor) leletein kívül az újabb kor emlékei (fegyverek, mívelődéstörténeti darabok, ötvösség emlékei, háztartási tárgyak) vannak kiállítva. Ezekhez csatlakozik az iparművészeti gyűjtemény, mely főleg porcellán és fayence edényekből áll.

A negyedik terem a néprajznak van szentelve. Két parasztszoba: Martos (magyar) és vértessaljai (sváb) mellett, himzések, szőttesek, népipari tárgyak, az ősfoglalás és pásztorélet eszközei, céhemlékek, régi bútorok töltik meg a termet.

Kis előtérén át jutunk az ötödik terembe, melyet 1848/49-iki tárgyak, Komáromra vonatkozó proklamációk, csataképek, fegyverek és kegyeleti tárgyak népesítenek be. Itt vannak Komárom halhatatlan fiának: Jókai Mórnak relikviái (kéziratok, levelezés, szobrok, képek, íróasztala) kiállítva.

A múzeum anyagát mult év végén dr. Alapi Gyula, múzeumi igazgató költöztette át új otthonába és állította ki mai elrendezésében, a mi nem kis feladat volt.

A múzeumnál történt személyi változásokról a következőkben számolunk be: a Jókai-Egyesület a tulajdonába átvett múzeum igazgatójává dr. Alapi Gyulát választotta meg, ki a Múzeum-Egyesület ügyeit tíz év óta intézte, őrré Weszelovszky János kir. járásbíró helyébe Korte Sándor főgimnáziumi tanárt nevezte ki a régiségtárhoz, a néprajz-természettudományi őri állás legközelebb lesz betöltve.

Dr. Alapi Gyula.

A SZEGEDI MÚZEUMBÓL. Szegedvárosi múzeum évi jelentéséből közöljük az alábbi adatokat:

Régiségtár. Kisebb vételek és adományok mellett említésre méltó gyarapodások: Egy ismeretlen adományozó kőkorszakbeli és bronzkori tárgyakat hozott, 28 darabot. Valószínűleg Sziszeckről, az egykori Siscia (Segestha) tájáról valók, a honnan a vizenjáró, kotróhajókon dolgozó munkások már máskor is hoztak hasonló anyagot. A tár *Beck István* hagyatékából nagyobb mennyiségű újabbkori fegyverrel s katonai felszerelési tárgygyal gyarapodott, a mik az elsőemeleti folyosón erre a célra készült üvegszekrényekben vannak elhelyezve. A régiség-, illetve emléktári naplóban vannak leltározva azok a Mikszáth-relikviák is, a miket *Mikszáth Kálmánné* úrnő egy üvegszekrényvel együtt ajándékozott. A csókai Kremenység-dombon már évek óta tartó ásatásokat befejezte Móra Ferencz könyvtáros s miután ehhez a befejezéshez az államsegély nem volt elég, a várostól kaptunk hozzá segítőpénzt. Az idei ásatás eredménye, a mely a naplóban eddig feldolgozva nincs: 2 ezüst, 5 bronz, 22 vas, 186 csont, 268 kő és 181 agyagtárgy, összesen 644 darab.

Éremtár. Évi gyarapodása 191 darab érem s egyéb tárgy, a melyből 158 darab adomány, a többi vétel és letét. Ez utóbbiak között vannak a zborói Aspremont-féle üveggyárnak üvegből való napszámbárczái is, mint állami letétek. Jelesebb éremadományokat tettek *Szücs Lajos* és *Scheinberger Antal* urak. Az éremtár anyaga az év végén: 183 arany, 4264 ezüst, 4576 egyéb anyagból való tárgy, összesen 9005 darab.

A régiség- és éremtár anyaga az év végén 13,488 őskori, 378 római, 3971 középkor- és újkori, 150 kegyeleti tárgy, 9005 érem és pénzjegy. A régiségtár az idén volt 30 éves. Ez alkalomból az anyagáról «Adatok az Alföld régészeti térképéhez» címmel részletes kimutatást közzétünk a Múzeumok és Könyvtárak Értesítőjében.

A SZÉKELY N. MÚZEUM 1913-IKI ÁLLAPOTÁRÓL most adta ki jelentését az igazgató-választmány, melyből elég öröndetes képet nyerünk néh. özv. Cserey Jánosné ezen alkotásának fejlődéséről s a két múzeumőr,

dr. László Ferencz és Csutak Vilmos buzgó munkálkodásáról, mely képes volt ellensúlyozni azt a nagy veszteséget, a mi Gödri Ferencz sepsiszentgyörgyi polgármester elhunytával érte a mult év folyamán a múzeumot. A jelentésből közöljük a következőket:

Ásatásokat László F. vezetése alatt a M. N. Múzeum felszólítására az erődsi őstelepen végzett az intézet. Az ásatások ideje alatt egyik szabad napon a szomszédos Árapatak község területén, az Árapatakról Erősdre vezető út balfelén, a Retkespatak torkolatával szemben fekvő Hegykaréj, vagy másnéven Csulakkaréj nevű magaslaton egy præmykenæi jellegű, újabb őstelep nyomaira akadunk. Ugyancsak ennek a kultúráknak emlékeit rejtik magukban Dálnok község területén a Dálnok-pataka és a Kanta-pataka összefolyásánál fekvő Tanorok nevű magaslat őstelepeinek rétegei is. Ez utóbbi telepre geológiai kutatás közben találtunk rá. Mindkét helyről néhány jellemző tárgy jutott múzeumunk birtokába.

A m. kir. Államvasutak brassói osztálymérnöksége a Sepsiszentgyörgy és Gidófalva közti vasuti vonal K-i oldalán a bedeházi malom melletti őstelepen a mult év őszén megkezdett földmunkát az 1913. év tavaszán tovább folytatta s így dr. László Ferencz és Csutak Vilmos múzeumőröknek ismét alkalmuk nyílt arra, hogy a földmunkálatok rendjén előkerülő földalatti üregek és egyéb emlékek leletkörülményeinek pontos megállapítása céljából ásatásokat és felvételeket végezzenek. Ebben az évben összesen kilencz napon át végeztek itt ásatásokat. Földmértek és lerajzoltak összesen 16 földalatti, csonkakúp alakú üreget. Az ingó emlékek legnagyobb része most is ezen üregekből került elő. A leltározott emlékek közt van köeszköz 2, állati csont 35, ép vagy összerakható agyagedény 8, jellemző edénytöredék 141, szuutrög 10, vörösréz-tárgy 1, vastárgy 2, egyéb tárgy 4, összesen 203 darab.

Az idei ásatásokból is került elő szabadkézzel készített néhány jellemző edény. Ezek technikájának és díszítésének segítségével az őstelep régebbi kultúráját a romániai Buzeu város melletti Sarata-Monteoru lelőhelyről irodalmilag is feldolgozott tárgyak analogiája alapján a Háromszéken és Székelyföldön nagy kiterjedésű u. n. kőbronzkori kultúrával megegyezőnek állapítottuk meg. Több körülmény arra mutat, hogy ehhez a kultúrához tartoznak a földalatti üregek is. A felső rétegek átforgatott volta miatt ennek biztos eldöntése a későbbi ásatások feladata lesz.

A római kultúra utáni provinciális kultúrát jellemző hullámvonalasan bemélyített díszítésű, korongon készült edények fenekén található bélyegjegyek közül megint került elő egynehány jellemző darab. Kortörténeti szempontból kiválóan fontos még a telep egyik putri üregében és a humuszban talált két darab vassarkantyú. Közülük az egyik csaknem egészen ép. Ennek meggörbült sarokvasa, laposra kovácsolt, négyzet alakú tányérból kinőtt és rézsut fölfelé álló négyszögű tuskéje egészen a XI—XII. századig viszik fel a lakótelep legutolsó településének idejét.

Ugyancsak a háromszéki kőbronzkori kultúrára nézve nyújtanak útbaigatásokat a dr. László Ferencz által július 18—21-ig Kézdiszentléleken az Urakszerelábja nevű határrészen végzett ásatások eredményei. Ez a telep a

Kézdivásárhely—Kézdiszentlélek közti vasuti vonal jobb és bal oldalán fekszik, s a kutatások a 829. és 831. sz. vasuti szelvénytől É-ra eső területen folytak. A bemélyített szalagokkal és körökkel, kiemelkedő párkányokkal díszített edénytöredékeken kívül legfőképen az ásatás alkalmával ezen keramikus anyaggal együtt talált spirális arany csüngőnek van kiváló fontossága. Alakja szívídomra emlékeztet, szárainak átmetszete háromlélű, egymás mellé hajló végei csolnak-szerűen ki vannak vájva. Tipusa a hazai leletek közül az állítólag Gyulafehérvárról származó spirális csüngő típusával egyezik.

Ásatásaink sikerét többirányú szíves támogatásukkal nagymértékben előmozdították Erősdön Csulak Zsigmond ref. lelkész és Sándor Mihály áll. tanító, Kézdiszentléleken Baló Ödön kir. törvényszéki bíró, Szabó Sándor elemi isk. igazgató és a községi előjáróság vezető; a bedeházi malom melletti őstelepen végzett ásatások alkalmával az államvasutak tisztviselői és altiszti kara volt segítségünkre.

A málnásfürdői fövenyestetői őstelepen a nyári esőzések alkalmával beomlott földtömegek átkutatása rendjén nem csupán a praemykenæi jellegű kulturára, hanem az ezt követő kőbronzkori kulturára nézve is fontossággal bíró néhány tárgyat gyűjtöttünk össze. Ezek közt a megszaggatott vesszőcskékkel kitöltött szalagdíszes cserépedények töredékein kívül összehasonlító vizsgálati szempontból említést érdemelnek azok a vastagfalú edénytöredékek is, melyeknek szádát benyomkodott háromszögekből alkotott szalagok díszítik.

Simonffy Samu baróti orvos hagyatékából özvegye múzeumunkban helyezte el a néhai férje által gyűjtött régiségeket. Ezeknek legnagyobb része őskori gyűjteményünkhöz tartozik. Értéküket növeli az a körülmény, hogy az összegyűjtött anyag Háromszék- és Udvarhelymegyének arról a területéről való, a honnan múzeumunk fejlődésének első szakában, éppen Simonffy orvos gyűjtése következtében, csak kevés tárgy jutott múzeumunk birtokába. E tárgyak közé tartozik hét darab kőbalta, Kisbaczon, Magyarhermány, Vargyas, Száldobos, Oklánd és Homoródalmás községekből; az ágostonfalvi vasut építésénél fölmunka közben 1872-ben talált tárgyak, mint tokos bronzbalták, karperecz, ponczoló véső, egy darab bronz-buzogányfej Felsőrákosról, egy darab ívelt élű peremes bronzbalta és agyagból készült különböző tárgyak.

Őskori gyűjteményünk ezeken kívül gyűjtés, ajándék vagy vásár útján még a következő lelőhelyekről gyarapodott: Málnásfürdő, kőbánya egy darab kampós végű bronzsarló (András János ajándéka); Réty, Törökrétye és Márton Lajos tagja: edénytöredékek és más agyagtárgyak (Jákó József és Nemes Herman ajándéka, részben vásár); Kilyén: két darab őrlőkő (vásár); Fotos: két darab kőbalta (vásár); Hidvég: őrlőkő (vásár); Kézdiszentlélek: orsógomb agyagból (Pál Péter községi jegyző ajándéka); Kálnok: füles-tokos bronzbalta (Szász József ajándéka); Barót: edénytöredékek (gyűjtés); Zabola: egy darab bronztör (Butyka János ajándéka); Árapatak, Fásbérczoldal: edénytöredékek (gyűjtés); Árapatak, Vizes-Retkespatak, Füzestér: ékalakú kőbalta (gyűjtés); Sepsiszentgyörgy, malom feletti homokbánya: edénytöredékek, őrlőkő stb. (gyűjtés); Sepsiszentgyörgy, városi homokbánya: edénytöredékek (gyűjtés); Bitá, vasuti átvágás: edénytöredékek (gyűjtés); Erősd, Alsó-Veczer alja: öntő-

forma és edénytöredékek (gyűjtés); Zetelaka: kőbalta és cserépedénytöredékek (gyűjtés).

Vásár, gyűjtés és ajándékozás útján közép- és újkori emlékekkel is gyarapodott régiségtárunk. Vásár útján szereztük meg özvegy Salamon Antalnétól Rétyről egy a XVII. század végéről vagy a XVIII. század elejéről származó festett toilette-asztalt, melynek felső fiókos részét kariatidákat helyettesítő két szirén hordja. A gyűjtés és ajándékozás útján beérkezett fontosabb emlékek a következők: Gazda Gábor bodzai jegyző, ki régi jó barátja múzeumunknak, az idén Halmágyi Gábor brassói kulturmérnök szíves felhívására Szentiványi Béla vármegyei hivatalnok útján fegyvergyűjteményünket egy XIV—XV. századbéli jó fentartású vaskarddal gazdagította, melyet Magyarbodza területén a Kiscsemernek nevű erdőrészen találtak. Szigyártó Imre kovásznai adótiszt egy értékes középkori bronzgyűrűt; a szörcei református egyházközség tanácsa Péter Károly református lelkész, orbai egyházmegyei esperes szíves közbenjárásával a szörcei református egyház 1622-ben Neidel Pál mester által öntött harangját; a lisznyói református egyház tanácsa Farkas István református lelkész szíves felhívása alapján a lisznyói református templom renoválása alkalmával kicserélt 10 darab részben tölgy-, részben fenyőfaramás, önkeretes üvegezésű, feliratos és 1768-ból és 1780-ból származó régi ablakot, Pap Lehel sepsiszentgyörgyi vállalkozó ugyancsak a lisznyói református templom mennyezetéből kikerült egy darab téglabordát, mely a zabolai református templomból gyűjtés útján múzeumunk birtokába jutott másik téglabordával együtt gótikus építészetünk igen értékes emléke; a hidvégi református egyház Kolumbán Ferencz református lelkész szíves közbenjárásával az egyház régi temetőjéből kikerült három darab régi sírkövet, melyek közül egyik hidvégi Nemes Tamásnak, Háromszékvármegye Apafi-korabeli híres főkapitányának s a hidvégi református egyház főgondnokának és nagy alapítójának, a másik a hidvégi Nemes-család valamelyik még ismeretlen tagjának, a harmadik pedig Bitai László hidvégi református lelkésznek (1820—1824.) emlékét hirdeti; Nágó és Gyerkő alsórákosi építési vállalkozók Sebesi Mór bányafelügyelő közvetítésével az alsórákosi páncczelos malom andezitből faragott feliratos és címeres kötőablakját, mely szerint a malmot gróf Bethlen Ádám és gróf Gyulai Kata 1797-ben építették; Losonczy Dezső gazdasági tanár egy értékes kardot, melyet őse, fái Fáy Ferencz hozott haza vitézi emlékül a diadalmas francia háborúból Franciaországból; Kovács Pál sepsiszentgyörgyi földbirtokos egy régi vasalt ládát és a XIX. század első feléből származó üveges szekrényt adományozott régiségtárunknak; míg kegyeleti tárgyaink gyűjteményét özv. Csutak Jánosné született Szilágyi Klára nyolcz darabbal; Gödri Sándor nagysebeni táblabíró az emigráció idejéből egy tajtékipáival, melyet Horváth Mihály későbbi főispán gróf Teleki Sándor alezredesnek, ő Szentkirályi Gyula kókai nagybirtokosnak, az ő fia, Szentkirályi Géza mérnök pedig az ajándékozónak adott; Német Károly dálnoki birtokos pedig szintén az emigráció idejéből nyolcz darabbal gyarapította.

Az özvegy Csutak Jánosné által ajándékozott négy darab teknősbéka páncczeljából készített hajfonattartó fésűt, egy darab pénztárczát, egy darab

szalmaberakással diszített gyufatartót és egy darab hárász tárczakendőt és egy darab hárász nyakvédőkendőt az ajándékozó néhai édesatyja Szilágyi Sámuel 1848/49-iki honvéd alezredes józsefstadti fogságában sajátkezűleg készítette.

A Német Károly által ajándékozott két darab fapohár, karperecz, zsebóra, rámásfűrész, porcellán tányérka és olajfestmény az ő néhai apjának, Német András 1848/49-iki honvéd századosnak hagyatékából származik s oltmüti fogságának emlékét hirdeti.

Éremtárunk az 1913-ik évben szintén gazdag gyarapondást nyert. A Főfelügyelőség február 4-én 506—1913. számú leiratával dr. Pósta Béla országos felügyelő előterjesztése alapján éremtárunk kiegészítésére az 1913-ik és 1914-ik évre évi 1000—1000 K összeget adományozott. Ebből 954.34 K-t úgy használtunk fel éremvásárra, hogy az újonnan beszerzett érmek az ó-görög érmelek fejlődésének és hanyatlásának minden fázisát képviselik. E vásárolt érmek darabszáma 84.

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége egy darab Erkel-éremmel és az egykori gróf Aspremont-féle zborói uradalomban használt 14 darab üvegből készült napszámbárczával, mint állami letéttel gazdagította gyűjteményünket, ezenkívül több kisebb adománnyal gyarapodott még intézetünk.

A régiségtár és éremtár összes gyarapodása az 1913. évben: 1. Ásatás vagy vétel útján 1480 darab. 2. Állami letét 15 darab. 3. Ajándék 805 darab, összesen 2300 darab. Ebből *a)* őskori régiség 1456 darab, *b)* római régiség 17 darab, *c)* közép- és újabbkori régiség 84 darab, *d)* kegyeleti tárgy 48 darab, *e)* érem és pénzjegy 675 darab, *f)* egyéb tárgy 20 darab.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT folyó évi február 24-én tartotta meg 1914. évi rendes közgyűlését báró Forster Gyula elnöklete alatt, a tagok igen nagy részvételével. Jelen voltak: dr. Kuzsinszky Bálint alelnök, Bella Lajos, Csányi Károly, dr. Éber László, dr. Fejérpataky László, dr. Finály Gábor, dr. Gerecze Péter, Halaváts Gyula, dr. Láng Nándor, dr. Mahler Ede, Mihalik József, Radisics Jenő, Schulek Frigyes, dr. Sebestyén Gyula és Vásárhelyi Géza ig.-választmányi tagok, Lipcsey József pénztáros, sok más tag és hallgató. A közgyűlés megnyitása után dr. Éber László tartott vetített képekkel kísért előadást Széchy Dénes és Vitéz János esztergomi érsekek síremlékeiről, a melyeket a XV. század második felében keletkezett külföldi síremlékekkel összehasonlítván, azt bizonyította, hogy azok művészeti szempontból a kor legkiválóbb ilyenmű művei közé tartoznak és érdekesen illusztrálják keletkezésük korának művészi áramlatait. Nézete szerint Esztergom fontos szobrászati központ lehetett, a melynek készítményei külföldre is eljutottak. Az előadás után dr. Bartucz Lajos helyettes titkár olvasta föl a társulat múlt évi működéséről szóló jelentést:

Az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat a legfontosabb tevékenységet az 1913. évben is a tagok tudományos közlései és az üléseken s az irodalomban ezek körül kifejlődött eszmecserék alkották.

A társulat 1913. évi közgyűlése felállítván az Anthropologiai szakosztályt — az előadások során ez évben anthropologiai tárgyú tanulmányok is szerepeltek.

Ily természetű közléseket tett dr. Bartucz Lajos «A koponya köbthalmáról, különös tekintettel a magyar fajra» és «Régészet és Anthropologia» címmel.

Az őskori emlékek köréből azoknak a kiváló fontosságú és gondos ásatások eredményének ismertetése érdemel elsősorban említést, a melyeket dr. Gerecze Péter a Pestvármegyei Régészeti Bizottság megbízásából Tökölön végzett s a melyről egyelőre csak röviden számolt be deczemberi ülésünkön.

Őskori emlékeket ismertetett még dr. Gasparetz Géza Elemér, Tószegen kiásott őskori szövet- és kötélmaradványokat.

A római kor emlékeire vonatkozó előadások közül első helyen társulatunk alelnökének, dr. Kuzsinszky Bálintnak összefoglaló tanulmányát emeljük ki, a melyben «A római határvédelem szerkezetéről és abban a Bolhavar nevű római burgus szerepéről» szólott abból az alkalomból, hogy a társulat tagjai ezt a burgust váczi kirándulásuk alkalmával felkeresték.

A Nemzeti Múzeum újonnan szerzett, főleg a pécsi Horváth gyűjteményből eredő kis plastikai emlékek képezték tárgyát egy másik tartalmas és érdekes előadásnak, a melyet dr. Hekler Antal tartott.

Az előadások túlnyomó részét ezúttal is a művészettörténeti vonatkozású anyag szolgáltatta.

Így közgyűlésünkön dr. Meller Simon a budapesti közgyűjteményekben őrzött XV. századi grafikai emlékeket ismertette, kiterjeszkedve az emlékek technikájára és analógiáik körére.

A márczius havi ülésen dr. Kenczler Hugó a kassai és bécsi múzeumokban levő oltárszárny-részeket ismertetett, a melyeket egy kassai eredetű oltár összetartozó részeinek állapotott meg.

Az ápril havi ülésen dr. Gerevich Tibor a Nemzeti Múzeumban őrzött néhány olasz emlékről értekezett, a melyeknek eredete és hovátartozandósága még vagy egyáltalán, vagy nem volt oly szabatosan megállapítva, mint a hogy az Gerevichnek sikerült.

Ugyanez alkalommal Halaváts Gyula, az erdélyi építészeti emlékekre vonatkozó adatok e szorgalmas gyűjtője, a kissejki templom és templomerőd-ről készített fényképfelvételei és felméréseivel ismertette meg a társulatot.

A május navi ülésen dr. Éber László egy eddig nem méltatott emlékre, a váczi székesegyház szentélykorlátjára hívta fel a figyelmet, megjelölve azt a művészi kört, a melyhez ez az emlék tartozik.

A deczember havi ülésen dr. Gerevich Tibor a krakkói, Czyartorisky képtárban végzett tanulmányai eredményét ismertette.

Érzékeny és súlyos veszteség érte a társulatunkat Hampel József elhunytával, a ki sokoldalú elfoglaltsága mellett sohasem vonta meg érdeklődését munkásságunktól és a kiről márczius havi ülésünkön társulatunk elnöke melegen megemlékezett.

A társulat régi tagjai sorából elhunytak még Bay Ilona alapító-, Cziráky Gyula és Vancsó Gyula rendes tagok.

Két utóbbi a régészeti gyűjtés és régészeti irodalom terén is működött, Bay Ilona pedig társulatunkat, mint annyi más tudományos társulatot, vállal-

kozásaiban többször támogatott, a miért is méltók arra, hogy emlékezetüket a társulat jegyzőkönyvileg megörökítse.

Az anthropológiai szakosztály megalakítása okozta, hogy a szak művelői közül többen beléptek társulatunkba.

Itt közöljük a belépettek névsorát: Bocskay Ottó, Dornyay Béla, kir. m. tud. egyet. Embertani intézet, Esztergomi főgymn. tanári könyvtár, dr. Gábler Imre, Kemény Kálmán, Kalocsai főegyházmegyei könyvtár, dr. Lehotay Mária, dr. Lenhossék Mihály, dr. Madarassy László, Paulovits István, dr. Riedl Gusztáv, dr. Róth Viktor, Esztergomi Régészeti és Történelmi Társulat, utóbbi 1914-től kezdve.

Kiléptek a társulattól 1914-től kezdődő hatálylyal: Debreczeni felsőbb leányiskola és Sinka Ferencz.

Jelentésem berekesztése kapcsán kérem a m. t. közgyűlést, hogy az Orsz. M. Iparműv. Múzeum igazgatójának, a ki társulatunknak az intézet felolvasó termében ülésein nagylelkűen díjtalanul szállást ad s ekként módot nyújt arra, hogy a társulat a szemléltetés modern eszközét, a vetítést anyagi áldozat nélkül végezze, szavazzunk jegyzőkönyvi köszönetet.

A közgyűlés a titkári jelentést tudomásul véve, Radisics Jenő vál. tagnak, az Orsz. Iparművészeti Múzeum igazgatójának hálás köszönetet mond a múzeum előadó-termének rendelkezésre bocsátásáért.

Ezután dr. Kuzsinszky Bálint és Halaváts Gyula számvizsgálók jelentését az 1913. évi zárszámadásról Halaváts előterjesztvén, a közgyűlés a pénztárnoknak a felmentvényt megadja és hozzájárul a számvizsgálók által a folyó évre előírányzott költségvetéshez is.

Dr. Márton Lajos társ. titkár lemondása következtében a titkár választása a közgyűlés napirendjére kitűztvén, báró Forster Gyula elnök ily irányú előterjesztése után dr. Mahler Ede ig.-vál. tag dr. Éber László ig.-vál. tagot, a Műemlékek Orsz. Bizottsága előadóját, egyetemi magántanárt hozza javaslatba. A közgyűlés a javaslatához hozzájárul és Ébert szavazás mellőzésével, felkiáltással titkárrá megválasztja, mire br. Forster Gyula elnök őt három évre megválasztott titkárnak jelenti ki és a közgyűlést bezárja.

A SOPRONI ÜVEGSERLEG BOTRÁNYA. Néhány év előtt Sopronban egy domborművekkel ékített, rendkívül ritka és becses római üvegserleget találtak, melyet annak idején az Arch. Ért. is ismertetett. Ez a serleg mostanában egy igen csunya botrányra adott alkalmat, melynek központjában Zettel Gusztáv, egy gazdag soproni szeszgyáros, gyűjtő és a soproni múzeumi társulat tiszteletbeli öre áll, ki ez utóbbi minőségben, mivel a múzeumnak akkor még nem volt külön helyisége, ideiglenesen magához vette a serleget, most pedig nem akarja visszaadni, sőt Bécsbe vitte egyik leányához s alkudozásban van a British Museummal, mely — mint az «Est» írja ápril 9-iki számában — kétszázezer koronát ígért érte. Hiába járt közbe a soproni múzeum igazgatósága, a soproni polgármester, a múzeumok és könyvtárak országos felügyelő-sége s a M. N. Múzeum igazgatósága: az elbizakodott szeszgyáros rájuk sem hederít s kijelentette, hogy senkinek nem adja át a műkincset. Úgy hiszszük,

hogya a törvény teljes szigorának alkalmazásával mégis rá lehetne őt szorítani. Az az egy bizonyos, hogy őt semmikép sem illeti meg a serleg. Megilleti a telektulajdonost, illetőleg a várossal kötött egyezség értelmében a soproni múzeumot; megilleti a Deák-téri házalap kiadásánál munkálkodó találót s mint háromszáz koronán fölüli becsértékkel bíró tárgy, egy harmadrészben a kincstárt. Ezeknek kell tehát megindítani az eljárást *jogtalan és erőszakos eltulajdonítás*, sőt esetleg *sikkasztás* vagy *lopás* czíme alatt s nem hiszszük, hogy akadna bíróság, mely meg ne tanítaná az elbizakodott embert a kötelességére. Végre is nem csak a szegény paraszt munkásra szól a törvény, kit rögtön elővesz a hatóság, csendőr, szolgabíró, ha eltitkol valami talált régiséget, elkobozzák tőle, még a törvényesen megillető részt sem kapja meg, a helyett megbüntetik. Az úri kalózok ellen is lehet alkalmazni, sőt nagyon is itt van az ideje, hogy példát állítson velük szemben a bíróság. Ha Zettel már eladta volna: ott a vagyona, tessék lefoglalni. Példát s kérlelhetlen igazság-szolgáltatást kérünk.

BEÉRKEZETT VAGY KESZÜLŐBEN LEVŐ CZIKKEK. Munkatársaink tájékoztatása végett alább közöljük azon czikkek és tanulmányok lajstromát, melyek az Arch. Értesítőben kiadásra várnak. Mint kitűnik a kimutatásból, jóformán el vagyunk látva czikkel az egész évfolyamra.

Bán Aladár: Finn régészeti irodalom. — *Bartucz Lajos*: Embertan és régészet. — *Bella Lajos*: Kossina és az ősrégészet.

Darnay Kálmán: A lesencze-istvándi szarmata s a zseliz-kislaki és zala-koppányi temető.

Éber László: Széchy Dénes síremléke. A szepesvári Zápolyai síremlékek. A Sz.-László-legenda középkori falfestményeinken. — *Ernyey József*: Lengyel régészeti irodalom.

Fetzer János Ferencz: Az Isten anyja csodatevő képe Máriapócsan.

Gaspáretz Géza Elemér: Lőpormérők, pattantyús eszközök. Zsámbéki lelet. — *Gerecse Péter*: A Magyar Műemlékek III. k. és Mihalik J. A kassai dóm c. művének ismertetése. — *Gerevich Tibor*: Krakkói műemlékek. (Czartorisky-Múzeum. Báthory-emlékek)

Halaváts Gyula: Az alvinczi, holczmányi, oltszakadéki, feledi és nagydisznódi templom — *Hoffmann Edith*: Harpokratesz szobrocskák a N. Múzeumban.

Istvánfi G.: Östörténeti kérdések.

Dr. Janicsék József: Régészeti tarlózatok Eperjesen. — *Jósa András*: Kenézlői honfoglaláskori lelet. A geszterédi őshalmokról.

Kardos Árpád: Török fegyverek. — *ifj. Krecsmarik Endre*: A békésszarvasi őstelepről.

László Ferencz: Az erdélyi festett edények kulturája. — *Lehoczky Tivadar*: Adatok hazánk régi fegyvereiről.

Márton Lajos: La-Tène fibulák; összefoglalás. Barlangi festészet — *b. Miske Kálmán*: Az Al-Duna és szomszédos területei kőkorának viszonya a kelethez. Néhány szó Északolaszországban tett tanulmányutamról és az olaszországi befolyásról prähistorikus provinciánkkal szemben. — *Munkácsy Mihály*: Orosz régészeti irodalom.

Nagy Géza: A honfoglaláskori leletekhez. A kelta-germán sarkantyú.

Omer Feridoun: Török fölíratok.

Roth Viktor: Királyföldi kelyhek.

Stöhr Géza: Numantia keltiber város a kutatás mai világánál. A madabai mozaikkép egy részének legújabb rekonstrukciójáról. — *Sufka Géza*: Motivum vándorlás III. — Irod. ismertetés.

Téglás István: Tordavidéki népvándorláskori lelet. Újabb potaissai fölíratok és dom-borművek.

Varga Zsigmond: Szumir régészeti tanulmányok. (Az érczek ismerete s a bronzkultura A szumir szobrászat emlékei.) — *Vikár Béla*: Finn régészeti irodalom.

RESUMMÉS.

L'ÉPOQUE DU BRONZE EN RUSSIE-ORIENTALE est le titre de l'étude de l'archéologue finlandais M. A. M. Tallgren. Cette époque fut considérée en général comme descendante de la culture du bronze de l'Altaï. D'après la théorie de Castrén les peuplades finno-ougriennes habitaient d'abord les environs de l'Altaï, puis allant vers l'ouest elles prirent possession du terrain entre l'Oural et le Volga y faisaient connaissance du fer et s'étendèrent successivement sur toute la partie du nord de la Russie d'aujourd'hui. C'était aussi l'avis du fondateur de l'archéologie finno-ougrienne J. R. Aspelin. Récemment les recherches linguistiques prouvèrent, que l'Altaï ne pouvait être le pays d'origine des peuples finnois, et qu'il faudra le chercher sur la pente de l'ouest de l'Oural, vers le Volga. Aussi les fouilles archéologiques démontrent l'impossibilité de la supposition que la culture de bronze de l'Oural soit issue de celle de l'Altaï. La richesse des monuments de l'âge de la pierre de l'Oural est bien connue dans nos jours, et c'est constaté que les formes de l'âge du bronze se sont développées de celles de l'âge de pierre et qu'il n'y a nul trait qui démontrerait une influence de la culture d l'Altaï ou de la Sibérie. — Le cercle de la culture du bronze de l'Oural est relativement petit, son centre est le terrain où le Kama et le Volga s'unissent, et s'étend vers l'est jusqu'à Bielaja e Ufa, vers l'ouest jusqu'à l'Oka. Les contrées du Nord ont été — selon l'hypothèse d'Ailio — inhabitées à l'âge du bronze, les peuplades de l'âge de la pierre s'ayant retirés vers le sud. — Cette culture du bronze peut être divisée en trois groupes. De la plus ancienne on a des objets en cuivre et en bronze fabriqués d'après des modèles reçus du sud-ouest. Il s'en peut que quelques pièces ont été importées de Transylvanie. Les types montrent une influence de la culture du Caucase et de Troie. Ces objets sont à suivre jusqu'en 2000 av. J. Chr. Dans la même époque régna aux contrées du Volga Supérieur et Central une culture différente de celle mentionnée plus haut, c'était la culture dite de fontianovo qui subissait des influences du Balticum oriental et qui représente peut-être l'ancienne culture des peuplades Lett-Lithuanienne. Le deuxième groupe se compose d'objets montrant un développement des anciennes formes sous une influence du sud-ouest, sud, même scandinave. Son époque remonte jusqu'en 1900 av. J. Chr. Le troisième groupe est caractérisé par les objets dits Scythiques : poignards, miroirs, haches et armes avec ornements de têtes d'animaux, qui forment vers 400 av. J. Chr. la transition à la culture du fer.

EDOUARD MAHLER: CONTRIBUTIONS À LA CHRONOLOGIE DE L'ANCIENNE ÉGYPTE. M. le prof. Mahler explique les dernières lignes d'une des inscriptions qui furent trouvées dans le tombeau de la pyramide du roi Merenrâ I. Le sens astronomique s'explique malgré la rédaction mystique du texte. Il y a question d'un astre qui brillait à la fête de Wog. C'est à dire se jour apparaissaient en même temps l'Orion et la Vénus pour se coucher en même temps à l'occident, le troisième était Horus c'est à dire Mars qui y figurait. Cette constellation des astres mentionnées — sous lesquels Merenrâ paraît à la scène de l'histoire — se passait dans un temps du lever héliaque du Sothis. La fête Wôg coïncide avec le 18 Toth; ce fait mis en relation avec le lever héliaque du Sirius, il n'y peut être question que de la période du Sothis qui commence en 2776. Le lever héliaque du Sirius coïncide avec le 18 Toth, c'est à dire avec la fête de Wâg au quadriennal de 2708—2705 av. J. Chr.

SUPKA, Dr. GÉZA: MOTIVENWANDERUNG IM FRÜHEREN MITTELALTER. (Vgl. oben S. 1—19 u. 70—71.)

6. Für das Motiv der Adlerapotheose auf dem Krüge Nr 2 des Schatzes von Nagyszentmiklós wird — statt des bisher in Geltung gewesenen griechischen Hebe-Mythos, der wohl seinen reinsten Abschlag in der Laochares'schen Ganymed-Darstellung fand — die zentralasiatisch-hellenistische Darstellung der Garuda-Nagini Sage (zwei Bildwerke des Sanghao-Klosters der Gupta-periode, vgl. Smith Vinc.: A History of Fine-Art in India and Ceylon, fig. 70 u. 70a) angenommen.

7. Das Zangenmotiv am Halse desselben Kruges kehrt am ravennatischen Theoderich-Moles wieder: ein wichtiger Fingerzeig, wie das antike Kyma, zugleich mit manch' anderen antiken Motiven, erst durch den asiatischen Filter — und nicht unvermittelt — in die «Germanenkunst» übertrat.

8. Das Sumpfvogel-Idyll am Halse des Kruges Nr 7 des Schatzes von Nagyszentmiklós gab bisher Gelegenheit zu zweierlei Herkunftsdeutungen; es wurde einestheils mit der Antike (vgl. Hildesheimer Silberschale), anderenteils aber mit Ostasien (Frimmels Ansicht in Rep. f. Kunstwiss. XI. 173—179) in Verbindung gebracht. Es wird nun versucht das Sumpfvogel-Idyll mit den Wandmalereien in Adschantai (etwa 640 n. Chr.) zusammenzustellen und weiterhin die Geschichte des Motivs in Vorderasien selbst festzustellen.

9. Es bleibt für eine spezielle Untersuchung vorbehalten, dem Zusammenhange zwischen den altassyrischen bärtigen, männerköpfigen und tierleibigen Genien, dem gleichen Motive auf dem Krüge Nr 7 des Fundes von Nagyszentmiklós und endlich dem al-Buraq-Typus der spätmittelalterlichen Muhammed-Darstellungen nachzugehen.

10. Auf das Gebiet der bisher so gut wie unbehobenen Kunstart Armeniens führt uns der Hinweis auf das Motivenzusammentreffens des aufwärts krallenden Panthers auf einer Axt aus Wan, dessen Einwohner im IV. Jahrh. n. Chr. nach Chersonnesos flüchten, und auf der bekannten durchbrochenen Schale im Schatze von Petreosa. (Falkes Hinweis auf eine Verwandtschaft

mit der kleinen Schmuckschale im ersten Schatze von Szilágysomlyó dürfte — in Anbetracht der ganz einzigartigen Stellung der Panther in Wan und Petreosa — nicht leicht hingenommen werden können.)

11. Das Stierkopfmotiv, das von der Mittelmeerarea (Mykenai) wahrscheinlich über Skythien (Karagodenaschk) ins Kubangebiet vordrang und von hier durch die gotische Wanderung (Ring aus Brassó-Kronstadt und Zierscheibe im Childerich-Grabe) nach dem europäischen Westen getragen wurde, ist — nach G. von Nagy's Ansicht — eine späte Derivation des mesopotamisch-schumerischen Zodiakalzeichens des Stieres, und als solches bildet es eine Erinnerung an eine frühchaldäische astrologische Ära. In kunstgeschichtlicher Hinsicht bedeutet diese Motivenwanderung den völligen Wandel vom plastischen zum koloristischen Prinzip, die «Asiatisierung» der künstlerischen Formauffassung, wie sie auf einem anderen, dem Gebiete des künstlerischen Sehens durch W. de Grüneisen schon festgestellt wurde.

12. Der durch Falke wieder aufgenommenen Ansicht Labartes und Riegls, wonach man die Verfertiger der fränkisch-«merovingischen» Schmuckstücke unter den Oströmern zu suchen habe, wird ein — aus vielen Beispielen herausgegriffenes — Motiv des Greifen-Quadrupes entgegengehalten.

Das Motiv findet sich in zahlreichen «merovingischen» Funden (Andernach, Oberbayern, Nydam, Pfullingen, Ungarn) vor, kehrt dann im krasnokutscher Skythenfunde wieder und lässt sich bis zu den skythischen Dolchgriffen mit Greifenköpfen rückverfolgen. Ostrom hat hiebei nichts zu tun.

13. Wenn die Völkerwanderungskunst in ihrem supponierten zentralasiatischen Herde vom nördlichen Europa die analytische Tier- und Flechtornamentik, von Sibirien die ebenfalls analysierende Gliederbetonung, vom Griechentum am Schwarzen Meere das Filum-Granumwerk, von Indien das Streben nach koloristischen Wirkungen, und vom Skythentum — ausser einer allgemeinen Disposition — die inhaltlichen Beziehungen überkam, so ist wohl mit Recht anzunehmen, dass das von altersher seiner Emaillierkunst halber berühmte Persien das Zellenemail der neuen Kunst als Morgengabe mitgab. Es werden hierzu die wolfsheimer Sassanidenschnalle und die Chosrew II Parvez-Schale im Cabinet des Médailles beigezogen. U. zw. sind als Träger sowol dieser Objekte, wie auch der unter dem Sammelnamen der «Keszthely-Kultur» bekannten Stücke, die Hunnen zu betrachten. Die letztere Gruppe enthält den indisch beeinflussten Stock der Hunnenhabe, während die oben genannten sassanidischen Stücke von den hunnischen Einbrüchen nach Persien, stammen. — (Fortsetzung folgt.)

ANTOINE KÉMENES professeur à Szentgothárd (d'abord à Csikszereda) publie un article sous le titre «Des trouvailles sur le Tászoktető» d'après les fouilles qu'il menait en été 1913. Douze km. du village nommé Ditrő le Tászoktető est une forêt difficilement accessible à 1500 m. de hauteur non loin du défilé de Tölgyes. D'ici on peut voir tout le plateau de Gyergyó. La place est facile à défendre et offre un bon refuge. Au sommet de la montagne nous trouvons une place d'à peu près 350—400 m² qui est tout semé

de pierres taillés, enfouis dans le sol, qu'on ne voit que la partie supérieure. Sur les pierres on trouve gravé des signes qui ressemblent à l'ancienne écriture sicule (= houn-scythique). L'auteur copia ses signes et M. Etienne Kovács archéologue du Musée Nat. de Transylvanie les photographia. Tout cela sera publié dans la revue intitulée: Erdélyi Múzeum, après avoir fini les fouilles cette année. Pour le moment les signes mentionnés n'ont trouvé leur solution. Il y a une théorie qui prétend que les pierres soient des colonnes limitrophes. M. Kémenes n'accepte pas cette théorie, il croit que nous avons affaire aux monuments qui proviennent des Sicules qui s'y ont réfugiés lors de l'invasion tartare (XIII. scl.) les Sicules habitaient des maisons de bois et les pierres sont des pierres tombales des gens d'un rang élevé. Le signet de Salamon remonte à un temps où les Sicules ne perdirent pas encore les traces des relations avec les Kazars judaïques; mais il se peut aussi que quand les Sicules fuyant la sévérité de l'Église, qui combattait au commencement du XV. siècle la hérésie provenant de la Bohême, et se réfugiant à l'endroit cité avaient des coutumes indaïques.

LE DR. JULES ALAPI DÉCRIT LES STALLES DE L'ÉGLISE ORTHODOXE À KOMÁROM. Ces stalles étaient autrefois dans l'église des Camaldules à Majk (comitat Komárom) et appartiennent aux plus beaux monuments de la petite plastique du VIIIe siècle. Les Camaldules habitaient Majk de 1735 à 1785. Introduit par le comte Joseph Esterházy, l'ordre fut supprimé par Joseph II, l'ameublement etc. fut vendu à l'enchère. Les stalles furent achetées à cette occasion par la riche église orthodoxe (serbe) de Komárom. Les sculptures sont en chêne. Les scènes sont prêtées de la légende des Camaldules, et dans l'ornement on voit le blason du comte Émeric Esterházy évêque de Nyitra.

INSCRIPTIONS TURQUES. I. Transcription et traduction par Omer Feridoun de la pierre tombale du grand-vézir Ali Damad pacha. Cette pierre fut érigée par l'aga Moustapha Chemi garde des sceaux du grand-vézir qui mourut le 13 août 1716 à Belgrad d'une blessure qu'il reçut dans la bataille de Pétervárad. Quand Belgrad fut repris par les turcs et Moustapha y retourna comme defterdar (trésorier) il se souvint de son ancien chef et fit ériger en même temps que la türbe en 1740 le monument mentionné. Dans la guerre de 1789/90 un comte Forray fit transporter la pierre sur son bien de Soborsin, où on l'a vu encore en 1840, puis elle parvint au Musée National Hongrois. — II. Le Musée de Temesvár, possède une inscription en marbre du puits de Belgrade qui fut érigé par le Kislar aga Elhadj Bechir en 1741. Ce monument provient vraisemblablement du butin fait en 1789/90.

LITTÉRATURE. *Joseph Ernyey* continue son article sur l'oeuvre de M. L. Niederle des antiquités slaves, notamment des bijoux. Les anneaux à cheveux, que les allemands nomment *Schläfenring*, paraissent au VIIIe siècle vers le nord de l'Adriatique et dans la partie Transdanubienne, elles se répan-

dent vite entre les slaves jusqu'aux russes, le centre restant à l'ouest. Niederle est dans ce point proche d'une théorie, selon laquelle anneaux à cheveux proviennent de la coutume de la coiffure des Avars et sont repandus par leur entremise parmi les peuplades finno-ougriennes, — slaves des temps Avars. Les pendeloques? ne furent trouvés que dans les environs de la Drave et de la Save; leur caractère oriental est indiscutable, mais l'auteur ne parle pas de leur origine. (Nous croyons que ces objets furent repandus par ces guerriers turcs, mahométans d'origine du Kwarez avec lesquels les empereurs byzantins ont colonisé de peur des bulgares à XIe siècle le terrain de la Macédonie jusqu' à la Save. Ce peuple devint sujets du roi Ladislas le Saint par sa conquête du terrain de la Save.) Les ornements des ceintures sont difficiles à distinguer de ceux des harnachements puisque les nomades ont la plupart de ceux-ci de l'orient. En général le gaut des slaves est caractérisé de l'amour du léger, du travail filigran et les tombeaux slaves se distinguent de ceux des csuds, finnois et bulgares ceux par celui que ces derniers préféraient les formes de filage dans du métal lourde massif. — M. Munkácsy décrit d'après le catalogue du Musée du Caucase les monuments trouvés dans les ruines de Bolgari et de Biljarszk.

VARIÉTÉS. A Zsámbék une fouille heureuse nous donna toutes les parties d'une voiture celtique richement orné de bronze ensemble avec des objets romains du II—IV siècle. La fouille fut menée à bonne fin par le dr. G. E. Gaspartz. Hormis les parties en bronze et en fer de la voiture il y avait aussie le joug pour trois chevaux en bois couvert de plaques de plomb, orné d'anneaux de bronze. A côté de la voiture il y avait les squelettes des trois chevaux. En même temps la fouille rendit plusieurs tombes, bijoux de bronze etc. etc. Le dr. F. László faisait des fouilles en faveur du Musée National Hongrois à Erősd. Cette place est un centre de la culture prémykéenne des vases peints issue de Troie.

NOUVELLES! D'une couronne en or, trouvée en Pologne. Le cabinet d'antiquités du Musée National Hongrois et la collection d'armes. Les Musées de Komárom, Szeged, Szepsiszentgyörgy. Séance de la Société Archeologique et Anthropologique.

Jelentés az Országos Régészeti és Embertani Társulat költségvetése tárgyában.

Tisztelettel alulirottak az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1914. évi költségvetésének megállapítására kiküldetvén, első sorban a múlt évi kiadási és bevételi tételeket vizsgáltuk meg, konstatálván, hogy 1913-ra 3533 korona 61 fillér bevétel irányoztatott elő és tényleg befolyt 3307 korona 97 fillér.

Ezzel szemben előirányoztatott 3500 korona kiadás és tényleg kiadatott 2818 korona 05 fillér.

Mindezeket az eredményeket figyelembe véve, tehát az 1914. évre nézve a következő előirányzatot készítettük:

I.

Bevétel:

1. Pénzmaradvány 1913-ról	489 K 92 f
2. Értékpapírok kamatai	886 „ — „
3. Tagdíjak az 1914. évre	1900 „ — „
4. Az 1913. és az előző évi tagdíjakból	200 „ — „
5. Vegyesek és folyó kamatok	40 „ — „
Összesen	3515 K 92 f

II.

a) Személyi kiadások:

1. Titkár tiszteletdíja 1914-re	600 K — f
2. Pénztáros tiszteletdíja 1914-re	400 „ — „
3. Irnok díja 1914-re	120 „ — „
4. Szolgák díja 1914-re	140 „ — „

b) Dologi kiadások:

5. Illeték az Archæologiai Értesítőért 1914-re	900 K — „
6. Arch. Értesítő borítékolása és postai költsége	200 „ — „
7. Postai és egyéb kiadások	250 „ — „
8. Kisebb nyomtatványok	100 „ — „
9. Irodai szerekre	60 „ — „
10. Kiadványokra	550 „ — „
11. Előre nem látott kiadásokra	150 „ — „
Összesen	3470 K — f

Előirányzott pénztári maradvány tehát 45 korona 92 fillér. Ezek alapján bátrak vagyunk a tisztelt közgyűlésnek javasolni, hogy jelen költségvetési előirányzatot helybenhagyni, illetőleg elfogadni méltóztassék.

Budapest, 1914. évi február hó 19.

Dr. Kuzsinszky Bálint, Halaváts Gyula,
választmányi tagok, mint számvizsgálók

**Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1913. évi forgalmi
eredményének kimutatása.**

Nyereség- és veszteség-számla.

Kiadások:		Bevételek:	
Személyzet illetményei	1160 K — f	1912. évi egyenleg	507 K 61 f
Illeték az «Arch. Ért.»		Tagdíjak	1770 „ — „
1913. évfolyamáért	900 „ — „	Értékpapírok kamatai	971 „ 06 „
Archæologiai Értesítő		Egyéb kamatok	47 „ 30 „
expediálása	176 „ 32 „	Vegyes bevételek	12 „ — „
Kisebb nyomtatványok	92 „ 50 „		
Irodai költségek	30 „ — „		
Vegyes költségek	266 „ 51 „		
Előre nem látott költségek	192 „ 72 „		
1913. év végével mutatkozó egyenleg	489 „ 92 „		
Összesen	3307 K 97 f	Összesen	3307 K 97 f

Dr. Márton Lajos s. k.
titkár.

Lipcsey Főzsef s. k.
pénztáros.

Megvizsgáltatott és rendben találtatott:

Halaváts Gyula s. k.
számvizsgáló.

Dr. Kuzsinszky Bálint s. k.
számvizsgáló.

**Mérleg az Országos Régészeti és Embertani Társulat vagyonáról
1913 december 31-én.**

V a g y o n:		T e h e r:	
Értékpapírok	21700 K — f	Tőke-alapítvány	21900 K — f
Pénzkészlet a házipénztárban	314 „ 92 „	Előre befizetett tagdíjak	220 „ — „
Be nem fizetett alapítvány	200 „ — „	Egyenleg az 1913. év végén	489 „ 92 „
Folyószámla követelés a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál	395 „ — „		
Összesen	22609 K 92 f	Összesen	22609 K 92 f

Dr. Márton Lajos s. k.
titkár.

Lipcsey Főzsef s. k.
pénztáros.

Megvizsgáltatott és rendben találtatott:

Halaváts Gyula s. k.
számvizsgáló.

Dr. Kuzsinszky Bálint s. k.
számvizsgáló.

Tisztelt közgyűlés!

Van szerencsénk jelenteni, hogy az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat 1913. évi zárszámadásait megvizsgáltuk, ezeket teljesen rendben találtuk s ennek hitelül nevünk aláírásával elláttuk. Ennélfogva javasoljuk a tisztelt Közgyűlésnek, hogy a pénztárnoknak a fölmentvényt adja meg.

Budapest, 1914 február hó 19.

Halaváts Gyula, dr. Kuzsinszky Bálint,
választmányi tagok mint számvizsgálók.

50634

50634

XXXIV. KÖTET. 3. SZ.

ÚJ FOLYAM.

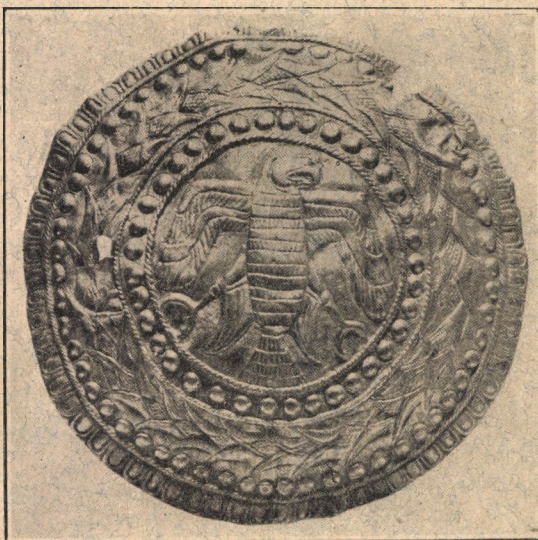
1914 JUNIUS 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

NAGY GÉZA.

KARVALYOS KORONG AZ OXUSI KINCSEBŐL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1914.

TARTALOM.

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

- I. Dr. JÓSA ANDRÁS. Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. I. közl. (Nyolcz képpel) --- 169—184. és 271—273. l.
 II. Dr. SUPKA GÉZA. Motivumvándorlás a korábbi középkorban. III. közl. (35—52. ábra)--- 184—203. és 273—274. l.
 III. Dr. VARGA ZSIGMOND. Sumir régészeti tanulmányok. I. A sumirok szerepe a bronz s általában az érczek megművelésében. (14 kép) --- 203—221. és 274—275. l.
 IV. Dr. HOFFMANN EDITH. Harpokrates szobrocskák a Nemzeti Múzeumban. (I—V. tábla, 1—7 képpel s 240. l. 8—9. kép) --- 221—232. és 275—276. l.
 V. HALAVÁTS GYULA. A nagydisznódi ágost. evang. templom. (Öt képpel) 232—240. és 276. l.

IRODALOM.

- Magyarország Múemlékei. III. köt. Szerk. br. Forster Gyula. Ism. —d. 241—243. és 276. l.
 MÖLLER ISTVÁN. A vajdahunyadi vár építési korai. Ism. —e —r. 243—246. és 276. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

- Br. FORSTER GYULA. Az új francia törvény a történelmi emlékek védelméről --- 247—262. és 276. l.
 A soproni serleg --- 262—264. l.
 A magyar műkincsek elkallódása 264. l.
 Személyi hírek --- 264—265. l.
 Mibe került a komáromi múzeum épülete? --- 265. l.
 Régészeti tarlózások Eperjesen 265—269. l.
 Ifj. FREY I. A mätételkei bronzlelet 269—270. l.

RÉSUMMÉS --- 271—277. l.

Az orsz. régészeti társulat jegyzőkönyvei --- 278—280. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETMÉNYEI.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben dr. Éber László társ. titkárhoz (Budapest, Kemenes-utca 6. vagy Múemlékek Országos Bizottsága ; Városliget) forduljanak.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeumban.

★

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXIV. kötete (1914) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ivnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és deczember 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Éber László társ. titkárhoz (Kemenes-utca 6. vagy Múemlékek Országos Bizottsága ; Városliget) küldendők; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

HONFOGLALÁSKORI EMLÉKEK SZABOLCSBAN.

I.

Egyik történettudós, a ki Erdélyen át vezeti be honfoglaló őseinket, mint nyomatékos argumentumot említi meg azt, hogy Gombáson Alsó-fehérmegyében honfoglaláskori leletre akadtak; úgy látszik, nem volt tudomása arról, hogy a honfoglaláskori nyomok tekintetében a Vereczkei-szorosról Beregen, Zemplénen át a Nyírségig vezető útvonal mellett hazánknak többi vidéke eltörpül. Ha tehát van bizonyító ereje a leleteknek, akkor nem lehet megfosztani vidékünket azon dicsőségtől, hogy őseink behatolva a Vereczkei-szoroson a Bodrog-köznek és Nyírségnek vették további útjokat.

Akkoriban, mikor újabbkori történetíróink Anonymus Belae regis notariust, mesemondónak bélyegezték: Hampel munkáinak, az Arch. Ért. és a saját itt szerzett ismereteimnek nyomán összeállítottam 1900-ban hazánk honfoglaláskori leleteinek statisztikáját, a mely azt bizonyítja, hogy bár Anonymusnak épen úgy nem szentírás minden állítása, mint bármely történetíróé sem, de lényegében az akkor még létezhetett, de már elpusztult írott adatok és hagyományok alapján bir annyi hitelességgel, mint mákszemnyi adatból nagyra hizlalt kritika.

Néhai Thaly Kálmán barátomnak ma is nagy becsben tartom azon levelét, melyben a régészeti leleteknek statisztikáját nem kicsinyelve írja, hogy inkább bízik Anonymusban, mint némely újabb történészeinknek elméleteiben és épen azért a millenáris emlékek helyeinek reá bizott megjelölésénél Anonymust tartotta irányadónak.

Miután Anonymus részben hagyomány után írta munkáját, az igazság nemzedékeken át kiszinezve, szépítve juthatott tollára; de arra, hogy lényegében nem hazudott, csekélységem is tud egy adatot szolgáltatni.

A honfoglalás ezredik évének országos ünneplése alkalmával Szabolcs váranak felkutatásával a kereskedelemügyi miniszter Bartalos Gyula jelenleg egri címzetes kanonokot, mint történészt és engemet, aféle koczarégészt bizott meg. A köztemetőül szolgáló letompított hosszas háromszög alakú sáncz 30 holdnyi területet körít be. (L. I. kép.)

Három napon át sok napszámossal három helyen vágtuk át a sánczolatot.

A némely helyen 13 méter magas sáncznak taréjja mindenütt egy-két méter vastag fekete földből állott. Ez alatt élesen határolt sárga homokos agyag, a melyben az építéskor levágott nagy élőfák három irányban lettek galyastól elhelyezve: függélyesen, küllősen és koszorúként vízszintesen fektetve, nyilván a végből, hogy a földtömeget összetartva a sánczok meredek maradjanak. Ezen óriási sárga földtömegben szétszórva igen sok ökölnyi, szakasztó kosárnyi darázkövet (Rhiolyth) találtunk, melynek legközelebbi lelőhelye Bodrogkeresztúr innen egyenes irányban tizenegy kilométer távolságra fekszik, a hol ezen követ ma is bányásszák és messze vidék épületeinek alapozására nagy mennyiségben hordják szét.

Azon népet tehát, mely az óriási tömegű sánczot emelte, már egy másik elpusztult kulturnép előzte meg, mely a faragatlan darázkövet talán Tisza-áradás elleni védgátnak használta és a sáncznak emelésekor nem tett több hasznot, mint ugyan olyan tömegű föld.

Nincs kizárva, hogy ez bronzkorszaki (tehát ismeretlen) történet előtti nép volt, mert épen ottlétünkör a vártól keletre mintegy 300 lépésnyire Szabolcs községnek belterületén Bihari Andrásnak beltelkén kút ásás alkalmával nyolczméter mélységből egy gyönyörűen díszített bronzkorszaki edény egy bronztűvel együtt került múzeumunkba; tehát ezen földvából három különböző nép beszél hozzánk néma, de némileg mégis érthető jelekkel.

A sánczokban korhatározó tárgyakra nem akadtunk. A belterületről s csupán egy, valószínűleg La Tène ízlésű vas-sarlóra és egy olyan üres bronz csörgő pitykére, a milyen a mándoki honfoglaláskori leletből is ismeretes.

Anonymus a következőket mondja:

«Communi consilio sociorum suorum fossatam magnam fecit, et aedificavit castrum fortissimum ex terra (t. i. Zobolsu), quod munc castrum Zobolsu muncupatur».

Anonymus tehát nem hazudott, csak a szépített hagyományt csonkítatlanul hagyta nekünk örökölni.

Szabolcs vezér mint előrelátó hadvezér az általa elfoglalt várat esetleges menedékül vagy fedezetül megerősítette; tehát nem az aedificavit, — hanem csak a renovavit, restauravit, vagy fortificavit szókat kellett volna használni, de azért, hogy a kissé kiszínezett hagyományt híven hagyta ránk, mesemondónak nem bélyegezhető.

Különben Anonymus nélkül is kétségtelen az, hogy a Nyírség és a Bodrogköz volt azon tájék, a hol honfoglaló őseink legtovább időztek és mintegy főhadiszállásukat tartották.

Csak úgy közbe szúrva említem meg, hogy boldog emlékezetű,

elévülhetetlen érdemű Hampel Józsefnek 1907. évben a M. Tudományos Akadémia kiadványában megjelent honfoglaláskorra vonatkozó művében tizennyolcz honfoglaláskori kardról volt tudomása. Azt, hogy addig hány lett ismertetve általa a mi területünkről, nem tudom, mert gyarló könyvtárunk az Akadémia kiadványaival nem rendelkezik, de tudok annyit, hogy a szabolcsi múzeumban Tisza Eszlárról Szelóczky Géza rakamazi gyógyszerésztől egy, a szabolcsmegyei demecseri Borzsova pusztáról Elek László földbirtokostól kettő, az újfehértói Micske pusztáról Nánássy Sándor földbirtokos birtokáról kettő, Kenézlőről Farkas Ferencz birtokáról három, tehát nyolcz honfoglaláskori kardot őrzünk. A Nemzeti Múzeumban a szabolcsi Bezdédéről kettő, Dókus Gyulának gyűjteményében pedig Bodrogvécsről 2 honfoglaláskori kard van, tehát vidékünkön eddig 12 honfoglaláskori kard került.*

Honfoglaláskori leleteinket három csoportba sorozhatjuk.

I. Szórványos, magános leletekre, melyekről a lelhelyen kívül semmit sem tudunk.

II. Sirleletekre, melyekről csak annyit tudunk, hogy feldult sirban találtattak, de egyebet semmit.

III. Sirleletekre, melyek gondos ásatásaink eredményei.

Az első csoportból:

Csupán honfoglaláskori cserépedény került *Bácsaranyosról, Beszte-reczről, Ramocsházáról, Tardosról* egy-egy, *Kállósemjénből, Kótajból* kettő-kettő, *Döghéből* három.

A kormeghatározásnak megbízhatóságát a következőkben vélem igazolhatni.

Az 1888-iki nagy árvíz alkalmával, melynek következtében Tiszaeszlár községet pár kilométer távolságra kellett kitelepíteni, 1889-ben *Nagyfalu és Eszlár* között a Sinka-hegy dülőnek területén nagy védgátat emeltek, esetleg ismétlődő áradás ellen. Ezen alkalommal a kubikusok 50—60 sirt dúltak szét.

Szelóczky Géza rakamazi gyógyszerész barátom a pusztításnak csak akkor jutott tudomására, mikor az már megtörtént. Sikerült azonban hét koponyát, (melyek az embertani intézetbe felküldettek ugyan, de a melyek-

* Ez idő szerint a következő honfoglaláskori sirokban lelt kardokról van tudomásunk és pedig szabályok: Agárd (Zemplén m.), Aszaló (Abauj m.), kiadatlan, Beregszász (Bereg), Bezdéd (Szabolcs m.) 3, Bihar, Bodrogvécs (Zemplén) 3, Csákbereg (Heves m.), Csanád (Pest m.) avar típus, demecseri Borzsova (Szabolcs m.) 2, Eger (Heves m.), Esztergom vid., Gombás (A.-Fehér), Gödöllő (Pest m.), Karos (Zemplén), Kisdobra (ú. o.), Kenézlő (Szabolcs m.) 3, Nemes-Ócsa (Komárom m.), Sz.-B.-Kál (Zala m.), Székesfejérvár-Demkőhegy, Szolyva (Bereg m.) 2, az egyik avar típusú, Tarczal (Zemplén m.), Tisza-Eszlár-Sinkahegy avar típusú, újfehértói Micske pusztája (Szabolcs) csak az egyik szablya. Összesen 32, ebből a Vereczkei-szoros vidékére esik 20. Nyugati típusú egyenes kard: Csomád (Pest m.), Ecséd (Heves m.), Sz.-fejérvár-Demkőhegy Karoling típusú, újfehértói Micske pusztája, Kecskemét Szentés. Összesen 6, Jankovich szerint egyenes volt a benepusztai (Pest m.) kard is. Szerk.

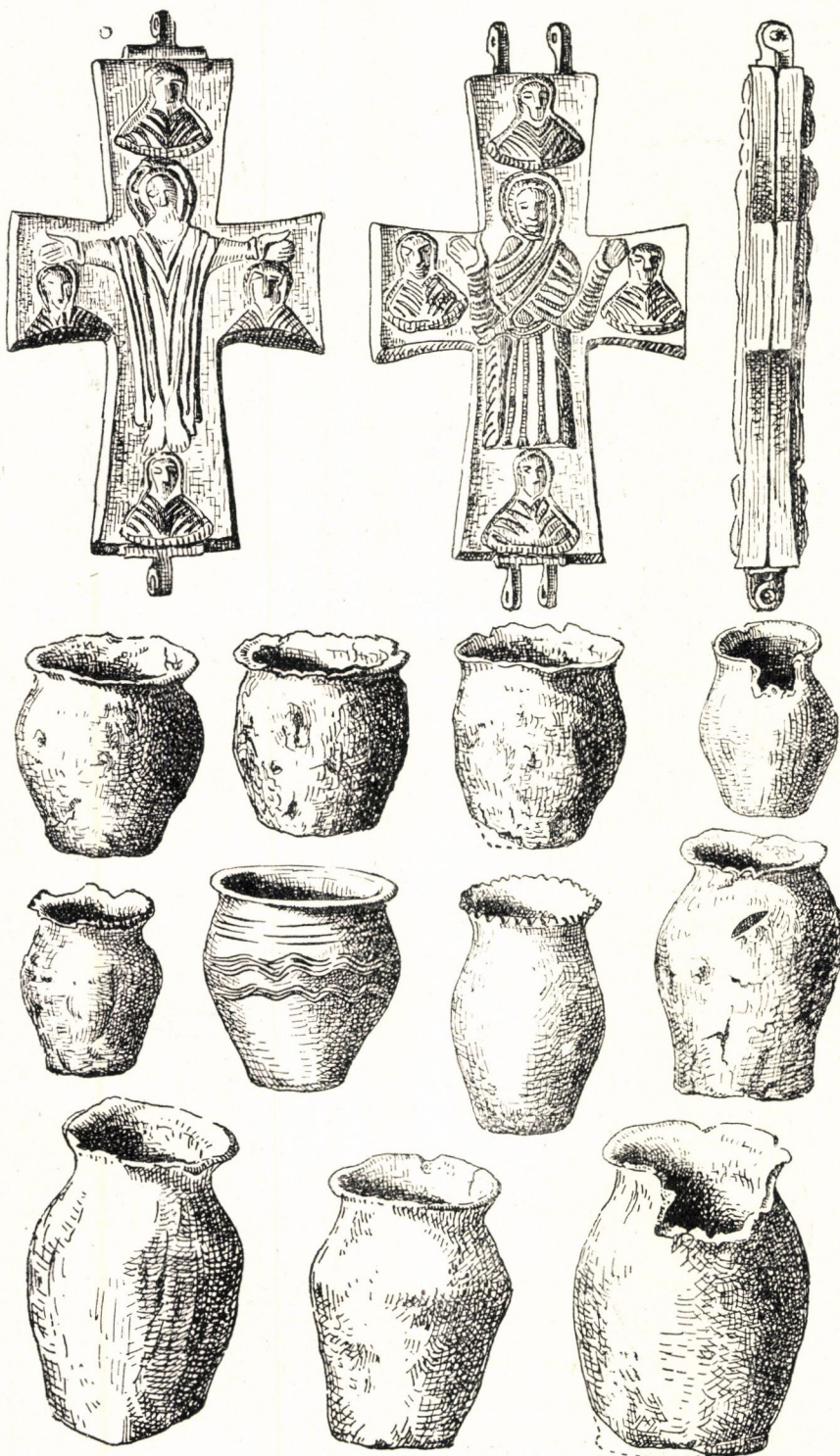
nek meghatározásával dr. Török Aurél adós maradt) a következő tárgyakal együtt megmenteni. (L. II. és III. kép.)

1. Öt rétegből álló szíjvégdíszítés; ezüst, fa, bronzvonalakkal díszített hártavékonyságú arany és ezeket befoglaló arany keret, 2. Papírvékonyságú ezüstlemez (szíjdíszítés egyik lemeze), 3. Vas balta, minő a népvándorlás kezdő szakától az Árpádkor végéig található, 4. Kardpengetőredék, 5. Ezüst szalagtöredék, 6. Pasztagyöngy, téglavörös, 7. Papírvékonyságú színaranyrozetta, 8—10. három falevélalakú vas nyílhegy, 11. nagy agyaggyöngy, 12. agyag orsókarika, 13. nyílt ezüst fülbevaló, 14—15. bronz csattok, 16. szolvai típusú szablya, 18—28. cserépedények, (összesen 13), a csontvázak fejének közeléből, igen durvák, egyen népvándorláskori hullámvonalas díszítéssel.

A leletnek az ad rendkívüli fontosságot, mert összekapcsolja az avarkort a honfoglalás korával. Szabolcs megye területéről *Kótajból* volt ismeretes egy ilyen lelet; itt ugyanis egy lándzsa csúcscsal négy kengyelt találtak, kettő közülük rendes honfoglaláskori típus, kettő pedig az avarkori (hún-bolgár) hurkos fülű kengyelekkel azonos. (L. Hampel J. Újabb tanulmányok. 18. tábla). Ilyen a beregmegyei szablya is, melynek Szasszanida-ízlésű süvegdisze kétségtelenül honfoglaláskori, míg a sinkahegyinek megfelelő egyik szablya avarkori típusú. Egy másik hasonló vegyes jellegű leletet pár évvel ezelőtt az ó-budai farkasréti temetőben találtak. Pár év múlva egy ugyancsak az 1888-iki nagy árvízkor a Sinka-hegyen lelt, csuklóra nyíló byzanti ízlésű bronzereklyetartót (III. kép. 17. a—b) kaptam gróf Pongrácz Jenőné, gróf Dessewffy Izabella úrnőtől.

Szórványos ezüst szíjdíszítések: *Balkányból* négyféle 17 darab (lásd Arch. Ért. 1871. évf.), *Bökönyből* 3 darab (l. Hampel J.: Honfoglalás kor hazai emlékei 58. lap), *Gégényből* egy unicum számba menő ezüst csésze, három olyan tojásdad ezüst lemez, a milyeneket csak Pilinben (Nógrád m.) és Battán (Fehér m.) találtak és hét kissé domború, díszített aklás ezüst szíjdíszítés (l. Arch. Ért. 1904. 175. lap). A nagyhalászi Gencsy Albert-féle *Homoktanyáról*: Egy egész csupor és egynek alsó fele része, két kengyel, két fokos, egy kópja és egy bronz szíjdíszítés, melyeket Jeney Szabó Árpád hozott be, de a kinek rövid ottartózkodása miatt, a lelet körülményeket kitudni nem sikerült. (Lásd a IV. képet). Van egy másik lelet is Nagyhalászból, a Kis-Zomborhegyről, melyet magam ásattam fel. Erről alább. *Nyíregyházáról* a Királytelek felé vezető országút mellett lévő Mezey, most Drucker-féle szőlőben lévő földvárnak területéről egy a balkányi hosszúkás szíjdíszítéssel azonos tárgy. Honfoglaláskori kengyelek a következő helyekről kerültek. *Orosról* 4, *Turáról* 4 kengyel és egy zabola, *Pátroháról* két kengyel, *Nagykállóból* egy, *Balkányból* egy, *Nyíregyházáról* egy. Egy nagyobb szórványos honfoglaláskori lelőhelyről érdemesnek tartom különösen megemlékezni.

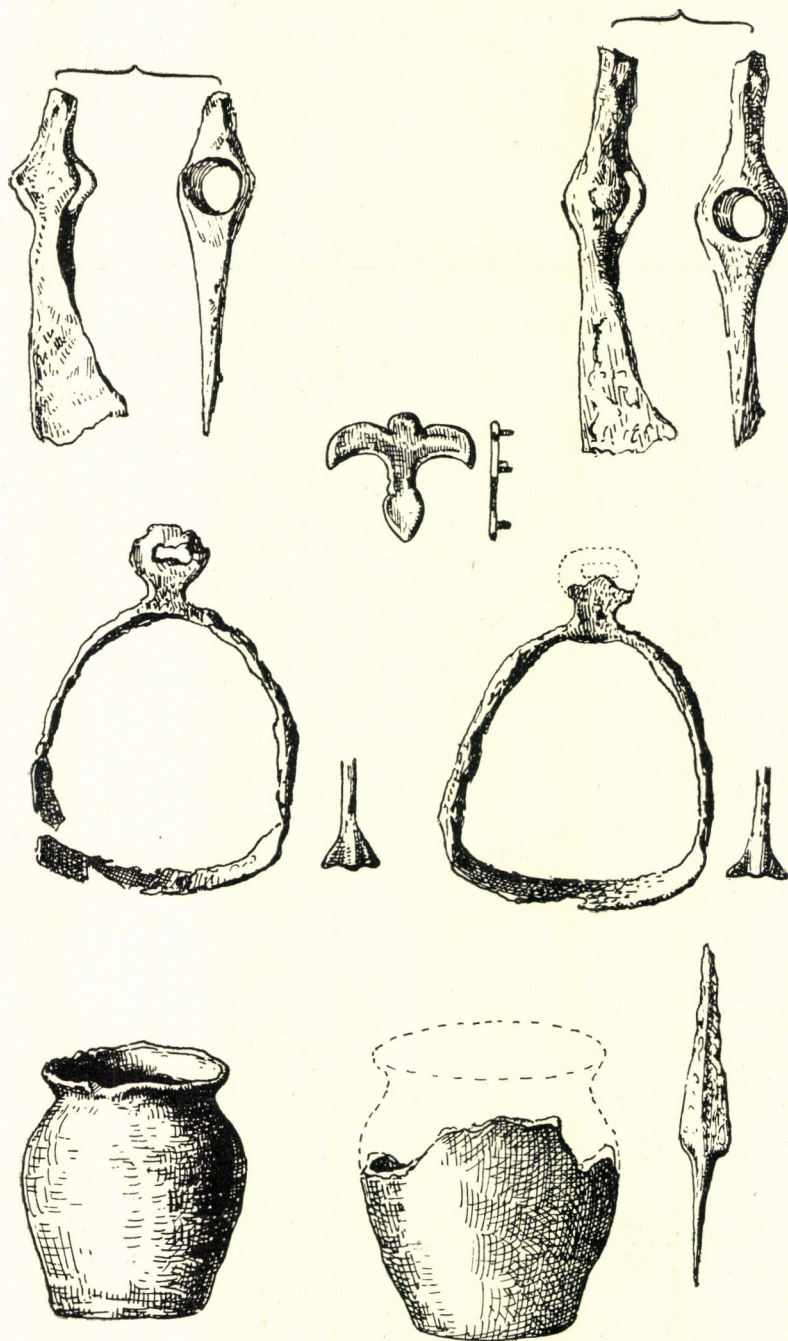

III. KÉP. TISZA-ESZLÁR-SINKAHEGYI TEMETŐ.

(1889. a védgátépítéskor szétvették a munkások. A tárgyakat csak később lehetett összeszedni.)
A kereszt $\frac{1}{1}$, az edények $\frac{1}{4}$ nagys.

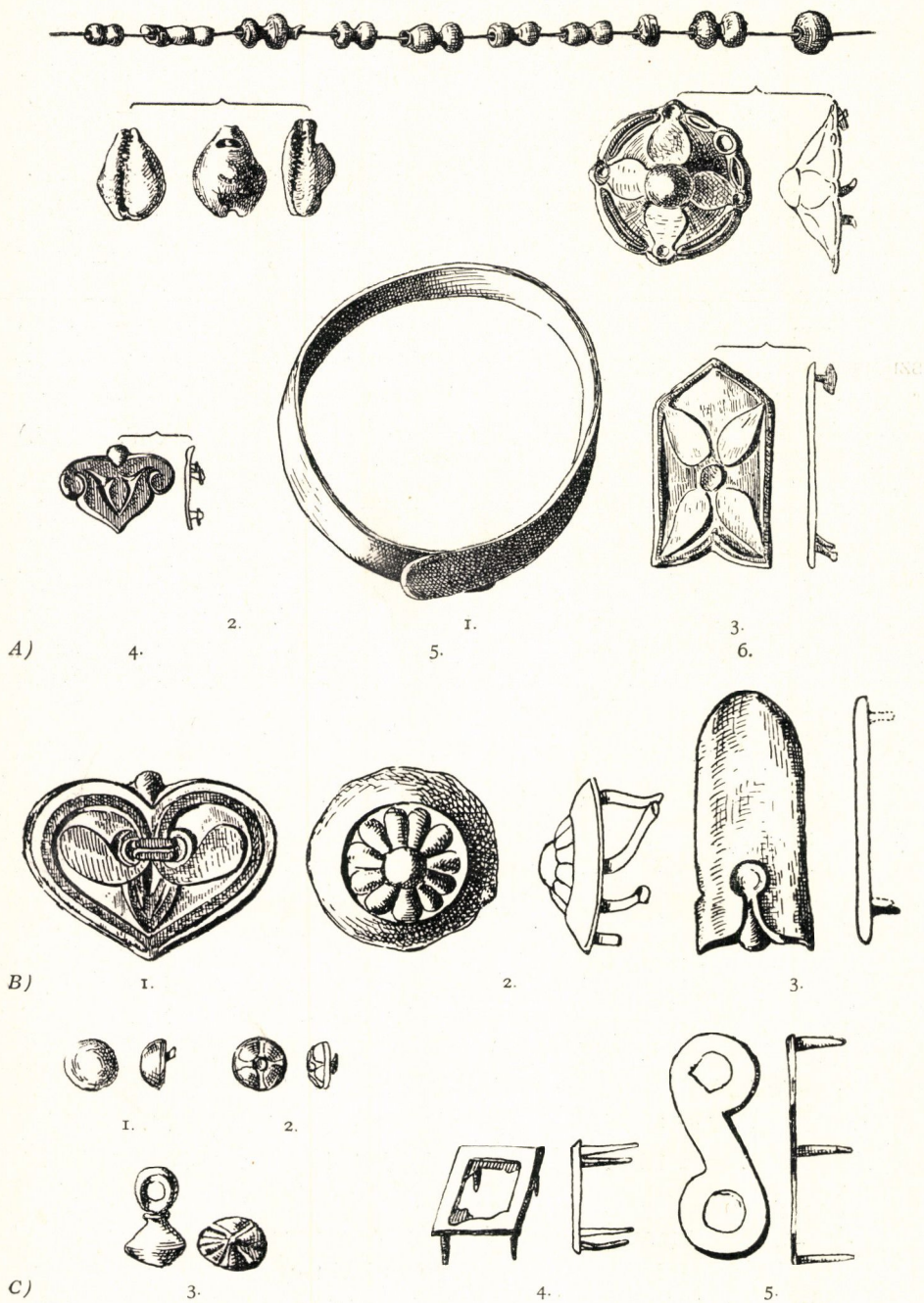

IV. KÉP. NAGY-HALÁSZ—HOMOKTANYA.

(A bronz szíjdiszítés $\frac{1}{1}$, a többi $\frac{1}{3}$ nagys.)

V. KÉP. ZALKODI LELET.

A) 1. Gyöngyök. 2. 1 db. kagyló. 3. 11 db. kerek boglár. 4. 20 db. szívalakú boglár ($\frac{1}{1}$). 5. Karperecz ($\frac{1}{1}$). 6. 1 db. szíjvég ($\frac{1}{1}$). — B) Szegefarki dűlőben a jelenlegi temetőtől nyugatra kb. 60 lépés távolságban ló- és embercsontokkal együtt 1888. A több százra menő aranyozott szíjdíszítések az itt közölt 3 db. kivételével ($\frac{1}{1}$) elkallódtak. — C) Lovas-sírból, a magas parton fekvő régi zsidótemető alatti homokfuvásból a szél által föltárt tárgyak ($\frac{1}{1}$), ú. m. 1. 1 db., 2. 22 db., 3. 1 db., 4. 1 db., 5. 1 db. Összeszedte Fábry Károly úr s a Szabolcsi Múzeumba kerültek Virányi János úr kenézlői körjegyző közbenjárására 1910 május 16.

Közel Tokajhoz, a hol a Bodrog a Tiszával egyesül, a Bodrog-köznek nyugat felé legszélső homok magaslatán fekvő, Szabolcs megye kötelékéhez tartozó *Zalkod* község a tavaszi — rendesen bekövetkező — árvizek alkalmával nyugatra kinyuló félszigetet képez.

Ennek a környezetből több méternyire kiemelkedő eléggé meredek oldalú homokterületnek, a régi zsidó-temetővel közvetlen határos Szegfarkának csúcsát évszázadok alatt a szél és a viharverte gyakori vízáradat már csaknem a temetőnek árkaig lekoptatta.

Innen 1888-ban Dombrádi Gusztáv mérnöktől kaptam három darab szíjdiszítést, a ki azt mondotta, hogy több százra menő hasonló és másféle, de általa ki nem puhatolhatott alakú, többnyire aranyozott szíjdiszítések ezen 3 darabon kívül (V. kép és Hampel Honfogl. eml. 150. l.) elkallódtak.

Ugyanitt — ma a libapásztorok, ezer év előtt pedig Szabolcs vezérnek főhadiszállásán — Fábry Károly zalkodi földbirtokos a homokfelületről számos ezüst szíjdiszítést szedett fel, melyeket Virányi János kenézlői körjegyző útján szíves volt múzeumunknak juttatni. Néhány nap mulva hárman kimenvén, találtunk tárgyakat, melyeket a szél újabban tárt fel és a melyek a libapásztorok elől megmenekültek. Azt, hogy itt hány sirból álló temető volt, ma már megállapítani nem lehet. (V. kép.)

Azon körülményből azonban, hogy a földnek felületén talált ember és lónak egy-két szárcsontja zöld rozsdával volt átvívódva, tehát szokatlan testrészeken is ékszerekkel lettek eltemetve, azt lehet következtetni, hogy a Bodrog-köznek ezen végpontjain honfoglaló őseinknek előkelőbbjei tartózkodtak.

Csaknem biztosra veszem, hogy azon «Tokaji kincsnek» nevezett gazdag aranylelet, melyet a Nemzeti Múzeum egy tokaji aranyművestől vett, szintén ezen helyről került, A Fábry-Virányi-féle lelet a mellékelt rajzban van feltüntetve. (V. kép C).

A *mándoki* — szőlőtalajt forgató — napszámósok által feldult magános sirból került gazdag lelet, melyeket néhai Forgách László gróf úr ajándékozott, az Arch. Ért. 1897. évi folyamában lett közölve, rajzokban is feltüntetve.

Az *anarcsi* nevezetes ezüstkorong egy pecsenyesütő vasnyárrsal és egy pár kis női lábra illő kengyellel szintén egy feldúlt sirból került és az Arch. Ért. 1902. év folyamán lett ismertetve.

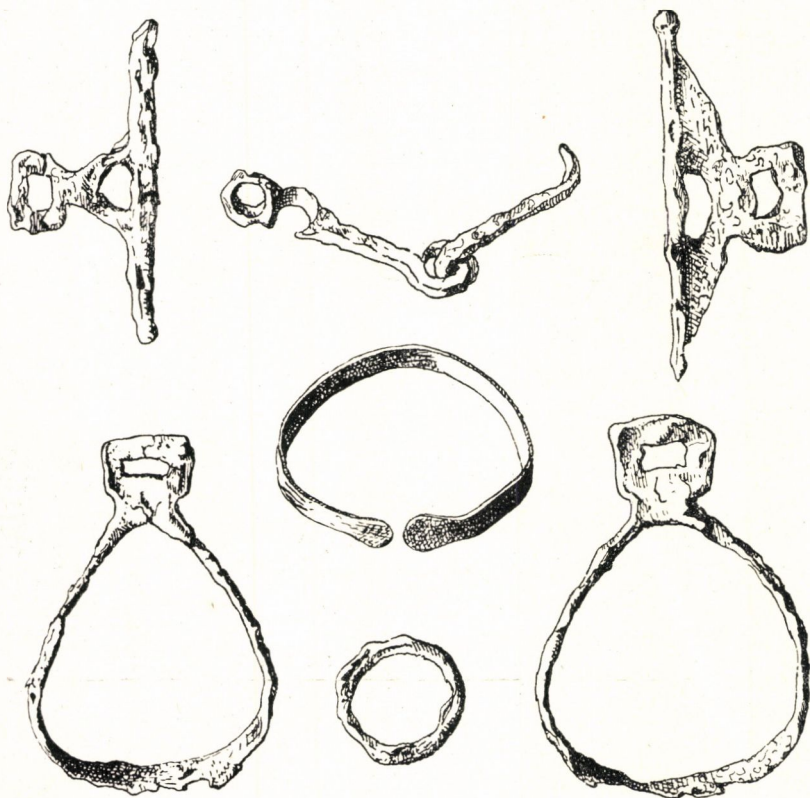
Mivel azonban Anarcsról arany és egyéb tárgy is került a Nemzeti Múzeumba, lehetséges, hogy egy fenyőerdőcskének közelében temetőre fogunk akadni.

Gégényben az unicum számba menő ezüst csészének lelőhelyétől, melyről az Arch. Ért. 1904. évfolyamában referáltam, mintegy 1000 lépés távolságban, a demecseri vasuti állomástól Kisvárdá felé eső első vasuti

őrháztól északra mintegy 100 lépésnyi távolságban egy magányos sirból egy igen ép brachicephal koponyát kaptam, a koponyán több helyen észlelhető zöld rozsdából következtetve nem szegény ember lehetett. Ezen sirból azonban csak két kengyelt, egy szárnyas zabolát és egy vastag bronzszalagból készült nyitott végű karpereczet kaptam. (l. VI. kép.)

Demecser kötelékéhez tartozó *Borzsova* pusztáról Elek László föld-birtokos úrtól két honfoglaláskori kardot, egy fokost, bronzkarika töredéket

VI. KÉP. GÉGÉNYI LELET.

Kis-Várda felé az első vasuti őrház közeléből magányos lovassirból, ép koponyával.
(A karperecz $\frac{1}{2}$, a többi $\frac{1}{3}$ nagyságban.)

és egy hatszögű lopótőkalakú füles csüngő pitykét kaptunk, melyek az Arch. Ért. 1902. évi folyamában lettek közölve, s a melyeket a szőlőtalajt forgató munkások egymástól pár száz lépésnyi távolságra eső magános sirban találtak. A lelet körülményekről tájékozást szerezni azonban nem sikerült.

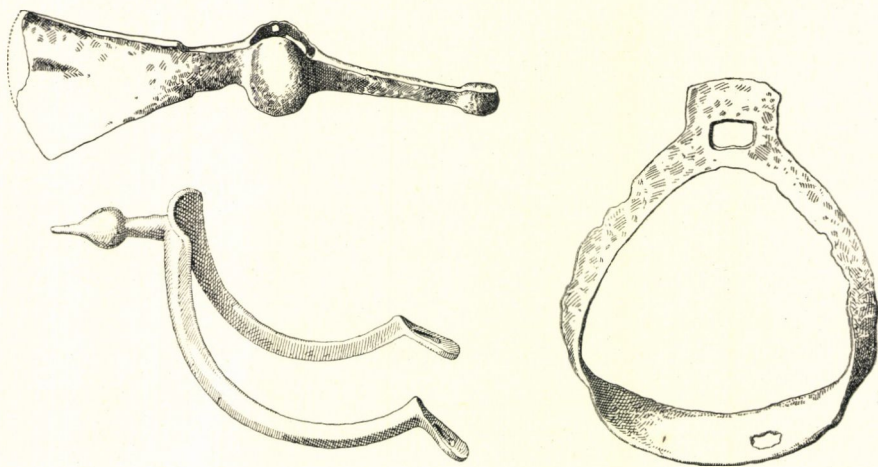
A *kisvárdai* Csaba mezőn nyilván lovassirból egy honfoglaláskori kengyel, egy a kisdobraihoz, Kecskemét-Madari tanyaihoz s az újabb gombásihoz hasonló fokos, továbbá XII. századbeli gombos sarkantyú

került napvilágra, melyeket báró Vécsey Miklós 1852-ben a M. N. Múzeumnak ajándékozott. (VII. kép.) Ez a lelet, mint a bodrog-vécsi is, hol szintén előfordult egy 1100 körüli sarkantyú, arra vall, hogy a honfoglaláskoriaknak nevezett leletek jól benyulnak az Árpádházi királyok idejébe.

Ezek után reátérek azon honfoglaláskori temetkező helyekre, melyeknek megásatásaiban én is részt vettem.

Legelső ízben 1868-, vagy 1869-ben báró Vécsey József akkori főispánunk és Rómer Flóris társaságában a *hugyaji* homokfuvásokban 8 vagy 9 csontvázat találtunk, (mert a többiek már a szélnek áldozatai lettek), fejjel nyugatnak, lábbal keletnek hanyatt fekvő kinyújtóztatott bolygatatlan helyzetben. A csontok el voltak korhadva, de nem úgy, mint későbbben igen sok esetben tapasztaltam, t. i. hogy a csontváz vagy egészben, vagy

VII. KÉP. KISVÁRDAI LELET.

részben a földdel azonossá válván, attól megkülönböztethető ne lett volna, hanem éles határokkal a csontvázaknak legtöbb része hófehérnek tűnt fel. Tollkéssel nagy gondossággal faragva azonban csak egy koponyát voltam képes épen kiemelni.

Igen szegény törzsnek lehettek tagjai, mert csupán egy csontváznak gyomortáján lertünk egy négyszögletű aklás bronz szíjdíszítést, mely Hampel J. Honfoglalás kor hazai emlékei c. művében a 70. lapon van feltüntetve.

1895-ben *Bezdéden* Vidovics László főszolgabíró és Somlyódy János szolgabíróval egy 17 sirből álló honfoglaláskori temetőt tártunk fel, a mely ásatásról kimerítő közlemény jelent meg az Arch. Ért. 1896. évfolyamában, tehát itten csak röviden említem meg azt, hogy a 17 sir közül 11 lovas sir volt, a lovakat torozásra fel nem használták, hanem élve temették el. Ez tehát igen gazdag törzs volt.

Túzséron 1900. évben Vidovics társaságában hat gyalogos, de azért

eléggé gazdag leletű sirből álló temetőt tártunk fel, a melyekről az Arch. Ért. XX. évfolyamában részletesen referáltam.

Kállay András volt főispánunk múzeumunknak mindig leglelkesebb pártfogója, gyarapítója volt. Egyik fia, ifjabb Kállay András apjának nyomdokait követve, a régészet iránt élénken érdeklődve, 1908. évben tudomásra hozta, hogy a *nagyhalászi* határban, a Tisza-szabályozás előtt a rengeteg, mintegy 100,000 holdnyi területű mocsárnak, nádasnak, síkvíznek egyik csupán pár méternyire kiemelkedő mintegy 3 holdnyi területű szigetet képező kis Zomborhegyen, — mely Halász községtől északra mintegy kilométer távolságra esik, — a most már mindenütt szántóföldre vált gyulékony tőzegtalajnak (melyet itt a Tiszaháton püfőnek neveznek) javítása végett a tulajdonos Hideg János gazda a Zomborhegyről lehordott homokterületen mintegy 13 sirt dúlt fel, a melyekben azonban állítólag egy vascsákánynál egyebet nem talált.

A sírsorok egymástól 3 méter távolságban észak-déli irányban vonultak.

A sorokban két méter közökben a csontvázak fejjel nyugatnak, lábbal keletnek kinyújtóztatott, bolygatatlan helyzetben feküdtek, karjaik hol a törzs mellett, ezzel párhuzamosan, hol mind a kettő, vagy csak az egyik, ölbe hajlítva találtattak.

Koporsóféleségnek nyomai a szabolcsi honfoglaláskori sírokban nincsenek.

A keleti két sírsort a nyugati két sírsortól öt méter széles köz választotta el.

A temetőnek északi végét az uralkodó északi szél már réges-régen lekoptatta annyira, hogy az itt emberemlékeze óta fel-fel tűnedező embercsontok miatt a babonás mezei munkások déli pihenésre sem mernek lenyugodni.

A munkások által szét dúlt 13 síron kívül Kállay András öcsémmel 26 sirt tártunk fel.

Kiemelhető ép csontváz nem akadt.

A legtöbbnek egyik vagy másik része már földre vált. Hol jobb, hol bal, alsó vagy felső, sőt gyakran középső része, idősebb és fiatalabb egyéneknél egyiránt. Csupán kilencz többé-kevésbé ép koponyát tudtunk múzeumunk részére megmenteni.

Lócsontokat nem találtunk, valószínűleg nemcsak azért, mert ezen törzs igen szegény volt, hanem azért is, mert a kis szigeten lovat nem is használhattak volna. Halászati eszközök közül csupán néhány szétmállott égetett agyag-hálósúlyon kívül egyébre nem akadtunk.

Három csontváznak fejétől jobbra mintegy 20—30 cm. távolságra kis termetű kutya-csontvázat leltünk.

Egyik ember- és kutya-koponya között hullámos fésűdiszítésű, szláv eredetűnek tartott, fületlen csupor állott. Ez azonban nem azt bizonyítja,

hogy ide szlávok temetkeztek volna, hanem csak azt, hogy Szabolcsban úgy mint ma, a honfoglalás idejében is fazekas ipar nem volt, hanem a szlávok-lakta északi vidékről szerezték be edényszükségeiket.

Egy ilyen edénynek alsó része egy a munkások által szét dült sírból került.

A mellékelt rajzokon (VIII. kép) az egyes sírok nem ásatás idejének sorrendjében vannak számozva, hanem csak annak kitüntetése végett, hogy egy-egy sírban mit találtunk.

1. *sír.* Harczi fokos. — 2. *sír.* Fületlen csupornak alsó fele. — 3. *sír.* Fületlen ép csupor. — 4. *sír.* 75 mm. átmérőjű, 10 mm. széles erős kartonpapír vastagságú bronzszalagból készült, nyitott végein kunkorodó karperecz (4. ábra). — 5. *sír.* 10—12 éves gyermekcsontváznak bal kulcsontja alatt talált bronz csüngődísz és nyakának táján öt sárgás pasztagyöngy, három fehér körből kissé kiemelkedő vörös petytyel (5—6. ábra). — 6. *sír.* Egy igen elrozsdásodott vastőr (7. ábra). — 7. *sír.* Falevéllalakú nyílhegy (8. ábra). — 8. *sír.* Elrozsdásodott vaskés (9. ábra). — 9. *sír.* Az 5-ik sírban találtakhoz hasonló két pasztagyöngy (10—11. ábra). — 10. *sír.* Bal fül mellett talált nyitott végű fülbevaló karika (12. ábra). — 11. *sír.* Nadrágszárnak alsó végét szegélyező bőrszalagra aklázott 3 db. lencse mekkoraságú és alakú pityke. Több is lehetett, mert a láb középcsont zöld rozsdával volt beivódva (13. ábra). — 12. *sír.* Csiholó aczél, erősen hozzá tapadt nagyobb kovával (14. ábra). — 13. *sír.* Egy ezüst gyűrű. Fejében egy felül domború áttetsző kék üveggel. Körülötte négy kendermagnyi félgömbbel díszítve (15. ábra).

Ezekén kívül még négy sírban egy-egy csiholó kova (16—18. ábra).

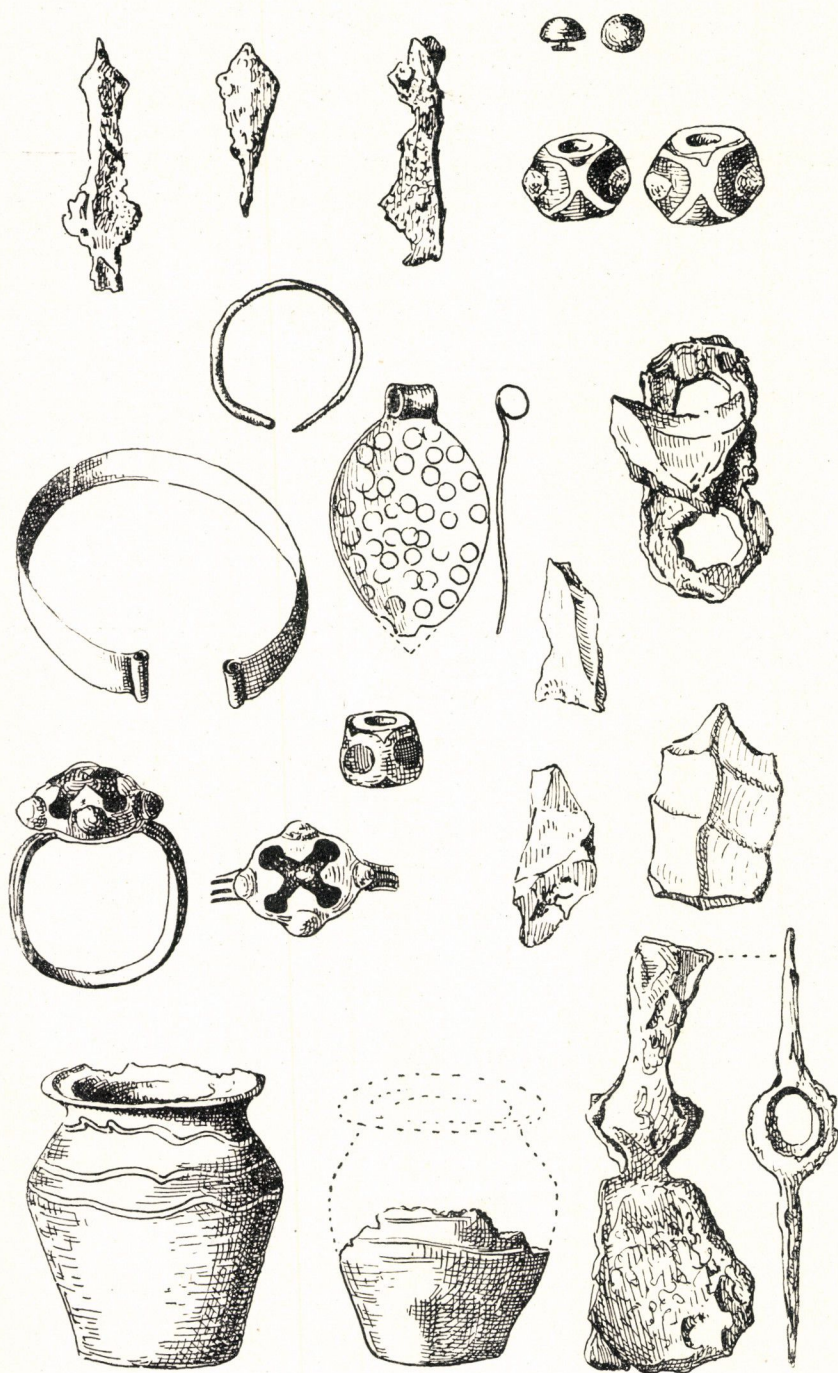
Karászon árokkal körülvett domokban, mely Okolicsányi Menyhért birtokán van, a tulajdonos 1894-ben ásatást rendezvén, lovassírra akadt, melynek mellékletei, ú. m. ezüstpitykék, lemezkék és pánttöredékek, öt darabra tört kengyel, stb., a szabolcsmegyei múzeumba kerültek. Ugyanitt találtak később egy XI. századbéli keresztet, Szt. István, Péter és Szt. László érmeit s aztán hajkarikákat vagy halántékgyűrűket, melyek Szabolcs megye területein eddigelé sehol másutt nem fordultak elő. Egy baltatöredék is napvilágra került, mely megfelel az avarkori és halántékgyűrűs leletek baltatípusának. (v. ö. II. kép. Tisza-Eszlár-Sinkahegyi lelet).

Nánássy Sándor úrnak köszönhető, hogy alkalmat és támogatást nyújtott arra, hogy az Újfehértó nagyközség kötelékéhez tartozó *micskepusztai* birtokán a Tálás-dűlőben általa 1912. évben felfedezett honfoglaláskori temetőnek átkutatásával a honfoglaláskorra vonatkozó ösmereteinket bővíthettük.

Jelentésemet ezen ásatásnak eredményéről a Múzeumok és Könyvtárak Értesítője a szükséges ábrákkal 1914. évi folyamában közli.

Itten tehát csak vázlatosan emlitem meg azt, hogy a temető észak-

VIII. KÉP. NAGY-HALÁSZ—KIS-ZOMBORHEGYI LELET.

(Balta, edények, törtöredék, késtöredék és nyilcsúcs $\frac{1}{3}$, ezüst karperecz s aczél kovával $\frac{1}{2}$, többi $\frac{1}{4}$ nagys.)

déli irányban vonuló, egymástól három méter távolságra eső igen hézagossírsorból állott 8, 10 és 3 sírral, mert a sekélyebb mélységre ásott sírokat 1000 év alatt a szél már régen elpusztította. A hézagtalan helyeken az egyes sírok egymástól két méter távolságra esnek.

A hant- vagy koporsó nyomok nélküli sírokban a bolygatatlan helyzetben, — de többnyire többé-kevésbé elenyészett csontvázak hanyattfekvő, kinyújtózott helyzetben, fejfelnyugatnak, lábbal keletnek voltak különböző mélységben elföldelve.

Itten csak éppen a sírmellékleteket sorolom fel.

Egy honfoglaláskori jellegzetes szablya. A szomszéd sírban egy kétélű, nyugoti ízlésű kard, melyet a vitéz külföldi portyázásból hozhatott. Egy kardnak rövid ellenzője a markolatnak és pengének igen csekély maradványával. Öt sírban két-két kengyel. Lócsontnak végtagja csak egy sírban.

Dr. Jóna András.

MOTIVUMVÁNDORLÁS A KORÁBBI KÖZÉPKORBAN.

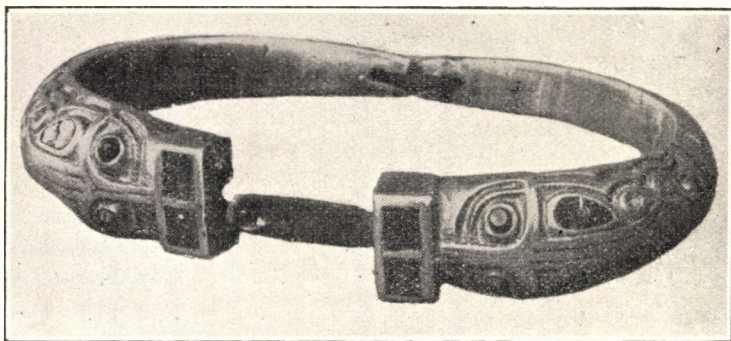
(III. közlemény.)

15. Így véleményem szerint az az anyag is, a mely eddig a kényelmesen közös «gót» jelző alá szorítottatott, revideálandó s elsősorban csupán az fogadandó el tényleg gót készítménynek, a mi tisztán gót hódítású területeken fordul elő a gót népvándorláskori emlékanyagból. A fentebb érintett mainzvidéki leletek között előforduló rekesztővösségű aranycsat például, a mely Spanyolországban is kimutatható s a vele rokon leletek, valószínűleg ezután is gót munkának lesznek felismerendők. Ám, miután a gót törzsek javarésze hún uralom alatt állott, egy ilyen stílusdarabból nem lehet majd mindig az egész lelet gót voltára következtetnünk; sőt, ha a leletben a gót ízlésű darabbal inkohérens stílusú tárgyak fordulnak elő, elsősorban arra kell gondolnunk, hogy a lelet egészében nem valamely gót, hanem inkább valamely hún úré. Az eset itt hasonló, mint az iszlám művészetnél, a hol sikerült megállapítani, hogy a «leithourgia» gazdasági elvének, tehát a robot-szolgáltatás elvének alapján egy közös uralom alá kerülő munkás kezek együtt dolgozásából lassan kialakult egy egységes műgyakorlat, a melyet iszlám művészetnek nevezünk. Látni fogjuk, hogy a hún uralom alá kerülő különböző művészi irányzatokban is megvan a hajlandóság a lassú áthasonulásra; s ha a hún uralomnak idő előtt nem szakad vége, akkor ma talán egy európai hún művészetről lehetne — legalább is annyira egységes értelemben — szó, mint a hogy az iszlám műgyakorlatokat szokták egységes néven «arabnak» nevezni.

Adott esetünkre ió illusztrációt szolgáltat egy motívumtalálkozás a

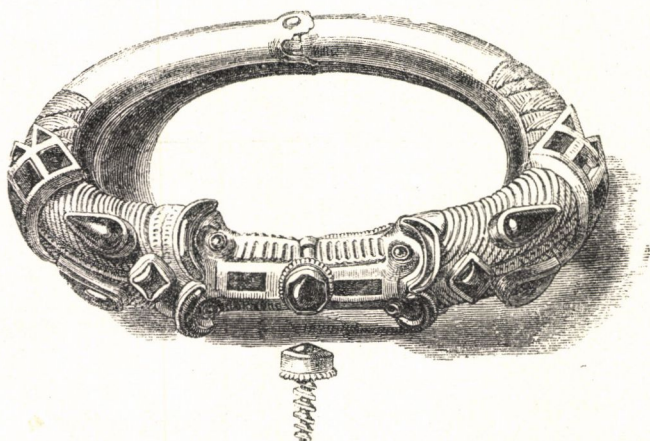
bakodpusztai és a mainzvidéki leletekben. Mainz vidékén a feljebb említett Ardesir-ékszer és gót csat lelőhelyéhez közel, Schiersteinban, ezüstkarpereczt találtak, aranyozás nyomaival. (Lindenschmidt, Altert. IV. k., 53. t. 1. 35. ábra, a wormsi múzeum felvétele után, a melyet Rosenberg tanár volt szíves készíttetni). A hozzá fűzött magyarázat szerint a tárgy úgy

35. ábra.

SCHIRSTEINI EZÜST KARPERECZ A WORMSI MÚZEUMBAN.

(A felvétel Rosenberg Márk úr tulajdona.)

36. ábra.

BAKODPUSZTAI KARPERECZ.

gazdag díszítésénél fogva, mint a miatt is érdekes, hogy olyan szerkezettel van ellátva, a mi lehetővé teszi, hogy a látszólag teljesen elzárt karpereczt ki lehessen nyitni, s így kényelmesen fel lehessen venni. A gyűrű két vastag vége sárkányfejszerűen van kiképezve, szemét két kiálló kerek gránát (?) teszi, s visszahajló füleit is ilyen kövek hangsúlyozzák. A fejek négyszögű lapokban végződnek, a melyeken két-két gránát ül. Úgy látszik, hogy ezek a négyszögű mélyedésekbe eresztett kövek ábrázolják az

állatok orrlíkait. A fültől hátrafelé indaszerű díszítmények húzódnak, a melyek nyilván a sörényt példázzák. Az egyik sárkányfej szájából kampós rugó áll ki, a melynek a másik fej megfelelő helyén mélyedés felel meg; ez szolgált a karika zárószervezetéül. A két sárkánynak díszítetlen, sima belső folytatásai, a melyek a karperecz karikáját adják, forgó sarokban végződnek, a melynél a karika szétnyitható. Hasonló karperecz van még Forst kölni építőmester gyűjteményében is, a melyet állítólag ott, Kölnben, találtak.

Motivumban és stílusban hasonló a bakodpusztai lelet egy pár karperecze (36. ábra). Leírása Hampel után: az aranyból készült karperecz két végét csavar tartja össze, hátul forgó sarok által érintkezik a két rész. Az elülső végeket egy-egy állatfej teszi. Az orrmány alsó felülete sima, a felső felülete három síkra van törve, a melynek legfelsejét négyszögletű gránátlemezke díszíti; a két oldalsónak a díszítését párhuzamos, keresztbe fekvő vésetek adják. Kerek gránátok szolgáltatják a szemeket, s a szemöldököt ívformájú keskeny gránátlemezkek. Keresztbe futó tagolások jelzik a sörényt, a melynek mindenikén egy-egy négyszögű és két-két tojásdad gránát ül; a sörény végén rekeszekben foglalt négy- és háromszögű gránátáblácskák csoportjait látjuk. A csavar fejében magasan foglalt gránátgolyócska ül.

Rosenberg úr szíves közléséből tudomásunk van egy a bakodpusztaihoz teljesen hasonló karpereczről a moszkvai történeti múzeumban, míg ennek párja — csattal együtt — 1903-ban Goberman moszkvai kereskedőnél volt. A moszkvai karperecz a bakodihoz hasonlóan záródik, csupán az egyik sarokhurokba (charnier) körformájúan kivágott rugós lemezkét helyeztek, a mely a csavarnak mintegy $1\frac{1}{3}$ fordulatót kíséri és erősíti. A három sarokhurokba illő csavar visszafutó és éles; nem pálczika körül futó drót, hanem vágott csavarmentű. A hátán alkalmazott (kapolnaszerű) díszítmény almandinjai felületükön kissé kereken csiszoltak, két kő pedig lapos, négyszögű alapú, pirámis formájúra façettált, a façettek azonban elég tompultak. A háromrészű csavartok fala a moszkvai példánynál beljebb esik a sárkányok orrmányánál (nem úgy mint a bakodinál, a hol a csavartok és orrmány oldalt egy síkot tesz) s ezáltal holt felület támad a két orrmány között. Az az eltérés is mutatkozik még a két típus között, hogy a bakodi példányon a sörény külön-külön tincsekre van osztva, míg a moszkvain egyszerűen párhuzamos keresztvágások adják a sörény mintáját. Teljesen azonosan kezelt csattot ismerünk Kercsből, a Krimről, (moszkvai múzeum, v. ö. Salin, *Altgermanische Tierornamentik*, Stockholm, 1904., 112. l., 293. á.), kiálló szemekkel, szemöldökökkel, s e mögött a két cseppel; az egész határolja a sokoldalú oszlopszerűen tagolt gallér: természetesen mindannyia gránátbetétes. Ugyanebbe a csoportba tartozik a Nemzeti Múzeum két kisebb karperecze a Kárász-gyűjteményből (Hampel, *Altgerm.*

III. 42. t. 1, 1/a, 5, 5/a), valamint ide sorolandók az apahidai kincs láncz-tartó fejei is (u. o. 36. t. és 45. t. 1.).

Schierstein, Bakodpuszta, Moszkva! S emellett az Eremitage gyűjteménye, Minns közlése szerint (id. m. 253. o.), telve van «a régiségeknek egy egész csoportjával, majdnem mindannyia aranyból, egyesek kövekkel ékesek, a melyeknek eredőhelyéül általában Szibéria van megjelölve. Spitsyn közelebből az Isim, az Irtik és a felső Ob völgyére keltezi őket. A gyűjtemény nyakpereczeket, homlokdiszeket, madár-, állat- és emberalakokat, csattokat és különböző formájú lemezeket tartalmaz, olyiknak hátán füle

37. ábra.

ARANY ILLATSZERES EDÉNYKE A NOVOCSEKASZKI LELETBŐL.

van, szíj befűzésére. A legközönségesebb formájuk azok, a melyek hosszúkásak és azt a kedvelt jelenetet ábrázolják, a mint egy sárkány valamely legelésző állatot támad meg. (Feljebb említettük, hogy datálásukra fontosak a velük együtt talált Han-dinasztiabeli — Kr. e. 118. Kr. u. 581. — kínai érmek.) Ezeket a szibériai arany tárgyakat soha kielégítően nem publikálták; Kieseritzky, a gyűjtemény őre, a ki azokat a Masszagétákra keltezi, illusztrált katalógust ígért mindezekről a skytha és szibériai régiségekről...

Sajnos, addig a míg ez az anyag nem ismeretes, csupán általánosságokban lehet rá hivatkozni. Egy lelet azonban ismeretes, a mely talán alkalmas rá, hogy útmutatással szolgáljon a bakodi típusú tárgyak elhelyezésére: a Fekete-tenger északkeleti partvidékén előkerült novocerskaszki

lelet. (Kondakof-Tolstoj-Reinach, *Ant. de la Russie Mér.*, Paris 1891, 488—496. ll., 441—454 á.) A lelet egészében a «szibériai» ízlést tünteti fel. Ebben az ízlésben készült a koronája, a melyet a beléhelyezett római kalcedon kameo (császárnő képével) a III. század végére, negyedik elejére keltez. Van a leletben továbbá egy aranypánt, a melyen rekeszekbe foglalva sötét és világos, kék és zöld inkrusztációk alkalmazvák, «a színezésben Középázsia-ra, a technika stílusában a «gót» ötvösségre emlékeztet» (Minns, 235. o.); a mi nézőpontunkból azonban leginkább érdekel egy arany illatszeres edényke, (37. ábr., novocserkaszki leletből, v. ö. Smirnov, *Arg. Or. CVIII. t.*) a melynek tipikus «szibériai» díszítése között kivillan a bakodi sárkányfej típusa: hosszas orrmánnyal, a mely szögletekre török, kövek befogadására szolgáló rekeszekkel az orrlyukak, a szemek helyén, valamint a hosszú nyak mögött két hosszabb cseppformájú rekeszszel, a mely itt az első lábak izomzatát hangsúlyozza s így magyarázatát adja a bakodihoz hasonló típusú karpereczeknél előforduló, de ott — a lábak hiányánál fogva — érthetetlen azonos rekeszeknek; a rekeszek mögött a konvencionális, recézett sörényábrázolással találkozunk itt is. Hasonló sárkányos kerek aranycsésze is került elő a leletben. A szigorúan «szibériai» ízlésű állatok társaságában előforduló ez a hosszúnyakú hosszúszájú sárkány (oroszlán?)-típus eredetét adja a bakodi típusú karpereczek megfelelő ábrázolásainak épúgy, mint a szilágysomlyói második kincs oroszlánfejes fibuláinak, a melyek nyilván szintén a szibériai ízlés derivációi, de «gót» kézművesek munkájával ki- és átdolgozva. A novocserkaszki leletben előfordult egy nagyobb aranyüst is, markolatán tipikus «szibériai» ízlésű lóval; a darabon nincs felírás. De a szomszédságban talált és vele teljesen azonos Uvarof-gyűjteménybeli üstnek felírása tulajdonosul Xebanokos nevű embert nevez meg, a kinek neve világosan szarmatára vagy aláira mutat. (Latysev, *Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini*, I, II., IV. k., 1885—1901. kb. hetven hasonló nevet gyűjtött össze a Pontus vidékéről.)

Az oroszlánfejes karperecz típusa, olyan formában, a minőben azt nagyjából a bakodi típusuakon látjuk, ékköves «hangsúlyozással» előfordul már a de Morgan-féle susai leletek között, (*Délégation en Perse* 1897 à 1902, Paris, 1902, 95. és 97. o.) a melyek Kr. e. IV. századi achaimenida művekül vannak elismerve. Irán és a turáni steppék között, a folytonos határvillongások következtében, ósidők óta megvolt az összeköttetés és kicserélődés. Az oxusi nagy kincslelet is ennek a kicserélődésnek köszönheti sajátos stílusát s egyuttal megmutatja az utat, a melyen a perzsa elemek észak felé jutottak. Ennek az iráni művészetnek a szibériai skytha műgyakorlatra való hatását Minns részletesen kimutatja (id. m. 271. k. l.). Bizonyítékai annyira meggyőzőek s a Dalton — más úton elért — hasonló eredményeivel annyira egybehangzóak, hogy tényként fogadhatjuk el ezt

az achaimenidakori perzsa behatást a szibériai művészetre. Hogy volt-e itt kínai behatásnak kitéve, azt egyelőre függőben kell tartanunk; Reinach és Reinecke (l. feljebb) ilyen behatást feltételeznek. Reinecke kivált a szibériai területen előforduló sajátságos formájú fémtükrökre alapítja nézetét, a melyek — erős ólomtartalmúak — teljesen eltérnek típus dolgában a görög ízlésű markolatos tükröktől; egyik oldaluk természetesen síma ezeknek a korongoknak, míg másik oldalukon kiemelkedő vonalas díszük s ez oldal közepén fül van alkalmazva. Minns ezeket tartja a leggyakoribb szibériai típusnak, míg a görög tükrök, valamint a görög formákra visszavezethető markolatos skytha tükrök a ritkább előfordulásuakhoz tartoznak [id. m. 65., 190., 244., 246., 259. o., az utóbbi a típusnak a Kaukázusban való egész késői előfordulását igazolja]. Hasonlókat találunk a magyarországi korábbi népvándorlás leletei között is [Hampel, *Altert.* III., 11., 13., 44., 56. és 73. t.], a mi szükségképen vezet feltevéseinkben, hogy a magyarországi emléktárgyakban sok olyan darab van, a mely a szibériai művészi körzetből került hozzánk, részben közvetlen áthozatal által (ezzel tulajdonképen nyitott ajtókat döngtetünk!) részben pedig a hún uralom alá került szarmata és pontusi gót kézművesek közvetítő munkája által. Ismételjük: a bakodpusztai karperecz motivuma iráni eredetű, Szibériában talán kínai formák hatása alá került; a húnok uralma alá került pontusi gótoktól nyerte a gránátdíszítés motivumát (a magyarországi típus rokonváltozatait p. o. a Krim-félszigetről ismerjük, v. ö. Salin *id. m.* 204. és 293. o., 487. á.) s valószínűleg az antik technikai készség emlékéül szereplő csavarmentes zárszerkezetet; innen a Pontus vidékéről került ugyancsak a hún iram szárnyán Magyarországra, valamint a Rajna vidékére. Az, hogy a rajnavidéki darab ezüstből készült, hogy motívumai nem oly tiszták, mint a bakodin, a legjobb bizonyíték a mellett, hogy a megrendelő-készítettő ízlése azonos volt (t. i. a szibériai ízlést követő húnoké), csupán a kivívó munkáskéz volt más-más: egy esetben gót, más esetben talán szarmata, vagy valamely leigázott turk-fajtájú mesterember.

16. Dr. Rosenberg Márk úr nemrégiben Rómából (Trastevere-ből), mint lelőhelyről származó két aranydíszítményt szerzett meg gyűjteménye számára, a mely ugyis, mint a középkori motívumvándorlásnak egy érdekes esete, de úgyis, mint a Nemzeti Múzeum egy eddig eléggé meg nem magyarázott darabjának analógiája kiváló figyelmünkre érdemes. A díszítmény fantasztikus állatnak előtestét ábrázolja. Hosszukás orrmánya mögött magasban fekvő, bemélyített szeme van, a melynek szemöldöke szögletben tört vonalban határolja el a fejet a nyaktól. Egyetlen első lába spirálisban végződik, s a czombot tojásdad «csep»-formájú idom hangsúlyozza, a mely keresztbe recézett szalag formájában övezi a czomb mintáját. Ugyanilyen recézett szalag vonul a nyaktól a hát közepéig lefelé, itt hurokba fordul s egy fordulat után ismét erős ívben kilendül a hát konturjához, hogy

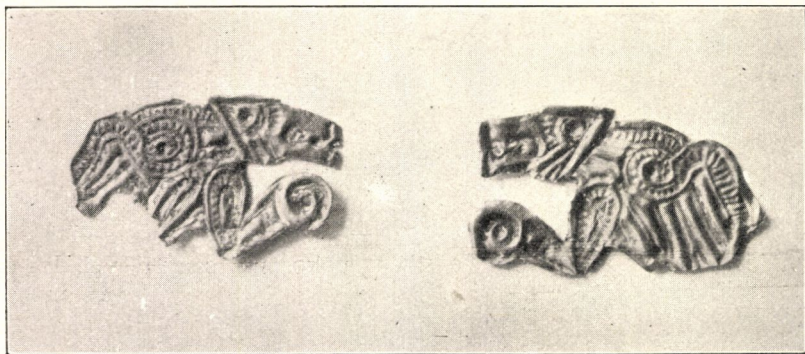

ennek mentén tovább folytassa útját a tárgy alsó széléig. Mindkét darab (38. á.). nem túlvékony aranylemezből van kivágva, a mely a szájnál, a szemnél, továbbá a karomspirális és a szárnyspirális közepén át van lyukasztva; e lyukak közül némelyik talán felvarrás célját szolgálhatta; a tárgyakat — sajnos — magunk nem láthattuk, de dr. Rosenberg úr kijelentése szerint, a tárgyak úgy provenienciájuk, mint technikai részleteik szerint teljes hitelességet érdemelnek.

A 39. ábrán közölt rekesztövösségű darab a Jankovich-gyűjteményből származott a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe, a 40. és 41. ábrán közölt tárgyakkal együtt, a melyekről azt olvassuk a Jankovich-gyűjtemény átvételi lajstromában, hogy megvétélükkor a három darab egy szövetbe volt burkolva. Lelőhelyükről azonban mit se tudunk. Hampel részletesen foglalkozott velük [Altert. I. k. 637. l. 2000. á., 687. l., 2082. á. és 688. l. 2083. á., a hol a három tárgyat a harmadik népvándorlási csoportba osztja, míg a táblakötetben az utóbbi csattot az I. csoportba sorozta (53. t.), a 2082. sz. szíjvégét pedig a 257. táblán a második csoportba helyezi]. Teljesen értjük a nehézséget, a melylyel a nagytudású szerzőnek — minden közelebbi analogia ismerete híján — meg kellett küzdenie e tárgyak elhelyezésében. Ő igen helyesen hozzákapcsolta azokat az ú. n. északi (nordisch) csoporthoz, a rajtuk mutatkozó állatfonádékos mustrák alapján. Hazánkban ezek a formák csak teljesen sporadikusan fordulnak elő; mindössze Mártélyról ismerünk még egy hasonló formájú és díszítésű csattot (Altert. III. k. 89. t.), Nagymányokról a szíjvégünkhöz hasonló három darab töredéket (u. o. 270. t.), és ismeretlen lelőhelyről származik egy hasonló díszítésű ezüstpánt, a mely sarokra jár (u. o. 280. t.). Mind három analogia azonban a Jankovich-féle daraboknál jóval egyszerűbb kivitelű, mintázatukban sokkal kevesebb az eredeti tervező kézre valló lendület. A különbség még abban is mutatkozik, hogy a Jankovich-féle csattnál a szegecsek helyén egy-egy gömbösféjű gránát ül, a minőhöz hasonló technikát dr. Rosenberg a különböző «gót» ízlésű ékszereknél mutat ki. (Gesch. d. Goldschmiedekunst, Einführung, 112. l.; v. ö. még az apahidai kincs csattját, Hampel, Altert. III. k. 36. t.)

Ha már most a Rosenberg-féle két itáliai díszítmény eredetét kutatjuk, visszafelé vezetve a motívumot a magyarországi díszítményen keresztül, rá akadunk, mint nyilván eredetire a 42. ábrán közölt gotlandi díszítményre. (V. ö. Salin, id. m. 269. o., 592. á. «Mehrere solche Bildwerke sind im Norden sowohl in Schweden, wie in Norwegen, angetroffen.») A szem mögött szögletben forduló párnatag, a test közepén spirálisban forduló szárny, a spirálisba hajló karom s a díszes farktollazat bizonyítják a tárgyak egymáshoz való kapcsolatát. A gotlandi motívumnak Európa nyugati részeire is volt kihatása. Legközelebbi rokonát a Rajna mentén, Kaehrichből (bonni múzeum) ismerjük. (43. á.) Itt azonban a karom-spirális már helyet

38. ábra.

ARANY DÍSZÍTMÉNYEK RÓMÁBÓL A ROSENBERG-GYŰJTEMÉNYBEN.

(A tulajdonos felvétele.)

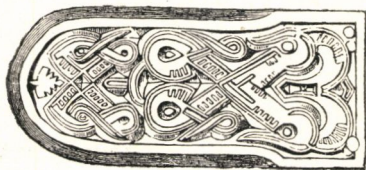
39. ábra.

MAGYARORSZÁGI ARANYDÍSZÍTMÉNY
A JANKOVICH-GYŰJTEMÉNYBŐL.

41. ábra.

ARANYCSATT A JANKOVICH-
GYŰJTEMÉNYBŐL.

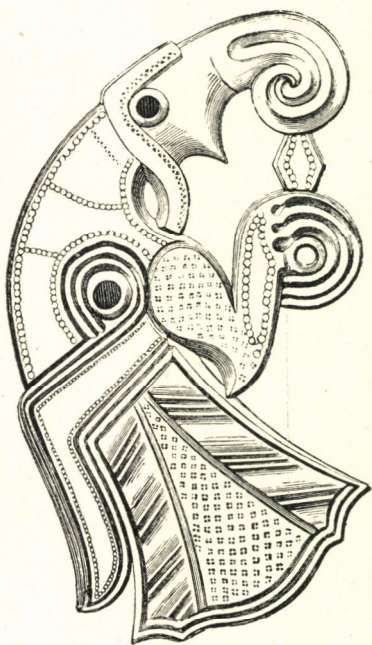
40. ábra.

ARANYSZÍJVÉG A JANKOVICH-GYŰJTEMÉNYBŐL.

adott a naturalisztikusabb karmoknak, s a szárny-spirális is teljesen degenerálódott s lecsuszott a farktollak felé. A szemet beárnyékoló párnatag még megvan. Nem így a Württemberg területéről, Göppingenből előkerült további példánynál (44. á., v. ö. Lindenschmidt, Altert., III. k. I. f. 6. t. 5. a stuttgarti múzeumban), a hol a szemöldöktag helyén már csak valami

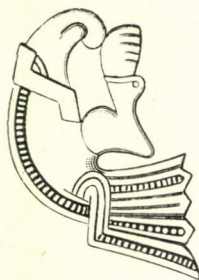

daganatot találunk, s a szárnyspirális helyén, közvetlen a farktollazat felett egy szegecsformájú domborulat látszik. A motívum egészen az eltorzulásig elváltozott egy másik württembergi darabnál (Pfullingen, a wiesbadeni múzeumban, 45. á., v. ö. Lindenschmidt, u. o. 4. á.), a hol a motívumot középzásiai hatás alatt (l. feljebb) triquetraszerű díszítő korongba dolgozták bele; a szem mögötti párnatag helyét két kis vonás foglalja el s a szárny emlékét egy, a testbe belenyúló, vonalkás vésetű pánt jelzi. A szemöldökkpánt összeforrott ez esetben a korong szegélyével. Ha lehet, még elmosódottabb, az eredetitől még távolabb áll a 46. ábrán közlött

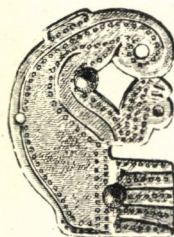
42. ábra.

GÓTLANDI DÍSZÍTMÉNY A STOCKHOLMI MÚZEUMBAN.

43. ábra.

DÍSZÍTMÉNY KAEHRlichBÓL
A BONNI MÚZEUMBAN.

44. ábra.

GÖPPINGENI DÍSZÍTMÉNY
A STUTTGARTI MÚZEUMBAN.

svájci díszítmény (lelőh. Ursins, Cant. de Vaud, a berni múzeumban, v. ö. Salin, id. m. 696. á.); a szem, a szárnyspirális helyét értelmetlen körkörös pontok jelzik, a melyeket párhuzamos kettőzött vonalak kapcsolnak össze egymással; a farktoll, mintegy a hátsó végtagok jeizésére való átmenetül, ketté tagolódnak; a szemöldöktagot jelző daganat — értelmetlenül bár, mint szögletes lécz — megvan. A négylábú állathoz való teljes átmenetet látjuk aztán egy, a keresztényi eszmekörtől befolyásolt (Dániel az oroszlanbarlangban) csattlemezen, ugyancsak Svájczból (47. á., lelőh. Oberwallis, a zürichi múzeumban, v. ö. Salin, 308. o., 664. á.); itt sajátos survivalként megtaláljuk a farktollak kivételével az összes eredeti attributumokat: a

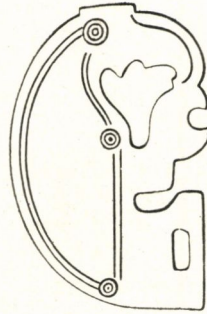
szemöldökpárnát, a hátsó sörényt a szárnyspirálissal; csupán a marok spirálisa maradt itt is naturalisztikus.

A gotlandi (Vallstena, jelenleg a stockholmi múzeumban) aranyozott bronzkarvaly nyugati derivációi — szemben a keletiekkel, a melyek mind

45. ábra.

PFULLINGENI TRIQUETRA, A WIESBADENI MÚZEUMBAN.

46. ábra.

DÍSZÍTMÉNY URSINSBÓL, A BERNI MÚZEUMBAN.

47. ábra.

ÖVCSATT OBERWALLISBÓL, A ZÜRICH MÚZEUMBAN.

nemesfémből és ékköves díszítéssel készültek — mindannyian egyszerű fémből [csupán egy esetben: a göppingeninél ezüstözött] bronzból valók, a munkájuk rendszerint elnagyolt vonalas vésésű s inkább csak körülhatárolására, semmint a belső formák tagolására törekszik. Miután úgy a keleti, mint a nyugati irányzatban találtunk egymástól külön-külön álló

jegyeket, a melyek azonban a gotlandi példányban közösen és legteljesebb formájukban fellelhetők, kénytelenek vagyunk ezt az eredetiül elfogadni, a melyből nyugat felé a Rajna vidékén át Svájczig juttottunk, mint legromlottabb derivációra, keleten pedig a magyarországi lelőhelyű Jankovich-féle díszítményen keresztül, mint a motívum degeneráltabb fejleményére a trasteveri díszítményekre bukkantunk. A Jankovich-féle díszítmény elvesztette karvaly-jellegét, és — valószínűleg — délkeletről jövő behatás alatt agyaras fogazatú, közel négyszögű száját kapott; ugyanerre a befolyásra vall a láb izomzatának «csepp»-formájú díszítéssel való hangsúlyozása is, a mit asszír előképek tovafejlődéseként annyiszor és annyiszor mutathatunk ki szasszanida, kivált szövetszerű emlékeken. Anyag dolgában ugyancsak a

48. ábra.

ARANY KARVALYFEJ KHNUMIT EGYIPTOMI HERCZEGNŐ NYAKLÁNCZÁRÓL.

(V. ö. Rosenberg: Egyptische Einlage, stb. 25. ábra.)

gazdag pontusi vidékre mutat az aranyak használata a déli csoportnál, míg végül a lamellás almandindíztetés a leghatározottabban a pontusi ötvösség körére utal.

A mikor az előzőekben meg kívántuk világítani a gotlandi karvaly motívumának fejlődését a kontinensen, szembe kell néznünk azzal a kérdéssel, hogy Gotlandba miképen jutott a motívum? Fejlődtetésünk — a mint azt a következőkben előterjeszteni szándékozunk — talán ma még merésznek tetszik. De lesznek kényszerítő körülmények, a melyek egyéb magyarázatot kizárnak, s lesznek

históriai tények, a melyek a mi magyarázatunkat elősegítik.

Hogy eleve kimondjam: azt hiszem, hogy a gotlandi karvalyfejes motívum nem egyéb, mint az egyiptomi ismert karvalyoknak egyik változata, tovafejlődése. A 48. ábrán közölt arany karvalyfej (v. ö. Rosenberg, Aegyptische Einlage in Gold und Silber, Frankfurt a/M. 1905, 25. á.), Khnumit herczegnő nyaklánczának befejező díszítménye, a kairói múzeumból. Megtaláljuk a szemszöget határoló párnatagot, a mely mellett ott van a zeg-zugos díszítmény, a mely a gotlandi példányon niellóban (?) magára a párnatagra került; a csőrt határoló bőrráncznak maradványa is ott van a gotlandi példányon; s a madár begyét jelző kihasadás, a mely a gotlandi darabon s az utána következőkön jellegzetes részévé lett a típusnak, kezdetében már az egyiptomi fejen is megvan. Itt azonban majdnem naturalisztikus ábrázolással állunk szemközt; mihelyt stilizálásba megy át a motívum, még sokkal közelebb áll a gotlandi formákhoz. 49. ábránkon a dahsuri ásatásokból kikerült zománczos naos-t mutatjuk be (v. ö. Lehnert III.

Gesch. d. Kunstgew. I. k. 50. o., mell. t.). Itt a karvalyfejű két oldalsó oroszlán szem-mögötti párnatagja valóságos szalaggá fejlődött; a Horus-madár feje azonos művészi motívumot mutat, mint a gotlandi fej: spirálissá lett s ugyanez a tendencia a korongot tartó karmokban: természetesen arról szó sem lehet, hogy egyiptomi földön a gotlandihoz hasonló félreértések és zavaros kompozíciók váltak volna a motívumból, de mindig számítanunk kell azzal a körülménnyel, hogy a gotlandi karvaly készítője egyrészt nem közvetlenül egyiptomi minta után dolgozott (a közbeeső fokokra mindjárt rátérünk), másrészt pedig az ú. n. tipikus «északi» állatornamentika emlőin nevelkedett s hogy az egyiptomi motívum ennek az előszeretetének csak tápot és tárgyat adott. Így például — úgy látszik — kiválóan kapóra jött még neki a farktollak sajátosan stilizált záródása is, a melyet a germán művész még olyan messzi fekvő utódokban is, a minő a rajnavidéki, vagy más oldalról a magyarországi példány, gondosan megőrzött. Tessék e tekintetben kivált az egyiptomi és a rajnavidéki madarak farktollazatát összevetni.

Egyiptom és Gotland művészi körzete között a távolság első pillanatra áthidalhatatlannak látszik. Azok

a műtörténeti tények, a melyek e tétongó űrt kitölthetik, félre esnek a művészettudomány országútjától s együvé hordásuk egyértelmű a feltételezett középázsiai művészet revellálásával.

Ennél a lépésről-lépésre haladó rekonstruktív munkánál mindenekelőtt két kérdésre kell válaszolnunk. Az egyik, legáltalánosabb kérdés arra vonatkozik, hogy a skandináv ornamentika keretében, s kivált a gotlandi díszítésmódban, a szóbanforgó időben feltételezhető-e idegen behatás s ha igen, mely irányból? A másik kérdés arra fog vonatkozni, hogy a történelmi körülmények lehetővé teszik-e egyiptomi műemlékeknek a behatását a skandináv művészet körzetére?

Az első kérdésre a germán ornamentikának leghivatottabb kutatója, Salin adja meg a választ. Kiindulásul, Salin után az ú. n. Vimose-lelet szolgál, a melynek fafaragású fejéből (50. á.) Salin a gotlandi karvalyt származtatja. A lelet minden része, a legtöbb kutató egybehangzó véleménye szerint, egyidőben, még pedig a Kr. u. III. század első felében került föld

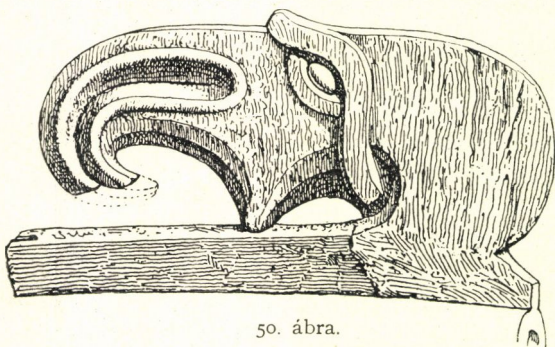

49. ábra.

ZOMÁNCZOS NAOS A DAHSURI ÁSATÁSOKBÓL.

alá. (Salin, id. m. 192. l.; a következőkre nézve is v. ö. a Salinnál ezután következő részeket). «A vimosei lelet — folytatja Salin — nézetem szerint olyan tárgyak egész sorát, ha nem túlnyomó részben foglalja magába, a melyek nem itt az északon készültek, hanem a délkelet felől jövő kulturális áramlattal kerültek ide fel. Hasonló módon juthatott tehát a fafaragású állatfej is ide.» «[195. o., a madár begyének csúcsos kiképzéséről szól:] Ez a részlet nem véletlen szeszélyből vagy semmiből keletkezett, annál is kevésbé, mert kitűnik, hogy ezeknél a fajta fejeknél hosszú időn keresztül állandóan fellép: olyan jelenség ez, a mely csak valószínűbbé teszi, hogy ezt a részletet annyira jellegzetesnek tartották, hogy nem akarták elhagyni. Ezért az egyetlen indokul azt tartom, hogy ezek az egyébként annyira primitív állatfejek valamely stilisztikailag már teljesen kifejlődött fej utánzatai...» «[199. o., gotlandi hosszúnyakú karvalyfejekről szól:] Annál feltűnőbbek ezek itt, miután Gótlandon és Ólandon olyan fibula-csoporttal találkozunk, a mely más dolgokban is eltér a tisztán északi tradícióktól» (ilyen motívumul ismeri fel a gunyasztó állatokat, a melyek lényegileg — így látjuk ezt a motívum kontinentális továbbfejlődésében — nem egyebek, mint a szóbanforgó gunyasztó karvaly). «Bizonyára nem csupán véletlen dolga, — folytatja Salin, 200. o. —

FAFARAGÁSÚ FEJ AZ Ú. N. VIMOSE-LELETBŐL.

hogy Bugge tanár a 484. sz. ábrán közölt ethelheimi fibula-töredék hátsó oldalán lévő runák kibetűzésénél gótnyelvű férfigeresztnevet talált. Hogy ez a fibula az itt tárgyalt csoporthoz tartozik, az a díszítésnek módjából tűnik ki. Hogy ezek a díszítések déli germán területen (természetesen Salin szerint) keletkeztek s valamely módon Gotlandra és Ólandra kerültek, az a fent adott kutatásokból adódik, mert eltekintve a 479. ábrán közölt tárgytól, a kérdéses madárfej itt északon sehol másutt elő nem fordul, mint ezeknél a gótlandi és ólandi fibuláknál, míg déli germán területen igen elterjedt. Közel fekvő tehát a feltevés, hogy a férfigeresztnév is ugyanazon az úton került északra.» A következő időkben aztán új formák tűnnek fel Gotlandon, a melyek elűtnek a skandináv félsziget egyéb művészi formáitól (201. o.) (az új stílusra vonatkozólag v. ö. Montelius, Kulturgeschichte Schwedens, Lipsce, 1906, 236. s. k. l.); ugyancsak ez idő tájt tűnik fel a zománcz használat (264. o.), valamint az északi ornamentikától ugyancsak idegen szalagdíszes ornamentika is (259. o.). «Ezzel kapcsolatban említjük meg, hogy az egész északon sehol olyan gazdag arany solidusleletek nem kerültek elő, mint

Ólandon és Gotlandon (200. o.) Egész Skandinávia területén, az V. századból, összesen körülbelül 400 solidust találtak, s ezeknek több mint fele (220) Ólandra és Gotlandra jut s ha hozzá vesszük még Bornholm szigetét is, akkor az 1893-ig ismert 400 példányból 330 jut a nevezett három szigetre. A mennyire tudom, a bornholmi leletek között semmi sincs, a mi idegen eredetre vagy befolyásra mutatna, míg Ólandon olyan fibulákat lelünk, a melyek déli befolyásokra mutatnak, s azonkívül még egy egész (itt tárgyalt) fibulacsoportot, a melyet Gotlandon is feltalálni. Ezért úgy látszik, hogy a jelzett két szigeten egyéb viszonyok uralkodtak, mint Bornholmon. Gotland tekintetében még megerősíti ezt a benyomást az, hogy ott a IV. században olyan formák keletkeznek, a melyek az egész pogánykoron keresztül tartanak és a szigetre nézve, a szárazföldi emlékekkel szemben, jellegzetesek.» Azon kulturális központul, a honnan ezek az idegen formák északra, a Keleti-tenger vidékére kerültek, Salin a Fekete-tengert tartja. (353. l.) Útjelzői a runás felírású aransolidusok, a melyek a keletrómai császári aranyak utánzásaképpen keletkeztek. Ám, hogy a karvalyfejű ornamentum már itt megkezdte szerepét, azt épen ezek a solidusok bizonyítják, a hol pl. az egyik (Salin, 558. á.) a császár haja hátul tincsbe fonódik s ez a tincs — egy jól stilizált karvalyfejet tüntet fel.

Salin elismert tekintélye ellentmondás nélkül ad választ első feltett kérdésünkre: nemcsak lehetséges az idegen befolyás a gotlandi karvaly motívumának képződésénél, hanem szükségképpen fel is tételezendő. (Ezen idegen befolyásra lejjebb részletesebben rátérünk). De Salin tovább is megy és megadja az irányt is, a melyből erre a befolyásra várnunk kell. Ez az irány Norvégiától délkelet felé, a Fekete-tenger északi partvidékére vezet.» Korábbi kulturális korszakokban mindig beigazolódott az az igazság, hogy nem túlszéles vizek a két oldalon lakó embereket inkább egybe kapcsolják, sem mint szétválasztják» (145. o.) s ezen tétel közbenjöttével megállapítja, hogy a III. Kr. u. században, a felhajtott talpú fibulával együtt déli Oroszország felől északnyugatnak egy nagy kulturális áramlat indult (76. és 355. o.) a mely a nála II. stilusnak nevezett művészeti korszakot (a melyhez a szóbanforgó karvaly is tartozik) tetemesen befolyásolta. Ezzel elértünk második feltett kérdésünk válaszadásához: vajjon a történelemből megállapítható események is igazolják e feltevésünket arra nézve, hogy a Fekete-tenger mellékéről érkezh-e befolyás a Keleti-tenger mellékére, közelebről Gotland szigetére?

Hogy mely népfajt kell vizsgálatunk tárgyává tennünk, azt már Salin egyik adatából is sejthetjük, a midőn a ruhák között előforduló gót keresztnevről tesz említést. Gót fajú népről van mindenesetre szó, ha az északi vidékekre való behatást kell feltételeznünk. Még pedig, hogy a két nagy gót csoport melyike jöhet számításba, azt részint a gotlandi karvaly magyarországi változata megbeszélésénél döntöttük már el, a mikor azt mondtuk

hogyan abban perzsa hatásokat vélünk felfedezni; ezek pedig a perzsa-szasszanida leleteiről ismert Perm vidékén tanyázó osztrogótok útján kerülhettek csak a jelzett darabra; másrészt pedig a történeti adatok is erre a népre utalnak, a mely a Kr. u. I. században a Visztula alsó folyásán, tehát a Keleti-tenger azon partján éltek, a mely Gotlanddal szemközt fekszik s így — Salin fentidézett tétele szerint — a két vidék lakosságát inkább összekapcsolta semmint elválasztotta. Valószínű, sőt a mint később látni fogjuk, történetileg bizonyos is, hogy az osztrogótok a fennállott kapcsolatok később sem szakították meg, sőt még állami létüknek végső ideiben is mindig fenállott ez az összeköttetés. Az osztrogótok Kr. u. 200 körül már a Fekete-tenger északi részein vannak, s itt a IV. században, Ermanrich királylyal az élükön hatalmas birodalmat alapítanak, a melybe nagy sor szláv és finn törzset is behódítanak.

Az utánuk nyomuló vizigótok szorítása nyomán birodalmuk mind inkább kelet felé tolódik; ennek az expansiónak azonban már 375 körül a kelet felől előtörő hún iram vet véget. Királyaikat és nemzeti létüket továbbra is fenntartják, de ide s tova száz évig sorsuk a húnokéval forr egybe. Így pl. 451-ben Attilával együtt Galliában találkozunk velök. Attila halála után, a gepidákkal szövetségbe, a kik időközben elfoglalták a vizigótok helyét is, Attila gyöngye utódainak korában lerombolják a hún birodalmat, a mely pedig kulturális létének java részét épen ezeknek a gótoknak köszönhetette; hiszen még fejedelmeik is gót néven nevezték magukat. Az V. század derekán Pannónia területén találjuk őket (a magyarországi karvaly példány ekkor kerülhetett az országba). A Pannóniában született s 475-ben királylyá választott Theodorik 488-ban már Odoaker ellen vonul Itáliába pannóniai szomszédjaival, a rugiakkal és egyéb germán törzsekkel együtt. 493-ban Ravenna elesett s a római császárok utódja — ha csak királyi címmel is — az osztrogót Theodorik lett. Az ariánus fejedelem 500-ban tartja bevonulását fényes világgraszoló ünnepségek között a katicizmus székhelyére, Rómába és szent Péter sírja mellől hirdeti ki új uralmát. [Persze, ma már bajos eldönteni, hogy a trasteveri lelőhelyű díszítményeink vajjon ezen békés alkalommal, vagy pedig inkább Theodorik utódainak tragikus haláltusái közben, a melyek majd mind Róma falai között folytak le, kerültek-e a föld alá. Mindenesetre a VI. század első felére kell őket ezen történeti adatok szerint kelteznünk]. Montelius az adatok egész sorát adja, a melyek mind arra vonatkoznak, hogy az osztrogótok a skandináv félszigettel mindvégig fenntartották az összeköttetést. Idézi (id. m. 215. l.) a történetirőt, a ki szerint Theodorik élénk és barátságos viszonyban állott Svédországgal: az olaszországi gótok svédországi prémeikkel díszítették ruháikat s az egyik skandináviai ország uralkodója, a ki jószántából vagy kényszerűségből odahagyta országát, Ravennában, Theodorik fővárosában barátságos fogadtatásra talált. Prokopius, a ki az

V. században élt és hosszabb időt Justinianos udvarában töltött, beszél egy gót bevándorlásról, a mely némi idővel azelőtt történt Svédország területére (v. ö. ehhez Salin fenti megállapítását a gót runás fibula kapcsán). A skandináviai Thule népei között egész nagy törzs élt, «Gautai» nevű; s a Duna vidékén lakó herulok Anastasios császár idején (491—518), a longobárdok szorítása következtében előbb a Fekete-tenger vidékén lakó gepidákhoz, majd innen az előbb említett gautaikhoz, fajrokonaikhoz menekültek. És így tovább. Megállapítottuk tehát második kérdésünk első részére a történeti adatok alapján, hogy a Fekete-tenger mellékéről közel öt évszázadon keresztül, már az I. századtól fogva, megvolt az összeköttetés a skandináv félszigettel.

Kérdésünk második része úgy szól, hogy azon a területen, a melyen az osztrigotok tanyáztak, tehát a Fekete-tengertől az Ural-hegység alatti steppék vidékéig, kimutatható-e valamely egyiptomi behatás?

A történelmi száraz adatok már önmagukban is kielégítő választ nyújthatnak a kérdésre. Nem kell e helyütt ismételnünk, hogy az achaimenidák uralmának egyik vezető jegye az Egyiptom bírásáért való küzdelem volt.

Közel kétszáz évig 525—332-ig, Egyiptom perzsa uralom alatt áll,

a mely uralomnak olyan monumentális, kapcsoló jellegű kulturális emlékei voltak, mint az I. Dárius-féle csatorna, a mely a Vörös-tengert kötötte egybe a Nilussal. Ennek a perzsa-egyiptomi uralomnak csak Nagy Sándor vetett véget, a mikor III. Dárius Kodomannust megverve, azt Baktria felé űzte. Ezeket a történeti adatokat élénken illusztrálják a szuzai francia ásatások eredményei; de még inkább az a nagy arany kincs, a melyet az Amudarja vidékén találtak 1877-ben, s a melyet az oxusi kincs néven közölt példaszerűen Dalton. (Dalton, O. M., *The Treasure of the Oxus*, London, 1905.)

A kincsben nincs egy motívum se, a mely oly gyakran ismétlődne, mint az egyiptomi karvaly (51. ábr., v. ö. id. m. X. t., 25.) — összesen négy ízben, — még pedig sajátos deformációban: derékszögben konyult szárnyakkal és a spirális felé hajló karmokkal. Ugyanebből a kincsből

51. ábra.

KARVALYOS KORONG AZ OXUSI KINCSBŐL.

hivatkozunk a lehajló csőrű madárfejnek egy jellegzetes példányára, a mely joggal szolgálhat közvetítőül az egyiptomi karvalyfej és a skytha műgyakorlat madárfejei, valamint a vimosei fej között (u. o. XII. t. 39.). Az oxusi madárfej egyiptomi befolyásoltságára mutat a fej mögött lecsüngő díszes szalag, a melyet alkalmunk volt már a dahsuri naos griffjeinél megfigyelnünk. Az oxusi kincs zömében a Kr. e. IV. század elejéről származik, tehát valószínűleg abból az időből, a mikor Nagy Sándor III. Dáriust az Achaimenidák trónusáról taszítja. Dalton idézett művében bőséges anyagot nyújt (25. és 115. o.) arra a kihatásra nézve, a melylyel az Achaimenida művészet a környékező középázsiai törzsekre nézve volt. Elfogadott tények ismétlésébe bocsátkoznánk, ha fejtegetni kívánnók, hogy az itt bemutatott achaimenida-egyiptomi motívumok a skytha szűrőn keresztül éltek néhány századon keresztül (l. feljebb a 12. fejezetet), az európai kutatók számára

52. ábra.

ÁLLATFEJŰ DÍSZ AZ AKMECSETI
KURGÁNBÓL.

egész az újabb időkig fel nem ismert életet, hogy aztán a keleti gótok közvetítésével a germán művészetnek váljanak alkotó részeivé. Ezúttal csupán a karvaly-motívum néhány frappáns példáját kívánjuk idézni, a melyek egyrészt Dalton tételét igazolják az Achaimenida-művészetnek a középázsiai műgyakorlatokra való hatását illetőleg másrészt Salinnak szolgáltatnak igazat, a mikor a vimose-i fejnél délkelet felől jövő idegen (tehát ázsiai) hatásokat tételez fel. Az oxusi kincs idejéből valók az 1876-ban, az egyik nimfeni kurgánban talált bronzveretek (Tolstoj-Kondakov, Russzkija Drevnoszti, Klasszicseszskija Drevnoszti Juzsnoj Rosszii, Szentpétervár, 1889 febr. 27, 49. o., 63—65. ábra), a melyek még erősen az ú. n. szibériai ízlés behatása alatt ábrázolják a karvalyfej motívumát. A típusnak jóval későbbi változata az az állatfej, a melyet az ak-mecseti (Simferopol, Krim) kurgánban találtak 1885-ben (52. ábra, v. ö. Tolstoj-Kondakov, Russzkija Drevnoszti, Drevnoszti szkithoszarmatszskija, Szentpétervár, 1889 aug. 19., 127. o., 108. á.). Erről a változatról már Tolstoj és Kondakov is megállapították, hogy az amudarja-oxusi kincs hatása alatt áll. (id. h. 126. o.) Szükségtelennek hisszük, hogy az ak-mecseti és a vimose-i karvalyfejnek (feljebb, 50. á.) szoros formai kapcsolatát részletesen fejteggessük: egy szempillantás a két képre meggyőző feltevésünk helyességéről.

Így tehát sikerült rekonstruálnunk a motívumok láncolatát a következő éttapok által: Egyiptom, oxusi kincs, szibériai és szkita műgyakorlat, osztrogótok, vimosei lelet, Gotland. Ha talán azzal az ellenvetéssel találkozánk, hogy ez a fejlődítés csak a karvalyfej motívumának vándorlására

szolgál igazolásul, el kell ismernünk, hogy magának a karvalynak fejlődésénél az emlékek dolgában ma még nem vagyunk hasonló bőviben. De az oxusi karvalyoknak egyik tovafejlődési stádiumát ki tudjuk mutatni a Transkaukáziában lévő eriváni egyik kurgán aranydomborművében (Tolstoj-Kondakov, *Drevn. szkitho-szarm.*, 97. o., 85. á.); megtaláljuk ebben a példányban a fej sajátos oldalfordulását, a csuklóba törött szárnyakat és a jellegzetes farktollakat. Szinte úgy vélnők, hogy a germán karvalynak magyarországi és itáliai változataira ez, vagy ehhez hasonló típus volt behatással. (Ez a példány különben azért is jellegzetes, mert felvarrásra szolgáló lyukak vannak rajta ugyanúgy, mint a Rosenberg-gyűjtemény két veretén és a Nemz. Múzeum példányán, a mi ráutal a módra, a hogy a motívum: mint az öltözet egyik alkatrésze, vándorlását a két kontinens között megtehetette.

Bármennyire meggyőzőnek tudjuk itt közölt motívum-eredtetésünket, el kell ismernünk, hogy az oxusi kincs karvalyai és az osztrogót expanzió között legalább hat évszázad fekszik. S ha az európai művészetekben nem is ritka a motívumoknak ilyen hosszas és nemzeti léteket áthidaló fennmaradása, s ha az ázsiai művészetekben gyakran találkozunk is hihetetlennek tetsző művészeti retardációval, mégis lesznek, a kik nem hajlandók egy művészi motívum számára ilyen nagy kerülőt elfogadni. Ezen eshetőségnek szemébe nézve, kutatnunk kell az egyiptomi behatásoknak a Fekete-tenger északi partvidékére való lehetőségei után.

Előbb általánosságban kívánjuk megállapítani, hogy a kereszténység előtti Egyiptom emlékei természetesen jól bele nyúlnak még a keresztény időkbe is: hieroglyph felírásokat még a Kr. u. III. századból ismerünk, s az Isis-kultuszt Justinianos császár csak a VI. században szüntette meg.

Eleve is megállapíthatjuk a rendelkezésünkre álló anyag alapján, hogy Déloroszországban tetemes egyiptomi behatásokat tételezhetünk fel a Kr. körüli századokban. [A kérdéshez általában v. ö. Turaev, *Objets égyptiens et égyptisants trouvés dans la Russie méridionale*, *Rev. Arch.* 1911, II. 20—35. l., a hol az «egyiptizáló» anyagra a mi adott szempontunkból természetesen nagyobb súly fektetendő.] Eupatoriában, a Kr. e. VI. századból, tehát a mi korszakunkra nézve mindenesetre korai időből való (de a behatás folytonosságának kimutatása céljából mégis felemlítendő) Osiris-szobrocskát találtak. (*Izvesztia Imp. Arch. Kom.* XXV., 179. l., 14. á.) A tauriai Bosporus vidékén találtak törött skarabeoidot, hátulról ábrázolt karvalylyal; a tárgy annyira durván és oly durva fúróval van dolgozva, hogy valószínűleg igen kései munkául kell tekintenünk. (*Ant. du Bosph. Cimm.* XVI. 15.) Ugyanazon a vidéken lelt egy törött karneol felső lapján minden meg gondolás nélkül egybehordott egyiptomi szimbolumokat találunk: kétoldalt a szárnyas napkorongot, középtűt a kettős koronájú karvalyt, valamint skarabeus-formájú lotuszbimbót; az egész ábrázolást sodronyos szegély

övezi. (u. o. XVI. 13.) Berezán szigetén [a mely akkoriban különben még valószínűleg egybefüggött a szárazfölddel] szintén találtak skarabeust (Izvestia, XL., 118—120. l.) A fent már többször érintett Artjukov-kurgánban, az ékszerek között egy fülönfüggő felső koronázataul Isis-Hathor-koronát találunk (Schreiber, Alexandrinische Toreutik, 290. l. II. t., 8/b. á.), s ugyanebben a kurgánban Bes isten emblémáját is megtalálták. Tyras-Akjerma kikötővárosból ismerünk a Kr. u. I. századból kőfeliratot, a mely a várost Sarapis és Isis isteneknek ajánlja [«Σαράπιδι, Ἰσιδι, θεοῖς συννάοις χαριστήριον», Látýsev, Inscr. Ant. Orae Sept. Ponti Eux., IV. k., 1901. l.]. A BAE monogrammú rejtélyes I. Kr. u. századi olbiai király pénzein Sarapist találjuk, s a velök együtt talált gyűrűkön Isis és Harpokrates képét. (Ant. Bosph. Cimm. XVIII. t. 7.) A Kr. u. II. sz. végéről való kercsi «Alkimos» katakombákban Serapis és Isis képe van festve. (Rostovzev, Bobrinskoj Miscellany, 150. l.) S Olbiában még Kr. u. 230-ból ismerünk feliratot, a mely az Isis-kultuszra vonatkozik. (Arch. Anz. 1912, 366. l.)

Ezen adatok, úgy véljük, bőséges választ adnak arra a kérdésünkre, hogy feltehető-e, hogy a gótok, a kiknek utóbbi és egyidejű összeköttetését a Keleti-tenger vidékeivel feljebb igazoltuk, érintkezésbe jöhettek-e a Fekete-tenger mellékén egyiptomi díszítő motívumokkal? A válasz igenlő volt. Hozzájárul még belső indítékképen a germán faj öröklött előszeretete az állati ornamentika iránt (1. följebb a görög minta után készült solidus esetét!), a mely bizonyára ezer örömmel kapta fel az exotikus egyiptomi karvaly motívumát (kivált olyan esetekben is, a mikor ez a karvalyfej tektonikus részek befejező tagjául, vagy egyszerűen ruhadíszítményül szolgált; talán a hozzáfűződő theurgikus képzetek miatt apotropaeikus erőt is tulajdonított néki (v. ö. a württembergi swasztikás korongot (45. á.) ebből a motívumból!) s így sietett azt ősi technikájával feldolgozni, nemzeti művészetének kincsébe beolvasztani.

Ezzel a bizonyítással nemcsak a germán művészetkutatás számára nyitottunk új, eddig még figyelemre nem méltatott forrást, s nemcsak a koraközépkori motívumvándorlás egyik legérdekesebb s bennünket közelről érdeklő esetére világítottunk rá, hanem egyúttal a középszázadi művészi körzetnek feljebb kimutatott forrásaihoz két újat csatoltunk a Jankovich-féle karvaly alapján: a germán, s ennek közvetítésével az egyiptomi forrást. Magyarország, a melyet Undset az archeologiai csodák országának nevezett el (Études sur l'âge du bronze de la Hongrie, Christiania, 1880, 5. l.), ehhez a híréhez egy újabb adalékkal járult.

Mérhetetlenül nagy, szinte ijessztően merész perspektívák tárulnak elénk a «sötét századoknak» nevezett chaotikus gomolyagból, a melyet a népek vándorlásának nevezünk. De a kölcsönös kulturális megtermékenyülés áldásait csak az látja meg, a ki tágultabb szemhatárról és nem mindig a középkori barátságosság rémüldöző szemszögéből nézi a jelenségeket. S örömmel

ismerjük el e téren elődeink érdemét, a kik utat mertek mutatni akkor, a mikor a czéhbeliek között az ilyen vállalkozás még a dilettantizmus öldöklő megbélyegzését vonta maga után. Örömmel ismerjük el Strzygowski sokoldalú munkásságának olyan részleteit, a midőn rá mutatott olyan motivumtalálkozásokra, a minő a Sta. Costanza elveszett mozaikjának (Kraus, Gesch. I., 405. l.) találkozása egyes motivumokban az egyik turkesztáni falfestménynyel, a minő a khotáni «Venusfürdője», a mely tipologialag visszatér az egyik kuszeir-amra-i falfestményben, a minő az egyik szentpétervári szasszanida ezüsttál ábrázolásának találkozása egy egyiptomi fafaragvánnyal (talán jelen soraink megkönnyítették e találkozás magyarázatát!); vagy a minő egy bizánczi Hetoimasia-domborműnek motivumban való találkozása egy Amaravati-sztupával, (Festgabe für Dr. A. de Waal, 1913, 363—376, XX, XXI és XXII. t.). De ugyanígy kész örömmel állapítjuk meg, hogy közelebbről a magyarországi népvándorláskori anyag feldolgozása is — ilyen motivumösszehasonlító munkában — sokat köszön a Zichy-féle III. ázsiai expedíció archeologiai része vezetőjének, Posta Bélának. Munkálkodásuk, eszmekapcsoló bátorságuk és struktív erejű módszerük nélkül valószínűleg ezek a kutatások se láttak volna napvilágot.

Budapest, 1913 szept. 30.

Dr. Supka Géza.

SUMIR RÉGÉSZETI TANULMÁNYOK.

I.

A SZUMIROK SZEREPE A BRONZ S ÁLTALÁBAN AZ ÉRCZEK MEGMŰVELÉSÉBEN.

A világtörténelmet ma chronologikus schémával ó-, közép- és újkorra szokták beosztani, holott nem az időrend, hanem az emberi szellem bizonyos termelései szolgáltatják azt a tartalmi mértéket, a melylyel a világtörténelmi fejlődés menetét mérni és jellemezni kellene. Az emberi szellem ilyen termeléseit minősíthetők pl. az érczek megművelési képessége, a gőz és villamosság beállítása a kultúra szolgálatába s ha úgy tetszik, akár az a bátor vállalkozási kedv is, mely a középkor végén új világ részek felfedezésére vezetett. Merném állítani azonban, hogy e nagy kultúrtények közül egyetlenegy sem volt fontosabb és következményeiben messzekihatóbb, mint az érczek felhasználása és megművelése az emberi kultúra céljaira. Az érczek alakíthatásával egyszerre megváltozott az egész emberi élet képe: könnyebben kezelhetők és többfélék lettek az eszközök, melyekkel az életet fenntartani, berendezni, felékesíteni lehetett, fegyvereknek birtokába jutott az ember, melyek rombolóbb hatást tudtak kifejteni, mint a pusztán súlyával ható kőszerszám, olyan foglalkozási eszközök birtokába, a melyek keve-

sebb fáradsággal s mégis nagyobb eredményességgel voltak felhasználhatók a munka céljaira, mint a csiszolt kőeszközök, s végül az érczek nemesebbjeiben: az aranyban és ezüstben olyan értékczikket is nyert az emberiség, a melyek felfedezésük első perczétől kezdve minden küzdelem és törekvés legfőbb célpontjai, mozgatói lettek. Joggal lehet tehát arról beszélni, hogy az érczek használatba vétele a legnagyobb mértékben átalakítója volt az emberiség kulturéletének.

E dolgozat keretében az érczekről olyan értelemben beszélünk, hogy a rezen, ón, ólom, arany és ezüstön kívül a vasat is az ércz fogalma alá számítjuk, aminthogy oda is tartozik, és ezen érczek megművelésében, illetőleg a mesterségesen előállított bronz használatában fogjuk vizsgálni a sumirok szerepét.

Nem antiquariusi kedvtelésből, vagy e nagyon érdekes régi nép fontosságának az indokolatlan hangsúlyozása céljából óhajtjuk kutatni, hogy a sumiroknak minő részük volt az érczkultura kifejlesztésében, hanem azon szükségességből kifolyólag, hogy *a művelődéstörténelem legújabb tanúsága szerint mások mint a sumirok és egyiptomiak még csak szóba sem jöhetnek az érczművesség feltalálásánál*. E két nép az, melynek nevéhez az emberiség legmagasabb értékei fűződnek s csak ezek lehetnek az érczek első feltalálói és megművelői is. Míg ugyanis a föld egyéb helyein még mindig a kőkorszak dívik, addig e népek már benne élnek az érczkultura időszakában s az érczművészet terén olyan fejlett technikával rendelkeznek, hogy nemcsak megismertetői, de az érczkezelés tanítómesterei is lesznek a későbbi népek előtt.

Közelebbről vizsgálván azonban a dolgot, megállapíthatjuk, hogy az érczkultura igazi feltalálói és legkorábbi alkalmazói a két nép közül is csak a sumirok lehetnek. Nem mintha ismert történeti fejlődésében az egyiptomi kultura s ennek keretén belül az érczek alkalmazása is olyan régi multra visszatekintő ne volna, mint a sumiroké, hanem azért, mert ez utóbbi nép-nél kétségtelen bizonyítékok vannak jelen, a melyek az általa történt érczhasználatnak praehistorikus karakterét bizonyítják, míg Egyiptomban az érczművészet importált dolog, csak a Horus szolgák bevándorlásával egyidejű s a történetelőtti helyi fejlődésben semmi nyoma sincs.*

Mielőtt a sumirok részesedését, illetőleg felfedezői szerepét az érczművesség terén behatóbb vizsgálat tárgyává tennők, nézzük meg azért, hogy történeti okmányokkal igazolható folyamában milyen idős az a kultura, melynek egyik főjellemzője ép az érczek használata volt, és minő argumentumok bizonyítják, hogy az érczkezelés sumir mestersége a babyloni

* Az egyiptomi történetre v. ö. E. Meyer: Geschichte des Altertums. 2. Aufl. Bd. I. 2. H. 1909. és J. A. Breasted: A history of Egypt from the earliest times to the persian conquest. New-York. 1905. Ugyanaz németül is. 1910. — A Horus emberek kovács szerepére pedig v. ö. G. Maspero: Bibliothèque égyptologique. Vol. II. Paris. 1893. 313. köv. lap.

letelepülés korát jóval megelőzi s még a középázsiai őshazában való tartózkodás idejére megy vissza. Az első kérdésre a felelet szorosan chronologiai természetű s a történelmi kutatás módszerével döntendő el. A problema mint ilyen összefügg azzal a feladattal, hogy a sumir és akkad első királyság ideje szerves összefüggésbe hozassék a babylon-assyr történet későbbi, egészen ismert fejezeteivel.¹ Az összefüggés megállapítására az első világos útmutatást az 555—39-ig uralkodó Nabunaid (Nabonidus) adja, a ki egy a British Múzeumban őrzött agyagcylinderén azt mondja, hogy közte és Naram-sin sippari templomépítési munkálata közt 3200 esztendő telt el. Eszerint akkor Naramsin uralkodása legalább is 3750 körülre, az apjáé, Sargoné meg 3800 körülre volna helyezendő.² Ámde a Nabunaid adatát az újabb kritika erősen megtámadta, túlmagasnak minősítette s a királyok krónikája egyéb adatainak a felhasználásával bebizonyította róla, hogy téves megállapítás.³ Ha ugyanis sikerült egyszer fix pontot nyerni pl a lagasi patesik, köztük egy Gudea uralkodására nézve s azt 2400 körülre elhelyezni, meg a Hilprecht-féle nippuri chronologiai táblázatból az uri és isini dinasztia uralkodási idejét 2400, illetőleg 2300 körülre megállapítani s az isini periodust végső fejezetében épen összeköttetésbe hozni a Hammurapi dinasztia egyik tagjának: Sin-muballit-nak az uralkodásával, úgy lehetetlen volt továbbra is hitelt adni egy olyan adatnak, a mely a Sargon és Naramsin korszakát 13 évszázaddal helyezi a Gudea előttre, holott a két korszak epigraphikus, nyelvi és művészeti emlékei annyira hasonlítanak egymáshoz, hogy legfeljebb 2—3 évszázadnyi korkülönbségről lehet szó. Nabunaid irtoka tehát tévedett s tévedése valószínűleg nem szándékos volt, hanem onnan eredt, hogy több helyi dinasztia, a melyek egy időben egymás mellett uralkodtak, kronologiai egymásutánba sorozott s így nyerte a 3200 évet. Nem ragaszkodva azért e késői hagyományos adathoz, a mai történelmi kritika a Sargon és Naramsin uralkodását Kr. e. 2700—500-ra teszi. E fix dátum rásegít aztán a Sargon és Naramsin idejénél korábban élt uralkodók uralkodási idejének az átlagos megállapítására is. Így az uri dinasztia ideje fölvihető Umma és Erech uraival kombinálva egész 3000 Kr. e. s a magát Erech és Ur királyának nevező híres Lugalzaggisi kormányzási ideje 2800 körülre állapítható meg. A lagaši patesik ideje 3000-en messze felül nyulik, noha az első patesikről, egy Lugal-sag-engur, Badu és Enhegalról alig tudunk többet, mint a neveiket. A híresebb patesik közül Ur-nina 3000 körül élt és kormányozott, Eannatum és az utána következő II. Eannatu, Entemena, III. Eannatu, Enetarzi, Enlitarzi, Lugalanda és Urukagina 2950—2800 körül. Az első időkben nagy szerepet játszó Kis királyai, illetőleg patesiai szintén

¹ A köv. fejtegetésekre l. az én A sumir kérdés mai állása és problémái. Kolozsvár, 1914. 28—9. l.

² Egy Scheil által felfedezett listából ma már utódaikat is ismerjük.

³ Főképp C. F. Lehmann: Zwei Hauptprobleme der altorientalischen chronologie. Leipzig, 1898. c. m.-ben.

már 3000 előtt jóval megjelennek a történelem színpadán s közülök Utug, Mesilim, Urzage, Lugaltarzi kormányzása biztosan még egészében 3000 előttre esik. Még magasabb kor vindikálható aztán egynémely pecsétcylinderek, agyagtáblának, a «Blau-féle» emlékek és a farai német ásatásokból előkerült síroknak, úgy, hogy a történeti idő első emlékeit a legnagyobb valószínűséggel felvihatjuk a 4-ik évezred elejére, noha semmiképen sem világos és összefüggő az a kép, a melyet belőlük nyerhetünk ez időtájból.¹ A 4-ik évezred elejének a történeti kor kezdőpontjául való minősítésére utal az írásfejlődésnek a legrégebbi emlékeken megállapítható az a typusa is, a mely az első képalakoktól eltávolodva, az ú. n. archaistikus formákban maradt fenn számunkra,² a hónapok elnevezéseiben előjövő bizonyos helyzeti ellenmondások,³ a vallásos szövegekből kicsendülő egynémely resonantiák, melyek világosan mutatják, hogy a vallásos fejlődésnek a történeti idő kezdetén Enlil főistensége által representált korszakát megelőzte még egy másik hosszúra terjedő praehistorikus korszak, mely az Anu égi isten nevéhez fűződik.⁴ A legkisebb kétségünk sem lehet tehát az iránt, hogy a sumir történeti kor fölvihető legalább oly magasra, ha nem még magasabbra, mint az egyiptomi civilizatio kezdete⁵ s a sumir műveltség praehistorikus élete is minden bizonynnyal van legalább oly hosszú, mint a nemrégén felfedezett s emlékeiből behatóan megismert Nilus-menti történetelőtti kulturfeljlődés.⁶ Semmiesetre sincs igaza tehát E. Meyernek s a hozzá csatlakozó német iskolának,⁷ mikor a sumir kultúra régiségét az egyiptomival szemben leszorítja s amaz értékét is emezzel szemben indokolatlanul csökkenti.⁸

¹ A sumir nép összefoglaló történetére v. ö. L. W. King: A history of Sumer and Akkad. London, 1910. és H. Radau: Early babylonian history. New-York, 1901. cz. művét.

² L. az én Irás és Nyelvtörténeti adalékok. Kolozsvár, 1913. cz. dolgozatomat

³ A mikor pl. a hónapok nevei tartalmilag nem felelnek meg az általuk jelzett időszakoknak.

⁴ L. The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania. Series. A. Vol. XXIX. Part 1. Philadelphia, 1911. bevezetését.

⁵ Az egyiptomi chronológiára v. ö. E. Meyer: Ägyptische Chronologie. Berlin, 1904. Geschichte des Altertums. Bd. I. 2. H. és Mahler E.: Ókori Egyptom. Budapest, 1909. VIII. fejezetét.

⁶ A felfedezések történetére l. az én I. és Ny. A. c. m. 187 k. lap.

⁷ G. A. Bd. I. 2 H. 1909. 343 k. lap.

⁸ Teljesen igaza van szerzőnek abban, hogy túlságosan leszorítja E. Meyer s a hozzá csatlakozó német iskola a babyloni kronológiát. Ezt az olyan részletekre nézve is megállapíthatjuk, a melyek egyik Gudea uralkodása Kr. e. 2400, az uri dinasztiaé 2400—2300-ra, Szargon és Naramsiné Kr. e. 2700—2500-ra, Lugalzaggiszé és Urukaginé 2800-ra esett. Szargon és Naramsin ideje körülbelül Kr. e. 3000—2950-re tehető szerintünk (V. ö. Arch. Ért. 1913. 458. l.), ha tehát a Scheil-féle királylajstrom szerint 197 évig tartott az akkad dinasztia uralma: akkor ennek kerekszámában megfelel a Kr. e. 3000—2800 közti idő, a mikor aztán a gut hordák hatalmasodtak el Babylonia északi részében. A Nabonahid-féle időnél még így is vagy 800 évvel későbbre esik Naramsin ideje. De azért véleményünk szerint a Kr. e. 3750. évre vonatkozó kronologiai adat sem tekinthető alapelkülűnek. Nabonahid tévedhetett a személyazonosításában, a midőn a sippari Enlil-templom alapításáról beszél, a nélkül, hogy a Kr. e. 3750 körüli időpontnak a sippari Enlil-templom építésénél való nagyjelentőségét kétségbe kellene vonnunk. Erre pedig bizonyítékul szolgál a biblia, melynek az ősbabyloni kronologia terén való fontosságát lehetetlen föl nem ismerni. A biblia a zsidó szöveg szerint, alapul véve az Egyiptomból való

A sumir kultúra felsőbbbségét az egyiptomihoz való viszonyában mutatja az érczek megművelésének mindjárt a történeti kor elején való egyetemes jelenléte, míg Egyiptomban az érczek használatát a történeti időszak kezdetén csak egy olyan törzsre, a Horus szolgákra látjuk korlátozva, kiknek a Nilus vidékére való bevándorlása ma bebizonyított dolog.¹ Sőt komoly hangok hallatszanak azon feltevés mellett is, hogy a mennyiben e Horus szolgák már Egyiptomba való bevonulásuk előtt is birtokában voltak az érczkezelés technikai ismeretének, ez ismeret is az Arabiából északkelet felé vándorolt semi babyloniak, illetőleg a Tigris és Eufrates mentén megtelepedett sumirok szellemi termelésének az eredménye.² Annyi legalább mindenestre bizonyos, hogy a sumir érczkultúra megléte a praehistorikus időszakban összehasonlítható nyelvészeti adatok alapján sokkal korábbi kimutatható, mint akár a Horus szolgáké, akár valamely más ismert nemzeté a világon.

Az összehasonlítható nyelvészeti kutatásnak a sumirokra fordított fázisai ugyanis legalább annyiban megdönthetetlen eredménnyel jártak, hogy a sumir-ural-altai lényeges nyelvérintkezések ténye ma már általánosan elismert tudományos igazság.³ Mi ugyan az átkölcsönzés formájában lefolyt nyelvérintkezésnél sokkal szorosabb kapcsolatot: rokonságot állítunk az ural-altai nyelvcsalád és a sumir nyelv között s egynémely meglevő látszólagos grammatikai különbség dacára sem tudjuk pl. a synonym szóegyezések hosszú sorozatát másból, mint a genetikus nyelvi rokonság hypothesiséből megmagyarázni, ám legyen ez egyelőre még pusztán egyéni nézet dolga,⁴ a fő az, hogy a sumir kultúra bizonyos elemeinek praehistorikus felderíthetése nézve nyelvészeti alapon egyetértünk. Eszerint tudományosan igazolt eljárás lesz az is, ha e kulturának ép az érczek megművelésében tükröződő tevékenységét igyekszünk összehasonlítható nyelvészeti módszerrel megvilágosítani.

Az egyes ércznemeknek a sumir nyelvkincsben föllelhető nevei a következők:⁵ *urudu* = bronz, ércz = assyr-babyloni *erû*; *nagga* (hang-

kivonulás Mahler által megállapított évét (Kr. e. 1335), Adámtól az özönvízig 1656 esztendőt számít, tehát Ádám idejét Kr. e. 3888—2958-ra, Seth idejét 3758—2846-ra teszi. Ennek felel meg szerző azon állítása, hogy «a történeti idő első emlékeit a legnagyobb valószínűséggel felvihetjük a 4-ik évezred elejére» s alighanem az Enlil nevéhez fűződő korszak kezdetét s az Anu-korszak végét jelenti a Nabonahid előtti 3200 év, míg az Ádám és Seth közti 130 év a Kain és Ábel-monda által jelzett átmeneti zavarokra vonatkozhatik. Ugyane számítás szerint Kr. e. 2832-ben kezdődik az özönvíz (elamita uralom és a Hammurabi-féle babyloni állam keletkezése) előtti kor utolsó korszaka, vagyis Noé ideje s tart Kr. e. 1882-ig. Azt hiszem, a Kr. e. 2846/2832. közti idő jelzi a lagasi korszak végét s Urengurral és Dungalval a semitáknak Babylonia déli részében való elterjedésének, az uri, isini és babyloni dinasztiaéknak idejét, a mikor átmege a hatalom a kaldok (Sisku-dinasztia) és kassiták kezébe. Szerk.

¹ Így az összes competens historikusok és egyptologusok.

² V. ö. Hommel: Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients. 1904. 109 lap; J. de Morgan: Recherches sur les origines de l'Égypte. Vol. II. L'âge de la pierre et les métaux. Paris, 1896. 199. k. lap és A. Sayce: The Archaeologie of the cuneiform Inscriptions. London, 1907. 124. lap.

³ V. ö. Munkácsi B.: Egyetemes irodalomtörténet IV. k. Budapest, 1911. 38. köv. lap.

⁴ A kérdés állására v. ö. az én A sumir kérdés mai állása stb. 56—57. lapjait.

⁵ A sumir szavak az eredeti szövegek olvasásából vették.

változással *nigga*) és *anna* (valószínűleg *alna* régebbi formából) = zinn, ón, ólom = assyr-babyl. *anaku*; *ku(-gu)-babbar* = ezüst, = assyr-babyl. kaspu; *gu(ku)-azag(ga)* = arany = assyr-babyl. *hurásu*; *guškin* = ugyanaz; *azag* = fényes, tiszta = assyr-babyl. *ellu*, de a későbbi nyelvhasználat szerint valami fényes értéktárgy, talán pénz; nem bizonyos a sumir jellege a *barzil* (parzillu) = vas jelentésű szónak, a mely az assyr-babyloniban *parzillu*, de közsemita formája is *pirzil*, *barzel* úgy, hogy esetleg minősíthető semita kölcsönzésnek, mely csak későn került bele a sumirba.¹ Ezek volnának tehát az érczjelölő sumir kifejezések. Közülök egyeznek most már a megfelelő ural-altai elnevezésekkel: *urudu* = a finn *rauta* = vas.² A mi finn-ugor nyelvészeink a *rauta* formát, valamint a magyar *réz* szót inkább az indoeurópai nyelvekből származtatják ugyan, de még ha így is volna, ez is csak a mellett bizonyítana, hogy a megfelelő indoeurópai szótövek is, mint baluči *rod*, latin *raudus*, *rodus*, *rudus* = érczdarab, őszind *lohás*, uj-perzsa *roi* = réz, ősbulgár *ruda* = ércz, fém, ősiszlandi *raude* = piros vasércz az ural-altai bask *urraida* = piros vasérczczel együtt mind az eredeti sumir kifejezésre mennek vissza. Vagy kétségtelenül megegyezik a sumir *anna*, *alna* forma a vogul *aln* = ezüst, cseremisiz *wulno* = olom, ón és a magyar *ón*, *olom* szóalakokkal, illetőleg *anag*, *nag* hosszabb formája az általa befolyásolt assyr-babyloni *anaku*, héber *anak* elnevezéseken kívül a vogul *anex* = zinn és örmény *anag*-gal.³ Az ezüst sumir nevében előjövő *gu(ku)*-t párhuzamba állíthatjuk a török *gömüs*, *kümüs* = ezüst szóval, annál is inkább, mert az elnevezés mindkét része congruens körülírása akar lenni az ezüst fogalmának.⁴ Az *azag* ércz, vagy érczből készült tárgy értelmében nem található fel ugyan az ural-altai nyelvcsaládban, de eredeti alapjelentése szerint (= fényes, ragyogó, tiszta) meg van pl. a čagataiban *äzgi* = fényes, szent s ebbeli jelentése származhatott valamelyes konkrét fényes tárggyal való ősi kapcsolatából. Ha most már az egyezések megállanak, úgy akár nyelvrokonság, akár kölcsönös nyelvérintkezés magyarázza is meg jelenlétüket, az érczkultúra időpontjára nézve mindenképen a praehistorikus kort postulálják kezdőpontul. Azt a miránk nézve ködbe vesző régi korszakot, a mikor a sumirok még Közép-Ázsiában éltek, vagy mint az ural-altai nyelvcsalád egyik alkotó tagja, vagy mint e nyelvcsalád szomszédságában lakó nép.⁵ Mert későbbi időben lefolyó szókölcsonzésekre már csak az okból

¹ Kaukázus-alarodi eredetűnek tartják.

Szerk.

² L. Zichy J. Harmadik ázsiai utazása. VI. kötet. Budapest, 1905. 112. lap.

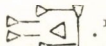
³ E hasonlításokra v. ö. már Munkácsi B.: Keleti Szemle. V. 1904. évf. 346. l. 1 jegyzetét.

⁴ Ugyanaz: Ugyanott. 346. l. 1 jegyzet.

⁵ A sumir őshaza középázsiai fekvése mellett bizonyít a szőlő, pálma, cedrus és oroszlán hiányzása szókészletükből; a hegy és ország fogalmának azonos *kur* szóval való jelölése, Nin-harsag istennő nevének jelentése, a nippuri Enlil hegyháza (e-kur), a Harsagkalama kurgan jellege s a sumir nyelv uralaltai karaktere. — E kérdést lásd bővebben az én J. és Ny. A. c. m. 129 köv. lapjain.

sem gondolhatunk, mivel a sumirok a Kr. e. 3-ik évezred végén mint önálló nép megszűntek létezni s így a Kaukázus felé előnyomuló turáni törzsekkel élő összeköttetésbe többé nem juthattak. Az érczneveknek a kihalt sumir nyelvből babylon-assyr közvetítéssel való későbbi átvétele pedig egyenesen kizárt dolog.

De az érczneveknek fennmaradt archaikus írásformája is arra utal, hogy az érczek egy korábbi hosszú használat és alkalmazás alapján mint kész nagyságok illeszkedtek bele a történeti idő elején előttünk álló kulturába. Az urudu archaikus alakja pl. ez: , klasszikus formája: .¹

A *gu* (*ku*) ősi formája: , klasszikus változata pedig .

A nagga-nak archaikus alakja még nem került elő, de kétségtelenül jelen volt az írásfejlődés történetében.

Az érczek használatára direkt következtetés ugyan nem vonható le egynémely foglalkozási eszköz nevének a szintén præhistorikus időre visszautaló sumir és uralaltai nyelvek közti egyezéséből, mindazonáltal tekintettel az illető instrumentumok rendeltetési céljára s az érczek egyidejű ismeretére, valószínűnek tarthatjuk, hogy anyaguk ércz vala. Ilyen eszközök: *balag* = a *bal* többől = vájni, ásni, bányászni = török *balga* = kalapács; *balu* (palu) = szekercze, fejsze = török *balta*, magyar *balta*, *pallós*; *gaš* = egy hasító, vágó szerszám, fejsze v. ö. magyar *hasít*, *kés*.

Világosan láthatjuk tehát, hogy az érczek ismerete és megművelése a sumir kultúra integrans alkotórésze volt. De egyuttal alapvető értékének fokmérője is, a mit abból következtethetünk, hogy az ércz általános nevét, az *urudu*-t a sumirból átvették csaknem az összes indoeurópai nyelvek és eredeti gyök alakjában (*uru-eru*)² használták a semi babyloniak is, a *barzil* pedig szintén alapja lett az ősangol *braes* = ércz és a latin *ferrum* = vas kifejezésekben fennmaradt indoeurópai érczelnevezési formáknak.³ A sumir *balag* átformálódott az assyr-babyloniban *pilakku*-vá, a görögben *πέλεκυς*-sé s az őszindusban *parašus*-sá = szekercze, fejsze. A sumirral átítatott előázsiai kultúra felsőbbsége jellemzéséül legyen felemlítve még az is, hogy az arany görög *χρυσός* neve = assyr-babyloni *hurāšu*, héber-phóniciai *hārūs* ugyan-csak arany jelentéssel, a *χαλός* = aczél szintén a kisázsiai kaldoktól, a görögök halybjaitól való átvétel, kik először keményítették a vasat aczéllá,⁴

¹ Az archaikus sumir ősjelekre v. ö. Frc. Thureau-Dangin: Recherches sur l'écriture cunéiforme assyr-babylonienne. Paris, 1898—9. cz. legteljesebb gyűjteményét s az én I. és Ny. A. cz. munkámat.

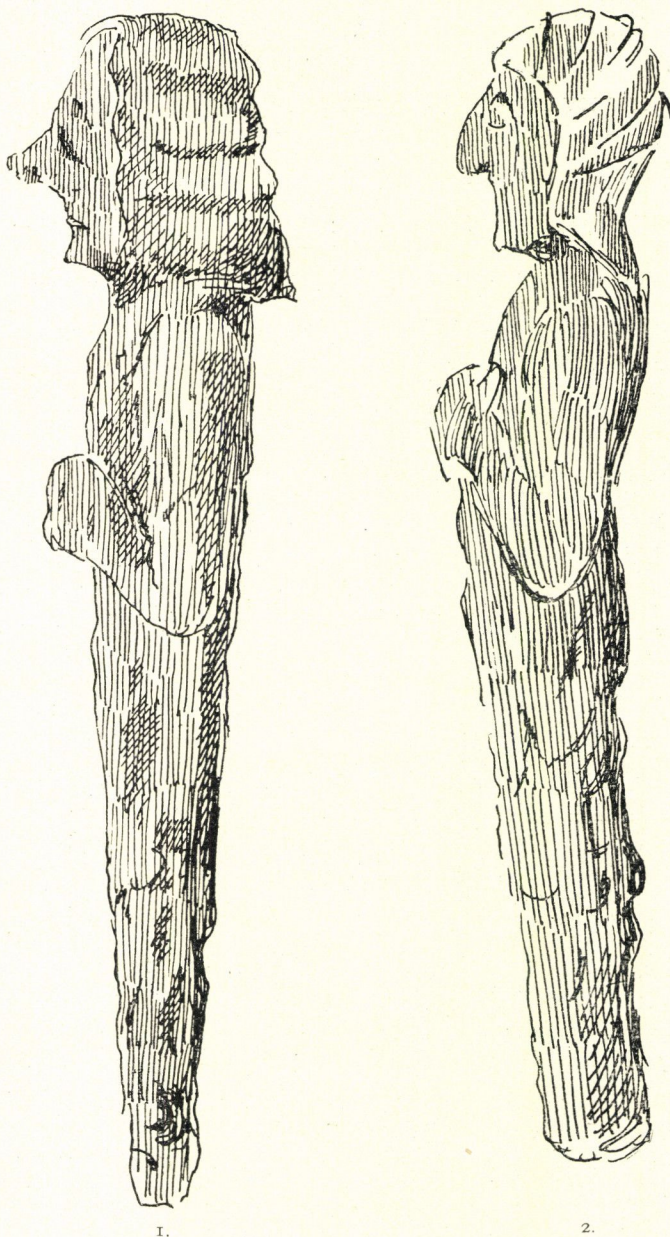
² A *du* valószínűleg képző l. Langdon: A sumerian Grammar. Paris, 1911. cz. műve 98. lapját és Fr. Delitzsch: Grundzüge der sumerischen Grammatik. Leipzig, 1914. 52 k. lapját a képző szerepére.

³ L. S. Feist: Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen. Berlin, 1913. 201. l.

⁴ Ugyanaz: Ugyanott 201. lap.

az ezüst assyr-babyloni *kašpu*, héber *keszef* neve pedig valamiképen a kassiták *kaššu* nevével függhet össze.*

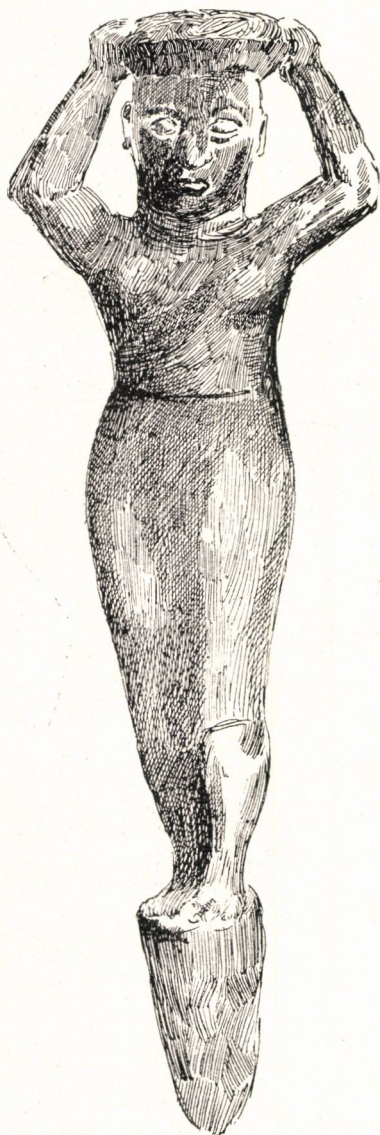
I. 2.
TELLOHI (LAGASI) ÉRCZ FOGADALMI SZOBROK.

Most pedig lássuk, hogy az érczművészet fennmaradt sumír emlékei mikép osztályozhatók és a fejlődés minő fokát representálják? A fennmaradt em-

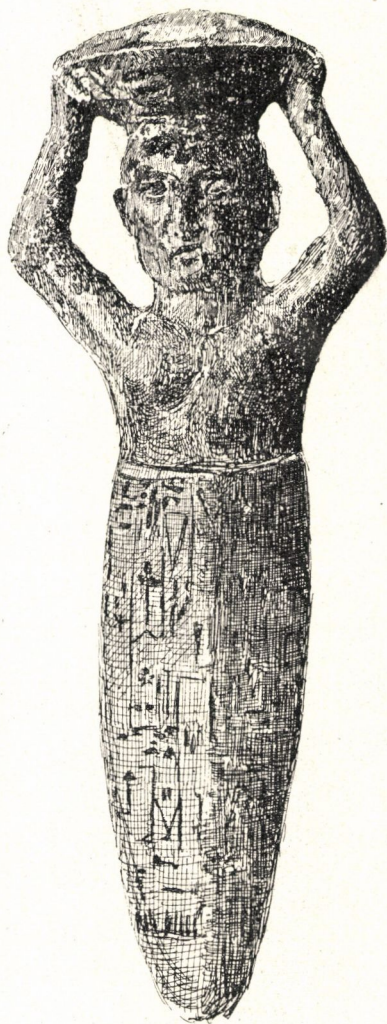
* L. Hüsing: Der Alte Orient. 1908. évf. IX. k. 3–4 f. 25. lap.

lékek időkorára nézve megjegyezhetjük, hogy az a sumir történet kezdő ideje is egyúttal s a prähistorikus időnek semmi műalkotása, ha még oly

4.

5.

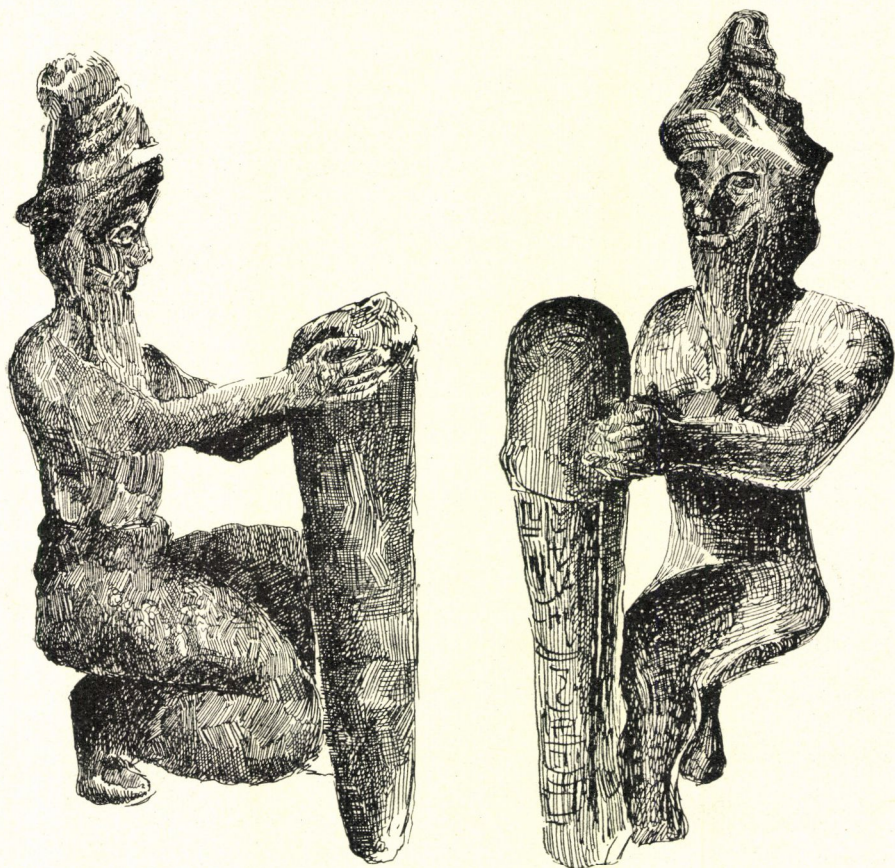
GUDEN KORABELI MUNKÁSSZOBROK.

(Kr. e. 2800—2400 k.)

kezdetleges és durva is, eddig elő nem került. Ha létezett ilyen mint egy primitív nép primitív alkotása, úgy vagy megsemmisült, vagy még átláthatatlan földtakaró borítja el a kutató szem elől. A legrégebbi művészi emlékek Délbabilonia két híres centrumából: Nippurból és Sirpurla-ból

(= Lagas, modern neve Telloh),* továbbá a szintén déli fekvésű Fara, Abu-Hatab és Warka-ból, a régi Uruk-ból (Erech) kerültek felszínre. A mit más helyen hangsúlyoztunk volt a sumir általános művészi tevékenység megítélésénél,** ugyanazt újra hangsúlyoznunk kell a sumir ércművészet termékeinek a vizsgálatánál is. Nem elég ugyanis a termékeket pusztán csak esztétikai nézőpontból, a technikai fejlettség szempontjából vizsgálat tárgyává

6.

3.

TÉRDELŐ ISTENSZOBROK LAGASBÓL.

(3. Ur-Ban idejéből Kr. e. 2900—2600 körül.)

tenni, hanem azon különös czélt is szem előtt kell tartanunk, a melyért készültek, azon motivumokat figyelemre méltatnunk, a melyek létrejövetelüket szülték, s azon eszméket is megjelenítenünk, a melyeket kifejezni akartak. Csak e szempontok érvényesítése mellett lehetséges ugyanis a sumir művészetet általában s az ércművészeti tevékenységet is igazi becse szerint

* Az elsőben az amerikai pennsylvaniai egyetem, a másodikban a francziák végeztek ásatásokat.

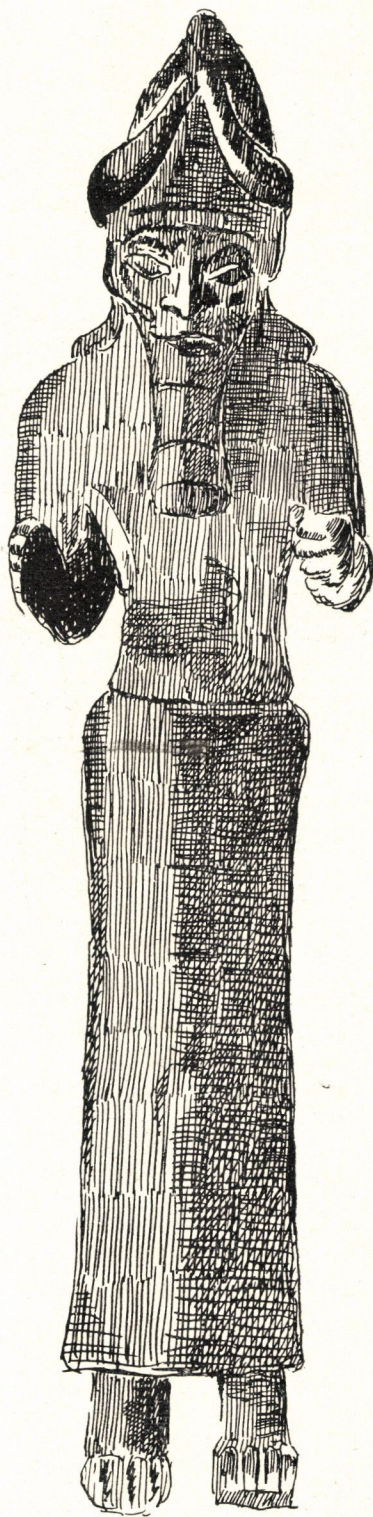
** V. ö. A sumir kérdés mai állása és problémái. Kolozsvár, 1914. 72 köv. lap.

értékelni. Ha t. i. pusztán esztétikai nézőpontra helyezkednénk, úgy az ábrázolatok egyrészét, főkép az alakok testtartását, néha szörnyalakjukat, elhelyezésüket, bizonyos tárgyaknak különös alakítását sohasem tudnók megérteni, míg a jelzett szempontok birtokában előttünk áll a kor egész gondolkodásmódjával, lelkivilágával, életfelfogásával. Tárgyalásunkban, illetőleg a talált ércművészeti tárgyak rövid jellemzésében tehát igyekszünk megállapítani azt a sajátos czélt is, melyet a készítő munkájuk által szem előtt tartanak, esetleg kifejezni akarnak.

Az ércből készült sumir tárgyak közül mindenekelőtt a szoboralakok hívják ki érdeklődésünket. Az 1., 2. ábrákban két ilyen szobrocskát szemléllhetünk, a melyek a tellohi franczia ásatásokból származnak és még az Urnina előtti korhoz tartozván, úgy tekinthetők, mint a sumir művészet legrégibb alkotásai közül valók.* Hasonló szobrocskát különböző nagyságban még igen sokat találtak a talajban az épületek fundamentuma körül, t. i. e szobroknak az volt a rendeltetése, hogy az épület épségét veszélyeztető földalatti daemonokat tartsák távol és fenyegethessék. Innen ered az alakok sajátos testtartása s a földre való elhelyezésük. A kidolgozás, melyet szobrainkon megfigyelhetünk, természetesen még nem tartozik a fejlettebb művészi technika keretébe, de azért minden esztétikai érzéket megtagadnunk az alkotóktól nem lehet már csak azért sem, mert a fej és haj kidolgozása határozottan bizonyos gondosságra vall. A melldomborulat is tisztán kivehető s bár felirat sehol sem jelzi az ábrázolt személyek nemét, mindazonáltal bizton sejtethetjük, hogy bennük sumir asszonyi személyek állanak előttünk.

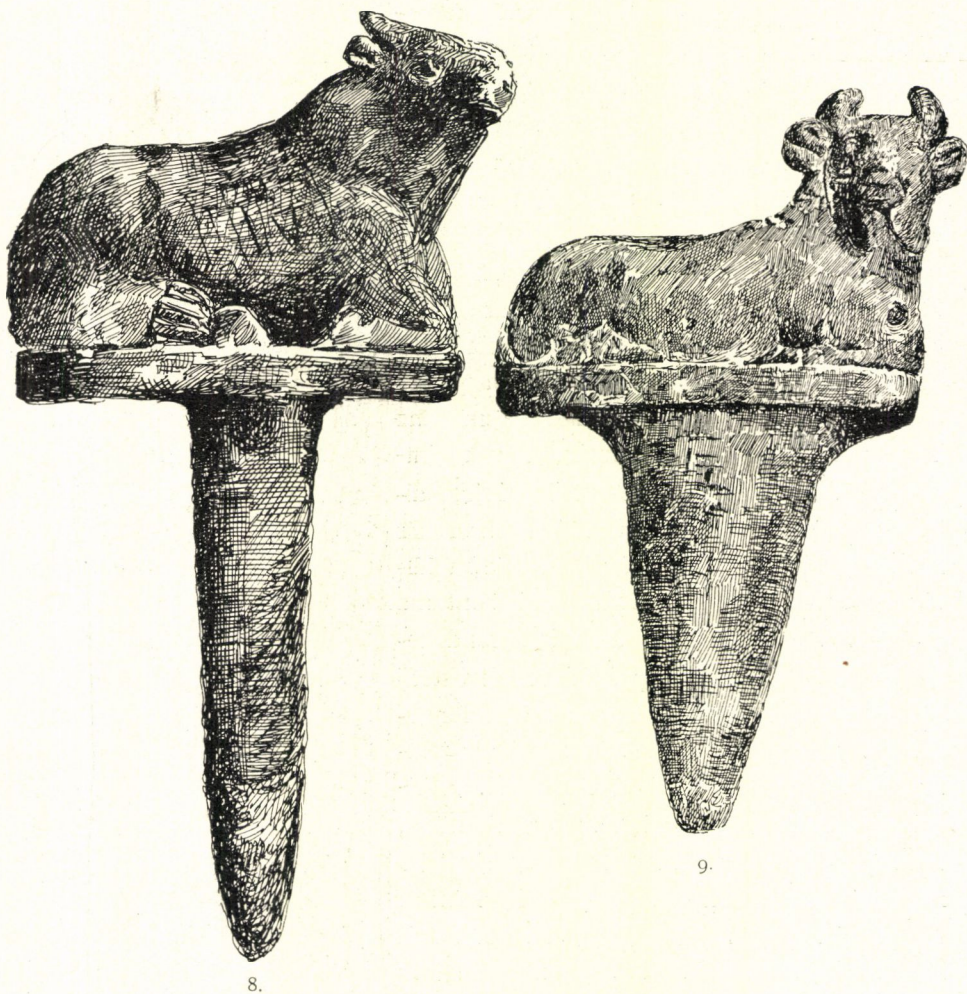
* Ez ábrázolatok az E. de Sarzec: *Découvertes en Chaldée*. Paris, 1884 köv. pl. 1 bis fig. 3—4-ről vannak véve l. még L. Heuzey: *Catalogue des antiquités chaldéennes du Louvre*. Paris, 1902. No 131., 142.

7. SUMIR ISTENSZOBOR.

Egy fogadalmi szobor ábráját szemlélhetjük 3-ik figuránkban, mely szintén Telloh-ban az Ur-ban palotája fundamentuma körül találtatott és ma a térdelő isten szobra nevet viseli.* Rendeltetése a két első ábrához hasonlóan magikus volt, hogy nagy isteni erejével űzze el és tartsa féken a földi titkos utakon előlopódzó daemoni alakokat.** A testtartás szabályos :

8.

9.

BIKASZOBROK.

(8. Dungi korából, 9. Tellohbul. Kr. e. 2800—2400 körüli időből.)

a két kéz egy czölöpöt tart, melyet alul a bal láb is megtámogat, míg a jobb térdelő helyzetben nyugszik. A kezek és lábak hajlítása egészen természetű, az arcz igen jellegzetes, a haj és szakáll kidolgozása nagy gyakor-

* Heuzey : Catalogue No 146. Découvertes pl. 8 bis, fig. 1.

** A daemonhit tanulmányozására ajánljuk a Maglu és Surpu sumir-babyloni varázsszövegeket, melyek jó feldolgozásban közkezen forognak.

latot árul el s a fejdísz is művészi érzékről tesz tanuságot. Általában e szobor már határozott haladást mutat a két első primitívságával szemben és jó megfigyeléssel, ügyes technikával bíró ember műve. Az ábrázolt isten valószínűleg Lagas helyi istene, fővédnöke: Ningiršu. A szobor anyaga ércz, magassága 28 cm.

A 4. és 5-ik figurákban két Gudea-korabeli félmeztelen embernek a szobrát látjuk magunk előtt, kik simára borotvált fejeiken kosarat hordoz-

10.

ÖNTÖTT BIKAFEJ UR-NINA IDEJÉBŐL.

(Kr. e. 3400—3000 körül.)

nak.* Vagy alázatos hívőkre kell gondolnunk láttukra, kik áldozati ajándékokkal megrakodva közelednek isteneikhez, vagy munkásokra, kik mint magikus segítségük symbolizálják a templomépítés munkáját. Ez esetben nem lehetetlen, hogy éppen magát a patesi uralkodót helyettesítik,** kinek

* L. Découvertes pl. 28. fig. 5. Catalogue No 158.

** V. ö. Heuzey: i. m. 305. lap.

a feliratok bizonyossága szerint tudvalevőleg legfőbb gondja épen istentemplomok építése, illetőleg a már meglevőknek jókarban tartása volt.¹ Érdekes szobrainknál a kezek tartása s különösen a másodiknál (4. sz.) a tagok domború alakítása, a száj, orr, nyak és fülek gondos kidolgozása. Még inkább feltűnik aztán az arcz és fej teljes simára borotváltsága, a mi ettől kezdve az összes sumir férfiábrázolatokon annyira karakterisztikussá lesz, hogy a sumir typus elmaradhatatlan tartozéka.

A 6-ik figura a 3-ikhoz hasonlóan szintén egy térdelő fogadalmi istenszobor magikus rendeltetéssel,² a miért itt külön felemlítjük, az a testtartásnak amazétól eltérő jellege s az arcznak bizonyos ijesztő kinézése, mely úgy látszik, a védői szerep hatékonyságát akarja fokozni.

A komolyság és szigor, de egyúttal a fensőbbség érzése olvasható ki a 7-ik ábrából, mely egy babyloni-sumir istenség szobra akar lenni.³ A diadémus fejsüveg, a szabályos arczvonások, a vállra alácsüngő haj és a mellre leomló szakáll, melyet *E. Meyer* a sumir isteneknél semita hatásnak minősít,⁴ a kezek merev, de mégis erőt kifejező tartása: mind gondos és gyakorlott kéz munkájára vallanak. Érdekes a testet szorosan befedő alsó köpeny is, mely az istenviseletnek egyik jellemző alkotórésze. A lábak tartása kissé esetlen ugyan, de egy oly régi időből, a melyenből származik tárgyalt szobrocskánk, érthető és indokolható. A istenszobroknak ellenoldali másaiul tekinthetők az ú. n. daemon-szobrok, melyek az illető daemont a fején szarvakkal, kinyúló nagy fülekkel, egész állati ábrázattal ábrázolják akár jó, akár ártó daemonról legyen is szó. Egy ilyen bronzból készült daemon-szobor szemlélhető a British Múzeum katalogusa 107-ik lapján.

Igen érdekesek művészi ízlés és fejlett technikai nézőpontról egyaránt egynémely állati szobrok, kiváltképen bikaábrázolatok, melyekből itt többet bemutatunk. Ilyen pl. a 8-ik ábra, mely egy fekvő bikát örökít meg a Dungi patesi korából és a tellői ásatásokból származik.⁵ Karóalakú ércoszlopon egy érczfedő lap szolgál az állat nyugvóhelyéül, a mint lábait szép szabályosan maga alá húzza s nyakát nagy büszkén magasra emeli, mintha ordítani akarna. Az orrlyukak kitágulása s a szemek erős felnyitása jellemzik az erős állatot s mutatják, hogy az alakító művész igen jó megfigyelő volt. A bika valószínűleg Nina istennőnek volt szentelve áldozati ajándécul. Magassága 26, hossza 10 cm.

A 9-ik ábra egy másik hasonló bikaalakot ábrázol talán azzal a különbséggel, hogy az állat nem oly tisztán és karakterisztikusan felismer-

¹ A régi sumir király-feliratokra l. Frç. Thureau-Dangin: *Les inscriptions de Sumer et d'Akkad*. Paris, 1905. s ugyanaz németül a *Vorderasiatische Bibliothek* Bd. I.-ben.

² V. ö. Heuzey: *Catalogue* No 146.

³ L. A *Guide to the Babylonian and assyrian antiquities*. 1908. (British Múzeum.) 107. lap, baloldali figura.

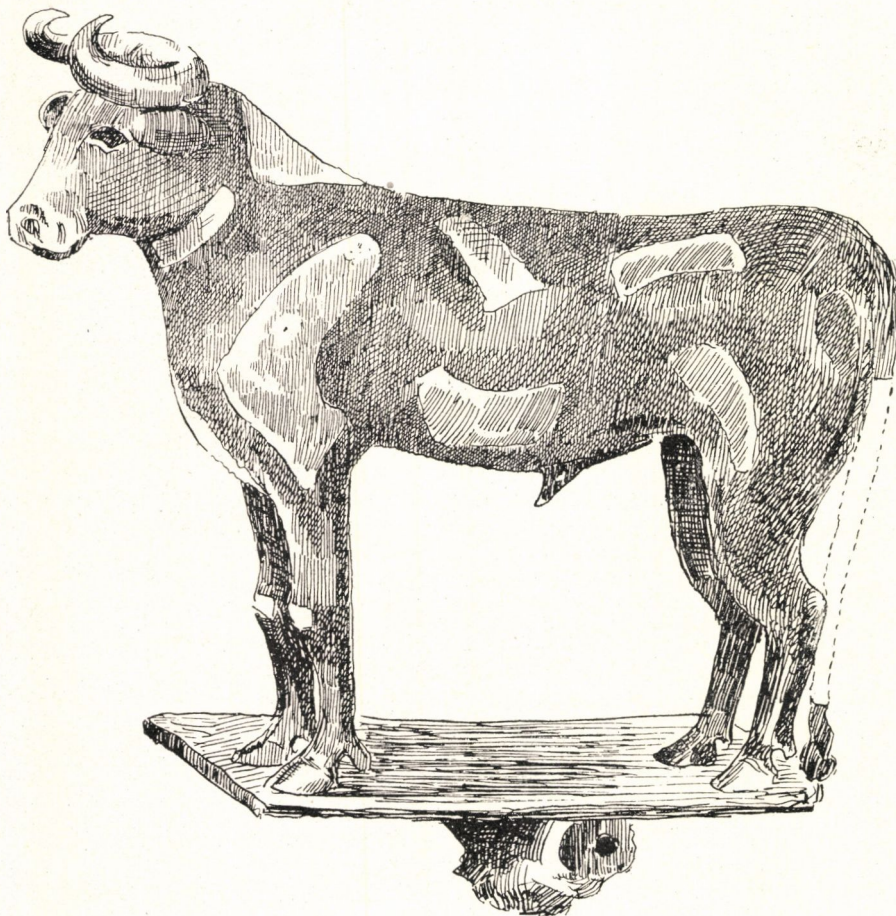
⁴ V. ö. E. Meyer: *Sumerier und Semiten in Babylonien*. 1906. 53—4. lap.

⁵ *Découvertes* pl. 28. fig. 6. Heuzey: *Catalogue* 162 fig.

hető, mint az előbbin. Az erő vonása azonban e typus arczáról is világosan leri. Szintén áldozati ajándéknak tekinthető.*

Csak a bika fejét ábrázolja a 10. sz. szobor, mely öntött ércz az Urnina korából és oly charakteristikus, hogy az ismert bika-szobrok egyik legsikerültebbjének minősíthető.** Öntött jellegét mutatja az, hogy belül üres. A tekervényes szép szarvak, a figyelő hosszú fülek, a természetű száj s

II.

EZÜSTTEL INCRUSTÁLT BIKA-SZOBOR A LOUVREBAN.

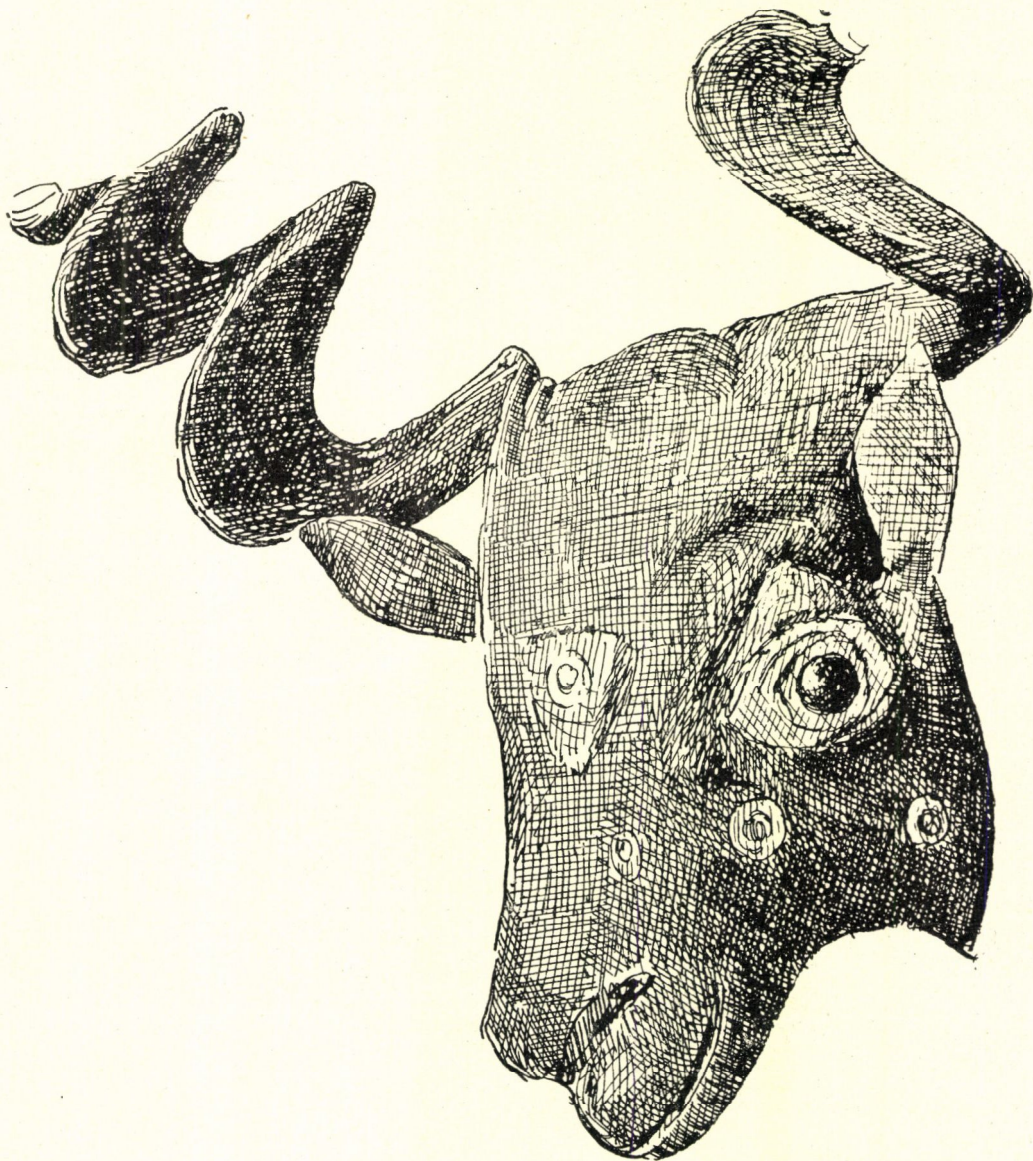
a gyöngyházból kirakott szemek elég hű bizonyosságai annak a fejlett technikának, a melylyel a sumirok az érczek megművelését kezelték.

Elragadóan szép és kecses a 11-ik ábránkon megörökített bika-szobor, melynek érdekessége az is, hogy bronz alapanyaga incrustálva van ezüsttel. Azok a világos foltok az állat testén mind az incrustatio eredményei. Az

* L. Découvertes pl. 28. fig. 5.

** V. ö. Heuzey: Catalogue No 165. Découvertes pl. 5. fig. 2.

12.

ÉRCZ KECSKEFEJ FARÁBÓL.

(Kr. e. IV. évezred közepéről)

egész szobor olyan gondos kidolgozású, a természetesség hűségét annyira egyesíti a kivitel finomságával és bájával, hogy a sumir állati szobrok leg-sikerültebbjét láthatjuk benne magunk előtt. A felfelé görbített vastag, erős szarvak ép oly jól illenek az arcz komor tekintetéhez, mint az izomtól duzzadó lábak a nyak és derék méltóságteljes tartásához. A szobor igen kis méretű, a mennyiben magassága csak 13 cm., hosszúsága pedig

12 cm. Vásár útján több mosuli emlékekkel együtt jutott a párizsi Louvre birtokába.¹

A farai német ásatásokból került elő végre egy ércz kecskefej (12-ik ábra), mely szintén a sumir érczművészet legrégibb alkotásai közé tartozik.² Elég egy felületes tekintet az ábrára, hogy meggyőződjünk a sumir izlés fejlettségéről, a technikai alakító képesség magas fokáról s az egykorú művészet abbéli főtörekvéséről, hogy a legjobbat nyujtsa, a mire egyáltalában képes. Az állat, úgy látszik, szintén áldozati ajándéknak volt szánva s ez magyarázza meg a kivitel csínosságát és művészi voltát.

Fegyvereket, eszközöket nem nagy számban sikerült eddig az ásónak napvilágra hozni, meglétüket, különböző formájukat inkább ábrázolatokból ismerjük, mint előkerült példányaikról. A ritka kivételek közé sorozható e tekintetben egy a Louvre-ban levő, Abdul-Hamid volt török szultán ajándékából származó óriási lándzsa, mely 80 cm. hosszú s 1.35 cm. széles, tiszta érczből készült fegyver. 13-ik ábránkon bemutatjuk ez értékes leletet³ s magyarázatul hozzáfűzzük, hogy a pengére ábrázolt állat oroszlán akar lenni, a mely azonban kevés természethűséggel készült s így nem is nagyon sikerült. A fogantyún felírás olvasható, melyből megtudjuk, hogy a lándzsa Kis egyik királyáé volt, egy határszéli országa, mely a sumir és semita befolyási kör mesgyéjén feküdván, szerencsés politikájával igen jelentékeny szerephez jutott.⁴ Tehát időileg is egyike a legrégibb alkotásoknak.

Legeslegvégül egy (14-ik) ábrában be kell még mutatnunk Entemena híres ezüstvázáját is, mely legbecsesebb példánya a sumir érczművészeti tevékenység reánk maradt emlékeinek.⁵

ÉRCZ LÁNDZA KIS TERÜLETÉRŐL
A TÖRT. IDŐ ELEJÉRŐL.

¹ L. Heuzey: Catalogue No 173.

² V. ö. Hilprecht: The Babylonian Expedition of the Univ. of Pennsylvania. Series D. vol. I. Philadelphia, 1904. 540. lap.

³ Découvertes pl. 5. fig. 1. Catalogue No 217.

⁴ L. King: History of Sumer and Akkad. vol. I. London, 1910. 120 k. lap.

⁵ L. Découvertes pl. 43. Catalogue 218 No.

14.

ENTEMENA EZÜST VÁZÁJA.

(Kr. e. 3200 körül.)

A váza rendeltetését és készítése célját a reávésett felirat így örökíti meg: *
«Ningiršu, Eniil harciosa számára Entemena, Sirpurla patesije, Nina szíve választotta, Ningiršu nagy patesije, Eannatu Sirpurla patesije fia, az ő királya, Ningiršu számára, a ki őt szereti, készített egy ezüstvázát, a melyben Ningiršu . . . . . és az ő élete javára Ningiršuhoz, az eninnu templomba behozta. Az időben Dudu vala Ningiršu főpapja.»

A váza érczalapzaton áll, 28 cm. magas s átmérő szélessége 18 cm. Füle nincs, nyaka keskeny, épen mint a későbbi idő temetkezési urnáinál. A nyak legfelső peremén a felirat áll, a kidomborodó középrészt egy köralakú disztítés vonja be, mely négy hatalmas kifeszített madáralakot tartalmaz. Mindenik madár körmeivel két-két szarvasnak a farkát tartja, a melyeket két, arczzal feléjük fordult oroszlán követ, beleharapva a szarvasok arcába. Az oroszlánokra most már háttal feléjük fordult új oroszlánok jönnek, a melyek szájukkal két zergét harapnak, mint a következő kifeszített szárnyú madarak tartóit. És így megy ez tovább, a míg a köralak egészen kitelik. E rézmetszetű körön felül a nyak felé hét heverő tehénalak díszíti a vázát, a melyek jobblábukat félig felemelve tartják, mintha fel akarnának kelni. Általában elmondhatjuk, hogy az egész munka annyira inventiosus és díszítő momentumai annyira magukon viselik a hú természeti megfigyelés bélyegét, hogy elsőrangú művészi kéz művének minősíthető, mely még manapság is dicséretére válnék bármely mesternek.**

Ennyiben foglalhatjuk össze a sumiroknak az érczek megművelésében kifejtett művészi tevékenységét. Végző jellemzésül még csak annyit e tevékenységről: a sumirok benne és általa is méltóknak bizonyultak ama tanítói szerephez, a melyet az emberi kultúra egyéb, legnemesebb értékeinek a kifejlesztése s a későbbi korokkal való közvetítése terén oly fényesen betöltöttek.

Debreczen, 1914 április hó 30-án.

Dr. Varga Zsigmond,
ref. theol. m. tanár.

HARPOKRATES SZOBROCSKÁK A N. MÚZEUMBAN.

(I—V. tábla és 240. lapon 8—9. ábra.)

A Krisztus előtti és utáni első századok zavaros vallási viszonyai között nagy népszerűsége emelkedett az egész görög-római világban az egyiptomiak egyik istencsoportja: Osiris, Isis és Horus, melyet az alexandriai keverék-vallásban Serapis, Isis és Harpokrates néven ismertek

* L. Thureau-Dangin: VAB. Bd. I. 34—5. lap. V. ö. Arch. Ért. 1913. 457. l.

** E jellemzésre l. már «A sumir kérdés mai állása és problémái». Kolozsvár, 1914. cz. m. 85. lapját.

és tiszteltek. Ennek a triásznak csak egyik tagjával, Harpokratesszel akarok foglalkozni.

Horus az egyiptomiak vallásában a reggeli vagy a tavaszi fiatal nap, — összeolvasztva Chons istennel az új, növekvő hold, — megszemélyesítője. A gyermek Horus mindig elég nagy tiszteletnek örvendett úgy is, mint Isis és Osiris fia, de önmagáért is, mint a mindent megtermékenyítő fiatal nap-istenség. A XXVI. dinasztia, azaz a saisi kor óta azonban különösen nagyon elterjedt a kultusza:¹ minden istenpárhoz szükségszerűen hozzáképzelték a gyermekében megfiatalodott istent és aszerint, hogy milyen triászba tartozott, mindig más és más attributumokkal ruházták fel. Ábrázolják az egyiptomi kettős koronával, az ú. n. pseuttel,² Thot hármaskoronájával,³ Amon tollas napkorongjával,⁴ négyszeres tollkoronával, Osiris koronájával és hold- vagy napkoronggal a fején, de igen sokszor minden különösebb, díszes korona nélkül is.

A festészetnek, reliefsnek, kő- és bronz szobroknak egyaránt kedvelt tárgya. Az emlékek nyomán végigkísérhetjük Horust gyermekkorának legfontosabb eseményein. A lótoszbimbójából minden reggel újjászülető Horus⁵ anyja, Isis istennő táplálja (ülő és álló⁶ szobrok egyaránt) és neveli, míg oroszlánoktól hordott arany királyi székét el nem foglalhatja.⁷ Ábrázolják álló vagy ülő alakban, mint kilépő ifjút vagy gyermeket egyaránt. A ptolemaeusi idők óta ú. n. védőtáblákon látjuk feltűnni, melyeket a házakban minden gonosz lény elleni oltalmul állítottak fel. Horus itten krokodiluson állva, oroszlánt, gázellát, skorpiókat és kigyókat tartva a kezében, a démonikus hatalmak legyőzőjeként mint a fiatal, diadalmas fénysugár jelenik meg.⁸

Ezen a számtalan különféle és változatos ábrázoláson mégis találunk két jegyet, mely szimbolikus jelentőségénél fogva állandóvá vált: 1. egy hajfonat, mely Horus jobb füle fölött indulva ki, a vállára omlik. Ez az egyiptomiaknál divatos, tipikus gyermekhajviselet volt. Mivel a gyermek

¹ Paulys Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft. Wissowa-Kroll. Stuttgart. 1912. XIV. 2410. o.

² A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában. Egyiptomi terem.

³ A Kolozsvári Egyetem Régiségtárában. Posta Béla. Útmutató az Erdélyi Országos Múzeum Érem- és Régiségtárában. Kolozsvár, 1903. I. terem. I. szekrény. A tárló. 2. polcz. 5. szám.

⁴ Dr. C. Leemans: Description raisonnée des Monuments Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Pas à Leide. Leide, 1840. 15. No 888.

⁵ G. Maspéro: Histoire ancienne des peuples de l'Orient Classique I. Les Origines. Egypte Chaldée. 136. o.

⁶ Berlin. Aegyptisches Museum egy kis darabja; közli Rud. Ruanter. Das. Weib in den Religionen der Völker unter Berücksichtigung der einzelnen Kulte und Sitten. Berlin, 1912. 9. tábla.

⁷ Perrot et Chipiez: Histoire de l'art dans l'antiquité, I. L'Egypte. Paris, 1882. 723. o. Festményeken és bronzokon gyakori.

⁸ Mahler Ede: Ókori Egyiptom. Bpest. 1909. 172. o. Egy ilyen védő tábla van a Nemzeti Múzeum Régiségtárában is Delhaes-folyosó, 29. szekrény, 156. sz.

formáit képtelenek voltak visszaadni, minden esetben, amikor gyermeket akartak ábrázolni, felsejűlt ifjút adtak evvel a tipikus gyermekhajviselettel. Ez magában illuziókeltő volt.¹

Horus második állandó jegye a jobbkezének szájába vett mutató ujj, a mi szintén csak tipikus gyermekmozdulat akar lenni. De ez a mozdulat már nem olyan általános vonás, mint a hajfonat, ez majdnem föltétlen ismertető jegye Horusnak; csak nagy ritkán fordul elő másoknál is, pl. egyszer a Shu és Tafnut testvérpár ábrázolásánál a tentyrai templom egyik kriptájában, a hol az istenek ezen gyermekformájával a világ kezdetét akarták jelképezni.²

A ptolemaeusi és a rákövetkező időkben az Isis-Osiris-Horus triász a görög-római istenségekkel összeolvadva, jelentőségben minden egyéb pogányistenség fölé emelkedett, annál is inkább, mert maguk a Ptolemaeusok politikai, a görög és egyiptomi nép összeolvasztása szempontjából, sokat tettek ezen alexandriai keverék-vallás elterjedése érdekében.³ Az alexandriai vallás káprázatos gyorsasággal hódítja meg az egész világot. Befogadják a föníciaiak is, Harpokrates-ábrázolásaikban híven megtartva a hajfonatot és a szájba vett ujjat; sőt héber pecséteken is rajta van az ő képe.⁴ A görögöknél a IV. sz. elején még csak a kereskedők és utazók ismerik, a század végén már az Akropolis alján építik föl a Serapeumot. A III. és tovább a II. sz.-ban már úgyszólván egész Görögország, a szigetek⁵ Kis-Ázsia, a thráciai partok tisztelik ezt az istencsoportot⁶ Görögország átadja Alsó-Olaszországnak; a II. sz. óta Pompejítől terjed fölfelé. A Kr. u. 1. sz. óta ez a triász a feje az egész pogány vallásnak, Róma elárasztja a tiszteletével egész Európát; a római gyarmatok útján eljut a Dunamellékére, a Rhône völgyére stb. Végül el is felejtik, hogy valaha jövevény vallás volt.

Harpokrates népszerűségét úgy a görög, mint a római világban mutatja az a rendkívüli nagy mértékben való ábrázolása a művészet és iparművészet minden ágában. Márványszobrok,⁷ reliefek,⁸ kis bronz és agyagszobrok hirdetik ezt a népszerűséget. A használati tárgyak minden ágában:

¹ Ilyen pl. a M. Nemz. Múz. Régiségtárában Sesonk trónörökös kőszobra. Delhaes-folyosó. Magyar Nemzeti Múzeum. Kalauz a Régiségtárában. Budapest, 1912. 50. o. A legnagyobb ritkaságképen megtaláljuk ezt a hajviseletet I. Seti sírjában a legyőzött népek között egy európai férfi ábrázolásánál is. Perrot et Chipiez. Id. m. 800. o.

² H. Brugsch. Religion und Mythologie der alten Aegypter. Leipzig, 1884. 424. o.

³ Franz Cumont: Les religions orientales dans le paganisme romain. Paris, 1919. 113. o.

⁴ Roscher, Ausführlicher Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. Leipzig. 1886., 1890. I. Bd. II. Abt. 2747. o.

⁵ Preller: Über Inschriften aus Chäronea. Berichte über die Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. VI. 1854 decz. 2. 196. o.

⁶ G. Lafaye: Histoire du culte des divinités d'Alexandrie Sérapis, Isis, Harpocrate et Anubis hors de l'Egypte. Paris, 1884. 38. o.

⁷ Antike Sculpturen aus den königl. Museen zu Berlin. Berlin. I. Taf. 51.

⁸ M. C. C. Edgar: Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Greek sculpture. Le Caire. 1903. Pl. XXV. No. 27573.

ezüsttálak kerek alján,¹ agyagmécsek,² márvány kandeláberek háromoldalú bázisán, kerek üveglámpákon,³ gyűrűkön,⁴ amuletteken,⁵ nyaklánczok változatos díszén,⁶ mindenütt találkozunk evvel a kicsi, vidám istennel. Kámeákon és intagliokon, római császárság korabeli érmeiken minduntalan élénk bukkán.⁷

Ezek a különféle tárgyakon Harpokrates részint a régi egyiptomias felfogásban, részint modern görögös, illetve római felfogásban jelenik meg. Régies, egyiptomias felfogásban mutatkozik számtalan bronzon és kámeán,⁸ a mint a lótoszon ül,⁹ szájbavett ujjal, vagy agyagszobrocskáján, a mint anyja táplálja.¹⁰

A rómaiaknál agyermeket jellemző bullát akasztják a nyakába,¹¹ vagy római fegyverzettel látják el.¹²

A görögök nem egészen értették ezt a kis istent. A gyerekes mozdulat mögött mélyebb, szimbolikus értelmet kerestek. Titokzatosnak találták a mozdulatot és úgy magyarázták, hogy mozdulatával a beavatottaknak hallgatást parancsol.¹³ A hallgatás istenévé tették, a nélkül azonban, hogy a kultuszára e felfogás hatással lett volna.¹⁴ Tehát ez a mozdulat most már még jobban összeforrt H. lényével.

A gyermekdedség másik jellemző vonása, a fülfölötti hajfonat nem nyert semmi különösebb jelentőséget. Ennélfogva közönyösek lettek vele szemben: hol alkalmazzák, hol nem.¹⁵

¹ C. Leemans: Monuments égyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas à Leide. Ustensiles domestiques. Leide, 1851—1852. II. Partie. Pl. LXX. No. 490.

² W. Drexler: Der Cultus d. ägypt. Gottheiten in den Donauländern. Leipzig, 1890. 44. o.

³ Lafaye: Id. m. 302. o.

⁴ W. B. Walters: Catalogue of the bronzes greek, roman and etruscan in the department of greek and roman antiquities. British Museum. London, 1899. 309. o. No. 2260.

⁵ Drexler: Id. m.

⁶ Leemans. Description raisonnée. etc. 67—69. o. No 98, 108, 109.

⁷ Drexler: Id. m.

⁸ Caylus: Recueil d'antiquités égyptiennes, etrusque, grecques et romaines. Paris, 1761. I. 68. XLV. fig. 2.

⁹ M. C. C. Edgar: Catalogue général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire. Greek bronzes. La Caire. 1904. VI. o. szerint nem lótosz, hanem nelumbum speciosum, mely virág a perzsa és görög-római időkben nagyon kedvelt volt.

¹⁰ A bpesti Egyetem Beöthy-féle gyűjteményében.

¹¹ Ernest Babelon et J. Adrien Blanchet: Catalogue des Bronzes Antiques de la Bibliothèque Nationale. Paris, 1895. 278. o. No 646.

¹² W. Froehner: Collection Julien Gréan. Catalogue des bronzes antiques et des objets d'art du moyen-âge et de la renaissance. Paris, 1885. Pl. XVII. No. 849.

¹³ Lafaye: Id. m. 259. o.

¹⁴ Beaugard: Les divinités égyptiennes leur origine leur culte et son expansion dans le monde. Paris, 1866. félreérti a dolgot. Szerinte egyik alakjában gyűrűt tart Harpokrates a szájához és a hallgatás erényét hirdeti; másszor pedig hajlandó gyerekmozdulatnak elfogadni: ekkor a gyerekek pártfogója. 184. o.

¹⁵ Csak Caylus, Id. m.-ban, I. 29—30. o. keres benne, — egy metsző félreértése következtében, — először kigyót, a ki a bölcsességet inspirálja Harpokratesnek; utóbb aztán megállapodik abban, hogy a szóban levő hajfürt kihagyásával lenyírt haj azt jelenti, hogy a nap sohasem mutatkozik a mindenségben minden pontra nézve egyszerre és hogy egyszer letűnve, újra képes születni, mint a levágott hajfürt. Ez a szimbolizmus-keresés túltengése!

A görög világ igen kevés kivétellel új állandó attributummal ruházta fel Harpokratest: rendesen a balkarján, de néha, — hogy ha a balkezének ujját dugja a szájába, — a jobbkarján bőségszarút hord, mely a termékeny természet szimboluma lévén, arra utalt, hogy Harpokrates a kimeríthetetlen erőnek és végtelen újjászületésnek is az istene.

Mindenféle gyermekistennel azonosítva még töméntelen attributumot kapott. Erostól csak a mozdulata különbözteti meg; vele azonosítva csintalan, szárnyas gyerekké lesz,¹ a vállán tegezzel. Ez némelykor Apollonnal való azonosítását is jelzi. Viseli Dionysos szőlőkoszorúját és nebrisét, kezében tartja ennek szőlőfürtjét és cistáját,² rátámaszkodik thirsosára,³ és Herakles buzogányára is, mely utóbbi még az egyiptomi kor maradványa, a mennyiben már akkor azonosították a fiatal holddal, Chonsszal, Chons pedig a görög Herakles megfelelőjének tekintetik. Chonsszal való kapcsolatát mutatja egyébként még a görög-római világban is előforduló hold a fején.⁴

Fejdisz dolgában egyáltalán a legkonzervatívabb. Eltekintve a virág és szőlő-koszoruktól, — a melyek az emlékeknek egy kisebb részén szerepelnek, — úgy a bronz, mint az agyagszobrocskáknak a legnagyobb részén, a fején vagy az egyiptomi duplakorong, a pseut, vagy egy lótuszvirág tűnik fel.

Lábainál gyakran tűnnek fel, különösen alexandriai kis bronzokon szintén egyiptomi múltjára emlékeztető állatok: a karvaly és a kigyó.

Harpokratesnek 9 kis agyagszobrát őrzi a Magyar Nemzeti Múzeum. Ebből három a Néprajzi Osztály birtokában van. Nem magas rendű munka a három közül egy sem, mind nyers, olcsó áru; olyan hanyag munka, a melyet — myrinai, kyrenaikai és még egy-két kitűnő gyár kivételével, — a Kr. e. II. sz. óta az agyagművesek általában produkáltak. A nagy koroplaszták ideje elmúlt, az agyagszobrocskák jóformán kimentek a divatból és csak egész olcsó áruképen kerültek a piacra. A szobrocskák, melyek a negyedik században hús részletben is készültek, most két részben állítatnak elő, a szelelőlyuk a hátukon hiányzik, az alakok csak alul nyitottak.⁵ Csak az előnézlet, az elülső forma van kidolgozva és a két rész nyersen van összeillesztve. Mindezek a részletek a mi három szobrocskánkon is észlelhetők.

Lelőhelye ennek a három szobrocskának ismeretlen. Megállapításom szerint azonban ázsiai eredetűeknek kell lenniök. Pontos helymegjelölés

¹ E. Freih. v. Sacken. Die antiken Bronzen des K. K. Münz- und Antiken Cabinettes in Wien. Wien, 1871. 91. o., ki már a gyermekmozdulatot úgy magyarázta, hogy das bezieht sich auf das stille Wirken der Natur bei Beginn des Frühlings, — a gyerek élénk, egy lábon való röpdülésében a hallgatás rendkívüli nehézségeinek a föltüntetését akarja látni.

² G. Botti: Notice des monuments exposés au Musée Greco-Romain d'Alexandrie. — Alexandrie. 1893. 25. o. és 109. o.

³ G. Botti: Id. m. 110. o.

⁴ Ernest Babelon et J. Adrien Blanchet: Id. m. 2790. H. 650. és 281. o. No. 656.

⁵ H. von Rohden: Die Terrakotten von Pompeji. Stuttgart. 1880. 22. o.

természetesen lehetetlen a formáknak állandó vándorlása következtében. Pl. ugyanazon formákból készült szobrocskák fordulnak elő Boistiában (Tanagra), Kis-Ázsiában (Myrina), Afrikában (Kyrenaika) és Alsó-Olaszországban. De lehetetlen a pontos megjelölés már azért is, mert, a mint említettem, roppant olcsó áruval van dolgunk.

Az anyag, a miből készültek, téglavörös, kemény, nehéz, a kis-ázsiai terrakottákra jellemző csillámtartalmú agyag, a mely telidesteli van apró, alig látható arany szemekkel. Lehet, hogy ezek a szemek később hintettek bele az agyagba, de lehet az is, hogy magában a földben voltak ilyen finom arany porszemek.¹ Mind a két lehetőség mellett sok szól. Ilyen olcsó áruba talán nem lett volna érdemes az aranyport belehinteni, de másrészt nem csak egy helyről származó termékek vannak ilyen agyagból, hanem a Sardestől délre eső vidékeken folyton evvel találkozunk: sardesi,² ephesosi,³ myndosi stb. terrakották ilyen agyagból vannak, sőt láthatók még Rhodusról származó ilyen agyagú terrakották is, ez tehát inkább a divat vándorlására mutatna Unikumképen megjegyzem, hogy guatemalai terrakotta is látható ugyanilyen, csak ritkább porszemekkel.

A Harpokrates-kultusz szempontjából semmi sem áll útjában meghatározásomnak, mert az egyiptomi isteneket, nevezetesen Harpokratest, Kis-Ázsiában nagyon jól ismerték és nagy tiszteletben tartották. Az egész par-ton végig mindenütt találkozunk ilyen szobrocskákkal: Kyzikos, Mytilene, Myrina, Priene, Smyrna, Ephesos, Kilikia, Tarsos,⁴ Kypria, Rhodos,⁵ mind szerepelnek a Harpokrates, Isis és Sérapis-szobrok lelőhelyei között.

A szobrocskák kora kb. a Kr. e.-i II—I. sz. esetleg a Kr. u.-i első évtizedek.

Az első a három közül Harpokratest jobbkezének szokásos mozdulatával, balkarján a bőségszarúval állítja elénk (1. ábr. 19 cm). A gyerek teste, mely bájos és hanyag mozdulattal egy kissé jobbra kilendül, teljesen meztelen, csak a bal vállán tűnik föl a chlamys. Fején lágy hajfürtjeire, melyek egyenletesen vannak elosztva, az egyiptomi duplakorona nehezedik; jobbról-balról nagylevelű koszorú látható, mely kedvelt járuléka volt a kis-ázsiai terrakottáknak. A mi ezt a kis szobrot a Harpokrates-szobrocskák átlagos tömegétől megkülönbözteti és a ritkább típusok közé emeli, az az a kis Dionysos herma, a melyre Harpokrates a bőségszarut tartó karjával rá-

¹ Lenormant, Coll. E. P(iot) 1870. Idézi Winter, Die Typen der figürlichen Terrakotten. Berlin és Stuttgart. 1903. I. LXX. o. A Pactolus alluviumaiban keresi a sardesi agyagdolgok arany porszeméinek az eredetét.

² Lenormant: Im. m. idézi Winter, Id. m. LXX. o.

³ Fr. Winter: Die Typen der figürlichen Terrakotten. Berlin és Stuttgart, 1909. I. LXXII. o.

⁴ L. Henzey: Les fragments de Tarse au Musée du Louvre. Gazette de Beaux Arts XIV. k. 1876. 404. o.

⁵ Itten ki is bővítik a kört egyéb egyiptomi istenekkel, mint pl. Besszel etc. A Dumont et J. Chaplain. Les céramiques de la Grèce propre. Paris, 1888. 160. és 163. o.

támaszkodik. Tipusa szerint a legközelebb áll a pétervári Ermitageban levő Harpokrates szobrocskához, melynek lelőhelye állítólag a tauriai félsziget.¹ Ilyen típusú kis bronz ismeretes a párisi Bibliothèque National gyűjteményében.² Az Eros szobrocskák között egyébként igen gyakori típus ez, Eros a Bacchus-hermával a legkülönbözőbb kombinációkban fordul elő, úgy, hogy ez a típus a Harpokrates szobrok között tulajdonképen az Erosszal való azonosítás útján született meg. De így egészen különös jelentőséget kap annál az oknál fogva, hogy Harpokratest Dionysossal is sokszor azonosítják. Tehát ha az agyagműves Harpokratest rátámasztja Dionysosra, csak szótszaporít, mert az annyi, mintha önmagára támaszkodnék. A t. k. egy kettős Harpokrates szobor, olyan, mint pl. a leideni múzeum egy kis agyag-szobra, hol Harpokrates vállán egy második Harpokratest hord,³ vagy egy másik kis szobor, melyen két kis Harpokrates ül egymás mellett, közöttük egy váza Nilus-vízzel.⁴

Ugyanez a Dionysosra való támaszkodás motivuma van a Néprijzi Múzeum második kis szobrán (2. ábr. 176 mm). Csakhogy itten — talán a gondatlan kidolgozás miatt, talán mert nem tetszett a készítőjének, — a herma eltűnt, Harpokrates bőségszarut tartó karja lejjebb csúszott és csak a hermát tartó oszlop maradt meg. Ebből a szempontból legközelebb áll hozzá a British Museum egy kis szobrocskája, mely talán Corfuból származik.⁵ Erősen elüt ez a kis terrakotta a Népr. Oszt. előbb említettem terrakottájától az öltözék szempontjából. Ennyire felöltözött, álló Harpokrates nem tartozik a gyakori dolgok közé. Rendszerint teljesen meztelen, sokszor a vállán van a chlamys, mely néha a balkarjára is leesik; néha könnyen át van vetve a testén egy lepel, vagy az alsó testét borítja. Ennek a ruhája a nyakától a bokájáig érő egyszerű kis chiton. Az alexandriai bronzok és terrakották még leginkább adják Harpokratest felöltözötten: tógában,⁶ vagy görög tunikában.⁷ Chitonba teljesen beburkolva mutatja Harpokratest a szmirnai Gaudin-gyűjtemény egy Mytilenéből vagy Kyzikosból származó ülőszobra is.⁸

Ennek a szobrocskának a fején is pseut volt eredetileg, de ez letört. Szürkés barnább és zsírosabb agyagból van, mint az első, de csillámos. A hátán van szelelőlyuk.

¹ Winter: Id. m. II. 361. o. fig. 2. Talán ugyanezt érti Drexler is, a mikor egy Pantikapeionban talált, római időkből származó Harpokrates szoborról beszél, melyen a kis isten Dionysos szobrára támaszkodik.

² Babelon et Blanchet: Id. m. 280. o. No 653.

³ Leemanns: Id. m. 22. o. No 1452, 1453.

⁴ Caylus: Id. m. I. Pl. VII. fig. 1.

⁵ Winter: Id. m. II. 360. o. fig. 8.

⁶ Babelon et Blanchet: Id. m. 277. o. No. 645.

⁷ G. Botti: Id. m. 107. o. és S. Reinach. Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris, 1898. II. 484. o.

⁸ Winter: Id. m. II. 361. o. fig. 6.

A Néprajzi Múzeum harmadik kis szobra megint ugyanaz az agyag, mint az első, de jóval nyersebb munka, 176 mm. (3 ábr). Jobbkezén karkötő, másik karja nem támaszkodik semmire, a karjáról redőzet halavány jelzésével hull alá a ruha. Rajta vörös festék nyomai. Fején a haját alig engedi kibukkanni egy rengeteg nagy sűrű, nehéz, párnaszerű koszorú, mely alexandriai divat volt ugyan, de a Kr. e. III. és II. sz.-ban Kis-Ázsiában is nagyon el volt terjedve.¹ Myrinai, prienei, sőt még afrikai, kyrenaikai terrakottákon is folyton találkozunk vele, a mi megint csak a formák nagy terjedelmű vándorlását mutatja. Ilyen koszorúkat nagy örömlakomákon szoktak volt viselni, a mit gyönyörű példával bizonyít a Louvre egy Myrinából származó, ilyen örömlakoma egyik jelenetét ábrázoló, terrakottája.² Ezt a koszorút azután igen szerencsés ötletképen átadták minden istennek és istennőnek, a ki a szerelemmel és a borral bármi összefüggésben volt. Így megkapják először is és főképen Eros³ és Bacchos, kevesebbszer Aphrodite;⁴ néha a kis pajkos isten játszi kedvében átadja szerelmének, Psychének is.⁵ Azután, még egy lépéssel tovább menve, a Bacchossal és Erosszal való azonosítás révén tovább tolódik a koszorú Harpokrates fejére. Végül teljesen elveszti szimbolikus jelentőségét, egyszerűen szép, díszes koszorúnak nézik és bármilyen fiatal leány szobrocskáját földíszítik vele.

Ugyanaz a koszorú fordul elő a Magyar Nemzeti Múzeum Régiség-tárának három Harpokrates szobrocskájának egyikén is.⁶ (4. ábr.) Ez a három kis szobor sokkal finomabb és művészebb munka, mint a Néprajzi Osztályéi, kettő világosabb, egy sötétebb barna agyagból való. Ezeknek az eredetét nem könnyű meghatározni, mert noha aranyszemes az agyaguk, stílusbeli és felfogásbeli sajátágaiknál fogva Egyiptom területére, Fajjumra vagy Alexandriára, vagy a vele függő viszonyban levő egyéb területekre utalnak. Hiszen láttuk, hogy az aranyorszem nem vall föltétlenül kis-ázsiai eredetre. Egész más dolog a csillám. Hátnál nincsenek kidolgozva, de szelelőlyuk mindeniknek van a hátán. Koruk a III.—I. sz. Kr. e.

Az említettem kis Harpokrates lúdnak a hátán ül; csintalan jókedvében saját fejéről levette a koszorút és a lúd nyaka köré fonta. Nincs ezen a szobrocskán semmi, a mi ne volna szimbolikus jelentőségű. Egyiptomi multjából megmaradt jobbkezének a régies mutató ujjja a szájában, jobb füle fölött megjelenik a régies hajfürt, a fején az egyiptomi kettős korona, mely azonban letörött. (162 mm.)

A legtöbb analógiát szobrocskánkhoz Louvre nagy terrakotta-gyűjte-

¹ E. Pottier. *Diphilos et les modeleurs de terres cuites grecques*. Paris, 1909. 84. o.

² Pottier et Reinach: *La Nécropole de Myrina*. Paris, 1880. XL. tábla.

³ G. Furtwaengler. *La collection Sabouroff*. Berlin, 1883—1887. CXXIV. tábla.

⁴ Furtwaengler: *Id. m.* CXXXIII. tábla.

⁵ Pottier et Reinach: *Id. m.* XXIV. tábla.

⁶ Delhaes-folyosó, 29. szekrény. 113. sz.

ményének egy Tarsosból eredő darabja mutatja.¹ Harpokrates itt is a lúd hátán ül. Ez a lúd persze nem egyiptomi eredetű. A régi egyiptomi vallásban Harpokratesnek csak nagyon távolról van köze a lúdhhoz, az Ámonnak és főleg Quebnek vagy Sebnek az állatja.² A kapcsolat Horus és a lúd között, hogy Queb rakta a tojást, melyből a napisten, Osiris megszületik és ő egyben Isisnek is az apja.³ Harpokrates jellemző állatjává a lúd azonban csak az alexandriai keverékvallásban lesz. A lúd eredetileg Herkynának, azaz Demeternek az attribútuma volt. Demetert pedig, épen jelentőségüknek egyező volta miatt, miután mindkettő a termékeny föld istennője volt, az alexandriai vallásban azonosították Isissel és így természetes, hogy Harpokrates megkapja Isistől a ludat, különösen miután a Dionysos gyerek már Demetertől megkapta⁴ és Harpokrates minden attribútumot, — a mi gyerekisteneken előfordul, — át szokott venni.⁵

A Régiségtár terrakottája a louvreitól csak annyiban különbözik, hogy Harpokrates ott egészen ruhátlan míg itt a chlamys hátulról rácsapódik a jobb felső lábszárára és hogy ott a koszorú motivumát teljesen mellőzték, sem Harpokrates fején, sem a lúd nyakán nem fordul elő. De összekapcsolja őket még egy attribútum, — a melyet a louvrei kis isten a jobb kezében, a régiségtári a bal kezében tart (mivel a jobbját a szájához emeli) — a fáklya. Ezt a fáklyát szintén a Demeter, Bacchus, Jacchos, Erosszal való rokonság, illetve azonosítás révén kapta.⁶

Egy fájumi Harpokrates szobrocska is ehhez a tipushoz tartozik.⁷ Csakhogy a lúd nyaka körül nincs koszorú és Harpokrates nem fáklyát, hanem bőségszarut tart a bal kezében.

A típus azonossága miatt meg kell említenem még egy kis alexandriai bronzot is. Majdnem szakasztott mása a Régiségtár szobrocskájának. Harpokrates a lúd hátán ül, annak nyaka köré fonta koszorúját. Jobbját a szájához emeli, a baljában bőségszarut tart.⁸

Más kombinációkban a lúdon áll⁹ vagy azt itatja.¹⁰

Mellesleg megjegyzem, hogy Harpokratest állatokkal játszva ábrázolni gyakori dolog. Részint határozottan szimbolikus jelentőségű állatokkal, mint a milyen például a delfin, a melyen Harpokrates a cairói Museum egy

¹ Léon Heuzey: *Les figurines antiques de terre cerite du Musée du Louvre*. Paris. 1883. Pl. 53. fig. 5.

² Dr. Friedrich Zimmermann: *Die ägyptische Religion nach der Darstellung der Kirchenschriftsteller und die äg. Denkmäler*. Paderborn, 1912. 122—123. o.

³ Brugsch. Id. m. 577—579. o.

⁴ Heuzey: *Les figurines etc.* 29. o.

⁵ Egyébként az egyiptomi írásban is ha a lúd Horus képe után következik, az annyit jelent, mint «fiú» (azaz Isis istennőé.). Heuzey. Id. m. 29. o. fig. 5.

⁶ Heuzey: Id. m. 29. o.

⁷ Winter: Id. m. 34. o. II. fig. 10.

⁸ Babelon et Blanchet: Id. m. 282. o. No. 658.

⁹ Babelon et Blanchet: Id. m. 28. 10. No. 655

¹⁰ G. Botti: Id. m. 25. és 108—109. o.

kis bronzszobrocskáján áll.¹ Ez Harpokratesnek Dionysossal való kapcsolatából született és czélzás Dionysos életének egy igen ismert jelenetére. Részint minden szimbolikus jelentőség nélküliekkel, így pl. a kis számár, a teve, bakkecske, struczmadár,² a római korban a ló, a melynek a hátán gyakran feltűnik akár egyszerű ruhában, akár teljes római vértzetben.³ Ez a szimbolikus jelentőség nélküli állatokkal való kombinálás úgy jöhetett létre, hogy Erosnak, Harpokratesnek állatokkal játszó szimbolikus ábrázolásain fölismervén ezen jeleneteknek kiválóan kedves genreszerűségét, később akármilyen gyereket is ábrázolták akármilyen állattal játszva, mint pl. a tyúkkal, báránnyal, stb. stb.⁴ Így természetesen Harpokratest is kombinációba hozták minden jelentőség nélküli állatokkal.

A Régiségtár második szobrocskáján, melynek alsó fele eltörött, Harpokrates áll, megint a fejére vette a koszorút. Hátán a chlamys, mely elől római bullaszerű kapocscsal van összetartva. Jobbkezével egy nálánál nagyobb fáklyát fog. (117 mm.)⁵ (5. ábra.) A fáklya felső vége nyitva van, tehát a szobrocska eredetileg vázául szolgált. Ez egyáltalában nem meglepő. Töméntelen mennyisége a terrakottáknak van ily módon használati tárgygyá átalakítva, álló és guggoló fiatal leányok, Vénusok, stb. Sileneknek a fejből nő ki a váza nyaka, egy atheni vázán egy szerezsen mosónőnek egyenesen a testéből nő ki a váza.⁶ Bőségszarúknak és fáklyáknak az átalakítása szintén nem ritka dolog. Pl. az atheni Polytechnikon egy hattyu hátán ülő szárnyas női alakjának a kezében levő bőségszaru nyílása egyuttal a váza nyílása is.⁷ Más esetben, az atheni központi Múzeum egy kis Eros szobrocskáján Eros a kezében lefelé fordított fáklyát tart; a lángok szétnyílnak, hogy a mécses nyílásának adjanak helyet, azaz a valószínűs lángot fogadják be.⁸ Így találunk egy némely Harpokrates szobrocskát is mécssé átalakítva az alexandriai Múzeumban.⁹

A Régiségtár harmadik kis szobrán Harpokrates egészen van ábrázolva.¹⁰ (6. ábr.) Harpokrates valami magas ülőkén ül; a fején a pseut, jobb füle fölött föltűnik az egyiptomi hajfürt. Jobbkeze a szájánál, balkarja egyszerűen lelóg. Semmi görög vagy római attributumot sem látni rajta. A vörös festék nyomai láthatók. (202 mm.) Ilyen egészen régiesen

¹ C. C. Edgar: Id. m. Greek bronzes. Pl. III. No. 27690.

² Botti: Id. m. 108. o.

³ Az egyetem Beöthy-féle gyűjteményében is van egy ilyen darab.

⁴ Annyira népszerű ez a téma, hogy gyermekjátékokat is nagy számban készítenek így. Kis fiú hattyú hátán lovagol a Brit. Mus. egy drbján. Közli: C. A. Hutton. Greek terracotta statuettes. London, 1899. Pl. IV.

⁵ Delhaes-folyosó. 29. szekrény. 115. sz.

⁶ Winter: Id. m. II. 457. o. fig. 9.

⁷ Winter: Id. m. II. 194. o. fig. 2.

⁸ Winter: Id. m. II. 348. o. fig. 4.

⁹ Botti: Id. m. II. 106. o. és 110. o.

¹⁰ Delhaes-folyosó, 29. szekrény. 112. sz.

csak Egyiptom területén ábrázolhatták Harpokratest. Ennek hasonló régies analagonjait csak az alexandriai bronzszobrocskák között találni.

Ezen a hat agyagszobron kívül Harpokratesnek még három kis bronzszobra is van a Nemzeti Múzeumban; mind a három a Régiségtárban van. Kettő álló szobor, a harmadik ülő. A két előbbi az alexandriai görög-római bronzöntők műhelyéből kerülhetett ki, a harmadik az alexandriai hellenisztikus művészetből a rómaiakhoz szivárgott típusok közül való.

Az elsőn¹ (7. ábr.) Harpokrates mint kis gyermek, minden ruha nélkül jelenik meg; jobbkeze a mutató ujjával a szájában, a balkarján a bőségszaruval. Fején a lótosz-bimbó. Ugyanevvel a típussal roppant gyakran találkozunk; eltérések csak annyiban vannak, hogy Harpokrates nyakán bulla van,² vagy lábánál kigyó, kutya, hátán tegez látható.³ (52 mm.)

A másodikon (8. ábr., 240. l.) Harpokrates mint felnőtt ifjú tűnik elénk.⁴ Dereka olyan karcsú és csípői oly erősek, hogy önkénytelenül is a hermaprodita ábrázolásokat kényszerítik a szemlélő emlékébe. Fején pseut, mely előtt finom kis hajcsokor tűnik föl. Jobbkarja letörött, balkarjával, melyben a bőségszarut tartja, rátámaszkodik egy fatönkre. Balválláról a karján végig nyúlik és a fatönkre esik a chlamys (71 mm.). Az ágra támaszkodás motivuma fordul elő a párisi Clerq-gyűjtemény egy kis bronzán,⁵ a variánst csak a lábánál ülő kutya adja, ugyanígy a párisi Bibliothèque Nationaleban is, itt a variánst a fatönk tetején ülő, egyiptomi multjára emlékeztető karvaly,⁶ vagy a római bulla a nyakán,⁷ vagy Eros szárnyai a hátán⁸ teszik ki. A hajcsokor a British Museum egy kis bronzra mellé helyezi,⁹ a ruha körülbelül úgy van reávetve, mint a leipzig kereskedelmi tanácsosnak, Julius Meissnernek a birtokában levő kis terrakottán.¹⁰

A harmadik kis szobron (9. ábr., 240. l.) Harpokrates ül,¹¹ mind a két lábát kis behajtással előre és balra tartja, balkezének mutató ujját a szájába dugja, jobbkarján bőségszaru. Fején pseut van, a balfüle fölött ott van a hajfürt. Testét tunika borítja (5 cm). Majdnem minden tekintetben azonos típust mutat a szmirnai Gaudin-gyűjteménynek már fent említettem kis terrakottája,¹² csak hogy itt mindent megfordítva kell képelnünk. Harpo-

¹ Delhaes-folyosó. 29. szekrény. 160. sz. Kalauz a Régiségtárban 51. o.

² W. Froehner: Id. m. Pl. XX. No. 948.

³ v. Sacken: Id. m. Taf. XXX. fig. 9.

⁴ Delhaes-folyosó, 29. szekrény, 139. sz. Kalauz, 51. o.

⁵ A. De Ridder: Collection de Clercq. Catalogue. III. Les Bronzes. Paris, 1905. Pl. XXXI. No 162.

⁶ Babelon et Blanchet: Id. m. 278. o. No. 646.

⁷ Babelon et Blanchet: Id. m. 278. o. No. 646.

⁸ Babelon et Blanchet: Id. m. 280. o. No. 654.

⁹ H. B. Walters: Id. m. Pl. XXX.

¹⁰ Jahrbuch des kaiserlich deutschen Archäologischen Instituts. V. 1890. Berlin, 1891. Archäologischer Anzeiger. 156. o.

¹¹ Harmadik terem 4. szekrény, felső rész. 38. sz.

¹² Winter: Id. m. II. 361. o. fig. 6.

krates jobbkezét emeli a szájához, balkezeben tartja a bőségszarut és a lábát jobbra tartja. Az egyetlen valódi eltérést a fejdísz mutatja. Míg itt minden egyiptomiasan régies: kopasz fej, balfül fölött hajfürt, pseut, addig ott minden szabadon hellenisztikusan lágy formákban van kigondolva: Harpokrates fejét dús fürtök környezik. Ilyenféle ülő helyzetben látjuk Harpokratest a párisi Bibliothèque Nationale említettem kis bronzán, hol Harpokrates a lúd hátán ül.¹ Ülőhelyzetben mutatja őt a Clercq-gyűjtemény is² és lőtuszon ülve, vidáman születik meg az új napnak a Fouquet-gyűjtemény egy kis bronzán is.³

Nem elsőrangú alkotás ez a kilencz kis szobor, mégis érdekes adalékot szolgáltatnak a terrakották és bronzok vonzó művészeti ágának a megismeréséhez.

Dr. Hoffmann Edith.

A NAGYDISZNÓDI ÁGOST. EV. TEMPLOM.

A szászságnak *II. Géza* uralkodása idejében (1141 – 1161) Magyarország délkeleti gyér lakosságú részében, a Szeben és Hortobágy patakok mellékén megtelepedett *első raja*, az egykori nagyszebeni prépostság a mai Szeben vármegye területén folytattam az 1913. év nyarán a részletes geológiai fölvételt, mely alkalommal őt, eredetileg a XIII. század első felében románstílusban épült templom akadt utamba, ú. m. a nagydisznódi, alczinai, holczmányi, oltszakadáti és feleki. Ezek közül a nagydisznódi őhajtom ezuttal az alábbiakban megismertetni.

Nagy-Disznód városias arczulatú községe Nagy-Szebentől délre 9 km. távolságban, a termékeny domboktól határolt Silberbach völgyében terül el. Mindig nagy és jelentékeny községe volt a szászságnak, miről a közepén álló temploma is tanuskodik, mely ezt a pozícióját maig fönntartotta. Lakosainak javarésze mindég iparos volt: a középkorban sarlókészítéssel foglalkoztak, most pedig takácsok, kiknek villamos erővel hajtott modern fonó- és szövőszékeiken készült gyapju és tehénszőr daróczai híresek s a vagy 130 vagon évenkénti gyártmány nemcsak az országban kedvelt, de a Balkán-államokba is jelentékeny kivitele van.

A templom a XIII. század első felében románstílusban épült, tornyos, háromhajós bazilika, melynek hosztengelye 5 fokkal tér el délfelé a valódi nyugat-keleti iránytól, lévén a templom a katolikus korban Szt. Walpurga (nevenapja februárius 25-én van, a tavaszi ekvinokcium közelében, azért az eltérés csak 5 fok) tiszteletére szentelve.

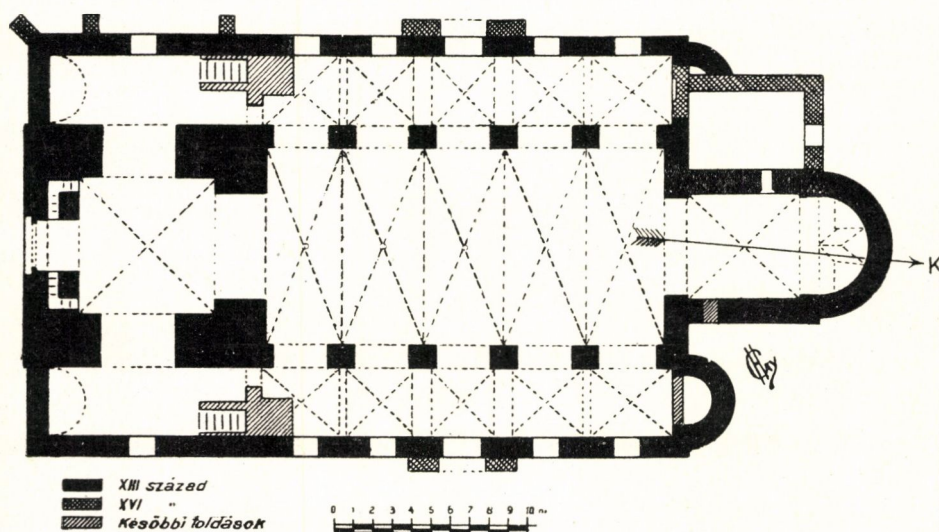
¹ Babelon et Blanchet: Id. m. 282. o. No. 658.

² De Ridder: Id. m. Pl. XXXI. No. 162.

³ Paul Perdrizet: Bronzes grecs d'Égypte de la collection Fouquet. Paris, 1911. Pl. XX. No. 72. 46. o.

A templom magasan kiemelkedő, 30·30 m. hosszú, 10·30 m. széles s 10·40 m. magas középhajóját négy pár tömzsi, négyszögletes, 1·50 m. hosszú s 1·20 m. széles oszlop, melyeket 2·50 m. magas félkörű boltívek kötnek össze, választja el az ugyanolyan hosszú, 7·46 m. széles, 3·40 m. magas oldalhajóktól, melyeket keleten félkörű apsisok zártak be. A középhajót keleten 6·30 m. magas, felül félkörű diadalív választja el az 5·90 m. hosszú és ép olyan széles, 7·10 m. magas kórustól, melyet keleten félkörű apsis zár be. A kórusba a déli falban lévő, ma befalazott ajtón jártak be. Sekrestyéje, mint általában a XIII. századbeli románstílusú templomoknak, eredetileg ennek sem volt.

1. A NAGYDISZNÓDI TEMPLOM ALAPRAJZA.*

A középső hajó nyugati részét a félkörű boltövekkel összekötött négy zömök oszlopon nyugvó torony keresztboltozattal fedett földszintje foglalja, melynek nyugati falában lévő, külsején tagolt, oszlopos kapuzaton jártak mindenkoron be. A torony I-ső emeletére a nyugati fal jobb és bal oszlopában lévő lépcsőn jártak föl. E torony tehát nem készülhetett védelmi célra — mint azt sokan hiszik, — mert akkor ép a legexponáltabb falak nem gyengítik meg e lépcsőkkel. Gyakori jelenség a várak öregtornyainak emeleit a falban lévő lépcsők kötik össze, de ezek a lépcsők — már mint az természetes — az ostromnak ki nem tett falban vannak.

A templom testéből kinyúló torony a földszinten 12·60 m. oldalhosszú s 7·25 m. belvilágú. Emeletenként lépcsőzetesen keskenyedek s emeleit csak gerendaplafond választja el egymástól. I., II., III. emeletét mind a négy

* Henszmann J. az Arch. Ert. XIII. (879.) köt. 343. l. közöl alaprajzot a nagydisznódi emplomról, ez azonban csak vazlatos s nem adja vissza híven a tényleges, tőlem fölmért képet.

oldalon csak szűk, befelé táguló, négyszögű ablak világítja meg. A IV. emelet mind a négy falában két-két-, az V. emeleten pedig, hol belvilága 8·85 m. négyszögben, egy-egy széles, közepén oszlopos ikerablak van. IV. emeletén három harang lóg: a legnagyobbat 1835-ben, a középsőt 1841-ben Nagyszébenben, a kicsit 1664-ben Brassóban öntötték, rajta a mellső részen négyszögben, nyolcz sorban: IN HONOREM DEI ET | ECCL: VSVM: LIES | MICH GIESSEN DIE | T: FR: DOROTH: CLO | CNERIN CIB: DES C: | H: IACO: SCHNITZL: | OLINI PAST: HELTH · | RELICTA VIDVA, a hátsó részben, ugyancsak négyszögű keretben öt

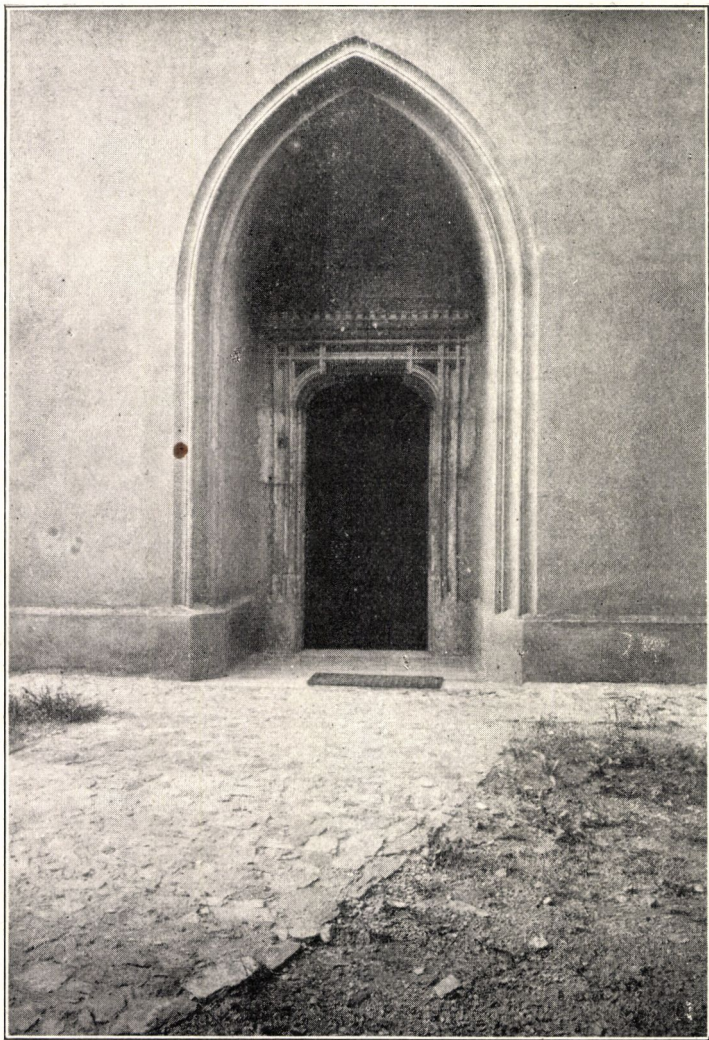
2. A NAGYDISZNÓDI TEMPLOM KÉPE.

sorban: IOHANNES | SCADT · CO | RONENSIS | ME FVDIT | AD 1664. felső részén pedig: R · IOHANNE LEONHARD PASTORI MI: KAP: AEDIT: MAR: BLASI: VILI EXISTEN fölírat olvasható. A tornyot szögletein fióktornyokkal ékes, magas, nyolczszögű sisak fedi. A mai torony 53 m. magas, melyből a falra 32 m., a sisakra 21 m. jut.

Templomunk a törökök és szövetségeseinek 1493. évben Ali bég vezérlete alatt Nagyszében vidékére történt beütésekor, a mikor Nagydisznódot is fölperzselték, megrongálódott s a XV. század végén csúcsíves stílusban kijavították. Ekkor vágták a középhajónak az oldalhajók fedele fölé kinyúló falába a ki-betaguló csúcsíves ablakokat, melyeknek merművein

már a halhólyag, a késői csúcsíves stílus e jellegző motivuma, is megjelenik. A középhajót hevederek közé rakott keresztboltozatokkal fedték be, melyeknek bordái a főfalon egyszerű konzolokból nyúlnak föl. A főapsis félkörű falára a nyolczszög három oldalából álló apsist építettek rá, s ekkép maga-

3. A NAGYDISZNÓDI TEMPLOM DÉLI AJTAJÁNAK KÉPE.

sabbá tették, vágva két oldalfalába szép merművű csúcsíves ablakot, míg a középső falban kerek rózsza van. Építették a kórus északi falához a dongaboltozatos sekrestyét, melybe egyszerű profilú csúcsíves ajtó vezet be, a mikor is az északi oldalapsist részben eltávolították. Elfalazták a déli oldalapsist, s az így keletkezett kamrába rejtették el később a híres kincset és vertarany készpénzt. Készült a déli fal közepében az egymásba fonódó

pálczatagokból megszerkesztett béleletű ajtó. (Az északi, ezzel átellenben lévő, ehhez hasonló oldalajtót néhány évvel ezelőtt csinálták.) A kórusban a sekrestye ajtaja fölé freskót festettek, mely azonban — sajnos! — igen rongált állapotban maradt ránk a fedő mészréteg lekaparása után.

Valószínűleg ezen átépítéssel egyidőben a kórus és az oldalhajók közepe fölé, a két oldalbejáratnak megfelelőleg, téglából toronyszerű, lövőrésekkel áttört falakat építettek, úgy hogy a templom kívülről mai formájában kereszthajósnaak tetszik. Hogy pedig ezek, a védelmet szolgáló ráépítések nem XIII. századbeliek, azaz nem egykorúak a templommal, hanem későbbi toldások, misem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a míg a románstílusú templom és toronyfalai terméskőből, addig e toldalékok téglából épültek.

Később is szenvedett e templom. Így valószínűleg az 1583. évi augusztus 8-iki földrengés is megrongálta.

1778—79-ben a templomot újra befedték.

1792—93. évben a torony új sisakot kap, új orgonát szereznek be. Miután pedig a lakosság áldozatkészsége és áldozóképessege az előző évek építkezései (iskola, paplak stb.) által ki volt merülve, s a költségeket nem tudták beszerezni: az egyház gondnoka (Kirchenvater) fölfedte a templomi kincs (Kirchenschatz) titkát, melyből aztán kikerültek a költségek, sőt maradt is.

A nagydisznódi ágost. ev. egyház, a még a katolikus korszakból származó kereszt, ereklyetartó, több kehely és patenában olyan kincs birtokosa, melyet méltán irigyelni lehet tőle és melyek azóta, hogy ötvösmű-, a millenniumi-, a kispasztikai- és utóljára a kehely-kiállításon közszemlére voltak kitéve, ismert tárgyak, melyek művészi szempontból elsőrangú műemlékeink sorában méltó helyet foglalnak el. Ezeknek a tárgyaknak egy része azonban hosszú ideig a templom déli oldalhajója elfalazott apsisában, melybe a templomból ajtó vezet be, el voltak rejtve, s mert a falat faburkolat fedi s előtte nehéz templomi padok vannak, nem is lehetett könnyen hozzáférni, s mindenkor csak az egyház gondnoka tudott róla, s még a pap előtt is titkolták létezését.

E templomi kincsről, illetőleg megtalálásáról mondák keletkeztek, melyeket a nép fantáziája kiszínezett és *Seivert G.* novelláíró föl is dolgozott. A száraz valót az egyházi könyvek följegyzései örökítették meg.* E szerint: a mikor az 1792. évi toronysisak elkészítéséhez s az új orgona föllállításához pénzre volt szükség, de ezt a hívek áldozatkészségétől nem lehetett reményleni s az egyház rendes bevételei sem fedezhették a kiadásokat: az 1792. évi május 5-én megtartott egyházi gyűlésen *Gündisch*

* *Wittstok H.* Aus Heltau. Vergangenes und Gegenwärtiges. Hermannstadt, 1883. pag. 57—68.

Péter gondnok fölfedte a titkot. Azonnal a pappal egyetemben fölkerekedett a gyülekezet és az elfalazott déli oldalapsisban a földből egy fazekat emeltek ki, melyben 631 darab körmöczi arany és 5 darab souverain d'or volt, összesen 3487 magyar forint 40 denár értékben. Ugyanekkor találták meg a keresztet is. Később június 4-én újra kinyitották az apsist, a mikor is

4. A NAGYDISZNÓDI TEMPLOM NYUGATI KAPUJÁNAK KÉPE.

egy másik fazékban 2104 magyar forint értékű vert aranypénzt találtak, úgy hogy összesen 5591 magyar forint 40 denár volt itt. Ez a kincs azonban korántsem olyan régen, mint azt a monda meséli, volt az apsisban elrejtve, hanem csak 60—70 éven át, mert az 1704. évi leltár a keresztet még a parochián levőnek mondja (Eine grosse Monstrantz in Kreutzform, befindet sich auf den Pfarhofe), s az aranyok évszámai is erre vallottak.

A toronyra és orgonára 720 aranyat, 3348 magyar forint értékben költöttek el.

Ez alkalommal az egyház papja: *Filtsch János* azt indítványozta, hogy *Franklin Benjamin* új (1752. évi) fölfedezésével: villámhárítóval lássák el a tornyot, indítványát azonban nem fogadták el. A mi csakhamar nagyon megboszulva magát.

1795. évi május 20-án ugyanis zivatar vonult itt át, s az istennyila beütött a toronyba, beszaladt a templomba, megrongálta az orgonát, s az orgonakarzat alatt a falat kidöntötte. Ekkor látták, hogy a torony alapját a templomban oszlopok képezik, s eltávolítván az oszlopok közé vont falakat, a templom ennyivel nagyobb lett. De beteljesedett *Filtsch* pap óhaja: meglett a villámhárító, az első hazánk Királyhágón túli részeiben, mely még ma is megvan.

Ez alkalommal a nyugati kapuzatot is átalakították, a mennyiben szélesebbre és magasabbra vették. Szömöldökgerendáján ott az 1795. évszám. Ugy hogy az eredeti XIII. századbéli kapuzatból legfeljebb a jobb oszlop kapitelye maradt ránk, a többi kőbővelet ebből az időből való. Ezt az oszlopfőt patinája különbözteti meg a többi kövektől s ebből gyanítható, hogy régi, bár nem tartom lehetetlennek, hogy az 1795. évi restauráláskor készült. Alakja koczká, mely alul átmegy a hengerbe s felületét egymásba font szalagok díszítik, míg alsó, átmeneti részének sarkain mérsékelten kifelé hajló békepálma-leveél van. Ily viszonyok között nem tehetem magamévá *dr. Roth Viktor* azt a nézetét,* hogy a nagydisznódi és kisdisznódi templom kapuzata, melyet 4—4 oszlop díszít, egy és ugyanazon mester műve. Szó sincs róla: a két kapuzat oszlopfői közt nagy a hasonlatosság. De e mellett föltehetjük azt, hogy az 1795. évi átépítéskor a mester a kisdisznódi másolta. Mert, hogy a baloldali oszlopfő, mely ugyancsak hasonlít a kisdisznódihoz, a kapuzatnak 2—3 évvel ezelőtt való restauráláskor készült a két oszloppal egyetemben, azt élő tanuktól tudom, de meg is látszik rajtuk, hogy újak. Az 1795. évi helyreállítási munkálatok 2000 magyar forintot emésztettek meg, melynek fedezésére a templomi kincsből 100 aranyat vettek el.

1627—38. *Hutter János* volt a nagydisznódi pap. Holttestét a kórusban temették el, s 1879-ben az új oltár** fölállításakor megtalálták a padló alatt sírkövét, mely ezidőszerint a sekrestye nyugati falához van erősítve. A kitűnő állapotban fennmaradt sírkő peremén a következő fölírat olvasható: SEPULTURA & MEMORIA VIRI AD MODUM REVERENDI AC PRÆCLARI DNI IOHANNIS HUTTERI CIBINENSIS QVONDAM | PASTORIS ECCLESIAE HELTENSIS | VIGILAN-

* Arch. Ért. U. F. XXXI. (1911) köt. 289. l.

** Ennek az oltárnak a helyén azelőtt az 1526-ból való szárnyasoltár állott, melynek képeit *Pulszky K.* ismertette. (Arch. Ért. 1879. évf. 273. l.)

TISSIMI QVI OBYT ANNO 1638 DIE 21 SEPTEMB. ÆTATIS SVÆ 48. A sírkő középső mezején az elhunyt teljes alakja van kifaragva, hosszú hajú, szakállas, bajuszos, testét ránczos bőűjű papi öltöny fedí, fölemelt jobbájában kendőt tart, baljával bibliát szorít melléhez. Az alaktól jobbra-balra oszlop van, rajtuk: *Cibinvm genvit, sed jam peregrinvs oberat, Qvo stabilis fiat Civis apvt superos / illivs Effigies, hæc*

5. HUTTER JÁNOS SÍRKÖVE.

marmor ossa recondit, Hic sva membra jacent, spiritvs Astra tenet fölírat, a jobb oszlopon homokóra és kapcsos könyv van, míg a baloszlop felett fölkunkorodott szélű címerpajzs, rajta nemesi címere: karimás magas tetejű kalap I H betűk között. A mező felső sarkaiban egy-egy szárnyas arcz. A millenniumi kiállítás alkalmával e sírkőről gipszmásolat készült, mely a Nemzeti Múzeum földszinti oszlopcsarnoka falán van.

A templomteret tojásdad alakú teljességében megmaradt templom-erőd övezi.

A nagydisznódi templom a XIII. század első felében románstílusban épült, bazilikális elrendezésű azon tornyos templomok szép képviselője, melyeknek tornya nem a nyugati homlokfalhoz van ragasztva, hanem azáltal, hogy az oldalhajók mellette meg vannak nyújtva, a templom testébe került s ebből mered égnék. Ehhez képest földszintje a templomban álló négy oszlopon nyugszik s hozzá tartozik a templom belsejéhez. Hasonló volt a csak részleteiben fennmaradt feleki, oltszakadati és holczmányi templom is. A felekinél a megmaradt alaprészletekből és a toronyból ki-nyúló falrészletekből határozottan megállapítható, hogy ebbe a csoportba tartozik. Az oltszakadati és holczmányinál már nem lehet ilyen határozot-tan állítani, hanem az a közös vonás, hogy a torony I. emeletére a falban lévő lépcső vezet, mely a templomból nyílik, arra enged következtetni, hogy mind e templomok egymáshoz hasonló alaprajzi elrendezésben épül-tek, ugyanazon tipushoz tartoznak.

Halaváts Gyula.

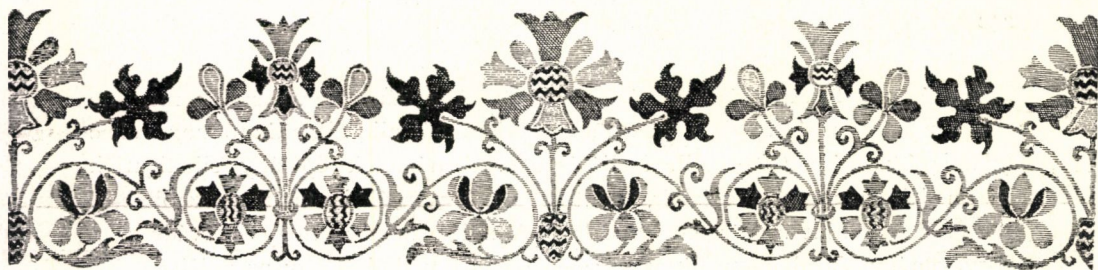

8—9. HARPOKRATES BRONZSZOBROCSKÁK.

(A M. N. Múzeum régiségtárá-
ban. Delhaes-gyűjt.)

(A M. N. Múzeum régiségtárában.
Római terem.)

IRODALOM.

MAGYARORSZÁG MŰEMLÉKEI. Szerk. báró Forster Gyula A Műemlékek Orsz. Bizottsága kiadványainak III. kötete. A Műemlékek Orsz. Bizottsága tehát nyolcz év óta másodszor is beszámol működéséről! A kiadványok I. kötete ugyanis 1905-ben, a II. 1906-ban jelent volt meg és ismertette a műemlékvédelem ügyét a magyar kormány visszaállítása óta 1902-ig, a most megjelent III. kötet pedig innen 1911-ig. A Bizottság ilyen nagy időközökben való összefoglalása kívánatossá tenné, hogy arról a 8—10 évről összefoglaló képet nyújtson, s azért nem volna fölösleges, ha a Bizottság rendes folyóiratot indítana, melyben a jegyzőkönyvek kivonatolásával az aktuális idején értesülhetnének nemcsak a Bizottság tagjai, a közigazgatási megyei bizottságok, miniszterek és azok, a kik díszes albumokat vásárolhatnak, hanem minden szakember és érdeklődő is. Igaz, hogy e kiadványoknak nem ez a jelentés, hanem a műemlékek kimerítő és szakszerű ismertetése a fő célja, a minek ez a dízmű derekasan meg is felel.

A kötetet br. Forster Gyula biz. elnök és szerkesztő tanulmánya: *Rákóczi és bujdosó társai* hamvai hazahozatalának okmánytári története nyitja meg. Ezt senki ilyen alaposan s ennyi lendülettel nem írhatta volna meg, mint az, a ki annak az országos eseménynek maga is egyik tevékeny munkása lévén, nemcsak tudja, hanem érzi is, hogy «Rákóczi többé nem véges személy, nem a nemzeti küzdelemnek legyőzött fejedelme, ki számkivetésben temette el reményeit, hanem az onnan győzelmesen visszatért *eszme!*» Ez a felfogás hatotta át a nemzetet, mikor a bujdosók hamvait haza hozta, s ez a felfogás vezette a krónikást, mikor a lélekemelő ünnepségek aktáit írásban és képekben a nemzet elé tárja. Kiváló érdeklődésre tarthat számot a második tanulmány egy külföldi tudósnak, dr. Schmid Wolfgang Máriának Gizela királyné, Szt. István neje passauai, régi és újabb stremlékeinek leírása. Gizela 985 táján született, 1003-ban 18—19 éves korában ment férjhez. István király halála előtt a nővére fiát Pétert, kit utódául választott, megesketi, hogy Gizelát tiszteletben tartja és tőle abból, a mit a király neki, Gizelának ajándékozott, semmit el nem tulajdonít. Péter mégis egy évre a király halála után Gizelát megfosztja földbirtokaitól, azután pénzétől, kényszer lakóhelyet jelöl ki számára. Gizela ezt három évig tűri, ekkor a főurakhoz fordul, kik elűzik ugyan

Pétert és Szt. István másik nővérének férjét, Aba Sámuelét választják meg, de ebben a hézagos és részben ellentmondó adatokból alig állapítható meg, volt-e valami része Péter Gizela elleni eljárásának. A németek ép úgy elhallgatják Gizela jellemének árnyoldalait, mint a magyarságnál is talán rosszabb híre maradt fenn, mint megérdemelte volna. Annyi bizonyos, hogy őt vádolta a közvélemény Vazul megvakíttatásával s nem ok nélkül. Hogy az a Kiszla, kit a magyar krónikák vádolnak vele, más személy lett volna és pedig Péter anyja: csak a németek által szentéletűnek megtett Gizela emléke tisztázása végett föltalált mese; Péter anyjának hitelesen nem ismerjük a nevét, későbbi velencei krónikák Máriának vagy Ilonának nevezik. Szerző a Vazul megvakításának még gyanuját is igyekszik Gizela királynéről elhárítani, de ezt csak általánosságban és nem a források gondos egybevetésével teszi, miért is már e cikk német kiadásának recensora (Arch. Ért. 1912. 444. l.) e tanulmányt, a most állítólag megújult Gizela-boldoggá-avatásra irányuló egyházi törekvésekkel hozza kapcsolatba, sőt óva int a történelmi rész magyar kiadása ellen. A két Gizelára vonatkozó föltevés pár soros jegyzetben nem intézhető el. Gizela halálát a második sírkő 1095-re teszi, a mi kétségtől tévedés, mert valószínűtlen, hogy a királyné 110 esztendőig élt volna. Szerző szerint 1060 körül 70 éves korában halhatott meg. A zarándoklat kezdete Magyarországból Gizela sírjához 1367 táján az aacheni kápolnában levő Szt. István, Szt. Imre és Szt. László ereklyéinek tiszteletével függ össze, mert Passau az Aachenbe vonuló magyar zarándokoknak úgyszólván útjába esett, azonkívül 1387-ben Passauban került Szt. Imre karjának is egy része. Ezért állítanak 1420 táján Gizelának második díszesebb síremléket. Itt temették volt el a szerencsétlen bajor Ottó magyar király leányát, Ágneszt is, kinek 1425—30 táján szintén díszes síremléket állítanak. Azóta többször történt kísérlet arra, hogy Gizela tetemei Magyarországra hozassanak, legutóljára Mária Terézia alatt. Jelenleg az 1908. évbéli tetemfölvétel és vizsgálat óta még temetetlenül őriztetnek, s szerző óhajtja, hogy ott is hagyassanak. Schmid mindezt nagy irodalmi apparátussal, de nem éppen világos és áttekinthető módon adja elő. Ellenben a sírleletek és az emlékek leírásánál széleskörű ismereteit, mint a német császárok speyeri sírjainak, valamint a Wittelsbachi uralkodó család, s más ősz- és középkori sírok felkutatója, teljes mértékben értékesíti.

Kiválóan érdekes e kötetben *Möller István* műépítő, kir. tanácsosnak, *a vajdahunyadi vár restaurátorának e vár építéskorairól* írt magvas tanulmánya, melyről alább külön cikkben szólunk.

A bizottság előadójának *dr. Éber Lászlónak* a bizottság nyolcz évi működéséről szóló *terjedelmes jelentésén kívül* négy tanulmányát találjuk e kötetben. Egyik a *pozsonyi Schomberg-síremléket* állítja be kora művészeti emlékei közé. Abban semmi kétség, hogy ez a mű Magyarországon a legjelesebb idevágó szobrászati alkotások közt is a legjelesebb, de azért azt mégsem mernők a bécsi III. Frigyes császár síremléke mesterének tulajdonítani. Egy mester keze alól kikerült két műnek jóval több és jellemzőbb közös vonásai szoktak lenni, mint a mennyit ezen a két síremléken felfedezhetünk. *A váci székesegyház szentélykorlátjáról* írja Éber második dolgozatát, s kimutatja, hogy

azokat Mátyás király valamelyik olasz művésze készítette. Gerevich Tibor nemrég a Régészeti Társulat egyik ülésén analógiák bemutatásával közelebbi adatokat adott elő e renaissance-faragványok mesteréről, de adatait máig még nem közölte. Éber László harmadik dolgozata *Donner Ráfáel pozsonyi szobrásznak* és legényeinek alkotásait tárja elénk, a negyedik pedig *a szigetvári török mecsetből alakított plébánia-templom kupolafestményeit* és ezzel kapcsolatban *Dorfmeister István* festőművésznek összes magyarországi alkotásait méltatja. Dorfmeister alkotásaival eddig senki tüzetesebben nem foglalkozott, s itt még sok tallózni való van. Kupolafestmény Zrinyi Miklós szigetvári hősnek és a vár visszavételének dicsőítése, e nevezetes esemény százéves évfordulója 1778-ban készült, s ismertetése igen időszerű.

Éber László három utóbbi tanulmányát megelőzi *Roth Viktornak az erdélyi szárnyasoltárokról* írt terjedelmes monografiája. Nem kevesebb, mint harmincz erdélyrészi község templomának eddig nagyrészt ismeretlen idevágó műkincseit tárja itt az író elénk, megszokott alaposág és bő tárgyismerettel. Ő írta meg vaskos kötetekben Erdély szász építőművészeti és szobrászati emlékeinek történetét, valamint Erdély műipari fejlődését is. Nemrég az erdélyi kelyhek és harangokról tartott magvas előadásában gyönyörködtünk.

«A Műemlékek Orsz. Bizottságának működése az 1903—1911. évben» évenként és ABC-sorrendben közli 1903-ból a «munkálatokat», külön a «megvizsgált» műveket, de az 1904-ik évről kezdve már négy külön fejezet alá csoportosítja az anyagot: I. Helyreállítási munkálatok. II. Egyéb tárgyalások, munkálatok, műemlékek megvizsgálása. III. Fölvételek. IV. Belső ügyek. Ez a szétszóró tárgyalási rend nem a legkedvezőbb mód az anyag áttekintésére és összefoglalására. A jelentés szövegébe szétszórt illusztrációk is inkább csak a felületes lapozgató szórakoztatására vannak szánva, de nem igen vannak kapcsolatban a szöveggel. Így a berhidai templom átmetszete csak annyiban függ össze, hogy Tandor Ottó készítette, a ki egy csomó rajzot és fényképet ajándékozott a Bizottságnak.

Ezen apróbb kifogások azonban eltörpülnek e pompás kötet mellett, melyet 18 önálló műlap és 234 szövegbe rakott elsőrendű illusztráció díszít, ezek nagyrésze Hollenczer László biz. fényképész remek fölvételei, néhány színes műlap eredetije pedig? Egyetlen színes tábla alatt olvassuk Storno F. nevét, a többiről sehonnan sem tudhatjuk meg: kinek a műve?

A többi kötet, úgy halljuk, most már gyorsabb tempóban fogja egymást követni.
—d.

A VAJDAHUNYADI VÁR ÉPÍTÉSI KORAI. Ezen a címen egy nagyszabású, díszes munka hagyta el közelebbről a sajtót, a Műemlék-Bizottság kiadványainak III. kötetében és önállóan. A mű szerzője Möller István műépítész, ki évek óta vezeti a vajdahunyadi vár helyreállítási munkálatait, sőt a ki már a régi gr. Khuen Antal-féle restauráló munkában is tevékeny részt vett volt. «A kövek beszélnek» mondták már a régiek, csak legyen a ki megszólaltatja. Möller megfigyeli a kövek termelési helyét, a megmunkálás és elhelyezés módját, a falazatok rakásának különbözőségeit, a mésznek hideg vagy

meleg állapotban való felhasználását, a habarcs keverési módját, a kömegmunkáló és elhelyező szerszámokat, a téglák és kőkoczkák méreteit stb. Csakhogy itt is tudni kell, mire jó két hasonló körülmény találkozása s mire nem szabad abból sok esetben következtetni. Ime így áll elő az alapos műszaki képzettség, az oklevél-ismerés és fegyelmezett kritikus egységének szüksége, mikor arról van szó, hogy a kövek elkezdjenek előttünk beszélni, s mi pedig azok beszédjét megértsük!

Ilyen könyvelvismerő építész Möller István, a ki különben nem átalja bevallani, hogy tévedett, mikor fiatal építész korában a vajdahunyadi várbeli ásatása alkalmából elhitte, hogy itt a rómaiak is építkeztek, holott a későbbi kutatások megbizonyították, hogy a vajdahunyadi várnak legrégibb, Hunyadi János korát is megelőző része a XIII. századból való. Most már biztos kézzel hámozza ki az össze-vissza épített falak kúsza vonalaiból azt a mandulaalakú körfalat, mely a legelső erődítményt alkotta. Hogy ez mikor épült? ki tudná megmondani. Möller úgy véli, hogy ez az ősi vár csak 140 cm. vastag fallal védett hely volt, s a tatárjárás után épült. Több részletét látjuk itt feltüntetve. Hunyadi e körfalat teljesen védhetővé tette, új falakkal vette körül, s megnagyobbította. Mikor ő (illetőleg atyja Vojk) a régi várat Zsigmond királytól hűbéradományul megkapta, még czélszerűnek látszott az ostromok kibírására is védhető állapotba helyezni. Ezért az ősi falakat nemcsak egész kereken messze kitolt, jóval erősebb új körfalakkal, s négy nagy hengertoronnyal, hatalmas tornyos kapuval látta el, s belsejét is minden szükséges védő- és a hadi nép befogadására szükséges épületekkel felszerelte, hanem a vár leggyöngébb déli oldalától messze, egy különálló, igen erős védőtornyot (Nebojsze-tornyot) építette. Ismeretes, hogy minden várnak magva a lehetőleg közepén álló igen vastag falú, s földalatti menekülésre is alkalmas öregtorony, mely még a faváraknál is legkorábban szokott kőből épülni. Ez az öregtorony a várúr családjának lakó- és kincseinek védőhelye, sokszor a lázadó várnép ellen is utolsó menedéke, a honnan, ha másképp nem, a földalatti titkos folyosón az ostromló sereg háta mögött valami rejtett nyíláson át lehetett menekülni. Vajdahunyadon ezt az öreg tornyot a váron kívüli Nebojsze-torony helyettesítette, de a fővárral nem földalatti folyosó, hanem igen magas, hosszú védett folyosó köti össze. Hunyadi kezdetben annyira bízott e vár védettségében, hogy a védőmívek láncolatát még a Nebojsze-tornyon túl is kiterjesztette dél felé, keleten pedig nagyobb számú várőrség befogadására alkalmas külön erődítményt, a Huszárvárat építette. Mindez hiábavaló törekvésnek bizonyult a tüzfegyverek rohamos fejlődésével szemben, mely éppen az ő idejében akkora lendületet vett, hogy még életében le kellett mondania családi várának országvédő szerepéről. Erre az különben földrajzi fekvésénél fogva sohasem volt nagyon alkalmas, most pedig a hatalmas török ágyúk messzehordó képességével szemben végkép erőtlenné bizonyult. Átalakította tehát a várat kényelmes és nyugodt családi fészekké, a mely mint ilyen, mégis elég biztonságot nyújtott kisebb ostromok ellen, a melyre ezen a török portyázásoknak folyton kitett vidéken nemcsak családjának, hanem az országnak is égetően szüksége volt.

Hunyadi második építkezése, mint ezt Möller alaprajzain látjuk, főképen a nagyszerű oszlopsoros lovagterem és a kápolnából áll. Mind a kettő számára talált volna helyet a régi vár területén a nélkül, hogy a fővédőfalakat át kellett volna törnie. S ha mégis a kápolnával nemcsak a keleti főfalat, hanem a védőárkot (Zwinger) is derékban átvágta, a lovagterem nyugati hosszfalának kitolásával pedig ezt a dísztermet a saját védelmi rendszerének lövonalába állította; világos, hogy az egész várat többé védelmi pontnak nem tekintette. Innen van az is, hogy ez a második, olasz építőmesterek által végzett építkezés olyan gazdag művészi részletekben.

Hunyadi János halála után neje, Szilágyi Erzsébet folytatta férje építkezéseit, ki az alaprajzot csak az úgynevezett Mátyás-loggiának az Aranyház elé építésével változtatta meg némileg. Szilágyi Erzsébet beboltoztatta az Aranyházat, föléje emeletet építtetett s a Medve-árok felé egy háromszögű erkélylyel látta el. Az Aranyház elé azért kellett azt a földszinten és emeleten nyílt Mátyás-loggiát építeni, hogy be lehessen jutni a kaputorony és a lovagterem emeleti részébe is. Emeletet épített Szilágyi Erzsébet a keleti vagy Buzogány-, máskép Himes-torony fölé is, a Mátyás-loggiát pedig kívül-belül falképekkel díszítette. E falképekből fennmaradt egy sor Mátyás-korabeli főúri címereknek nyomain kívül három nő és három férfinak páronként szembeállított mellképe a loggia-ablakok fölötti ívszögletekben, továbbá egy iratszalagos gyermek, valamint egy vadkanvadászati jelenet. Möller e képekről Morzsinai Erzsébet és Zsigmond király szerelmi regényét, vagyis Hunyadi János királyi származásának mondáját olvassa le, a miben aligha fog valaki vele egyetérteni. Nem hiszem, hogy a még születendő középkori magyar ikonografia ezt a magyarázatot magáévá tenné, mert ha historiai érzékünk nem csal, Szilágyi Erzsébet semmi esetre sem fitogtatta férjének, ha tán igaz volt is, törvénytelen származását. Az ilyen természetű mondákat megőrizheti a nép és a művészet, de nem maga az érdekelt család, melynek ma is, de még inkább a középkorban legfőbb vallási, lovagi és nemesi ideálja volt a «tisztá származás». Erős aggodalomra ad okot ebben a magyarázatban a képek elhelyezése és képzelt elbeszélés-sorrendje is. A rongált képeknek vélt kiegészítése (áldott állapotban levő nő, Zsigmond királynak elkeresztelt kalapos úr stb.) igen mérész, helyt nem álló kombinációk. Különben is Hunyadi János anyja nem Morzsinai Erzsébet volt, a ki Hunyadi Vojknak második felesége lehetett, hanem a síremlékén levő címer szerint Zápolyai-leány.

Szilágyi Erzsébet korától Bethlen Gáborig, ki 1618-tól kezdve lesz a vár birtokosa, építkezési nyomokat a váron nem találunk.

Bethlen Gábor nagy udvartartása jelentékeny építkezéseket tett szükségessé, melyek közül csak a következőket emelem ki. Mindenekelőtt a várudvar déli részén levő, Hunyadi János által épített emeletes lakóházra második emeletet épített. Beboltozta az ú. n. Bethlen-traktus földszinti részét és erre, valamint a Szilágyi Erzsébet kútházára emeletet épített, a várárokba magtárat, melléje csigalépcsőt rakatott; fölépítette a nagy északkeleti terraszt, a municziós bástyát, mely fölé a taraczkokat helyezték el. A mély udvárarkokat betömte s a nyert területet földel alá fogta. Főkép leszállította a kápolna

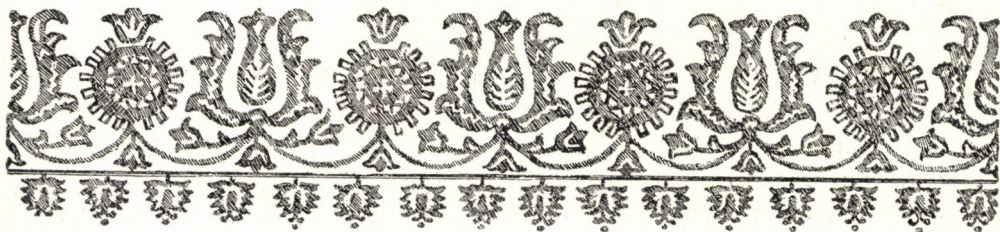
boltozatát, hogy a fölötte nyert helyiség padlója egyenlő magasságba jöjjön az Aranyház és a Bethlen-traktus padlóival. Tán ő bontatta le a felső lovagterem boltozatát és oszlopait is és építette helyükbe az «Asszonyházat», «Úrházat» és az «Ebédlő palotát». Emeletet rakatott a Tárház és az Aranyház emelete fölé is; de ezeket később lebontatták. Ezeknek az újabb építkezéseknek falait, mennyezeteit egykor falképek és stukkó domború díszítmények borították.

Bethlen Gábor után még a vár utolsó Bethlen-családbeli birtokosa, Bethlen István végzett a váron kisebb átalakításokat, míg 1724-ben a kincstár birtokába menvén át, több helyiséget hivatali célokra át meg átváltoztattak s az 1824. és 1854. évi tűzvészek után többször kiméretlenül, számos művészi részletét megrongálva, sőt elpusztítva javították ki.

Arról, a mi a várral ezután történt, legjobb nem beszélni. Arányi Lajos kitartó buzgósággal évekig ébresztgette a társadalom és kormány figyelmét s végre el is érte, hogy 1868-ban Schulz Ferencz építőnk hozzáfoghatott a vár gyökeres helyreállításához, de Schulz nemsokára meghalt. Steindl Imre nem épen szerencsés változtatásait az a gondolat vezette, hogy azt királyi tartózkodásra alkalmassá tegye. Az akkori közvéleménynek ez a kedvencz gondolata már csak az ország pénzügyi helyzetének rosszabbodása miatt sem valósulhatott meg soha. A nagy terv, melynek kivitele csaknem két millió forintba került volna, végkép dugába dőlt. Steindl a műszaki vezetésről lemondott, s a munkálatokat átadták művezetőjének, ki szakértelem hiányában igazán sok kárt tett a vár művészi részeiben. Most került számos műrészlet napvilágra, melyet ez a kontár elpusztított. Utána gr. Khuen Antal, a Műemlék-Bizottság másodépítéste vette át a munkálatokat. De a szükséges költségek hiánya, majd a halál őt is megfosztotta a vár helyreállításának dicsőségétől. Most Möller István műépítőre vár e szép feladat, ha ugyan őt is meg nem akadályozza majd minden kulturtörekvésünk rákfenéje, az a bizonyos «fedezet-hiány».

—e—r.

KÜLÖNFÉLÉK.

AZ ÚJ FRANCZIA TÖRVÉNY A TÖRTÉNELMI EMLÉKEK VÉDELMEÉRŐL. Franciaországban az illetékes körök már régóta hangoztatták panaszukat, hogy a történelmi emlékek védelméről 1887 márczius 30-án alkotott törvény nem biztosítja eléggé sem az ingatlan, sem az ingó emlékek fenntartását. Ez volt az egyik főpanasz, a másik pedig, mely a szépművészeti miniszterium, illetőleg a történelmi emlékek bizottsága ellen irányul az, hogy a fenntartásra vonatkozó intézkedések helytelenül alkalmaztatnak, mert a helyreállítás műveletei az emlékeket eredeti jellegüktől legnagyobb részt megfosztják. Ez utóbbi panaszt — úgy hisszük — a jóakarató elfogultság sokszor oly túlságosan kiszínezte, mintha az emlékeket az azok védelmére hivatott bizottságtól kellene megoltalmazni.

Erről a panaszról azonban most nem kívánunk szólni, hanem arról, hogy az 1887. évi törvény nem nyújtott elég alapot a magántulajdonban levő ingatlan emlékek védelmére és egyáltalán nem a magánosok tulajdonában levő ingó emlékekre nézve, melyekről az 1887. évi törvényben gondoskodás nem is történt.

Az egyházak és az állam szétválasztása iránt 1905 decz. 9-én alkotott törvénnyel még rosszabbra fordult a helyzet, melyen nem sokat javított sem ezen törvény 16. és 17. szakaszaiban foglalt az a rendelkezés, mely az egyházi emlékeknek a műemléki törvény szerint a műemlékek jegyzékébe pótlólagos beiktatását kimondta, sem az 1907. évi január 2-án kelt törvény, mely a hívek és a lelkesekre bízta a templomok és berendezési tárgyaik megoltalmazását, sem az 1909. július 19-iki törvény, mely az 1887. évi alaptörvényt kiegészítette azzal a rendelkezéssel, hogy a magánosok tulajdonában levő ingók is osztályozhatók (lajstromba iktathatók) a tulajdonos beleegyezésével.

A minden oldalról megnyilvánuló aggodalommal és a világosan látható veszélylyel, sőt a napról-napra tapasztalható visszaélésekkel szemben a kormány sem maradhatott tétlen és Briand miniszterelnöksége alatt Doumergue közoktatási és szépművészeti miniszter 1910. nov. 11-én benyújtotta törvényjavaslatát, melylyel nagyobb biztosítékokat kívánt szerezni az ingatlan és ingó emlékek védelmének. Ez a tervezet, mint erről a hazai ingó emlékek védelméről már évekkal előbb készített javaslatomra vonatkozó ismertetésben megemlékeztem, két külön törvényből áll. Egyik a történelmi vagy művészeti

érdekkel bíró emlékek és tárgyak fenntartására (32 §-ban), másik a régészetet és őslénytant érdeklő ásatásokra (15 §-ban) vonatkozik.

Mínthogy azonban a törvényjavaslat gyors letárgyalására kilátás nem volt, az 1912. febr. 16-án hozott egy-szakaszos törvénnyel egyelőre gondoskodás történt a nyilvános testületek birtokában levő s a fenntartandó emlékek jegyzékébe sorozott tárgyaknak az időjárás viszontagságai, az elvesztés vagy lopás elleni megvédése iránt.

Végre mégis sikerült a Doumergue által benyújtott törvényjavaslatokat három év multán, midőn Doumergue már mint miniszterelnök állott az új cabinet élén, tárgyalásra kitűzni s azok elfogadtatását a törvényhozás mindkét házában keresztül vinni. A két törvényjavaslat «a történelmi emlékekről» szóló egy törvénybe foglaltatott össze. A köztársaság elnöke Poincaré Raymond 1913 december 31-én hirdette ki a törvényt, mely a Hivatalos Lap 1914. évi január 4-iki számában jelent meg.

Tartalma a következő:

I. Fejezet. Az ingatlanokról.

1. cz. Azok az ingatlanok, melyeknek fenntartása a történet vagy a művészet szempontjából közérdekkel bír, a szépművészeti miniszter által, mint történelmi emlékek egészben vagy részben lajstromba iktatandók (osztályozandók) az alább következő cikkekben megállapított megkülönböztetések szerint.

A jelen törvény értelmében a beiktatható ingatlanok között értendők a megalithikus emlékek, a prähistorikus telepeket vagy rétegeket tartalmazó területek és ingatlanok, melyek beiktatása avégből szükséges, hogy a beiktatott vagy beiktatásra javasolt ingatlan elkülöníttessék, kiszabadíttassék vagy egészségi szempontból rendeztessék.

Attól a naptól számítva, melyen a szépművészetek igazgatása az iktatásra vonatkozó javaslatát a tulajdonosnak tudomására hozza, az iktatásnak minden hatálya teljes joggal nyer alkalmazást a megjelölt ingatlanra. Alkalmazása megszűnik, ha az iktatásra vonatkozó határozat a tudomáshozattól számított hat hó alatt be nem következik.

Minden rendelet vagy decretum, mely a jelen törvény kihirdetése után iktatást mond ki, a szépművészetek igazgatása által fel fog jegyeztetni az iktatott ingatlan helye jelzálogainak hivatalában. Ez a följegyzés a kincstár javára semmi illetéknek nem ad helyet.

2. cz. A jelen törvény kihirdetése előtt szabályosan beiktatottak gyanánt tekintendők: 1. a szépművészetek igazgatása által az iktatott emlékeknek 1900-ban hivatalosan közzétett általános jegyzékébe bevett ingatlanok; 2 ezen jegyzékbe akár befoglalt, akár be nem foglalt oly ingatlanok, melyek az 1887. évi márcz. 30-iki törvény intézkedéseinek megfelelőleg rendeletek vagy decretumok tárgyai voltak.

A jelen törvény kihirdetése előtt iktatottaknak tekintendő ingatlanok jegyzéke három hó leforgása alatt a Hivatalos Lapban közzéteendő. A mondott ingatlanok mindegyikéről a jegyzékből kivonat állítandó ki, mely feltűn-teti mindazt, mi reá vonatkozik; a szépművészetek igazgatása gondoskodik

arról, hogy ez a kivonat az ingatlan helye jelzálogainak hivatalában feljegyeztessék. Ez a feljegyzés a kincstár javára semmi illetéknek nem ad helyet.

Az iktatott ingatlanok jegyzéke nyilvántartatik és legkevesebb minden 10 évben újból kiadatik.

Ezenkívül három év leforgása alatt kiegészítő (pót) jegyzék veendő fel mindazon nyilvános vagy magános épületekről vagy épületrészekről, melyek anélkül, hogy haladéktalan beiktatás követelését igazolnák, mégis elégséges régészeti érdekességet mutatnak arra nézve, hogy megóvásukat kívánatossá tegye. Ezen lajstromba való beiktatás a tulajdonosok tudomására fog hozatni és az reájuk azzal a kötelezettséggel járand, hogy a beiktatott ingatlanon semmi változást nem foganatosíthatnak anélkül, hogy 15 nappal előbb a megyefőnöki hivatalt szándékokról ne értesítették volna.

3. cz. Az állam tulajdonába tartozó ingatlan a szépművészeti miniszter rendeletével iktattatik be, ha hozzájárul az a miniszter, kinek illetékessége alá az említett ingatlan tartozik

Ellenkező esetben a beiktatás államtanácsban hozott decretummal mondatik ki.

4. cz. A megye, község vagy közintézet tulajdonához tartozó ingatlan a szépművészeti miniszter rendeletével iktattatik be, ha a tulajdonos beleegyezik és az a miniszter, kinek hatósága alatt áll, hozzájárul.

Meg nem egyezés esetén a beiktatás államtanácsban hozott decretummal mondatik ki.

5. cz. Minden más, mint a 3-ik és 4-ik cikkben felsorolt személyeket illető ingatlan a szépművészeti miniszter rendeletével iktattatik be, ha a tulajdonos beleegyezik. A rendelet megállapítja a beiktatás feltételeit. Ha ezen okirat értelmezése vagy végrehajtása iránt vita merül fel, a szépművészetek minisztere dönt, fenntartatván a fellebbezés az államtanácshoz, mely a vitás ügyben határoz.

A tulajdonos beleegyezésének hiányában a beiktatás államtanácsai decretummal mondatik ki. A beiktatás azon hátránynak megfelelő kárpótlásra adhat igényt, mely a jelen cikkely által foganatosított hivatalos beiktatás szolgalmának alkalmazásából származhatik. Az igény a beiktatási határozat tudomásra adásától számított hat hó alatt terjesztendő elő; ezen okirat a tulajdonost felvilágosítja kárpótlásra vonatkozó esetleges igényéről. A kárpótlásra vonatkozó kifogásokban elsőfokulag a járási békebíró ítélkezik; ha szakértő eljárásnak van helye, csak egy szakértőt is lehet nevezni. Ha az igény összege meghaladja a 300 frankot, a polgári törvényszék elé fellebbezésnek van helye.

6. cz. A szépművészetek minisztere az 1841 május 3-iki törvény rendelkezései szerint az állam nevében mindenkor megindíthatja már beiktatott vagy beiktatásra javasolt ingatlan kisajátítását azon közérdek alapján, melyet az a történet vagy művészet szempontjából tüntet fel. A megyék és a községek ugyanezzel a jogosítvánnyal bírnak.

Ugyanez a jogosítvány engedtetik nekik azon ingatlanokra nézve, melyek megszerzése valamely beiktatott vagy beiktatásra javasolt ingatlannak elkülönítése, kiszabadítása vagy egészségi szempontból rendezése végett szükséges.

Ezen különböző esetekben a közérdek államtanácsi decretummal mondatik ki.

7. cz. Attól a naptól kezdve, melyen a szépművészetek igazgatása be nem iktatott ingatlan tulajdonosának tudomására hozza, hogy szándékában van annak kisajátítását megindítani, a kijelölt ingatlanra nézve a beiktatásnak minden következményei teljes joggal alkalmazásra jutnak. Alkalmaztatásuk megszűnik, ha a közérdekre vonatkozó kijelentés ezen tudomásra hozattalól számított hat hónap alatt meg nem történik.

Ha a közérdek kijelentetett, az ingatlan a szépművészetek miniszterének rendeletével más formalitások nélkül beiktatható. Azonban beiktatási rendelet hiányában is időlegesen alávétve marad a beiktatás következményeinek, de ez az alávétettség teljes joggal megszűnik, ha a közérdekre vonatkozó kijelentéstől számított három hó alatt a kisajátítási ítélet elnyerése iránt a lépéseket az igazgatás meg nem indítja.

8. cz. A beiktatás következményei a beiktatott ingatlant követik bármely kézbe jusson is az.

Bárki idegenít el beiktatott ingatlant, tartozik a vevővel a beiktatás létezését tudatni.

Beiktatott ingatlanok minden elidegenítését a keltétől számított 15 nap alatt tartozik az, ki ezt engedélyezte, a szépművészetek miniszterének tudomására hozni.

Az állam, megye, község, közigazgatás tulajdonához tartozó beiktatott ingatlan csak azután idegeníthető el, hogy a szépművészeti miniszter észrevételei megtételére felszólított: tartozik azokat a tudomására hozattalól számított 15 nap alatt előterjeszteni. A miniszter az ezen formalitás nélkül megengedett elidegenítésnek megsemmisítését mondhatja ki öt éven belül.

9. cz. A beiktatott ingatlan nem semmisíthető meg, nem helyezhető át még részben sem, nem lehet tárgya valamely helyreállítási, javítási vagy átalakítási munkának, ha a szépművészetek minisztere ahhoz beleegyezését nem adta.

A miniszter által megengedett munkák az ő igazgatásának felügyelete alatt hajtandók végre.

A szépművészetek minisztere mindenkor foganasíttathatja, az ő igazgatása útján és az állam költségére, az érdekeltek esetleges közreműködésével a javítási vagy karbantartási munkákat, melyek az állam tulajdonához nem tartozó beiktatott emlékek fenntartására mellőzhetetleneknek találtnak.

10. cz. A beiktatott ingatlanokon a sürgős megerősítési munkák fogatosításának biztosítására, a szépművészetek igazgatása a tulajdonosokkal való barátságos megegyezés hiányában, ha szükséges, engedélyezheti ezen ingatlanoknak vagy a szomszéd ingatlanoknak időleges elfoglalását.

Ez az elfoglalás a tulajdonosnak előzetesen tudomására hozott megyefőnöki rendelettel rendeltetik el és tartama hat hónapot semmi esetre sem haladhat meg.

Hátrány okozása esetén helye van az 1892 decz. 29-iki törvényben foglalt feltételekkel szabályozott kárpótlásnak.

11. cz. Beiktatott vagy beiktatásra javasolt ingatlan nem vonható be közérdek okából való kisajátítási tárgyalásba csak azután, hogy a szépművészetek minisztere észrevételeinek megtételére felszólított.

12. cz. Semmi új építkezés nem illeszthető beiktatott ingatlanhoz a szépművészetek miniszterének különös engedélye nélkül.

Senki sem szerezhethet beiktatott ingatlanon elévülés által jogot.

Az emlékeknek romlását okozható törvényes szolgálomak a beiktatott ingatlanokra nem nyerhetnek alkalmazást.

Iktatott emlék semmi szolgálommal sem terhelhető egyesség által, ha csak nem a szépművészeti miniszter engedélyével.

13. cz. Beiktatott ingatlanok a lajstromból egészben vagy részben való kitörlése államtanácsi decretummal mondatik ki, akár a szépművészetek miniszterének javaslatára, akár a tulajdonos kívánságára. A kitörlés az érdekelteknek tudomására hozatik és az ingatlanok helyszínének jelzálogi hivatalában feljegyeztetik.

II. Fej. Az ingó dolgokról.

14. cz. Azok az ingó dolgok, legyenek akár valóban ingók, akár rendeltetésüknél fogva ingatlanok, melyek fenntartása a történet vagy a művészet szempontjából közérdeket jelent, a szépművészetek minisztere útján lajstromba iktathatók.

A beiktatás következményei fennmaradnak a beiktatott és rendeltetésüknél fogva ingatlan oly beiktatott dolgokra nézve, melyek ismét valóban ingókká válnak.

15. cz. Az ingó dolgok beiktatása a szépművészetek miniszterének rendeletével mondatik ki, midőn a dolog az állam, megye, község vagy községintézet tulajdonához tartozik. Ez az érdekelteknek tudomására hozatik.

A beiktatás véglegessé válik, ha az a miniszter, kitől a dolog függ vagy a tulajdonos közszemély a beiktatásnak tudomásukra hozatalától számítva hat hó leforgása alatt kifogást nem tett. Kifogás esetén az államtanács decretumával hozatik döntés. Mindazáltal a tudomásrahozatalnak napjától kezdve az iktatásnak minden hatálya alkalmazást nyer időlegesen és teljes joggal a kijelölt ingó dologra.

16. cz. Azok az ingó dolgok, melyek minden más, mint az előző cikkben említett személy tulajdonához tartoznak, a tulajdonos beelegyezésével a szépművészetek miniszterének rendelete által beiktathatók.

A tulajdonos beelegyezésének hiányában a beiktatás csak külön törvény által mondathatik ki.

17. cz. A szépművészetek minisztere gondoskodni fog a beiktatott és megyénként sorozott ingó dolgok általános lajstromának elkészítéséről. Ezen lajstrom egy példánya nyilvántartva letétetik a szépművészeti minisztériumban és minden megye főnökségénél. Közigazgatási szabályzatban megállapított feltételek alatt közölhető.

18. cz. Minden beiktatott ingó dolog elévithetetlen.

Magyarország, köz- vagy közérdekű intézet tulajdonához tartozó beiktatott dolgok csak a szépművészetek miniszterének engedélyével és a törvények és

szabályzatok által megjelölt formák mellett idegeníthetők el. Tulajdonuk csak az államra, közszemélyre vagy közérdekű intézetre ruházható.

19. cz. A beiktatás hatálya a dolgot követi, bármily kézbe megy is az át.

Minden magánszemély, ki beiktatott dolgot elidegenít, tartozik a beiktatás létezését a megszerzőnek tudomására hozni.

Minden elidegenítést tartozik az, ki azt engedélyezte, hatálybalépésének idejétől számított 15 nap alatt a szépművészeti minisztérium tudomására hozni.

20. cz. A 18 cikk 2-ik és 3-ik bek.-nek megsértésével történt megszerzés semmis. A megsemmisítésre vagy a visszakövetelésre vonatkozó eljárás minden időben megindítható úgy a szépművészetek minisztere, mint az eredeti tulajdonos által. Ezen eljárás nem sérti a kárpótlási igényeket, melyek megindíthatók akár az egyetemlegesen felelős szerződő felek, akár a köztisztviselő ellen, ki az elidegenítéshez közreműködésével járult. Midőn a tiltott elidegenítést közszemély vagy közérdekű intézet engedélyezte, a kárpótlási eljárást a szépművészetek minisztere gyakorolja az állam nevében és javára.

A jóhiszemű vásárló vagy másodvásárló, kinek kezeiből a dolog visszaköveteltetik, joggal bír a szerzési ár megtérítésére; ha a visszakövetelést a szépművészetek minisztere gyakorolja, keresete lesz az eredeti eladó ellen azon teljes kárpótlás erejéig, melyet a vásárló vagy másodvásárló részére kellett fizetnie.

A jelen cikk rendelkezései alkalmazandók az elveszett és lopott dolgokra.

21. cz. Az iktatott dolgoknak Franciaországból kivitele tilos.

22. cz. Az iktatott dolgok nem alakíthatók át, nem javíthatók, nem állíthatók helyre a szépművészetek miniszterének engedélye, sem az ő igazgatásának felügyelete nélkül.

23. cz. A szépművészetek igazgatása legkevesebb minden 5 évenként fogatosítja az iktatott ingó dolgok leltári összeegyeztetését.

Ezenkívül ezen dolgok tulajdonosai vagy birtalói kötelesek a szépművészetek minisztere által megbízott közegeknek azokat megkeresésre felmutatni.

24. cz. Beiktatott ingó dolognak a lajstromból kitörlése a szépművészetek minisztere által akár hivatalból, akár a tulajdonos kívánatára mondathatik ki. Az érdekelteknek tudomására hozandó.

III. Fej. A történelmi emlékek őrizetéről és tenntartásáról.

25. cz. Az állam különböző szolgálata, a megyék, a községek, a köz- vagy közérdekű intézetek kötelesek a tulajdonukban, rendelkezésük alatt vagy letétükben levő iktatott ingó dolgok őrizetét és fenntartását biztosítani és e célból a szükséges intézkedéseket megtenni.

Az ezen intézkedések miatt szükséges kiadások, kivéve, melyeket helyiségek építése vagy restructioja kíván, a megyét vagy a községet kötelezik.

Ha megye vagy község azon intézkedéseket, melyeket a szépművészetek minisztere szükségeseknek talál, nem fogatosítja, ugyanazon miniszter határozatával hivatalból tehető intézkedés, ha a felhívás eredménytelen maradt.

Ezen intézkedések fogatosítása következtében rájuk háruló terhek arányában, a megyék és a községek feljogosíthatnak belépési díjat szabni

ki, melynek összegét a szépművészetek miniszterének jóváhagyása után a megyefőnök állapítja meg.

26. cz. Midőn a szépművészetek igazgatása azt találja, hogy megyéhez, községhez vagy közintézményhez tartozó iktatott dolog fenntartása vagy biztossága veszedelemben forog és midőn a tulajdonos, használó vagy letéteményes testület nem akarja vagy nem tudja az igazgatás által szükségesnek talált intézkedéseket azonnal megtenni, hogy az ügyek ezen állapotán segítsen, a szépművészetek minisztere indokolt rendelettel sürgősen elrendelheti a hasznos fenntartási intézkedéseket és hasonlóképen kellően kimutatott szükség esetén a dolognak időleges átvitelét székesegyházi kincstárba, ha isteni tiszteletre van rendelve, ha pedig nem arra, akkor valamely országos, megyei vagy községi múzeumba vagy más nyilvános helyre, mely a megkívánt biztosítási garantiákat nyújtja és mely, a mennyire lehetséges, az eredeti elhelyezés szomszédságában van.

Ezen időleges átviteltől számított három hó leforgása alatt megállapítandók a dolognak eredeti helyén való őrizetére és fenntartására szükséges feltételek a megyefőnök felszólítására összehívott bizottság által, melynek tagjai: 1. a megyefőnök, mint hivatalból elnök, 2. a szépművészetek miniszterének kiküldöttje, 3. a megyei levéltáros, 4. a megyei történelmi emlékek építésze, 5. a vidéki történelmi, régészeti vagy művészeti társulatnak e célból a szépművészetek minisztere rendeletével három évre kinevezett elnöke vagy titkára, 6. a község maireje, 7. a canton főtanácsosa.

A tulajdonos, használó vagy letéteményes testület minden időben elnyerheti a dolognak eredeti helyére való visszaszolgáltatását, ha igazolja, hogy a követelt feltételek ott már megvalósítottak.

27. cz. A megyék, községek vagy nyilvános intézetek tulajdonához tartozó beiktatott ingatlanok vagy dolgok őreinek a megyefőnök által kell meg erősíttetniök és megbiztatniök.

A megyefőnök tartozik egy hó leforgása alatt tudatni jóváhagyását vagy a jóváhagyás megtagadását. Ha az érdekelt személy a megyefőnök jóváhagyása alá az őt bemutatását elmulasztja, a megyefőnök hivatalból jelölhet ki egyet.

Az örök fizetésének összege a megyefőnök által jóváhagyandó.

Az örök csak a megyefőnök által menthetők fel. Meg kell eskettetniök.

IV. Fej. Ásatások és leletek.

28. cz. Ha ásatások, munkálatok, vagy valamely tény következtében a régészetet, a történetet vagy művészetet érdekelhető emlékek, romok, felírások vagy dolgok fedeztetnek fel az állam, megye, község, köz- vagy közérdekű intézet tulajdonához tartozó területeken, a község maireje tartozik a felfedezett dolgok ideiglenes fenntartását biztosítani és a tett intézkedésekről a megyefőnököt azonnal értesíteni.

A megyefőnök erről a legrövidebb idő alatt jelentést tesz a szépművészetek miniszterének, ki a teendő végleges intézkedések iránt határoz.

Ha a felfedezés magánosnak területén történik, a maire erről a megyefőnököt értesíti. A megyefőnök jelentésére a miniszter az említett területnek

egészben vagy részben közérdek okából való kisajátítását indíthatja meg az 1841 május 3-án kelt törvény értelmében.

V. Fej. Büntető határozatok.

29. cz. A 2. cikk 4. §-a (a pótlólagos jegyzékbe felvett ingatlan megváltoztatása előzetes bejelentés nélkül), a 8. cikk 2. és 3. §-ai (beiktatott ingatlan elidegenítése), a 19. cikk 2-ik és 3. §-ai (beiktatott ingó dolog elidegenítése), a 23. cikk 2-ik §-a (a beiktatott ingó dolgok felmutatása) rendelkezései-nek minden áthágása 16—300 fr. bírsággal büntetetik.

30. cz. A jelen törvény 1. cikke 3-ik pontja (ingatlan beiktatására vonatkozó javaslat hatálya), 7-ik cikke (kisajátítási igény tudomásrahozatalának hatálya), 9. cikke 1. és 2. pontjai (beiktatott ingatlan változtatása), 12. cikke (új építkezések, szolgálmak) vagy 22 cikke (beiktatott ingó dolog megváltoztatása) rendelkezéseinek minden áthágása 16-tól 1500 frankig terjedő bírsággal büntetetik; fennmaradván a kárpótlásra vonatkozó eljárás, mely azok ellen indítható, kik a foganatosított munkákat vagy az említett cikkek megsértésével tett intézkedéseket elrendelték.

31. cz. A ki a jelen törvény 18. cikke vagy 21. cikke megsértésével ingó dolgot elidegenített, tudva megszerzett vagy kivitt, 100-tól 10,000 frankig terjedő bírsággal és hat naptól három hónapig terjedő fogsággal vagy ezen büntetéseknek csak egyikével sujtatik, fennhagyatván a 20. cikk 1. §-ában jelzett eljárás a kárpótlás követelésére.

32. cz. A ki beiktatott ingatlant vagy ingó dolgot készakarva elpusztított, ledöntött, megcsönkített vagy megrongált a büntetőtörvénykönyv 257. cikkében említett büntetésekkel sujtatik, fennmaradván a kárpótlási igények.

33. cz. Az előző négy cikkben felsorolt kihágások a szépművészetek miniszterének eljárására állapíttatnak meg. Megállapíthatók azok a beiktatott ingatlanoknak vagy ingó dolgoknak e célból kellően megesketett conservatorai vagy őrei által felveendő jegyzőkönyvekkel.

34. cz. Minden conservator vagy őr, ki súlyos hanyagság következtében akár beiktatott ingatlan, akár ingó dolog elpusztítását, ledöntését, megcsönkítését, megrongálását vagy elsikkasztását megengedte, nyolcz naptól három hóig terjedő fogsággal és 16 franktól 300-ig terjedő bírsággal vagy ezen büntetéseknek csak egyikével sujtatik.

35. cz. A jelen fejezetben említett esetekben a büntetőtörvénykönyv 463. cikke alkalmazást nyer.

VI. Fej. Különböző intézkedések.

36. cz. A jelen törvény kiterjeszthető Algirra és a gyarmatokra közigazgatási szabályzatok útján, melyek megállapítandják, hogy mely feltételek alatt és mely módozatok szerint lesz az ott alkalmazandó.

Az Algirra vonatkozó szabályzat kihirdetéseig erre a területre az 1887 márczius 30-án kelt törvény 16. cikke alkalmazandó.

37. cz. Közigazgatási szabályzat fogja a jelen törvény alkalmazásának részleteit megállapítani.

38. cz. A jelen törvény intézkedései alkalmaztatnak a kihirdetése előtt szabályszerűen beiktatott minden ingatlanra és ingó dolgokra.

39. cz. Hatályon kívül helyeztetnek a történeti és művészeti értékkel bíró emlékek s művészeti tárgyak fenntartásáról 1887 márcz. 30, 1909 jul. 19 és 1912 febr. 16. alkotott törvények, az egyházak és az állam szétválasztásáról 1905 december 9-én hozott törvény 17 czikke 4. és 5. §-ai és általában a jelen törvénnyel ellenkező minden intézkedések.

A senatus és a képviselők háza által tárgyalta és elfogadott jelen törvény mint az állam törvénye fog végrehajtatni.

Kelt Párisban, 1913 december 31-én R. Poincaré. A köztársaság elnöke által: A közoktatás és szépművészetek minisztere René Viviani. A belügy-miniszter René Renoult.

Ha már most az új törvényt a régivel összehasonlítjuk, azonnal szembeötlik, hogy az új törvénybe oly intézkedések vétettek fel, melyek hatékonyabban biztosítják a védelmet.

Eddig a magánosok tulajdonában levő ingatlanok a lajstromba nem iktatathattak be, ha a tulajdonos beleegyezését nem adta. Ez esetben nem maradt más hátra, mint hogy az állam az 1841 május 3-iki törvény értelmében a kisajátítást foganatosítsa. Most az 5. §. értelmében a tulajdonos akarata ellenére is beiktatattik a műemlék a lajstromba s ezt mint szolgalmat tartozik tűrni, melyért azonban a békebíró és 300 frankot meghaladó igény esetében a törvényszék által meghatározandó kárpótlásban részesül. Ezzel a francia törvényhozás nagy lépést tett, mert a vidék képeinek és a természeti emlékeknek megvédésére vonatkozólag hozott törvény (1906 ápr. 21.) tárgyalásánál a magántulajdon ily megszorítása ellen maga a miniszter tiltakozott, kijelentvén, hogy «a magánjog minden elveinek» ily csorbításához hozzá nem járulhat, minek a következménye sokak szerint az lett, hogy ez a törvény a törvényhozásnak csak platonikus megnyilvánulása maradt.

Az új törvény szerint továbbá (6. §. 2. bek.) lajstromba iktathatók és kisajátíthatók a történelmi emlék közelében levő azok az ingatlanok, melyek az emlékek képét vagy biztonságát rontják és így annak elkülönítését, kiszabadítását vagy egészségi rendbehozását teszik szükségessé.

Az 1887. évi törvény nem tartalmazott a városi hatóságok, egyházak, sőt az állami igazgatási ágak rendelkezése alá tartozó ingó dolgok védelmére sem kellő intézkedéseket és nem gondoskodott az elkövetett kihágások megbüntetéséről.

Az új törvény szerint, mely egyébiránt külön fejezetbe foglalja a büntető intézkedéseket, ezek a tárgyak csakis az államnak, községnek, köz- vagy közérdekű intézetnek adhatók el és a lajstromba iktatott dolgoknak külföldre kivitele egyáltalán tilos.

A törvény áthágói 100 franktól 10,000 frankig terjedő pénzbüntetéssel és hat hóig terjedhető fogsággal sújtatnak.

Az 1887-iki törvény magántulajdonban levő ingatlannak lajstromba iktatását a tulajdonos beleegyezésétől tette függővé, míg a magántulajdonosok birtokában levő ingó dolgokra egyáltalán nem vonatkozott. Most az új törvény ezt az ingóra is megállapítja, de a tulajdonos hozzájárulásához köti a lajstromba iktatást és ha ezt megtagadja, akkor a foganatosításhoz külön törvény hozatala szükséges. (16. §.)

Mindezt sokan enyhének találják s kívánnák az új olasz törvény szigorúbb és határozottabb intézkedését, mely a magánosak ingatlan és ingó emlékeire nézve kimondja a lajstromba iktatási kötelezettséget; eltiltja a kormány hozzájárulása nélkül az eladást; megállapítja a kivitel díját; biztosítja az államnak az elővételi jogot és a törvény áthágóit nagyobb büntetésekkel is sújtja.

Az olasz törvény szigorúbb rendelkezéseit kívánják sokan, mert csak ekkor lesz «a mult számára» oly törvény, melynek szükségét Hugo Victor már több mint 8 évtizeddel előbb hangoztatta.

Igen fontos az új törvénynek az az intézkedése, melylyel egyrészt a megyéket, községeket s községeket kötelezi a birtokukban levő emlékek megfelelő elhelyezésére és biztosítására, másrészt azonban gátolni kívánja a museomaníát is és az emlékeknek eredeti helyükről eltávolítását, minek megdöbbentő példái nálunk is tapasztalhatók. (25—27. §§.)

Fontos az emlékek nyilvántartása szempontjából a törvénynek az az intézkedése, hogy az emlékek a lajstromba történt beiktatása a telekkönyvben feljegyzendő és a beiktatott emlékek jegyzéke minden 10 évben közzéteendő. (1., 2. §§.)

Vége nagy jelentőséggel bír a törvénynek az a rendelkezése is, melylyel gondoskodik azon emlékekről is, melyek bár a lajstromba nem iktatva, mégis figyelmet érdemelnek, minélfogva azokon változtatások a szépművészetek igazgatásának tudta nélkül nem foganatosíthatók. (2. §. 4. bek.)

Az előrebocsátottakban ismertetvén az új törvény legfontosabb rendelkezéseit, ezzel a törvényhozási intézkedéssel kapcsolatban kívánatos még megemlékezni a köztársaság elnöke által a történelmi emlékek építészeti személyzetének szervezéséről 1907 ápr. 12-én, a történelmi emlékek főfelügyelőinek véleményezőbizottságáról ápr. 30-án, továbbá a régiségek s. a. t. lajstromba iktatása céljából szükséges kutatásokkal megbízandó személyzetről ápr. 26-án és a történelmi emlékek főfelügyeletéről 1913 október 18-án kiadott decretumokról, valamint a történelmi és prähistorikus emlékek pénztárának létesítésére vonatkozó törvényjavaslatról.

Tudvalevőleg az egyházak és az állam szétválasztása előtt az egyház-megyei épületek, jelesen a templomok építészeti szolgálati ágazata az egyik vagy másik minisztériumhoz kapcsolt vallásminisztérium keretébe tartozott. A szétválasztás után Fallières, a köztársaság elnöke által 1906 április 19-én kiadott decretum azonban a vallási épületek építészeti szolgálatát a szépművészetek alállamtitkárságához csatolta, melynek kebelében az ugyanazon évi ápr. 22-én kelt miniszteri rendelettel ideiglenesen a vallási épületek hivatala szerveztetett. Azonban ezt a hivatalt az 1907 márcz. 27-én kelt decretum a történelmi emlékek osztályába illesztette be, majd a következő hónapban: ápr. 12-én kiadott elnöki decretummal Fallières a vallási épületek fenntartásával megbízott szolgálati ágazatot a történelmi emlékekével egyesítette.

Ezt újabb decretumok követték: 1. Egyik ugyanazon napról: 1907 április 12-éről a szolgálat szervezetére; 2. Másik április 30-áról a főfelügyelőknak a szépművészeti alállamtitkár elnökletére bízott véleményező testületére; 3. Harmadik április 26-áról az ingó vagy rendeltetésüknél fogva ingatlan régiségek,

műtárgyak és egyéb dolgok lajstromba iktatása végett szükséges kutatásokkal megbízandó személyzetre vonatkozik.

Az első decretum szerint a lajstromba iktatott épületek és egyéb ingatlanok fenntartását biztosító személyzet tagjai a következők: főépítészek, rendes építészek, számvizsgálók (verificateur) és emlékéőrök.

A főépítészeket, kiknek működése a 70-ik év elérésével megszűnik, a miniszter nevezi ki. Számuk nem lehet több, mint 40. Illetményeik tisztelet- és munkadíjakból és utiköltségekből állanak. Miniszteri rendelet állapítja meg, hogy hány megyére terjed hatáskörük. Feladatuk 1. végezni az igazgatás által reájuk bízott tanulmányokat; 2. ügyelni a beiktatott ingatlanokat úgy kincstári, mint építészeti szempontból védő törvények s rendeletek megtartására; 3. a reájuk bízott ingatlanokhoz tartozó beiktatott régiségek, műtárgyak és egyéb dolgok felügyeleténél segédkezni; 4. az igazgatás által jóváhagyott munkákat foganatosíttatni.

A rendes építészeket is a miniszter négy évi időtartamra nevezi ki. Díjazásuk is úgy állapíttatik meg mint a főépítészeké. Állami beiktatott emlékek felügyeletéért évi átalányban is részesülhetnek.

Feladatuk: 1. a munkálatokat javaslatba hozni, a jóváhagyottakat végrehajtani s megállapítani a költségeket; 2. a főépítészek vezetésére bízott javítási, helyreállítási és egyéb munkálatokat a részletekben figyelemmel kísérni; megállapítani a vállalkozók számláit és a költségek meghatározására szükséges elszámolási iratokat előkészíteni.

A számvizsgálók a főépítészek előterjesztésére miniszteri rendelettel nyelik megbízásukat. A díjszabályzat szerint tiszteletdíjban részesülnek.

Az állam birtokában levő beiktatott ingatlan emlékek őrzésére — ha szükséges — külön közegek alkalmaztatnak a történelmi emlékek őrei címével.

Megalithikus vagy művészeti jellegű tájképek és természeti emlékek fenntartására nézve külön miniszteri rendeletek intézkednek.

Az 1907 ápr. 30-án kiadott decretum szerint a történelmi emlékek főfelügyelőinek száma hét volt és fizetésük 6000 frankban állapíttatott meg. Ezekhez csatlakozott még az egyházak és állam szétválasztása után az egyházmegyei munkálatok három főfelügyelője.

A lajstromba iktatott emlékek annyi kerületbe osztattak be, ahány főfelügyelő van s mindenik felügyelő saját kerületének előadója a történelmi emlékek bizottságában.

A főfelügyelők a szépművészetek igazgatásának véleményező bizottsága, melynek tagjai közé tartozik egyszersmind a munkálatok föellenőre is. Az elnöki tisztt a bizottságban a szépművészeti államtitkárt illeti. E bizottság véleményt mond: 1. a személyzetre és oly intézkedésekre vonatkozó javaslatok felett, melyek iránt a decretumok szerint a főfelügyelők meghallgatandók; 2. a szállításokra és munkálatokra vonatkozó vitás ügyek fölött; 3. minden oly igazgatási ügyben, melyet a miniszter eléje utal s mely nem tartozik a történelmi emlékek bizottságához s. a. t.

Az 1907 ápr. 26-án kiadott decretum a lajstromba iktatásra alkalmas

ingó vagy rendeltetésüknél fogva ingatlan régiségek, műtárgyak és egyéb dolgokra vonatkozó kutatásokra külön műszaki személyzetet szervezett, mely egyszersmind hivatva van ügyelni egyrészt arra, hogy az illető igazgatás a birtokában levő beiktatott tárgyakat megőrizze, másrészt ügyelni karbantartásukra és helyreállításukra.

Ez a személyzet a történelmi emlékek főfelügyelőin kívül áll: 1. a segéd-főfelügyelők, a felügyelők és segédfelügyelők; 2. a megyei conservatorokból, kik 200, 250 vagy 300 frank évi átalány ellenében és utiköltségeik felszámítása mellett a jegyzékbe iktatásra szükséges előzetes kutatásokat végzik, a beiktatott dolgokra felügyelnek és időszakonként azok jegyzékét összegegyeztetik. Ha szükséges, félilletményen alconservatorok is alkalmazhatók.

A segéd-főfelügyelőket, a felügyelőket és segédfelügyelőket a miniszter nevezi ki az 1907 febr. 27-én kelt decretumban megállapított fizetéssel. Feladatuk vezetni és központosítani a megyei conservatorok munkáját, fogadtatni a pótlólagos kutatásokat, megállapítani a jegyzékbe iktatásra vonatkozó javaslatokat és helyi szemlék segítségével ellenőrizni a megyékben fogadtatosított műveletek eredményeit.

Az egész szolgálat élén a történelmi emlékek főfelügyelője áll, ki a személyzet munkáját irányítja.

A történelmi emlékek főfelügyelőségéről szól még az 1908 május 30-án kiadott decretum is, de ezt mellőzzük, mert hatályon kívül helyezte azt az 1913 október 18-án kiadott elnöki decretum, mely a történelmi emlékek főfelügyelőségének szervezete iránt következőleg intézkedik:

A főfelügyelők száma nem lehet több mint hét.

A lajstromba iktatott emlékeken helyreállítási munkálatok kivitelével meg nem bízhatók.

Fizetésük 12,000 fr., mely 1000 frankos javítással 15,000 frankig emelhető.

A vitás és dománialis ügyek vizsgálásával megbízott főfelügyelő fizetése 8—10,000 fr.

Főfelügyelői állás üresedése esetére — ha a szolgálat érdeke kívánja — a miniszternek jogában van — két alkalommal — új főfelügyelő kinevezése helyett az ő teendői végzésével a műemléki bizottság három főépítészt 2—2000 fr. pótlékkal megbízni. Ez a megbízás két évenként ujítható meg.

Mindenik főfelügyelő a főfelügyelőség egyik osztályának élén áll s hivatalból előadók saját szakukban.

Véleményt adnak az épületek fenntartása iránt, bizonyosságot szereznek arról, hogy a munkák a művészet szabályainak és a jóváhagyott terveknek megfelelőleg hajtatnak végre, továbbá főfelügyeletet gyakorolnak az emlékek és az azoknál alkalmazott személyzet fölött.

Évenként bemutatják a miniszternek az általuk megvizsgálandó emlékek jegyzékét s vizsgálatukról december 1-jén az általános s minden megvizsgált emlékről a külön jelentést.

A főfelügyelőséghez beosztott főépítésszek mindenike egyik főfelügyelő igazgatása alá tartozik s ügykörük a főfelügyelő osztályába sorozott megyék bizonyos számára terjed ki.

A mi végezetül a történeti és praehistorikus emlékek pénztárának létesítéséről szóló és úgy a képviselők kamarája, mint a senatus által már elfogadott, de mult év december 27-én a kamara oktatási és szépművészeti bizottságához visszaküldött törvényjavaslatot illeti, kíváncsnak látjuk röviden ezt is ismertetni.

A történelmi és praehistorikus emlékek nemzeti pénztára czíme alatt közintézmény létesíttetik, melynek kizáró feladata, hogy átvegye és kezelje a közoktatási és szépművészeti miniszter rendelkezésére a lajstromba iktatott ingatlan és ingó emlékek fenntartása céljából szánt, továbbá a pénztár kezelésével járó költségek fedezésére szolgáló alapokat. A pénztárt külön tanács kezeli, melynek tagjai egy-egy senator, képviselő, államtanácsos, számszéki tanácsos, a szépművészetek, a feliratok és szépirodalom akadémiájának egy-egy tagja, kiket az illető testületek választanak; munkálataik és szakismereteik alapján kinevezendő két tag, a bel- és a pénzügyminisztérium egy-egy képviselője, a közoktatási és szépművészeti minisztérium két képviselője, a természetrajzi múzeum paleontologiai tanára, a St.-Germaini múzeum gall-római régiségeinek őre. Azokat a tagokat, kik nem választatnak, a köztársaság elnöke nevezi ki, ki ugyanazon decretummal az elnököt és alelnököket is kinevezi.

A jegyzői teendőket a történelmi emlékek bizottságának hivatali főnöke teljesíti.

A pénztár bevételeit a következő források szolgáltatják:

1. A pénztár segélyezésére a közoktatási és szépművészeti minisztérium költségvetésébe az emlékeknek beállított hitelek; 2. az állam, megyék, községek, közintézmények segélyei; 3. a hazardjátékra kivetett 15 százalékból származó összegnek felosztására hivatott bizottság által a közoktatási és szépművészeti miniszter javaslatára megállapítandó, de 300,000 franknál nem kisebb évi járulék; 4. adományok és hagyományok; 5. egyéni és collectiv aláírásokból befolyó fizetések; 6. belépti díjak; 7. állami járulékokban elhelyezett szabad alapok kamatjai, állam által biztosított vagy folyószámlán a kincstárba beszolgáltatott értékek; 8. minden egyéb források, melyek a törvény által a mondott pénztár javára rendeltethetnének.

A pénztár bevételei kizárólag a lajstromba iktatott ingatlan vagy ingó emlékek fenntartásával járó költségekre, ily emlékeknek vagy az elkülönítésükre szükséges területeknek megszerzésére valamint ásatásokra szolgálnak.

Az évi jövedelmekből 3% tartalékra vonatik le mindaddig, míg a tőke az egy milliót el nem éri.

Külön törvény kihirdetéseig praehistorikus tárgyak felfedése végett ásatás nem fogatosíthatatik az alább megjelölendő hét tagból álló tanács engedélye nélkül.

Egy államtanácsos, mint elnök, a természetrajzi Múzeum igazgatója, ugyanannak paleontologiai, továbbá anthropologiai tanára, a St.-Germaini múzeum gall-római régiségeinek őre, a miniszter által kinevezett két tag, kiket erre tanulmányaik s szakismereteik kijelölnek.

Ez a tanács állapítja meg az ásatások munkálatainak és ellenőrzésének felteteleit. A Múzeum igazgatója nevezi ki az ellenőrzésre kiküldendő megbízottat.

A munkálatok megkezdése előtt az ásató tartozik a Múzeum pénztárába az ellenőrzés költségeire megállapított összeget, mely havonta 150 franknál többet nem tehet, befizetni.

Ez az igazgatótanács jelöli ki — minden tulajdoni kérdés fenntartása mellett — azokat a tudományos intézeteket és múzeumokat, melyekben a felfedezett dolgok elhelyezendőek.

A talált tárgyakat kivinni nem szabad.

A jelen törvény áthágásai 500 franktól 10,000 frankig terjedő pénzbüntetéssel sújtatnak.

A kivitel mint lopás tekintetik és az erre kiszabott büntetések alá esik.

Meg kell még említenünk, hogy a képviselők kamarája, mielőtt az új választások megejtése előtt feloszlott volna, 1914. évi április hóban tartott utolsó ülésében nemcsak a történelmi emlékek pénztárára vonatkozó törvényt szavazta meg, hanem azt a törvényjavaslatot is, mely a lajstromba ugyan nem iktatott, azonban esztetikus és történeti jelleggel bíró emlékek hivataláról szól. Mindkét törvény még a senatus jóváhagyására vár.

Ezekben ismertetvén a mai francia törvényhozás állását, legyen szabad két óhajtas nyilvánításával fejezni be közleményünket.

Az ingó emlékek törvényhozási védelmére vonatkozó javaslatomat már réges-régen készítettem. Midőn «a műemlékek védelme a hazai és a külföldi törvényhozásban» című munkámat második kiadásban a Múzeumok és könyvtárak orsz. tanácsa tagjainak ajánlva közzétettem, bemutattam a törvényjavaslat első szövegezését is. Azóta is 8 év telt el. Javaslatom átment a bírálaton és végleges szövegezése az igazságügyminisztérium által és a múzeumok s könyvtárak orsz. tanácsában állapított meg, illetőleg fogadtatott el. Időközönként az illetékes körök részéről megvolt a szándék törvény útján szabályozni a védelmet, sőt bekövetkezett oly időpont, midőn minden késedelem nélkül sürgősen kívánták azt életbeléptetni és pedig a magántulajdonjog erős érintésével. Hirtelen nagy fellobbanások után a tűz újra elalszik. A mai helyzet jogállamban — szelid kifejezést használva — tűrhetetlen! Ezt sehol meg nem engednék. A magántulajdonnak, a hazai intézetek érdekeinek sérelmére az osztrák polgári törvénykönyv rendelkezései alapján a kincstár lefoglalta a kincs számba menő leletek egyharmadát. Ausztriában belátták, hogy ez az eljárás tarthatatlan. Megszüntették még 1846-ban az osztrák polg. törvénykönyv erre vonatkozó rendelkezéseit, ellenben Magyarországon azok érvényben maradtak, sőt érvényben vannak az osztrák polgári törvénykönyvnek hatályon kívül helyezése után ma is, holott a kincsre vonatkozó rendelkezések ellen a megyék 1848 előtt folyton tiltakoztak. Magyarországnak azonban azon területén, hol még az osztrák polg. törvénykönyv ma érvényben van (ez különösbbe az erdélyrészi megyékre vonatkozik) a kincsre vonatkozó rendelkezések hatályon kívül vannak és így azok alkalmazása egyenesen törvényellenes! Erre az állapotra joggal mondhatni, hogy tűrhetetlen.

Francziországban 1910 novemberében adatott be az illetékes körök sürgetésére az emlékek védelmére vonatkozó új törvényjavaslat. Ám az ott fennforgó változó viszonyok közt akkor nem volt kilátás arra, hogy a javaslat

rövid idő alatt elintéztessék, és egyelőre jónak látták a védelemre 1912 februárban egyszakaszos rövid törvényt alkotni. Ma azonban az 1913 decz. 31-én kihirdetett törvény már megoldotta a kérdést.

Nálunk azt mondhatjuk, hogy évtizedek óta vajudik az ügy. Volt idő, midőn a pénzügyminisztérium azt az indokot hozta fel, hogy az állami háztartás szempontjából nem mondhat le a véletlen esélyei által napfényre kerülő leletekből származó kincstári jövedelemről!

Ma már ez ügyben a pénzügyminisztérium is hajlandó a magántulajdon és a hazai intézetek érdekei sérelmének megszüntetésével hozzájárulni ahhoz, hogy az osztrák polgári törvénykönyv rendelkezései, melyeket Ausztria 1846-ban hatályon kívül helyezett, nálunk se alkalmazzassanak!

Időközönként felmerül egy-egy lelet, melynek tárgyalása szomorú világitásba helyezi a mai állapotot. Méltán hála fogja illetni Jankovics közoktatásügyi minisztert, ha ezt a türehetetlen helyzetet, mint szándékában van, a törvényjavaslatnak elfogadtatásával megszünteti.

Második óhajtatunk, melynek megújítására a francia törvény meghozatala is ad alkalmat, a következő.

Érezzük a hiányát a műemléki javadalom csekélységének. Talán még inkább érezzük, hogy e téren nincsenek elég számban a történelmi stylusokban képzett építészeink. A fiatal nemzedék kevésbé érdeklődik. Kétségtelen, nem is igen hálás pálya. Azonban nem erről kívánunk szólni, hanem műemléki törvényünk, az 1881: XXX. némely hiányairól.

Ebben a törvényben ugyanis nincs határozott gondoskodás arról, hogy valamely épület nem egészében, hanem csak részében jelentethessék ki fenntartandó műemléknek, mint ezt már az 1887. évi francia törvény is kimondta.

Alig szenved ugyan kétséget, hogy a magyar törvény szerint is lehet valamely épület bizonyos részét fenntartandó műemléknek nyilvánítani és ez úton az épületet szolgálommal terhelni, azonban vita tárgyává tehető, hogy a műemlékké való nyilvánítás mily hatálylyal birjon magára az egész épületre?

Ez igen fontos kérdés.

A magyar törvénynek nagy hiánya az is, hogy valamely egyház részéről az az egyszerű kijelentés, hogy műemléknek nyilvánított templomát nem fogja használni s nem akarja fenntartani, — maga után vonja a miniszternek, illetőleg államnak azt a kötelezettségét, hogy vagy pusztulni hagyja az emléket vagy pedig kénytelen azt kisajátítás útján megszerezni.

A törvénynek ez a hiánya olyképen lenne megszüntetendő, hogy a templomáról lemondani kívánó egyház részéről ne legyen elegendő az egyszerű kijelentés, hanem ennek hatályához a miniszter hozzájárulása legyen szükséges.

Még egy hiányról kívánunk szólni.

Az állam — ha még oly óriási összegek is állanának rendelkezésére — nem veheti közvetlen gondja alá a mult összes emlékeit. Az új francia törvény most kimondja, hogy összeírandók azok az emlékek is, melyek ha nem is igazolnák lajstrombaiktatásuknak közvetlen szükségét, mégis elég régészeti értékkel bírnak arra nézve, hogy fenntartásuk kívánatos legyen. Ezek lajstroma is elkészítendő 3 év alatt s tulajdonosaik értesítendő, hogy a megye-

főnöki hatóságnak való bejelentés nélkül ezeken az emlékeken változtatások nem tehetők.

Mi ennél kevesebbet kívánunk. Megújítjuk azt a javaslatunkat, hogy azokra az emlékekre is, melyekre nem lehetne kimondani, hogy a törvény értelmében fenntartandók, kiterjesztessék a törvény védelme olyképen, hogy azok pusztítása ne csak meg ne engedessék, hanem meg is akadályoztassék. Ha az állam nem gondoskodhatik fenntartásukról, legalább azt akadályozza meg, hogy emberi kéz pusztítsa a multnak emlékeit.

Bárá Forster Gyula.

A SOPRONI SERLEG dolgában Zettel Gusztáv úrtól a következő sorokat kaptuk:

«Az Archæologiai Értesítő tekintetes szerkesztőségének, Budapesten.

Az Archæologiai Értesítő ez évi április 15-ik számában «a soproni üvegserleg botránya» cím alatt egy közlemény jelent meg, a mely nemcsak a maguk valóságából kiforgatva állítja a tényeket az olvasó szeme elé, de az éncsekélységemről oly bántó hangon, oly sértő kifejezésekkel nyilatkozik meg, a minő hang és a mily kifejezések egy tudományos és a napi élet hullámvázai fölött álló folyóiratban legalább is szokatlanok.

Az audiatum et altera pars elvére való hivatkozással kérem a tekintetes szerkesztőséget, hogy a következő helyreigazító soroknak az Archæologiai Értesítő legközelebb megjelenő számában helyet adni szíveskedjék:

«Valótlan, hogy én a szóbanforgó üvegserleget, mint a soproni múzeumi társulat tiszteletbeli őre, ebben a minőségemben ideiglenesen vettem volna magamhoz azért, mivel a múzeumnak akkor még külön helyisége nem lett volna. Ellenkezőleg tény az, hogy én, mint tiszteletbeli ör, a múzeumnak hivatalnok nem voltam és nem vagyok, attól gyűjtésre megbízást nem kaptam és el nem vállaltam. Tény, hogy tiszteletbeli örré történt megválasztásom után is gyűjtő maradtam, a kit, mint annyi más száz gyűjtőt, föltétlenül megillet a jog, hogy a magam részére régiségeket és műtárgyakat szerezzek és megvásároljak. Tény az, hogy a serleget a magam részére mint gyűjtő vásároltam meg, s mint ilyen tartom azt ma is birtokomban, s mivel ezek szerint a serleget a múzeumtól el nem vettem, ezért azt annak visszaadni nem is tartozom. Tény végül az is, hogy a soproni múzeumnak a serleg megszerzése idejében is volt külön helyisége és így nyilván valótlan az az állítás, hogy én csak múzeumi helyiség hiányában jutottam volna a serleg birtokába.

Valótlan, hogy a serleget Bécsbe vittem volna egyik leányomhoz, mert azt még ma is Sopronban, gyűjteményemben őrzöm. Valótlan, hogy a British múzeum a serlegért 200,000 koronát ígért volna, s hogy én az intézettel alkudozásban állnék. Ellenben tény, hogy a sereg értéke messze alatta van az említett összegnek, tény, hogy annak megvásárlása végett nekem senki ajánlatot nem tett, és tény, hogy eladásról senkivel nem alkudoztam.

Tény végül az, hogy a múzeumok és könyvtárak országos felügyelősége 1913 október 17-én kelt átiratában azzal a kérelemmel fordult hozzám, hogy a serleget a soproni múzeumnak ajándékozzam. Tény továbbá, hogy a midőn a kérés teljesítését a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósága által is egész tel-

jességükben méltányolt okokból megtagadnom kellett, ez az igazgatóság 1913. évi nov. 15-én 1242. sz. a. kelt átiratában egyedül oly intézkedések megtételére kért föl engemet, a melyek ezen serlegnek az országban maradáást biztosítják.

A «soproni üvegserleg botránya» című közleményben foglalt tényállításoknak ezen, a valósággal mindenben megegyező helyreigazítása után a szíves olvasóra bízom, hogy az említett közlemény tartalma, hangja és kifejezései fölött ítéletet mondjon és magának a véleményt alkosson.»

Nagy hálára kötelezne engem a tekintetes szerkesztőség, ha kegyes lenne levelem vételét elismerni, egyuttal pedig velem közölni, vajjon számíthatók-e arra, hogy ezen helyreigazító sorok a Értesítő leközelebbi számában közölni fognak?

Abban a reménységben, hogy a tekintetes szerkesztőség kérésemet teljesíteni szíves leend, köszönetem nyilvánításával és kiváló tiszteletem kifejezésével maradtam

Sopron, 1914 április 28-án.

kész szolgálja
Zettel Gusztáv.»

★

Egész terjedelmében adtuk Zettel úr levelét s nem csupán a helyreigazító sorokra szorítkoztunk. Megjegyzésünk a következő. Mi az esetet *Az Est* cz. lap f. é. április 2-iki száma 9. oldalán «A soproni negyedmillió pohár» cz. közleménye után tettük szóvá, mely az egyes részleteknél hivatkozik Bella Lajosra, Büncker Reinhartra, a soproni múzeum főőrére, Mihalik Józsefre, a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének előadójára és dr. Töpler Kálmán soproni polgármesterre; a közlemény írója tehát elég jól értesültnek tűnt föl. Egyes tisztázandó dolgok Zettel úr helyreigazítása után is maradtak fenn. Nevezetesen kit illet meg a serleg tulajdonjoga s általában véve volt-e joga a pallérnak arra, hogy eladja Zettel úrnak, mint az *Est* cikke mondja, egy koronáért? Mert «*Az Est*» cikke azt is állítja, hogy a «város úgy szokott eljárni, hogy ha a régi római temető területén belül történik építkezés, akkor az építővel szemben kiköti, hogy az esetleges leletek a városi múzeumot illetik. Ez a megállapodás jött létre a Deák-téri ház építésénél is» (t. i., a mely ház fundamentumának kiásásakor találták a műkincset). Zettel úr helyreigazító soraiban erről nem szól, pedig ez a dolog lényege. Zettel úr gyűjtői szenvedélye, melyre hivatkozik, érthető, még akkor is, ha talán mint tekintélyes soproni polgár és tiszteletbeli múzeumőr tudott is a fentebb említett megállapodásról. Van akárhány olyan esetről tudomásunk, midőn előkelő állásban levő s egyébként teljesen kifogástalan egyéneket annyira elragadott ez a szenvedélyük, hogy még a lopástól nem riadtak vissza, csakhogy birtokukba jusson a megkívánt műtárgy. Meg tudjuk tehát érteni Zettel urat, a mikor gyűjtői szenvedélyére hivatkozik. Egészen más a helyzet, ha egy potom pénzen s talán nem is egész jogosan megszerzett műkincset nyerészkedés céljából tart vissza, hogy aztán horribilis áron a külföldön adja el. Szívesen s örömmel vesszük tudomásul e részben Zettel úr helyreigazító sorait. Még jobban örvendenénk, ha Z. úr módot

nyújtana arra, hogy a műkincs hazánkban maradjon s nyilvános gyűjteménybe kerüljön, akár a Soproni, akár a M. N. Múzeumba. Utóvégre is a kérdésnek az a része, hogy ez esetben a műkincs megváltási árát a telektulajdonos és találó, vagy Zettel úr kapja-e: már nem ránk tartozik. Minekünk csak ahhoz lehet szavunk, hogy az állam elsőbbségi jogát ne lehessen kijátszani a földből előkerült műkincsnek megváltásánál s ne tekintsék ezeket Csáky szalmájának, mint eddig, melyekkel a szegény parasztmunkás kivételével, a ki találta, pal-
lérok, mérnökök s más efélék szabadon garázdálkodhattak. Szerk.

A MAGYAR MŰKINCSEK elkallódásának közönyös szemlélete, mely tétlenül nézi, hogyan fosztják ki rendszeresen az országot külföldi gyűjtemények javára legbecsesebb történeti emlékeiből s évek óta hevertet egy a szak-
férfiak bevonásával elkészített törvényjavaslatot, mely hivatva volna modern alapon rendezni a földből előkerült kincsleletek s egyéb műemlékek fölötti állami felügyeletet és jogi viszonyokat a régebbi elavult s nem is egységes rendelkezések helyett, megszólaltatta a képviselőház május 5-iki ülésén, a köz-
oktatásügyi miniszterium költségvetése alkalmával egyik jőnevű ironkat, Pekár Gyulát. Felhozta, hogy nem lehet eléggé kárhóztatni a magyar indolenciát, mely eltűri történeti kincseink elkallódását. Hová lett II. Rákóczi György erdélyi tündérországa? A bécsi és a külföldi műkereskedők egész trösztje dolgozott Erdélyben s valósággal kifosztották ezt a kincsházat. Szelindek községben, Nagyszeben mellett van egy Mátyás-korabeli szentségtartó. Vagy 20.000 korona értéket képvisel. Most alkuszik rá a román király. Külföldi ügynökök vetik rá magukat a régiségekre. Főlemlíti a dévai francziskánusok templomának esetét, ott most megy veszendőbe a régi velencei ezüst disztés. A komáromi templom régi faragású stallumai (l. Arch. Ért. 1914. 2. füz.) szintén idegenbe vándoroltak. (Úgy tudjuk, hogy még csak tervben van a dolog.) A győri templom művészeti becsű fali kárpitjait szerencsére a király vette meg. Ott van Kassa, a magyar Nürnberg. Lerombolták a régi történeti házakat, az Anjou-palotát. Mi maradt belőle? Egyedül az Anjou-liliom. Nem volt senki, a ki tiltakozott volna a barbárság ellen. Rákóczi régi kassai udvarházában a honvédség tanyázik. Ezek legalább pietással vannak a régi tradíciók iránt. A kormány kötelessége megmenteni ezeket a régiségeket. Olaszország törvényben mondta ki a műemlékek kivételének tilalmát. Nem elég azonban megszerezni ezeket a kincseket, hanem konzerválni is kell. Szaporítsák a múzeumi tisztviselők számát s készítsék elő őket jövődő hivatásukra. Támogatni kell a vidéki múzeumokat, de ne dilettánsok vezessék, hanem országosan szervezzék a vezetésket. A bécsi császári múzeumban is sok magyar műemlék van. Mozgalmat kell indítani visszaszerzésük érdekében s a király budapesti rezidenciájában helyezték el őket.

SZEMÉLYI HÍREK. A kassai Rákóczi-Múzeum igazgatójává Varju Elemér helyébe *Köszeghy Winkler Elemér*, a Múzeumok és Könyvtárak orsz. felügyelőségének volt tisztviselője neveztetett ki. *Dr. Hekler Antal*, m. n. múzeumi régiségtári őrt a Szépművészeti Múzeumba, innen pedig a régiségtárba

Wollanka Nándort helyezte át a vallás- és közoktatásügyi miniszter. *Dr. Kentzler Hugó* és *dr. Gasparetz Géza Elemér* régiségtári gondnokok segédőri címet kaptak. *Dr. Éber Lászlót*, a műemlékek orsz. bizottsága előadóját s a rég. társaság titkárát, a m. tud. Akadémia 41 szóval 4 ellen május 7-iki ülésén levelező tagnak választotta a második osztályba.

MIBE KERÜLT A KOMÁROMI MÚZEUM ÉPÜLETE? E folyóirat utolsó füzeté * rövid ismertetést közölt a komáromi múzeum rendezéséről, mely új otthonába való költözése alkalmával ment végbe. A kis közlemény csupán azokat a mindenesetre tanulságos számadatokat nélkülözte, a melyek világot vetnek egy kulturintézmény fejlődésének, kialakulásának küzdelmeire ezért pár szóval megemlékezünk arról is, mibe került az új múzeum építése. A komáromi múzeum a kulturházban nyert elhelyezést, melynek egész emeletes oldalszárnyát megtölti. Az első gondolat a múzeum elhelyezésére az volt, hogy a vármegyházán a levéltár épületére helyezendő emelettel oldassék meg. Erre a célra 1906-ban 25.000 K államsegélyt folyósított a kormány évi 5000 koronás részletekben. Ezt a tervet, mely a kérdést csak ideiglenesen oldotta volna meg, csakhamar félretették és ugyancsak a vármegyházán a levéltárral kapcsolatos szárnyépület emelésével óhajtották a múzeum és könyvtár elhelyezését biztosítani. 1908-ban erre a célra 100.000 K újabb államsegélyt folyósított a kormány évi 6000 koronás részletekben. A Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Felügyelőségének helyszíni tárgyalásai, melyek báró *Szalay Imre* h. országos felügyelő elnöklete alatt folytak le, terelték helyes mederbe a kérdést, a ki a volt benczés kisközség telkét szemelte ki a kulturház céljaira. A tárgyalásokat siker követte és utóbb az Országos Főfelügyelőség hathatós támogatására a 100.000 K államsegély 1911-ben 180.000 K-ra emeltetett fel. Az építkezés megkezdésekor a befolyt részletekből és az időközi kamatokból 62.263 K 76 f. állott rendelkezésre. Komárom vármegye az építéshez 40.000 K támogatással járult hozzá, a melyet 30 éven át folyósítandó évi 3000 K annuitással törleszt, Komárom szab. kir. város pedig a telket és 20.000 K hozzájárulást szavazott meg, de kikötötte a városi levéltárnak a kulturházban való elhelyezését. Az építkezés kivételére 177.815 K-ás ajánlat volt a legolcsóbb, mely a megejtett leszámolás szerint a pótmunkákkal együtt 188.000 K-ra emelkedett. A meglevő készpénzen felül erre fedezetet nyújtott az állami 24 évi 6000 K-ás hozzájárulás, mely 72.900 K, és a vármegye 30 évi 3000 K-ás hozzájárulása, a mely 40.000 K-ás készpénzkölcsönnek felelt meg, (ezeket a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank folyósította), s a mely összegek az építkezés költségeit teljesen fedették. Az új múzeum ápril 12-én, husvét ünnepén, nyílt meg, őskori részét *Bella Lajos*, a római, középkor- és újkori részt, a néprajzi és negyvennyolczas gyűjteményt *dr. Alapi Gyula* rendezte. *A. Gy.*

RÉGÉSZETI TARLÓZATOK EPERJESÉN. Az Arch. Értesítő f. évi I. füzetében közölt tarlózatokhoz újabban a következőkkel járunk:

* Arch. Ert. 1914. évf. II. f. 154—156. l.

a) *Kép.* Ráfestve egy főutcza 55. sz. ház pitvara baloldali pincze lejárának ajtajára. Az ajtó magassága 1'55 m., szélessége 0'77 m. Az ajtó szélességben öt egymással nem eléggé összeillesztett deszkából van összeróva. A félkörű ablaktól megvilágított kis helyiségben két lecsüngő félkoszorú (empire-szerű) díszszel ékesített pénzváltó asztalon aranypénz a pénzzacsókkal. A mellette álló férfi jobbkezevel fogja az aranyakat, balkezét valami tárgyra támasztja, egyenesen néz, a nélkül, hogy tekintetét valamire szegezné. Gömbölyű arcza sima és majdnem piros-pozsgás. A kis ritka bajusz nem teszi még kifejezővé az arcot. A fején hátravetett sapka valamelyes biedermeieres vonást kölcsönöz ezen német típusú alaknak, a melyet élénkebbé tesz némileg a sötét zöldes mellénye közepéből kilátszó piros színű, bő ujjú öltözet.* A balról mellette álló szintén szakáltalan alak kipödörített pörge bajusszal már gömbölydedebb arcú magyar ember képét mutatja, balkezeben pohárral, nagyfejű gombokkal sűrűn megrakott zöldes színű nyitott dolmányban, a dolmány alatt hasonlóképen dús zsinórzatú magyar ruhában. Sűrű haja gondosan meg van fésülve. Mindkét alak kezei szabálytalan kidolgozásuak. A két fej között ezen feliratok: Amor vincit omnia.** Mentiris quia pecunia Ezen kép valószínűleg két tipikus alakot képvisel városunk jómódú társadalmából: a pénzes német kereskedőt és a jókedvű magyar embert, ez utóbbinak viseletéből következtetve talán a tizenhetedik századból. Az alakok merevsége emlékeztet némileg Quentin Massysnak egyénítést nélkülöző arczképeire, a melyeken a festő nem annyira egyéni jellemzésre, mint inkább tipikus vonások visszaadására törekedett. A festmény színei — bár nem látszik rajta az átfestés nyoma — most is elég élénkek. A ház tulajdonosa elég gondot fordít rá, a míg az esetleg létesülő városi múzeumba nem kerül.

b) *Arczképek.* Fő-utca 103. sz. Böhm Simonné (egykor Hellner)-féle ház első emeleti udvari helyisége két nagy faliszekrénynek két-két ajtószárnyán még most igen jó állapotban nagyon élénken színezett arczképek ovális barokk keretben. Magasságuk 0'53 m., szélességük 0'34 m. Az egyikén Nagy Károly, Nagy Péter, alattuk Kolumbusz Kristóf, IV. Henrik. A másodikon Julius Cæsar, Marcus Aurelius, Gusztáv Adolf, Elector Saxonæ. Szinte karakterisztikus arczképeknek mondhatnók őket. A szekrények egész ép állapotban levő deszkáiról ítélve alig lehetnek 60—80 évnél régiebbek. (Talán Rombauer festő itteni működésének — 1824—1849 — idejéből.)

c) A ferenczrendiek templomában, mely Klobusiczky Ferencz és István bőkezűségéből épült, a tizennyolcadik században hozzáépített ferenczrendi kolostor földszinti négyszögletes folyosójának oldalfalait, a boltozatok ívezete alatt tizenkilencz félkör, ill. félellipsis záródású nagy függő kép lepi el. A képek a tizennyolcadik századból valók, a mint az egyeseken olvasható évszámok is tanúsítják. Kevésbé gondozott helyen lévén, már nagyon megfakultak, kopottak, porral lepvék, a firnisz megrepedezett rajtuk, mégis az ábrázolás tárgyai legnagyobb részükön egyes színek megmaradt élénkségénél fogva még felismer-

* A mellény Wammes-Leib vagy Schuppitz-formájú ruhához hasonlít. V. ö. Demkó: A felsőmagyarországi városok életéből. 1890. 256—257. l.

** Vergiliusnál: Omnia vincit amor, et nos cedamus amori.

hetők. Művészi becs nélkül, primitívebb naturalizmussal készültek majd a város, majd egyes mecénások bőkezűségéből, a kiknek a címérét is ott látjuk, talán néhány egykorú személy arcképével, sőt világi ruhaviseletével együtt. Latin és tót nyelvű feliratok jelzik a tartalmat, a mely hétnél is több jelenetben van egyes képeken (itt-ott ismétlődő egyes tájak applikálásával) megérzékítve a biblia és a keresztény morál történetéből (pl. a tékozló fiú, Jób története, a hét egyiptomi csapás, Izsák feláldozása, a kereszténység ábrázolása Jeruzsálem képében, Krisztus a kútnál beszél a samáriai asszonnyal s ugyanezen a képen az érzékszervek * jelképezése, Krisztus szenvedésének története több jelenetben). Pár kép tárgya a ferenczrendi szerzetesek életéből van véve. Az oktató jelle-
gűek eredetileg a templomi szentbeszédek illusztrálására szolgáltak, mely célból azokat a templom megfelelő helyére, a szószékhez közel, kiakasztották. Méreteik mintegy 3'50 (alap) és 2'12 (magasság) s 2'38 és 1'12 m. közt váltakoznak. Az oktató célra szolgálók több jelenet ábrázolásával kétségkívül nagyobb invenczióról tanuskodnak, a minek egyik bizonyosága az életből vett alakok is. Pl. a tékozló fiú történetében látjuk a fiút II. Rákóczi Ferencz korabeli magyar ruhában, a mint a szülői ház mellett szintén magyar ruhájú szüleitől búcsúzik; hazulról lovon távozik, majd egy korcsma előtt, asztalnál több magyar öltözetű férfi társaságában, egy szintén magyarba öltözött leánnyal mulatozik. A szülőház emeletes, kisebb oromfallal s körül vázaszerű oromdíszekkel és egy kiugró ablakos zárt erkélylyel bir s eszünkbe juttatja a felsőmagyarországi renaissance-ot. Szöghajú, főkötős magyar típusú nő pruszlikba, széles vertigál szoknyába öltözve, derékbe omló kendőszerű lepellel a samáriai asszony s Jób felesége. Ékeesebb aranyhímzéses magyar díszruhájú a koronás női alak (az Ég királynéja?), ki áldólag terjeszti ki kezét a körülötte tolongó szerzetesekre és világi hívekre. Ez köpönyeges Mária képe. (V. ö. Éber: Köpönyeges Mária-képek, Arch. Ért. 1912, X/5. 303—319.) Munificentia Amplissima Magistratus Eperiesiensis (az eperjesi nemes városi tanács bőkezűségéből) felirat van egyiken Eperjes címérével; az Izsák feláldozását ábrázoló képen 1767. évszámmal, továbbá a földön fekvő keresztre térdeplő Krisztus képen 1752-ből. Évszámok még: A korbelti kereszténység ábrázolása Jeruzsálem képében (Christianismus huius ævi in figura Jerusalem adumbratus). Munificentia A. R. Dni Ladislai Rossanides... Parochi 1766. Krisztus a keresztfán 175(?)6, vagy 178(?)6. Kisebb méretű: Krisztus a keresztfán (s ugyanezen a képen: Krisztus Pilátus előtt stb.). Rajta összetett címér (s ezen az egyik Klobusiczky(?)-féle) 1771. A békétűrő Jób képe 1768. évszámmal. A képeket valószínűleg valami szerzetes festők festették.

d) *Pillér.* 1912. év márczius havában a Konstantin-utca 1. sz. Klór-, egykor Nagel-féle ház főutcái traktusának földszinti helyiségében falbontás alkalmával a kőművesek a kirakat és a bejárat közti fal belső részében egy befalazott csinos pillérre bukkantak. ** Városunk építészeinek figyelmét gyak-

* A kép közepén ezen felirat olvasható: Samaritana cum sex suis viris in civitate Sichar, id est: Anima cum sex suis sensibus Hierosolimis pœnitens.

** Meglehet, hogy akkor került oda, a mikor a házat a tizenhatszázad század végén leégése után renoválták. Ugyanis az első emeleti főutcái szobába nyíló ajtó fölött négyszögű,

rabban szoktam felhívni egyes régiségekre s arra is, hogy engem, valahányszor valami munkálatok alkalmával ilyenekre bukkannak, azonnal értesítsenek. Így értesített engem azonnal egy építész a szóban forgó leletről. Minthogy a négyoldalú pillér — bár (helybeli) homokkőből készült — izléses és változatos idomaival ügyes kivitelű; szerettem volna annak jól védett fenntartásáról úgy gondoskodni, hogy városunkban múzeumi célra szolgáló helyiségben elhelyeztettem volna. A ház tulajdonosai (Klór-lányok) szívesen átengedték volna múzeumi célra. Csakhogy — sajnos — Eperjesnek még nem lévén erre szolgáló helyisége, a pillért a tulajdonosok holló-utcai kerti házukban tartják gondozás alatt. Ott vizsgáltam meg alaposabban. A levélkoszorús fej még a falból való kivételkor zúzódott szét. Ekként a mintegy háromnegyed deciméterrel megrövidült pillér hossza 2'10 m. Kettős hasábidomú lábbal bir. Az alsó láb hossza 0'37, a felsőé 0'33 m. A pillértörzs szélessége (a fej kezdeténél 0'32 m., alatta) 0'28 m., keskenyebb oldalának szélessége 0'25 m. Az alsó lábazat keskenyebb oldalának szélessége 0'28 m., a felső lábazaté 0'26 m. Amott a szélesebb lapé 0'36 m., emitt 0'30 m. A pillérnek csak három oldala van kidolgozva, a negyedik sima idom nélkül, nyilván azért, mivel ezen oldalával eredeti rendeltetésében a falhoz illeszkedett. Az alsó lábazaton a szélesebb oldalon három — a két keskeny oldalon két vályuzat van egy-egy félhengertaggal. A felső lábazaton a szélesebb oldalon dús hajú szakállas fejet látunk, alacsony domborműben profilban; alsó része letörve. Az egyik keskeny oldalon en face gömbölyű arcú gyermekfej, orra megcsonkítva. A másik keskeny oldalon épp olyan gyermekfej kis mellrészlettel; az egyiknek egyik füle is kissé látszik. A pillér törzsén a szélesebb oldalon két bemélyített mező — úgy egyenes vonalú hosszoldalakon, mint az ívelt keskeny oldalakon befelé legömbölyített lécczel keretelve. A kettő közt hasonlóan keretelt köralakú mélyített mezőben profilban hegyes szakállú férfifej; a sűrű haj és szakáll barázdátlan fésülve, a két vállperem, a felnyulóbb nyakgallér (a szem ügyetlenül) egészen ki van formálva. A fej portrétszerű benyomást kelt. Ugyanezen a lapon a pillértörzs két végén félkörben virágszirmok porzókkal, a felsőn és az alsón egy egész és egy-egy félszirom. A pillértörzs egyik keskeny oldalán az előbbihez hasonló két keret közt bemélyített körben szintén domborművileg egy központi körtefejből sugárszerűen kiágazó két csinos nyeles körte. Egy félig megcsonkítva, kettőnek nyele letörve. Ugyanezen az oldalon a pillértörzs alján és felső végében félkörben az előbbieknél kidomborodóbb szirmok (egy egész és két fél szirm) és porzók. A pillértörzs másik keskeny oldalán ugyanilyen beosztás közepén nem körte, hanem (szintén körben) négy csomóba kötött igen szép szőlőfürt, a levelek nyomaival. Fent és lent egyezik az előbbi oldallal. A törzs szélesebb lapján még jól látszik a fekete, a két keskeny oldalon a zöld és a piros (cinnóber) festés maradványa. Az alsó lábazatot egy legömbölyített domború és egy lapos lécz fejezi be, épp úgy a felsőbb keskenyebb lábazatot is. A fejtől a törzs szintén legömbölyített domború és lapos lézczzel végződik.

fent koszorú-övezte empire stílű kőtáblán ezen fölírat olvasható: Wix felix veteri de — prima surgo ruina; iam desperatis ignibus abripior attamen expensis Mathiæ Nagelianis surgo — bis impensis, auxiliante Deo, Anno 1788. die iulii.

e) *Czímer.* A főutca 94. sz. ház udvari traktusának befalazott ablakába illesztve körülbelül 1'3 m. magasságban. Egyszerű kőből való dombormű, jelenleg feketére festve. Magassága 0'69 m., szélessége 0'53 m. A felül félkörívben végződő keret két oldalán, alul egy-egy apró pólyákra osztott kis pajzsokkal ékesített mezővel bíró talpazaton két — többszörös vonalakkal keregetett — zömök és aránylag vastag pillér egy-egy stilizált lombos fával kitöltött mezővel. A két pillér között van egy kartusszerű pajzs, fent a kerethez szalaggal odaerősítve, rajta egy fatörzsszerű, alul feltünőbbben vastag oszlop, domború gyűrűzettel elválasztott kettős oszloplábbal. A levélcsomóra támaszkodó abacuson két átellenben helyezett Janus-szerű fej. Az oszloptól jobbra-balra egy-egy ülő oroslán nyaklánczczal odaerősítve az oszlophoz. A betetező párhuzamos léczek közé zárt félkörű keret mezejét sugárszerű vonalak osztják. A címerpajzs alatti derékszögű négyszögű mezőben ezen felirat: Te ipsum vince. A címér valami más helyről kerülhetett mostani helyére s még elég jó állapotban van.

f) *Felirat stukkóban.* A fő-utca 84. sz. (Werther-féle) ház első emeleti udvari szűkebb helyiségének baloldali falán stukkóban vaskosabb számokkal ezen évszám olvasható: 1617, az átellenes falon ugyanazon magasságban: Francis Darholc. Olyan rövidített név lehet ez, mint pl. Gelbholcz a Skodgelbholczból. Talán ez a Darholcz Ferencz az, a kinek leányát, Darholcz Katalint, Dessewffy István vette feleségül. (L. Divald: A héthársi templom. 1913. 21. l.)

g) *Mezei határkő.* A tábor szabad mezején ezelőtt négy évvel épült (jelenleg Bethlen Gábor-utca 10. sz.) ház kertjében találtam egy 0'9 m. magasságú, 0'25 m. széles és 0'2 m. vastag hasábalakú határkővet homokkőből, a mely huzamosabb ideig szolgálhatott határjelzésre, a míg a városnak ezen része beépítve még nem volt. Rajta a kivésett s egészen ép 1818. évszám alatt konturvonalakban szintén kivésve látható mintegy 0'1 m. hosszátmérőlő formás kis harang lecsüngő ütőjével. A határkő most a szomszéd (12. sz.) ház kerti bejáratában látható.

h) *Befalazott oszlopok.* A Hauptmann-féle ház (Kossuth Lajos-utca 33. sz.) lépcsőfeljáróján és emeleti szobafalaiban két hosszszorban. Toszkan szabásúak.

Dr. Fanicsek József.

MÁTÉTELKEI BRONZLELET. Mátételkén Bács-Bodrog vármegyében a munkások utépítés alkalmával nagyszámú csontvázsirra bukkantak. Sajnos, hogy szakszerű vezetés és érdeklődés hiányában a sírok fekvéséről, illetve irányáról, mélységéről, a csontvázak és a sírmellékletek elhelyezéséről mit sem tudunk.

A homokdombokkal övezett községben az utolsó tíz évben igen szép és rendkívül érdekes leletek kerültek napfényre, melyek a Kr. u. 2—4. század sajátos jellegét viselik magukon. (Arch. Ért. 1905. évf. 257. old. és 1908. évf. 273. old.) Régibb lelet ezen a vidéken eddig nem került elő.

Érdekes a jelen lelet, mely ugyan csupán egy túból, egy gyűrűből és nyolcz csüngőből áll, mert hasonló ornamentikájú tárgyat tudunkkal még Bács-Bodrogmegye területén nem leltek.

A tű 18½ cm. hosszú hullámos, a gombja felé vastagodó huzal. A gomb-

jától 4 cm. távolságra, ott, a hol a huzal 5 mm. vastagságú, egy 1 mm. átmérőjű lyuk halad keresztül. A lyuktól a gombja felé a tű kecsesen karcsúsodik, majd egy 13 mm. átmérőjű, alul kúp, felül pedig félgömb-alakú gömbben végződik. A lyuk jobb és bal oldalán sűrűn egymás mellett lyukacsos disztítés van, melytől úgy a tű hegye, mint a gombja felé pontos, illetve egyenletes távolságban egymással párhuzamosan haladó hegye felé kilencz, a gombja felé tizenegy vonal, a vonaltól úgy felfelé, mint lefelé pontdisztítés van. A tű gombja felé a pontoktól 1 cm. távolságra sima a tű és folyton keskenyedik 3 mm. keskenységig, majd a pontoktól a gomb felé 11 párhuzamosan haladó vonaldísz, mely felett szintén pontozásos disztítés van. Ezen tű gombja és disztítése megegyezik a szeged-röszkei sírleletnek az Arch. Ért. 1892. évf. 163. oldalán feltüntetett 17. számú tüvel,* azzal az eltéréssel, hogy a szeged-röszkei tűn csupán vonaldisztítés van s a pontdisztítést nélkülözi. A mátételkei tű hullámoztása hasonlít az ugyanezen táblán 16 a. szám alatt feltüntetett tűhöz, de a szeged-röszkei sírlelet tüjének hullámozottsága erősebb.

A gyűrű 1½ mm. vastagságú huzalból készült, az ujjat kétszer körülvevő 22 mm. átmérőjű karika, melynek egyik vége hatszor egy pont körül forgó, szorosan egymás mellé simuló huzalspirál, mely 1½ cm. átmérőjű és a gyűrű ujjnyílására merőlegesen áll. Ezen gyűrű hasonlít a dobszai leletben előforduló és Hampel Józsefnek: A bronzkor emlékei Magyarhonban, I. rész: képes atlasz XLIX. tábláján 1. sz. alatt feltüntetett gyűrűhöz, különbség az, hogy a míg a dobszai gyűrű kettős tekercsű, az ujjat négyszer veszi körül és a korong-idomú tekercse nagyobb, addig a mátételkei gyűrű az ujjat csak kétszer veszi körül, csak egy-tekercsű és tekercse kisebb.

A leletben előforduló nyolcz darab szíjra felfüggeszthető csüngő négy tipust képvisel.

Az egyik igen durva, lapos, szívalakú, minden ízlést nélkülöző két tojásdad egyenetlen nyílást tartalmazó példány, mely egyik oldalán sima és csak a visszahajtott vékony lemezt tartalmazza, a mely fülnek szolgált, másik oldala pedig a csüngő szélétől a közepe felé vastagodó és ettől ismét a másik széle felé keskenyedek, illetve vékonyodik. Ebből a fajtából egy darab volt a leletben. Hasonlít a szeged-röszkei sírlelet I. tábla 26. sz. rajzához. A másik hét darab csüngő igen szép alakú, a szeged-röszkei leletben 23. és 24. sz. rajzon feltüntetetteknel szebb példány. Vonalai határozottabbak, hajlásai kecsesebbek. Öt darabon öntési vart nem találunk, azok szépen ki vannak dolgozva, míg két darabon az öntési hiba nincs teljesen kisimítva, sőt egyen az öntésnél a folyékony bronz az öntőmintában egy helyen megakadva folytonossági hiányt létesített.

A most ismertetett lelet tárgyai, a mint az előadottakból láthatjuk, olyanira hasonlítanak a szeged-röszkei leletben előfordult sírmellékletekhez, hogy azt állíthatjuk, hogy egy műhelyből, sőt esetleg egy öntőmintából valók. Az ország legkülönbözőbb részeiben fordultak elő hasonló idomú tárgyak, így az esztergommegyei ebéd-hegyoldali (Arch. Ért. 1892. évf. 345. old. Bronzkor emlékei III. rész, CXCI. tábla), beregmegyei tőkési kincsből (Arch. Értesítő 1893. évf. 259—262. old. Bronzkor emlékei III. r. CXCIX. tábla), a békésmegyei mezőberényi leletben.

Zombor, 1914. évi márczius 11-én.

Dr. Frey Imre.

* Hampel József: Bronzkor emlékei Magyarhonban, III. rész, CLXXXV. tábla.

RESUMMÉS.

Dr. ANDRÉE JÓSA : MONUMENTS DE L'ÉPOQUE DE LA CONQUÊTE DU PAYS AU COMITAT DE SZABOLCS. M. Jósa joint à la description des trouvailles de Kenézlő le résumé des fouilles qu'il a faites pendant trentecin ans, dès ceux qu'il faisait en 1868—69 aux sables de Huguaj en compagnie du baron Joseph Vécsey ancien chef du comitat Szabolcs et feu Floris Rómer. Le point principal de son étude est le fait que la majorité absolue du nombre des trouvailles des temps de la conquête du pays se trouve sur la ligne commençant au défilé de Vereczke, passant par les comitats Bereg, Zemplén et se terminant à la Nyírség. Donc si nous admettons aux trouvailles la capacité de prouver quelque chose, le récit du Notaire du Roi Béla (cité comme l'Anonyme) selon lequel les Hongrois entrèrent jadis dans ce pays par le défilé de Vereczke et qu'ils ont continué leur chemin par le Bodrogköz vers la Nyírség est prouvé. Le même Anonyme nous apprend que dans la Nyírség le chef de tribu Szabolcs faisait ériger une forteresse de terre qu'on nomma d'après lui Szabolcs (Zobolsu dans l'ancienne manière d'écrire). M. Jósa en compagnie de Jules Bartalus chanoine d'Eger faisait des fouilles dans cette forteresse qui a une forme de triangle oblong d'une surface d'environ 15 hectares. Les retranchements ont à maints endroits 13 m. de hauteur, la cime est construite en terre noire d'une épaisseur de 1 à 2 mètres. Sous cette couche on trouve de l'argile jaune mêlé de sable. Dans cette terre il y a des arbres qui furent coupés et ensevelis jadis avec leur branchage. Ces arbres sont tantôt seuls, dispersés debout, tantôt couchés, tantôt réunis dans une forme de couronne. Aussi y avait il de pierres (rhiolythe) de différente grandeur. Cette sorte de pierre se trouve le plus près à Bodrogkeresztúr. L'auteur croit que ce retranchement formidable fut construit par une peuplade anéantie, qui était peut être une peuplade de l'époque du bronze, et que le chef Szabolcs trouva ce retranchement terminé et qu'il ne faisait que de l'améliorer, restaurer. Parmi les trouvailles de l'époque de la conquête il n'y a que celle de Kenézlő qui est datée par des monuments numismatiques, à savoir par des dirhems des Samarides du Touran (première moitié du Xe siècle) et des deniers de Berenger I, Hugues de Provence et Lothair III (905—945). La trouvaille de Kárársz, date de la seconde moitié du XIe siècle. Cette trouvaille est la seule sur le territoire de Szabolcs où l'on trouva d'anneaux de tempe. Elle est datée par les monnaies des rois St. Étienne, Pierre et St. Ladislav. Des monnaies samarides furent rencontrés dans la trouvaille de Bodrog-Vécs. Dans le trésor de

Tokaj — qui fut trouvé d'après l'auteur dans un endroit voisin, à Zalkod — il y a de pièces d'or des empereurs byzantins Romanus, Christophorus, Nicephorus II et Basilius II. (920—944, 963—964). Il est à remarquer que dans les trouvailles du comitat Szabolcs et des endroits voisins les sabres sont fréquents. Du nombre des sabres provenant de l'époque de la conquête du pays nous connaissons aujourd'hui 18 qui furent trouvées dans les environs du défilé de Vereczke. Au comitat Szabolcs on en trouva 10, dont 8 sont au musée du comitat (Szabolcsvármegyei Múzeum). M. Jósá observa, que tous les cimetières qu'il étudia au comitat Szabolcs ont dans leurs tombeaux des analogies qui prouvent leur synchronie. Les tribus, les gentes ne comptèrent pas grand nombre de personnes. D'après le nombre des tombes, un tribu comptait environ 500 adultes. Les squelettes sont le plupart pourries. Parmi les crânes il y en a des brachy-, meso-, et dolichocephales, orthognates et prognates. Nous trouvons donc de différentes peuplades qui formaient un ensemble. Les squelettes ont la plupart 160—170 cm. de longueur, mais on y rencontre aussi de telles qui mesurent 150 ou 200 cm. Des dents creux ne furent pas trouvées. La richesse des tribus voisines est bien différente. La tribu de Kiszomborhegy, formée de pêcheurs, est pauvre. Celles qui habitaient les environs de Tuzsér ont été riches, mais piétons. Dans les tombes équestres de Kenézlő il n'y avait que la tête et les pattes du cheval, donc les parties où il n'y a pas de viande. C'est la preuve que les chevaux furent sacrifié lors de la mort du maître, mais aussi qu'en même temps le cheval fut mangé. Le contraire est constatable à Brezdéd. Dans cet endroit dans 11 des 18 tombes les chevaux ont été ensevelis vivants (les pieds étant enlacés). Il semble aussi que les tombes des riches ont été plus profondes. A Kenézlő il y a des tombes qui ont à leur fond une gîte d'argile jaune, où l'on mettait le défunt après le dessèchement de ce fond d'argile. Aussi trouve-t-on des traces que les coupables ont été rudement punis, néanmoins on les enterrait convenablement. L'auteur constata, il y a 35 ans, que les cadavres sont enterrés étendus de sorte que la tête est vers l'ouest, les pieds vers l'est.

Dans le cimetière de Nagyhalász sur le Kiszomborhegy les tombes se rangent dans le sens de NS de 3 mètres de distance entre elles.

Les squelettes étendus gisaient en rayes deux mètres l'un de l'autre. La tête des squelettes vers l'ouest, les pieds vers l'est. Les bras sont parallèles avec le corps, ou l'un ou tous les deux, sont courbés. Nul trace de cercueil quelconque.

Entre les deux rayes de sépultures occidentales et les deux rayes orientales il y a un espace de cinq mètres.

Le cimetière de Micske-pusztá a trois rayes de sépultures. La direction en est N—S. Les rayes sont éloignées trois mètres l'une de l'autre. Il y a aussi beaucoup de lacunes dans la continuité des sépultures. Ce fait s'explique facilement par le temps qui les détruisit vite dans les mille années. Les sépultures ont une distance de deux mètres entre elles aux endroits de continuité. Les squelettes gisaient étendus, dans la direction Ouest—est, dans différentes profondeurs.

Dans le cimetière de Kenézlő il y a entre les deux parties six mètres de distance. Dans la partie orientale il y a cinq rayes de sépultures dans une distance de trois mètres l'une de l'autre, tandis que deux mètres séparent les sépultures entre elles. Ces dimensions sont à peu près celles que nous avons rencontré dans les cimetières de Halász, Kis-Zombor et Micske-pusztá. Les rayes ayant 14 m. de longueur, devaient avoir 8 sépultures chacune. (Voir le plan.) Dans la partie occidentale il n'y a qu'une rai de sépultures. Elle est longue de 26 mètres et compte quatorze sépultures. La manière d'enterrement est la même que dans l'autre partie du cimetière. Les sépultures ayant été plus profondes les squelettes sont mieux conservés.

Dans les tombes équestres, le placement de la tête du cheval, était différente, comme les dessins le prouvent.

Le sabre n'était pas mis toujours du côté gauche, comme dans les sépultures N° 14 et 18; dans la sépulture N° 25 nous le trouvons du côté droit, le manche presque à la hauteur de l'épaule.

On n'a rencontré nul objet qui aurait pu faire partie d'un arc, ni une trace de bouclier, de cotte de mailles, de casque, de chaussure, d'éperons ou de fer à cheval.

Les points de flèches ont été mis toutefois en parallèle avec le corps.

Dans quelques sépultures de Bezdéd et de Micske-pusztá, on trouva dans la hauteur des yeux, quelques très minces plaques en argent, qui avaient pu être les ornements d'une cappe de feutre.

Dans les sépultures N° 11, 16 et 18 il y avait ensemble 23 lammes oblongues d'os, qui furent trouvés dans deux sépultures aux environs de la poitrine, dans la troisième sur l'os fistuleux gauche. Ces os ne pouvaient servir que d'empêcher le pliage du plastron de feutre. Cet avis est documenté par les lammes d'os trouvés dans la sépulture N° 18 de Kenézlő, où il y a une croute assez épaisse, qui n'est ni rouille, ni bois pourri et ne pouvait être que du feutre. Puisque les lammes d'os se trouvèrent du long du squelette, mais pas précisément en parallèle, il en est à déduire que le mort ne fut pas habillé du plastron, mais que celui-ci fut posé tout simplement sur le cadavre. Du même, les ornements des courrois qui furent trouvés à l'endroit de la ceinture, mais dans un certain désordre, — nous prouvent que la ceinture elle aussi fut jetée sur le cadavre mis dans la sépulture.

SUPKA, Dr. GÉZA: MOTIVENWANDERUNG IM FRÜHEREN MITTELALTER. (Vgl. oben S. 1—19, 70—71, 89—110 u. 165—166.)

14. Als Träger jener persischen Zellenglasverzierung, deren vornehmstes Stück der, mit dem Namen Ardeschir d. II. gezeichnete, Reliquienbehälter aus Wolfsheim ist, werden die Westgoten, oder vielmehr die Hunnen angenommen.

15. Überhaupt ist die Bezeichnung «gotische Kunst» vielfach nur mit Vorbehalt aufzunehmen; es dürfte sich in den meisten Fällen um Hunnenhabe handeln, d. h. um Objekte, die unter der Flagge der Hunneninvasion nach Europa kamen, sonst aber durch Handarbeiter der verschiedensten Na-

tionalitäten gearbeitet wurden. Es wird hiebei eine Art von «Leithourgie» angenommen, wie solche auch beim Entstehen der islamischen Kunst zu Pathe stand und das Unausgeglichene der neuen Kunstweise verursachte. Als charakteristisch für die sogenannte «Hunnenkunst» betrachtet Verfasser den Typus des Armbandes von Puszta-Bakod, der sich in mehreren Repliken (Schierstein im Wormser Museum, Köln in der Sammlung Forst, Moskau im dortigen Historischen Museum, zwei kleinere Armbänder aus der Sammlung Kárász im Ung. National-Museum, dann eine Schnalle aus Kertsch im Moskauer Historischen Museum, endlich die Kettenköpfe des Schatzes von Apahida im Siebenbürger National-Museum) vorfindet, und dessen Abform sich auf den Parfumbehältnissen von Nowotscherkassk und Glinischtsche, wie auch auf den löwenköpfigen Schulterfibeln des zweiten Schatzes von Szilágy-Somlyó nachweisen lässt. Das Motiv ist eranischen Ursprunges, in Sibirien kam es vielleicht unter ostasiatischen Einfluss, erhielt hier aber jedenfalls die «Gliederbetonung»; von den unter die Hunnenherrschaft gelangten Goten der Pontusgegend übernahm es die Zellentechnik (vgl. ähnliche aus der Krim bei Salin, 204. u. 293. S., 487. Abb.), wie auch den, in Anlehnung an die Antike verfertigten, Schraubengang; durch den Hunnentross mag dann der Typus sowohl nach Ungarn, wie auch in die Rheingegend gebracht worden sein.

16. Herr Professor Mark Rosenberg erwarb im Trastevere zwei Zierstücke aus Plattgold, die sich in der Zeichnung vollständig mit dem zellenverzierten Sperber des Ung. National-Museums decken. Das Motiv findet sich in seiner reinsten Form auf einem Gotländer Stück im Stockholmer Museum, woher es dann gegen Westen zu — Rheingegend, Württemberg, Schweiz — in stets vorschreitender Motivenverderbtheit, sich in mehreren Abwandlungen vorfindet. Im Rückverfolge des Motives zieht Verfasser den Sperberkopf des Vimosefundes, dann jenen aus dem Kurgan von Ak-metschet, und endlich die Sperber des Oxusschatzes bei. Die letzteren sind aber nur Abwandlungen des ägyptischen Sperbermotives. Durch diese Folge von Beweisen soll für die Forschung von frühmittelalterlicher Kunst eine bisher nicht in Betracht gezogene Quelle eröffnet werden, die für Manches, bisher Unerklärliche in dieser enigmatischen Kunstart, eine Lösung liefern dürfte. (Teil 16 erscheint auch gleichzeitig in deutscher Sprache in dem Werke über die Rosenberg'sche Schmucksammlung.) G. S.

Dr. SIGISMOND VARGA prof. theol. ref. à Debreczen commence son étude intitulé: «*Etude archéologique sur les Soumirs*». La première partie de cette étude traite du rôle des Soumirs dans la culture du bronze et en général dans la culture du métal. L'histoire de la civilisation nous apprend que dans la métallurgie les initiateurs ne pouvaient être que les Soumirs et les Egyptiens. Tandis que toutes les peuplades vivaient l'époque de pierre, les Soumirs et les Egyptiens se servaient du métal et s'y connaissaient de sorte qu'ils devenirent les maîtres et propagateurs de cette culture. Etudiant de près cette question nous devons constater que les inventeurs de l'application du métal ont été, et ne l'ont pu être, que les Soumirs. Il n'y a pas de dire que la cul-

ture égyptienne ne connaissait depuis aussi long temps le métal que la culture des Soumirs, mais l'application préhistorique du métal est prouvée chez les Soumirs, tandis qu'en Egypte c'est une culture importée et date de l'immigration des domestiques de Horus.

L'ère historique des Soumirs commence en 4000 avant J. Chr. Cette ère fut précédée d'une longue ère préhistorique qui s'attache au nom du dieu Anu. Le commencement de l'ère historique s'attache au dieu Eszlil.* La vie préhistorique du culte des Soumirs établie d'après les trouvailles récentes est au moins de la même durée que celle des égyptiens. Au commencement de l'ère historique des Soumirs l'application du métal y est général, tandis que dans cette époque, en Egypte il n'y a qu'une tribu, les domestiques de Horus, qui s'y connaissent. Cette tribu est une tribu immigrée. Il est certain que la philologie comparée peut prouver que dans la connaissance du métal les Soumirs devancèrent, toutes les peuples y compris les domestiques de Horus. Le contact de la langue soumire avec les langues ourals-altaïennes est incontestablement prouvée et acceptée. Ce contact est aussi à constater dans la dénomination des métaux. L'époque de l'influence soit par la parenté des langues, soit par l'affinité des peuples, doit être réculé aux temps préhistorique ou les Soumirs vécurent, comme membre de la famille ourals-altaïque, où comme leurs voisins en Asie Centrale. D'une influence postérieure il ne peut être question puisque l'existence des Soumirs, comme peuple indépendant, cessait vers la fin du 3e millésime av. J. Chr.

Jusqu'à nos jours, pas un monument de la vie préhistorique des Soumirs ne fut trouvé. Nous ne possédons des monuments que dès l'ère historique, notamment quelques statuettes en métal sont le plus dignes de notre attention. Deux statuettes provenant des fouilles de Teloh, appartiennent à la période précédant celle d'Urnina, donc elles sont les plus anciens produits de l'art des Soumirs. Il y en a aussi des statues de dieux, de démons, ces derniers ont des cornes, de grands oreilles, l'aspect d'animaux. Il y en a aussi des statuettes d'animaux, surtout des taureaux. Une tête de chèvre (fig. 12) appartient aux plus anciens monuments de la métallurgie des Soumirs. Armes, ustensiles sont bien rares. Aussi une lance énorme est bien intéressante (fig. 13) avec un lion sur la lame. D'après l'inscription elle appartenait au roi Kis, donc aussi une des plus anciennes pièces. Le plus beau des monuments est évidemment le vase en argent (fig. 14) qui fut offert d'après son inscription au dieu de Layas à Ningirsu.

Dr. EDITH HOFFMANN: HARPOKRATES-STATUETTEN IM UNG. NATIONAL-MUSEUM IN BUDAPEST. Verfasserin behandelt sechs Terrakotta- und drei Bronzestatuetten des Gottes Harpokrates, dessen Kult sich — aus Ägypten ausströmend (Horus) — in den ersten Jahrhunderten vor und nach Christi Geburt, bei den Griechen und Römern einer grossen Popularität

* Il nous semble qu'en 3750 avant J. Chr. d'après Nabonahid commence la divinité d'Eszlil, dans le temps de la fondation de l'église d'Eszlil à Nippur. Nabonahid confonda ce bâtiment avec l'édification de l'église à Naramszon. (Red.)

erfreute, mit vielen ihrer Götter identifiziert und mit deren Attributen geschmückt wurde.

Drei der Terrakotta-Statuetten gehören der ethnographischen Abteilung an. Sie scheinen minderwertige Produkte Kleinasiens aus dem II—I. Jahrh. vor oder dem ersten Jahrzehnte n. Chr. zu sein.

Interessant ist an der ersten Statuette — ausser Harpokrates' allbekannten Attributen (Finger im Mund, Füllhorn, Pschent) — die Dionysosherme, auf die er sich stützt. Da der Gott mit Dionysos oft identifiziert wird, ist es nur ein Pleonasmus, wenn er sich hier auf Dionysos stützt. Es ist eine doppelte Harpokrates-Statue. — Die zweite gewinnt Interesse durch das lange Gewand, welches der Gott trägt. Er ist in der Regel unbekleidet. — An der dritten Statuette trägt Harpokrates einen Kranz, der ursprünglich alexandrinischer Herkunft, später aber in der ganzen griechischen Welt sehr verbreitet war und an Freudenmahlen getragen wurde. Harpokrates übernimmt ihn von dem bei diesen Gelagen anwesenden Eros.

Die drei übrigen Terrakotten, — viel feinere Arbeiten, als jene, — befinden sich in der archæologischen Abteilung des Ung. National-Museums. Sie scheinen in Ägypten im III—I. Jahrhundert v. Chr. entstanden zu sein. Neu und interessant ist die Gans, die auf dem ersten Stück zu sehen ist. Sie gehörte ursprünglich der Herkyna-Demeter, übergeht von ihr zu Bacchos und infolge Identifikation zu Isis hinüber. Harpokrates bekommt sie gleichzeitig von Isis und Bacchos. Die Fackel, die der Gott an dieser Statuette trägt, bekommt er gleichfalls auf dem Wege der Identifikation mit Demeter, Bacchos, Eros. — Die zweite Statuette der archæologischen Abteilung diente ursprünglich als Vase, die obere Hälfte der Fackel ist offen. — Die letzte Statuette ist ganz im archaischen Stile der Horus-Statuetten gehalten.

Die drei Bronze-Statuetten der archæologischen Abteilung gehören dem alexandrinischen, griechisch-römischen Kunstkreise an. Sie sind von allgemein bekanntem Typus. Bemerkenswert ist nur die dritte: Harpokrates steht hier nicht, wie gewöhnlich, sondern er kauert auf der Erde.

HALAVÁTS (GYULA) describit ecclesiam Nagy-Disznodiensem (Heltensem) in Com. Cibiniensi existentem, quæ cum aliis ecclesiis inter fluvios Cibun et Hortobágy in stylo romano circa 1200—1250 a nepotibus Saxonum regnante Geysa II. immigratorum est ædificata. Posterius ecclesia a Turcis 1493. contracta, in stylo gothico est renovata. Etiam annis 1778—79 et 1792—93. sunt factæ renovationes. Tempore isto protulit Petrus Gündisch curator ecclesiæ thesauros templi veteres valde pretiosos celebresque in litteratura archæologica, quæ absconditi sunt post reformationem solumque curator ecclesiæ latibulum novit. In murum sacrarii est positum monumentum Joannis Hutter, pastoris Heltensis anno 1638. defuncti.

LITTERATURA. Tomum III. Monumentorum Hungariæ Archæologorum (Magyarország Műemlékei) a *b. Gy. Forster* redactum — *d* recensuit. Separatim describit — *e* — *r* articulum hujus operis a *St. Møller* descriptum

de ætatibus ædificationis castri Vajda-Hunyadensis (A vajdahunyadi vár építési korai.)

VARIA. *B. Forster* (Gyula), præsicens delegatorum Monumentorum Hungariæ Archæologicorum abunde describit legem novissimam gallicam de defensione Monumentorum Archæologicorum. Articuli cæteri: patefactio. G. Zetteli de calice Soproniensi, allocutio Gy. Pekár de monumentis archæol. Hung. in parlamento facta, personalia, expensa Musei Comaromiensis, de diversis civitatis Eperjes antiquitatibus a dr. J. Janicsek et de antiquitatibus Mátételkiensibus (Com. Bács) a dr. E. Frey.

JEGYZŐKÖNYV

az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1914. évi márczius 31-ikén tartott üléséről.

Jelen voltak báró Forster Gyula elnöklete alatt: dr. Kuzsinszky Bálint másodelnök, dr. Éber László titkár, Csányi Károly, dr. Finály Gábor, Halaváts Gyula, dr. Hekler Antal, dr. Láng Margit, dr. Láng Nándor, dr. Mahler Ede és Vásárhelyi Géza választmányi tagok, azonkívül számos társulati tag és más hallgató.

A felolvasóülés megnyitása után először dr. Láng Nándor tartotta meg előadását «Egy újonnan felfedezett antik reliefről.» Az előadó a Herakles és Omphale mythost és annak képes ábrázolásait (pompeji falképek, szoborcsoport, arezzói edények, kis bronzok, gemmák, stb.) vetített képek bemutatásával is ismertette egy Óbudán lelt és újabban a gróf Zichy-múzeumból az aquincumi múzeumba került elefántcsont domborművet magyarázott, mely három alakkal ábrázolja a mythost. Heraklesen és Omphalén kívül talán Dejanira a harmadik alak. Ovidius egyik hero dáját idézve, az előadó kiemeli, hogy mint egyéb reliefekre, az aquincumira is, mely Augustus korának jellegét mutatja, nyilván a korabeli római költészet gyakorolt befolyást.

Ezután Lux Kálmán tartott előadást «A selmeczbányai Óvár» czímen, fényképek és rajzok bemutatása mellett ismertetvén a nevezetes műemléket. Az ú. n. Óvár a XV. században épült, 1515-ben befejezett templom, melyet a nasyrészt protestáns hitre áttért városatyák a növekvő török veszedelem folytán 1559-ben a védelem czéljára alakítottak át. Az előadó részletesen magyarázta az épület különböző részeit és azokat az alakulásokat, a melyeken az keresztülment.

A felolvasóülést követő választmányi ülésben másodelnök előadja, hogy a februári közgyűlésen megejtett titkárválasztás az alapszabályoknak nem felelt meg, mert a titkár nem a közgyűlés, hanem a választmány által választandó. Javasolja azért, hogy a választmány erősítse meg a közgyűlés választását. A választmány egyhangúlag hozzájárul dr. Éber László titkárrá választásához.

A titkár köszönetet mondva megválasztásáért, kijelenti, hogy igyekezni fog a társulat ügyeit, az elnökség vezetése alatt, legjobb tudása szerint előmozdítani. Javaslatára a választmány elhatározza, hogy dr. Márton Lajoshoz, a társulat volt titkárához, köszönőlevél intéztessék.

A választmány által ezután dr. Bartucz Lajos ajánlatára társulati r. tagoknak megválasztatnak: dr. Horváth Károly tanár, dr. Thirring Gusztáv, a főv. statisztikai hivatal igazgatója, dr. Lőrincz Jenő tanár, dr. Ecsedi István tanár, dr. Grusz Frigyes orvos, Grabovszky Kamill tanár, dr. Fényes Dezső, Halász Gyula, Iajtha László, dr. Szabó József, Loysch Ödön tanár, dr. Mészáros Gyula múzeumi őr, Kövecsesi Dancs Árpád tanár, Schmidt Tibold, dr. Györfly István, dr. Szűts Andor, Fabiny Lili, Novágh Gyula tanár, dr. Tóth Zsigmond tisztiorvos, Kubáts Marianna, Gstettner Kata, dr. Hermann Antal, dr. Teszák Károly Ágost, dr. Prinz Gyula egyetemi m. tanár, dr. Kulcsár Kálmán műegyetemi tanársegéd, Szántay Béla földbirtokos, Szántay Lajos műépítész, dr. Tasnádi Nagy László egyetemi magántanár, dr. Abonyi Sándor magántanár; dr. Riedl Gusztáv ajánlatára: dr. Tóth István tanár, dr. Koczab Frigyes tanár, dr. Gaál István egyetemi magántanár, Marks Lipót tanár; a titkár ajánlatára: a Magyar Telepítő és Parcellázó Bank igazgatósága, dr. Gomperz Fülöp, Surányi Károly tanár, dr. Alapi Gyula, a komáromi múzeum igazgatója, dr. Csermelyi Sándor múzeumi őr, dr. Barát Béla műépítész, dr. Hüttl Dezső műegyetemi tanár, Szabó György, a horvát-szlavon műemlékbizottság titkára.

Dr. Láng Nándor szükségesnek tartja, hogy a társulati tagok névsora kinyomassék, már azért is, hogy meg lehessen állapítani azon érdeklődőket, kik a társulathoz még nem tagjai, de annak megnyerhetők lennének. — A választmány elhatározza, hogy a tagok névsorának kinyomtatásáról alkalmas formában gondoskodni fog.

Halaváts Gyula indítványára ezután a választmány felhatalmazza a titkárt, hogy a társulat alapszabályait, melyek minden új tagnak megküldendők, nyomassa ki.

A dr. Bartucz Lajos társulati tag által a társulat antropológia iránt érdeklődő tagjainak érdekében, illetőleg az embertannak a társulat kebelében intenzívebb művelése és lehetőleg külön folyóirat kiadása iránt tett indítványok megvitatására a választmány a másodelnökből, a titkárból, dr. Láng Nándor és dr. Mahler Ede választmányi tagokból és dr. Bartucz Lajos társ. tagból álló albizottságot küld ki.

Egyéb tárgy nem lévén, *elnök* az ülést bezárta.

Forster Gyula
elnök.

Dr. Éber László
titkár.

Dr. Kuzsinszky Bálint
másodelnök.

★

JEGYZÖKÖNYV

az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1914. évi április 28-ikán tartott üléséről.

A) választmányi ülés.

Jelen voltak dr. Kuzsinszky Bálint másodelnök elnökle alatt: dr. Éber László titkár, Bella Lajos, dr. Finály Gábor, dr. Gérecze Péter és dr. Láng Nándor választmányi tagok és Lipcsey József pénztáros.

Távolmaradása kimentését kérte báró Forster Gyula elnök.

A titkár a márczius 31-én tartott ülésből kiküldött albizottság által folytatott tárgyalások alapján a következőket terjeszti elő:

Kiváncos, hogy a társulat az Archæologiai Értesítőn kívül, melyet a Tud. Akadémiától oly intézetek is megszerezhetnek, melyek a társulatnak nem tagjai, oly tagilletményt is kiadjon, mely a társulat tagjai számára legyen fenntartva. E kiadvány legczélszerűbb formája az évkönyv, mely 1. a társulat közgyűlésén elmondandó, terjedelmesebb, elvi kérdéseket tárgyaló elnöki megnyitót, 2. a lefolyt év hazai archæologiai mozgalmait és irodalmát lehetőleg teljesen felölelő titkári jelentést, 3. a hivatalos részt, vagyis a társulat tevékenységére, pénzügyi állapotára vonatkozó adatokat és a tagok névsorát foglalná magában. Az évkönyv már az 1915. évben kiadandó és annak költsége a jövő évi költségvetésben előirányzandó, kiváncos azonban, hogy a társulat már a folyó évben is nyújtson külön tagilletményt, mire a költségvetés is bizonyos fedezetet nyújt. E célra valamely oly kiváló hazai emlék vagy emlékcsoport nem nagy terjedelmű, de tetszetős kiállítású publikációja lenne alkalmas, mely mind archæologiai, mind művészeti értékénél fogva tágabb körök érdeklődésére számíthat. Ily kiadvány utóbb, az évkönyv megjelenése esetén is alkalmas lenne arra, hogy a társulatnak híveket szerezzen.

A társulat üléseire nézve javaslatba hozatik, hogy felolvasóülések október—április hónapokban tartassanak, míg májusban és szeptemberben a társulat egy-egy kirándulást rendezzen, egyiket Aquincumba, a másikat valamely vidéki városba vagy ásatás megtekintésére. A felolvasóülések lehetőleg két tárgyat foglaljanak magukban, egy-egy ősz- vagy őkori és újabbkori tárgyu előadást.

A társulatnak az embertan iránt érdeklődő tagjainak igényeinek vonatkozólag dr. Bartucz Lajos által tett előterjesztésre nézve az albizottságnak az a véleménye, hogy miután az archæológiával kapcsolatos anthropologia mind a felolvasóülésekben, mind az Archæologiai Értesítőben teljes mértékben szóhoz juthat, a társulatnak nem lehet föladata, hogy ezen a kereten túl még külön az általános embertannal foglalkozzék és ennek művelésére dr. Bartucz kívánsága szerint külön folyóiratot adjon ki, mi mind elvi szempontból, mind költség tekintetében kivihetetlen és inkább a Természettudományi Társulatot vagy esetleg alapítandó embertani társulatot illeti.

A választmány az albizottság javaslataihoz hozzájárulva megbízza a titkárt, hogy 1. a folyó évi kiadványra nézve tegyen érdemleges javaslatot, 2. a folyó év szeptember havában valamely vidéki városba, lehetőleg Komáromba teendő kirándulást készítse elő, 3. mutassa be az alapszabályok módosításának tervezetét, különös tekintettel az embertannal szemben elfoglalt álláspontra.

Bella Lajos választmányi tag már az ásatás helyes technikájának bemutatására is kíváncosnak tartaná, ha a társulat az ország egyes pontjain ásatásokat rendezne, mint azt

dr. Gerecze Péter az utolsó közgyűlés alkalmából a társulati tagoknak megküldött indítványában is javasolta.

Eszmecsere után a választmány kimondja, hogy minthogy tudományos ásatásokat mind a Műemlékek Országos Bizottsága, mind a Magyar Nemzeti Múzeum rendez és ilyenekre a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége a vidéki régészeti társulatoknak segélyeket nyújt, maga annál kevésbé vállalkozhatik ásatások rendezésére, mert erre költségvetése fedezetet nem nyújt. Adandó alkalommal azonban, szükség esetén készséggel fog a régészeti ásatások szakszerűsége érdekében eljárni.

A titkár ezután bemutatja a választmány megbízásából újonnan kinyomatott alapszabályok egy példányát; megjegyezvén, hogy miután az alapszabályok megváltoztatásának szüksége fennforog, azokat csak 300 példányban nyomatta ki, főleg az újonnan belépő tagoknak leendő megküldés céljából.

Tudomásul vétetik.

Végül a társulat rendes tagjaivá megválasztatnak: dr. Láng Margit ajánlatára dr. Czebe Gyula tanár, a titkár ajánlatára Bruchsteiner Rezső gyáros, Fritz Oszkár műépítész, dr. Nagy Dezső m. kir. postatitkár, Révai Mór könyvkiadó és dr. Zambra Alajosné, valamennyien Budapesten. — Hozzájárul továbbá a választmány, hogy dr. Grusz Frigyes társ. rendes tag, ki a márciusi ülésben választatott meg, kérésére a tagok sorából töröltessék.

B) *felolvasdülés.*

A fentiekén kívül jelen voltak még Glück Frigyes és Vásárhelyi Géza vál. tagok, azonkívül társulati tagok és más hallgatók igen nagy számmal.

Dr. Bartucz Lajos helyett, ki «A tőköli őskori sírmező anthropologiai szempontból» czímen hirdetett előadása megtartásáról az ülés napján lemondott, dr. Hoffmann Edith tartott előadást «Harpokrates-szobrocskák a Nemzeti Múzeumban» czímen, behatóan, analógiák felsorolása mellett ismertette a Nemzeti Múzeum régiségtárában és néprajzi osztályában levő szobrocskákat, melyek nagy részét eredetiben bemutatta.

Ezután dr. felvinczi Takács Zoltán tartott előadást «Khinai művészet a húnoknál» czímen Összehasonlítva a Magyar Nemzeti Múzeumban, valamint orosz és német gyűjteményekben őrzött, ú. n. szkitha üstök egy csoportját az ókori khinai áldozati bronzedényekkel és a hieroglifszerű őskhinai írás megfelelő jeleivel, az emlékek hasonlóságából azt a következtetést vonta le, hogy az eddig egyszerűen szkitha üstöknek tartott bronzedények a húnoktól származnak. Ennek elődei, a hiungnuk ugyanis az ókorban Khina szomszédságában, a mai Mongolia területén alapítottak birodalmat és ennél fogva kulturális fölényben álló szomszédaik hatása alá kerültek. A kérdéses bronzedényeket olyan helyeken találták, a hol a húnok megfordultak, tehát csak általuk kerülhettek a távol nyugatra.

Elnök az érdekes előadásokért köszönetet mondva, az ülést bezárta.

Kelt mint fent.

Dr. Kuzsinszky Bálint
másodelnök.

Dr. Éber László
titkár.

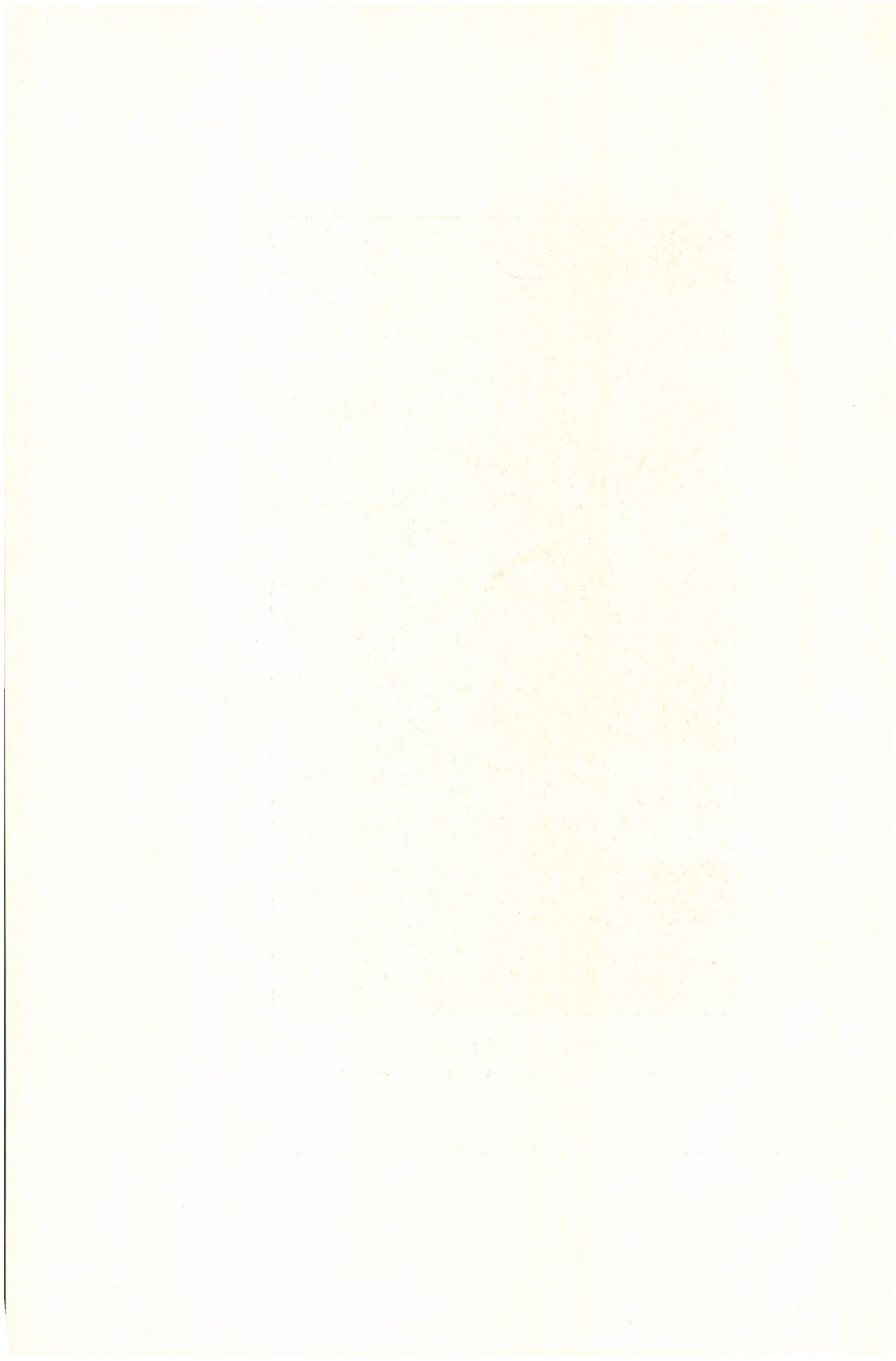

I. HARPOKRATES-SZOBROCSKA.

(A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában.)

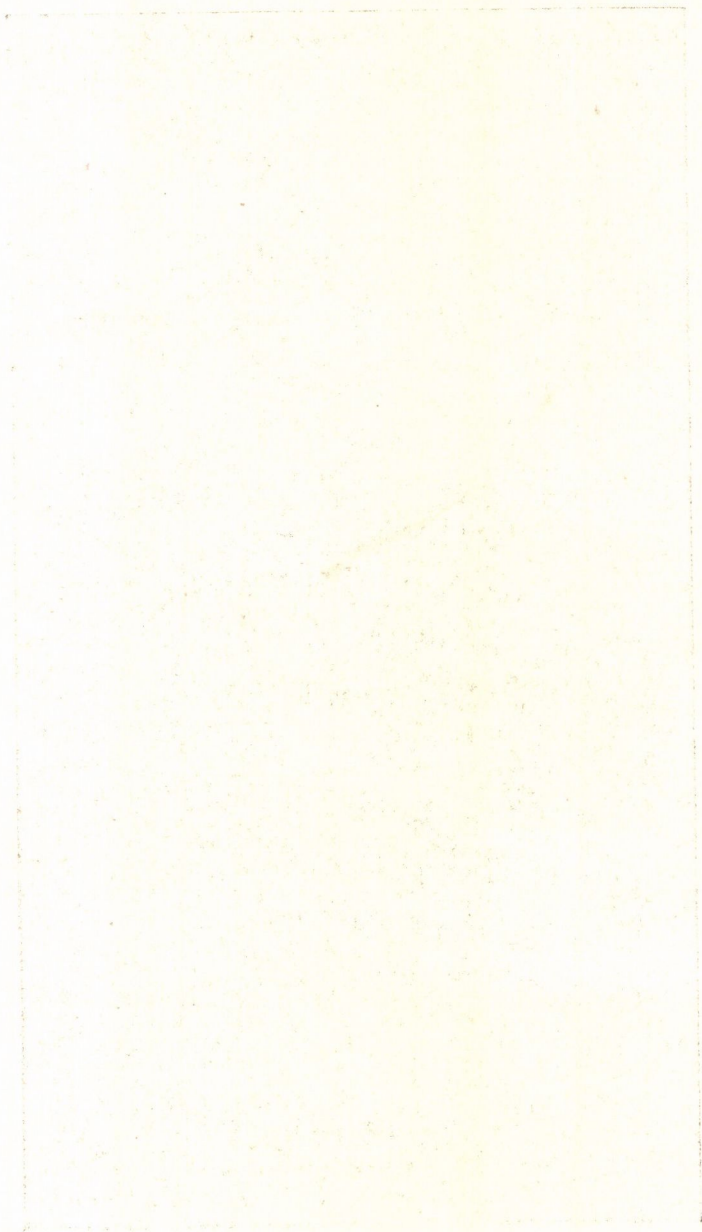

2. HARPOKRATES-SZOBROCSKA.

(A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában.)

Dr. Hoffmann Edith «Harpokrates-szobrocskák a N. Múzeumban» című cikkéhez. (227. l.)

3. HARPOKRATES-SZOBROCSKA.

(A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában.)

Dr. Hoffmann Edith «Harpokrates-szobrocskák a N. Múzeumban» című cikkéhez. (228. l.)

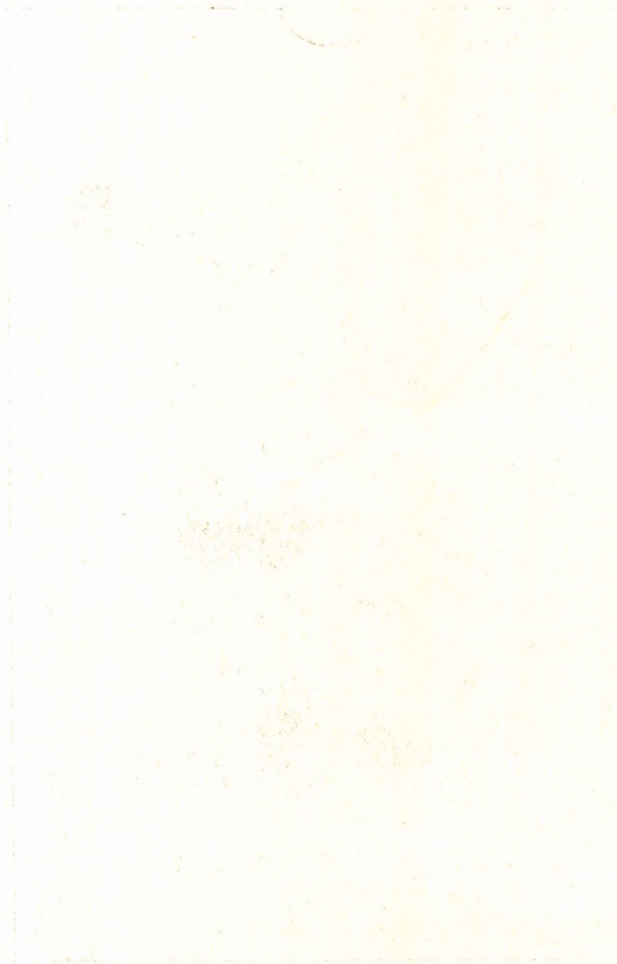

4. HARPOKRATES-SZOBROCSKA TERRACOTTÁBÓL.
(A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában. Delhaes-gyűjt.)

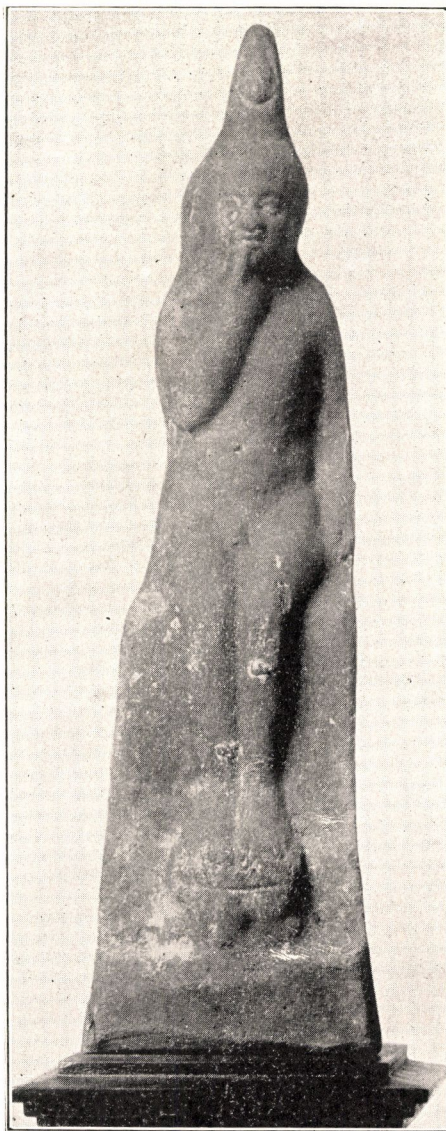
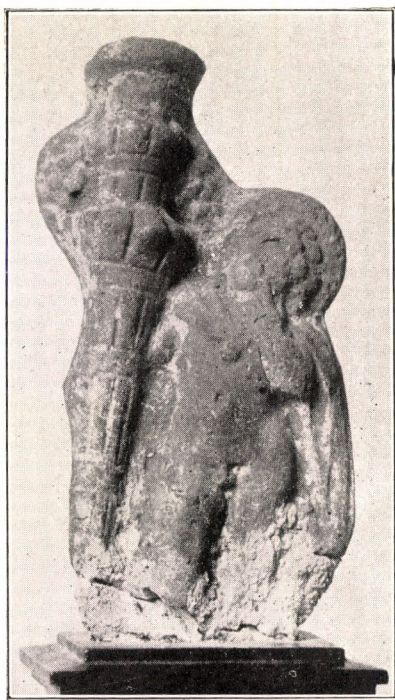
THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

7. HARPOKRATES BRONZ-
SZOBROCSKA.

5—6. HARPOKRATES-SZOBROCSKÁK TERRACOTTÁBÓL.
(A M. N. Múzeum régiségtárában. Delhaes-gyűjt.)

Dr. Hoffmann Edith «Harpokrates-szobrocskák a N. Múzeumban» című cikkéhez. (230., 231. l.)

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT
TISZTIKARA ÉS VÁLASZTMÁNYA.

1912—1914.

Örökös tiszteletbeli elnök: BÁRÓ NYÁRY JENŐ.

Elnök: Dr. báró FORSTER GYULA.

Másodelnök: Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

Titkár: Dr. ÉBER LÁSZLÓ.

Pénztárnok: LIPCSEY JÓZSEF.

Ügyész: Dr. FEJÉRPATAKY KÁLMÁN.

I. Választás alá nem eső választmány az 1913. évben.

Budapecsten:

Dr. BONCZ ÖDÖN

Dr. ÉBER LÁSZLÓ

Dr. br. FORSTER GYULA

FRAKNÓI VILMOS

Dr. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ

Dr. KAMMERER ERNŐ

Dr. MAHLER EDE

NAGY GÉZA

BÁRÓ RÉVAY FERENCZ

RADISICS JENŐ

Dr. RÉTHY LÁSZLÓ

SCHULEK FRIGYES

Dr. SZENDREI JÁNOS

VÁSÁRHELYI GÉZA.

Vidéken:

Gróf APPONYI SÁNDOR (Lengyel)

CSOMA JÓZSEF (Abauj-Devecser)

Herczeg ODESCALCHY ARTHUR (Kör-

möczbánya)

Dr. THALLÓCZY LAJOS (Bécs).

II. Ideiglenes választmány 1912—1914.

Budapestben :

BELLA LÁSZLÓ	HALAVÁTS GYULA
CSÁNYI KÁROLY	Dr. HEKLER ANTAL
Dr. FINÁLY GÁBOR	HAUSZKA JÓZSEF
Dr. GERECEZÉ PÉTER	Dr. LÁNG MARGIT
Dr. GEREVICH TIBOR	Dr. LÁNG NÁNDOR
GLÜCK FRIGYES	MIHALIK JÓZSEF
GOHL ÖDÖN	PEREGRINY JÁNOS
Dr. SEBESTYÉN GYULA.	

Vidéken :

Dr. BÉKEFY REMIG (Zircz)	KUBINYI MIKLÓS (Árva-Váralja)
BÖRZSÖNYI ARNOLD (Győr)	LEHÓCZKY TIVADAR (Munkács)
BUNYITAY VINCZE (Nagyvárad)	BÁRÓ MISKE KÁLMÁN (Kőszeg)
DARNAY KÁLMÁN (Sümeg)	PINTÉR SÁNDOR (Szécsény)
FOLTIN JÁNOS (Eger)	Dr. POSTA BÉLA (Kolozsvár)
Dr. KARÁCSONYI JÁNOS (Nagyvárad)	VARJÚ ELEMÉR (Kassa).

50634

Dpl

XXXIV. KÖT. 4—5. SZ. UJ FOLYAM. 1914 DECEMBER 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

NAGY GÉZA.

F 1922/23

BELGRÁD A XVIII. SZÁZADBAN.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1914.

TARTALOM.

I. B. Nyáry Jenő. (Nekrolog)	281—284. és 449. 1
------------------------------	--------------------

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

Fejléc: Belgrád a XVIII. században	285. 1.
II. B. MISKE KÁLMÁN. Nehány szó Észak-Olaszországban tett tanulmányutamról és az olaszországi befolyásról praehistorikus provinciáinkkal szemben. (Hat képpel)---	285—303. és 449—450. 1.
III. Dr. JÓSA ANDRÁS. Honfoglalás-kori emlékek Szabolcsban. (II. közl.) (39 kép) ---	303—340. és 450. 1.
IV. Dr. HARSÁNYI PÁL. A kenézlői lelet olasz érmei. (Egy kép)	340—344. és 450. 1.
V. LÁNG MARGIT. Kerek idomú terracotta épület Cumaeből. (Két kép)	344—350. és 450. 1.
A csurgói (Fejér m.) hallstattkori sírhalom Kr. e. 500 körül ---	398. 1.
VI. TÉGLÁS GÁBOR. Caelestis Virgo jelentősége Daciában. (Egy kép)	350—354. és 451. 1.
VII. Dr. ROTH VIKTOR. Besztercei ötvösművek. (I—VII. tábla, 26 ábrával)	355—373. és 451. 1.
VIII. HALAVÁTS GYULA. Az alczinai, holczmányi, oltszakadati és feleki ág. ev. templomok. (Nyolcz kép)	373—380. és 451. 1.
IX. GÁRDONYI. A magyarországi hal- mok kérdéséhez. (Két záróképpel a	398. és 455. 1.) 381—398. és 452—453. 1.

IRODALOM.

Fejléc: Csatakép Belgrád III. Károly alatti ostroma alkalmából ---	399. 1.
ELLIS H. MINNS. Skythians and Greeks. Ism. <i>Felvinczi Takács Zoltán</i>	399—401. és 453. 1.
POSNANSKY A. Eine praehist. Metropole in Süd-Amerika. Ism. <i>VG.</i>	401—411. és 453—454. 1.
GLASNIK. 1914. évf. 1/2. füz. Ism. <i>Munkácsy Mihály</i> ---	411—414. és 454. 1.
Wiss. Mitth. aus Bosnien. Redig. M.	415—418. és 454. 1.
KÁRMÁN JOSEPHINE. A késői római művészet problémája. Ism. <i>Supka Géza</i>	418—424. és 454. 1.
MIHALIK JÓZSEF. A kassai Szt. Erzsébet-templom. Ism. <i>Gerevich Tibor</i>	424—430. és 454. 1.
Dr. BUDAY ÁRPÁD. Római felirattan. Ism. <i>Alföldi András</i>	430—431. és 454. 1.

KÜLÖNFÉLÉK.

Fejléc: Csatakép Belgrád III. Károly alatti ostroma alkalmából ---	432. 1.
<i>Nekrologok</i> : Dr. Hattyúffy D. (432), dr. Gerecze P. (433), Thurzó K. (435) és dr. Kerekes P. (436) ---	432—436. 1.
B. NYÁRY JENŐ temetése ---	436. 1.
HAMPEL J. aquincumi emléktáblája. (Egy képpel)---	436—437. 1.
PULSZKY FERENCZ emlékezete	438. 1.
Dr. ÉBER L. és MIHALIK J. akad. értekezésének ism. ---	439. 1.
GCH. Lembergi gyűjtemények	439—441. 1.
Múzeumi hírek ---	441. 1.
NAGY GÉZA. A háború ---	441—443. 1.
Belgrád képe és csatajelenetek III. Káidejebeli ostroma alkalmából. Egy N. Múzeumi szablya vésetei után ---	444. 1.
A Fejérváry-gyűjtemény ---	444—447. 1.
MOLNÁRVIKTOR. Régi pecsétek gipszbe öntése ---	447—448. 1.

RESUMMÉS ---	449—455. 1.
--------------	-------------

A nyitra-lehotai bronzkori sírhalom ---	455. 1.
---	---------

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnnyomása vagy fordítása tilos.

B. NYÁRY JENŐ

(Szül. 1836 febr. 29. Bagonyán. † 1914 jun. 29. Pilisen.)

Evről-évre kevesebb lesz az a lelkes gárda, mely Rómer vezetése alatt adta magát a régészetre s az akkor még Európaszerte gyermekkorát élő ősrégészet módszeres művelésének egyes hiányait nagy ügybuzgalommal tudta pótolni, a mit korántsem szabad kicsinyleni valamely tudományágnak kezdő szakában. E lelkes gárdából ugyanazon nap, f. é. június hó 29-én vesztítettünk el két érdemekben gazdag szaktársat, dr. Hattyuffy Dezsőt s b. Nyáry Jenőt, a Magyar Tudományos Akadémia archaeologiai bizottságának s az országos régészeti és embertani társulatnak elnökét, ki ifjabb korában folyóiratunkat is több czikkkel gazdagította s ásatásaival nagy mértékben hozzájárult régészeti ismereteink gyarapításához, az ily módon szerzett gyűjteményével pedig a M. N. Múzeum sorozatainak kiegészítéséhez.

B. Nyáry Jenő a hontmegyei Bagonyán született 1836 február 29-én, a régi pestmegyei nyáregyházi Nyáry család azon ágából, mely Bars megyébe, innen pedig a XVIII. század derekán Hont megyébe szakadt s éppen Nyáry Jenő születése évében, 1836-ban kapott báróságot. Atyja, Nyáry Antal (1803—1877) erős konzervatív érzelmű volt; mint az akkori nemesség, ő is a megyénél kezdte meg a közszeretlét s Hont megye alispánjából lett kir. táblabíró, utóbb hétszemélynök és koronaőr, a Sz. István-rend középkeresztése és valóságos belső titkos tanácsos. Anyja, Kubinyi Jozefa († 1856), a lipótmezei ősi Kubinyi család nagyolaszi ágából Nógrádba költözött Kubinyi András (1766—1851) vidéfalvi és pilinyi birtokosnak s Prónay Évának volt a leánya.

A gyűjtési hajlam már nagyatyjában, Kubinyi Andrásban megvolt, ki vidéfalvi kastélyában nagybecsű érem- és régiséggyűjteményt állított össze. Még inkább fokozódott ez nagybátyjában, Kubinyi Ágostonban (1799—1873), a M. N. Múzeum volt igazgatójában, de különösen Kubinyi Ferenczben (1796—1874), a ki attól fogva, hogy a terenyei palóczlegény szűrén megpillantotta a hársashegyi őstelepről zápor által lesodort bronzfibulát, a politikai szereplésen kívül a régészet művelésére is időt szakított magának s Jankovich Miklóssal és Kiss Ferenczcel együtt egyik kiváló előharczosa és megalapítója lett a magyar régészeti tudománynak, nemcsak gyűjtött, hanem ásatásokat is végzett a nógrádmegyei őskori telepeken, a pilinyi Várhegyen, a lapujtői Pókahegyen, különösen pedig a terenyei Hársas-

hegyen s a Sas 1833-ik évfolyamában közölt cikke óta tudományosan is beszámolt ásatásai eredményéről. Gazdag és értékes gyűjteménye jórésztben tönkrement 1849-ben, midőn Losonczt augusztus 9-én fölégették a muszkák; a mit losonczy háza romjai közül később össze tudott szedni, azt 1850—1851-ben a M. N. Múzeumnak ajándékozta s képes táblákkal illusztrálva leírta az Arch. Közleményekben. (II. évf. 1861.)

B. Nyáry Jenőben, valamint hat fitestvére közül bátyjában, Albertben (1828—1886), anyjuk részéről családi örökség volt a régmúlt idők hagyatéka iránti előszeretetet s nagybátyjai befolyása és vezetése alatt már fiatal korában, a Rómerrel való ismeretsége előtt érdeklődött a régészet iránt s midőn átvette pilinyi birtokát, az itteni nagyterjedelmű őskori temetőben Érdy Jánossal 1867-ben kezdte meg az ásatásokat, a mit Rómerrel való megismerkedése után fokozott mértékben folytatott. Már akkor jobbára hontmegyei kőszelvényekből értékes gyűjteménye volt, melyeknek lajstromát az Arch. Értesítő III. köt. 1870. 15—17., 51—53., 84—86. ll. adta ki, a magyarádi ásatásokról szóló régészeti jelentés pedig a Századok 1869. évfolyamában látott napvilágot.

Rómerrel aztán 1868 folyamán nagyobb utazást tett Felső-Magyarországban. Megnézték a szomszédos Dolányt, hol bronzkori telep emlékei fordulnak elő, melyeknek összegyűjtésében főleg Pintér Sándor szécsényi ügyvéd buzgólkodott. Aztán fölkeresték a Karancshegységben a lapujtői Pókahegyet, mely szintén egyik nevezetesebb bronzkori telep volt, de Kubinyi Ferencz ásatásai után hosszú szünet állt be s csak 1869 őszén ásatott ismét b. Nyáry Jenő Mocsáry Ödönnel együtt úgy a pókahegyi konyhahulladék-telepen, mint a czi-negéshegyi jelkőves urnatemetőben. Aztán a gömöri határszélen levő ó-básti Pogányvárat tekintették meg, továbbá a folytatását képező gömörmegyei sőregi Pogányvárat és Várhegyet, mely utóbbi b. Nyáry J. 1870-iki ásatása szerint konyhahulladékból, hamuból, roppant csonthalmazból, szarvasagancsokból, stb. álló őskori telep volt. Átrándultak Borsod megyébe, a honfoglalás korából emlegetett Szihalomra (Zenuholmu), mely tulajdonkép szintén őskori konyhahulladékokból képződött, továbbá Domaházára, hol egymás mellett sűrűn fekvő halmocsák vannak, de ezek az ásatások szerint már a vaskorból valók.

A óbásti ásatásokról *Az óbásti Pogányvár* czímen a történelmi társulat 1869 szeptember havában tartott hontmegyei vidéki kiránduláson érkezett, a mi a Századok 1870. évfolyamában jelent meg.

Az Archaeologiai Értesítőben számolt be *A lapujtői pogány temetőről* (III. 1870. 5—7.), *A domaházi halmokról* (IV. 1870—71. 117—120.) s *A sőregi Várhegyen talált régiségekről* (VI. 1872. 165—169.), a mikről már a III. k. 1870. évf. 267. l. közölt Rómer rövid értesítést.

B. Nyáry Jenő régészeti működésének súlypontja azonban nem ezekre, hanem a pilinyi kutatásokra esik. Hazánk egyik leggazdagabb lelhelyei közé tartozik Piliny; a Várhegyen, Kövicsesen, Borsóson és Leshegyen egész sorozata van őskori telepeknek és temetőknek a kőkortól a kései bronzkoron s korai vaskoron át a honfoglalás koráig s már az ősrégészek

és anthropologusok 1876-iki budapesti nemzetközi kongresszusán nagy feltűnést keltett b. Nyáry Jenő akkor kiállított gyűjteménye. Azóta nagyon felszaporodott a napvilágra hozott tárgyak száma. Maga b. Nyáry Jenő 2501 darab őskori tárgyat gyűjtött össze, melyek ma a M. N. Múzeum régiséggyűjteményét gazdagítják, de azonkívül számos magángyűjteménybe, sőt külföldre is kerültek innen régiségek. Örök érdeme marad b. Nyáry Jenőnek, hogy e rendkívül nevezetes hely történelem előtti kincseit évtizedeken át tartó buzgó gyűjtéssel megmentette az elkallódástól s bár irodalmilag mindössze három rövid közleményben számolt be róluk, egyik az arch. bizottság 1868 nov. 2. ülésén a zagyvai és karancsatji templomokról szóló jelentésével kapcsolatban említi a pilinyi ásatásokat (v. ö. Arch. Ért. I. 1869. 34. és 266—267.), a másik *A pilinyi régiségekről* cz. alatt megjelent az Archaeologiai Értesítő III. 1870. évf. 125—129. l. s a legjellemzőbb tárgyak közül 12 rajzban adja az edény-czífrázó agyagbélvegzőket, szkitha eredetű kígyóalakú elektron gyűrűtagokat, farkast ábrázoló szkitha törmarkolatot s a szihalmi s egyéb konyhahulladék-telepeken is előforduló agyagállatokat, a harmadik pedig *A pilinyi Leshegyen talált csontvázakról* az Archaeologiai Közlemények IX. k. 1873. évf. 16—25. l. látott napvilágot s az ott 1871 október végén napvilágra került honfoglaláskori sírokat ismerteti: mégis mellőzve az egyes tárgyak aprólékos és hosszadalmas leírását, a lelet körülmények előadására fekteti a főszólyt, mert — mint a leshegyi ősmagyar síroknál mondja — hogy a temetési mód élethű képét láthassa, nagy elővigyázattal takartatta le a földet a csontvázról. Így állapította meg az őskori temetőről, hogy háromféle temetkezés volt használatban, a sírok vagy kővel kirakott négyszögű üregekből, vagy mély kerek üregekből, vagy egyszerű sírfészkekből álltak.

Pilinen kívül az aggteleki barlangban végzett beható régészeti kutatásokat. Háromszor ásatott itt, ú. n. a történelmi társulat 1876-iki gömöri kirándulása alkalmával, midőn a borsódmegyei Muhi pusztán is végzett ásatást. Aggteleken augusztus 24—26-ikán 60 munkással a Csontházban három helyen tett kutatásokat s az eredményt bemutatta a budapesti nemzetközi őstörténeti és embertani kongresszuson (l. a Comte-Rendu I. k. *Les hommes de l'âge de la pierre dans la Caverne d'Aggtelek*. Bpest. 1876). Folytatta szeptember hó második felében a Csontházban és Nagypitvarban 3 nap, végül 1877 aug. 16-tól újjólag 3 nap, midőn a denevérági konyhahulladékot is átvizsgálta. Az ásatások eredményét *Az aggteleki barlang, mint őskori temető* (Budapest, 1881.) című 4-rétű nagyszabású művében közölte, melyet a M. Tud. Akadémia archaeologiai bizottsága adott ki, mint a «Monumenta Hungariae Archaeologica Aevi Praehistorici» kötetét. Nyáry több hazai és külföldi szaktudós közreműködésével részletesen leírja a csontvázakat, a növényi és állatmaradványokat, a talált kő-, csont- és bronztárgyakat s agyagedényeket, megállapítja, hogy a barlangot úgy a kő-, mint bronzkorban lakták, a lakosság részint kerek, részint hosszúfejű volt s több jelből következtetve, egy emberevő faj is volt közöttük; természetettek búzát, árpát, bükkönnyt, kölest, melyből kenyeret is készí-

tettek, háziállataik közt legtöbb volt a juh és disznó, a szarvasmarhából a rövid szarvúnak s két kihalt marhafajnak maradványai fordulnak elő. Az agyagművesség emlékei közül, a legalsó rétegek vastag fölületű durva edényei mellett található finoman iszapolt, gondosan simított s vékony falú edényeit sokkal későbbi idők hagyatékának (tatárjáráskori ősmagyaroknak) tartja, az agyagművesség terén tett újabb vizsgálatok szerint azonban a munkában közölt díszítmények ezeket is őskoriaknak mutatják.

A bronzkultura Magyarországon cz. a. 1885 márczius 9-én tartott akadémiai székfoglalója s *Gömörmezei leletek a bronzkorból* című kéziratban maradt műve tartoznak még archaeologiai irodalmi működéséhez, azután elhallgatott. Már a Pulszky F. 50 éves írói működése jubileumára 1884-ben kiadott Albuma sem írt, bár az orsz. rég. és embertani társulat által megbízott négytagu szerkesztőségnek Henszlmannel, Torma Károlylyal és Havas Sándorral ő is tagja volt.

Tudományos érdemei elismeréséül a történelmi társaság már 1870 február 3-án igazgató-választmánya tagjának választotta meg. A régészeti társulatnak 1878-ban lett másodelnöke, Pulszky F. után elnöke, 1912-ben pedig örökös tiszteletbeli elnöke. A M. Tud. Akadémia levelező tagjának 1883 márczius 17-én választatott meg, 1889 május 3-án pedig tiszteletbeli tagnak, 1897—1913. az archaeologiai bizottság elnöke volt. Választmányi tagja volt a heraldikai és genealogiai társaságnak. Ezenkívül számos vidéki régészeti társaság megválasztotta tiszteleti tagjának, így a Felsőmagyarországi Múzeum-egyesület, a Békésmegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi egyesület, a Tiszafüredi Rég. Társulat, a Gömörmezei Múzeumegyesület.

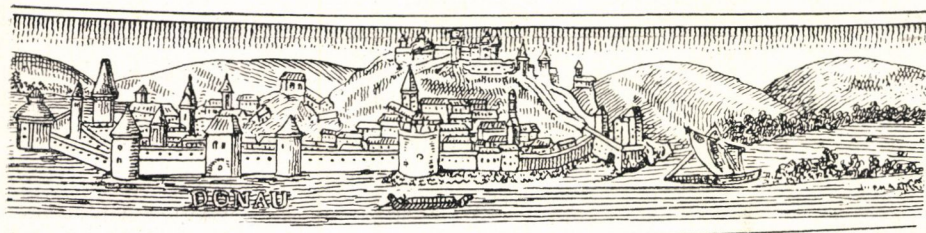
A politika és közélet terén már 1861-ben kezdett szerepelni, mint főrendiházi tag, 1864-ben kamarás lett, 1867-ben pedig a koronát átvívó országos küldöttség tagja, aransarkantyús vitéz s a legfőbb fegyelmi bíróság tagja. Egy ideig hivatalt viselt a földművelésügyi miniszteriumban, hol 1874-ben tiszteletbeli titkárnak, 1880-ban osztálytanácsosnak nevezték ki. Ez időbeli működésének eredménye a *Magyarország selyemtenyésztésének története* című kéziratban maradt műve.

Mint a főrendiház tagja, 1874-ben jegyzőnek választatott meg, 1885-ben pedig a főrendiház újabb szervezése után a beválasztott tagok sorában foglalt helyet. Később főrendi háznagy lett. Politikai szereplése a nélkül folyt le, hogy részt vett volna a pártharcokban. Nem termett a küzdelemre, szerényen visszavonult, a nélkül, hogy hűtlen lett volna elveihez, a mérsékelt irányú szabadelvűséghez. Ellensége nem igen volt, szerény modora s jóízű palóczos beszéde nem igen sejtette, a ki nem ismerte őt személyesen, hogy az egyszerű külső egy tetőtől-talpig derék embert takar.

Áldás és béke hamvaira!

Belgrád a XVIII. században.

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

NÉHÁNY SZÓ ÉSZAK-OLASZORSZÁGBAN TETT TANULMÁNYUTAMRÓL ÉS AZ OLASZORSZÁGI BEFOLYÁSRÓL PRÆHISTORIKUS PROVINCIÁNKKAL SZEMBEN.

Már rég égetem a vágytól, hogy Észak-Itáliába juthassak, most már nem mint teljesen laikus és hogy ott magam szerzett tapasztalatok útján meggyőződjem arról az oly sűrűn hangoztatott állítólagos tény felett, hogy többé-kevésbbé minden præhistorikus kultúra, melyet nálunk tapasztalunk, onnan vette volna eredetét. Őszintén mondván, ezen állítással szemben mindenkor sceptikus voltam és ez utammal az ott látottból ezen theoria tartathatatlanságáról győződtem meg csupán.

Végre ez év november havában alkalmam volt arra, hogy végre oda eljussak, és hogy mint már jeleztem, nem teljesen laikus, megtekinthessem Észak-Italia néhány múzeumát és azokat præhistorikus szempontból tanulmányozhattam.

A tanulmányozott múzeumok között határozottan első helyen áll a bolognai, nem csupán gazdagsága, de felette érdekes és értékes anyaga következtében is. Az ott és az egyéb más, így többek között Verona, Modena stb. múzeumaiban tett tapasztalatokról óhajtók itt most beszámolni.

Nehéz feladattal állok szemben, a midőn a tett tapasztalatokról itt beszámolni óhajtók. Nehéz pedig azért, mert tapasztalataim nem egyeztek, s nem találkoztak visszhangra ama rég, sőt még ma is hangsúlyozott elvekkel, hogy Észak-Italia præhistorikus kulturképe igen szoros kapcsolatban volt hazánk præhistorikus provinciájának kulturképeivel, sőt hogy onnan vette eredetét.

Észak-Italia præhistorikus fejlődés képe hasonlatos, de nem hasonló a hazánk területén volt fejlődés képpel. Az az hogy Észak-Italia kulturális képének fejlődési történetében egész más faktorok adták meg az irányt, s ezzel más befolyások érvényesültek abban, mint sem hazánk területén, akár pedig az Alpeseektől északra fekvő præhistorikus területek kulturális fejlődés történetében, Észak-Italia præhistorikus fejlődésének

kulturális centrumát nem ott kell keresnünk, a hol a hazánké és másrészt pedig Közép-Európáé, akár pedig Észak-Európáé volt, hanem egész határozottan a görög kultúrával volt az kapcsolatos és annak területén lelhető meg csupán.

Míg Észak-Italia neolith, sőt bronzkorának kezdetlegesebb fejlődési stádiumában hasonlóságokat tapasztalunk, addig fejlődöttebb bronzkorának és első vaskorának kulturképe egészen, de tökéletesen elütő a hazánk és ugyancsak az Alpeseiktől északra fekvő praehistorikus területek kulturális összképétől. Ezen eltérés később részben ugyan kiegyenlítődik, a mennyiben, de csakis most, mindinkább találkozunk a kereskedelem folytán átszármazott alakokkal. Ezen fejlődési stádiumban pedig Észak-Italia szolgáltatja jórészt és túlsúlyban a közös alakokat. Mint északról jött és mint egész idegen kultúrát kell végre pedig Észak-Italia praehistorikus fejlődésének történetében az ott képviselt La-Tène kultúrát tekinteni. E kultúra alapjában, sőt némileg összképének részleteiben is a miénk és Közép-Európa idevágó kultúrájával teljesen megegyezik.

Vajjon minek tulajdonítsuk a régibb fejlődési korok közös egybevágóságát? A hasonlatos és hasonló alakokat produkáló természetes fejlődésnek? Avagy pedig közös ethnikai eredetből származott következménynek? Ezen kérdés tanulmányozására az Észak-Italiában töltött időm nem volt elegendő, s tanulmányozásaim nem lehettek belterjesek. De ennek dacára már ma is ethnikus körülmények befolyásának tulajdonítanék sok, ha tán nem is minden hasonlóságot, mely Észak-Italia neolith, rézkora, és bronzkorának I. és II., sőt még némileg sok tekintetben III. fejlődési szakaszai egyrészt és másrészt a mi legrégebbi úgyis mint korábbi bronzkorunk szakaszai között vagyon.

Hogy Észak-Italiában az Alpeseik alján elterülő tavak s ugyancsak az ezen hegységből eredő folyamok mentén megtelepedett egykori lakosság között egyrészt és másrészt a Svájcban levő tavak lakói között ethnikai kapcsolatok léteztek, ez kétséget sem szenved. Kétségtelen pedig, mert csakis ethnikai egybevágóság következménye lehet amaz egybevágóság, mely a két vidék czölöpépítményes kultúrája között vagyon, sőt kiterjed a megváltozott viszonyok által kifejlesztett terramarak kultúrájára is, mely utóbbi az előbbi következményét képezi. De hogy miért szorítkozik a görög kultúrának befolyása, mely Észak-Italiában bronzkora III. szakaszával jelentkezik, csakis jóformán Észak-Italia területére, s miért nem terjed az minden részleteivel tovább északra is, csakis aránylag kevés tyussal úgyszólván kizárólag Svájcba hatolva? Ezen kérdést csakis belterjesebb tanulmányok és autopsia révén tudnám esetleg megfejtetni.

Kétséget sem szenved, hogy ama tradícióval, a mely a mi és Közép-Európa praehistorikus kultúrájának fejlődési történetét (néha ma is még) déli befolyás rabigája alatt állónak minősíti, szakítanunk kell. Látnunk és

beismernünk kell, biz az sem a vélt kiterjedésében, sem pedig oly nagy befolyással a mi kulturánk fejlődésére nem volt, s nem lehetett. Ezt ép az Észak-Italia bronzkorának III. szakaszának jelentkező differenciák bizonyítják és így- több mint kétséssé teszik e tradíciót.

Nem terjeszkedhetem ki itt, e cikkemben mindama körülményre, a mely egyrészt a hazánk és nem kevésbbé Közép-Európa fejlődöttebb bronzkori szakaszainak kulturális öszképét Észak-Italia ugyancsak tiszta bronzkorának fejlődöttebb szakaszaival szemben elütővé teszi, mert így kénytelen volnék az annak szabott keretet jóval túllépni. Részemről a már ma nem egyedül álló ide vágó nézetem igazolására ezen differenciának csakis a legszembevetőbb példáját akarom itt ismertetni.

Időkori meghatározásoknál és a leletek hovátartozási beosztásánál két kiválóan becses dolog áll a praehisztorikus rendelkezésére, és pedig olyanok, a melyek eddigelé még soha őt cserben nem hagyták. Ezen kiváló meghatározóknak az egyikét a keramika, másikat pedig a kapcsolótű (fibula) adja.

Adott esetben a legszembevetőbb differenciát a kapcsolótű adja, ezért is ezt választottam ki itt magamnak, hogy annak révén olvasóim előtt a fent említett tradíció tarthatatlanságát bebizonyítsam.

A kapcsolótű fejlődési története hazánk területén más volt, mint Közép-Európa északi praehisztorikus provinciáiban s itt is más, mint Észak-Italiának idevágó történetében. De ugyancsak a kapcsolótű fellépésének ideje is más-más volt mindhárom provinciában.

Elismert tény az, hogy minden kapcsolótű az eredetét a díszítőtű vette. Ezen általánosan elismert tényt részemről még a következővel óhajtánám kiegészíteni. A kapcsolótű az eredetét a díszítű két különböző típusától vette és pedig: egyrészt a «tűzőtű»-től, másrészt pedig két különböző alakítással a közönséges díszítőtől. Ezen így háromféle keletkezési mód pedig egy-egy praehisztorikus provinciában mindig és csakis autochton volt. Tehát azok között semmi összefüggés és semmi import útján való átszármazás nem volt és nem is létezett.

A kapcsolótű a három ősalakját, mint már jeleztem, két díszítű típusból és különféle alakítással nyerte.

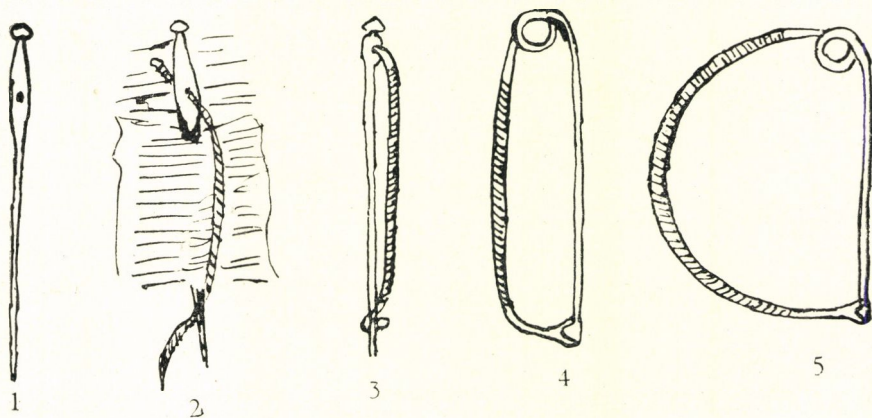
Az egyike ezen díszítűknek a «tűzőtű» volt. A tűzőtű a díszítűk egyéb típusától abban különbözött, hogy annak nyaka duzzadó volt és azonkívül perforált is (1. ábra). Az ilyen alakú tűk rendeltetése elsősorban is az volt, hogy az a ruházat tűzésére alkalmazták. Ezen tűzésnél az átlukgatott nyakon egy fonalat fűztek keresztül, a mely fonál utóbb a tűnek a szövethől kiálló csúcsára lett erősítve, tekerve (2. ábra). Ezen alkalmazása a nyakat átfűző fonálnak adta meg Észak-Európában a gondolatot az első és korban legrégebb tűzőtűhöz, a mennyiben a fonál helyett egy kampóban végződő bronzdrót nyert azon alkalmazást (3. ábra).

A kapcsolótűk két másik ősalakja a nem duzzadó nyakú díszű alakításából nyerte keletkezését. Ez alakítás úgy történt, hogy a díszű a testhosszának közepén, egy egész fordulatot kitevő spirálisban lett meghajlítva, miáltal az nagyobb ruganyosságot nyert. A díszű fejrésze laposra kalapáltatott és egy kampóban lett meghajlítva. Ezen kampóban az épnak maradt tűnek tüskéje a tűzés után megerősítést nyert, illetőleg nyugvópontját találta meg.

A díszű ilyenén alakításánál a kapcsolótűnek két különböző típusa keletkezett és pedig, egyrészt a «Vonóshátú kapcsolótű», másrészt pedig «Az ívelt kapcsolótű» típus.

A vonóshátúnál (4. ábra) a kapcsolótűnek ívét alkotó része a tűzéshez alkalmazott tüskével a rugó képzése után párhuzamosan marad és egy

térdhajlással utóbb a hurkot képezi az az a tűtartót. «Az ívelthátú kapcsolótű» ellenben a tüske felett egy félkört kitevő ívet alkot és ennek következtében hajlítás nélkül a tűtartóban végződik (5. ábra).

A vonóshátú kapcsolótűt Észak-Itáliában, hazánk területén, Szerbiában és Boszniában találjuk képviselve. Az ívelthátú kapcsolótű pedig, mely eredetét valószínűleg Görögországban vette, Görögországban, Boszniában és Itáliában lelhető.

Az Észak-Európában volt kapcsoló típus és a vonóshátú típus között, eltekintve közös használati céljukat, semmi más rokonság nem volt. Így egészen kizárt dolog, hogy az egyike a másikból fejlődött volna, avagy, hogy az egyiknek importja a másiknak, az elkészítésére adott volna okot, impulzust vagy alkalmat. Ennek következtében e két kapcsolótű típus fellépte egész határozottan és minden kétséget kizárón autochton volt.

A vonóshátú kapcsolótű típus és az ívelt kapcsolótű között ellenben a rokonság igen közeli, ezért nincs kizárva, hogy egyikéből a másik fej-

lődött volna ki. De ez esetben is az időkori sorrendben a vonóshátúnak kellene az elsőbbséget tulajdonítani, ha ezen fejlődés Észak-Italiában történt volna meg. De ezen itt most felvetett egymásból való fejlődés ellen Italiában a következő körülmények szólnak, még pedig: A vonóshátú kapcsolótű típus csak rövid éltű volt Észak-Italiában, s nem is e provinciában, hanem másutt és más időben nyeri a fejlődését. De továbbá s mi fő Észak-Italiában a vonóshátú kapcsolótű az ívelt kapcsolótű típussal nem fordul elé párhuzamban. Ezért is annak keletkezési helye nem Észak-Italiában, hanem másutt volt; egyúttal autochton és minden bizonynnyal időkorban simultán is lehetett. Az ívelt kapcsolótű autochton fellépésének hazáját véleményem szerint Görögországban kell keresnünk. Ottani fellépési idejét pedig a praemykenaei korral kapcsolatba hozni.

A vonóshátú kapcsolótű típus előfordulását egyrészt Észak-Italiában, másrészt pedig hazánk, Szerbia és Bosznia területén állapítottuk meg. Kérdés, vajjon az Észak-Italiában előfordult peschiera-kapcsolótű és a mi praehisztórikus provinciánkban előforduló vonóshátú kapcsolótű típusa között mily viszony létezett?

Észak-Italia és a mi praehisztórikus provinciánk vonóshátú kapcsolótűjének típusa között csakis hasonlatos és hasonló alakokat produkáló természetes fejlődés létezett. Ezen látszólagos ellentmondást a következőben kifejtett tények igazolják.

A peschiera-típus elnevezés alatt ismert kapcsolótű Észak-Italiában a czölöpépítményes és terramára kultúrával volt kapcsolatos, és pedig annak utolsó szakaszával. E korszakaszc időkori beosztására nézve pedig Észak-Italiában a tiszta bronzkor III. szakaszát adja meg. E korszakaszc csakis a hulla-temetkezést ismerte.

Észak-Italiában a vonóshátú kapcsolótű csakis rövid életű volt és jórészt ezért is csak rövid fejlődéses sorozatot tüntet fel. A vonóshátú kapcsolótű természete következtében kevés alakításra ad alkalmat, ha nem veszi igénybe a spirálist egyrészt tűtartójának, másrészt ívének díszítési motívumává is. Észak-Italia a bronzkorban a spirális dísz aránytalanul kevésbé alkalmazza díszítési motívumkép, mint akár Észak-Európa, akár pedig a hazánk területe és a vele kapcsolatos provincia. Ezért is a vonóshátú kapcsolótű Észak-Italia fejlődési történeténél a spirális alkalmazása alig lépi túl a legkezdetlegesebb alkalmazást. Jóformán csakis a tűtartón, mint kicsiny záró spirális korongot s még ritkább esetben az ívnek, de itt már egy másik díszítési elemnek mint alárendelt alkotását látjuk képviselve a spirálist. A vonóshátú kapcsolótű specziálisan itáliai fejlődési momentumául az ívnek szalag vagy rhombus alakban való kiképzését kell felemlíteni. E most itt felsorolt fejlődési momentumokkal az északitaliai vonóshátú kapcsolótű pályafutását e praehisztórikus provinciában befejezte és a reá következő IV. bronzkori szakaszban teljesen megszűnt létezni

és itt már, mint azt még később látni fogjuk, a tért egészen az ívelt kapcsolótű típusnak engedte át.

Hazánk területének praehisztorikus provinciájában a vonóshátú kapcsolótű legkezdetlegesebb típusát feltételesen a tiszta bronzkor végével kapcsolatosnak tekinthetjük. Fejlődését és virágzását a vonóshátú kapcsolótű típus ellenben praehisztorikus provinciánkban csakis a mi «Bronz-Hallstatt» korunkban és Hallstatt korunkban éri el. Mind az itt most felsorolt fejlődési szakaszt már a hullaégetéses sírok előfordulása jellemzi.

Bronzkorunk végét egész határozottan az északitaliai IV. bronzkori szakasszal, a Bronz Hallstatt korunkat pedig a proto-etruszk szakasz I, sőt tán még részben a II. részével is időkorban párhuzamosnak kell tekinteni.

Praehisztorikus provinciánkban a vonóshátú kapcsolótű kezdetleges típusát csakis feltételesen tudjuk mint már a bronzkorunk végével előforduló típusnak tekinteni. Egyrészt, mert tudtommal e kapcsolótűnek csakis egy egyetlen példányát birjuk a «Váczi fibula» elnevezés alatt ismert kapcsolótűben, de másrészt ezt mint bronzkorunk végével kapcsolatos típusnak kell minősíteni a bár csak szintén ritkán előforduló fejlődő vonóshátú kapcsolótűnek lelőköriülményei folytán is.

A «Váczi kapcsolótű» ugyancsak úgy mint a peschiera-kapcsolótűnek típusa, a díszűnek közepén rúgóvá való görbítése által keletkezett, de hazánk kezdetleges vonóshátú kapcsolótű típusánál a rugó nem egy, de két fordulattal készült el. A váczi kapcsolótű lelőköriülményeiről vajmi keveset tudunk, voltaképen csupán csak azt, hogy azzal állítólag egy kicsiny felmagasodó fülű edényke találtatott.

E kezdetleges vonóshátú kapcsolótű tipushoz legközelebb állónak ama két kapcsolótűt kell tekintenünk, a melyek közül egyik a Bodrog-Keresztúron talált gyűjtéletes leletből (Arch. Ért. u. f. I. köt. 281. lap 2. ábr.), a másika pedig a mosony-szolnoki sírmezőről származik. (Arch. Ért. XII. köt. 208. lap 7. ábra). Kétséget sem szenved, hogy e kapcsolótűnek típusa a váczi kapcsolótű típusából származik, és annak fejlődöttebb alakját képezi. A váczi kapcsolótű típus e két kapcsolótűnek alakításánál kibővítést nyer, a mennyiben tűttartó lába egy ívben hurkot képez és utóbb egy spirális koronggal záródik. A kapcsolótű ezen fejlődő típusánál is a tű spirális rugója két, sőt három fordulatot képez.

Ezen fejlődő alakját a vonóshátú kapcsolótűnek, a melyet bodrog-keresztúri és mosony-szolnoki példányokból ismerünk, lelőköriülményük alapján idő-kori hovátartozásukra nézve a bronzkorunk végénél korábbinak nem tekinthetjük. De viszont e korba csakis feltételesen sorozhatjuk be, mert a mosony-szolnoki sírmezőből származott, (de nem egyúttal sírok tartalma szerint külön-külön szétválasztott) anyagban bronz-hallstattkori típusok is voltak, a melyek tartozékát a kapcsolótű is képezhette. De tekintve amaz,

ámbar meg nem bizható körülményt, hogy a váczi vonóshátú kapcsolótű típusal egy felmagasodó fülű edényke jött elé, úgy szintén hogy ez utóbbi típusa a vonóshátú kapcsolótűnek csakis megelőzője lehetett a mosony-szolnoki példány vonóshátú kapcsolótű típusának, ennek következtében a váczi típusú vonóshátú kapcsolótűt némi joggal bronzkorunk tipustartozékához sorozandónak tekinthetjük és itt ezek között feltételesen helyt adhatunk neki.

Mint a vonóshátú kapcsolótű típus előfordulási helyét továbbá még Szerbiát és Boszniát említettük fel. Ezen típus és annak valószínűleges történelmére még utóbb visszatérek.

Ha most párhuzamot vonunk Észak-Italia és a hazánk területén talált vonóshátú kapcsolótű típusa és fejlődési története között, a következő lényeges eltéréseket fogjuk felsorolhatni. Észak-Italiában a vonóshátú kapcsolótű típus fellépte kapcsolatos bronzkora III. szakával, ellenben hazánk területén csakis tiszta bronzkorunk végével lép fel. A peschiera-kapcsolótű és annak származékai a czölöpépítményes és terramára kultúrával vannak kapcsolatban. Hazánk területén a hasonlatos terramára kultúra már rég idejét multa volt, midőn nálunk konstatalható leszen a kapcsolótű fellépése. Italiában hulla-temetkezésekkel fordul elő, nálunk a kapcsolótű fellépési korát hulla-égetéses sírok jellemzik. És utoljára az északitaliai vonóshátú kapcsolótű-típus és a hazánk területén talált között lényeges eltérés vagyon, mely eltérés a fejlődési sorozatnál is folytatódik. Ez eltérés pedig a rugóképezésben vagyon, a mennyiben a peschiera-típusnál az egy egész fordulatot képez csupán, ellenben a váczi példányon kettőt. A fejlődés sorozatban a reá következő alakításnál, hol a tűtartó láb spirális korongban végződik, már nem csupán a rugóképzés különböző, de egyúttal a láb alakításánál is eltérést tapasztalunk. Az eltérés még szembetűnőbb lesz a sorozat harmadik fejlődési stádiumában, hol az ívnek az alakítása lépett fel. Itt az itáliai példánynál már az ívnek lapos lemezre való kikalapácsolását esetlegesen 8-ban hajlított részletekkel kombinálva találjuk, de még mindig egy fordulatot rugóval. Ellenben nálunk az egész ív csakis 8-asokban hajlított sűrű sorozatból készült. Eltérést itt tehát már a rugó és a tűtartó lábnál is tapasztalunk, úgy miként ívalakításnál is.

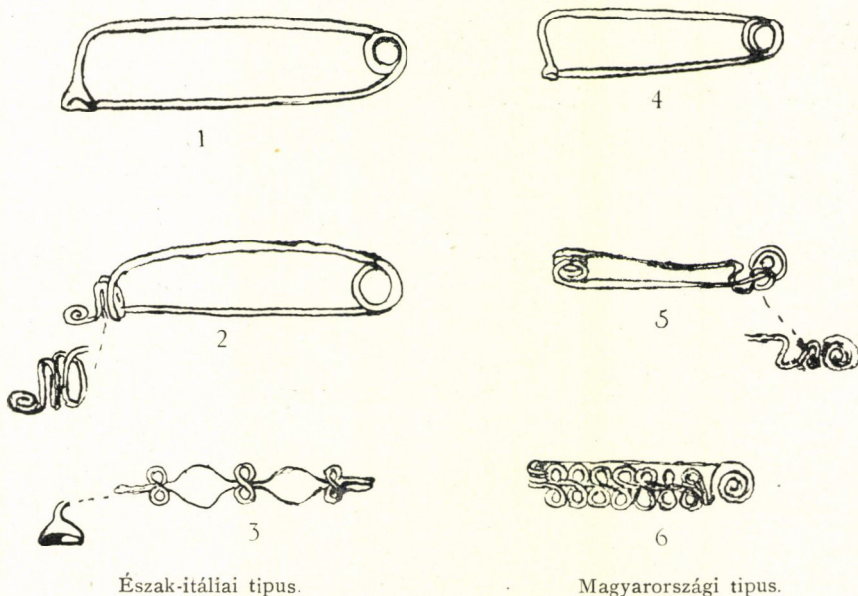
A most itt felsorolt különbözetek könnyebb megértése céljából az I. számú táblán ezen összehasonlító sorozatot összeállítva hozom.

A most felsorolt különbözetek objektív mérlegeléséből csakis a következőket vonhatjuk le és pedig: Hogy az északitaliai és a hazánk területén fellépett vonóshátú kapcsolótű típusok között nincsen összekötetés. Így ezek szerint az egyik a másikból nem fejlődhetett. Kereskedés útján nem jutott hazánk területére, hogy itt utánózva lett volna. Ellenben ugyancsak kitűnik, hogy úgy Észak-Italiában, miként hazánk területén a vonóshátú kapcsolótű fellépte autochton volt és alakja csakis a természetes fejlődés folytán hasonlatosan keletkezett, egymástól egészen függetlenül.

A Dunán és Száván túl délre alkalmam volt a vonóshátú kapcsolótű egy az északitaliai vonóshátú kapcsolótű típusához a mienknél sokkalta közelebb állót láthatni. E kapcsolótű tipushoz tartozó példányból kettőt a «Glasinaci» leletek között, két másik példányt pedig 1898-ban Bella Lajos barátommal a Belgrádi Múzeumban láttam. Ugyancsak egy további idetartozó példányt Fiala Dél-Boszniából mint «Strebei» leletet ismertetett. (Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina Bd. VI. 54. lap. 59. ábra.)

Eredetét e kapcsolótű-típus szintén a díszűnek a közepén rugóra való hajlítása és fejének kampós meghajlítása által nyerte. Eltérést az Észak-Italiában előjött típustól csakis annyiban tüntet fel, hogy míg a peschiera-

típus hossza 6—7 cm. között váltakozik, addig a bosnyák és szerbiai példányok 9—18 cm. közötti hosszúak.

A Fiala által eredeti helyzetben talált példány ismertetése fontos e típus időkori meghatározását illetőleg, a mennyiben csontvázas sír mellékleteként lett találva. Egyébként a Glasinaczon talált két példány is a környezetében sokkalta korábbi benyomást tévesen, mint az egyéb oda vágó leletje e hírneves őstelepnak.

Az északra fekvő Balkán-területek praehisztórikus fejlődési képét ugyan még nem ismerjük egész tüzetesen, így különösen bronzkora még sok hiányosságot tüntet fel, miért is ma még alig lehet annak időkori beosztásáról tiszta képet alkotni. De mindennek dacára már ma kétségtelennek tekintem azt, hogy a boszniai és szerbiai vonóshátú kapcsolótű

eredete más volt, mint sem a hazánk területén létezettnek. Továbbá azt is, hogy időrendi előfordulása valószínűleg előbbi, mint nálunk.

Hogy Boszniában és Szerbiában a vonóshátú kapcsolótű más eredetű, mint hazánkban, azt a következőkből vonnám le. Elsőbben is alakja más, mert a rúgóképzés itt egy fordulattal történik. Másodszor, mert e területen eddigelé legalább a vonóshátú kapcsolótű fejlődését soha még nem volt alkalmunk úgy tapasztalhatni, mint azt hazánk praehisztórikus provinciájában láttuk. Harmadszor pedig, mert a vonóshátú kapcsolótű előfordulásához igen közel álló körülmények között, ugyancsak az íves kapcsolótűt is Bosznia területén meglették. Ugyanis hivatkozom a «Catiči» leletre, a hol lapos temetkezésben fekvő csontvázas sírban és bronzkori típusú tárgyakkal 2 drb. íves kapcsolótű fordult elő (Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina. Bull. I. 59. lap. 9. ábra). De továbbá, feltevésem mellett még ama körülmény is szól, hogy a Glasináczon annak régebbi sírjaiban az egyes hurokkal vagy kettős hurokkal ellátott íves kapcsolótűk típusai gyakran előfordulnak. Ezen kapcsolótűalak pedig csakis a *dypilon kapcsolótű alakköréhez tartozó készítménynek* tekinthető.

Ezért is részemről a Boszniában előfordult vonóshátú kapcsolótű-típust, a görög területen volt kulturcentrum befolyása alatt állónak tekintem, ott ama területen autochton úton keletkezett alakításnak. Részemről e kapcsolótű típus felléptét ott a praemyken-korral hozom kapcsolatba.

Ha a kapcsolótűk típusai legkezdetlegesebbjeit és az azok felléptét itt rekapituláljuk, objektív szemléléssel csak azt állapíthatjuk meg, hogy azok függetlenül egymástól és mindig autochton úton keletkeztek. És pedig, legelsőbben is az északon,* későbbben az Észak-Itáliában és Görögországban, és legkésőbbben pedig hazánk területén. Ezen sor- és korrendi felállításhoz még azt óhajtanám itt hangsúlyozni, hogy sehogy sincsen kizárva az, miszerint Észak-Itáliában és Görögországban, bár egymástól függetlenül, a vonóshátú kapcsolótű korrendi fellépte simultán volt, és hogy az görög területen az egész határozottan időkori fellépésénél kapcsolatos volt az íves kapcsolótű felléptével. Végül pedig a most itt mondottakat azzal egészíteném ki, hogy a kapcsolótű minden körülmény között az indo-germán fajjal volt kapcsolatban és annak kulturproduktumát képezte.**

E kissé hosszú, de szükséges kitérés után ismét Észak-Itáliára és a hazánk területén volt hason időkori praehisztórikus provincia eltérésére térek vissza.

Mint már megelőzőn jeleztem volt, Észak-Itália bronzkori kulturképé-

* Az igen tisztelt cikkírónak ezen nézete aligha igazolható. Északon mindenesetre előbb használtak bőr —, mint vászon — és gyapjuruhat; ez csakis dél felől terjedhetett el s vele együtt a kapcsolótű használata. Szerk.

** A praemykén kultúra aligha volt indogermán (árja), sokkal inkább tulajdonítható a déleurópai akár iber, akár alarodi eredetű őslakosságnak. A kapcsolótű tehát ennek a kulturproktuma lehet. Szerk.

nél annak II. szakaszánál már némi eltérések jelentkeznek a két hasonló provincia között, a mennyiben tipológiája sok tekintetben elütő kezd lenni. Így csakis egy példát említve, az északitáliai bronzkori tipológiájára jellegzetes más alakítása a peremes baltáknak ezen korról lépett fel. De egyébként kardjainak fejlődési története is itt már e korról eltérő irányt kezd követni provinciánk idevágó tipológiájával szemben.

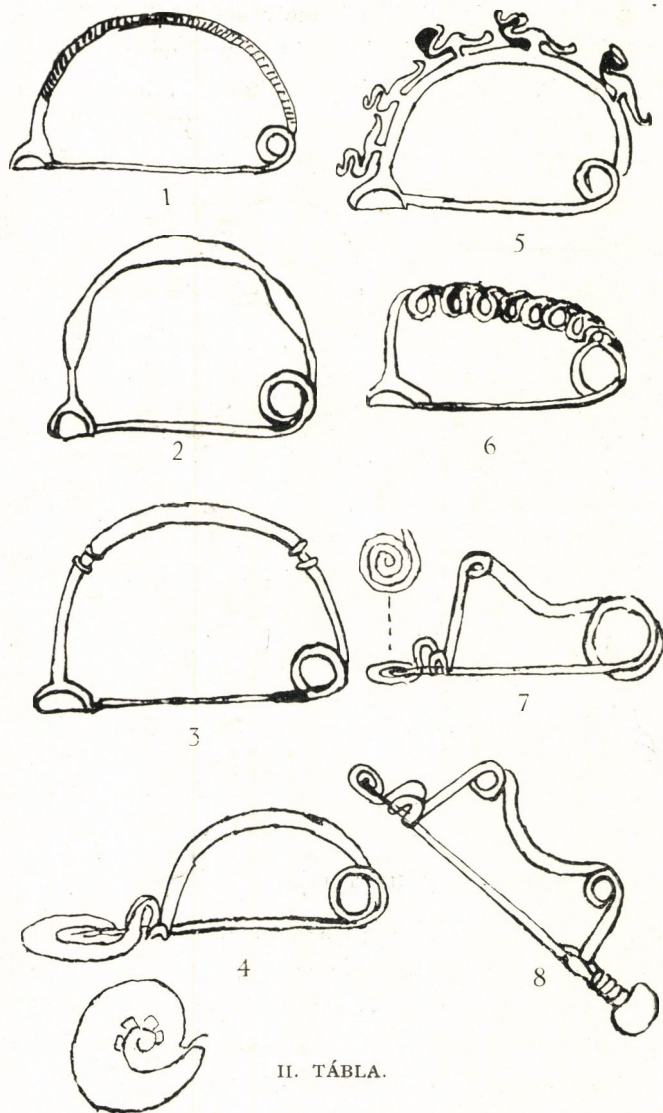
Észak-Itália III. bronzkorával a kapcsolótűt látjuk fellépni. Hazánk területén ezen időkorak megfelelően még ismeretlen. Észak-Itália III. bronzkori szakaszát részről időkorilag párhuzamba állítom a hazánk prae-hisztórikus provinciájában előjött csontvázsirok újabb szakaszával. E két időkorban párhuzamos szakasz szemben állításánál a megelőző II. szakasznál már jelentkező divergálás mindinkább szembetűnő lesz, a mennyiben egyrészt a kapcsolótűt már ismerő északitáliai III. bronzkor tipológiája összeképében egész más csoportosulást tüntet fel, mint a mi területünkön előfordult újabb csontvázsirok, hol is a kapcsolótű még ismeretlen, de egyébként a tipológia is más jellegű.

Az Észak-Itáliában volt IV. bronzkorú szakaszt elsősorban is az íveshátú kapcsolótűk fellépte jellemzi. Itt e szakasszal a vonóshátú egészen, de tökéletesen megszűnik és az íveshátú és csakis az ebből származó alakítások foglalják el annak volt helyét. Egyáltalában a kapcsolótű minden további alakja úgy ezen IV. bronzkori szakaszban, mint a reá következő vaskorban is az íveshátú kapcsolótű-típus származékát képezi.

Az ezen szakaszt jellemző kapcsolótű-típusok közül itt a II. számú táblán hozom azok legszembetűnőbb alakításait. Így 1. ábrán annak legegyszerűbb alakítását, hol az ívet csakis torsio díszíti. Lába pedig egy laposra kikalapált lemez visszahajlítása folytán keletkezett és a tűt tartó vályut képez. 2. ábrán az ívet hasasodások díszítik. 3. ábránál a szintén kissé megvastagodott ív középső részletét úgy elől, mint hátul karikák díszítik és zárják le. A 4. számú alakításnál már renaissance mozzanatot tapasztalunk, a mennyiben itt a tűtartó díszítéséhez egy lapos korong nyer alkalmazást, mely korong eredetét a peschiera-kapcsolótű fejlettebb alakjánál alkalmazott huzalból készült spirális korongtól vette. Itt a huzal helyett laposra vert korong (discus) van alkalmazva, de ugyancsak spirális görbülettel. 5. ábra igen érdekes, a mennyiben ívét sorosan állított kezdetleges madár-alakítások díszítik. Ezen motívum jóval később hazánk területén is nagy szerepű lesz és a Halltsatt-korunkban azzal aránylag sűrűn találkozunk. 6. ábra alatti alakításnál az ív díszét hurokra hajlított sorozat képezi. 7. ábra alatti kapcsolótű tűttartója ugyancsak renaissance alakítással és pedig sodronyból készült spirális koronggal díszileg. Az ívének alakítása a kéthurkos íves kapcsolótű folyományát képezi azon különbözet-tel, hogy az ívnek megmaradt rész egy térdalakú hajlítással megy át és képezi az aránylag nagy rugó tekercset. A 8. ábra alatt végre egy kéttágú

kapcsolótűt mutatok be, melynek íve a megelőző kapcsolótű ívének alakításához igen közel áll, valamint tűtartója is, ellenben tuskóját itt nem az ívnek folytatásából nyeri, hanem ez utóbbit egy tűzötű adja meg. Ezen alakítás lényegében az északeurópai kapcsolótűvel egyez, és itt tán tekin-

II. TÁBLA.

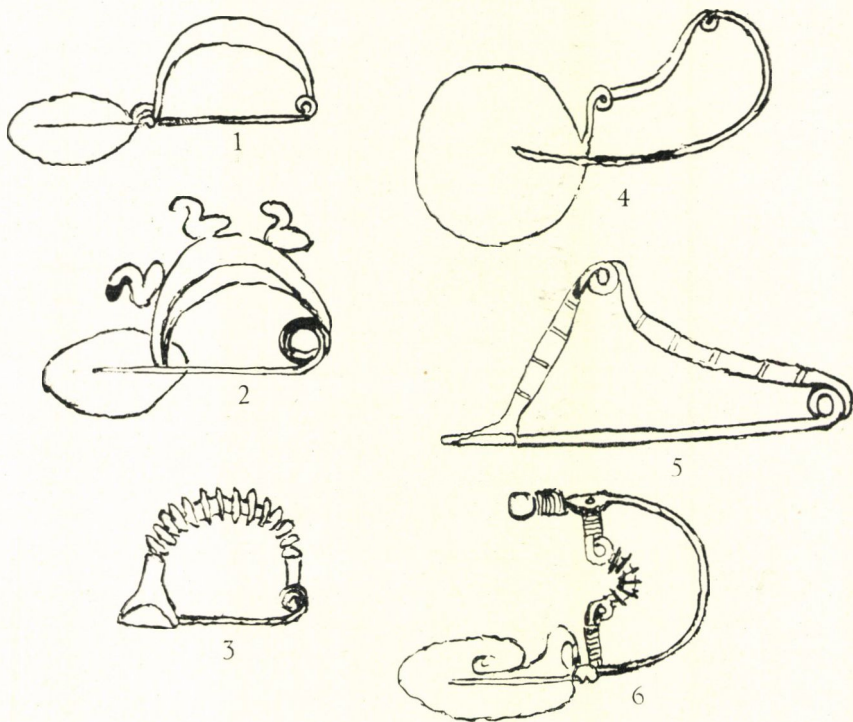
tettel a különbözőzetre ugyancsak és tán több joggal kérdezhetnők vajjon azt az alakítást Észak-Itália nem-e egy a kereskedés útján északról ide jött példánytól vette-e?*

* Megfordítva is lehet a dolog, mert a különbözőzet csupán a német régészek azon föltevésére vezethető vissza, mely legalább is félezer évvel teszi korábbra a bronzkor kezdetét a valóságnál.

Ezen most, itt kivonatossan ismertetett kapcsolótűk jellemzik Észak-Itália IV. bronzkorának régebbi szakaszát és a gerinczét képezik az ottani e korrallal fellépő tipológiának. E tipologia egyébként más, a mienktől eltérő alakítású szárnyas fejszéket, más dísztüket stb. tartalmaz.

Észak-Itália IV. bronzkori szakaszának második újabb részét ugyancsak egy sorozat kapcsolótű jellemzi, mely alakításával elűtő a megelőző, szakasz kapcsolótűitől. A III. számú táblán kivonatossan ismertetem itt azok legjellemzőbb alakjait. Ezen fejlődéses szakasz kapcsolótűit, mint látjuk,

III. TÁBLA.

ugyancsak az íves kapcsolótű derivációinak kell tekintenünk, mert ezen egyszerű alak képezi alakításuk kiinduló pontját. Az itt a III. táblán látható sorozat első ábrája alatti kapcsolótű tűtartó lába gömbölyű discussal van díszítve. Egyáltalán e korszakasz kapcsolótűinél jellemző a discuss használata és alkalmazása. Ezen discussok, mint 1., 2., 4. ábrán láthatjuk, eltérőn a megelőző szakasztól, már csakis egy lapból állanak, s bár a spirális tekercs-korongból származva, annak már rajzát sem tüntetik fel. Az első ábra alatti kapcsolótű még annyiban is érdekes, mert ennek ívalakításából veszi eredetét az első vaskorral fellépő csolnak vagy bogárhátú kapcsolótű ívének alakítását. A 2. ábra alatti kapcsolótű már az utóbb nevezett bogárhátú alakításhoz közel álló ívét ismét kezdetleges madáralakok díszítik. Nevezetes, hogy ezen kapcsolótű és e táblán 3. ábra alatt ismerte-

tett kapcsolótű típusainál *legelsőbben is előfordul az északitaliai kapcsolótűk alakításánál a rúgókészítés céljából a tűske vagy tűnek kétszeres meghajlítása*. A 3. ábra alatti kapcsolótű egy úgynevezett «Raupenfibel», azaz hogy ívének alakítása némileg hernyóra emlékeztet. A 4. ábra alatti kapcsolótű alakítását igen feltűnőnek mondhatjuk, ugyancsak eredetiek az 5. és 6. ábra alattiak is, utóbbi két alakítással Északon nem találkozunk, csak Szicíliában és Közép-Itáliában, de miután azok jellemzők a IV. bronzkor II. szakaszára, ezért is itt hozom.

Észak-Itália IV. bronzkorának ezen most itt kapcsolótű típusai révén ismertetett befejező szakasza, természetesen a mi bronzkori tipológiánktól egészen elütő környezettel lép fel. Ezt csakis azzal óhajtóm illusztrálni, hogy megemlítem, miszerint ezen korról a keramikában Észak-Itáliában a «Villanova osuariumok» rendszerint már fellépnek. Ezen ossuariumokra vonatkozólag még azt említem meg, hogy ugyan egy erre emlékeztető alakítású urnatípus nálunk is fordul elő és pedig a hallstatti korunkban, de nem teljes mása ez az északitaliainak, a mennyiben ez utóbbi, mint azt számtalan példánynál Bolognában láthattam, csakis rendszerint egy vízszintben álló fogantyúval bír, s nem kettővel, teljes hiányuk sem észlelhető, mint azt nálunk a közelálló alakításnál tapasztaljuk.

Ha az itt csak futólagosan, körvonalaiban fixírozott északitaliai bronzkor III. és IV. szakaszainak kulturképét a hazánk területén volt és azzal időkorban párhuzamban haladt korokkal összehasonlítjuk és azokat szemben állítjuk, egész objektív szemlélésnek csak azok különbsége fog szembe tűnni. Hasonlóságok ugyan itt is kereshetők és találhatók is lesznek, de ezek voltaképpen csakis a természetes fejlődés által keletkeztek és közel sem a kölcsönös kereskedés, s még kevésbé a tarthatatlanoknak bizonyult kulturbefolyás következtében.

A különállóságot tán semmi jobban nem képes bizonyítani, mint a kapcsolótű, egyrészt más korszakaszhoz kötött fellépte, másrészt pedig teljesen más-más alakítása Észak-Itáliában és hazánk területén. Ezen divergálás egyúttal azt is bizonyítja, hogy az északitaliai III. és IV. bronzkor nem ismert és nem tartott fenn közvetlen kereskedelmi összeköttetést hazánk területével, és ezek alapján semmi, de semmi kulturbefolyást sem gyakorolt s nem gyakorolhatott, tiszta bronzkorunk utolsó szakaszaira.

Mint már jeleztem volt, ezen viszony később, a most már beköszöntő vaskorszakkal, illetőleg annak fejlődöttebb korszakaszaival megváltozik, s bár cikkem kissé terjedelmes lett, mégis kénytelen vagyok itt ezen részre is kiterjeszkedni, ép azért, mert a már ezen utolsó korról mindinkább sűrűsödő tényleges analógiák a különbözetet kereskedési összeköttetés létezése és nem létezése között, világosan tüntetik fel.

Mindenekelőtt is hangsúlyozni óhajtóm itt, hogy mint már fent jeleztem volt, Észak-Itália «proto-etruszk» korának I. szakaszát, sőt még tán

II. szakaszának jó részét is időkorban párhuzamosnak tekintem hazánk bronz-hallstatti korával. A II. szakaszból visszamaradt részt, úgy mint a III. szakaszt pedig régebbi Hallstatt-korunkkal párhuzamosnak. Végre pedig az etruszk szakasz mind a négy részét időkorban az újabb Hallstatt-korunkkal.

A két praehisztorikus provincia megváltozott kulturképének összehasonlításához ugyancsak a kapcsolótűt veszem igénybe.

De mielőtt ezt tenném, szükségesnek látom itt az északitáliai vaskor beosztását megemlíteni, mely eltérő a mienktől. Észak-Itália vaskorszakaszát három főrészre osztjuk, mely mindegyike ethikai megkülönböztetés alapján történik. Azaz, hogy Észak-Itáliának vaskora az etruszk nép és annak kulturájával és nem különben a gall nép jellegzetes kulturájával kapcsolatos. De ezt megelőzte egy régibb vaskor is, a mely három szakaszt foglal magában és még nem állott az etruszk-befolyás alatt. És csak ezután következett az etruszk-szakasz és végre a gall-szakasz, mely utóbbi teljesen a mi La-Tène kulturánknak felel meg.

A legrégebbi, tehát Észak-Itália I. vaskori szakasza kapcsolótűi közül a IV. táblán hozom a legjellemzőbb alakításokat így: 1. ábra alatt egy íves kapcsolótűt, a melynek típusa csak annyiban különbözik a már előbb ismertetett bronzkori típustól (II. tábla 1. ábra), hogy rúgója két fordulattal van alkotva és hogy íve vastag átmérővel bír, miből következtetve ezen típus már nem a díszítésként, hanem mint átalakítás készült, hanem mint öntési produktum. A 2. ábra alatti már ugyanezen öntött bogárhátú kapcsolótű, de tűtartó lába még az íveshátú kapcsolótűk módjával készült. A 3. ábrában bemutatott kapcsolótű íves típusú, melynek a díszítés céljából az ívre több üveggyöngy lett fűzve. A 4. ábra alatti kapcsolótű az íveshátú kapcsolótű ama származékai közé tartozik, a melyeneket a megelőző szakaszban már találtunk. E vaskorszaki példány igen hasonlít a III. tábla 4. szám alatt ismertetett példányhoz azon különbséggel, hogy ezen újabbkori típus kisebb diskuszú és csakis egy hurokkal és pedig a rúgót képező hurokkal van ellátva.

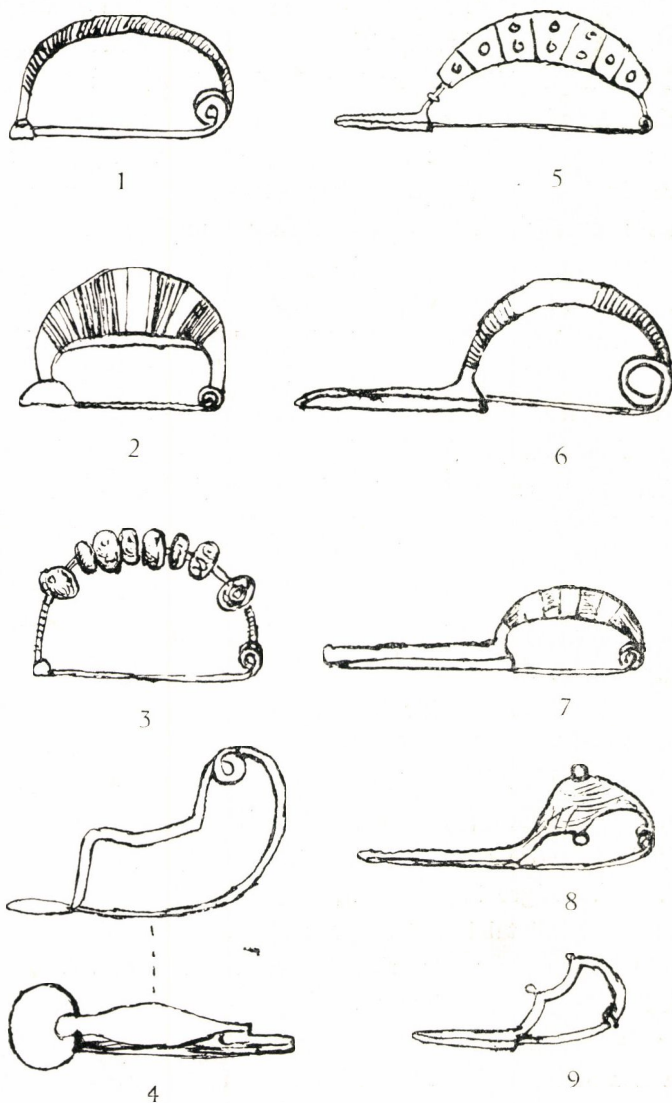
Mint látjuk, ezen típusok még nem lépik át az Alpesekeket. Ugyancsak a tipologia is, úgyszólván semmi analógiákat sem tüntet fel a természetes fejlődéstől és annak produktumaitól eltekintve, az ezen első vaskorszakkal hazánk területén időkorban párhuzamban haladó bronz-hallstattkorral.

Észak-Itália II. vaskori szakaszával a megelőző korban már volt és itt a IV. táblán 2. és 3. ábra alatt ismertetett típusokhoz még az 5—9. ábrák alattiak jönnek, mint új alakítások. Ezen alakítások fellépésének korával ügylátszik közvetett vagy közvetlen kereskedelmi összeköttetések létesülnek hazánk területe és Észak-Itália között. A II. vaskorszakasi kapcsolótű új fellépő alakjaira egyáltalában a tűtartó láb alakítása jellemző, és pedig: A láb ezen szakaszban nem az egyszerű íves kapcsolótű alakításának a módjával készült, hanem ennek a helyében a láb egy hosszú vályú

alakú, fölül nyitott, s a tűt befogadó alakítást nyer. A láb vagy egyenes levágással, vagy pedig néha kisebb vastagodással végződik.

Az északitáliai II. vaskorszakasz jellemző kapcsolótűiből itt a következőket említem fel: Hosszú tűttartó lábbal ellátott kapcsolótűk, a melyek

IV. ÁBRA.

ívére gyöngyök fűződtek. (IV. tábla 5. ábra.) Íves kapcsolótűk ugyancsak hosszú lábbal. Az ív tömören van öntve és vastag. (IV. tábla 6. ábra.) Bogárhátú kapcsolótűk hosszú lábbal, a melyeknek végén kisebb vastagodás van. (IV. tábla 7. ábra.) Ugyancsak más bogárhátú kapcsolótűk, a melyeknek szélesebb kiviteiű íve a tetőpontnál oldalvást egy-egy gombbal van díszítve. E kapcsolótűk hosszú lába egyenes levágással végződik.

(IV. tábla 8. ábra.) Végre ezen korszakaszsza lépnek fel a «kigyódzó-kapcsolótűk» (Schlangenfibel) A IV. tábla 9. ábrán hozott típus már nem ritkán vasból is készül. A kapcsolótű lába itt is hosszú.

Ezen itt most ismertetett kapcsolótűket nem tekinthetjük a hazánk területén eddigelé előfordult kapcsolótűk analogiainak. De egyáltalán Észak-Itália II. vaskorszakaszát egész összképében sem tekinthetjük analogikusnak. Ellenben ha a kapcsolótűk típusát, valamint az azokat környező egyéb tipológiát részletes vizsgálat tárgyává tesszük, elvitázhatlanul egy közeledési momentumot fogunk egyrészt Észak-Itália, másrészt pedig hazánk régibb Hallstattkora és Észak-Itália II. vaskorszakasa között tapasztalni. Azaz más szóval Észak-Itália II. vaskorszaka már a mi korai vaskorszakaszunk előhírnökét képezi.

Észak-Itália III. vaskorszakaszát párhuzamosnak tekintem időkorban prae-hisztorikus provinciánk régibb Hallstattkorával, azaz korai vaskorszakaszával. Ezen korról Észak-Itáliában a kapcsolótű hosszú vályút képező lába rendszerint egy kisebb-nagyobb gombbal záródik, ez oly momentum, a mely a mi ezen korról előforduló kapcsolótűnk típusára nézve hasonlóan jellegzetes volt.

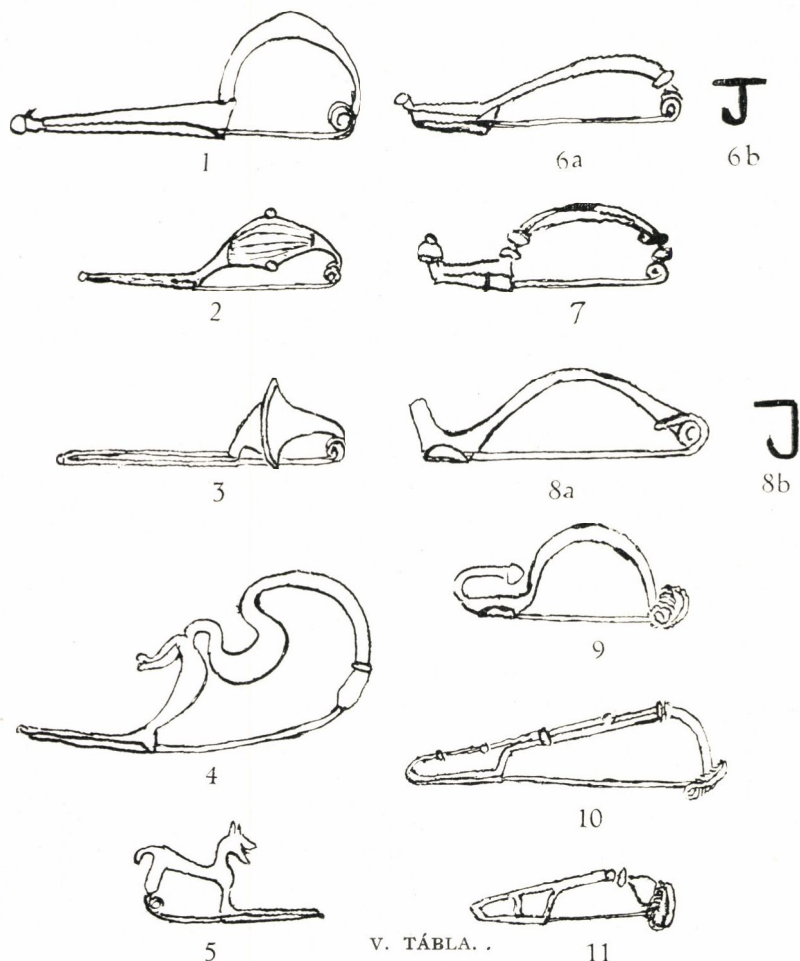
Az idevágó kapcsolótűk közül jellegzetesek Észak-Itáliára a következők: Bogárhátú kapcsolótűk, de melyeknek íve nincsen csolnak módjára kivájja. (V. tábla 1. ábra.) Az aránylag igen hosszú láb kisebb-nagyobb gombbal záródik. Ugyancsak bogárhátú kapcsolótűk, de csolnak módjára kivájt ívvel oldalt, mint a megelőző szakaszban oldalvást két gombbal díszítve. (V. tábla 2. ábra.) Az eléggé hosszú láb kis gombbal záródik le. Továbbá a csolnak módra kivájt ívű bogárhátú kapcsolótűk még egy típusa, a melyeknél az ív gerinczpontján egy dudorodó sáv vonul át keresztben. (V. tábla 3. ábra.) A hosszúra nyúlott láb kis gombbal záródik. Kigyódzó kapcsolótűk, de a melyek az ívnek első, a láb feletti hajlásánál két lefelé és előre görbülő gombon végződő szarvval vannak ellátva. (V. tábla 4. ábra.) Végre kapcsolótűk, a melyeknek íve helyén teljes tömör öntés által készült állatalakokat alkalmaztak. A tűtartó láb ezen kapcsolótűknél szintén hosszú és rendszerint egyenesen levágott. (V. tábla 5. ábra.)

Észak-Itáliában a III. vaskorszakaszt az etruszk-kor követte. Az etruszk-kort pedig négy fejlődési szakasszal ismerjük, a melyeknek beosztásához az alapot a keramika fejlődő technikája adja meg. Miután az etruszk-keramika készítményei hazánk prae-hisztorikus provinciájának területére eddigelé legalább leletjeink révén úgylátszik nem jutottak, ezért is ezen beosztást és szétválasztást itt ismertetését czikkem keretén kívülállónak tekintem, de ellenben reflektálom kell az ezen korhoz vágó kapcsolótűkre.

Az északitáliai etruszk-korral fellépő kapcsolótűk anyagánál nem találunk oly jellegzetes momentumokat, a melyek után egyik vagy másik típusát a négy időszak valamelyike közül csakis egyik vagy másik kizárólagos tulajdonának tekinthetnők, ezért is azok legjellegzetesebb alakjait,

mint az egész korszakaszt jellemzőket itt együttesen hozom. Nem terjeszkedem ki itt továbbá az ekkor fellépő minden alakkal, különösen nem említem a kigyózó kapcsolótűk variánsait, mivel azok úgylátszik, egészen ismeretlenek voltak praehisztórikus provinciánk területein, csakis azon alakokra szorítkozom itt, a melyek mint már jeleztem volt, a korszakaszra jellegzetesek s rokonságban állanak a mi kapcsolóinkkal.

V. TÁBLA.

Az etruszk-korszakasz kapcsolótűit két jellegzetes momentum jellemzi. Ezen jellegzetes momentumok egyike a tűtartó láb alakítása, a másik pedig ugyancsak a lábalakítással kapcsolatos és a tűtartó felett levő részét illeti.

Az etruszk-szakasz kapcsolótű alakjai ugyancsak az íves kapcsolótűből vették eredetüket, és idevágó anyagukban elsőbben is két csoportba osztandók fel és pedig vagyis *A*) monolateralis, *B*) bilaterális rúgóval bíró csoportba, hogy az *A*) csoportnál a rugó 1—2 fordulattal egyoldalon képezi a tüske rúgóját, *B*) csoportnál pedig ez több, de a fejnek végén mindkét oldalra kiterjeszkedő rúgóalakítással történik meg. A jelleg-

zetes tűttartó láb alakítása a következő: A megelőző szakasz hosszú, és kisebb-nagyobb gombbal záródó lába helyett egy sokkalta rövidebb nyer alkalmazást, mely a tűttartó láb felett fekvő rész közepe alatt egy kampóalakú nyújtványt képez (V. tábla 6. ábra *b*), avagy annak egyik széle alatt nyer alkalmazást (V. tábla 8. ábra. *b*). A tűttartó láb feletti rész legtöbbszökre trapézalakú, kisebb-nagyobb lapot képez, mely egy dudorral, gombbal vagy fölfelé álló nyújtvánnyal záródik. A kapcsolótű íve csekély emelkedéssel fejlődik ki és a monolateralis típusoknál a fejnél egy azt lezáró gombbal, gyönggyel végződik. A bilateralis alakításoknál ez rendszerint hiányzik.

Jellegzetes elsősorban az etruszk-szakaszra a «Certosa» kapcsolótű (V. tábla 6. ábra.), melynél a trapézalakú láb egy igen kis felálló dudorral, gombbal végződik. Ugyancsak nem ritka ezen típus ama változata, melynek lába záradékát egy magasabb gomb képezi. (V. tábla 7. ábra.) Ezen típusnál az ív profilált és nemcsak a fejnél, de a láb fölött is gyönggyel záródik le. Végre mint e kort jellemzőt hozok egy szerkezetében egész egyszerű bilaterális rugóval ellátott kapcsolótű-típust, a melynél a rugó húrja a fej alatt nyeri támpontját.

Ha most az északitaliai vaskor III. szakaszát, valamint az etruszk-szakaszban dívott kapcsolótű alakításait a hazánk területén volt kapcsolótű típusaival párhuzamban állítjuk, már határozott elvitázhatlan analógiákat tapasztalunk. Régebbi Hallstattkorunk az északitaliai II. vaskorszakasz csónakalakú fibulájának ama típusát, melyet IV. tábla 7. ábra alatt ismertettem, átveszi, de annak csakis kisebb vastagodással ellátott hosszú lábát a III. szakaszban dívott gombbal végződő alakítással használja. Ellenben a IV. tábla 8. ábráján levőt ugyancsak ilyen kiegészítéssel t. i. a gombbal végződő lábbal csakis a második Hallstatt, azaz újabb szakaszában alkalmazza, vagyis azt a variánst, a melyet V. tábla 2. ábra alatt ismertettem. Ugyancsak ezen tábla 1., 3. és 5. ábrai alatt ismertetett fibula típusok másait, illetőleg közelálló analógiáit megjelöljük hazánk területének leleteiben.

Az etruszk-szakasz kapcsolótű-típusát a Certosa kapcsolótűt, ha kevés példányban is, ugyancsak megjelöljük honi leleteinkben. De a bilaterális rugó alkalmazását is és pedig egy csakis az Alpések északra dülő lejtőjén tapasztalható alkalmazásban, t. i. a számszerű alakítással. Ezen alakítások pedig az újabb Hallstatkornak formaköréhez tartoznak.

Hogy miért és mely okok következtében jutnak ily, mondhatnám zavarodott összeállításban az északitaliai kapcsolótűk típusai hazánk területére, ezt tanulmányozhatni időm nem volt elegendő a most tett utam alkalmával. Nem volt pedig elegendő, mert ép úgy, mint a bronzkorokkal megváltozó és az ezzel kapcsolatban levő befolyásokkal csakis belterjes tüzetes tanulmányok adhatják meg a feleletet, úgy ezen kérdésre is az általam ismert, aránylag csak kevés múzeumok anyaga azonnal nem adta meg a felvilágosítást.

Mint már említettem volt, Észak-Italiának praehisztórikus korait is a

La-Tène kultura fejezi be. Észak-Itáliában az a gall-korszakkal lett megnevezve, illetőleg e nép bevándorlásával kapcsolatba hozva. Az idevágó anyagnál, a mienkéhez hasonlón, a kapcsolótű anyagát illetően a hármass beosztást konstatálni tudjuk, itt is azok révén kora, közép és késő La-Tène, illetőleg gall-korról szólhatunk. Idevágó észak olaszthoni kapcsolótűket hozok az V. táblán 9—11. ábra alatt.

Röviden rekapitulálva, a múlt évben tett észak olaszthoni tanulmányutam eredményeképen csakis azt a tapasztalatomat kell hangsúlyoznom, hogy most megsokszorozódott kételyekkel telve határozottan negálnom kell ama theoriát, a mely hajdanta, sőt még ma is Olaszthon praehisztórikus régebbi kulturáit szoros nexusba akarta hozni a hazánk területén volt idevágó kulturával, sőt mi több, azt abból merítettnek, attól függőnek minősítette.

Szombathely, 1913 február havában.

Bárá Miske Kálmán.

HONFOGLALÁSKORI EMLÉKEK SZABOLCSBAN.

II.*

Micske-pusztán találtunk még csikó-zabolát vagy zabolatöredéket hét sírban. Hét sírban összesen tizenegy nyilat, melyek közül tíz falevél, egy pedig Y alakú, a mely valószínűleg csak apró madaraknak elejtésére szolgált. A nyilak mindég a bal váll mellett, hegyükkel nyugatnak irányítva feküdtek. Nyiltartó tegez-vasalásnak töredékeit csak egy sírban leltünk. Csipológ aczélat és kovát négy, csattot három, kést három, lándzsát pedig egy sírban.

Egy csontváznak dereka táján, valamint köntöse ujjának szegélyzetén 8—8, de nem mind egyforma szíjdiszítést. A szíjjat, mint ilyent, a legtöbb esetben csak ott lehet fölismerni, a hol a mérgező rézrozsdá miatt a rothadást okozó micro-organismusoknak kedvezőtlen életfeltételük van.

Egyiknek szegycsontján hosszában, egymástól 3 cm.-nyire 15 mm. átmérőjű, domború ezüst rozettának homorú lapján két-két fül volt bőrszalagon átdugva és valószínűleg húrnak, irhának vagy fonálnak áthuzásával rögzítve. Ezen sortól balra 7 cm.-nyire az előbbi sorral párhuzamosan ugyancsak 3 cm.-nyi távolságra egymástól nyolcz azonos rozetta, azon csekély különbséggel, hogy ezeknek kerületén egy kis fül is nyult fel, melylyel mint csüngő diszítés is fel varrható volt.

Ezen diszítések szorosan tapadhattak a köntösnek szövetéhez, tehát begombolásra alkalmasak nem lehettek. Mivel ilyen körülményt más sírokban is tapasztaltam, valószínűnek tartom, hogy csak diszítól szolgálhattak és ha nem minden esetben is, de többnyire oldalt fűzték törzshöz a ruházatot, mint azt Erdélynek némely részén, Bukovinában és Galicziában ma is látjuk.

* L. az I cikket a 3. füzetben.

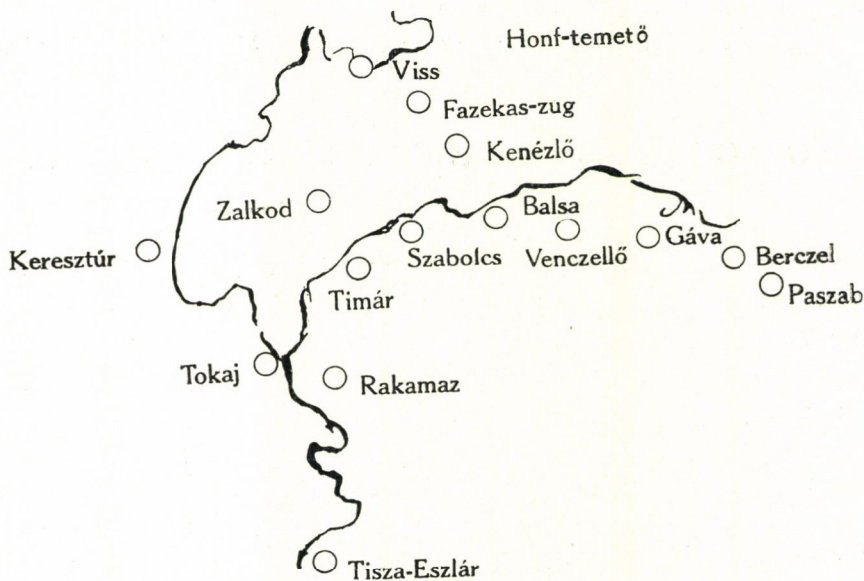

Egyik feldult sírból még két homorú és egy lapos 15 mm. átmérőjű hártványkonyságú szinezüst korongocska és egy tömör bronzpityke került.

Ezek után a *kenézli* honfoglaláskori temető jön sorra, melylyel érdemes bővebben foglalkozni.

Közel Tokajhoz, ott a hol a Bodrog és Tisza egyesül, a Bodrog-köznek nyugati zugában (lásd IX. térkép-részletet) Zalkod, Viss és Kenézli községek Szabolcs megye kötelékéhez tartoznak.

Ezen és több bodrogközi községnek határa, sok helyen a környezetből több méternyire kiemelkedő homokmagaslat, melyek a gyakori tavaszi árvizek idején mintegy szigetet képeznek, a miért is ezen három község földrajzi szempontból helytelenül — «Sziget» nevet nyert.

IX. KÉP. TÉRKÉP RÉSZLET KENÉZLŐVEL ÉS A SZOMSZÉDOS KÖZSÉGEKKEL.

Virányi János kenézli körjegyző rokonom, a ki a régészet iránt melegen érdeklődve, múzeumunkat már több ízben számos különböző korszakból származó régiségekkel gazdagította, melyeket a véletlen a «Szigeten» vetett felszínre, hozta tudomásra a kenézli temetőt. Az ő ébersége nélkül a fazekaszugi honfoglaláskori temető is akár még egy másik ezer esztendeig is ösmeretlen maradt volna.

A múlt év tavaszán a *kenézli* határban Farkas Ferencz tisztelt barátomnak pár ezer holdnyi birtokán, melyet Haas Ignác földbirtokos és nagy bérlő műveltet, a községtől mintegy 4 kilométernyi távolságra eső Fazekasdülőben, a környezettől kiemelkedő 50—60 holdnyi területen Grünbaum József gazdasági főintéző, Mokánszky Golecz János béresgazdának felügyelete alatt bükköny alá szántatott.

A délről észak felé haladó eke egymástól 14 méter távolságra eléggé

ép két koponyát vetett fel. Egy harmadikat pedig a másodiktól keletre 6 méter távolságból.

De nemcsak koponyákat, egyéb ember- és lócsontokat, hanem másféle sírmellékleteket is, melyeket Grünbaum Józsefnek kereskedelmi akadémiái tanuló Hugó fia, a béresektől összeszedve Virálynak megmutatott s a ki azokat mint honfoglaláskori emlékeknek felösmert tárgyakat azonnal Nyiregyházára hozta.

Farkas Ferencz földbirtokos utólagos jóváhagyásának reményében, a miben nem is kételkedtem, sőt meg is nyertem és a miért múzeumunk hálás köszönettel tartozik, Kiss Lajos múzeumi örrel az ásatás végett három ízben rándultam ki, mert a hosszantartó szakadó eső két ízben éppen a helyszínére érkezésünkkel kezdődött. Csak Virányi János tekintélyének köszönhattuk azt, hogy a harangokat félre nem verték és bennünket mint esőt hozó Garabonciás diákokat a községből ki nem vertek.

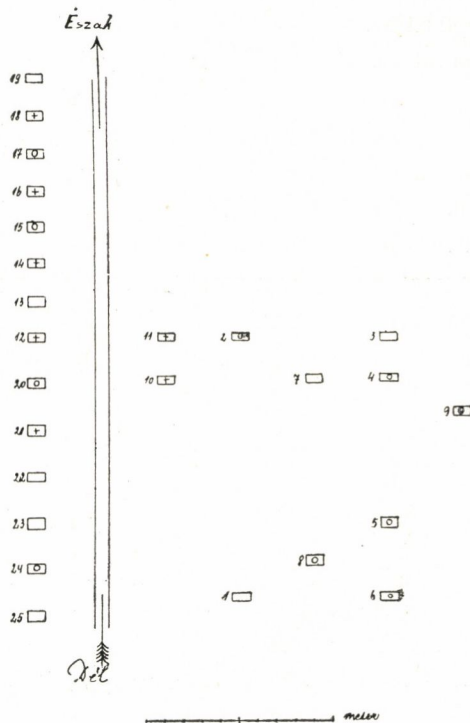
Az ásatás részben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége által nyújtott segítség-összegebből fedeztetett, részben pedig Haas Ignác anyagi és Virányi János erkölcsi támogatásának köszönhető, mert e nélkül a nemzetre zúduló áldatlan politikai viszonyok miatt Amerikából kellett volna kenézlői munkásokat keríteni, a kik éppen úgy, mint honfoglaló őseink nyugaton a Tisza felé, most pedig Tisza felől a Mississippi felé menekülnek jobb hazát keresni.

A mellékelt kis térképrészlet (IX. kép) a Bodroghöznek nyugati végét tünteti fel, a hol a Szabolcs

vármegye kötelékéhez tartozó Kenézlő, Viss és Zalkod községek fekszenek.

A temetőnek helyszíni rajzán a sírok a megásatás idejének sorrendjében vannak feltüntetve. (X. kép.)

Az 1., 2., 3. sírt a tavaszi szántáskor az eke dulta fel; a többi huszonkét sír gondosan lett általam és Kiss Lajos múzeumi ör által Virányi János és Grünbaum intéző úr részvételével felásva, mint az a sírletek felsorolásából is ki fog tűnni.

X. KÉP. KENÉZLŐ-FAZEKAS-ZUGI TEMETŐ.

(Csontváz fejfel nyugatnak, lábbal keletnek kinyújtóztatva. Lovassír †, o nem volt melléklet. Számozás a felásás sorrendje szerint.)

A temetőnek keleti felét a nyugatitól 6 méter köz választja el.

A keleti résznek délről északi irányban vonuló öt sírsora egymástól három, az egyes sírok pedig a sorokban két méter közökben esnek, mint azt megközelítőleg a halász-kis zomborhegyi és a micskepusztai temetőben is tapasztaltuk. A 14 méter hosszú sorokban eredetileg 8—8 sírnak kellett lenni, a mint az a pontos helyszíni rajzból is kitűnik.

Hogy a sorok igen hézagosak, annak csak az lehet oka, hogy a sírok nem egyenlő mélységre lévén ásva, a csaknem futóhomokba ásott sírok közül a sekélyebb mélységűeket a szél már századok előtt feltárta és elpusztította.

Tapasztalaton alapuló hitem az, hogy szórványos honfoglaláskori leleteink nem őseink által véletlenül elvesztett tárgyak, hanem szél által elpusztított síroknak felszínre került és érdeklődők által megmentett csekély maradványai, melyek ha nemcsak a lelő-helyet, de a lelő-pontot is tudnánk, számos őskori temetőnek nyomára vezethetnének.

A 6 méter széles dél-észak irányú választó-úttól nyugatra eső 26 m. hosszú sírsorban 14 sír közül, melyben a csontvázak szintén fejjel nyugatnak, lábbal keletnek kinyújtózva hanyatt feküdtek, egy sír sem volt elpusztulva, vagy a temetés óta megbolygatva, a minek valószínűleg az az oka, hogy ott a sírok mélyebbre voltak ásva, mint a temetőnek ötsoros részében, a hol eredetileg 40 sírből csak 11 maradt meg, a melyek valamivel mélyebbre lévén ásva, a szél által még el nem pusztítottak.

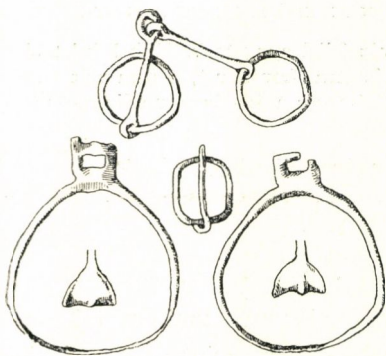
Ezek közül hármat tavaszi szántás alkalmával az eke pusztított el, a minek azonban csak örülhetünk, mert különben az eke nélkül ezen érdekes honfoglaláskori temető örökre rejtve maradhatott volna.

A temetőnek nyugati részében, mint azt a helyszíni rajz mutatja, csak egy 14 sírből álló hézagtalan sírsort tártunk fel, több sír ezen sorban nincs.

Lehetséges az, hogy itten nyugat felé még több sírsor van, de mivel az őszi vetés alá szükségessé vált szántásnak ideje bekövetkezett, az ásatásnak folytatása csak az idej aratás utánra marad, *a melyre Farkas Ferencz barátom nemcsak engedélyt adott, de a régészet iránt melegen érdeklődve terjedelmes birtokán több lelőhelyet is megjelölt és azoknak szakszerű kutatására buzdított és felhatalmazott.*

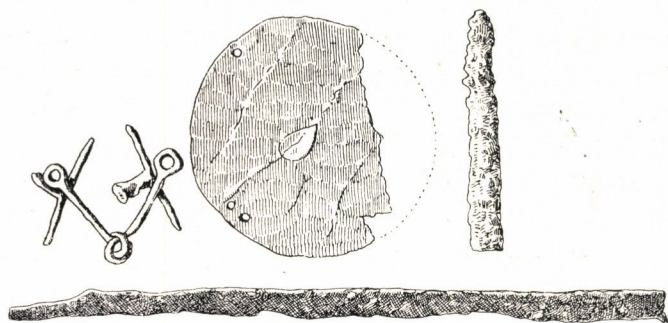
A kedvezőtlen időjárás miatt félbeszakított és három ízben folytatott ásatásnak historicumát mellőzve, az egyes síroknak leleteit a következőkben sorolom fel.

Az 1., 2. és 3. sírt az eke vetette és dulta fel. Ennélfogva ezen három sírnak mellékletei egymástól el nem különíthetők. Csupán ezen három sírből került eléggé ép koponya múzeumunkba.

XI. KÉP. KENÉZLŐI TEMETŐ. 1/3 n.

XII. KÉP. KENÉZLŐI TEMETŐ. $\frac{1}{3}$ n.

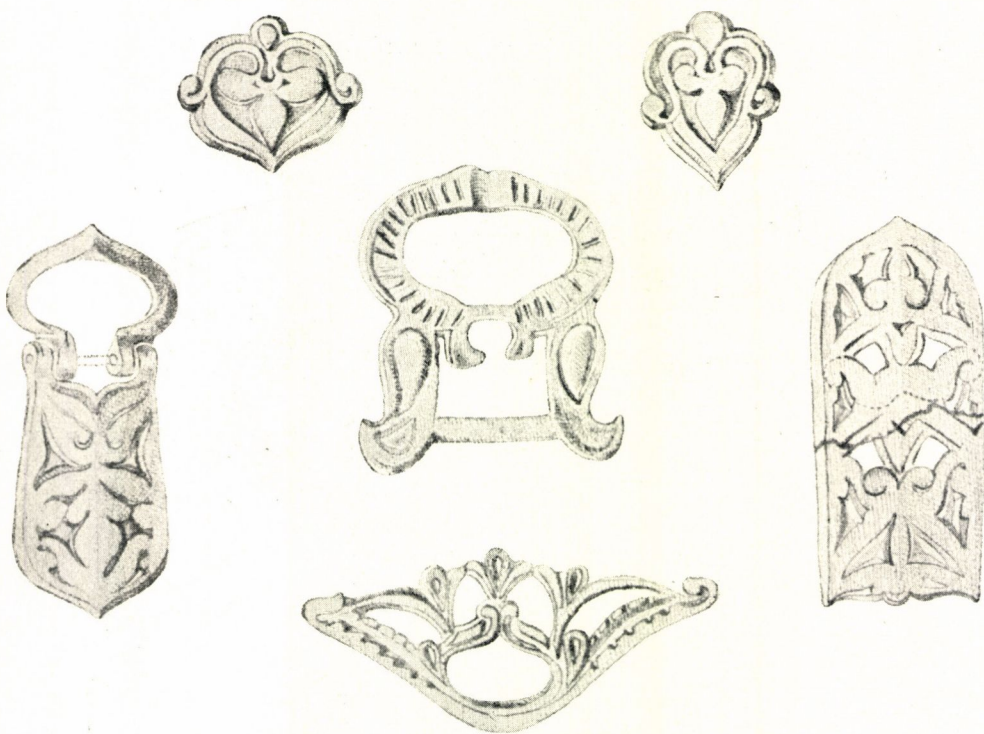
XIII. KÉP. KENÉZLŐI 3. SÍR.

(Kenézlőtől kb. 3—4 km. a Fazekas-zúg dűlőben 1913. ápr. 22.)

Mokánszky Golecz János béresgazdának állítása szerint a 2. sírnak melléklete nem volt. Midőn Kiss Lajos múzeumi őrrrel a rendszeres ásatást 1913 június hó 27-én megkezdettük, az első csontváznak a fejnél 50 (?) cm.-rel mélyebben fekvő lábánál két kengyelt, egy zabolát és egy heveder-csattot találtunk. (Lásd XI. kép.)

A 3. sírból a szántás felületén szántáskor a béresek által kevés föld-del betakarva egy szárnyas rudas zabolá, egy 41.5 cm. hosszú kardpengetőredéket, egy kártyavastagságú csorba 11 cm. átmérőjű korongot leltünk;

XIV. KÉP. SZÍJDISZÍTÉSEK A KENÉZLŐI I. ÉS 3. FELDÚLT SÍRBÓL. $\frac{1}{1}$ n.

felvarrhatás végett széléhez közel három helyen átlukasztva és közepén aranyozott tojásdad mélyedéssel diszítve, mint azt a pilini (Nógrád m.), battai (Fehér m.), gégényi (Szabolcs várm.) ezüstlemezeken látjuk. (Lásd XII. kép.)

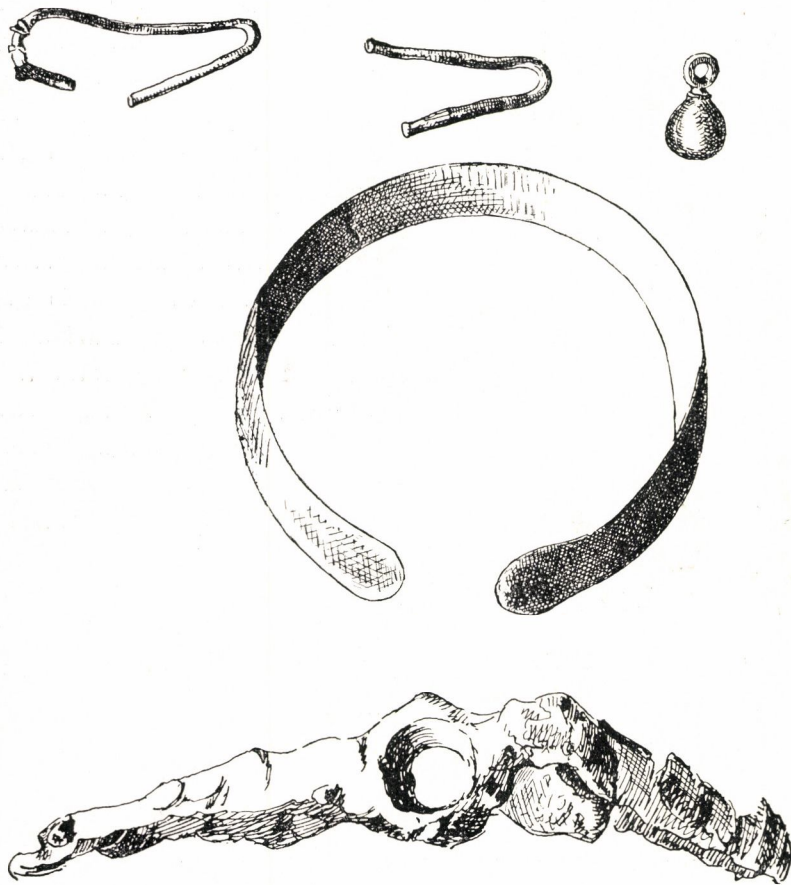
Ezenkívül egy akasztékkal összetartott kettős ezüstlemezből készült, de igen töredezett tarsolylemezt, közepén némileg herelevélhez hasonló ráforrasztott domború diszítéssel. (Lásd XIII. kép.) Egy ló szárcsontjainak csekély töredékeit.

Az ezen sírokból került és Virányi János körjegyző által 1913 április 22-én behozott rossz ezüsből készült hatféle 10 db. aklás szíjdiszítésnek és csattnak rajzát lásd XIV. képen. A felső szívalakú diszítésből 2, a nyultabb alakúból 4 darab van.

Az első és második, egymástól 14 méter távolságra eső sírok vonalának középtáján a szántás felületén egy kengyeltöredék feküdt, valószínűleg a szél által talán már századok előtt feltárt és elpusztult hat sír tartalmának maradványa.

Miután a nagyhalászi és micskepusztai honfoglaláskori temetőekben nyert tapasztalat szerint tudtuk azt, hogy a sírsorok egymástól 3 méter

XV. KÉP. KENÉZLŐ 7-IK SÍR.

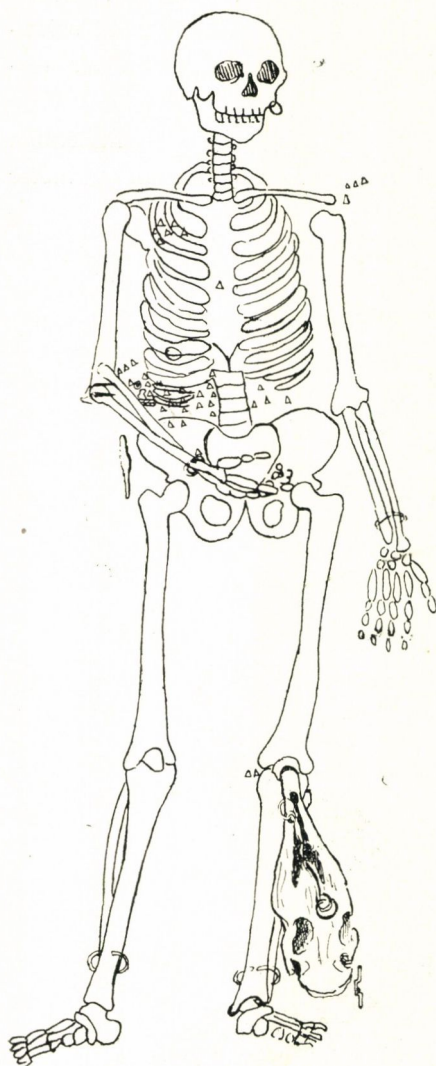
távolságra esnek, a 2-ik sírtól keletre 6 méter távolságra eső és a szántás-kor elpusztult 3-ik számú sírt egy sírsor jelzőjének tekintve, a kutató árkot észak-déli irányban vontuk.

A 3-ik sírtől 2, 10 és 14 m.-nyire talált *4., 5. és 6-ik számú három sírnak* melléklete nem volt.

Mivel tapasztalatból azt is tudjuk, hogy a sorokban a sírok egymástól 2 méter távolságra esnek: ezen sírsorból tehát a szél négy sírt pusztított el.

Feltételezvé azt, hogy a sírsorok egymástól 3 méter távolságra

XVI. KÉP. A KENÉZLŐI 10. SZ. LOVASSÍR.

(Sírfeneke 30 cm. vastagon agyaggal kitapasztva. — Jegyzet: A karpereczek nem mint a rajzon tévesen van feltüntetve a kéz, hanem a könyök ízület felett voltak.)

az 1—2. számú sírokkal párhuzamosan 3 méter távolságban nyugat felé vontunk egy árkot, melynek csupán északi végében találtunk egymástól a szokásos távolságban két sírt. A többi ősidőben pusztulhatott el.

A 10-ik számú lovas-sír lévén, ismétléseknek elkerülése végett itt kell megemlíteni, hogy a többi kenézlői lovas-sírokban is csupán a lónak fejét és végtagjainak azon csontjait helyezték a sírba, a melyeken enni való hús nem volt. A lócsontok különbözőleg voltak a sírokból elhelyezve.

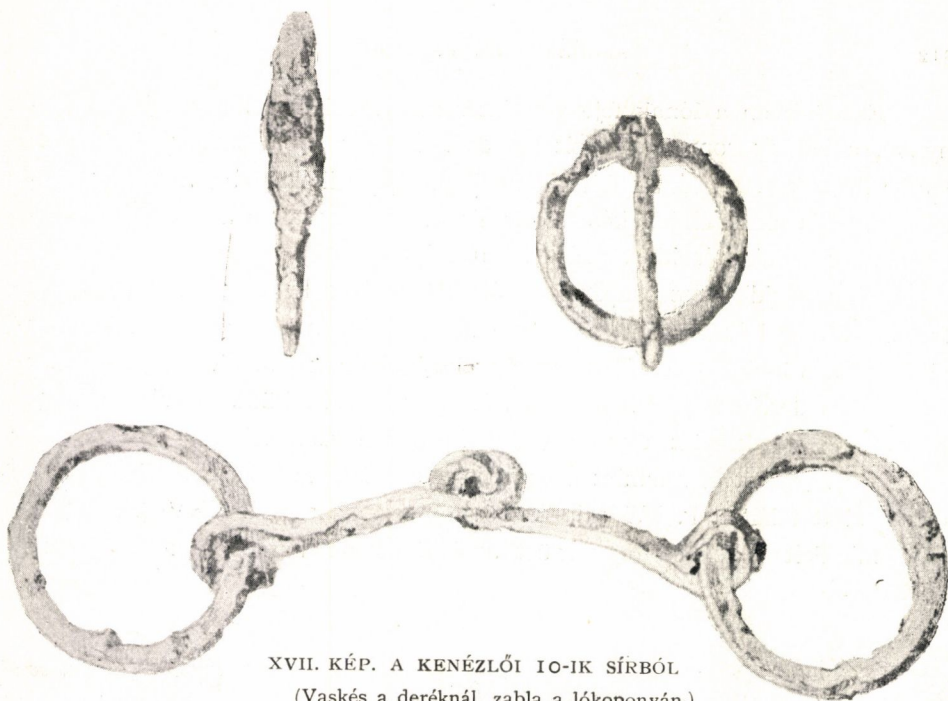
esnek, a 2-ik és 3-ik sír között is kell egy sírsornak lenni, a harmadik kutató árkot is meghúztuk, de ezen sorban csak két sír nem volt elpusztulva.

A 7-ik számú sír mélysége 30 cm. A koponya már teljesen elenyészett és ennek helyén csupán egy fogat találtunk. A csontváz a szegycsont felső végétől a bokáig 129 cm. Mellének baloldalán egy kis gombalakú elrozsdásodott kis aklaszeg. Ugyanilyen a bal térdnek tájékán 3—4 darab. A czombok között darabokra törött felismerhetlenül elrozsdásodott vastárgynak töredékei. A jobb kulcs-csont külső végének tájékán két ezüsthuzalból készült szíjszorító (?), a szegycsontnak jobb és bal szélén a hosszvonalban egymástól mintegy 15 cm. távolságra részarányosan elhelyezett, begombolásra alkalmas tömör, rossz ezüst vagy bronz füles-pityke; a jobb könyök felett erős bronzszalagból készült diszítés nélküli, nyitott végű karperecz és a bal térdizület felett egy zabolatöredék. (Lásd XV. kép.)

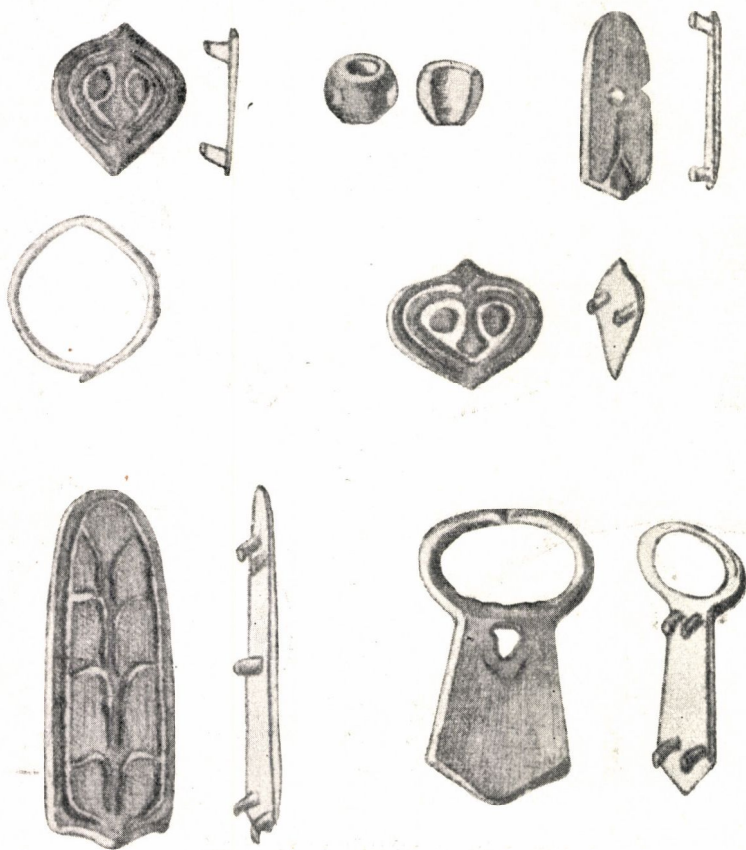
A 8-dik sírnek melléklete nem volt, valamint a 9-diknek sem, mely egyedül maradt meg a 3-ik számú sírtól keletre 3 méter távolságra eső sírsorban.

Miután ettől kelet felé húzott kutató árkok eredménytelenek voltak,

XVII. KÉP. A KENÉZLŐI 10-11. SZ. SZÉKÉSBŐL.
(Vaskés a deréknál, zablák a lókoponyán.)

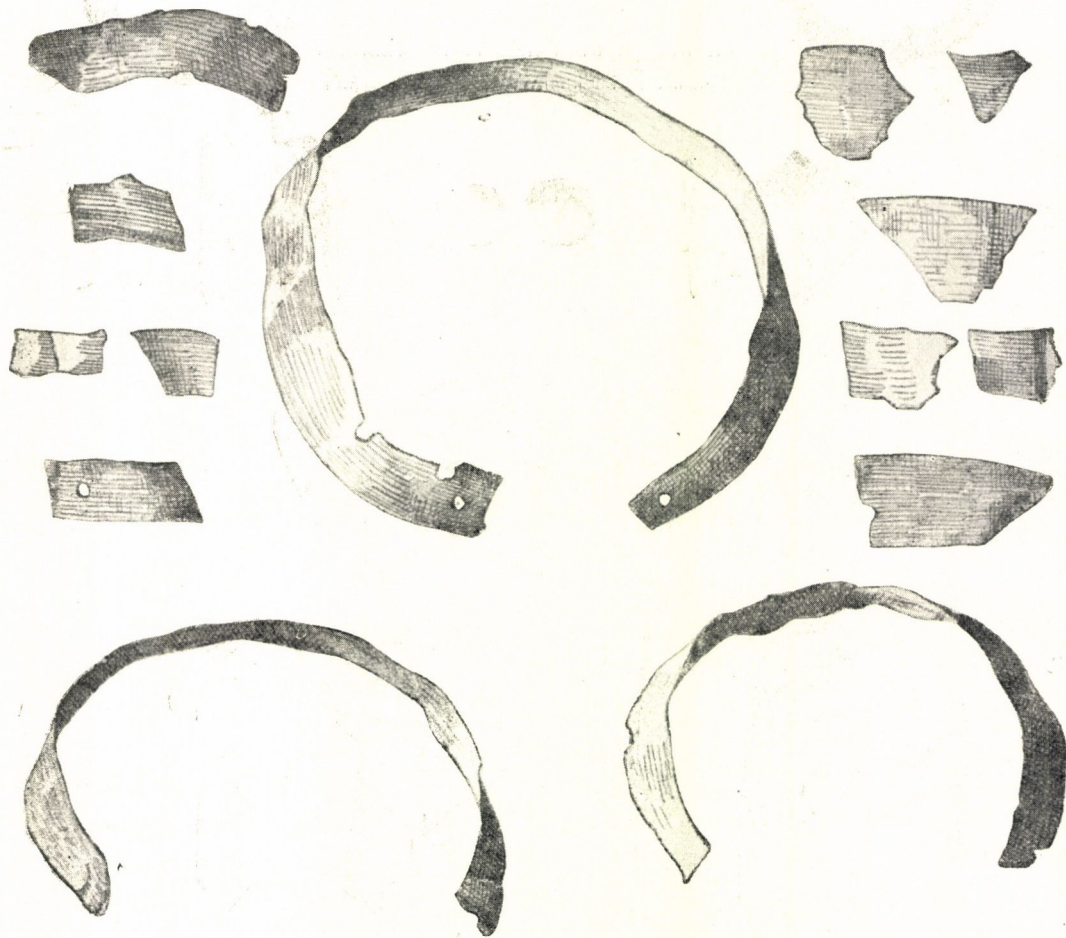
XVIII. KÉP. A KENÉZLŐI 10-11. SZ. LOVASSZÉKÉSBŐL.
(35 db. kétféle rézdíszítés balvállon, jobb csöcsnél, mell közepén, legtöbb derékon
a jobb alkarig.) 1/1 n.

Ezen sírban a lónak feje vízszintesen, orrával az ember fejéhez irányítva, a bal sípcsont mellé volt helyezve és orra a bal térd alatt feküdt. (Lásd XVI. kép.) A lónak fején hosszában egy csikózabola; a lónak orrától balra két aklás rézből készült szíjdiszítés, azonosak a csontváznak törzsen talált szíjdiszítésekkel. (Lásd XVII. kép.)

Aklás szíjdiszítést csupán két változatban 16 s 19, összesen 35 darabot találtunk. A bal kulcsfont külső végének közelében 4, a jobb kulcsfont alatt 6; a többi 23 közül 3 az ágyéksigolyának bal oldalán, 20 pedig a csontváz derekának jobb oldalán felette és alatta feküdt. A rézből vagy rossz ezüsből készült egy nagyobb és egy kisebb felső lapján diszített aklás szíjvégdiszítés, valamint a csatt is a csontváznak dereka táján, a baloldala alatt találtattak. Valószínűleg övhöz tartoztak. (Lásd XVIII. kép.)

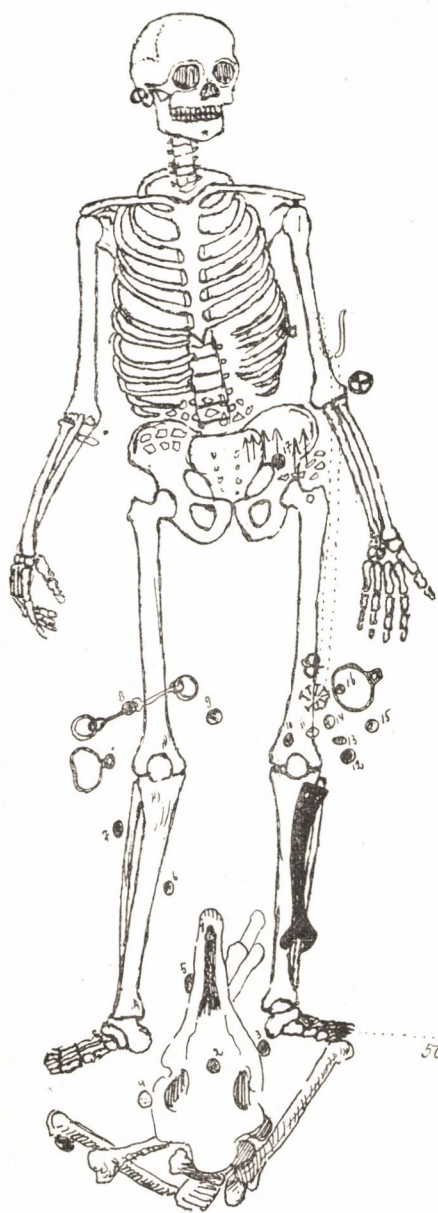
Mindkét fülnél egy-egy ezüsthuzal fülbevaló karika (nem halánték-

XIX. KÉP. KENÉZLŐI IO-IK SÍRBÓL.

(Alul baloldalon $\frac{1}{2}$, többi $\frac{1}{1}$ n.)

XX. KÉP. KENÉZLŐI II-İK LOVASSÍR.

(Csontváz 2 m. sírfeneke 35 cm. vastagon agyaggal kitapasztva. Ló homlokán s orrán s az alsó lábszárcsonton 1—17. sz. bracteak.)

és szélesen szegett ingujjnak és gatyának végei lettek reájuk korcsozva, felvarrva.

A végeken lévő lyukakon áthúzott vastag fonál a korcznak szétgombolását akadályozta. (Lásd XIX. kép.)

gyűrű). A szegycsontnak közepe táján egy kis hártavékonyaságú ezüstlemezke.

Jobb oldalon a medence mellett egy kis vaskés; a jobb lábtól 25—30 cm.-nyire kifelé egy elrozsdásodott kerek vascsatt volt.

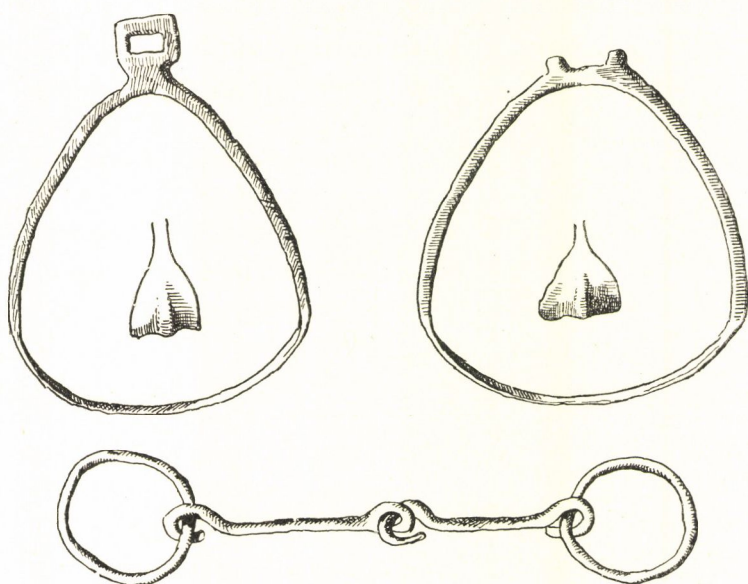
Közvetlen mindkét boka- és könyökizületek felett a csontokat körül fogó írópapír vékonyságú, 1 cm. széles, kevés rézzel ötvényezett ezüstszalagból készült, igen törékenynyé vált, nyitott végein 2 mm. átmérőjű lyukkal ellátott boka-, illetve felkarperczet találtunk, a melyek felső szélének átmérője 8—10 mm.-rel nagyobb volt, mint az alsóé, mintha tölcsérnek harántszeletei lettek volna.

Az alsó végtagoknak szárcsontjait (a sípcsontot és szárcapocst), a szalagboka-percz olyan szorosán fogta körül, hogy azok alá nemhogy egy csizmaszár, de még egy posztóvastagságú szövet-nadrág sem lett volna gyűrhető, annál kevésbbé lábra vagy kézre felhúzható.

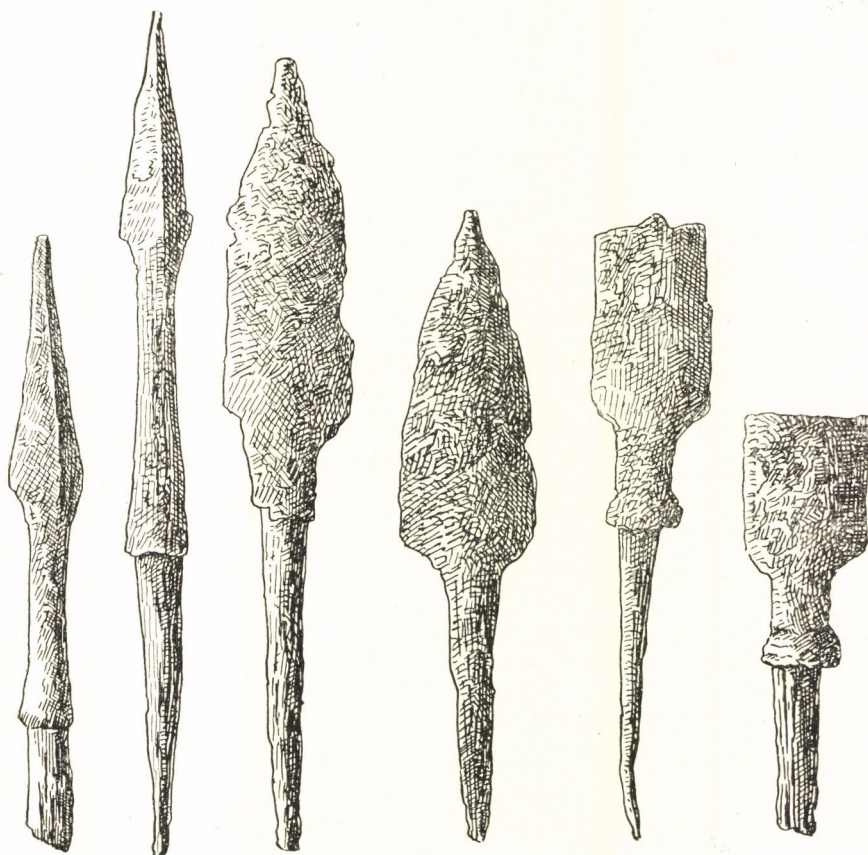
Miután a felkart izmok vastagítják, melyek 1000 év alatt elenyésztek, a perczek itt lazábban fogták körül a felkarnak alsó végét, mint az izomnélküli bokák feletti alszárnak alsó végét.

Ebből az eddig sehol nem említett lelet-körülményből alig lehet egyebet következtetni, mint azt, hogy a perczek nem felhúzással, hanem végeiknek szét húzásával lettek helyükre alkalmazva és hogy a vékony finom szövetből készült — melynek nyomait észleltük is —

XXII. KÉP. II. SZ. LOVASSÍRBÓL. $\frac{1}{3}$ n.

XXIII. A KENÉZLŐI II. SZ. LOVASSÍRBÓL. $\frac{1}{4}$ n.

A lónak koponyája mellett egy fehér színű ötvényből készült 5 cm. hosszú, 5 mm. vastag, bőrre vagy deszkára alkalmazott olyan szíjáthúzásra alkalmas tárgy volt, a milyen a 11. és 21. sírban is találtatván, a megfelelő táblán rajzban látható. Valószínűleg tegezhez vagy kardhüvelyhez tartozott.

Érdekes körülmény az is, hogy ezen laza homokba ásott sírnak feneke a különböző, de a lábaknál 30 cm. vastagságú agyagréteggel volt bevonva, vízszintes sík felülettel, melyen sem tapasztó ujjnak, sem pedig hullarészek lenyomatának nyomai nem látszottak. Ilyen kemény agyag az innen 3 kilométer távolságra eső Vencsellő határában a Tiszának medrében találtatik és messze földre hordják köleshántókásalmokba alsó kő gyanánt.

Nyilván híg agyagpépet öntöttek a sírnak fenekére és addig nem helyezték a halottat sírba, míg az megkeményedett és nyomokat már be nem fogadott.

Ez több napba kerülhetett s ez alatt végezhatték a temetkezési szertartásokat, a lóhusos torozást, melyhez a búelfelejtetőt a tőszomszéd Tokaj-Hegyalja szolgáltatta.

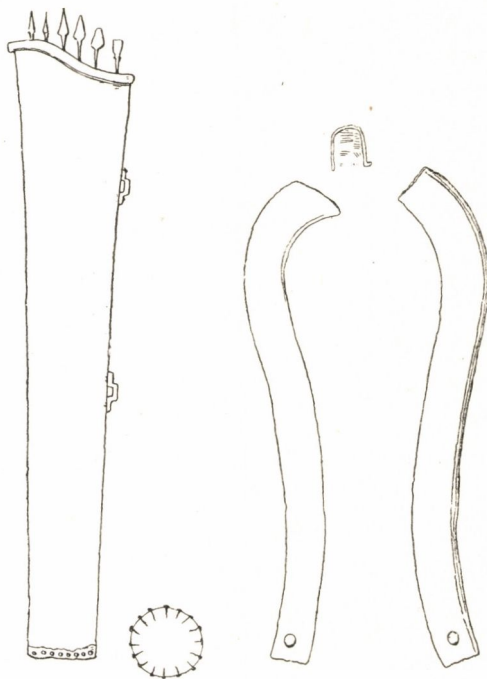
A 11., 14. és 18-ik sírnak feneke is vastagon volt agyaggal bevonva.

A 11-ik számú lovassír. Vízszintes síma felületű, feneke 35 cm. vastagságú vencsellői agyagréteggel volt bevonva. A 200 cm. hosszú csontváznak legtöbb része tisztán föl ismerhető volt ugyan, de annyira elmállott, hogy csak csekély részleteit lehetett volna épen kiemelni. (XX. kép.)

Ezen sír főképen azért is érdekes, mert korhatározó érmeket és vértetésre valló nyomot is tartalmazott.

A vízszintesen elhelyezett lófej az ember-csontváznak középvonalában orrával a lábfejek között és az emberkoponya felé irányítva feküdt. Végtagjainak azon csontjai, melyről torozáshoz húst nem nyerhettek, a lónak feje mögé és alá voltak helyezve.

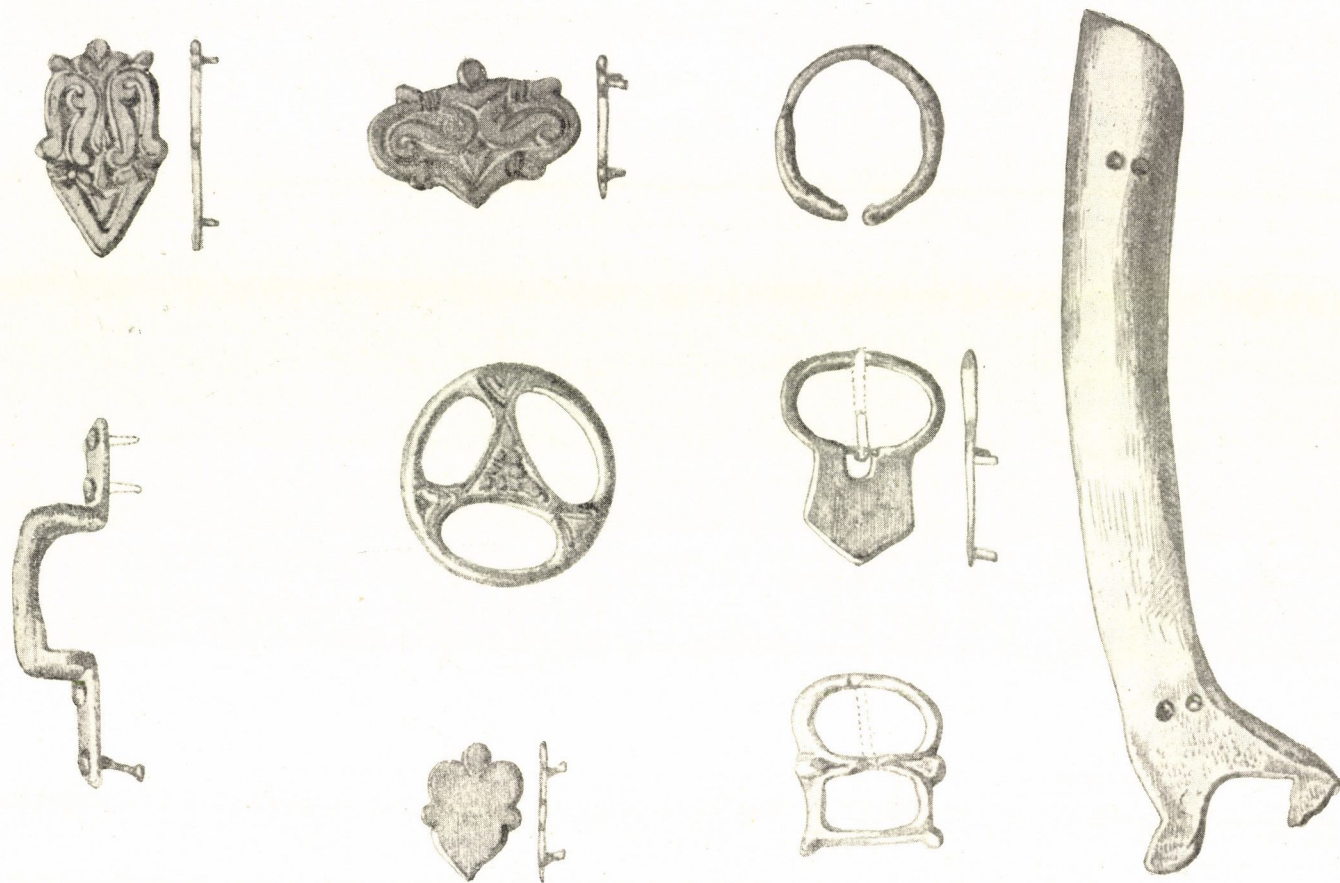
A lónak fején 5 és felfelé az emberi csontváznak térde tájáig terjedőleg szétszórva 11 és a csontváznak medenczében balfelől 1, összesen 17 bractea találtatott. Tizenhat kétségtelenül a lónak kantárjához tartozott.

XXIV. KÉP. A KENÉZLŐI II. SZ. LOVASSÍRBÓL.

(Tegez $\frac{1}{6}$, a rézlemez $\frac{2}{3}$ n.)

XXV. KÉP. KENÉZLŐI II. LOVASSÍR.

(A csontlemez $\frac{1}{2}$, többi $\frac{1}{1}$ nagys.)

Az érmek I. Berengár, Provencei Hugó és III. Lothár olasz királyoktól valók. (XXI. kép. 55. old.)*

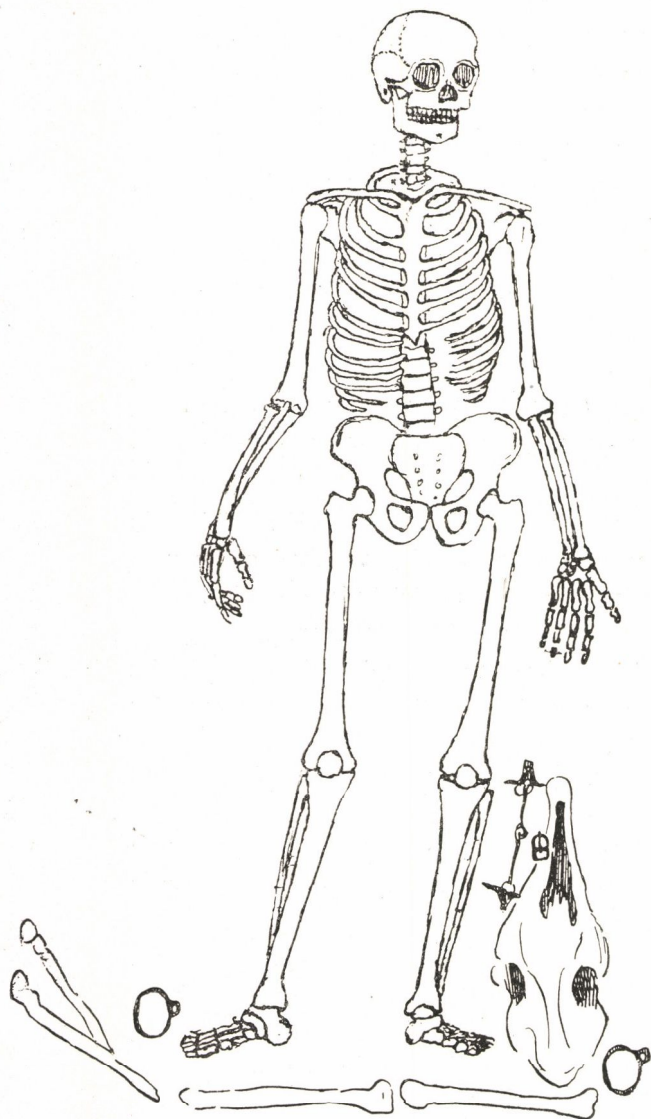
A két kengyel közül az egyik a jobb térdizületnek jobboldalán, a másik a bal térdizület felett és balra voltak fülökkel északra vízszintesen

fektetve. A csikózabola a jobb czombcsontnak alsó harmadán keresztben feküdt. A bal czombcsontnak alsó harmadán hevedersatt volt. (L. XXII. kép.)

A bal czomb mellett részben rajta feküdt a 70 cm. hosszú, hegyükkel nyugat felé irányított 6 drb. nyilat tartalmazó s a korhadék nyomokból ítélve, valószínűleg bőrből készült tegez, melynek korongalakú mintegy 10 cm. átmérőjű vastag bőr és farétegekből álló 3 cm. vastag alsó vége (feneke) 24 bronzszeggel küllőalakúlag volt a bőrzacskónak végére szegezve. (L. XXIII. kép.)

A tegeznek felső nyílását két papírvékonyaságú, a mellékelt rajzban feltüntetett alakú rézlemez szegélyezte, mely lapjára hajlítva volt rögzítve a tegeznek vastag peremére, némileg S alakra idomított lemeznek külső széle kifelé kis párkányt képez. A puzdra fülei elvesztek. (L. XXIV. kép.)

A csontváznak jobb fülénél nyitott végű ezüsthuzalból készült fülbevaló volt. Megjegyzendő, hogy a *nyíri honfoglaláskori sírokban az egy Karász*

XXVI. KÉP. KENÉZLŐI 12. SZ. LOVASSÍR.

kivételével halántékgyűrűk nem fordulnak elő.

Ezekén kívül még a következő mellékletek voltak a 11. sz. sírban. (Lásd XXV. kép.)

* Dr. Harsányi Pál úr meghatározása után részletes leírásukat a cikk végén adjuk.

A bal könyöknek külső oldalán egy háromküllős, de tömör ezüst kerék, melynek közepén és a küllők végein szép diszítést észlelünk (rendeltetése meg nem állapítható).

A bal alkarnak közepén befelé 5 cm.-re két hegyes végű aklás ezüst szíjdiszítés.

Az ágyékcsigolyákon és a két bélcsonton az ásatás alkalmával hat darab összetöredezett. Ezeken kívül egy kis bronzcsatt. (7. sz.)

A bal trochanteren egy kis aklás ezüst szíjdiszítés került, melynek alakja a többiektől különbözik és diszítése is elkopott.

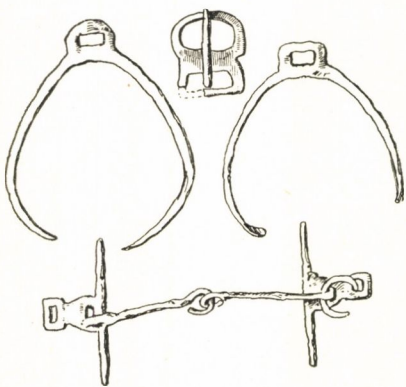
A bal lábtól 50 cm.-re északnak egy peczek nélküli kis csatt (8. sz.) és egy deszkára vagy vastag szíjra aklázhatott szíjáthúzásra alkalmas ezüst vagy bronz fül. (4. sz.)

Talán legérdekesebb melléklete e sírnak egy 23 cm. hosszú, mintegy 3 cm. széles, kissé kardalakúlag görbülő, felül kissé domború, hátlapján lapos, mintegy 2—3 mm. vastag, valószínűleg lónak szárcsontjából készült lemez, mely felső végétől 4 cm.-nyire és alsó végétől is 4 cm.-nyire a középvonalban át van fúrva. Alsó végének körvonala némileg egy vágatató lónak elejéhez hasonlít. (9. sz.)

Ezen csontlemez az emberi csontváz baloldali sípcsontján (tibia) és ezzel teljesen egy irányban, csaknem odatapadva feküdt. Mivel alatta sem vas, sem fa vagy bőrkorhadéknak nyomát sem találtuk, — a két lyuk pedig azt bizonyítja, hogy ezen tárgyra valami fel volt varrva, — jogos azon következtetés, hogy ezen teljesen elpusztult valami csakis az alszárt védő nemez lehetett és a csont arra szolgálhatott, hogy a nemez vért lovaglás közben össze ne gyűrődjön.

12-ik sz. lovas-sír. A csontváz 65 cm. mélységben eléggé тұrhető állapotban találtatott.

A lókoponya a bal alszárnak külső oldalán, vízszintesen, orrával nyugatnak irányítva feküdt, az alszáraknak négy csontja az embernek lábai előtt és a jobb lábnak külső oldalán. (XXVI. kép.)

XXVII. KÉP. KENÉZLŐI 12. sír. $\frac{2}{9}$ n.

A lónak orrán egy vascsatt. A lónak orra és az embernek alszára között hosszirányban egy csikó-zabola. A lókoponya boltozata mellett északra és az embernek jobb lába mellett egy-egy töredezett talpú kengyel. (Lásd XXVII. kép.)

13-ik sír. Az igen elkorhadt csontváznak hossza 163 cm. Karjai ölbehajlítva. A jobb alkar mellett a csontváz hosszának megfelelő irányban egy kis, igen elrozsdásodott vaskésnél egyéb melléklet nem volt.

14-ik lovas-sírnak mélysége 76 cm. A turkesztáni Szamanidák érmeivel datálva a X. század első feléből.

A ki nem emelhető csontváznak hossza 163 cm. A csontváz bal lábának csontjai a sípcsontnak alsó végétől kelet felé 35 cm. távolságban feküdtek. A hulla tehát levágott lábbal temettetett el. A czombcsontnak hossza 42 cm.

A lónak feje közvetlen a jobb kar mellett, vízszintesen orrával nyugatnak, orra előtt első végtagjai, koponyája fölött hátsó végtagjainak szárcsontjai, szintén a csontváznak hosszával párhuzamosan fektetve. (XXVIII. kép.)

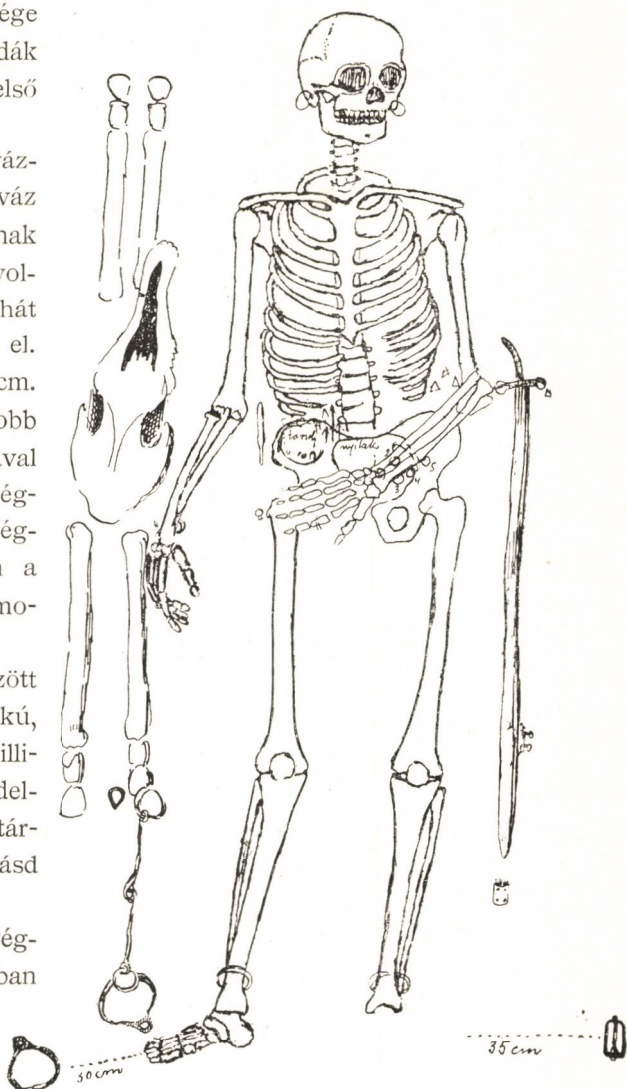
A hátsó pata-csontok között leltünk egy hegyes, tojásdad alakú, hengerded átmetszetű, 45 milliméter hosszú, ösmeretlen rendeltetésű, tömör fűzőld patinás tárgyat szövetnek nyomaival. (Lásd XXIX. kép.)

A ló jobboldali hátsó végtagjainak folytatásaként hosszában egy csikó-zabola, kelet felé eső vége alatt egy és ettől mintegy két arasznyira dél-kelet felé egy másik kengyel lapjával feküdt. Egyiknek füle észak-keletnek, a másiknak délnyugat felé irányulva. Egy heveder csatt a bal bokától északra 35 cm. távolságban találtatott. (L. XXXII. kép 1, 2, 3, 4.)

A csontváznak többi tartozékai a következők: Két vékony ezüst huzalból készült nyitott végű fülbevaló. (XXIX. kép 2, 3.)

A jobb medencze táján egy tarsoly mellett egy kis vaskés. (L. XXX. kép 1. sz.)

Mindkét boka és kézizületek felett egy-egy, a 10-ik sírban és 21. számú találtakhoz hasonló, de vékony ezüst szalagból készült nyitott végű dereczek, hogy azok a leggondosabb kiemelés daczára is csak igen kis

XXVIII. KÉP. KENÉZLŐ 14. SZ. LOVASSÍR.

(Csontváz h. 163 cm. Bal alkarnál dirhemek.)

2., 3., 5. falevél, a 4. sz. rhombus alakú, a 6., 7. sz. pedig keskeny pengéjű lándzsához hasonlít, 6. számú köpüsnek látszik. (L. XXXI. kép 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.)

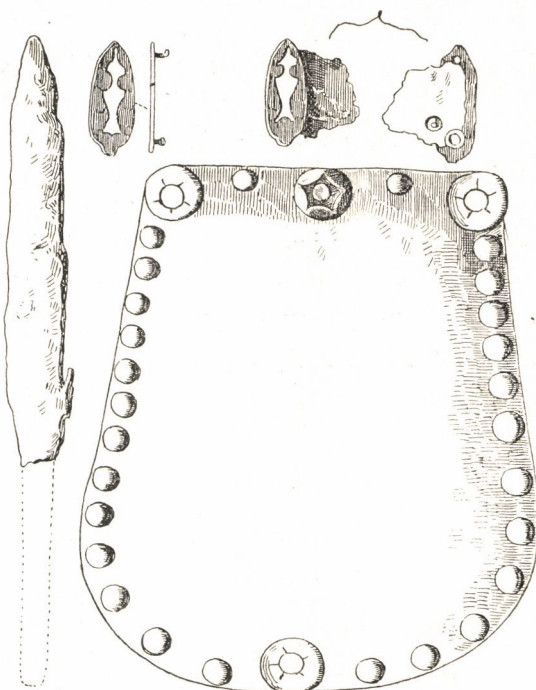
A vaskard (XXIX. kép 4. sz. *a—c*, melynek egész hossza 865 milliméter, a melyből 73 mm. a pengére esik, élével befelé, hegyével kelet felé a csontvázsal párhuzamosan feküdt.

Markolatának felső vége a bal könyökig nyult fel. A kardnak fahüvelye volt, mert a farostok több helyen felösmerhetők voltak. A hüvelynek végét papírvékony-ságú 25 mm. széles rézlemez borította (XXIX. kép 4. sz. *d*). Itt a fának elpusztulását valószínűleg a rézrozsdá gátolta. A hüvelynek külső szélén két helyen rozsdának nyomait találtuk. Talán itt voltak azon fülek vagy karikák, melyen a kard függött, de a melyek már minden egyéb nyom nélkül elpusztultak.

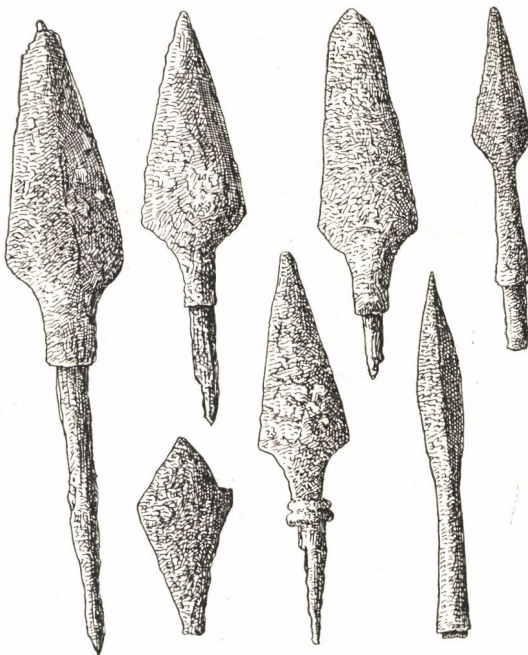
A kard markolatának felső vége alatt három papírvékony-ságú kis ezüstlemez-töredék volt.

A kard keresztvasának magasságában az öv tájékának megfelelőleg egy szív-alakú három aklás szijdiszítés. (XXIX. kép 5. sz.)

A 115 milliméter hosszú zöld rozsdával borított rossz ezüstből készült tarsolynak első lapja két lemezből állott, a melyek azon bőrlemeznek széléit fogták négy nagyobb

XXX. KÉP. KENÉZLŐI 14. SÍRBÓL.

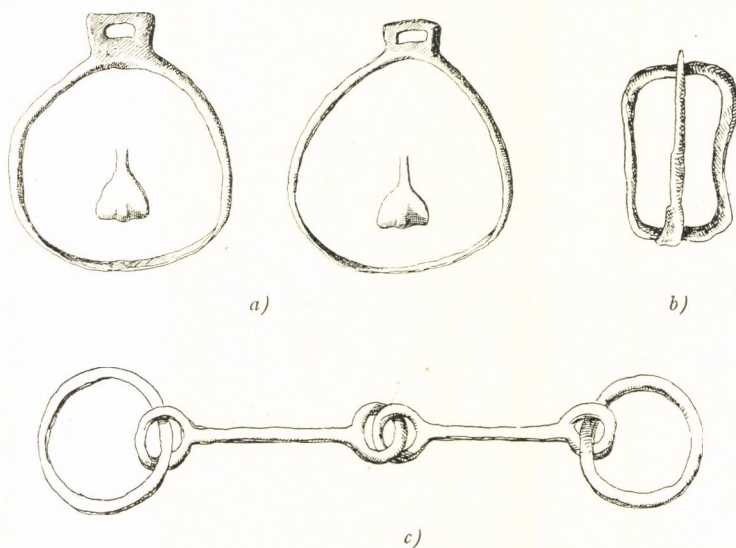
XXXI. KÉP. KENÉZLŐI 14. SZ. SÍRBÓL. $\frac{2}{3}$ n.

és lencsealakú mekkoraságú 27 akla-szeggel közre, mely a tarsolynak mintegy 3—4 cm. vastag öblű zacskóját képezte.

Ezen tarsoly egyenes szélével nyugat felé, lapjával vízszintesen a jobb bélcsont táján, az ágyéksigolyák jobb oldalának közelében feküdt. (L. XXX. kép 2. sz.)

A tarsolylemez egyenes szélének közvetlen közelében két teljesen egyforma, az ornamentika mélyedéseiben aranyozott hosszúkás szijdiszítésekhez hasonló ezüstlemez feküdt. Szijdiszítésnek azonban nem bizonyult, mert az egyik töredékké vált — bronz- vagy rossz ezüstlemezkére van aklázva. (L. XXX. kép 3., 4. sz.)

XXXII. KÉP. KENÉZLŐI 14. SZ. SÍRBÓL. *a)* $\frac{2}{9}$ n.

A balalkar a tarsoly lemeznek közeléig volt behajlítva és emiatt az orsócsont csaknem végig zöld rozsdával volt beivódva.

A bal alkarnak végén hártavékonyágú ezüstszalagból készült karperecznek itt-ott megmaradt apró részecskéi szövetnek nyomaival, közvetlen ez alatt egy nagyobb aranyozott szijvégdiszítés aranyozott András kereszt mélyedéssel, közepén 3 kiemelkedő pettyel (L. XXIX. kép 6. sz.) Egyik ujjának első pereczén több darabra tört ezüst szalag-gyűrűnek nyomai.

A bal kézizület és az ulna alsó vége alatt, a bal kézizület, az alkar vége és közepe felett egy-egy, tehát öt szövetbe burkolt Szamanida-dirhem a X. század első feléből több helyen felvarrhatás végett átlukasztva. (XXIX. kép 10.)

A jobb trochanter mellett egy gombaalakú lencsemekkoraságú akla-szeg. Ennél valamivel kisebb, de hasonló és szélein kettesével összeforrott, két bronz vagy réz aklaszeg a kardnak közeléből. (L. XXX. kép 7—8.)

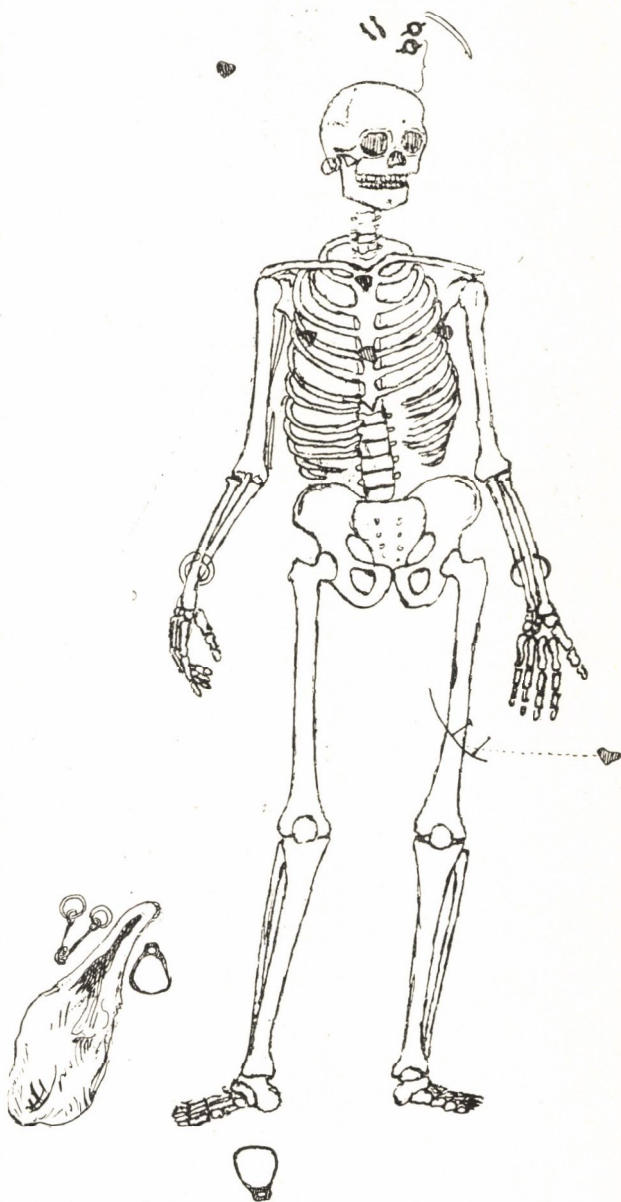

A tarsolylemezen látható négy nagyobb aklaszeggel azonos — a földtömegből, meg nem határozott helyről került — tárgy. (L. XXIX. kép, 9. sz.)

15-ik sír. Egy ásónyomnyira kar, lábszár és koponyatöredéket összevissza hányt helyzetben találtunk, 8 cm. mélységben pedig kőkorszakra való cseréptöredékeket és unió pictorum-halmazt. E helyen megjegyezzük, hogy a Fazekas-zugnak ezen részén nagyterjedelmű kőkori telepnek nyomait, a felületen is látható sok kova, obszidián és kőkorszaki cseréptöredéket találtunk, mélyebben pedig tüzelőhelyeket és szétmállott tűzkutyáknak nevezett kúpokat.

16. sz. lovas-sírnál meg kell jegyezni azt, hogy ebben is érdekes sírmellékleteket gyanítván, azt a maga épségében szándékoztuk a Szabolcsvármegyei múzeumba beszállítani.

Egy új módszer szerint ezen műveletet egy rövid óra alatt Kiss Lajos múzeumi őrral sikeresen elvégeztük, a csontváz-ládát a múzeumba be is szállítottuk, de mivel a szekér, a balsai Tisza-révben meredeken ment le a kompba, és a túlparton fel, a sírnak csaknem futóhomok-tartalma össze-vissza

XXXIII. KÉP. KENÉZLŐI 16. SZ. LOVASSÍR.

hányódott, és így valamennyi sírmelléklet helyzetét meg nem állapíthattuk. Csupán azokét, melyeket a kiemelés előtt feltártunk. (L. XXXIII. kép.)

Hogy a fej, bár a megfelelő helyen, de már az eltemetés előtt törzstől el volt választva, bizonyítja az, hogy az egymással összetapadt két első nyakcsigolya (az atlas és epistropheus) a feltárás alkalmával a koponyaboltozattól nyugatra egy arasznyi távolságban feküdt.

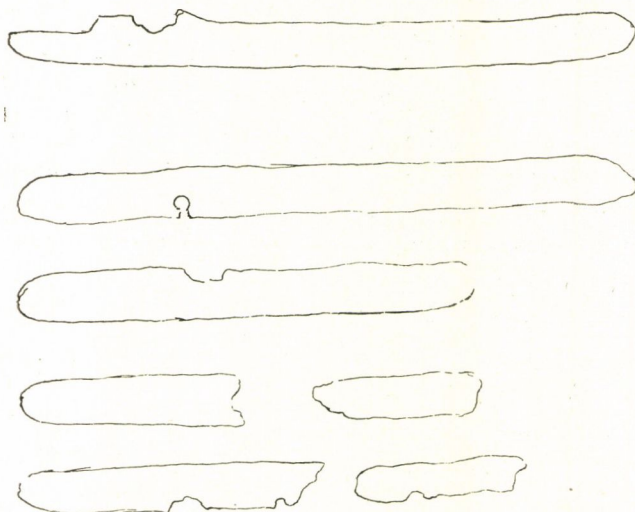
A bal felkar is már a temetés előtt le volt a törzstől választva, mert

annak fejecse vápájától lefelé mintegy 10 cm. távolságra, alsó vége pedig vízszintesen a bal válizület felé irányítva feküdt.

Az említett csigolyák mellett, a bal felkarnak belső szélén és annak egész hosszában keménypapírvastagságú két darabra tört csontlemez feküdt. Későbbben a ládának felbontása után még négy darabot találtunk, a melyeknek helyzetét meg nem állapíthattuk. Talán a nemezpánczél összegyűrődésének megakadályozására szolgált. (L. XXXIV. kép, 1—7. sz.)

A fejtől jobbra 37 cm.-nyire, továbbá a szegycsontnak felső végén, közepe táján, a harmadik bordák magasságában, a mellkasnak jobb és bal szélén egy-egy, a bal czombtól kifelé 24 cm. távolságban egy, összesen

XXXIV. KÉP. KENÉZLŐI 16. LOVASSÍRBÓL. $\frac{1}{3}$ n.

(Valószínűleg nemez vértre alkalmazott vékony keménypapírvastagságú csontlemezek.)

hat szijdiszítés, melyek közül egy a többiektől különbözik. (L. XXXV. kép, 1., 2. sz.)

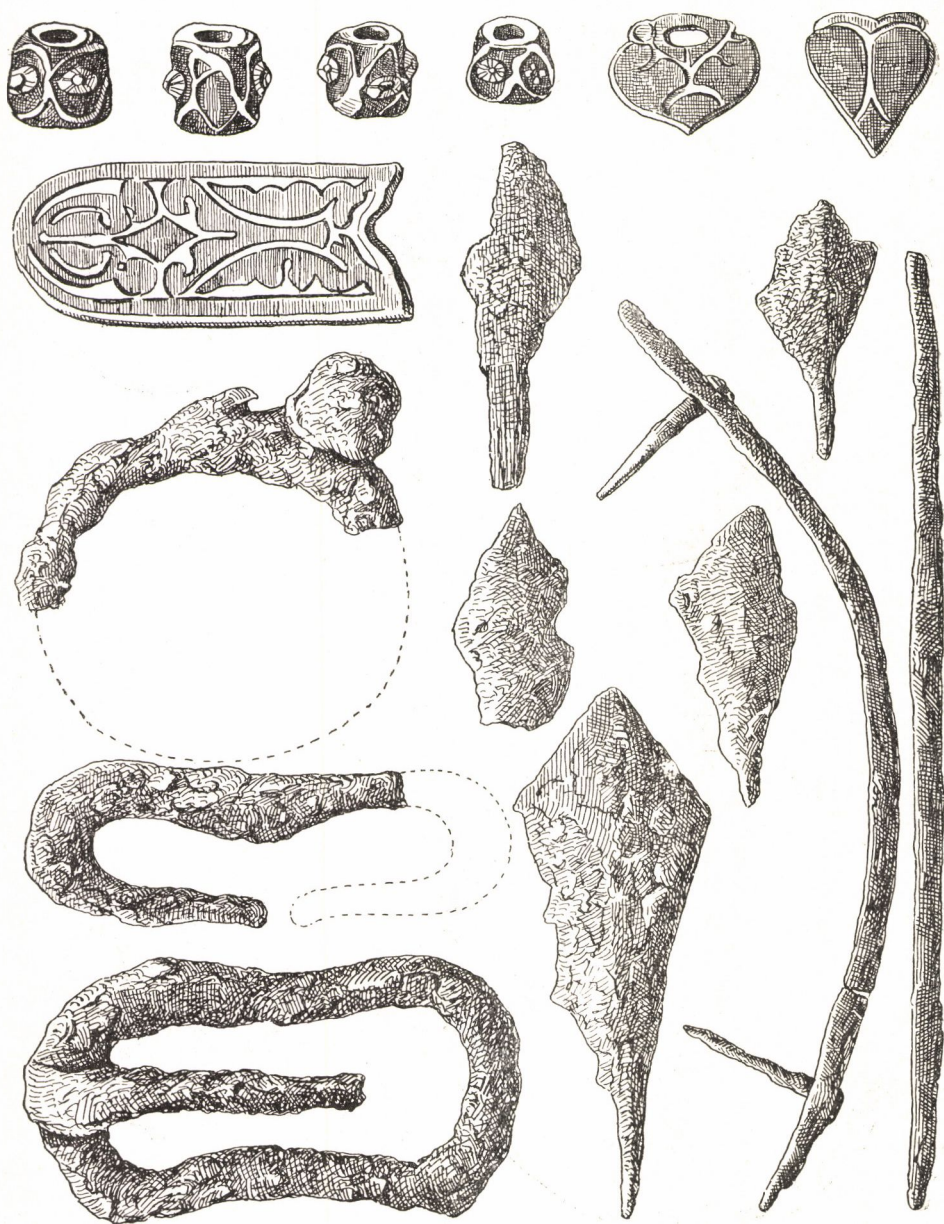
Az alkaron a jobb kézizület felett nyitott végein kiszélesedő erős kartonvastagságú bronz-, vagy rézanyagból készült karperecz. A bal kézizület felett talált karperecz letompított háromszög-átmetszetű, kívülről rézsutosan bordázott tömör bronz karperecz. (L. XXXVI. kép 1., 2. sz.)

Bal füle mellett ezüst huzalból készült nyitott végű karika. (U. o. 3.)

A bal czombcsontnak közepe felett egy igen keskeny abroncsnak mintegy 15 cm. hosszú töredéke, a melyen 25 mm. hosszú küllőirányba vonuló szeg azt bizonyítja, hogy a mintegy 20 centiméter átmérőjű kis dézsának dongái legalább is 25 mm. vastagok lehettek (L. XXXV. kép 3. sz.)

A lónak feje orrával lefelé csaknem függőlegesen irányítva, valamint némely végszár-csontok az ember jobb lábának közelében voltak.

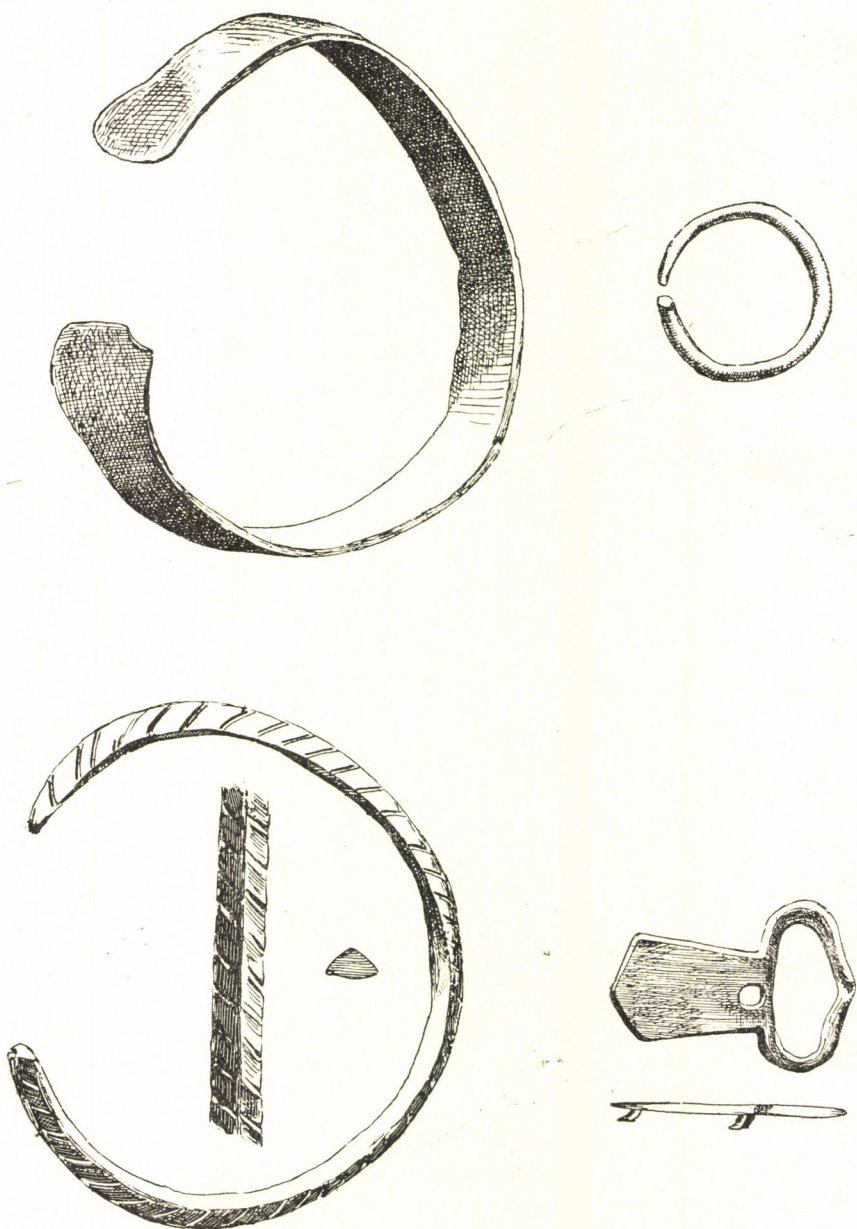

XXXV. KÉP. KENÉZLŐI 16. SZ. SÍR.

XXXVI. KÉP. KENÉZLŐI 16. SZ. SÍR. 1/1 n.

A ló orrának jobboldalán egy csikózabola, baloldalán pedig fülével nyugatra irányozott kengyel. A másik kengyel fülével keletre egy arasznyival a jobb lábon túl. (L. XXXVII. kép 1., 2., 3.)

Az ezen sírban talált egyéb tárgyak a szállítás alatt összezilálódva, csak a következőkben sorolhatók fel. Azt, hogy miként voltak a sírban elhelyezve, nem tudhatjuk.

Négy darab feketés pasztagyöngy, köröket alkotó hullámos vonalak közepén három vörös, egyen pedig fekete kidomborodó pettyekkel.

A vörösnek közepén kisebb türkiszszínű pettyet látunk, melyből fehér sugarak vonulnak küllőszerűleg. (L. XXXV. kép 4—7. sz.)

Egy 53 mm. hosszú szíjvégdíszítés. (U. o. 8. sz.)

Egy 33 milliméter hosszúságú bronz vagy rézcsatt. (L. XXXVI. kép 4. sz.) Egy igen elrozsdásodott heveder-csatt, egy csiholó aczélnak kétharmad töredéke; egy (valószínűleg) csikózabola vaskarikájának töredéke; egy ép és négy töredékes nyílhegy. (L. XXXV. kép 9—16. sz.)

A 17-ik sírban melléklet nem volt.

A 18-ik számú lovas-sír. (XXXVIII. kép.) A 65 cm. mélységű sírban 170 cm. hosszú csontváznak bal alszára mellett a lónak feje orrával rézsut le és észak felé irányítva feküdt; a szárcsontok pedig alatta, észak és dél felé lettek elhelyezve. A lónak feje mögött csikózabola, baloldalán pedig egy töredezett igen elrozsdásodott csattnak töredéke. (L. XXXIX. kép 1. 2. sz.) Kengyelek nem voltak.

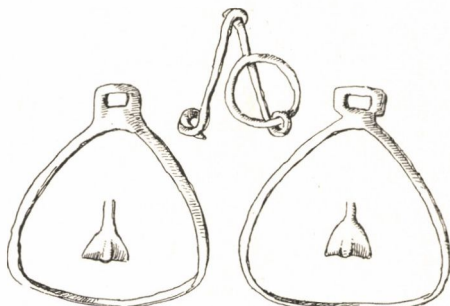
A jobb állkapocsnak baloldalán egy 35 mm. átmérőjű, közepe táján lyukas kártyapapírvastagságú ezüstkorong, mely valószínűleg dirhem volt, melynek felirata azonban elkalapáltatott. (U. o. 3.)

Bal fülénél és bal kulcscsont alatt egy nyitott végű ezüsthuzalból készült karika. (L. u. o. 4., 5. sz.)

A keresztcsont felett egymás mellett hegyükkel nyugat felé hét vasnyíl; melyek közül egy széles lemezű, kettő keskeny pengéjű lándzsa, kettő rhombus-, kettő pedig pánczélszuró-alakú. (L. u. o. 6—12.)

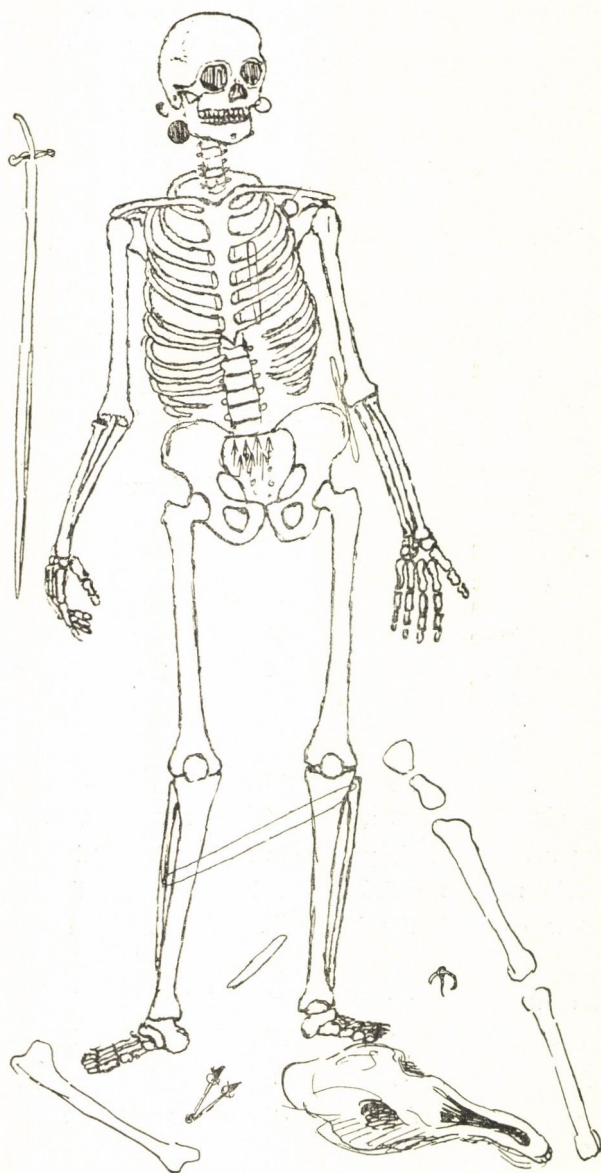
Tizenhat darab csontlemez és ilyenek töredékei, melyek közül egy a bal könyök mellett, egy a térd alatt rézsut keresztben feküdt. A többiek a mellkason és fel nem jegyzett helyekről kerültek. Némelyik vonaldíszítéssel. (L. XL. kép).

Az 1-ső számú teljesen egyenlő két lemez 7 mm. vastag tárgyat vett közre, mely sem vas, sem fa nem volt, hanem csakis már földdé vált nemez vértnek bizonyítéka. Ezen tárgy különösen figyelmet érdemel,

XXXVII. KÉP. KENÉZLŐI LÓ. SÍR.

XXXVIII. KÉP. KENÉZLŐI 18. SZ. LOVASSÍR.

(Csontváz 170 cm.)

fel egyet-egyet. A díszítéseknek legtöbbje azonban a bal kézen és a jobb lábon csaknem egy rakásban találtatott. (L. XLII. kép 1., 2. sz.)

Egy feketeszínű paszta-gyöngyön négy fehér körben egy-egy ki-domborodó veres pettynek közepén kisebb türkiszszínű petty. Egy má-sik nagyobb gyöngyön ugyanilyen pettyek, fehér körök nélkül. Ezek, vala-mint igen vékony huzalra fűzött 65 kisebb-nagyobb, a rajzban láthatónál még kisebb, díszítés nélküli egyes, kettős paszta és üveggyöngy meg nem

mert kétségtelenül bizonyítja, hogy őseink nemez vértet haszná-ltak. Ilyen csontlemezek az ártándi és pilini sírletekből is ösmereteseek.

Szorosan a csontváznak baloldalán élével kissé ki és lefelé egy 83 cm. hosszú vas-kard, melyből 71 cm. a pengére esik. (XLI. kép).

A kardnak ellenzője 95 mm. hosszú és gömbökben vég-ződik, a táblán láthatólag szín-ezüst berakással volt díszítve. Az ezüst azonban chlorezüstté változott, mert a kiemeléskor hófehér volt, későbbben lila és végre fekete porrá vált. Ilyen ezüstberakásnak nyomai a ke-resztvasban hosszában is lát-hatók voltak.

19-ik sír. Az 50 cm. mély sírban a bolygatatlan 188 cm. hosszú csontvázból csak a koponyának, bordáknak és ujjperceknek némely részei maradtak meg; a többi csont-részek már földdé váltak.

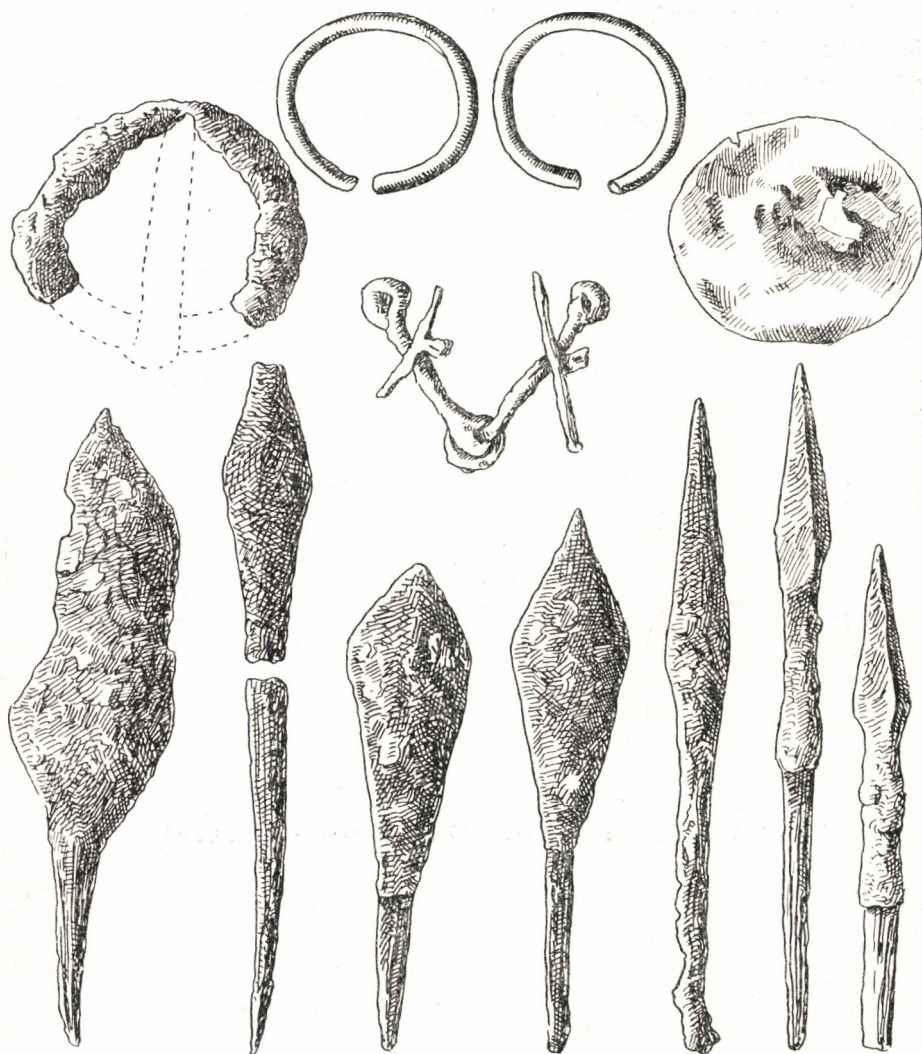
Összesen 10 darab három-szögű, felső szélén három kö-röcskés aklás és 35 drb. lencse-alakú aklás szíjdíszítés került.

A háromszögűből a mell-kason, a jobb térd mellett kívül és a bal talp tájékán jegyeztünk

határozható sorrendben a gyomor tájékán találtatott. (Lásd ugyanott 3., 4., 5. sz.)

20-ik számú sír. A 60 cm. mély sírban a 160 cm. hosszú bolygatatlan kinyújtóztatott eléggé ép csontváz bal füle mellé helyezett összegyűrődött és töredezett kis ezüstkorongon kívül egyéb melléklet nem akadt. (XLII. kép.)

XXXIX. KÉP. KENÉZLŐI 18. SZ. SÍR.

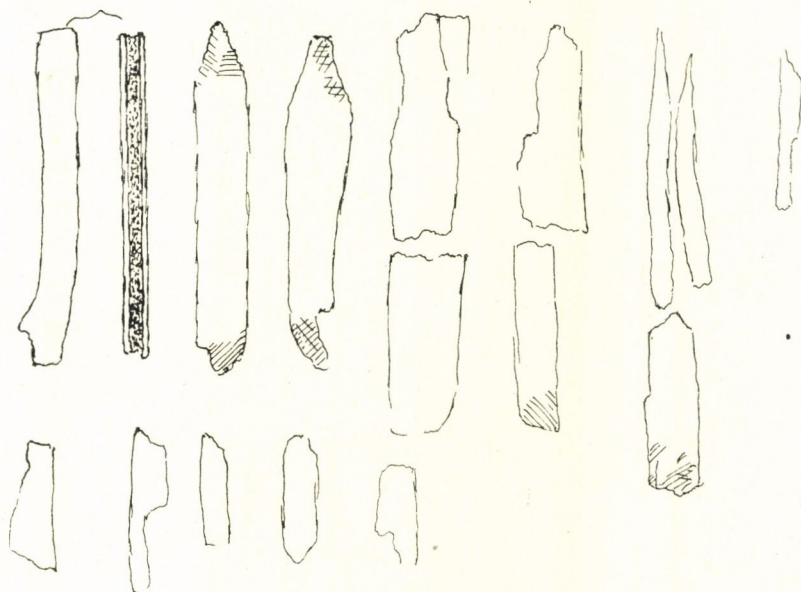
21. sz. lovas-sír. (XLIII. kép.) A 70 cm. mély sírban hanyattfekvő kinyújtóztatott csontváznak lábcsonthai már végképen elenyésztek. A megmaradt csontváznak hossza a koponyaboltozattól a bokáig 150 cm. A lónak feje vízszintesen orrával nyugatnak irányítva, az embernek bal alszára mellett feküdt. A felemás kengyel közül egyik a ló pofájának baloldalán, a

másik a tarkója táján egy rozsdá által tönkrement zabolával és részben elpusztult hevedercsattal. (L. XLIV. kép 1., 2. és XLV. kép 1. sz.)

Nemcsak a bokája és könyöke felett találtunk a 10. és 14. sírban lelt ezüstszalagból készült percekhez hasonlókat, hanem a nyak körül is, azon különbséggel, hogy ezeknek anyaga még vékonyabb volt és ezért a leggondosabb kezelésnek dacára is csaknem igen apró darabokra, porrá vált.

A bal csecsvonalban öt gömbös és öt félgömbös hosszúszerű füles tömör bronzpityke egymástól egyenlő távolságban a 3-ik bordától a derékig volt bőrszalagon áthatolva, valószínűleg a lyukakon áthúzott húrral szorosan a ruhára erősítve, mert a szijszalagnak némi maradványát megtaláltuk és

XL. KÉP. KENÉZLŐI 18. SÍR.

(Valószínűleg nemez vérthez tartó vékony csontlemezek. $\frac{1}{6}$ n.)

a pitykéknak gömbjei nem csüngő, hanem fennálló helyzetben voltak. (L. XLIV. kép. 3—12. sz.)

Két gombaalakú, lencsemekkoraságú, aklás pityke, aklájával felfelé állott, tehát a szij, melyre aklázva voltak, fonákával lett a sírba helyezve. (L. u. o. 13—14. sz.)

A 15—17. számú rendkívül vékony és igen törékeny szijdiszítésből egy a bal könyökön kívül feküdt, kettő pedig a jobb könyök mellett találtatott és valószínűleg a köntös könyökig érő ujjának bőrszalagos szélét díszítették. A 18. és 19. és még néhány porrá törtek s az épebb daraboktól távolabb eső, különböző és fel nem jegyzett helyről eredtek.

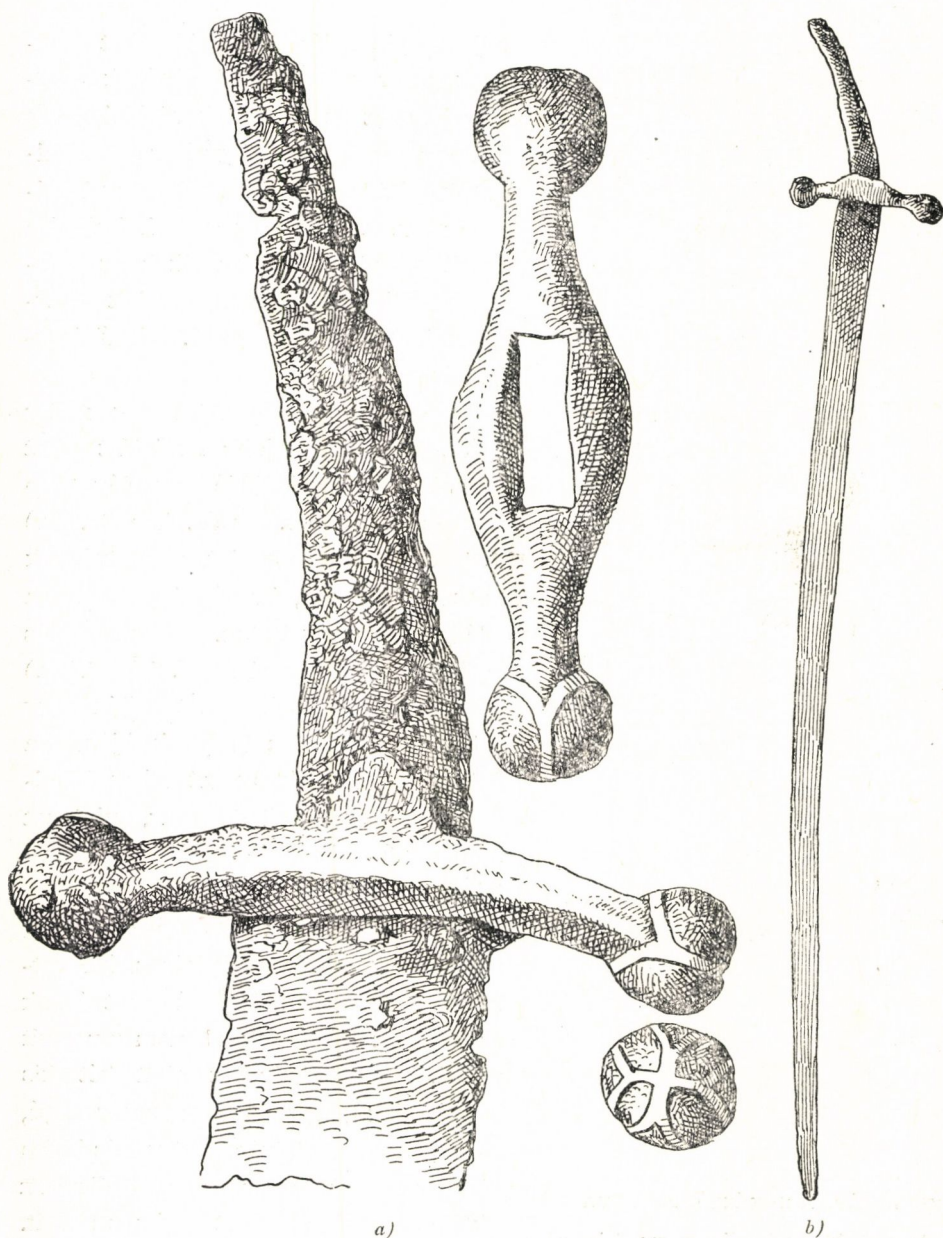
Egy fél körökkel díszített szijvégdíszítésnek látszó hosszúka rossz ezüstlemez valamely 10 mm. vastag még nem határozható anyagra volt

erősítve és egy kis rézcsattal együtt a bal kézizület alatt feküdt. (L. u. o. 20., 21. sz.)

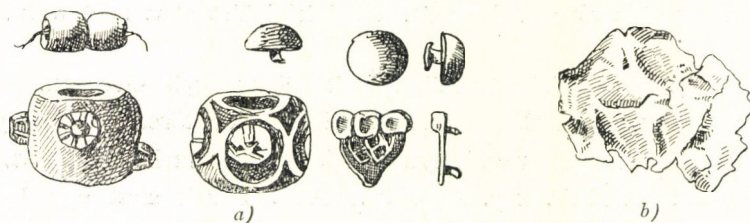
Két ezüsthuzalból készült fülbevaló közül az egyik elveszett.

Egy rhombusalakú eléggé ép, két falevélalakú töredékes és egy ép pánczélszuró alakú nyíl, végük nyugat felé egymás mellett a csontváznak ölébe helyezve. (L. XLV. kép. 2—5 sz.) Az alszárok alatt egy L-alakú,

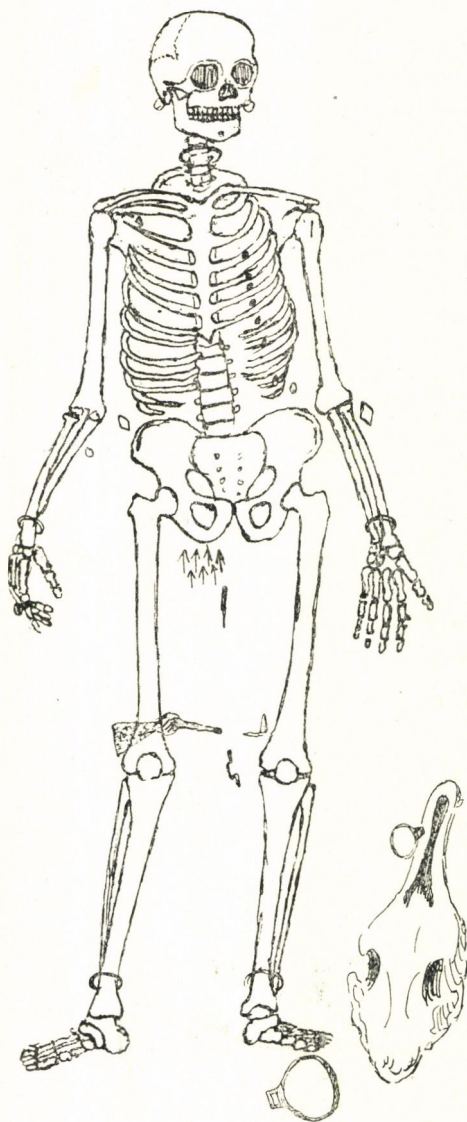

XLI. KÉP. KENÉZLŐI 18. SZ. LOVASSÍRBÓL.

XLII. KÉP. A KENÉZLŐI 19. a) ÉS 20. b) SÍRBÓL.

XLIII. KÉP. A KENÉZLŐI 21. LOVASSÍR
(Csontváz hossza bokáig 150 cm. A koponya
elenyészett).

teljesen elrozsdásodott vasdarabot találtunk, mely a tegez alsó végének vasalása lehetett és az L-nek rövidebb ága a tegez fenekének rögzítésére szolgálhatott. Ettől néhány centiméterrel feljebb (l. u. o. 6. sz.) a tegeznek farészére erősített, szij áthúzására alkalmas rozsdás vasfűl lehetett, a milyeneket fehér színű ötvényből a 10. és 11. számú sírokban is találtunk.

A koponyaboltozattól egy méter nyire, közvetlen a jobb térdizület felett harántul és élével kifelé egy eléggé ép fokos-csákány. (L. XLIV. kép 23. sz.)

A két czomb között, a csontváznak hossz tengelyében, hegyével a koponya felé irányítva egy 12 cm. hosszú rozsdás vaskés feküdt. (Lásd XLV. kép 7. sz.)

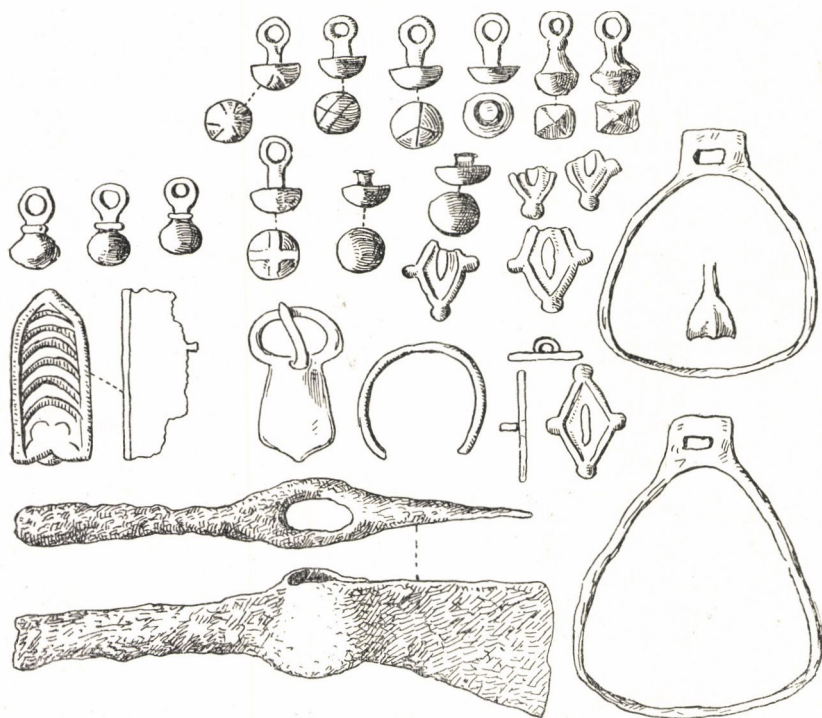
A jobb kéznek egyik ujján egy ezüst gyűrű volt, a melynek fejében a felül domború kék üveget négy felhajtott csücsök erősítette meg, mint azt több honfoglaláskori gyűrűknél tapasztaljuk. (XLVI. kép.)

22-ik sz. sír. Az 55 cm. mély sírban bolygatatlan, szokásos helyzetben fekvő 178 cm. hosszú csontváznak csak itt-ott találtattak el nem pusztult részei. A bal kulcsont alatt két kis gomba-alakú, nagy lencsemekkoraságú, domborúságán a közepén körrel és innen kisugárzó hat sugár vonallal díszített aklás szegnél egyéb tárgy nem volt. (Lásd XLVII. kép.)

23-ik sz. sír. (U. o.) A 60 cm. mélységű sírban, a szokásos helyzetben talált bolygatatlan 180 cm. hosszú csontváznak csak a ki nem emelhető fej, a törzs jobboldalának és lábai csontjának némely része maradt meg. A többi csont elenyészett.

A nyak mellett jobbról egy 35 mm. hosszú vékony ezüsthuzal, alatta ezüsthuzalra fűzött három kis borsómekekoraágú ezüst vagy bronz üres hólyagszerű gömb, vagy gyöngy; egy a 7-ik sírban találthoz hasonló összehajlított vékony huzal, mely szíjvégnek aládugásául szolgálhatott, a

XLIV. KÉP. A KENÉZLŐI 21. SZ. LOVASSÍRBÓL.

milyeneket bőrből készölve ma is használnak. Ugyanitt még egy kis bronz-lemez töredék.

Ezekon kívül a jobb bokának táján öt darab lencsemekkoraságú, a 22-ik sírban talált két díszített aklás gombbal azonos tárgy valószínűleg a nadrágnak végét szegélyező bőrszalagra lehetett erősítve. (Lásd u. o. 5. szám.)

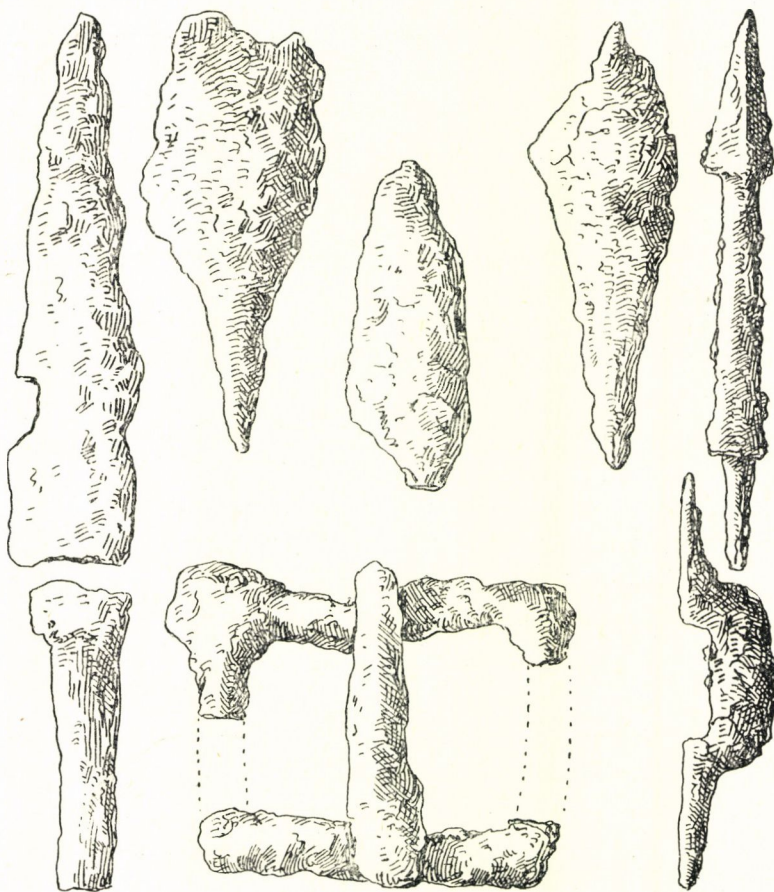
24-ik sz. sír. Csak a lábszárak találtattak rendes helyzetben 35 cm. mélyen; a többi csontrészek elenyésztek. Sirmelléklet nem volt.

25-ik sz. gyalogos-sír. (XLVIII. kép.) Az 55 cm. mélységű sírban bolygatatlan helyzetben talált 170 cm. hosszú csontváznak kezei ölbe hajlítva találtattak.

A jobb fülénél egy vékony ezüsthuzalból készült nyitott végű fülbevaló. (L. XLIX. kép 1. sz.)

Baloldalon közvetlen a csontváz mellett egy 865 mm. hosszú vaskard, melynek kissé lefele hajló rövid és gömbben végződő keresztvasának egyik vége hiányzik.

XLV. KÉP. A KENÉZLŐI 21. SZ. LOVASSÍRBÓL.

Egy a markolaton lévő 12 mm. hosszú aklaszeg a legalább is 24 mm. vastag markolatnak tanuja.

Az élével csontváz felé helyezett kard markolatának végét a felkarnak közepén, hegyét a térdizület mellett találtuk. (L. XLIX. kép 2. sz.)

A kardnak keresztvasán, ezzel egyirányúlag, élével a csontváz felé fektetve egy mindkét végén éles csákány.

Ezen kívül még egy kis ösmeretlen rendeltetésű vékony bronzlemezzel borított fadarabka, mely valószínűleg az elenyészett kardhüvelynek tartozékát képezte. (L. u. o. 3., 4. sz.)

Az eddig elmondottak eléggé bizonyítják azt, hogy Szabolcsban — még ha a beregi, zemplén-bodrogi leleteket nem is emlitenénk — a honfoglaláskornak olyan számos és mély nyomai vannak, melyek feljogosítanak arra, hogy ezekre támaszkodva némi következtetéseket kockáztassunk.

A gazdag nyomok Szolyva felé vezetnek, tehát Anonymusnak kétségtelenül igaza van abban, hogy őseink a Vereczkei-szoroson hatoltak be. Erdély mellett nem bizonyíték az egyetlen gombási honfoglaláskori lelet.

Azt, hogy milyen időközben népesült be a kenézlői temető, nem tudjuk ugyan, de a tizenegyedik sírban talált és valószínűleg a lónak kantárjára és kantárszárára felvarrt tizenhat darab I. Berengár, provençei Hugó és fia III. Lothár átlukasztott bracteái, melyek valószínűleg azon tíz véka ezüst pénzből valók, melylyel a békét 940 vagy 942-ben megvásárolták, a mellett szólanak, hogy ezen vitéz az említett hadjáratban is részt vett.

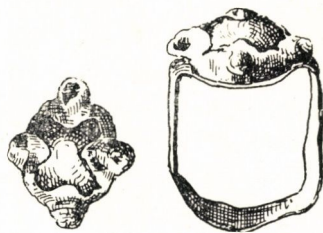
A 14-ik sírban talált s a X. század első feléből származó Szamanida dirhemek hozzájárulnak a temető datálásához, de mivel ilyen dirhemek hazánknak több honfoglaláskori sírjaiban is találtattak (Galgócz, Bodrogvécs, Kecskemét, Szeged-Királyhalom, Székesfejervár, Komárommegyei Szilaspusztá, Huszt vidékéről kb. 400 db.), azt is bizonyítják, hogy őseink elhagyott keleti hazájukkal az összeköttetést a X. században is fenntartották, a miről különben Biborban született Konstantin császár is tanuskodik.

Azt persze nem tudhatjuk, hogy a temetőt Szabolcs vezér bodrogi behatolásának idejében kezdték-e használni, sem pedig azt, hogy mikor temetkeztek utoljára oda.

Miután minden szabolcsi honfoglaláskori temetőnek sírjaiban találunk kölcsönös analógiákat, azokat egyidejűeknek kell tekintenünk, körülbelül a X. század második feléből.

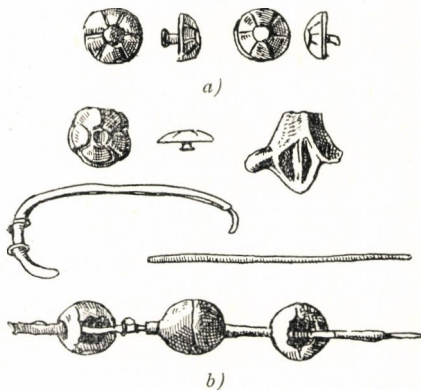
Honfoglaló őseinknek nagy tömege apró és egy helyen csak rövid ideig tartózkodó nomád törzsekből állhatott, mert az elenyészett halmú, de megmaradt sírokon kívül településnek nyomait sehol sem találjuk.

Az egyes törzsek csekély számú tagból állhattak, ha feltételezzük azt, hogy egy év alatt 1000 lakos közül 30 egyén halt el.

XLVI. KÉP. A KENÉZLŐI 21. SÍRBÓL.

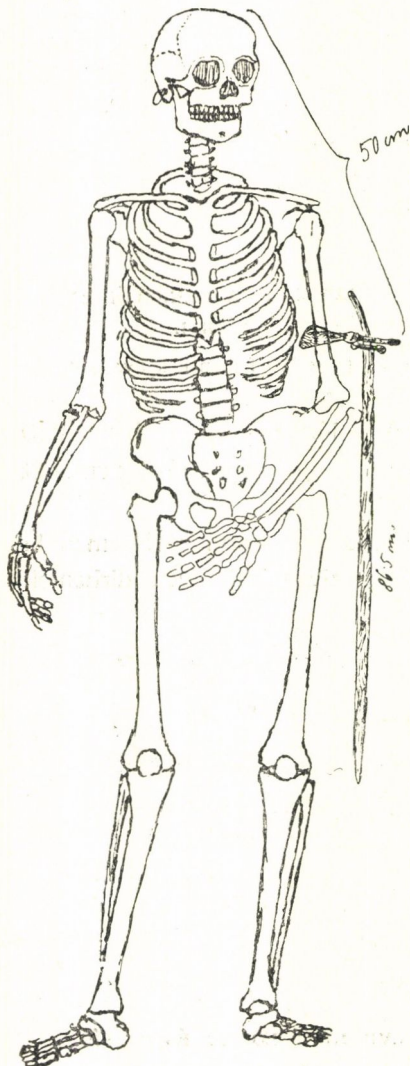
(A gyűrű fejben kék üveggel).

XLVII. KENÉZLŐI 22. ÉS 23. SÍR.

Tiszaeszlár 50—60, Kenézlő 25 megmaradt és 29 elpusztult, Micskepuszta 24 megmaradt. Halász-Kis-Zomborhegy 26 megmaradt, 13 feldult, Bezédéd 17, Hugyaj 8, Tuzsér 6 sírral számol be.

XLVIII. KÉP. KENÉZLŐI 25. SZ. SÍR.

(Csontváz 170 cm. Kard 86½ cm.).

Ha a temetőt csak 10 évig használták is, egy törzs átlagosan 500 felnőtt egyénél többől nem állhatott.*

A felnőtt szót kell hangsúlyozni, mert gyermeksírt (8—10 éves) csupán a nagyhalász-kis zomborhegyi temetőben találtunk, a kit szülei igen szerethettek, mert csak ezen kis halott volt itt ékszer számba menő bronzcsüngő díszszel és néhány paszta-gyönggyel elhantolva.

Arról fogalmam sincs, hogy az elhalt gyermekekkel mi történt.

Azon esetleges feltevés, hogy a sírsorokban talált házagok gyermeksírra vallanak, meg nem állhat, mert legyenek a felnőtteknek csontjai bármennyire is elpusztulva, a mi sárga homokunkban a feketés elszínesedést minden kivétel nélkül megtaláljuk; de még feltevve, meg nem engedve a nem kellő megfigyelést, a szülői kegyelet nemcsak Halászbán, de másutt is helyezett volna a gyereksírokba valami csekély olyan emléktárgyat, mely gyermeksírban sem semmisülhet meg.

A mint már fentebb is érintve volt, egészben kiemelhető ép csontváz nálunk nemhogy nem akad, de a legtöbb esetben különböző, de sohasem ugyanazon részei, alakjában többé kevésbé fel nem ismerhetőleg földdé váltak.

E tekintetben öregek és fiatalok csontváza között különbséget nem találtam. Valószínű, hogy a temetéskor erősebben összetapadt földtömeg alatt a csontok kevésbé pusztultak el,

* Egy-egy törzsre ez kevés volna, de megfelel a valóságnak, ha a 108 nemzetség közül számítunk egyre átlag 500 férfit, vagyis 2000 lelket. E számítással körülbelül 200—250 ezerre tehető a honfoglalók lélekszáma s más egyéb alapon is körülbelül ilyen lélekszámot kapunk.

mint ott, a hol a lazább földrészlet alá a pusztító microorganismusoknak tenyészetét elősegítette.

Anthropologus nem lévén, honfoglaló őseinknek csonttani jellegzetességére nézve véleményt nem mondhatok.

Múzeumunkban őrzött honfoglaláskori sírokból származó koponyáink között vannak rövid, közép és hosszúfejűek, egyenes és előreálló arc-élűek; tehát már őshazájukban különböző népek vegyülékének látszanak.

1888. évben Török Aurél barátomnak a tiszzaeszlári temetőből 7 vagy 8 koponyát küldöttem fel meghatározás végett, de véleményét nem ösmerem, valamint dr. Bartucz Lajosét sem, a ki a mult évben múzeumunknak koponyáit rövid pár óráig vizsgálta.

Többnyire 160—170 cm. magasak voltak, de kivételképen 150—200 centiméter hosszú csontvázúak is akadtak.

Egészséges és edzett nép lehetett, mert foghiányt vagy odvas fogat egy csontváznál sem találtam, pedig jól megfigyeltem.

Vagyonosság tekintetében az egymáshoz közel tanyázó törzsek között nagy különbségeket találunk.

Hugyajon 8 sírban egy kis bronzszíjdiszítéson kívül semmit sem találunk. Holtszegények voltak.

A halász-kis zomborhegyi törzs a Rétköznek mocsaraiban csak mint pákász tengődhetett. A túlvilágra csak három kutyácska volt a kíséret.

A tuzsériak vagyonosak, de csak gyalogosak voltak.

A Micske-pusztának 24 sírja közül csak egy sírban volt néhány lócsont, de egyébként némi ékszerekkel is bírtak.

Kenézlői 8 lovas-sírban hol itt, hol ott megtaláltuk a lónak fejét és ezeknek közelében a végtagoknak csak azon részeit, a melyeken hús nem volt. Ezek tehát áldoztak ugyan egy lovat az elhunytak emlékére, de fel is torozták azt, valószínűleg nem Tisza- vagy Bodrogvízzel, hanem a tőszomszéd Hegyaljának nedvével.

A bezdédiek gazdagok lehettek, a tizenhét közül tizenegy lovas sírban a lovak összekötött végtagokkal elevenen lettek felnyúló nyakkal az elhunytak lábai elé fektetve, a lónak orrát az embernek feje felé irányítva.

Miután Borovszkynak felsorsolása szerint őseink 900-tól a 955-ki augsburgi nagy vereségig mintegy 30 ízben dúltak, raboltak, Konstantinápolyig, Durazzóig, Baselig, Bremáig, Hamburgig, Romáig, Otrantóig, Provence-ig stb. és a közbeeső vidékeken: kétségtelen az, hogy a legtöbb esetben nem az egész nemzet, hanem csak egyes összeverődött törzsek kerekedtek fel portyázásra, ahonnan] zsákmánynyal különbözőleg megrakodva, vagy megrakva szegényül kerültek haza. A különböző vagyonosság-
nak ez is lehet az oka. Anyagilag egymást nem igen támogathatták.

Úgy látszik, hogy a vagyonosabbaknak sírját mélyebbre ásták, sőt Kenézlőn a 10., 11., 14. és 18. számú csaknem futóhomokba ástott sírnak

fenekét mintegy 30 cm. vastagságban igen kemény sárga agyagréteg képezte, melyet a tőszomszéd Vencsellő községnek határából kásamalmokhoz alsó kőnek helyettesítéséül messze vidékre hordanak, mert két malomkő a kőlest nem meghántaná, hanem megdarálná.

Ezen agyagrétegnek felületén sem lábnak, sem kéznek sem hullarésznek lenyomatait nem találjuk, tehát azt vagy keményre bunkózták, vagy pedig mint vastag sárt öntötték a sírnak fenekére és annak megszikkadását várva, a temetésig több napon át torozhattak.

Úgy látszik, hogy a bűnösöket szigoruan büntették ugyan, de azért tisztességes eltemetésben részesültek.

Ezen — némelyeknél mosolyt keltő — nézetemnek támogatására három észleletből vonok le következtetéseket, a melyeknek helyesbítését köszönettel várom.

Egyik bezdédi sírban a hanyatt fekvő kinyújtóztatott csontváz mellett, a karok is hosszában feküdtek a törzs mellett de a balkéz kiterített ujjakkal tenyérrel felfelé a bal vállon feküdt.

A kéztőcsontokon vágásnak nyomain nem lévén, a kéz nem baltával vagy karddal lett levágva, hanem kiüzelve, tehát minden valószínűség szerint büntetésből.

A sérelmezésnek következtében elhunytat azonban tisztességgel temették el.

Egyik kenézlői sírban a jobb lábat a bokának tájékán túl mintegy 20—30 cm. távolságban találtuk. Ennek a lábát is nyilván büntetésből vágták le, de azért sort fogott a többi elhaltakkal.

A kenézlői egyik sírban a csontváz rendes kinyújtóztatott helyzetben feküdt. Az első és második teljesen sértetlen, egymással rendes helyzetben összetapadt első és második nyakcsigolya (atlas és epistropheus) a koponya boltozaton túl egy arasznyira feküdt.

Nem tudom, hogy ezen körülményből más mit következtet, de én azon nézetben vagyok, hogy a fej a törzstől nem bárdal vagy karddal lett elválasztva, hanem az akkori divat szerint felakasztva. Nyaka elrothadván, az akasztófáról leesett «ágról szakadt»-nak a fejtől elvált két nyakcsigolyáját is tisztességgel helyezték el feje mögé.

Tehát a bűnéért a halállal meglakolt egyén becsületét nem vesztette, hanem a tisztességben elhaltaknak sorába jutott.

Ezen nézetemet azonnal feladom, mihelyt elfogadhatóbb magyarázatot hallok.

A ruházkodásnak, fegyverkezés mikéntjének kérdéséhez a sírleletek csak azon esetben adhatnának teljesen megbízható képet, ha nemcsak a tárgyak, hanem azoknak a csontvázhoz viszonyított helyzete is pontosan fel lenne jegyezve; a mit azonban kivált fiatalabb korunkban gyakran elmulasztottunk.

Az egyes síroknál felsorolt leletkörülményekből kitűnik többek között az is, hogy az aklaszeges szijdiszítések, melyek a legtöbb esetben a kardot, tegezt, tarsolyt-tartó övszjakat ékítették, a deréknak táján találtak ugyan, de nem harántul egymástól szabályos távolságban övnek megfelelőleg, hanem össze-vissza feküdtek, tehát csak a hullának elhelyezése után dobhatták a sírba.

A kardot sem helyezték mindig baloldalra, mint a 14. és 18. számú sírba; mert a 25. számú sírban a kard a jobboldalon, markolatával csaknem a felkar felső vége felé felnyulva feküdt.

Olyan tárgyat, mely íjnak tartozékát képezhette volna, sehol sem találtunk.

A nyílhegyek minden esetben egymás mellett, vagy egy csomóban a csontvázsal párhuzamosan nyugat felé irányítva feküdtek.

Paizsaknak, sodronypánczél-ingnek, sisaknak, lábbelinek, patkónak, sarkantyúnak sehol semmi nyoma.

A szemek magasságában haránt sorban némely bezdédi és micskepusztai sírban hártavékonyágú apró, elporlott ezüstlemezek nemez süvegek peremének szegélyzetét képezhették.

A 11., 16. és 18. számú sírokban összesen 23 darab hosszúkas erős csontlemezt találtunk, 2 esetben a mellnek tájékán, egy esetben pedig a bal sípcsonton hosszában feküdve, melyek csakis — mint a mai nők miderjében a halháj — azon czélra szolgálhattak, hogy a nemez pánczélnek összegyürődését megakadályozzák.

Ezen nézetnek legnyomósabb a 18-ik kenézlői sírban talált teljesen azonos két csontlemez, mely 7 milliméter vastag anyagot fogott közre, mely sem vasrozsda, sem fa-korhadék, hanem csak nemez lehetett.

A mellen talált hosszas csontlemezek hosszában ugyan, de nem mindig a csontváznak hosszában és párhuzamosan, hanem zilált helyzetben találtak, ezen körülményről azt lehet következtetni, hogy a halottat nem öltöztették fel a nemez-vértbe, hanem a temetés alkalmával dobhatták mellére; nem pedig koporsóra, mert ilyeneknek nyomára eddig sehol sem akadtunk.

Dr. Jóna András.

A KENÉZLŐI LELET OLASZ ÉRMEI.

(XXI. kép. L. 343. l.)

A kenézlői leletben előfordult ezüstpénzek X. századbeli *lombardiai* denárok, még pedig *páviai* és *milanói* veretek I. Berengár (905—924) és Hugó (926—945) korából. I. Berengár 888—900-ig terjedő uralkodásának idejéből való pénz nem fordul elő közöttük (lásd ezt a típust C. Brambilla, *Monete di Pavia*, suppl. II. t. 2. ábra, Engel—Serrure, *Traité de Numis-*

matique I. köt. 280. l. 503. ábra és *Corpus Nummorum Italicorum* IV. köt. XXXIX. t. 21. ábra), csupán azokból a kisebb alakú denárokból, melyeket királyságának visszaállítása után, uralkodásának második korszakában veretett.

Ebben az időben I. Berengárnak magyar őseinkkel való szoros összeköttetése elég körülményesen ismeretes a történelemből. Tudjuk, hogy Burgund király, II. Rudolf, a 921. év végén betört Lombardiába, legyőzte I. Berengárt, elfoglalta Páviát, 922-ben királylyá kiáltatta ki és a milánói érsek által felszenteltette magát. I. Berengár hirtelenséggel nagy sereget gyűjtött, hogy vele országát visszafoglalja, de a *firenzuolai* csatában (923) megint csak ő lett a vesztes. Serege roncsaival Verona felé vonult vissza s annak környékén sánczolta el magát. II. Rudolf még ebben az évben országgyűlést hívott össze Páviába, azután visszament Burgundiába, németek szerint az ország ügyei hívták, mások szerint az összeesküvőktől való félelem kergette. I. Berengár ezt az alkalmat fel akarta használni a bosszúállásra s elhatározta, hogy *a magyaroktól kér segítséget, a kiknek egy-némelyik vezérével már régebben ismeretségben volt* (Brambilla i. m. 116., 117. l.) A szövetség létre is jött s a magyarok bevették Páviát. Az egykorú krónikások is, a későbbi történetírók is igen sötétnek és vérengzőnek mondják ezt az ostromot. Állítólag csak 200 polgár maradt életben a tűzzel s vassal elpusztított városban: *«Ecclesiae XLIII succensae, urbis ipsius Episcopus, cum Episcopo Vercellensi, qui secum erat, igne fumoque necatur: atque ex illa pene innumerabili multitudine, ducenti tantum superfuisset memorantur. Qui ex reliquis urbis incensae, quas inter cineres legerant, argenti modios octo dederunt Hungaris, vitam murosque civitatis vacuae redimentes . . .»* (Brambilla idézete 117. l. 1. jegyz.) A győztes magyarok azután a környéken még zsákmányoltak, sőt Rudolf országába is átsaptak, de ez visszanyomta őket.

Ha minden egyes pénzdarabja I. Berengártól való volna a kenézlői leletnek, világos lenne, hogy ezen alkalommal hozták magukkal őseink s talán éppen annak a váltásdíjnak a darabjai, melyről az imént idézett krónika beszél. Azonban nem mind ebből az időből való. Ez a tény pedig arra mutat, hogy egy későbbi barátságos látogatás emlékei voltak ezen denárok elporladt ősrüházatán.

Mutatónak közöljük belőlük egypár darab képét, melyek az átlukasztások folytán elég gyengék s köríratuk a rajzban nem is mindig hű.

1. *I. Berengár denára* (905—924).

Előlap: ✠ BERENCARIV(S)

Hátlap: ✠ XPISTIANA RELIG (*Christiana Religio*). (Milánói szakmunka hiányában csak analógiákat sorolhatok fel! V. ö. Brambilla i. m. II. t. 14., III. t. 1., suppl. II. t. 3., C. N. I. IV. köt. XXXIX. t. 17. Ezeknek azonban a hátlapi körírata + IN PAPIA CIVITAS vagy PAPIA

CIVITAS, de ezen lerajzolt darabnak a körirata is előfordul (Brambilla III. t. 2., Engel—Serrure I. köt. 281. l. 505. ábra), úgy, hogy ezen darab hátlapja = Brambilla III. t. 1. ábrájának típusa III. t. 2. ábrájának köriratával, vagy C. N. I. IV. köt. XXXIX. t. 17. ábrájának típusa a XXXIX. t. 19. ábrájának köriratával! Milanói veret.)

2. *I. Berengár denára* (905—924).

Ugyanazon típus, mint az 1. sz. ábra. (Milanói veret.)

Előlap: ✱ BERENIKARIVS (R vagy IMP, a rajz nem elég világos, de ez a két változat szokott előfordulni. Brambilla i. m. 138. lapján BERENKARIVS alakot is említ. Egyébként a páviai vereteken az előlap köriratait lásd C. N. I. IV. 471—473. ll.)

Hátlap: + XPISTIANA RELIGIO (különben v. ö. az 1. sz. ábra hátlapjához megjegyzetekkel.)

3. Ugyancsak I. Berengárhoz (905—924) tartozik még a leletnek ezen darabja. Ez is milanói veret. Pávia denárai között is megtalálhatjuk ugyanezt a típust: Brambilla i. m. t. 2., 3. ábra, Engel—Serrure I. köt. 281. l. 505. ábra, C. N. I. IV. köt. XXXIX. t. 19. ábra. Ez a típus megmarad II. Rudolf denárain is.

Előlap: ✱ BERENCARIVS RE, középen a Krisztus monogram (XPI).

Hátlap: + XPISTIANA RELIG, középen MDI — OLA = MEDIOLANVM.

4. *Hugó denára* (926—945).

II. Rudolf eltávozása után Provence királyát, Hugót választották meg és koronázták Itália királyává 926-ban. Az ő denárait Milanóban, Páviában és Luccában verték. (Engel—Serrure i. m. I. köt. 281. l.) Ez a 4. sz. denár típusában I. Berengár 1., 2. sz. a. közölt denáraihoz kapcsolódik a következő 5. sz. alattival együtt. (Milanói veret.)

Előlap: ✱ HVGO PIVS REX

Hátlap: + XPISTIANA RELIGIO

5. *Hugó milanói veretű denára* (926—945). A rajz kissé zavaros.

Előlap: + HVGO PIVS RE

Hátlap: + XPISTIANA RELIGIO

6. *Hugó páviai veretű denára* (926—931). Típusa Brambilla i. m. III. t. 7—8., C. N. I. XL. t. 2.

Előlap: ✱ HVGO PIVS IIR, középen Hugó monogramja.

Hátlap: XPISTIANA RE, középen PA—PIA (v. ö. u. e. darab képét Brambilla i. m. III. t. 8., C. N. I. IV. köt. 474. l. Hugó pénzei közt a 2. számú leírását. A különbség csak az, hogy a hátlap köriratában még a választó ✱ is ott van.)

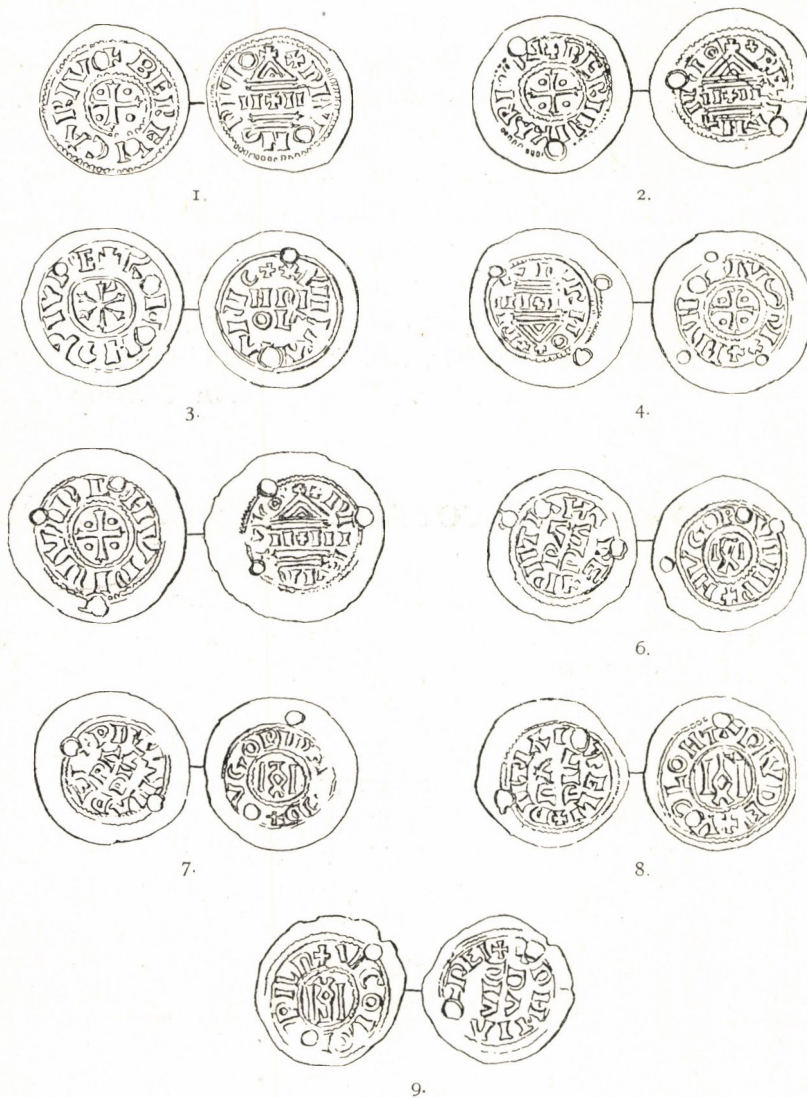
7. *Hugó páviai veretű denára* (926—931). Nagy valószínűséggel a Brambilla i. m. III. t. 7. sz. a. lerajzolt darab és így

Előlap: + HVGO PISSIMV R (piissimus rex)

Hátlap: + XPITIANA RE

8. *Hugó és Lothár páviai veretű denára.* (931—945). Hugó 931-ben megosztotta a trónt fiával Lothárral s ettől az időtől kezdve a denárokat

XXI. KÉP. A KENÉZLŐI II. SZ. LOVASSÍRBAN LETT ÉRMEK.

(I. Berengár, Provencei Hugó és III. Lothár olasz királyoktól.)

is kettőjük nevével verték. Tipusa Engel—Serrure i. m. I. köt. 282. l. 506. ábra.

Előlap: + VGOLOHTARIV REI, középen Hugó monogrammja. (C. N. I. IV. köt. 475. l. 5. szám.)

Hátlap: XPISTIANA RELI, középen PA—PIA (l. bővebben az efajta pénzeket Brambilla i. m. III. t. 9—11., C. N. I. IV. köt. 474—475. l. 1—9. sz. és XL. t. 3—5. sz.)

9. *Hugó és Lothár páviai veretű denára* (931—945).

Előlap: + VGO LOHTARIVR, középen Hugó monogramja.

Hátlap: + XPISTIANAREI

(Előlapja olyan, mint Brambilla i. m. suppl. I. t. 3. ábrájáé s C. N. I. IV. köt. XL. t. 5. sz. alattié, hátlapja = Brambilla i. m. III. t. 11. sz., C. N. I. IV, köt. 475. l. 6. sz.)

A mint az ábrák mutatják, a kenézlői lelet denárai 905—945-ig terjedő időből valók. Lothárnak, mint egyedül uralkodó királynak (945—950) pénzei, melyekről tudjuk, hogy Hugó típusában készültek tovább Milanóban és Páviában, valamint II. Berengár és Adalbert együttes nevével készült denárok már nem fordulnak elő benne. Az I. Berengár idejéből valók lehetnek a 923-iki szövetkezés emlékei is, de a későbbiek bizonyára egy más-kori látogatás zsákmányából maradtak.

Dr. Harsányi Pál.

KEREKIDOMÚ TERRACOTTA ÉPÜLET CUMÆ-BÓL.

A kopenhágai nemzeti múzeum antiquariumában van egy Cumae¹-ből odakerült kis kerekidomú terracotta épület,² mely nemcsak szokatlan lelhelyénél, hanem még inkább sajátosságos stilusánál és alkotottságánál fogva a lámpaházikóknak³ nevezett analog példányok sorából kiválik (l. 1. és 2. ábra).

A házikó anyaga erősen égetett finom, vörös agyag. Alapformája: a körfal, a hozzátartozó alapzattal és párkányszegélyzettel együtt, úgyszintén leemelhető teteje és a beleillesztett kis váza, mind nagyon gondosan, fazekaskorongon készült. A többi tagolás, részlet és díszítmény azonban utólagos járulék és hanyag, felületes kivitelről és tervszerűtlen, ötletszerű alkalmazásról tanuskodik. Az épület két emeletre oszlik, melyek mindegyikének szilárd feneke van.⁴ Az épületnek határozottan architektonikus jellege van; szerves összefüggésben azonban csakis azok a részletek vannak, melyek a fazekaskorongon formálódtak, ú. m. a talapzat és a két emelet párkánya. A talapzatot három, kerekidomú, egymás fölött lépcsőzetesen

¹ A lelet közelebbi körülményei ismeretlenek; csakis annyi tudható, hogy ásatásokból került elő.

² Az engedélyt a közzétételre Bhishenberg professor kiváló szívességének köszönhetem.

³ L. Bonner Jahrbücher, 1909. H. 118, S. Löschke: Antiko Laternen u. Lichthauschen, S. 370—412.

⁴ A földszinti része 100 mm., felső emelete 135 mm., földője a kis vázával együtt 38 mm., összesen 273 mm. magas; alsó átmérője 135 mm., felső átmérője a kiálló párkánnyal együtt 153 mm. hosszú.

emelkedő *plintha*-szerű szegély, a párkányzatokat két-két előreálló szögletes lécz alkotja, alatta körülfutó hullámvonallal, melyet körömmel vág-
tak a nedves agyagba. A felső emeleti párkányzat léczei kissé jobban

I. CUMÆI TERRACOTTA ÉPÜLET.

előreállnak és szélesebb árok választja el őket egymástól; a körülfutó hullámvonal is valamivel szélesebb.

Mindkét emeleten, pontosan egymás fölött, körülbelül 63 mm. széles,

szabálytalan négyszögalakú ajtó van késsel kivágva. (L. 1. ábra.) Az alsó ajtó a talapzattól a párkányig a földszint teljes magasságát foglalja el és nincs semmi architektonikus tagoltsága. A felső emeleti ajtó is eredetileg csak egyszerű nyílás, mely azonban nem ér fel egészen a párkányig és melynek az utólag felrakott díszítmények adnak némi architektonikus jelleget. Az ajtó betetőzését vastag idomtalan agyagszalagból felrakott háromszögalakú keret alkotja, melynek sarkain és a befoglalt mező közepén egy-egy durva, kerek, lapos agyag-medallion van díszül alkalmazva. Sem a betetőzés, sem a konzolszerűen előreálló küszöb nincs az ajtónyílással semmi szerves kapcsolatban. A küszöb kiméletlenül átvágja az alsó emelet párkányzatát; ajtófélfának nyoma sincs és a betetőzés minden támasz nélkül lebeg az ajtó fölött.

A körfalon mindkét emeleten, pontosan egymás fölött öt-öt Atlasz-típusú férfiszobrocska van felragasztva: egy-egy éppen az ajtónyílással szemben, a többi egymástól egyenlő távolságban az oldalfalakon.* (Lásd 2. ábra.) A szobrok erős, izmos, szakállas idős férfiakat ábrázolnak, kik fejüket előre hajtva, izmaik teljes megfeszítésével magasra emelt két kezükkel fogják a fejükön nyugvó, konzolszerűen előreálló kötömböt; lábuk alatt durva, négyszögletes zsámoly van, mely felületesen kidolgozott ú. n. valuta-konzolra van felrakva. A többi falrészlet egészen dekoratív jellegű. A felső emeleti párkányzat alatt egyik szobortól a másikig széles, vastag hullámvonal van agyagból felrakva, minden hajlás alatt egy-egy nagy lapos medallionnal, melyek az ajtó homlokzatán levőknél valamivel nagyobbak; a földszinti fal egészen síma, csupán a szobrok tagolják. Az épület ötlet-szerű, tervszerűtlen alkotottságára nagyon jellemzőek a felső emeleti késsel kivágott ablaknyílások, melyeknek hegyes levélalakja és belekarczott hajlott szára természetű vonalaival nemcsak az architektonikus részletektől, hanem a többi geometriai díszítménytől is élesen elüt. Nyilvánvaló, hogy ezeket a nyílásokat utólagosan alkalmazták valamilyen célból az épületen.

Az oldalfal heterogen elemű tagolódásával ellentétben a tető önmagában egységes és befejezett; az épülettel azonban, melynek pedig befejezését képezi, nincs semmi stiláris közössége. A kúpalakú tető helyett, mely rendszerint az e fajta kerek épületeket koronázza, a mi házikónkat egyszerű, homorú fedél zárja le, mely inkább edényfödőhöz, mint háztetőhöz hasonlít. A homorúan elmélyedő födő közepén alkalmazott kerek lyukba egy pontosan beleillő, öblös, kétfülű, harangfödélű kis váza van beleeresztve. Csak a födő szélén körülfutó keskeny lécz és hullámvonaldísz, mely az emeleti párkányzat díszével összevág és a kicsiny váza födőjének aránytalanul nagy gombja, mely a kúptetőket gyakran lezáró középdíszre emlékeztet, mutat a házikó architektonikus jellegében némi alkalmazkodást.

* A felső emeleten a hátsó és a balhátsó alak hiányzik.

Az épület belső berendezésében szintén egy sajátos körülmény tűnik szembe. A felső emelet fenekén ugyanis körben három sorjában apró, kerek gödröcskék láthatók (a középben egy, a belső körben nyolcz, a külső

2. CUMÆI TERRACOTTA ÉPÜLET.

körben tizenhat, összesen huszonöt), melyeket nem egészen szabályos távolságban, újjhegygyel könnyedén nyomtak a nedves agyagba. (L. 3. ábra.)

Ezeknek a kis mélyedéseknek más céljuk nem lehetett, minthogy

apró gyertyákat állítsanak beléjük. A gyertyákat nyilván megpuhított végükkel szokták felragasztani és a kis mélyedés szilárdabb állást biztosítottak nekik. A felső emeleti levélalakú nyílásoknak pedig az a rendeltetésük lehet, hogy az égéshez szükséges levegőt bebocsássák. A földszinti részen sem gyertyatartónyomok, sem szelelőlyukak nincsenek; nyilvánvaló tehát, hogy a felső emeleti rész volt a tulajdonképpeni világító házikó. A földszint azonban nem lehetett csak pusztá talapzat, különben nem lett volna szükséges szilárd fenékkal ellátni;¹ hanem valószínűleg más áldozati adományok befogadására szolgált; a föld közepébe illesztett kis vázába is bizonynyal kisebb adományokat, pl. magvakat tettek, esetleg áldozati italt öntöttek. A mi kis példányunknak fő érdekességét és értékét éppen az a körülmény adja meg, hogy az összes analog példányok közül az árulja el legvilágosabban rendeltetését, hogy t. i. világító házikó volt, melybe mécesest vagy gyertyát állítottak, esetleg kisebb áldozati adományokat is helyeztek el benne, úgy mint az az eleusisi kultuszban használatos kevelmos-oknál is tapasztalható.²

Stílusát illetőleg a mi cumae-i példányunk a dunamelléki architektónikusan tagolt világító házikók és a rajnavidéki geometriai jellegűek közt áll,³ mivel az architektónikai részletekkel vegyest geometriai, sőt még naturalisztikus jellegű motívumok is fordulnak elő. Mégis azonban határozottan az architektónikus alkotások közé kell sorolnunk, mivel a sok idegen, zavaró elem daczára meglátszik rajta, hogy készítőjét valamilyen architektónikus alap gondolat vezette, ha nem is tudta azt következetesen kifejezni. Nyilvánvaló, hogy az ismert típusú, emeletes, köroszlopos, kerek római szentély vagy síremlék valamely példánya lebegett szeme előtt,⁴ építészeti járatlansága következtében azonban nem tudta egész teljességében átgondolni és kiformálni és csak egyes részleteket alkalmazott belőle; a hol pedig megszorult, ott más jellegű díszítményekkel segített magán és jól-rosszul takargatta a botlásokat és hiányokat. Az egyes épületrészek, különösen a valutakonzolok, párkányok, a fal köré állított szobrok a római császárkori, ú. n. barokk-stílusra vallanak; az egész összhatás pedig, a mennyire ebből a hibás másolatból megállapítható, ezen stílus hanyatló korára utal, a mikor az igazi építkezésben sem mindig érvényesül valamely egységes alap gondolat és a belső következetesség és az egyes épületrészek eredeti rendeltetésének figyelembevétele helyett mindinkább csak változatosságra, gazdag díszítményekre és festői összhatásra törekeshetnek. Nem lehet tehát rossz néven vennünk az egyszerű fazekastól, hogy a lehete-

¹ V. ö. a többi példányokkal melyek egyikének sincs feneke. Arch. Ért. XXVIII. 1. és 5.; XXIX. 1.; XXX. 1. — Röm.-germ. Korr. Bl. I. 4; II. 4; IV. 4. — Bonner Jahrb. 1909. H. 118.

² V. ö. Röm.-germ. Korr. Bl. IV., 4. S. 51.

³ Lásd Bonner Jahrb. 1909, H. 118. stb.

⁴ Pl. az aphasosi trophæum, I. Die hellenistisch-römische Kultur, 1913, S. 505, Abb. 363.

rogebb motívumok önkényes alkalmazásában túltett az igazi építőmestereken is.

Hogy a fazekas az épület megalkotásánál az előtte ismeretes architektonikus részleteket ilyen szabadon és önkényesen fűzte egybe, természetesen megnehezíti azt, hogy a házikó korát az építészeti stílus alapján egészen pontosan meg lehessen határozni. Bizonyynal a barokk-kori római építészet hanyatló korába tartozik, a mikor a monumentális építészet is túlzásokban csapong, tehát körülbelül a IV. Kr. u. századba helyezhető. Ez a kormeghatározás annál is valószínűbb, mivel összevág a többi analog példányok korával, noha helyileg nagyon távol esnek egymástól.

Az a körülmény, hogy ez a mi példányunk az eddig ismereteseiktől olyan távol eső helyen került elő, az az architektonikus jellegű lámpaházikóknak helyileg nagyobb elterjedtségére enged következtetni, mint azt a pannoniai és dárciai leletek nyomán gondolták. Feltehető és várható tehát, hogy a római *orbis* más tájain is kerülnek elő még analog leletek. Az architektonikus jelleg nyilván egyiptomi hatásra vezethető vissza.¹ Az intercisai példányoknál syriai Hemesából odakerült katonaság révén egészen világos a kapcsolat, annál is inkább, mivel éppen Hemesában is találunk az egyiptomiakhoz hasonló lámpaházikót.² Campaniába pedig bizonyynal egyenesen Egyiptomból került ide ez a lámpatípus, a mint hogy Egyiptom hatása a campaniai iparra és művészetre más téren is kimutatható. A stílári különbségek a cumae-i és a dunamelléki példányok közt nagyobbára a localis építészeti stílus sajátosságaira vezethetők vissza. A dunamelléki példányok bizonyynal provinciális épületek nyomán készültek,³ a cumae-i házikó formáját pedig a kedvelt római kerek épületípus befolyásolta. Az Atlasz-típusú szobrok alkalmazása az épületen és a szobrok típusa szintén a római császárkori művészet sajátja.⁴ A római művészet nyers, egészséges realizmusa nyilvánul meg a szobrok testtartásában, az izmok feszülésének és játékainak természetű ábrázolásában, mely még ebben a hiányított, felületes, nehézkes kivitelben is kitűnik.

Az a feltűnő különbség a cumae-i példány és a dunamellékiek közt, hogy t. i. az utóbbiaknak a falát (úgy, mint a rajnavidéki geometrikus jellegűek falát) nyílások törik át, a cumae-i pedig eredetileg ablaktalan volt (a levélalakú nyílások csak későbbi járulék), szintén egyiptomi hatásra vezethető vissza. Az egyiptomi négyszögalakú sírlámpák falán ugyanis szintén csak elől van ajtószerű nyílás, tagolódása az egyiptomi házbejáratot utánozva, úgy mint az a mellékelt, Beöthy múzeumbeli csinos példá-

¹ V. ö. az egyiptomi sírlámpákkal. Bonner Jahrb. 1909, H. 118.

² V. ö. Röm.-germ. Korr. Bl. IV., 4, S. 54 és Bulletin de la société nationale des antiquaires de France, 1910, p. 239.

³ V. ö. az Arch. Ért. és Röm.-germ. Korr. Bl. már többször idézett számait.

⁴ V. ö. Mass: Pompeji in Leben u. Kunst 1908, S. 162, Abb. 79 és Durm; Die Baukunst d. Etrusker u. Römer, Taf. zu S. 418.

nyon is látható.¹ (L. 4. ábra.) A hemesai példánynak szintén csak egyetlen ajtónyílása van; a dunamelléki példányok ebben a tekintetben a rajnavidékiekkel rokonok és itt más, eddig ismeretlen hatás működhetett közre; a syriai és egyiptomi sírlámpák falait nem törik át ablakok. Hogy viszont a cumae-i példánynak az egyiptomi sírlámpáktól elütő kerek formája a hellenisztikus hengeralakú lámpaformára, az itáliai ástákra vagy a római kerek épület-formára vezethető-e vissza, az kellő összehasonlítási anyag híján egyelőre még nem dönthető el. A földalaki betetőzés és a beleeresztett kisebb edény formája az eleusisi kultusz felszerelésére emlékeztet és bizonyynyal a császárkorban divatba jött Demeter-kultusszal került Rómába.

Dr. Láng Margit.

CAELESTIS VIRGO JELENTŐSÉGE DACIÁBAN.

(Egy fényképpel.)

Daciában a semita-telepesek társadalmi és közgazdasági befolyása mindjárt a marcomann háborúk közt nagy versenyt tudott nemzeti istenségeivel a capitolumi Jupiternek támasztani.² C. Caerellius Sabinus, ki Commodus császár alatt 183/185-ben a legio XIII gemina parancsnoka, Apulumban a praetoriummal kapcsolatos zászlószentélyben a persa jellegénél fogva a köztársasági jogelvek szerint a római hadseregbe merőben idegen *Sol* invictusnak kápolnát építtetett: *Soli invicto aedem restituit*.³ Az idők sokat mondó tanujele a győzhetetlen nap-istennek a tábori szentélybe segítése. E nyílt színvallás enyhítéseül azonban az óvatos legio parancsnok a capitolumi szent háromságot a három áldozással⁴ sietett ugyanott kiengesztelni.

A római államvallás egyeduralkodó és kizárólagosság tehát emlékünkből kitetszőleg Commodus császársága idejében rohamos hanyatlásnak indult s a marcomann háborúk imént bezárult borzalmai az apulumi legio reménykedését a semita vallás mystheriumaival is vonzóbb napisten mindehatóságában kezdé keresni.

Septimius Severus trónralépése még súlyosabb megaláztatásokat hozott a capitolumi triasra. Az afrikai Leptis Maguából származó császár új Hannibálként⁵ szeretett maga is tetszelegni Carthago védszentjének: Tanítanak

¹ Lásd Beöthy-múzeum, B. 292; m : 145 mm. átmérője: 90 mm. A fényképet Mahler professzor kiváló szíveségének köszönhetem.

² Alfr. von Domaszewski, Die Religion des römisch. Heeres. Sonder-Abdruck aus der Westdeutsch. Zeitschr. für Geschichte und Kunst. Bd. XVI. 1895. 66.

³ CIL III 1111 Ackner és Müller, Die Inschrift. Daciens n. 363. Cserni Béla, Alsófehérvármegye története a római korban. 260. l. n. 78. *Soli invicto | aedem restituit | C. Caerellius | Sabinus | leg(atus) Aug(usti) | leg(ionis) XIII gem(inae)*.

⁴ CIL III 1074–1076 Apulum.

⁵ Wiegand a Severus által restauráltatott Hannibal emlék leírásában. Athen. Mittheil. XXVII. 321.

képében *Virgo Caelestis*, vagyis saját feleségét emelé a hadsereg főisten-ségévé. Így a veszprémvármegyei Tüskevár kisebbrendű castellumában a helyi parancsnokságot teljesítő b(ene)f(iciarius) consularis egy határozottan Septimius Severus és Caracalla közös uralkodását képviselő oltár szövegéből láthatólag a gondjaira bízott várad szentélyét *Caelestis Regina* * kápol-nájával (templumi) egészíté ki.

Egyidejűleg a legiók parancsnoksági állomásain is *Julia Domnana*nak, a császár nagy befolyású feleségének oltárképei előtt végezték a parancs-nokok a tábori misék alkalmával szokásos fohászaikat. Meggyőző tanu-

RÓMAI FÖLIRATOS EMLÉKKŐ A CAELESTIS VIRGI AUGUSTÁNAK NEMESIANUS ÁLTAL EMLT TEMPLOMRÓL (354. l.) — (Lelőhelye: Várhely.)

bizonyosága ennek a daciai helytartóság székhelyéről rendelkezésünkre álló oltárok egyike. Ez oltárból láthatólag ugyanis Septimius Severus és Caracalla császárok alatt az apulumi legio XIII gem. parancsnoka: *Olus (Aulus) Terentius Pudens Ulteidianus a leg(atus) Augustorum) pro praet(ore) [p]rovinciae Retiaere* szóló előléptetését egyenesen *Caelestis Augustan*ak ** szóló áldozással hálálta meg. Ez az oltár még azzal is

* CIL III n. 10955 = Ephem. IV. n. 496 a szombathelyi múzeumban. Lipp V., Vas-megyei tört. régész. társ. Évk. VI. (1878) 22. [*Cael]esti Reg(inae) pro sal(ute) d(ominorum) n(ostrorum) Aug(ustorum) s(acrum) G. Julius Constans b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) et Julia Severa eius templum [c]onstituerunt pro se suisq(ue) o[mn]ib(us) incolumnibus v. s. l. m.*

** CIL III 993: Ackner—Müller n. 409; Cserni, Alsófehérvármegye a rómaiak a. 277. l. 135. sz. Most a bécsi csász. udvari könyvtárban van. *Caelesti Augustae | et Aesculapio au | gusto et Genio | Carthaginis et | genio Daciarum. | Olus Terentius | Pudens Ulte | dianus leg(atus) aug(ustorum) | leg(ionis) XIII gem. leg(atus) | aug(ustorum) pro praet(ore) | [p]rovin- ciae Re | tiaae.* Az Olus névjelző Aulus voltát Cagnat, Bull. epigraph. 1884 p. 78 n. 1. mutatta ki.

kiválik, hogy Carthagóval együtt a három Dacia Geniusa gyanánt tünteti fel Caelestis Augustat.

Hogy pedig Septimius Severus Carthago nemtőjét tényleg az emesai papi dynastiából származó Julia Domna képében emelé a tábori oltárokra, azt még kétségtelenebbé teszi az a verses oltárkö,¹ melyet a Vallum Hadrianum menti Carvoranban szolgált cohors (nagy hihetőséggel, épen egyik cohors Hemesenorum) tribunusának ünnepi imájává minősít Domaszewski.²

*Imminet Leoni Virgo caelesti situ
spicifera, iusti inventrix, urbium conditrix,
ex quis muneribus nosse contigit deos,
ergo eadem Mater deum, Pax, Virtus, Ceres,
5 dea Syria lance vitam et iura pensitans,
in caelo visum Syria sidus edidit
Libyae colendum, inde cuncti dedicimus.
ita intellexit numine inductus tuo
Marcus Caecililius Donatianus militans
10 tribunus in praefecto dono tribunis.*³

Az első verssor Domaszewski találó meghatározása szerint teljesen megfelel a Septimius Severustól Virgo Caelestis képével veretett érem⁴ ábrázolásának. Virgo Caelestist ez az oltárkép is oroszlánon lovagolva tüntethette fel úgy, miként az első verssor magyarázza. Imminet Leoni Virgo Caelesti situ.

A második versorból kitetszőleg Virgo Caelestis Ceres kalász koszorújára emlékeztető (spicifera) hajkoszorút viselt. Mint *iusti inventrix* jobbjaiban az aequitást jelképező mérleget (lance vitam et iura pensitans) tart. Hogy város alapító (urbium conditrix) szerepét lábainál a szokásos ekevas⁵ feltünteti-e? azt a kép nem mutatja kellőleg.

Domaszewski Virgo Caelestis emez attributumait és az ábrázolás egyetemes vonatkozását Virgilius pár verssorával teszi még érthetőbbé. Dido szerelmi sovárgásában⁶ imigyen áldozott Carthago istenségeinek:

¹ CIL VII n. 759. Bücheler, Anthol. lat. I. n. 24.

² Alfr. von Domaszewski, Virgo Caelestis, Orientalische Studien für Theodor Nöldeke 861. 1. és Abhandlungen zur röm. Religion. 1909. XV. 148. 1.

³ CIL VII 759. Bücheler, Anthol. lat. I. n. 24. Domaszewski, Virgo Caelestis Orient Stud. 861. Abhandlung 148. 1.

⁴ Cohen 1. Aufl. Septimius Nr. 130. V. ö. Domaszewski, Die Religion des römisch. Heeres. 74. 1. rajzát.

⁵ A beneventi Trajanív hetedik domborművén Róma lábánál szemlélhető s az emlékérmeken ismétlődő ekevas a város alapítás jele még akkor is, ha nem római polgárok deduciójáról, hanem pusztán colonia cím adományozásáról van szó. Domaszewski, Die politische Bedeutung des Trajanbogens in Benevent Jahreshefte des österr. archäol. Instituts II. és Abhandlungen 40—41. 1. Fig. 11. (Relief 8.)

⁶ Virgilius, Aen. IV. 58.

*legiferae Cereri Phoeboque patrique Lyaeo,
Junoni ante omnis, cui vincla iugalia curat.*

A házasságszerző Juno ugyan római, de az őt megelőző Trias a latin és görög vallási eszmeekörre egyaránt idegenek és nyilván a carthagói Szent Háromságot jelentik. Ceres legifera a carvarani versből megállapíthatólag maga Virgo Caelestis s a bemutatott vers ama fohász, melyet a tribunus az ő képe előtt cohorsa élén imádkozott. A Virgiltől Phoebusnak nevezett napisten szintén carthagói localis istenség s egyike annak a két férfiistenségnek, kiket az afrikai Azuziából elékerült fölirat tesz érthetővé. A Bücheler Anthol. lat. I. 253. következő sorok így hangzanak:

*[Pan]thea cornigeri sacri adiuncta Tonantis
[q]uae Lybicis Maurisque simul venerabilis oris
[his] etiam colitur te[rr]is, quam Juppiter Hammon
[inter] utrumque lat[us] m[e]dium cum Dile severo
[dext]er sede tegit.*

Panthea itt Virgo Caelestis, mint a ki a cavorai vers negyedik sorából kitetszőleg Mater deum (Mater magna = Cybele), Pax, Virtus, Ceres, dea Syria tulajdonságait magában egyesíti. Jupiter Ammon, mint kétségtelen napisten Virgilius Phoebusának felel meg. Lyaeus kilétét ugyan Domaszewski sem tudta kétségtelenül felderíteni. Nem lehetetlen azonban, hogy a belső Arábiából Puteoliba származott nabataeusok a damascusi Baal (Jupiter Damascenus) templomában épen a Krisztus utáni második században Dusures istenüknek arany teveszobrokat áldozának.¹ Domaszewskinek² sikerült azt is megállapítania, hogy a nabataeaiak *Dusaraja* a görögöknél *Dionysus* nevet nyert.

S a karthagói Szent Háromság Hannibal szövetségi esküjének³ szavai szerint még egy további magyarázatra jogosít. Abban t. i. nem bajos az égi Aphroditejének megfelelő Tanitot, a rómaiak Caelestisét felismernünk. A pun Hercules pedig a phoeniciai Mólch (*Μολοχ* héber Melech) Jupiter Ammon vagy Phoebus képében. A Jolau nevű harmadik istenség, mint australis nemtó, alkalmasint Pegasusnak⁴ felel meg.

De Septimius Severus felesége: a punok Tanitjának képében imádott Virgo Caelestis nem csupán a hadsereg hódolatát élvezé Daciában; hanem a pénzügyigazgatás tisztikara is tőle és általa remélte akkor boldogulását.

¹ Pauly-Wissowa, Reál Encyclop. Damascenus, Dusares czikke. V. ö. Die orient-Religionen im römisch. Heidentum. Vorlesungen am Collège de France gehalten von Franz Cumont autorisirte deutsche Ausgabe von Georg Gehrich. 1910. 131. l.

² Alfr. von Domaszewski, Die Provincia Arabia I. 365.

³ Polyb. 79: ἐναντίον δαίμονος Καρχηδονίων καὶ Ἡρακλέους καὶ Ἰολάου.

⁴ Alfr. von Domaszewski, Zu den Tierbildern der Signa Abhandlungen 15. l. A legio III Augusta cultusában Lambesisben (Nemidie) feltűnő Silvanus Pegasia Juppiter Valeus mellett azt mutatja, hogy Pegasus az oroszlán segítője. V. ö. Eranos Vindobonensis 62.

Egy 1910-ben Sarmizegethusa romjaiból Muntyan Miklós odavaló gör. kath. esperest gondosságából előkerült emlékkő tanúsága szerint Nemesianus eaes(aris) n(ostri) servos librarius templomot emelt ott Caelesti virgini Augustaenak.

CAELESTI VIRGIN
AVGVSTAE SACR
NEMESIANVS CAES N
(sic!) SERVOS LIBRARIVS TEM
PLVM A SOL O PECVNIA SV
A EX VOTO FECIT

A fényképünkön is szemléltetett (351. l.) és Juno Béla ¹ által előzetesen bemutatott lelet arról győzi meg a vizsgálódót, hogy Septimius Severus éveiben Sarmizegethusa tisztviselőinek élelmesebb része még ha nem számitott is a carthagóiak, avagy a syriai semitáknak itt annyira szembetűnő csoportjához, érdekhajhászatból és hizelgésből a császárné istenítői közé sorakozva, ép úgy Virgo Caelestis oltárképe előtt végzé mindennapi fohász-kodásait, mint azt a cohors tribunusától Carvoranban, a túskevári beneficiarius consularistól és az apulumi legatus leg. XIII gem. fennmaradt oltárok illusztrálják. Virgo Caelestis, oltárunk tehát annak a Dea magna Virgo Caelestis ² carthagói holdistennőnek Julia Domna császárné alakjában történt istenítését Dacia fővárosában is kétségtelenné teszi s kinek tisztelete legfőbbképen Afrikában ³ vala elterjedve.

Italia kikötői és forgalmi pontjai szintén elég gyakran mutatják Caelestis oltárait. Puteoli, ⁴ Bovianum, ⁵ Tibur, ⁶ Mediolanum, ⁷ Pola ⁸ az ismertebb szentélyei.

Afrikában mint Fortuna Caelestis sorsintéző holdistennő vala. Többfelé Venus, Virgo és Dianaként ⁹ imádták s papjait sacerdos publicus deae Caelestis et Aesculapis, ¹⁰ sacerdos publicus, ¹¹ sacerdos ¹² néven emlegetik. Rómában egy princeps sacerdotum deae Caelestis ¹³ emlékezetes.

A sarmizegethusai Virgo Caelestis templom emlékköve e szerint a második század végén megindult s a római birodalom társadalmi és politikai metamorphosisára is jellemző vallási áramlatoknak felettébb sokatmondó újabb bizonyáglevele.

Téglás Gábor.

¹ Juno Béla, Arch. Ért. 1912. 15. l. — ² CIL VIII n. 9796. — ³ CIL VIII Provincia Africa: 859, 1318, 1360, 1420, 14850, 15512, 16145, 16411, 16415, 16417, 16865. Numédiában CIL VIII 1837, 1887 — 16510 s 6939, 6943, 8239, 8241. Mauretaniában: 8432, 9015, 9019, 9716. Ephem. epigr. 948, VII. 460. — ⁴ CIL X 1596, 1598. — ⁵ CIL IX 2562. — ⁶ CIL XIV 3536. — ⁷ CIL V 5765. — ⁸ CIL V 8137. — ⁹ CIL VIII 994; V 5765; XIV 3536. — ¹⁰ CIL VIII 16417 — ¹¹ CIL VIII 993. — ¹² CIL VIII 1360, 4673 f. 16918. — ¹³ CIL VI 2242.

BESZTERCZEI ÖTVÖSMŰVEK.

A mint Erdély minden nevezetesebb városában, úgy Beszterczen is virágzott az ötvösök nemes művészete. Eddig csak kevés beszterczei ötvösművel — köztük a két aacheni remekművel — foglalkozott a tudományos kutatás, s így nem lesz fölösleges munka a beszterczei ötvösművészet fennmaradt emlékeit írásban és képen közzétenni. A közölt munkák javarésze az erdélyi ötvösségben valamely különleges tulajdonsága révén válik ki, s így a darabok — akár nagyobb csoportok maradványainak, akár egyedülálló jelenségeknek tekintsük őket — az erdélyi ötvösség fejlődésében külön helyet foglalnak el, s már ezért is fokozottabb érdeklődésünkre tarthatnak igényt.

A legrégebb a beszterczei ötvösművek között a rendkívül érdekes al-dorfi kehely (1. kép).¹ Román idomra emlékeztető kupája, s a kupába négykarajos mezőbe behelyezett minuskulák, *iest* (= Jesus) felírással egyként a XIV. század második felére utalnak minket. A talpat, a csomót és a kupát összekötő pálcza új. Az eredeti félakkora lehetett, s a nodusán és a kehely talpán még világosan látható végződésük után ítélve hengeralakú volt. A csomó alakja már a késői csúcsíves formába való átmenetet mutatja. A fogás célját szolgáló középtestéből kinő a hat küllő, amelyeknek mellső oldalán négykarajos mező közepén átlátszó zománcos ezüst alapon négy-szögű foglalásban féldrágakövek ülnek. A láb hátoldalú, az egyes oldalak behajlottak, külön talp nincs. A hatszög pereme oldalt apró csillagokkal díszített, a rendkívül lapos láb felső része 12 (?) erős pálczával 12 mezőre bontott. A mezők mind egyformán áttörtek, az üreg alatt színes ezüst foglal helyet, a melyen egykor áttetsző zománcz volt. Sajnos, ez a zománcz, mely a síkzománcz egyszerű technikájában volt alakítva, egészen lepattogzott. Tanulságos, hogy a levéltagban, a melybe a kupa beilleszkedik, hogyan tűnik fel csírájában a későbbi kosár, mely ebből a szerény kezdetből fog idővel a kehely egészen önálló alkotórészévé növekedni. A kupa vésett betűin kívül még a lábon látható ugyancsak vésett díszítés, ami csak fokozza a lábnak s ezzel az egész kehelynek az ékességét, holott a láb tagozásában már magában is egészen egyedülálló az erdélyi ötvösségben, s amúgy is magára vonja figyelmünket.

Ugyancsak a XIV. sz. 2-ik feléből való a csepáni (2. kép)^{2a} ev. egyház kelyhe is. Erre mutat a talp vízszintes pereme,^{2b} a gótikus minuskulákkal írt felirat: «*Maria berat auf das mir hilf got*» a kupán, a talp peremét a láb végével összekötő, vízirányos mezőkre tagolt rész, nemkülönben a csomó, amely hengeridomú küllőkkel tagolt, s a melyen a küllők mellső végén díszítés és maiuskulákban a JESVS szó látható. Ez a felírás, vala-

mint a MARIA szó (a hatodik mezőn egy kereszt van) kék és zöld zománczba van ágyazva, a mely részben még jól kivehető. A benyomás, amit ezek a hengeres küllők keltenek, egészen különleges, s a csomó ilyen megoldásával erdélyi kelyheken nem igen szoktunk találkozni.

Míg a csepáni kehely csomója alakítása miatt vonja magára figyelmünket, addig a petresi ev. egyház kelyhe (3. kép)³ azzal tűnik szembe, hogy főfelirata nem a kupán foglal helyet, a hol rendesen találkozunk vele, hanem a láb 3-ik oldalán. Ennek a felírásnak a szövege Teutsch⁴ olvasása szerint így hangzik: *den ven[eranden] kümpt der kelch von kürcu schusser cristel deutschlender*. A minuskulás felirat a kehely adományozóit nevezi meg, s az ugyancsak minuskulás, ezüstmetszésű s zománczba ágyazott betűk a csomó rhombusalakú küllőin a «m a v e r a» betűket tartalmazzák, a mi nyilván «ave Mariát» jelent. A csomó két szögletes ágán a nagy betűk ép úgy, mint a küllőkön levők, ezüstbe metszettek, zománczba ágyazottak; felül MARIAG (= Maria gratia plena etc.), alúl HLIGOT (helf Gott) olvasható. A kis és nagy betűk keverése, valamint a láb vízszintes pereme a XIV-ik század második felére utal minket.

Ugyanerre az időre tehetjük a királynémetii (4. kép)⁵ egyház kelyhét is, a mely az Erdélyben oly ritka «kápolnás csomójú»⁶ kelyhek közé tartozik. Az a körülmény, hogy a kápolnácskák apró ablakai, amelyeket kiálló csúcsíves ablakfoglatok díszítenek, átlátszó zöld zománczczal borítottak, csak megerősíti azt a nézetünket, hogy a beszterczei ötvösműhelyben a zománczot különös kedvteléssel alkalmazták. A kápolna hat oldalát kis támasztó pillérek választják el egymástól.

Az erdélyi ötvösségnek egyik erősen kimagasló alkotása a bessenyői ev. egyház kelyhe (5. kép).⁷ Kosara átlátszó kék, vörös és zöld zománczos alapon metszett ezüst ornamentum, a melynek vonala a mellékelt képen világosan látható. A zománczos kosár a lángnyelvekből, kígyóvonalakból és levél-girlandból összerótt díszítés kevéssé ügyes, majdnem ügyefogyottnak nevezhető vonalkezelése ellenére kitűnően hat. Annál nagyobb kár, hogy a láb zománcza kipattogzott. A láb egyes mezőiben nevezetesen Szt. Péter apostolnak, egy imádkozó angyalnak, János evangelistának, az üdvözlő angyalnak, Pál apostolnak az alakja, s a koporsóban álló fájdalmas Krisztus látható, valamennyi alak ezüst alapba van vésve, s a mélyedéseket egykor átlátszó zománcz borította. A zománcz tehát a mélyedésekbe beágyazott zománcz technikájának volt előkelő példája.⁸ A kehelynek a színes hatása, a mikor még a csomó rhombusos küllőinek is ép volt a zománcza, nagyszerű lehetett. Feltűnőek a rotulusok közt elhelyezett virágok. A kupa felírása a kosár fölött van, szövege: *calicem salvataris (= salvatoris) accipiam et nomen*. A kelyhet a vízszintes talp ellenére a csomón látható halhólyagdíszítés miatt a késői XV. század termékének tartjuk. A zománcz ilyen gazdag alkalmazásában a későbbi alkotásoktól, — mint a kisselyki,⁹ szász-

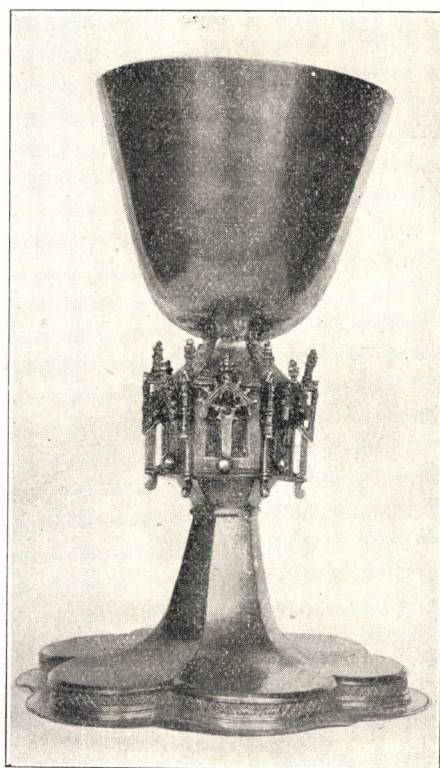
1. Aldorf.

2. Csepán.

3. Petres.

4. Király-Németi.

sárosi,¹⁰ nagyekemezői,¹¹ nagyszebeni,¹² — eltekintve, egyedülálló az erdélyi kehelyötvösségben. Gazdag díszítésű lába a nagydisznódi ereklvekeresztre¹³ emlékeztet bennünket, bár itt a zománcz a mélymetszésű zománcz¹⁴ alakjában jelentkezik. Minthogy a rhombusküllők között elhelyezett virágok a vindai¹⁵ hajlott lábú kelyhen is teljesen hasonlóak, azt hiszem, nem tévedek, ha a két alkotást ugyanegy mester kezének tulajdonítom.

Egyes részleteinek a kivitelében Erdélyben teljesen egyedülálló a várhelyi aranyozott rézkehely (6. kép).¹⁶ A kosár fölött rendszeren előforduló lilomos koszorú¹⁷ helyett, alacsony, de erőteljesen tagozott bástyás párkány látható itt, a mely fölött magán a kupa testén egy sávba beillesztett vésett indadisz húzódik köröskörül. Különös érdekességű a hat teke-felületben végződő küllő az által, mert közülök négynek a domború mellső oldalán még látható az a díszítés, a mely a hasonló alakítású csomókkal bíró kelyheknél, pl. a beseinél már végkép elpusztult. Ez a díszítés abban áll, hogy a mellső felület síma ezüsttjén felváltva vörös és zöld, áttetsző zománcz foglal helyet, a melyben 5—5 fehér pontocska ül. Ez bizonyíték a mellett, hogy az ú. n. erdélyi festett zománcz,¹⁹ ha kezdetleges formában is, de lényegében már a XV. században ismeretes volt. A kosár díszítése a hat vésett, körbe komponált díszítménnyel, s az ugyancsak vésett sarokdíszekkel finom és biztos kézre vall. A köralakú mezők egyikében kisbetűkkel írva a Krisztus-monogram *i. h. s.* olvasható. Ugyancsak vésett díszű a csomó is, valamint a tömött, vastag válaszlap, nemkülönben a láb három oldala, s a lábat és talpat összekötő függélyes tag is. A tengely alsó része hiányzik, a felső szintén új, az eredeti nyilván nem hengeralakú volt, hanem hatszögletes. A kehely keletkezése a XV. század elejére tehető.

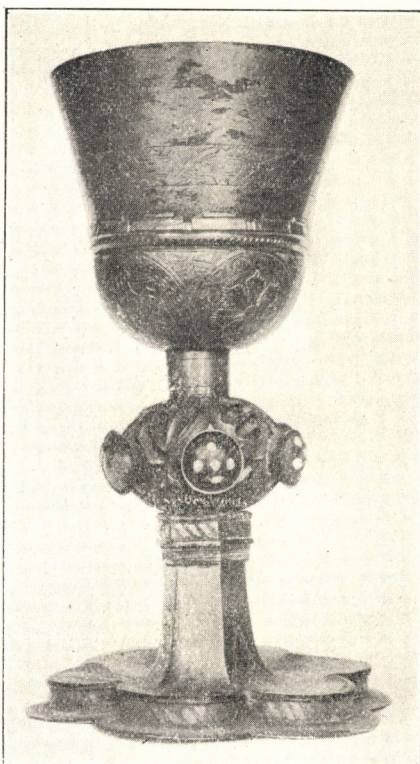
A felsőújfalusi (7. kép)²⁰ ev. egyház kelyhe is még a XV. sz.-ból való. Különös érdekessége ennek a fölötté nemes arányú egyházi edénynek az öntött és indából alakított kosár befejező koronája. Ez a korona rendkívül erőteljesen alakított keresztvirágokból áll, a melyeket fogakkal gazdagon tagolt ívek kötnek össze. A felsőújfalui kehely az egyetlen, a mely ily kosárkoronával bír. A csomó tengelyének két szabad vége metszett ornamentumokkal ékített, a melyek egykor nielloval voltak kitöltve, a rhombusalakú küllők külsején a díszítés átlátszóan zománczozott volt. A csomó két féltekéje vésett halhólyag-díszítményt mutat. Az erőteljes válaszlap alatt álló hatoldalú láb egészen síma, az egyik lapon ismeretlen rendeltetésű lyukacska van, a vízszintes talpat a lábbal összekötő függélyes tagon a szokásos átörtött dísz helyett gyöngye, függélyes vonalakból alkotott ornamentum díszlik.

Gyönyörű hatású a felsőújfalui kehely mesterének egy másik alkotása, a nagydemeteri ev. egyház kelyhe is (8. kép). Különösen szép a kehely csomója, a mely finom alakításában — a mester egy másik alkotásában van még ennek csak párja — a művész egyéni ízlésének a bélyegét hordja magán.

5. Bessenyő.

6. Várhely.

7. Felső-Ujfalu.

8. Nagy-Demeter.

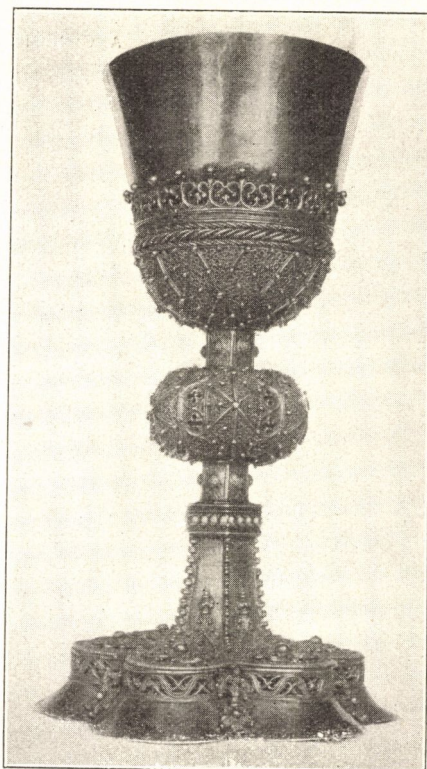
A gömbalakú csomó díszesen van tagolva, a gömb egyenlítője mentén csavarszerűen hajlított, csipkézett szélű lemez húzódik végig, a melyen alul és felül egy-egy félgömb nyugszik. Ezeket a félgömböket keresztvirágok alakítják, a melyeknek összekötő ívei fogasszélűek. Az egész díszítmény a mester finom dekoratív érzékét árulja el. A kosár trébelt, spirálisan hajló, egymás mellé sorozott dudorokból áll, a dudorok fölött késő gótikus levélgirland húzódik, a melynek az öntése azonban nem valami finoman sikerült. A csomótengely és láb egészen síma. A válaszlap elül pálcatagolású, a lábat a homorú talppal összekötő lemez áttört díszítést mutat. A kehely egész fölépítésében, s abban a körülményben, hogy a gazdagon díszes részeknek egészen síma és nyugodt részek felelnek meg, továbbá az egyes tagok arányában figyelemre méltó művészi mérséklet nyoma rejlik. A kehely minden valószínűség szerint már a XVI. század elején készült. Hogy a nagydemeteri mester olyan időben élt és működött, a mikor már az ötvösműhelyekbe a renaissance ^{20a} formái is kezdtek behatolni, azt egész világosan bizonyítja a *dípei* ev. egyház kelyhe (9. kép), a melyet ugyancsak a mester kezétől eredőnek kell tulajdonítanunk. A csomó, a préselt mértani díszítésű s alsó szélén fogakkal tagolt egyenlítő-korongot leszámítva, teljesen megegyezik a demeterivel. A kosár egyébként sokkal tisztábban öntött frize is csaknem teljesen azonos a másikéval. Maga a kosár finom kivitelű indái és virágai révén ugyanazt a rajzot mutatja, mint a kommunio céljaira használt nagyszebeni ^{20b} ev. egyházi kehely, vagy az 1513-as évszámmal jelzett nagyárpoldi, ²¹ a nagyekemezei, ²² hosszúaszói ²³ vagy domáldi. Így nem lehet kétségünk benne, hogy ez a gyönyörű darab is, a melyen a csúcsíves és renaissance-formák finom harmóniában egyesülnek, szintén a XVI. század elejéről való. A kosár díszítésének elemeit az említett analóg darabok mesterei, s mesterünk is nyilván közös mintakönyvből vették. A lábat a talppal összekötő lemez még áttört indadíszítést mutat, a láb széle, s a jellemzően domború alakú talp már vert renaissance-levéldíszet hord magán. A csomótengelyen fent és lent látható «eprek» e korban gyakran előforduló díszítések. Ha az ujfalui kelyhet még a XV. századra tesszük, akkor mesterünk e három kelyhe világosan mutatja, hogy kétfajta művészi ízlés, két különböző művészi világnézet, a gótika és a renaissance összetalálkozása hogyan befolyásolta a mester művészi munkáját. A kipróbált régi módhoz még ragaszkodik ugyan, de azért az új művészi szépséget is tárt karokkal fogadja, s a kétfajta ízlés egymás mellé helyezésével, összeforrasztásával alkot jól megépített, zárt művészi egészet. Rendkívül tanulságos a mester kezeművében, e három kehelyben a kor ízlése átalakulásának világos tüneteit felismerni és nyomon követni.

Míg ez a három kehely, a felsőujfalui, nagydemeteri és dípei mint egy és ugyanazon mesterkéz alkotásai szépen egymás mellé sorakoznak, addig a nagydemeteri egyház (10. kép) ²⁴ egy másik kelyhe, legalább Besztercze

9. Dipse.

10. Nagy-Demeter.

11. Besztercze.

12. Aranyos-Szász Móricz.

III. TÁBLA.

vidékén teljesen egyedülálló. A kehely különlegessége a kosár és a küllők nélküli csomó alakításában rejlik. Mindkettőt geometriai idomú mezők alkotják, a melyeken belül sűrűn egymás mellett vékony drótból font köröcskék helyezkednek el, a mezők élénkítésére közéjük ezüst gyöngyöcskék vannak ültetve. Az egyes mezőket csavart drótok foglalják körül, ahol két mező összeér, ott síma drót a kiemelő választék. A filigránnak ilyen alakítását aggodalom nélkül a ragusai technika²⁵ változatának tarthatjuk, a mint már Nagyszebenben,²⁶ továbbá a berethalmi,²⁷ muzsnai,²⁸ szászbogácsi,²⁹ szelindeki³⁰ és marosvásárhelyi³¹ kelyheken is találkozunk vele. A kosár fölött párhuzamosan egy vastagabb és egy vékonyabb drót húzódik, a drótok fölött az erőteljesen stilizált liliomokból alakított, öntött koronázó friz foglal helyet. A csomótengely síma lapjain kis eprecskék ülnek. A csomó hat filigrános gömbbívét csúcsíves, áttört négylevelű karéjokkal díszített szalagok választják el; hasonló a kisselyki,³² szelindeki³³ és egy nagyszebeni³⁴ kelyhen látható. A lábat és a kehely közép testét elválasztó tag félgömböcskéekkel díszített, a láb élei fogacskákkal vannak kiemelve, magán a lábon a lábhajláshoz igazodó gótikus futó dísz és rozetta foglal helyet. Áttört halhólyaggal díszített lemez kapcsolja össze a lábat a talppal, a melyeknek a behorpadó sarkait saroklevelek élénkítik. A kehely egésze nagy művészi tudást árul el, a mely elsősorban a filigrán finom alakításában, továbbá az öntött részek tiszta és pontos kivitelében rejlik. A kehely a XVI. század elejéről való.

Egy másik kehely, a melyen a metszés és öntés technikája egészen különleges művészi hatásban egyesül, a beszterczei ev. egyház birtokában van (11. kép).^{35a} Ez csomóján olyan különös alakítást mutat, a mely ilyen különleges formájában sehol másutt nem jelentkezik, bár hozzája némileg hasonló a mesei^{35b} és a Medgyes közelében fekvő búzdi³⁶ ev. egyházi kehely. A csomó különben is erőteljes testéhez fent és alul hat félgömb nőtt hozzá, a melyeknek a felülete filigránnal s apró pontokkal van tele. A küllők helyébe hat virág helyezkedik, a szirmok közepében féldrágakövek ülnek. A csomónak ilyen erőteljes díszítése élesen körvonalazott, határozott dekoratív tehetségre mutat, a mely mindenesetre érdeklődésünkre tarthat számot, ha a nodus, a kehely fogásra használt része, testének túlságos gazdag alakítása, kissé szertelen díszítése révén nagyobb jelentőségű is, mint pl. jóval szegényesebb kupája. A kosár indából van alakítva, a melyet a mester ezüstlemezekből ollóval vágott ki. Az indák vonalvezetése — helyenként virágok ülnek benne — olyan erőteljes, a milyen a metszett díszítés esetén csak kivételesen szokott lenni. A kosár felső befejezése, a liliomos párkány, drótsáv fölött ül. A lábat, a melyet a csomótengely alsó felétől prisma választ el, úgy az oldalain, valamint a hozzája csatlakozó talpon öntött, késő-gótikus indadísz borítja. A drót rovása itt is szerepel, s arra szolgál, hogy az egyes mezők díszítését kiemelje. A széles talpat áttört

13. Törpény.

14. Fehéregyház.

15. Lekencze.

16. Bessenyő.

IV. TÁBLA.

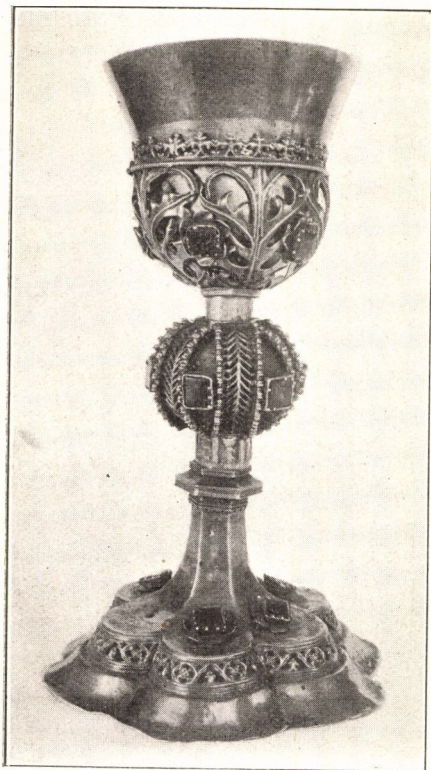
inda alkotja, a sarkokban erőteljesen kiálló saroklevelek foglalnak helyet. Mindent egybevéve, ez a kehely, mely 1500 körül készülhetett, az ötvösművészetnek, ha talán csomójában kissé fantasztikus, de mindenesetre nagyon vonzó példája.

Szerényebb és egyszerűbb az aranyos—szász-móriczi evang. egyház kelyhe (12. kép).³⁷ A kosár szinte szegényes vésett díszítése, a keskeny, könnyű lilimpárkány, az áttört szőlőindával díszített láb mind igen egyszerű, s szokott forma, pusztán a csomó tengelyén látható metszett makkocskák, a melyek egykor zománczban ültek, adnak a darabnak különleges zamatot. A csomó most pusztán virággal díszített küllői egykor szintén zománczozal voltak borítva.

A törpényi³⁸ ev. egyház kelyhe is (13. kép), a mely egyébként gyönyös kosara miatt is érdekes, elsősorban a küllők virágdíszje miatt nevezetes, a melynek ilyen alakítása a besztérczei ötvösműhelyekben volt módfelett kedvelt. Az egyes szíromlevelek vékony, sodrott ezüst dróttal vannak körül-fogva, s a drótokon belül kék zománcz foglal helyet. Hogy ez az alakítás a sodronyzománcz hatása alatt nyert alkalmazást, a melynek egyébként valósággal egyik változata gyanánt tekinthető, egészen nyilvánvaló. A mester, a ki a fehéregyházi³⁹ ev. egyház valamivel kisebb kelyhének (14. kép) az alkotója is volt, ez utóbbi művén a viráglevelek zománczos mezőit még azzal is tudta élénkíteni, hogy soksugarú csillagocskákat helyezett rájuk, s pedig olyanformán, hogy azok az alaptól kiálljanak, s zománczba ágyazta be őket. Csodálatos, hogy ez a végtelenül aprólékos, s aprólékossága miatt nyilván fáradságos munka milyen páratlan biztos kivitelű. A mester egy harmadik alkotása a szépnagyföldi ev. egyház kelyhe. Megemlékezésre méltó, hogy a lekenczei^{40a} ev. egyház sodronyzománczos kelyhének (15. kép) a küllővirágai is ilyenformán vannak díszítve. A kehely, sajnos, elvesztette lilimos koronáját, a mely a hat sodronyzománczos mezőre bomló, rendkívül finom vonalhaj lású kosara fölött volt. Ez a kehely is, mint a többiek, az 1500 körüli időre tehető.

Körülbelül ugyanennyi idős a bessenyői ev. egyház kelyhe is (16. kép). Kosarát és lábának oldalait metszett inda és virágdísz borítja. A kosár indái közé négy kitért szárnyú, öntött angyal illeszkedik be. Az angyalkák formájában, mozdulatban egyaránt nagyon kecsesek; az ő alakjuk az, a mi ezt a kelyhet a többiek sorából kiemeli, s külön helyet biztosít számára, mert ez a díszítés másik poharon nem fordul elő. A küllővirágok különös áttört kúsa indákból vannak összeróva, a csomó tengelyét is, mint a láb egészét metszett indadisz lepi be, a talpat a lábbal összekötő tag azonban áttört díszítésű. A talp sarkaiban fogas dísz, a melyre az összekötő tagon saroklevél illeszkedik, a láb felső szélén lilimos záradék, s a kosár fölött a csavart drót fölé helyezett lilim-párkány egészíti ki a kehely díszítését, a melyen a láb kevésbé ügyesen alakított indái élénk ellentétben van-

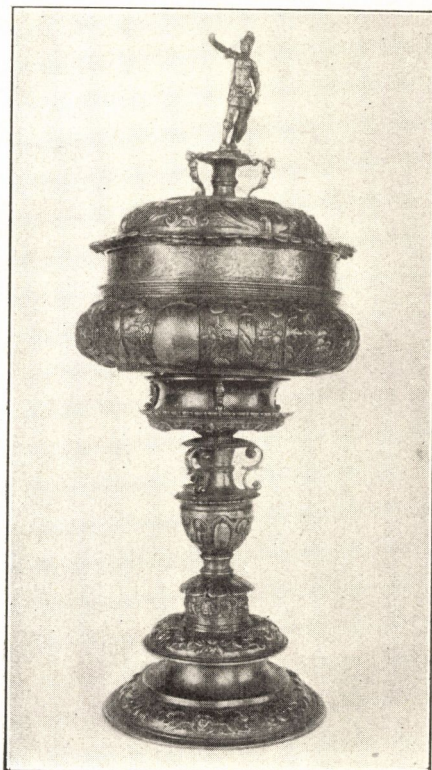
17. Besztercze.

18. Besztercze.

19. Zsolna.

20. Besztercze.

nak a kosár finom leveleivel. A talpat borító öntött indadísz egy része elpusztult.

A következő három kehely ismét egy mester kezeműve, kinek műhelye nyilván Beszterczen volt, s mindhárom a XVI. század első negyedéből való. A legegyszerűbb közöttük, de egyszersmind a legszabatosabb compositiójú is a beszterczei ev. egyház kincstárában van (17. kép).^{40b} Legfeltűnőbb rész a kelyhen a gömbalakú csomó, a mely fölé hat áttört ív húzódik, az ívek díszítése a mellékelt képen világosan látható. Hat négyszögbe foglalt féldrágakő lép a küllők helyébe, ugyanilyen foglalású kövek díszítik a lábat is, a hol azonban a kövek egy nyitott szirmú virág közepébe helyezkednek be. A tengely felső része elpusztult, az alsó, a mely azonban egy másik kehelyről való, zománczba foglalva a *IESVS* betűket tartalmazza. Az említetteken kívül még a kosár lilimpárkánya, az áttört csúcsíves dísz a talpat és lábat összekötő tagon, az erősen kiálló hajlott láb s az erőteljesen képzett, alsó szélén fogsorral tagozott választat a csomó és a láb közt érdemmel különösebb figyelmet.

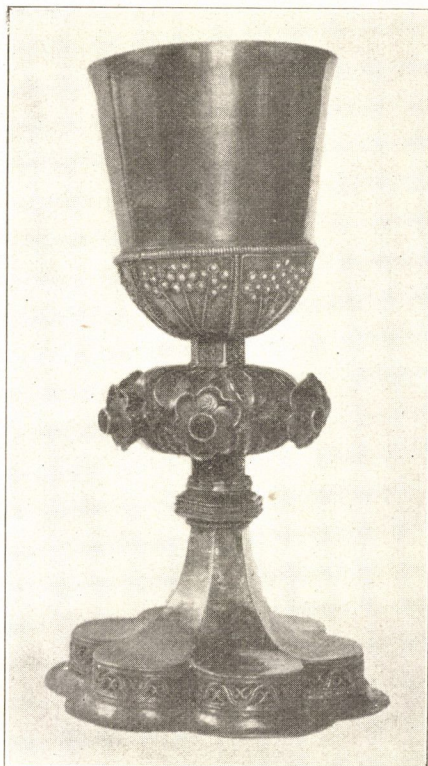
Sokkal gazdagabb a mester másik alkotása, a mely ugyancsak a beszterczei kincstár ékességei közé tartozik (18. kép).^{41a} A csomó alakja, nemkülönben a hat ív díszítése teljesen megegyezik az előbbiével, a drágakövek azonban itt nyolczszögű foglalásban vannak, s a foglalát két oldalához a terület kitöltésére levelek csatlakoznak. Különös sajátossága e kehelynek, hogy ezek a díszítő levelek síkzománczczal vannak bevonva. A metszett levelekből alakított kosárnak kettős párkánya van, az alsó, a melyet két párhuzamos drót fog közre, öntött indagirland, a felső a szokásos késői csúcsíves formájú lilium-korona. A tengelyek háromféleképen is díszítettek. Mindenekelőtt a tengely mind a hat oldala öntött és áttört csúcsíves díszszel van borítva, azonkívül felső és alsó szélükön finom, vékony lilimos friz foglal helyet, végül a tengely hat éle csavart dróttal van kiemelve. Az élek e kiemelése voltaképen a kehely e helyén gyakran alkalmazott kis «támasztó pillérecskék» egyszerűbb kiadása. A jól tagozott válaszlap alatt hegyével befeléforduló liliomszegély látható. A láb hat oldalélén apró fogsorok foglalnak helyet, míg a lábon magán vágott technikával előállított levéldísz látható. Áttört összekötő tag vezet át a szőlőindával befuttatott, s csavart dróttal díszített kehelytalpához. Erőteljes saroklevelek vannak a talp minden egyes sarkában.

Teljesen hasonló a csomó a mester harmadik alkotásán, a zsolnai ev. egyház tulajdonában lévő kelyhen is (19. kép).^{41b} A csavart drót itt sűrű alkalmazásra talált. Ez pótolja mindenütt, a csomó ívszalagjait is beleértve, az előbbi kelyhet ékesítő fogsoros díszítést. Az eredetileg halhólyag motívumú ívek, a melyek valósággal egy hal gerinczére emlékeztetnek, a csomóról a tengely mindkét ágára áthúzódtak, s annak oldalait egészen elborították. A tengelyek élei szintén csavart dróttal áthúzódtak. A kosár vágott leveleit

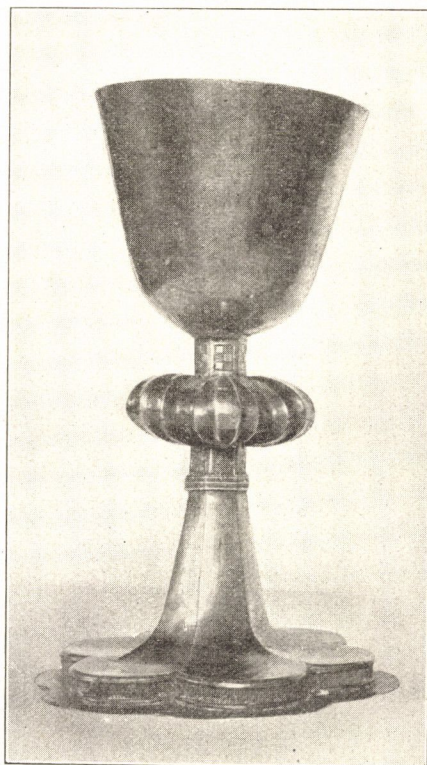
21. Szász-Szentgyörgy.

22. Lekencze.

23. Lekencze.

24. Vinda.

körülhatároló, ugyancsak csavart drót ugyanúgy van alkalmazva, ahogyan az a sodronyzománczos kelyheknél szokott előfordulni. A felül keletkező sarkakra hézagkitöltő virágok kerülnek. A kosár párkánya itt is kettős, mint az előbbi kelyhen, különbség csak abban van, hogy a felső fríz liliomai jóval nagyobbak. Teljesen egyedülálló ez a kehely erdélyi társai között válaszlapjánál fogva. A válaszlap testéből hat hengeralakú gombocska nő ki, melyek mind mellső lapjukon indadíszt hordanak, a lapot felül bástyás, alól liliomos szegély fogja be. Különös a láb oldalainak drótokból s apró gyűrűkből készített ornamentuma is. A lábat áttört négykaréjos tag köti össze a homorú talppal, a melyet bevert és ponczolt gömböcskék díszítenek. A talp ilyen díszítése is egészen különleges jelenség.

Nem lehet kétség abban, hogy a két beszterczei és a zsolnai kehely ugyanannak az ötvösművésznek az alkotása. A három mestermunka élénken tanúsítja, hogy a beszterczei mesterek, Erdély más városainak ötvöseinél erőteljesebb egyéni sajátosságokkal bírtak, s a többiektől elütő, külön önálló csapásokon is biztosan tudtak járni.

Az egyetlen kehely, a melyik a beszterczevidéki ötvösségben a német késő-renaissance [stílusát képviseli, Besztercze városában maradt ránk (20. kép).⁴² A munka egésze bizonyára valamely kész mintára vezethető vissza, gazdag trébelt díszítés ékesíti, fedelének tetején egy római harcos alakja emelkedik. Különösen finom és folyamatos rajzú a kupa felső peremének vésett dísz. Erre a kehelyre is áll az, a mit különben minden hasonló társáról is mondhatunk, hogy az ilyen alakú renaissance-kelyhek eredetileg világi célra készültek, s csak később vették ezeket a teljesen világias jellegű díszedényeket az egyház szolgálatába, s használták az istentisztelet céljaira.

A szászszentgyörgyi kehely (21. kép) már a korai barokk formáját mutatja. Az edény körvonala lényegében véve még a csúcsíves kehelyéhez ragaszkodik, ha a domború talp és a csomó el is tér a rendes formától. A kosár trébelt díszítése rendkívül finom terv szülötte, s finom hatású a láncszerűen alakított drót is, a mely a liliomos fríz alatt a kosár befejező tagja. A tengelyek lapjait öntött dísz borítja, az éleken rovátkás drót húzódik végig. A küllők helyett hat nyolczszögű foglalatban lévő féldrágakő helyezkedik a csomóra. A beszterczei kelyheken már szinte megátóltól értetődő különlegessége ennek a kehelynek ismét a válaszlapon van, a mennyiben a kapcsoló tagocskák egész mellső felületét egyetlen csúcsíves inda borítja. A láb egészen sima, a lábat a talppal összekapcsoló függélyes tag magos felületét folyondáros díszítés foglalja el, mely azonban nem áttört művű. A talp és a csomó trébelt levelei a renaissance formáit mutatják, s így ezen az egy kelyhen három kor ízlését látjuk egymással összekeverve.

Besztercze vidékének többi kelyhei közül néhányat még röviden fel- említnünk. Igen érdekes a jádi ev. egyház kelyhe (22. kép);^{43b} kupája hat sodronyzománczos mezőből áll, a melyek szigorúan szimmetrikus virágmintát

tartalmaznak; sötétkéék zománczalapja, valamint liliomos frize elpusztult. A lekcenci egyház kelyhének (23. kép)⁴⁴ renaissance-izlésű kosara van, a melynek virágai egy talmácsi⁴⁵ és egy nagyszebeni⁴⁶ kelyhen fordulnak elő. A munka a XVI. század elejéről való. A malomárkai ev. egyház kelyhének lábain hat öntött medaillon foglal helyet, a mezőkben a szent bárány, az angyali üdvözlés (kétszer), Szt. Katarina (kétszer) s a keresztfeszítés ábrázolása látható.⁴⁷ A pintáki kelyhet vésett lángnyelvekkel díszített kosara teszi érdekessé,^{48a} míg a szépníri gyöngyös kosarával válik ki.^{48b} Ez utóbbi ugyanattól a mestertől való, a ki a törpényi és fehéregyházi kelyhet alkotta. A fehéregyházi ev. község egy másik kelyhe kosarán öntött, s lábán metszett díszítést hordoz. Kitűnő barokk munka az aldorfi egyház kelyhe, a melyen már a csomó is barokk ízlésben van tartva. Öntött inda és féldrágakő díszíti a vindai egyház egy kelyhét, míg egy másikat küllőknélküli rovátkás csomója tesz érdekessé (24. kép). Ez utóbbi még a XV. század elejéről való, s másik érdekessége a tengelyek lapjain látható sakktábla-minta. A jádi^{48c} ev. egyház kelyhének síma kupáján minuskulás felirat van: *«aue veru i corpus sagwis domini»* (feloldva ave verum corpus et sanguis domini) szöveggel. Különös érdeklődést bír a szerkezetében, alakjában, s díszében egyaránt késői csúcsíves kerlési ev. egyházi kehely⁴⁹ azáltal, hogy tengelyének felső részén az egyik lapon az 1495-ös évszám olvasható, a mi természetesen a darab teljesen biztos datálásával jár. A két szászbudai kehely⁵⁰ ugyanannak a mesternek a kezeműve, a mit a kosár teljesen azonos alakítása bizonyít, mindkettőn az öntött indák közé ékkövek és kis alakok vannak beleillesztve. Egészen különös érdekességű a besztercei kincstár egy kelyhe^{51a} igazi barokk kosárral, a melynek kacsaringóiba Krisztus szenvedésének a jelvényei: kakas, lándzsa, szivacs stb. van beillesztve. Nagy valószínűséggel ezt a kelyhet is ugyanannak a mesternek tulajdoníthatjuk, a ki a besztercei egyházkerület többi említett kelyhét — a renaissance-pokálist leszámítva — is készítette. Az aszú—besztercei kelyhet,^{51b} a melyet különös sodronyzománczos kosara egészen különlegesen érdekessé tesz más alkalommal ismertettük már e folyóirat hasábjain. Egy ugyancsak besztercei eredetű kehely a besztercei katolikus plébániatemplom birtokában van. A kehely az 1500 körüli időből való, s *«RECFRTVS AB HERETICIS A. 1746 Pro Scholis Pys Bisztric»* felírás van rajta. Gyárfás Tihamér írásban és képben már közzétette a darabot.^{51c} A vermesi ev. egyház kelyhe⁵² a XVIII. század végétől való. A legfiatalabb és utolsó a besztercei kelyhek közül már az empire korból való, s D. mester kezétől származik. A besztercei ev. egyházkerület többi ötvösművei közül röviden felsoroljuk még a következőket: négy úrvacsora-kanna,⁵³ egy cziborium,⁵⁴ egy talpas serleg,⁵⁵ egy nyeles serleg,⁵⁶ egy szép fedeles renaissance-izlésű kókusz-cziborium,⁵⁷ mind a besztercei egyház tulajdonában, egy úrvacsora-kanna Németbudakon⁵⁸ az ev. egyház birtokában, egy

másik barokk- és renaissance-stílú díszítéssel Fehéregyházon (25. kép),⁵⁹ s egy harmadik kanna, a melyet éremöntvények díszítenek Lekenczén (26. kép),⁶⁰ az ev. egyházak tulajdonában. Említésreméltó még egy aranyozott rézből való cziborium ugyancsak az ev. egyház tulajdonában, a melynek fedője, sajnos, elpusztult. A cziborium tartóján majusculákban olvasható felirat HILF GOT HILF GOT MARIA MIR a betűk alakja révén a darabot 1350 körüli időre teszi.

A felsorolt művek, a melyekben a legfontosabbat adtuk, a mi Besz-

25. Fehéregyház

26. Lekencze.

VII. TÁBLA.

tercze vidékén az ötvösművészet emlékeiben ránk maradt, tanuskodnak a beszterczei ötvösség magas fokáról, kiváló munkaképességéről, s egyúttal a vidék sajátosságait is élénken szemünkbe tüntetik. A zománcz különös kedvelése, a melyet főkép a csomó küllőin és tengelyein alkalmaztak, a mellett, főkép a késői gótikus időben bizonyos különlegességek, vagy ha jobban tetszik, újabb művészi kifejezésbeli lehetőségek keresése, s föltétlen biztos technika jellemzi az iskola darabjait. Aránylag csekély a sodrony-zománczos kelyhek száma, feltűnőek a barokk idő munkái. Az erdélyi ötvösség egészének történeti áttekintésében a beszterczei mesterek kell,

hogy bizonyos fontosabb szerephez jussanak ; alkotásaikban ugyanis bizonyoságot tettek a mellett, hogy nemcsak az általános művészi fejlődésen mentek keresztül, hanem koruk művészi problémáival szemben egyéni megoldásokkal és kísérletekkel is állást tudtak foglalni.

Nagyszeben, 1913 november hó.

Dr. Roth Viktor.

Jegyzetek.

(1.) V. ö. V. Roth: Das Email. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. XXXVI (1913). S. 109. és Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens. Strassburg i. E. 1913. S. 155.

(2.a) V. ö. Roth: Beiträge. S. 170, 174 — és Das Email a. a. O., S. 108.

(2.b) V. ö. Roth: Beiträge. S. 155.

(3.) V. ö. Roth: Beiträge. S. 169 f.

(4.) Lásd G. D. Teutsch: Egy erdélyi kehely. Arch. Ért. XIX (1889) 175. s. köv. II. — A Magyarországon készült régi egyházi kelyhek kiállításának leíró jegyzéke. Budapest, 1913. 190. szám.

(5.) V. ö. Roth: Beiträge. S. 151.

(6.) V. ö. Roth: Beiträge. S. 151 f. 162,

(7.) V. ö. Roth: Beiträge. S. 170. — és Das Email. S. 108.

(8.) V. ö. Mihalik József: A zománcz. Pozsony, 1901. 93. s. k. II.

(9.) V. ö. Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. Budapest, 1913. III. 36—37. l. — Roth: Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen. Strassburg i/E. 1908. S. 94. Képe a X. táblán 1. sz. alatt. — Roth: Beiträge. S. 177 f., 179, 214. — Roth: Das Email. S. 109 f. A kehely képét lásd: Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen. I. 17. tábla.

(10.) V. ö. Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 39. l., — továbbá: Kunstgewerbe. S. 137, — és Beiträge. S. 180, 192.

(11.) Kelyhek kiállításának jegyzéke Nr 24. — V. ö. Roth: Az egyházi kehely történeti fejlődése Erdélyben. Arch. Ért. XXXII (1912.) 128. l. 27. ábra. — Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése 13., 21. és 54. l. — Roth: Kunstgewerbe S. 137. — Roth: Beiträge S. 157, 180, 181, 192 u. Taf. LII, 2.

(12.) Kelyhek kiállításának jegyzéke Nr 57. — Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése, 16., 38., 39. l. — Roth: Kunstgewerbe, S. —. — Beiträge S. 153, 180. — Mitteilungen aus dem Baron von Bruckenthal'schen Museum. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde XXXV (1912), S. 143. Képe a XI. táblán.

(13.) V. ö. Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen I. tábla 12 és 13. Leírása a 20. s. köv. oldalon. — Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 32. l., Kunstgewerbe. S. 104 ff., Das Email a. a. O., S.

(14.) V. ö. Georg Lehnert: Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes. Berlin, I. S. — Jakob v. Falke: Geschichte des deutschen Kunstgewerbes. Berlin. — Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 32 l., Das Email a. a. O., S., és Kunstgewerbe S. 105 f. — L. Reissenberger: Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen.

(15.) V. ö. Roth: Der Windauer Emailkelch a. a. O., S. 105 ff.; Beiträge. S. 155, 170.; Das Email a. a. O., S.

(16.) V. ö. Roth: Das Email a. a. O., S. 109.

(17.) V. ö. Roth: Beiträge. S. 166.

(18.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke. Nr 70. — Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 52. l. és Beiträge. S. 212.

(19.) Megjegyzem, hogy én az erdélyi festett zománczot a szokásosnál szélesebb értelemben használom. Ez az eljárás már a XV. században kezd fejlődni, s a XVIII-ikban még eleven életet él. V. ö. Mihalik i. m. 128. s. köv. I. és Roth: Das Email. S. 109.

(20.) V. ö. Roth: Beiträge. S. 147, 182.

(20.a) V. ö. Roth: Kunstgewerbe. S. 90.

(20.b) V. ö. Roth: Beiträge. S. 192, 211.

(21.) V. ö. Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 50. s. 51. l. — Kunstgewerbe. S. 89. — Beiträge. S. 192, 211, 215 u. 216.

(22.) V. ö. Roth. Az egyházi kehely történeti fejlődése Erdélyben. 122 l. és 20 kép.

A keletkezési idő itt a helyesnél későbbre van téve. — Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése 50. l. — Kunstgewerbe. S. 102 f. — Beiträge. S. 192, 211, 223 u. 224.

(23.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke. 93. sz. — Roth: Beiträge. S. 192, 211.

(24.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke. 162. sz. — Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 42. l. és Beiträge.

(25.) V. ö. Arch. Értesítő, VII (1887) 112. s. köv. l. — Roth: Beiträge. 212 f.

(26.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke. 60. sz. — Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 41. l. — Kunstgewerbe. 95 f. — Beiträge. S. 176, 183, 202. — Mitteilungen. a. a. O. — Das Email. a. a. O., S. 112.

(27.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke. 12. sz. — Roth: Az egyházi kehely történeti fejlődése Erdélyben. 116. s. köv. l. és 14. kép. — Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 11., 42. l. — Kunstgewerbe. S. 96. — Beiträge. S. 148, 183, 218, 219, 220.

(28.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke. 8. sz. — Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 24., 35., 41. l. — Kunstgewerbe. S. 94. — Beiträge. S. 183. — A kelyhet 1508-ban Pletan Alexander adományozta a muzsnai templom számára.

(29.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke. 113. sz. — Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 35. l. — Beiträge. S. 177.

(30.) V. ö. Roth: Az egyházi kehely történeti fejlődése Erdélyben. 113. s. köv. l. és 13. kép; továbbá: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 11., 42., 43. l. — Kunstgewerbe, S. 96. — Beiträge. S. 147, 183, 185, 212, 213.

(31.) Arch. Értesítő. Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 35. l. — és Beiträge. S. 177, 183.

(32.) V. ö. Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 36., 37. l. — Kunstgewerbe. — Beiträge. S. 177 f., 179, 214.

(33.) V. ö. Roth: Az egyházi kehely történeti fejlődése Erdélyben 111. és köv. l. és 11. kép. — Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 11., 42., 43. l. — Kunstgewerbe S. 96. — Beiträge. S. 147, 183, 185, 212, 213, 214.

(34.) V. ö. Roth: Beiträge. S. 179, 214. — Mitteilungen II. a. a. O., XXXVI (1913). S. — u. Tafel XVI.

(35.a) V. ö. Roth: Beiträge. S. 239.

(35.b) V. ö. Roth: Az egyházi kehely történeti fejlődése Erdélyben. 120. és köv. l. 18. kép.; továbbá Kunstgewerbe. S. 100 f. és Beiträge. S. 159, 186, 193, 219, 220.

(36.) V. ö. Roth: Das Email. a. a. O., S. 108.

(37.) V. ö. Roth: Beiträge.

(38.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke. 85. sz. — Roth: Beiträge. S. 147, 217.

(39.) V. ö. Roth: Beiträge. S. 217 — és Das Email. a. a. O.

(40.a) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke. 97. sz. — Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése. 35. l. — Beiträge — és Das Email.

40.b) V. ö. Roth: Beiträge. S. 147, 182, 239.

(41.a) E kehely talpán a következő felirat olvasható: ANNO 1637 DEN . . APRIL HAT HERR MERTEN BERGER GEWESENER BVRCKLAF ZV NÖSEN DISN KELCH DER CHRISTLICHEN KIRCHEN ZV EHREN VND SEINER ZVM GEDECHTNVS VEREHRT. Az 1637-es évszám csak az adományozás tényére vonatkozik, s nem a kehely keletkezésére. A mesterjegy FA betű egy kis paizsban a talp felső oldalába van beütve. V. ö. Roth: Kunstgewerbe, S. 90, és Beiträge, S. 147, 182, 239.

(41.b) V. ö. Roth: Beiträge, S. 147, 182.

(42.) A kehely felső oldalán a következő felirat áll: SI DEVS PPO NOBIS QVIS CONTRA NOS. A kehely belsejében egy férfi félalakja alatt az M. G. E betűk olvashatók, körülöttük az 1643-as évszám.

(43.a) A szentgyörgyi kehely PK mester alkotása — a bélyeg a talp felső oldalába van beütve — s a XVII. század végén készült, a mit az egyház tulajdonában lévő, s ugyane mester kezétől származó patena is bizonyít a rajta levő 1689-es évszámmal. V. ö. Roth: Beiträge, S. 147, 182, 239.

(43.b) V. ö. Roth: Beiträge, S. 177, és Das Email a. a. O., S. —.

(44.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke 135. sz.

(45.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke 83. sz. — Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése, 61. l.

(46.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke, 10. sz. — Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése, 61. l. — Roth: Beiträge, S. 195, 231.

(47.) V. ö. A medgyesi és eczeli kelyheken hasonlóan alakított medaillonokat. Kelyhek

kiállításának jegyzéke, 52. sz. — Roth: Az egyházi kehely történeti fejlődése Erdélyben, 17. kép. — Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése, 49, 50. l. — Kunstgewerbe, S. 101 f. — Beiträge.

(48.a) V. ö. Roth: Beiträge, S. 147, 175. Véssett lángnyelvekkel elég gyakran találkozhatunk erdélyi kelyheken, így a nagydisznódi, keresdi és szász-kézdi kelyheken. I. Roth: Az egyházi kehely történelmi fejlődése, 106. és 113. l., 7. és 12. kép; — Kunstgewerbe, S. 89 és 94 stb.; = Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése, 14., 17. s köv. l.; — Beiträge, S. —; — Kelyhek kiállításának jegyzéke, 15. és 44. sz.

(48.b) V. ö. Roth: Beiträge, S. 182.

(48.c) V. ö. Roth: Beiträge, S. 170.

(49.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke, 139. sz. — Roth: Kunstgewerbe, S. 99; — és Beiträge, S. 175.

(50.) Az egyik szász-budai kehely 1519-ből való, körirata rövidítések nélkül így hangzik: VIRGINIS GLORIOSE AC AD FRATERNITATE CORPORIS CHRISTI INCEPTA SVB ANNO DOMINI 1519 HVNE FECIT CALICEM FIERI HONESTVS VIR AMBROSIVS DEYTRICH CVM CONIVGE SVA CATHARINA. — V. ö. Roth: Kunstgewerbe, S. 89; — és Beiträge, S. 147.

(51.a) Kép.

(51.b) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke, 2. sz. — Roth: Az egyházi kehely történeti fejlődése Erdélyben, 110. s köv. l. 10. kép; — továbbá Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése, 19., 24., 36. l.; — Beiträge, 155, 159, 177, 205, 206 u. Tafel; — és Das Email a. a. O.

(51.c) V. ö. Gyárfás Tihamér: Régi erdélyi ötvösművek. Batthyaneum II. Brassó, 1913. 33. l.

(52.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke, 103. sz. — Roth: Az erdélyi kelyhek stílbeli fejlődése, 40. l., — és Beiträge, S. 182.

(53.) Az első kanna M. V. mester műve. A kanna köpenyén egy pelikános czímer s a következő felírás látható: IN HONORE(M) DEI VSV(M) SACRV(M) ECCL(ESI)AE SVI NOMINIS MONI(!)MENTV(M) LEGABAT GEOR(GIVS) BÖH(M) PT IVD(EX) B(ISTRI)CIENSIS) A(NNO) 1664. — A beszterczei kincstár másik két kannáját B M mester készítette és a kannák fedelének belső oldalán olvasható felírása «SAMUEL GUNESCH: ANNO 1702» szerint Gunesch Sámuel adományozta 1702-ben. A negyedik kanna fenekének a közepén P. S. bélyeg olvasható.

(54.) A ciborium felirata: «DEO ET ECCLESIAE DICAUIT ME ANNA PREISINGERIN ANNO DOMINI 1692 DIE 20 iuli Excudebat Andreas Schopelt.» Andreas Schopelt mesterjegye a fenék alsó oldalának közepén van, s egy 12-es szám alatt álló A. S betűkből áll.

(55.) A kelyhen, a melyet jelenleg betegek communiójánál szoktak használni, G. M. betűkből s 76-os számból álló mesterjegy van. A 76-os szám a kehely stílusa alapján 1676-ra egészítendő ki, miáltal G M. mester működésének az időpontját ismerjük. Persze, a kehely sem lehet későbbi.

(56.) Ezen a poháron a talp felső oldalán P M. mesterjegy van, a melyet azonban csak félig láthatni. A felirat tanúsága szerint a pohár világi czélt szolgált. «EIN GESCHENCK ODER EIN NAIES IAHR VON DER LOBLIGER CZAHER DEM H · M · E · AN(NO) 1663.»

(57.) V. ö. Kelyhek kiállításának jegyzéke, Ez a kókuszciborium G G mester alkotása.

(58.) A szász-budai kanna I W. mester készítménye.

(59.) A fehéregyházi úrvacsorakanna fenekének alsó felébe H B mesterjegy van bevésve.

(60.) A lekenczei érmeikkel díszített kanna fenekén alul szintén B H mesterjegy van.

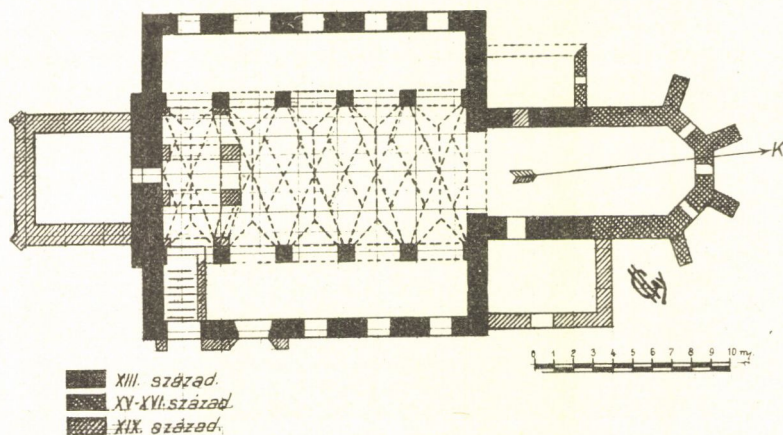

AZ ALCZINAI, HOLCZMÁNYI, OLTSAKADÁTI ÉS FELEKI ROMÁNKORI TEMPLOMOK.

Az Arch. Ért. júniusi füzetében a Szeben és Hortobágy patakok mellékén megtelepedett szászok első rajának XIII. századbeli templomai közül ismertettük a nagydisznódit; az ott említett négy másik templomé alább következnek.

1. Az alczinai ágost. ev. templom.

Alczina javarészen szászoklakta községe. Szeben vármegye északkeleti csücskében, a Hortobágy-patak jobb partján terül el, s a község északnyugati szélén, emelkedett helyen áll az ágost. ev. templom, melynek terét még elég jókarban fennmaradt tornyos templomerőd övezi.

I. AZ ALCZINAI ÁG. EV. TEMPLOM ALAPRAJZA.

Maga a templom eredetileg bazilikális elrendezésű háromhajós románstílusú volt, melynek hossz tengelye 6 fokkal dél fele tér el a csillagászati nyugat-kelet iránytól. Ebből azonban ma csak a 15.72 m. hosszú s 7.07 m. széles középhajó, melyet négy zömök négyszögű 78 cm. vastag oszloppár választ el az ugyanolyan hosszú 3.00, illetőleg 2.75 m. széles oldalhajóktól; és az eredeti 7.73 m. magas félköríves diadalíven túl lévő 4.90 m. hosszú és széles kórus, déli falában a külsején faragott kő-keretes ajtó s egy ablaka áll fönn. Az oldalhajók csak külső alapfalaikban lehetnek még meg.

A törökök és szövetségeseinek 1493. évben történt pusztításai alkalmával, mint sok más Nagyszeben környéki, templomunk is erősen megromgálódott, s a XVI. század elején bekövetkezett javításakor nyerte a három csúcsíves ablakkal megvilágított csúcsíves apsis, melyet később sík menyezettel fedtek be; magát a középhajót 8.90 m. magasan az ép erre a korszakra jellegző hálós boltozattal boltozták be. A magasabbra vett oldalhajókat keresztboltozattal s csúcsíves ablakokkal látták el. A padlason a

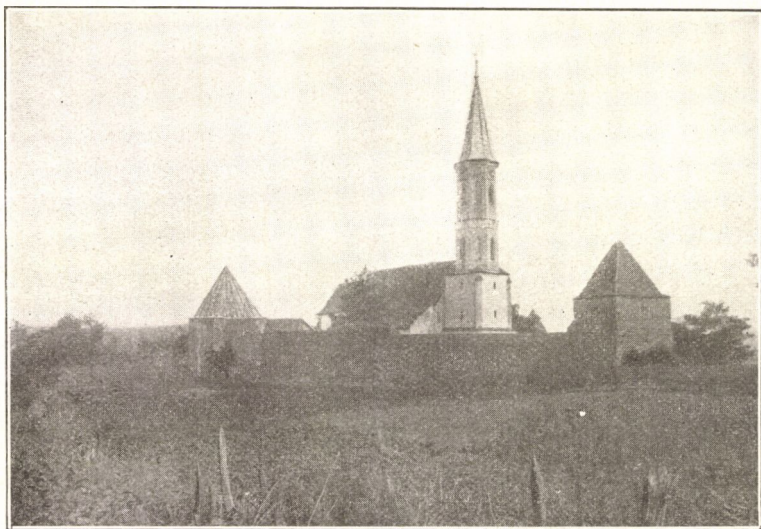

boltozat felett megvannak még az eredeti román stílusú ablakok a középhajó mind a két falában.

A XVIII. században épült az orgona karzata a barokk stílusú orgonával. 1859. évben pedig a régi helyén emelték a sem a templomhoz, sem a falusi környezetbe nem illő karcsú nyolcszögletes tornyát.

Templomi fölszerelése közül figyelemre méltó, felső részén minuskula betűs ANNO · DOMINI · MILLESIMO · ĆĆĆĆ III · TEMPORE^s REGIS^s SIGISMVND fölíratú öntöttbronz keresztelő-medence, melyet többi között *Roth Viktor* ismertett meg.*

Alczinától délre, ugyancsak a Hortobágy-patak jobb partján van, a

2. AZ ALCZINAI ÁG. EV. TEMPLOM KÉPE.

mindenkor e vidék középpontját képező *Újgyháza*, még tovább délre az egyik baloldali mellékvölgyben pedig *Márpod* községe, hol azonban a régi román stílusú templom már rég eltűnt a föld színéről s helyükön a XIX. század első tizedében új templom épült.

2. A holczmányi ágost. ev. templom.

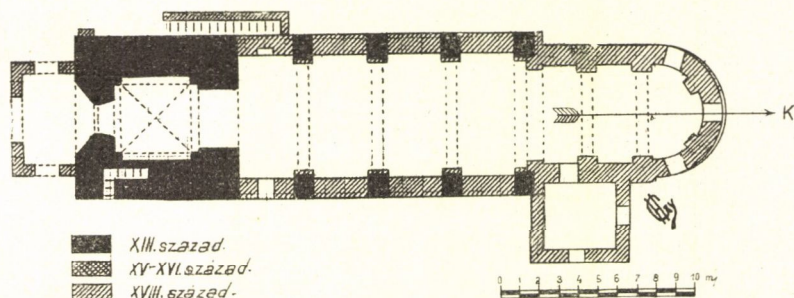
Míg tovább délre, a Hortobágy-patak balpartján telepedett meg Holczmány községe, s keleti szélén emelkedett térszínen áll ágost. ev. temploma, melyet jól fennmaradt kettősfalú templomerőd védelmezett meg az ellenségtől, kevély tornyaival emlékeztetve a régmúlt harczos időkre.

Maga a templom eredetileg tornyos, háromhajós bazilika volt. A régi, a XIII. század első felében épült templomból azonban ma már csak zömök tornya, melynek keresztboltozattal fedett földszintje előcsarnokul szolgált s a 14·42 m. hosszú s 7·50 m. széles középhajó árkádívei vannak meg.

* Archæol. Értes. U. F. XXXIII. (1913) köt. 3. lap.

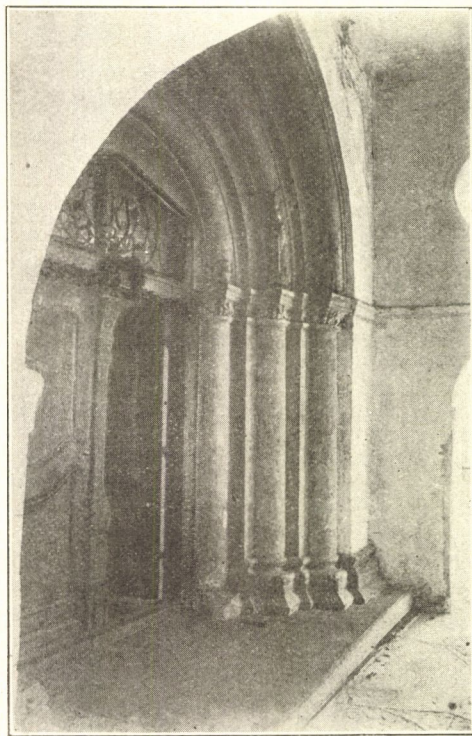

Az oldalhajók teljesen eltűntek, míg a kórus és apsis csak alapfalaiban van meg, a minek következtében konstatálhatjuk, hogy a régi ép olyan hosszú volt, mint a mai. Mostani barokk-stilusú formáját, a bejárat felett lévő vert

3. A HOLCZMÁNYI ÁG. EV. TEMPLOM ALAPRAJZA.

vasrácscon lévő évszám tanúsága szerint, 1794-ben nyerte, a mikor a megerősített oszlopokon, melyeknek válkövei úgy a templom belsejében, mint külsején több helyütt láthatók még, s az árkádok közé rakott falon nyugvó boltozattal fedték be, a kórus és apsis alapfalaira fölrakták az új falakat.

4. A HOLCZMÁNYI KAPUZAT JOBB FELE.

Míg maga a templom mai formájában nem sokat mutat, annál figyelemre méltóbb tornya, nyugati falában a díszes kapuzattal. A torony fala 2·10 m. vastag s 4·20 m. magas földszintje és I. emelete, hová a déli falban lévő lépcsőn jutunk föl, s honnét még az északnyugati sarokban kezdődő falbeli lépcső vezetett le, és a melyet a nyugati falon négyesnyílású, félkörívű faragottkő-rozsa világít meg, eredeti állapotban maradt ránk s ez terméskőből készült. A II., III. és IV. emeletét azonban (valószínűleg a XVI. században) újra építették terméskővel vegyes téglából, s befelé táguló lövőrésekkel látták el, A II. és III. emeleten mind a négy oldalon egy-egy,

míg a IV. emeleten két-két lövőrés van. A nyugati fal külsejébe ekkor helyezték el az Adám és Évát ábrázoló reliefet, mely az elpusztult templomból való lehet. A mai torony fala 18·85 m. magas.

Legfigyelemreméltó azonban a torony földszintjén lévő diszes kapuzat. Rezsüs béleletét 4 hasáb által elválasztva 3 félhenger oszlop alkotja. A lábazatot közös attikai tagozású pálcza, horony és hasábból szerkesztett tag alkotja, az oszlopoknak megfelelő négyszögű kiugrásokon saroklevél. Az oszlop-fejeket két szemközt ülő, fejüket egymáshoz fektető szárnyas griff alkotja, a fejek fölé visszacsapott farkakkal, melyeknek vége stilizált rojtot formál. A két szélsőnél ezenkívül a sarokban stilizált levél is van. Az oszlopok és hasábokat összekötő egységes parkány felett, a rezsűnek megfelelő tagozású félkörű íveknek az oszlopoknak folytatásában levő részein a parkányon álló domborművű alakok díszítik azt. És pedig a baloldalon, balról jobb felé az első: álló, bőredőzetű ruhás alak, fején gyöngyös szélű sapka, kezében lobogó fáklya, melyet az előtte ülő szarvas, farkas ördög el akar tőle venni; háta mögött pedig szarvas ördög tolja az alakot előre. A másodikon Szt. Péter szakállas, hosszú bő redőjű ruhájú alakja szemközt, jobbában kulcs, baljában biblia, lábánál pedig szemközt bőredős karinges alak térdel. A harmadikon bő redős, bokáig érő ruhájú két alak, kezükben mondatszalog, elmosódott betűkkel; a baloldali szakállas alak Szt. Péterre néz; lábaik meztelenek.

A kapuzat jobbfelel, balról jobbfele az első oszlopon: halfarkú frigiai süveges manó profilban, jobbát fölemeli. A másodikon: szakállas, bő redős galléros ruhájú alak szemközt, kezeivel háromszögű pergamentet (?) tart, melyről zsinór lóg le: meztelen lábai alatt visszacsapott farkú, lehasalt leopárd. A harmadikon: két bő redős ruhájú, derekán zsinórövvvel leszorított alak egymás mögött. Az előtérben lévő, fedetlen fejű alak kezét mellén olyképp tartja, mint azt a szerzetesek szokták; háta mögött fején mitrás bőredős ruhájú alak van, jobbában hosszú lánczon füstölő.

Ez a kapuzat alakos oszlopfejeivel, a parkány felett lévő alakjaival elsőrangú alkotása a román művészetnek, s legszebb a nyomban megismertetendő hasonló kapuzatok között.

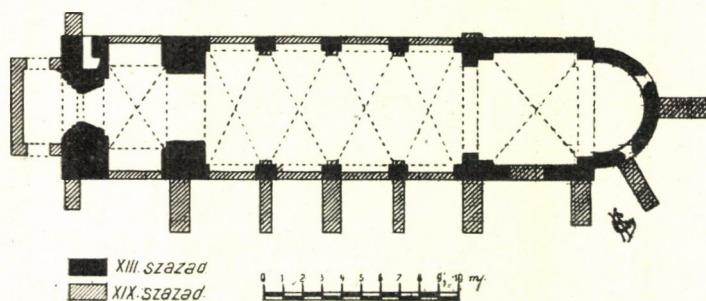
3. Az oltszakadati ágost. ev. templom.

Holczmánytól délkeletre, a Hortobágy-patak és az Olt-folyó közötti dombság lábánál, az Olt jobbpartján terül el a magyar lakosságú Oltszakadati községe, s közepén áll ágost. evang. temploma.

Eredetileg ez is tornyos háromhajós, román stílusú bazilika volt, a régiből azonban ép úgy, mint Holczmányban, csak tornya, a 20·25 m. hosszú s 6·40 m. széles középhajója az oszlopsorral, s kórusa, déli falában a felül félköríves, faragott köbeletű ajtóval, és keleten a félkörű oltárhelylyel (apsis) van még meg. Oldalhajói eltűntek. Mai formáját 1790. évben nyerte, a mikor barokk stílusban átépítették.

Megvan eredeti állapotában 7·20 m. élhosszú tornya, mely a templom testébe volt befoglalva, s melynek 4 erős oszlopon nyugvó, keresztboltozattal fedett földszintje előcsarnokul szolgál. Első emelete, hová az észak-

5. AZ OLTSZAKADÁTI ÁG. EV. TEMPLOM ALAPRAJZA.

nyugati oszlopban lévő lépcsőn jutunk föl, szintén keresztboltozattal fedett, s innen túl fala vékonyodik. A torony teljes magasságában terméskőből épült s csak keskeny négyszögű ablakok világítják meg a II. emeleten,

6. AZ OLTSZAKADÁTI KAPUZAT JOBB FELE.

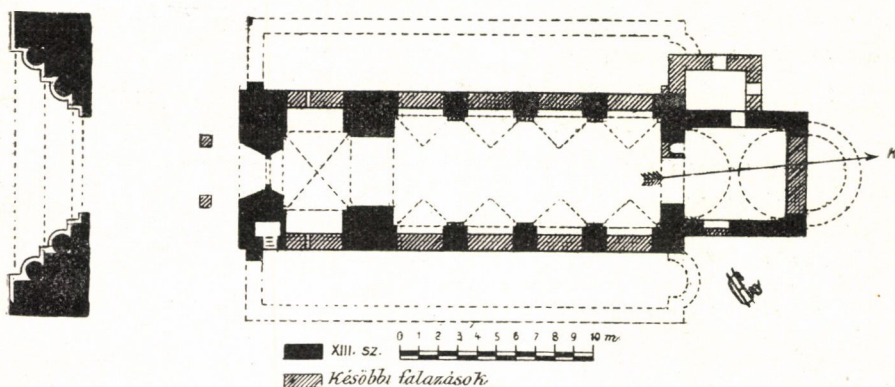
míg III. emeletén, a hol a XIX. században öntött harangok lógnak, utólag vágtak széles ablakokat. Külsején az emeleket faragottkőpárkány jelzi.

A torony földszintje nyugati falában lévő díszes kapuzata is eredeti állapotában van meg. Részüjét 3 hasáb közébe helyezett 2 féloszlop teszi tagozattá. Lábazatát a föld takarja el. A hasábokat és oszlopokat felül határoló pálczatag felett lévő fejeket a hasáboknál levéldísz, míg az oszlopokat emberi alakok alkotják. E fejek közös párkánya felett van a rezsüvel hasonló profilozású félkörű ív, s az oszlopoknak megfelelő félkörű tagok aljában a párkányon két-két emberi alak van, ezek azonban részint a kő mállott volta, részben a rájuk mázolt mészréteg következtében elmosódottak, felismerésük nehézségbe ütközik.

4. A feleki ágost. ev. templom.

Oltszakadattól délnyugatra, az Olt balpartján telepedett meg Felek községe s közepén emelkedettebb helyen áll ágost. ev. temploma. Eredeti-

7. A FELEKI ÁG. EV. TEMPLOM ALAPRAJZA.

leg ez is tornyos, háromhajós, román stílusú bazilika volt, melynek hossz-tengelye 5 fokkal délfelé tér el a valódi nyugat-keleti iránytól. Belőle azonban, ép úgy mint Holczmányban és Oltszakadátan, csak tornya, 19.42 m. hosszú és 6.60 m. széles, középhajója, a 3 pár, egyszerű válkövíű, s felül félkörívíű boltövekkel összekötött oszlopai, melynek közei el vannak falazva; az 5.20 m. magas, félkörívíű diadalív, s az azon túl az 5.20 m. hosszú kórus, melyet keleten egyenes fal zár el, déli falában az eredeti ajtóval van meg. Oldalhajói s félkörívíű absisa eltűnt, de alapfalai még kivehetők a templomot övező kertben. Valószínűleg a XVI. században is már a törököktől megromgált templomot átépítették, erre enged következtetni a kórus északi falában levő csúcsíves szentségfülke. Mai formáját a XVIII. században nyerte, a mikor a középhajó oszlopaít belül megerősítették s úgy a hajót, mint a kórust dongaboltozattal fedték be. A kórus szegleteiben még láthatók az egykori keresztboltozat kiinduló bordái, valamint az absis boltövének válkövei. Ekkor vágták be a templom falába s a toronyba a széles ablakokat, épült sekrestyéje is.

A hajó nyugati részéhez csatlakozik a torony, melynek földszinti, dongaboltozattal fe-

8. A FELEKI TEMPLOM KAPUZATA.

dett része négy, boltívekkel összekötött oszlopon áll, s előcsarnoka a templomnak. Az első emeletre, melyet a másodiktól keresztboltozat választ el, a délkeleti oszlopban lévő lépcső vezet föl. A második emeleten lógó harangok közül a nagynak felső részén domború betűkkel **IN DEI GLORIA M FVSA SVB INSP DOMINI ANDREAS WOLMAN 1777** fölírat olvasható. A többi kettő 1804. évből való.

A torony földszinti nyugati falában itt is díszes kapuzat van. Rezsüjét három hasáb közébe tett két-két síma törzsű oszlop alkotja. Lábazatuk egységes félkörű pálcza. Az oszlopok feje koczka, melynek alsó része átmegy a hengerbe, s nyersebben kidolgozott szalagfonadék borítja el; a jobb másodikon emberarcz van a sarokban. Az oszlopfők és hasáb felett egységes, tagolt párkányzat fekszik, melyen az oszlopok felett alakok állanak. Ezekről a szobrokról azonban bajos közelebbit mondani, a kőzet mállottsága s a fedő vastag mészréteg eltakarja őket. Csak a jobb mellső szoborban ismerhető fel az angyal. A kapuzat béleletének megfelelőleg az ajtó feletti félkörű ívmező kerete félkörű pálczatagokból és háromszögű élekből van megszerkesztve.

A szoborvármegyei, a XIII. század első felében román stílusban, természetesen épült templomok átaljában nélkülözik a díszítést, s csak a kapuzatok a kivételek, melyek bár sok helyütt csak egyszerű hasábalakú faragottkő keretűek, de találkozik köztük oszlopok közbeiktatásával díszesen tagolt kapuzat, hanem alakokkal díszített csak az elébb bemutatott három van még díszesebbé téve. S tán nem ép a véletlen dolga az, hogy ez a három a vármegye délkeleti sarkában egymás közelében fekszik. De bár e három kapuzatnál az egymásra való hatás elvitázhatlan, annyi ismét tény, hogy részleteikben e kapuzatok különböznek egymástól s készítőik önállóságára vallanak. Mindjárt az oszlopfőkben van a különbség, melyek közül a felekiek szalagfonadékjukkal a kisdísznódi kapuzat oszlopfőjeire hasonlítanak, míg az oltszakadati oszlopfők ember alakjai és a holczmányi páros griffek páratlanul állanak e megyében. Az oszlopokat fedő párkányzatra helyezett szobrokat illetőleg a feleki és oltszakadatiak hasonlítanak egymáshoz lényegileg, s ha meg lehetne e szobrokat közelebbről határozni: valószínűleg a templom védőszentjében, illetőleg a hozzáfűződő legendákban találnánk meg a különbségeket. A holczmányi alakok lapos reliefben való kidolgozása páratlanul áll e vidéken.

Halaváts Gyula.

A MAGYARORSZÁGI HALMOK KÉRDÉSÉHEZ.

A mult évben nagy ásatások folytak az egykori avar «győr» (Hring), Hainburg (a. m. Sövényvár) mellett, Német-Óvár (Deutsch-Altenburg) határában emelkedő föltűnő magasságú «Türkenhügel»-en, melyet nem ok nélkül tartanak valamely régi fejedelmi személy sírhalmának. Csak az a kérdés: mikor élt ez a nyilván hatalmas uralkodó. Rendesen Attilával szokták kapcsolalba hozni; néh. Lanfronconi Enea, volt pozsonyi mérnök ezzel szemben egy más föltevessel állt elő, Árpádra gondolt s nagy buzgalommal vitatta és terjesztette azt a hiedelmét, hogy Árpád fölé emelték a nagy sírhalmot, bár Anonymus után egész határozottan az óbudai egykori Fehéregyháza környékén kell keresnünk a honalapító sírját, vagy ha kételkedünk Anonymusban, tekintve, hogy háromszáz évvel később élt, akkor egyáltalában hiányzik mindennemű kiindulási pont Árpád temetkezési helyének meghatározására. Lanfronconit túlélte föltevése. Akadtak hivei, a kik elhatározták a halom felásatását, a mi kétségtől többet ért minden meddő vitatkozásnál, mert akár honfoglaláskorinak bizonyul a sírhalom (a mi még korántsem jelentené azt, hogy csakugyan Árpádot s nem valamelyik vezértársát temették alája), akár más időbelinek: a tudománynak mindenképp haszna lesz föltárásából. A lelkes Edvi Illés Aladár buzgólkodott leginkább a kutatás megindításában s mivel osztrák területen van a halom, Szombathy József bécsi múzeumőrrel fogott hozzá az ásatáshoz. Tárgy azonban alig akadt egy-kettő. Szenesedett csontok, kis öblös edény, körülbelül 6 cm. hosszú bronztöredék (talán kardrész), szabadkézzel idomított agyagedény az egész, a mit találtak. A halmot, mint a legtöbb hasonlót, nagyon rég kirabolták; az 1824-ben Ambrózy hainburgi műszaki kapitány vezetése alatt történt ásatásnál is szabadkézzel idomított cserepeken kívül csak egy római váza lábának (vagy ilyennek gondolt) töredékét találták.

A halom közepén levő fakamara megállapítása azonban már határozott eredmény, mert ebből kitűnik, hogy a németóvári halom azok közé a sírhalmok közé tartozott, minőket a Krisztus születése körüli századokban emeltek hazánkban a barbarok. Tehát semmiesetre sem származhatik a honfoglalás korából, a miben különben mi eleitől fogva kételkedtünk, tekintve, hogy alig egy-két esetet találunk arra, midőn mesterséges halomban vala eltemetve a honfoglaláskori vitéz; inkább kedvelték a természetes magaslatokat, minő pl. a pilini Leshegy, székesfejérvári Demkóhegy és Maroshegy s a minő lehetett az óbudai Fehéregyház mellett kőmederben «Attila városába» (t. i. Etzelburgba) folyó patak forrásának melléke, a hová temették Anonymus szerint Árpádot; a hol halomban találták a honfoglaláskori sirt, ott is megállapítható némelyiknél, hogy valamely régebbi sírhalmot

használtak föl, mint Monajon (Abaúj m.), hol a honfoglaláskori sír alatt hamuban szkitha nyílesúcsok és La Tène-kés fordultak elő, vagy a szegedi Őthalomnál, hova a bronzkortól fogva temetkeztek.

A hol nem mutatható ki, hogy a honfoglalás- és Árpádkori sírhalom régebbi eredetű, ott a kúnokra gondolhatunk, a kikről egykori források említik, hogy halmot emeltek az elhunyt fölé. Így pl. közvetlen a tatárok előtt nálunk és az Alduna vidékén járt Alberichus Monachus trois-fontainesi cistercita barát írja, hogy Jonas kún királyt, ki 1241-ben Konstantinápolyban halt meg, midőn II. Balduin latin császárt a görögök ellen segítette, a város falain kívül temették el egy igen magas halom alá s jobbról és balról melléje akasztották élve 8 fegyverhordozóját és 26 lovát. Ugyanezen időtájban temettek el egy előkelő kún vitézt is, kinek sírbatételénél szemtanúja volt a szertartás menetének egy a kúnok táborában tanyázó francia lovag is, az ifjabb Nariot de Toucy, az ő elbeszélése után értesít a kúnok temetkezési szokásáról IX. Lajos francia király életírója, Joinville, a ki azt írja, hogy a kúnok nagy sirt ástak s abba székre ültetve tették be nagy pompával a halottat s vele együtt elevenen legjobb lovát és leghívebb csatlósát; ekkor föléjük gyalult deszkát helyeztek s a jelenlevők gyorsan földet és követ dobáltak a sírba s még az éjszaka beállta előtt nagy sírhalmot emeltek a sír fölé. A harmadik egykorú író a brabanti Rubruquis Vilmos ferenczerendi barát, kit 1253-ban a mongolok nagy khánjához, Mengkühöz küldött IX. Lajos francia király s ez alkalommal a régi Kúnországon át utazott s megfordult a Volga vidékén, Batu khánnál is. Rubruquis szintén azt írja, hogy a kúnok nagy halmot emelnek az elhunyt fölé s erre kelet felé néző és köldöke táján csészét tartó szobrot helyeznek.

Ezen adatok érthetővé teszik, miért nevezi a magyarság sok helyen *Kúnhalomnak* a régi sírhalmokat, a minek aligha volna értelme, ha az ősmagyar temetkezési mód is az lett volna, hogy nagy halmot emelnek az elhunyt fölé. Ezenkívül sok vidéken előfordul ez az elnevezés: *Korhány*, a mi nem más, mint a sírhalomnak kún-török neve, a *Kurgán*. Így Békés megyében Szeghalmon és Füzesgyarmaton van meg a Korhány név s talán idetartozik a kőrösladányi Korbány is (Arch. Ért. 1912. 280). Dr. Jósa A. Szabolcs megyében az orosi és nagykállói Kis- és Nagy-Korhányt említi. Jász-Kún-Szolnok megyében Csépán fordul elő. Van aztán ilyen nevű halom Hencsidán, továbbá Bihar és Csongrád megyében — Erdélyben is feltalálható, ilyen Alsó-Fehér megyében a magyarlapádi Gorgán, Brassó megyében pedig a botfalvi Priesterhügel magyar neve, a Gorgány.

Midőn folyamatban voltak a németovári ásatások, egyelőre hallgattunk a főntebbiekkel, mert nem akartuk lehangolni a buzgó kutatót s ezzel esetleg nehézségeket okozni a további ásatásokra nézve, a melyek a kitűzött cél megvalósulása nélkül is gyümölcsözők a tudományra. Most azonban a háború miatt aligha kerül egyhamar sor a kutatások folytatására s így ide-

jénvalónak találtuk, hogy hozzászóljunk a «Türkenhügel» korának a megállapításához s ezzel kapcsolatban vázlatosan összefoglaljuk mindazt, a mit tudunk a hazánkban mindenfelé található emberkézhányta halmokról.

Annnyival szükségesebbnek tartjuk ezt, mert Rómer Flóris óta, ki az ősrégészek és anthropologusok 1876-ki budapesti nemzetközi kongresszusának Comte Rendujében (II. köt. I. rész.) *Résultats Généraux du Mouvement Archéologique du Hongrie* cz. a. külön is megjelent (Budapest 1878.) tanulmányában külön fejezetet szentelt a tumulusoknak (V. fej. 102—159. l., ezenkívül a konyhahulladékhalmokról II. fej. 18—38. l.), nincs ilyen összefoglaló értekezés. Pulszky Ferencz a «Magyarország Archaeológiája» cz. nagy művének I. kötetében (241—242. l.) nagyon röviden tárgyalja a halmokat. A kik ezenkívül még hozzászóltak a kérdéshez, egyes részletekre, egyes kisebb területekre szorítkoztak, így a bácsmegyeiekről Dudás Gyula írt továbbá a «Magyarország Vármegyéi» című monografia-vállalatban a pestmegyeiekről Márton Lajos, a torontálmegyeiekről kisléghi Nagy Gyula, a szabolcsmegyeiekről dr. Jósa András, a ki ezenkívül még az Arch. Értesítőben (1897. 318—325) s aztán *Adatok a szabolcsmegyei őshalmokról és Régészeti kirándulás Bökönybe* czim alatt a «Nyirvidék» 1910. és 1911. évfolyamában is ismertette a legkülönbözőbb korból eredő szabolcsmegyei halmokat. Szeghalmi Gyula a békésmegyei *Szeghalomvidéki halmokról* adott egy kis tájékoztatót. (Arch. Ért. 1912. 276—281.)

Ezeken kívül alig van az Archæologiai Értesítőnek olyan évfolyama, melyben ne volna valami cikk egyik vagy másik halomról.

A halmok nem mind tartoznak a sírhalmok közé; vannak köztük olyanok, melyek valamely őstelep konyhahulladékaiból keletkeztek, sőt olyanok is, melyekben semmi nyoma sincs sem a temetkezésnek, sem az egykori lakásnak, bár egész kétségtelenül emberi kéz alkotásai. Egy részük nyilván határhalom volt, másrészük pedig őrhalom lehetett, melyeknek az volt a rendeltetése, hogy az alföldi végtelen rónaságon, hol hiányzik mindenféle természetes emelkedés, kikémleljék a vidéket s esetleges ellenséges betörésről jelt adjanak a legközelebbi halom őreinek s azok a következőknek. Néhai Kada Eleknek tűnt fel, hogy az alföldi magánosan emelkedő halmok egymástóli távolságában bizonyos rendszer van s ez adta neki azt a gondolatot, hogy nem lehettek mások, mint őrhalmok. Ez irányban részletesebb megfigyeléseket is szándékozott tenni, de mielőtt valamely pozitívabb eredményre juthatott volna, meghalt.

A halmok külső alakjában eddigelé nem sikerült még semmi olyan ismerető jelt megállapítani, melyből meg lehetne határozni: sírhalmok voltak-e vagy határhalmok vagy pedig őrhalmok? Mindössze annyit mondhatunk, hogy bármi volt is egyik-másik halom eredeti rendeltetése, alkalom adtán váltakozva felhasználták más célra is.

I. A *kőkor végéről*, a bronzkorba való átmenet idejéből származnak

a *konyhahulladékból* s lakástörmelékéből keletkezett, többnyire a folyók partján s árterületeik szélén, különösen pedig a Tisza és Körös vidékén található őshalmok, melyek egy főként édesvizi kagylóval és szarvassal táplálkozó nép telepei voltak s rokonságban vannak az észak-italiai terramarakkal. Ezeket nagy területük különbözteti meg a későbbi sírhalmoktól, mely utóbbiak legnagyobb része a Hallstattkortól a népvándorlás koráig terjedő időből származik. Ezen őstelepek rendszerint több egymással változó hamu- és földrétegből állanak, melyeket némelyik telepen, mint pl. Tószegen s Tisza-Füreden sűrű czölöpsorok törnek át, a miből az tűnik ki, hogy a lakásokat czölöpök fölé emelték. Azt is lehetett észlelni, hogy egyik-másik ilyen őstelepet földsáncz vett körül. A hamurétegekben aztán összegyülemlt az őskori életnek sok minden emléke, cseréptöredékek, az élelmül felhasználó állatok csontjai, eszközök és fegyverek, jobbára csontból, aztán kőből, ritkábban rézből és bronzból; találhatók aranytárgyak is, mint szívalakú láncztagok, csüngő spirálisok stb.

A konyhahulladék halmok közt a borsódmegyei *Szihalmi Földvárhalom*, az Anonymus által is említett Zenuholmu volt az első, melyet rendszeresen ásattak föl s minden egyes körülményt pontosan megfigyeltek. A halom bent van a községben, a falu végén oly helyen, mely régen az Eger vize és a Tisza áradásának volt kitéve. Tojásdad alakú, két öl (3·8 méter) magas, 420 láb (kb. 30 méter) hosszú és 72 láb (22 méter) széles. Földsáncz veszi körül, mely körülbelül kétezer láb (630 méter) hosszú.

Lelkiismeretes fölasatását Foltinyi Jánosnak köszönhetjük, a ki ásatainak eredményét a Századok 1870-ik évfolyamában (442—456) és az Arch. Értesítő R. f. III. (136, 137.) és IV. (36. és 75.) kötetében közölte (l. még Pulszky F. Bevezetését Lubbock műve magyar fordításában XXXIX. és köv. II. és Magyarország Archaeológiája I. kötet 29—34) s legelőbb ismertetett meg a történelem előtti idők műveltségi állapotának azon fejezetével, mely a kunyahulladékhalmokról szól.

Foltinyi megállapította, hogy a halom több, egymás fölött kanyargó hamu- és földrétegből áll, melyek különböző vastagságban 15—20 sorjával is követik egymást. Legalul, a televényföld felett egy vagy két hüvely ($2\frac{1}{2}$ —5 cm.) vastag hamuréteg volt, e fölött ugyanolyan vastag hányott föld, aztán ismét váltokozva következtek a hamu- és földrétegek egész a halomtetőig. Fölismerte, miként keletkeztek e rétegek; a telep lakói ugyanis folyton egy helyen tüzeltek s midőn tűzhelyükön nagyon fölszaporodott a hamu, földet hánytak rá s úgy folytatták a tüzelést. A tűzhely sárfalai aztán rendkívül keményre égtek a sok tüzelés miatt.

A halomban igen sok csonttárgyat talált, különösen szarvasagancsból, ú. m.: árákat, tűket, kalapácsokat, volt disznócsont is s aztán a kiveszett tőzegtulok (bos longifrons) kilyukasztott koponyája. A csonteszközök mellett voltak kőtárgyak is, igen sok cseréptöredék, 16 agyagállatocska (disznó, tulok, kutya, juh).

Napvilágra került továbbá két darab hatsoros karikagyűrűből és hat apró láncszemből álló szép aranyelet, továbbá 8 bronztű, 2 bronzgyűrű és három öntőminta homokkőből lapos és tokos vésűnek és tűnek (Hampel J. A bronzkor. I. k. III. tábla 1, 3. V. tábla, 6.). A kőkori telep lakossága tehát megérte a bronzkort is, sőt a halom felsőrészeiben két rozsdától megemésztett vastárgy is előfordult, úgy hogy a halmot a kőkortól a római korig lakottnak tekinthetjük, bár a bronz- és vaskor között egy ideig alighanem lakatlan volt. A kőkori maradványok a halom déli oldaláról észak felé haladva fogynak. A vaskori lakosság sírjai a halom körül voltak, itt került napvilágra két rómaikori barbár ezüst karperecz.

Egy másik borsódmegyei hasonló őstelep a *vattai* Testhalom a Csincsapatak mellett. Konyhahulladékokból áll a kőkör végéről. A halom váltakozva föld- és hamurétegekből állt, leletei kő- és csonteszközök, agyagedények, konyhahulladékok, agancsok, állatsontok s a Miskolczi Múzeum birtokában vannak. (ifj. Lossonczy István: A vattai testhalmi őstelepről. Arch. Ért. XXII. 1902. 345—350.)

Bars megyében a *magyarádi* Nagyhalom tartozik a konyhahulladék-halmok sorába, hol számtalan szarvasagancseszközt és kalapácsot találtak, de semmiféle fémtárgyat nem. Itt báró Nyáry Jenő és Bolemann Ede lévai gyógyszerész átadott körülbelül azon időben, mint Szíhalmon Foltinyi. A Felső-Tisza vidékén az ugocsamegyei *Csepén* közel a faluhoz talált Mihalik József egy 1½—2 méter magas, jól leszántott konyhahulladékhalmot a szántóföld közepén, melynél észlelhető volt a föld- és a hamuréteg váltakozása. (Arch. Ért. XI. 1891. 415.)

Sokkal sűrűbben találhatók ezen őstelepek a Tisza, Körös- és Maros-melléki halmokon.

Köztük világhírré tett szert a pestmegyei *tószegi* Laposhalom vagy Kuczorgó, hol 1876-tól az idei esztendő kivételével egész mostanig tartottak az ásatások s tartanak mindaddig, míg az egész halom rendszeresen föl nem lesz ásatva.

A felsőolaszországi terramarákkal való rokonsága már az 1876-ki nemzetközi ősrégészeti kongresszuson jelen volt külföldi régészeknek feltűnt s írtak is róla, így Pigorini Luigi (Terremare Ungheresi a «Bull. di Pal. Ital. 1876. évf. 230—241. 1.) és Virchow Rudolf (Verhandl. d. Berliner Gesellsch. für Anthr. Ethnol. u. Urgesch. 1876. nov. 18. ülése). Nálunk legelőbb Römer Fl. (Résult. Gen. du Mouv. 20—24. 1.) és Csetneki Jelenik Elek (Arch. Ért. R. f. XI. 201—209.) foglalkozott a tószegi terramarával, kik 1878-ban, midőn a Tisza árja elmosta a halom egy részét, Márton Ferencz tószegi birtokos (az ismert regényíró: Abonyi Lajos) meghívására ásatást rendeztek. Később Pósta Béla is ásatott, ki a neolithkor végső szakát jellemző szívforma aranylánc felét találta egy ide keveredett népvándorláskori fülbevalóval. A legfontosabb lépés akkor történt, midőn a M. N. Múzeum

megvásárolta a tószegi közbirtokosságtól az egész halmot s azóta dr. Márton Lajos évről-évre rendszeres munkálatokat folytat az őstelep föltárása végett. Ezekről még nem jelent meg összefoglaló munka, de az eddigi eredményekről azok a hivatalos jelentések is hű képet adnak, melyek a M. N. Múzeum évi jelentéseiben láttak napvilágot.

A tószegin kívül egész sora húzódik a Tisza és Körös közt a hasonló konyhahulladékhalom, melyeknek felásatásával a Tiszazugi régészeti társaság foglalkozott, különösen Szél Farkas és Tariczky Endre. Ide tartozik: a *nagyrévi* Áldozóhalom, a *szelevényi* Demeterpart, tetején népvándorláskori szíjvégekkel s a Menyasszonypart aranykarikákkal s urnában bronzsodronyhengerkével, pikkelyekkel stb., a *tiszaughi* Keménytető s a *tiszafüredi* Ásotthalom, hol Tariczky E. az alsó rétegekben két facölöpöt lelt, Semaier Vilibald pedig neolithkori szívalakú aranyékszereket. Mindezekről Römer ad ismertetést. (Résult. Gen. du Mouv. 24—38. l. Hampel J. A bronzkor. II. 140. és Catal. I. expos. 107—108. l.) Van aztán konyhahulladékhalom *Csepán*, *Mezőtúron*, hol Benka Pál szarvasi tanár ásatott s aztán a három Körös vidékén Békésben a *gyomai* Előhalom, Öredhalom, Lyukashalom és Simayhalom, (Arch. Ért. XXXII. 1912. 277.) a *szeghalmi* Kovashalom, hol Darnay K. ásatott (Arch. Ért. XXV. 1905. 66.) s csiszolt kő- és csonteszközöket, talpcsöves és egyéb edényeket, agancsokat s bölényszarvat talált, de ugyanígy később a honfoglalók is temetkeztek, továbbá *Szarvason* a Szappanosi szőlőkben ásatott fel ifj. Kracsmarik Endre egy konyhahulladékhalom, melyről szóló terjedelmes ismertetését a következő füzetben közöljük, itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy talált igen sok cserepet, melyeknek díszítése s keramikájának jellege nagyon hasonló az Arankamenti bukovai és óbessenyi őstelek keramikájához, voltak aztán evőeszközök, nagy tömegű kagylóhéj, guggoló csontváz és festék; a torontálmegyei *bukovai* és *óbessenyi* kőkori telepeket kisbéggi Nagy Gyula írta le, (Arch. Ért. 1907. 207.) míg az aradmegyei *Vadász-Miske* és *Seprős* közti Józsimajori konyhahulladékhalomról dr. Pethő Gyula adott értesítést. (Monografia a Körös és Berettyóvölgy ármentesítéséről. 130. l.)

II. *Kőkori sírhalmok* főleg Erdélyben találhatók. Ezek is, mint a konyhahulladékhalomok, a kő- és bronzkor közti átmenet idejéből valók s egyik s másik halomban réztárgyak is fordulnak elő. Így az alsófehérmegyei *Vládházán* (Alsófehér m. Monogr. I. 18.) dolichocephal fejalkatú zsugorított halottak kerültek napvilágra, kőeszközök s mély barázdákkal mészbetésen díszített edények mellékletével. Találtak még zsugorított csontváz mellett rézből készült pápaszemalakú kettős sodronykorongot és egy rézhorgot. Torda-Aranyos megyében *Bedelón* a «la Valea inseluluj la Cruce» hegytetőn, egymástól keskeny földréteggel elválasztott, kettős kőburkolattal ellátott tumulus alatt 4 zsugorított csontváz volt csiszolt kővésővel, sílexpengékkel s agyagedénytöredékekkel; az edénytöredékek függő háromszögeket kitöltő, megszakí-

tott vonalú, mély barázdákat mutatnak. (U. o. I. 21.) Hasonló jellegűek a szintén aranyostordai *gyertyános* sírhalmok is, hol a «Gruju Daruluj» hegy lejtőjén 4 tumulusban zsugorított csontvázak fordultak elő, csiszolt kőbalta s talpcsöves edénymellékletével, mely mély barázdás függő háromszögekkel van díszítve. (Alsófehérm. Monogr. I. 21.)

Vannak Udvarhelyszéken is kőkori sírhalmok. Ezek közül a *Bardóc és Bibarczfalva* közti Töképusztai alacsony sírhalmokban Dániel Gábor kezdett ásatni még a múlt század közepén s edénytöredékeket, ember- és állatcsontokat talált. 1867-ben átmetszette a halmot s lapos patakkövekből összerakott szabályos kősirokat talált, 3—4 kővel befödve, belsejükben szénnel kevert hamúval s néhány kovaeszközzel. (Orbán B. A Székelyföld leírása. I. 222. Arch. Ért. I. 1869. 39. és 312.) A homoródvidéki halmokban Solymossy Endre tett kutatásokat. (Arch. Ért. XV. 1895. 417.) A két Homoród vize közti Kövesbércz nevű hegyháton $2\frac{1}{2}$ km. hosszúságban 38 kerek halom van, melyeket a nép Kúnhalomnak nevez. Ezekből 19 az *oklándi* határban, 10 a *szentpéteri*, 8 a *karácsonfalvi* s 1 a *szentpáli* határban van. Hajdan több lehetett a halmok száma. Ezek teljesen köralakúak. A szentpáli körül emberfejnagyságú kövekből koszorú volt rakva. Közülök 1894—1895-ben Solymossy Endre 18-at ásatott fel s úgymond, hogy a csontváz hátán, arczczal keletnek feküdt kissé felvont lábakkal; egyik halomban 6 db. táblaalakú kőből összeállított kőszelvény volt egy lapos kővel leszorítva, benne csontok. Egyben durva kivitelű, szabad kézzel készített edény. A *homoród-almási* Várhegy tetején levő 3 köralakú «kúnhalom» is fölösatta, de nem talált bennük egyebet lisztes porlós rétegnél. Egyik a szentpálihoz hasonlóan emberfejnagyságú kövekkel volt körülkoszorúzva. (U. o. 419.)

III. *Bronzkori sírhalmok.* Meglehetősen ritkák, a bronzkori nép elégette halottait s a hamvakat urnákba gyűjtötte össze, az urnákat pedig rendesen a pusztá földbe tette; sok ilyen s többnyire nagy kiterjedésű urnatemetőt ismerünk, melyek különben valamely magasabb helyen terültek el, az egyes urnafészkeket csak kivételesen különböztették meg halmocskákkal. Ilyeneket ásatott fel Rakovszky Ferencz 1888. és 1889-ben Nyitra megyében *Nagy-Lehotán* (rajzát I. 455. l.) és *Nyitra-Novákon*, melyekről az Archaeologiai Értesítő VIII. köt. 1888. évf. 327. és IX. köt. 1889. évf. 385. l. ad ismertetést. (L. még Hampel J. A bronzkor. II. köt. CXXXV—CXXXVII. tábla.)

E sírhalmok alacsonyak, mindössze 20—25 cm. magasak s egymástól 4—6 méternyire vannak. Az urnákat nagy kőtáblára helyezték, kőlappal takarták le s kövekkel rakták körül. A bronzmellékletek közt legáltalánosabb a nagy gombostű. A kövekkel körülrakott s kőlapra helyezett urnasirok különben elég gyakoriak az ország északnyugoti részeiben, csak hogy, ha emeltek is föléjük halmot, olyan alacsonyak voltak, hogy idővel eltűntek.

Csontvázas bronzkori sírhalom a pozsonymegyei *Szomolányon* került napvilágra, hol Sándorfi Nándor ásatott (Arch. Ért. XVI. 1896. 109. Hampel J.

A bronzkor. III. köt. CCXLII—CCXLV. tábla), ki dombocska alatt csekély mélységben kőrakás alatt guggoló csontvázat lelt bronzkarddal, nyílcsúccsal s egyéb bronztárgygyal. Lipp Vilmos a Dunántúl, *Keszthelyen* akadt csontvázaz bronzkori sírokra. (Arch. Ért. V. 1885. 370. és VI. 1886. 352. Hampel J. A bronzkor II. köt. CXXXIV. tábla.) A sömögyei dűlön levő dombemelkedés alatt homok-, mész- és bazaltkőből szabályosan rakott négyszögű kamara volt, közepén négyszögű üregben csontváz, a kamara alja szintén kövekkel volt kirakva. A csontváz jobb vállánál bronzkard és korongosfejű tű volt. Úgy az egyik, mint másik helyen talált kard egészen kiválik a magyarországi bronzkardok közül, úgy hogy a temetkezési mód szokatlanságán kívül a kardforma is bizonyítékul szolgál arra, hogy a két hely népe nem tartozott hazánk rendes bronzkori népessége közé.

A Dunántúl még *Bodajkon* (Fejér m.) fordult elő bronzkori sírhalom, melyet 1860-ban dr. Pados János ásatott föl. A lelt tárgyak kupakalakú bronzpikkelyek, peremes vésű s urnák voltak; egy része a M. N. Múzeumba került. (Arch. Közl. II. 290. Múrég. Kalauz. I. 40. l. 65. ábra. Hampel Cat. expos. 77. és Ant. préhist. XVI. 25.)

Elvétele a Tiszántúl is vannak bronzkorból eredő sírhalmok. Így a szabolcsmegyei *Gyulaházán* van kettő. A nagyobbikat rég kifosztották, csak a jellemző bronzkori edények után lehetett megállapítani korát. A kisebbik sértetlen, ebben voltak égetett csontmaradványok, 2 bronz köpüs vésűbalta, csákány, tör, tű, aranyfülbevaló, kendermagnyi aranygyöngy s krétabetétes edény. (Dr. Jósa A. Régészeti kirándulás Bökönybe. Nyirvidék. 1911. dec.)

Az ungmegyei *Szerednyén* 1876-ban Ruttner Antal koronaerdész ásatott föl 3 bronzkori halmot, melyek háromszöget alkotnak. (Rómer Mouv. 152).

A bronzkorba megy vissza a *szegedi* Öthalom is, hova jóval később, a római időkben s a honfoglalás korában is temetkeztek. (66/1879. Rég. N.)

A bronzkor végső szakából való a *gyulavarsándi* Loposhalom Arad megyében, hol csontvázal ponczolt aranykorongot és gyűrűtagot, bronzkori edényeket és szarvasagancsokat találtak s átvezet a szkitha korba. Ugyanitt Árpádkori temető is volt. (Domonkos János. Arch. Ért. XXVIII. 1908. 55.)

IV. *Vaskori halmok.* Ezek közt megkülönböztethető egy nyugoti és egy keleti s mindegyiken belül egy régebbi és egy későbbi csoport.

a) A régebbi csoport főleg a *Dunántúl* fordul elő, hol százszámra, egymás mellett sűrűn találhatók a Hallstatt-korig visszamenő sírhalmok, melyeket nagyszámuk miatt több helyen «Százhalom»-nak neveznek s több századon át egy helyben tanyázó, letelepült népség temetői voltak.

Ezek a vaskor régebbi szakából származó nagyobb kiterjedésű temetők sírhalmjai tetejükön s felső részükön egymás fölé helyezett jelkövekkel voltak ellátva. A halom középrészén aztán fagerendákból készített négyszögű

kamarát készítettek, melyet kövekkel raktak körül s ide helyezték, a többnyire kitapasztott vagy kisulykolt padozatra az elégetett holttest hamvait magába foglaló urnákat s egyes tárgyakat.

Legnagyobb hírre tett szert ezek közt a fejérmegyei *Érd és Batta* közt emelkedő, tulajdonkép 126 (Varsányi szerint 122) halomból álló «Száz-halom», melyet Árpádkori hunn mondáink tettek emlékezetessé és sok ideig a tárnokvölgyi ütközetben elesett hunnok temetkező helyének tartottak, holott a belőlük előkerült tárgyak szerint hét-nyolcz századdal korábbiak.

A halmok fölásatását Érdy (akkor még Luczenbacher) János kezdte meg 1847-ben dr. Szabó Jánossal és Varsányi Jánossal, ki helyrajzot vett föl a halmokról; május 26—28-án a 29., 30., 40. és 70., szeptember 20-án, midőn Tasner Antal is csatlakozott hozzájuk, a 28., 41. és 122. számú halmokat ásattak fel. 1866. május 7-én Römer Flóris vezetése alatt egy 14 tagból álló társaság a 120. számú halmot tárt fel. Kereskényi Gyula érdi plébános 1872-ben két halmot kutatott át. Az 1876-ik évi ősrégészeti kongresszus alkalmával Tauscher Gyula és Csetneki Jelenik Elek a 3. és 10. számú sírhalom átvizsgálását készítette elő, melyeket aztán a kongresszus tagjai jelenlétében a szeptember 8-iki kirándulás alatt ástak föl. Csetneki E. jegyzetei szerint még a 12-ik és 119. számú halmot is föltárták.

A halmok részint az érdi, részint a battai hatásban terülnek el minden terv és irány nélkül. A szántás miatt sokat veszítettek eredeti magasságukból, 2—8 méter magasak (a nagyobbak 2—3, a legnagyobb 5 ölnyiek), földszinti átmérőjük a magasság szerint változik, 20—60 méter közt (általában véve 10 öl). Legnagyobb a 116. számú halom a battai határban. A halmok belsejében délnyugattól északkeletnek fekvő hosszas négyszögű gerendákból készült boltozat volt, melyre csaknem méternyi vastagságban köveket, köztük néha egy köbméternyit is hordtak s az egészet földdel borították be, a hányt föld rétegei között tetejétől lefelé három egymás alá helyezett jelkövel. A fakamarába tették aztán kitapasztott sárga agyagréteg fölé az elhunyt elégetett hamvaival s kedvelt eszközeivel telt urnákat, melyek azonban rendesen összetörték, midőn a nagy kötömeg nyomása alatt beszakadt az elkorhadt faboltozat. Az egyes halmok — úgylátszik — egy-egy család sírhalmjai voltak, a mit abból következtethetünk, hogy pl. az 1876-ban fölásott 3. halomban 32 urna volt. A grafittal fényesre csiszolt edénytöredékek egész világosan utalnak a Hallstatt-időszakra, valamint a 12. halomban lelt tipikus hallstatti fűles vasvésű is. Tipikus a 30. és 40. számú halomban lelt köpü helyett lapos négyszögű peczekkel ellátott szakállas nyílcsúcs is. Kereskényi vörösréz nyílakat is említ. Találtak még több bronz és vas apróságot s a 28. számú halomban kagylóhéjjat is. (Érdy J. M. Akad. Évf. 1847. VII. 282—289. I. V—VIII. tábla és Arch. Közl. II. köt. 1861. 33—35. I. Zombory László Arch. Ért. III. 1870. 145—147. Kereskényi Gyula: Érd [Hamzsabég] és Batta [Százhalom] tört. vázlata. Székesfejérvár. 1874. Arch.

Ért. X. 1876. 256/757. Rómer Fl., Mouv. 128. 1. Fig. 50. V. ö. Rég. N. 150/875, 205/876, 320/876, 4.)

Ugyancsak a Hallstatt-időszakból valók a *csurgói* (Fejér m.) Eresztvény erdő kúnhalmai is, (l. 398. 1.) melyekben Pados János ásatott 1856-ban s kövel körülrakott elkorhadtt fakamarában grafitos urnatöredékeket, vaslándzsát, bronztárgyakat, állatsontokat, széndarabokat s égett csontokat lelt. (Új M. Múzeum 1857. III. füzet. Rómer Flóris. Mouv. 124—125. 1. 48. á. L. még Rég. Jk. 41/1857. és 283/1876.) Idetartoznak továbbá a Veszprém m. *somló-vásárhelyi* 13 halom (Arch. Közl. II. 277.), a Nagy Somló alján, a *dobai* határban a síkságon levő kisebb-nagyobb halmok, köztük a legmagasabb 7—8 méter magas volt, itt Klein K. és Darnay K. ásatott, (Arch. Ért. XV. 1895. 317—324. 1.), Győr megyében a *nagy-baráti* hét, jobbára széthordott halom (Börzsönyi Arnold Arch. Ért. XXIX. 1909. 245—253.), a híres purgstalli hallstattkori halmok *Sopron* mellett, hol Bella Lajoson kívül a bécsi udvari múzeum is rendezett ásatásokat (Arch. Ért. VIII. 1888. 354), a *Tátika* aljában a Tátika és Rezi közti Hamvas nevű erdőben száznál több s ettől nyugatra kettésével, hármásával előforduló 3—6 méter magas halmok, melyek közül kettőt Csák Árpád, egyet dr. Lipp Vilmos vágatott át, s ezenkívül Darnay K. is ásatott, ki a gúlaszerűen elhelyezett s négy rétegből álló halom közepén, a földszínén, bazaltkövel kirakott veremsírban félig ülő, félig fekvő helyzetben kelet felé fordult csontvázat lelt, grafitos edénytöredékekkel s ponczolt bronzlemezzel. (Rómer. Mouv. 106. 1. 31. á. Darnay K. Arch. Ért. XIX. 1899. 277.)

A Hallstatt-korszakból egész a római időkig nyúlnak le Somogy megyében a *szalacskaí*, többnyire egy méter magas sírhalmok a Kapos mellett, hol Hentz A., Kammerer Ernő és Darnay K. ásatott s utóbbi egy unicum számba menő kelta pénzverőműhelyre akadt. A nagy kövekből hossznegyszög alakban összeállított sírkamarák rendes mellékletei a fekete meanderdiszítéssel ellátott cserépdarabok, ezenkívül edénytöredékek RXX jellel. (Rómer Flóris Mouv. 115—121. 1. 32—46. á. Darnay K. Arch. Ért.)

A tátikai csontvázas sírhalmok csoportjába tartozik a *Bakonybél* és *Szücs* közt (Veszprém m.) az Öreg-Séd mellett és Gáthegyen emelkedő 166 halom, melyek közül néhányat 1875-ben Sárkány Miklós bakonybéli apát, Mihálydy István, Nyulassy Antal és Friedrich Béla ásatott fel. A kövel körülrakott csontvázas sírban vas-, réz- és aranytárgyak fordultak elő. (Arch. Közl. VIII. 73. Rómer Mouv. 121—123. 1. 47. á. és 135—140. 1. 74. á.)

b) A nyugati csoport későbbi halmai a római kori keltáktól valók. Ezek is nagyszámmal fordulnak elő s urnasírok. A régebbi csoporttól abban különböznek, hogy az urnákat nem tették kövel körülrakott kamarába, hanem egyszerűen a földbe helyezték.

Idetartozik a fejmegyei *pátkai* határban levő mintegy száz sírhalom, melyek a római gát közelében emelkednek a talaj fölé. Ásatott itt 1875-ben Henszlmann Imre s 1875 őszén Trefort Ágost és Szende Béla miniszterek

jelenlétében, dr. Seidel Pál pátkai plébános közreműködésével dr. Rómer Flóris. A halom alatt urnákat leltek mintegy fél méter mélységben, egymásra borított tálakkal, korsókkal, az edényekben égetett csontdarabokkal és szén-nel, mellettük vasszegekkel, késtörödékekkel. Az edények túlnyomó része korongon készült, a korsók idoma rómaikori, találtak arezzoi jellegű sötét-vörös mázú cseréptörödékeket is. A leletek részint a M. N. Múzeumba kerültek (Rég. N. 310/1876.), részint a fejérmegyei múzeumba, sőt jutott egy pár edény a sepsiszentgyörgyi Székely N. Múzeumba is. Ugyancsak Pátkáról való az az aranyfiligráns karneollal ékített díszes ezüst fibulapár is, ú. n. «szántószerfibula», mely a rómaikori síremlékek tanúsága szerint az araviszk nők jellemző viselete volt. Nem a sírhalmokból került ugyan elő, hanem egy pátkai paraszt szántotta ki a földjén, de ugyanazon kelta nép hasonló időbeli emlékei közé tartozik, mely a pátkai sírhalmokat emelte. A két fibula Pauer János volt fejérvári püspök ajándékából, részint pedig vétel útján a M. N. Múzeum tulajdona. (Henszlmann I. Arch. Ért. IX. 1875. 72—78. Rómer Flóris Mouv. 141—150. I. 75—84. á. Hampel J. Arch. Ért. XIV. 1880. I. 314. Pulszky F. U. o. 62. I. és Magy. Arch. I. 235.) Szintén az araviszkoktól valók Fejér megye déli részében az *alsószentiványi* kúnhalmok, hol a Nekeresd nevű határrészben 43 kisebb halom van, a múlt század elején azonban Hőke Lajos szerint száznál is több volt. Az Országos Régészeti Társaság 1892-ki székesfejérvári ülése alkalmával szeptember 20—21-én tizenegyet felásattunk s mindegyikben tállal letakart urnákat, az urnákban elégett csontokat, továbbá vasszőgeket és egy vaslándzsát találtunk, melyek a fejérmegyei múzeumba kerültek. (Hattyuffy D. Arch. Ért. IV. 1870. 160. V. 1871. 214. Hőke L. Életképek. I. 1876. 81. VI. és Rómer Fl. Mouv. 156. Nagy G. Arch. Ért. XIII. 1893. 28—37.) Hasonló nagyszámú halom (Hőke L. VI. 80.) van még *Czikolán* is, de itt még nem történtek kutatások. (Életképek id. h. és Rómer Mouv. 156.)

Zala-Lövön a rómaikori sírhalmokban téglákkal kirakott kamarák fordulnak elő, égetés nyomáival, hamvvedrekkkel s edényekkel. (Arch. Közl. II. 246—260.) A *polai* (Zala m.) 26 halom is a római korból való; itt Szalacsy Farkas értesítése szerint római üvegeket, fibulákat, vasszőgeket és érmet leltek. (Rómer. Mouv. 154. I.)

Magányosan emelkedik ki a földből a *Székesfejérvártól* délre fekvő nagy Kuruczhalom, melyet hányt sziklaköből készült kerítés vesz körül, közepén a föld által összenyomott urnákkal. (Arch. Ért. XII. 1892. 371. I.) Ezt és a *németővári* Türkenhügelt azon időbe tehetjük, midőn a barbárok a IV. század utolsó tizedeiben benyomultak Pannóniába. Talán ezek közé számítható még Fejér megye alföldjén a *szilasi* tíz, *sukorói* öt s *Baracska* és *Rácszentpéter* közt egy magányosan álló magasabb halom is.

V. *Vaskori halmok* a Tiszától keletre. Ezek közt három, illetőleg négy csoportot különböztethetünk meg.

a) A vaskor régebbi szakába tartozik néhány olyan sírhalom, melyek a szkitha idők emlékeinek tekinthetők. Számuk nem nagy, a mint általában véve is kevés a szkithák hagyatéka. Ezek közül való a *gyomai* Lippai-halom. Nagyobb halmaink közé tartozik, magassága 12 méter. 1903. sírkamarát találtak, hántatlan fából összerótt gerendázatból, csontváz részeivel, vörösre festett durva urnaedénytöredékekkel és jellemző szkitha aranytárgyakkal a Kr. e. VI—IV. századból. (Dr. Márton L., Arch. Ért. XXV. 1905. 234—240. l.) Ilyen a *törteli* Czakóhalom, hol 1870-ben egy nagy bronzüstöt leltek, minők Dél-Oroszországban és a Jeniszei vidékén a szkitha-hunn korszakban (l. alább 401. lap) fordulnak elő. (Rómer Fl., Arch. Ért. II. 1870. 290. l.) A *maros-csapói* (Maros-Torda m.) 2 méter magas halomban lovas-sír volt. A ló- és embercsontokon kívül találtak edényeket, zablát, csákányt s a Hallstatt-korszakot jellemző köpüs vasvésüt. (Darnay K., Arch. Ért. XXIX. 1899. 165.) Ide számíthatók még Szabolcs megyében az *orosi* 6 m. magas *Nagy-Korhány* és Nyirjesen levő őshalom és a *bökönyi* 5 m. magas Kakasdomb, melyek azonban részint ki vannak fosztva, részint nagyon szegényes tartalmúak, csak a cserépdarabok jellegéből lehet következtetni, hogy a Kr. e. évezred második feléből valók; a Nyirjesen levő őshalomban két koporsóféle elkorhadt faládát találtak csontrészekkel. (Dr. Jósa A., Nyirvidék, 1911 decz.)

b) A római korból Erdélyből ismerünk néhány halomcsoportozatot is urnatemetkezéssel. Így a szebenmegyei *Fenyőfalván* 40-nél több köralakú halom van, melyekben hamuvedreket, vasnyílhegyeket, görög és római érmekeket (egy Antoninus Pius-féle) leltek elégetett csontokkal. (Arch. Köz. II. 246.) Ugyanezen időből való a *hermányi* (Kastenholz) Százhalom, szászul: «Hundert Büchel», oláhul «La Morminti», szintén Szeben megyében; egyben a pátkaihoz hasonló agyagedény, üvedény s Faustina bronzérme került elő. (Rómer, Mouv. 113—115.)

Sűrűn egymásmellett fekvő halmocskák vannak a borsodmegyei *Domaháza*n, hol báró Nyáry Jenő ásott. A Kőkut Bikkesen egyikben egy ásonyomra köveket, alattuk szént és hamut, cseréptöredékeket, fenkövet, kis vaskést és nagymennyiségű olvasztott vasat lelt. Hasonlókép az Ölyves Közorom legkisebb halmából is különféle nagyságú kő, szén, hamu, cserép, orsógomb, zablatöredék, vékony vasrúd stb. került napvilágra. (Arch. Ért. IV. 1870/71. 117—120. l.)

Mihalik József szintén vasolvasztás nyomait találta őskori cserepekkel együtt az ugocsamegyei *Csornató* körülsánczolt, 8—10 magas halmában. (Arch. Ért. XI. 1891. 414.)

Alighanem ebbe a csoportba kell számítanunk *Bács-Madarason* a Kigyósbara nevű folyóéren túl fekvő 72 sírhalmot is, melyek magassága az alig kiemelkedőtől 5 méterig terjed. Mindenesetre külön kell választanunk az alábbi csoporttól. Roediger Lajos hatot megásatott közülök s talált lábbal nyugotnak fektetett csontvázat, szétporladt vaskardot, vasszőget és

pántot, korongon készült edényt, rossz ezüsthuzalból karpereczet, borostyángyöngyöt s 77 fehér mészgöngyöt, ezenkívül lókoponyát. A halmokat már a régi időkben megbolygatták. (Roediger L., Arch. Ért. XXV. 1905. 420—423. l. Dudás Gyula, U. o. 288.)

c) A harmadik csoportba tartoznak a Krisztus születése táján bevándorolt nomád *jazygok* sírhalmai az Alföldön, különösen a Tiszától keletre. Ezek a legmagasabbak, legszembetűnőbbek a régi sírhalmok közt s 5—6-nál több nem igen szokott előfordulni, ellenben sok köztük a magányos. Ezeknél is, mint a szkitha- és hallstattkoriaknál, a halom közepén tölgyfagerendából készített fakamara volt s ide temették a holttestet, rendesen zsugorított helyzetben, ékszereivel, fegyvereivel együtt, a melyek azonban többnyire hiányoznak, mert e halmok nagyrészt régés-rég kirabolták.

Ezek közé tartozik a torontálmegyei *vizesdai* öt sírhalom, hol 1894-ben és 1895-ben ásattak, melyben részt vett dr. Hampel József is. A halmok korát III. századbéli érmek datálják, van azonban népvándorláskori lelet is. Találtak vas paizsdudort, egy darabokra tört széles vas spathát s a jazygleleteket annyira jellemző kalcedon gyöngyöket. A sírmellékletek a M. N. Múzeumban vannak. (42/1895. Rég. N. — Arch. Ért. XV. 1895. 436.) Ilyen a jásznagykúnszolnokmegyei *jászalsószentgyörgyi* Borsahalom, hol Hild Viktor ásott. Itt a korhatározó egy Antoninus Pius- vagy Marcus Aurelius-féle ezüst dénár. A 7 méter magas halomban a holttest hosszú, vastag gerendából összerótt téglányalakú sírszekrényben volt elhelyezve. Mellette találtak 17 db kétfülű aranygombot, rekeszbe foglalt zöld üveggel és 30 db foglalat nélküli kerek, tojásdad és hosszánégyszögű színes üveget, 468 apró arany pitykét vas paizsdudort, bronz kandelabert stb., melyek a M. N. Múzeum tulajdonát képezik. (97/1900. Rég. N. — Arch. Ért. XXI. 1901. 121—138. l.)

Abauj megyében a *szentistvánbaksai* (Hon, 1869. 48. és 59. esti k. Arch. Ért. I. 146, 225, 305. II. 60. Römer, Mouv. 126—128. l. 49. ábra) és *felsődobszai* (Arch. Ért. I. 146. II. 94.) sírhalmok kövel körülrakott s tölgyfagerendából összeállított fakamarái jelzik a jazygok temetőinek északi határát. Kelet felé Szabolcs megyében találunk e csoportba tartozó halmokat. Ilyen a *buji* Feketehalom, mely Jósa A. szerint hazánkban a legmagasabb. Itt 13 1/2 méter mélyen találta meg a kistermetű. zsugorított csontvázat, vastag tölgyfagerenda-kamarában, csupasz földön, sírmelléklet nélkül; a halom fél magasságában azonban egy csontváz füle körül tükörfémből készült félholdalakú fülbevaló került elő, 5 méter mélyen pedig Antoninus Pius-féle érem. (Arch. Ért. XX. 1900. 267. Nyírvidék, 1911 decz.) Hasonló a 6 méter magas *tiszaeszlári* Potyhalom, melyben elkorhad tölgyfadeszkából készült kamarában, de sárga homokon kemény agyaggal simára tapasztott helyen oldalt fekvő, fejtetővel nyugotnak, arczczal délnek forduló, nagytermetű zsugorított csontváz volt, mellette szintén tükörfémből készült félholdalakú fülbevalóval; lábától nyugatra gyermekcsontváz feküdt, kagylóhéjból

készült gyöngygyel. (Arch. Ért. XVII. 1897. 320. Nyirvidék, 1911 decz.) A Tisza-Eszlárhoz tartozó *Bashalom* pusztán a Nagy-Bashalom az ember-, ló- és kecskecsontokkal együtt lelt hamuvá vált faréteg után, valamint a *nagykállói* mintegy 6 méter magas, de feldúlt Nagy-Korhány a lócsont-részekből és tölgyfamaradványokból ítélve, szintén idetartozik.

Hasonló jellegűnek látszik a *szentesi* Bessenyőhalom, Szivós Béla szentesi tanár levele szerint kőkamarával, edényekkel és csontokkal. Ugyaninnen egy vaslánsa került a M. N. Múzeumba. A halom a fentebbiek után körülbelől nyolcz-kilencszáz évvel korábbi, mint neve után gondolnánk. (Rómer, Mouv. 131. l.) A kőkamarás sírhalmok közé számítható még a jászkunszolnokmegyei *Istvánházán* az Ördögárka mellett két más halommal (Bukihalom és Kishalom) párhuzamosan emelkedő Lajoshalom, melyben a tiszazugi társulat részéről Schweiger Lajos és Kovách Albert ásatott. Kis obszidián nucleusszal dél felé néző 163, 134 és 126 cm. hosszú csontvázakat leltek. (Rómer, Mouv. 128—131. l. 51—52. ábra). A pestmegyei *tápiószelei* Tatárhányás 7 halma közül kettőt dr. Márton Lajos ásatott fel 1904-ben. A feldúlt sírhalmok rómaikoriak, paizsfogantyúnak látszó vas-tárgyon és korongon készült csészefélén kívül más nem volt bennük. (Pest m. monogr. I. 1881.)

d) A népvándorlás korába való átmenet idejéből való néhány sírhalom a Tiszántúlról és délvidékről. Ide számíthatók a biharmegyei Péterszeg és Berettyó-Ujfalú közti *Herpály*-puszta sírhalmai, melyek közül egyet 1853-ban széthánytak s ez alkalommal ember- és lócsontváz közt szétporladt tárgyakkal aranylemezzel bevont s eleinte sisakcsúcsnak gondolt díszes paizsdudor került napvilágra. A paizsdudort Csiffy László 1854-ben a M. N. Múzeumnak ajándékozta. (38/1854. Rég. N.) Ponczolt díszítése egymással szemben álló vadkanokat és tengeri lovakat, oroszánokat s a keleti műveltség területéről jól ismert lófejű s mellükön emberi arcot ábrázoló kakasok sorát tünteti föl s azért nem is a kései La Tène-, hanem a korai Szasszanida-izlés emlékei közé számítjuk s talán a IV. század elején beáramló alánok hagyatékához tartozik. (Érdy J., Akad. Évkönyv. IX. 16. Unsedt J., Erstes Auftreten des Eisens. 467. Reinach S., Arch. Ért. XIV. 196. Pulszky F., Magy. Arch. II. 16, 18.) Szintén az alánoknak tulajdonítható a *gávai* Katóhalom Szabolcs megyében, melyet eleinte honfoglaláskorinak tartottak, de az ott lelt kétélű egyenes kard karikában végződő sajátságos markolatformája, melyhez hasonló hazánkban ezenkívül csak a somogymegyei Szilen fordult elő- lovas sírban rómaikori ezüstözött bronz övdiszitményekkel és rozettás boglárokkal (v. ö. Rég. N. 91/1904) — félreismerhetlenül a Kr. sz. körüli közép- és alsóvolgávidéki s Urálon-túli szkitha-szarmata kardmarkolatokkal van rokonságban. A halom ki volt fosztva, a tölgyfagerendák össze-vissza voltak hanyva, a kinyújtóztatott s fejjel északnak fekvő csontváz azonban bolygatatlan maradt. Mellette volt a kard és edény, a halom alján vékony bronzlemezről

készült dudoros karperecz, a halom közvetlen közelében pedig igen szép díszítésű finom cserépedény került napvilágra. (Dr. Jósa A., Arch. Ért. XVIII. 1898. 403—404. és Nyirvidék, 1911 decz. Hampel J., A honfoglaláskor. 619. l. Pósta B., Zichy J. kaukázusi útja. 22. és 575. l. Nagy G., Arch. Ért. XXVI. 1906. 400—401. l.) A *rakamazi* Vágotthalom kinyújtóztatott s fejjel északnak fekvő csontváza is arra vall, hogy ez a sírhalom szintén a IV. század körül Szabolcsban tanyázott alánoktól való. (Jósa A., Nyirvidék, 1911 decz.)

Ha nem is az alánoktól, de valamelyik más szarmata néptől való a *szilágynagyfalusi* 16 sírhalom, melyek közül egyet 1878-ban Mattyasovszky Jakab, egyet 1879-ben Torma Károly, ötöt pedig — melyek közt a legnagyobb 6·10 méter volt — Hampel József ásatott fel. A halmokban kőtábla alatt négyszögű korhadt fagerenda-kerítésben szénmaradványokkal, félig égett csontokkal, hamuréteggel urnák voltak, aztán veder maradványai, érmek, egyben pedig a szarmata leleteinket jellemző griffes csat, minő csak itt fordult elő halomsírban, később már nem. (Arch. Ért. I. 1881/2. 156, 172. Hampel J., A régibb középkor. I. 71—73. l.) A Nyiregyházához tartozó *császárszállási* sírhalmokban (az egymás tőszomszédságában levő Hármashalom s ettől néhány száz lépésre egy 6 méter magas halom) csak vas-salak s kinyújtóztatott, fejjel nyugatnak, lábbal keletnek fekvő, 2 méter magas csontváz fordult elő. (Dr. Jósa A. Arch. Ért. XVII. 1897. 323. Nyirvidék, 1911 decz.)

A fakamarás sírhalmok közé tartozik a *csesztregi* is (Torontál m.) az Aranka egyik ága mellett, hol a halom közepének alján levő nagyobb kamara körül négy földbe vájt kisebb kamara, a kamarában arczczal napkelet felé fordított csontváz, lócsontok, szénmaradványok és hamu voltak találhatók, minden más melléklet hiányzott. (Szentkláray J., Arch. Ért. XIV. 1880. 217.)

Más jellegű a szabolcsmegyei *geszterédi* hat kúnhalom (a két nagyobb 4 méter magas). Itt 1868-ban báró Vécsey József és Rómer Flóris ásatott a régészkedni akkor kezdő Jósa Andrással. Négy halom ki volt fosztva, az ötödikben fémtükörből készült tárgy és kis bronzlemez-töredék került elő. A hatodik halom alja mintegy 2 méter mélyen a föld színe alatt ki volt égetve s a sír közepére helyezték fejjel délnek, lábbal északnak a csontvázat. Mellette korai germán leleteket jellemző tárgyak voltak, ú. m. kétélű vaskard befoglalt onyxkővel, vékonylemező ezüst sarkantyúpár, borostyánkő, paizsdudor, nagy lándsa, vékony falú, halványvörös mázú római csésze, vaskapsok stb. (Rómer Flóris, Arch. Ért. I. 49. és Mouv. 134—136. l., 60—73. ábra. Dr. Jósa A., Arch. Ért. XVII. 1897. 319—320. és Nyirvidék, 1911 decz.) A geszterédiekhez hasonlóknak találta Rómer Fl. a bácsmegyei *vaskuti* sírhalmokat; a tizenkettőből Czirbusz Gézával 1868-ban négyet felásatott, de feldulva találták, úgy hogy csekély számú vaskampón kívül

egyéb nem maradt bennük. A halmok 20—30 méter magasak, nagyon sajátságos idommal, Dudás Gyula szerint hasonlóak csak a szomszédos *Rigyicán* fordulnak elő. (Rómer Fl., Mouv. 132—134. lap, 53—55. ábra. Czirbusz G., Hon. 1868 jul. 25. Dudás Gy., Arch. Ért. XX. 1900. 385.)

Van aztán néhány halom, melyeknek hovatarozása pontosabban nem állapítható meg. Ilyen Heves megyében a *tiszafüredi* Csákhalom, melyet Rómer valamely törzsfőnök és családja temetkezési helyének tartott. Itt a csontváz mellett vaskardot s aztán aranyfülbevalót stb. leltek. (Rómer, Mouv. 151.) *Tisza-Örvényen* a csontváz lábánál urna, továbbá görög formájú kereszt került napvilágra, a mi arra mutat, hogy még a keresztyén időkben is temetkeztek bele. (Rómer, U. o.)

VI. *Honfoglaláskori sírhalmok.* Mint említettük, a honfoglaló magyarok rendszeren a természetes magaslatokat vagy a már meglevő régi sír- és konyha-hulladékhalomokat használták föl temetkezés helyül, ők maguk nem igen emeltek halottaik fölé halmot. De azért vannak ilyenek is s meglehet, ezek a magyarfajta népségnek csak egyik ágától, a «kúnhalom» s «korhány» elnevezésekből ítélve, a kún- vagy hun-eredetű törzsektől valók. Egyelőre azonban ez csak találgatás számba megy. (V. ö. Arch. Ért. XIII. 1893. 223 s köv. l.)

Különleges helyet foglal el köztük Szabolcs megyében a *karászi* Gara-halom, mely árokkal, töltéssel van körülvéve. A halom föl volt dülva. Ásatás történt 1894. és 1898-ban s lovas sírban találtak ezüstpitykéket, lemezeket, pánttöredékeket, kengyelt, később Szt. István, Péter és Szt. László érmeit, népvándorláskori típusú csákánytöredéket, fehér körökkel díszített barna üvegpasztagyöngyöt. Lehetséges, hogy valami régi pogányvárat használtak föl később temetőnek. (Dr. Jósa A., Arch. Ért. XVII. 1897. 318. és XVIII. 1898. 402—403. L. még XXXIV. 1914. 182. Nyirvidék, 1898. okt. és 1911 decz. Hampel, Honfogl. kor. 629.)

Az abaújmegyei *monaji* 8 méter magas halomról, mely után Jókai olyan költői, de téves leírást adott a honfoglaláskori magyar vitézek temetkezéséről az «Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben» cz. munkában, egész határozottan megállapítható, hogy a szkitha—La Tène-időkből származik. A halmot 1886-ban Csoma József ásatta föl s leírása szerint 170 cm. mélységben volt a honfoglaláskori lelet; aztán 5 centiméterrel alább következett 9 cm. vastag korhadt faréteg, nyilván az egykori fakamara maradványa, alatta pedig 6—12 cm. vastag szén- és hamuréteg, ebben a szkithák jól ismert háromlú, belül üres apró bronznyílcsúcsai; a megbolygatott részből a honfoglaláskori tárgyak közé keveredett még egy La Tène-kés és grafitos edénytöredék. (Csoma J., Arch. Ért. VII. 1887. 60. V. ö. Arch. Ért. 1893. 321. és 1896. 358.)

Nem lehetetlen, hogy a beregmegyei *szolyvai* honfoglaláskori sírhalom is régebbi időből származik. Ezt a Latorcza mellett másfél öl magasságban emelkedő halmot 1870-ben Lehoczky Tivadar ásatta föl s a lovassírban.

egyebek közt Szasszanida-ízlésű aranyozott ezüst süveglemezt talált a koponya mellett s aztán egy avar- és egy honfoglaláskori szablya töredékeit. Az elkorhadt holtest teljesen elporladt tölgyfadeszkára volt fektetve. Meglehet, hogy ez a tölgyfadeszka az egykori fakamara teteje volt, a mely esetben ez a halom is eredetileg a szkitha-szarmata-időkből származnék. (Lehoczy T., Arch. Ért. III. 1870. 201. és VI. 1886. 170. Bereg m. Mon. 1886. 111. 1.)

A *szege di* ősmagyar sírok közül úgy az ásott- vagy királyhalmi, mint a bojárfalvi lelet csak a halmok környékén került napvilágra, de nem magukban a halmokban. Az őthalmi leletből (66/1879. Rég. N.) három sírt a Szeged felé eső halom keleti lapos részében találtak őskori telep tűzhelyei között, ugyanezen halom északi oldalában őskori és rómaikori (jazyg) sírok voltak, másik két sír pedig csak a halom környékén került elő. (Varázséji G., Arch. Ért. XIV. 1880. 323, 325, 332. Reisner J. Arch. Ért. XI. 1891. 99, 102. V. ö. u. o. XIII. 1893. 224.) Őskori konyhahulladékhalomból valók az Aranka melletti torontálmegyei *óbessenyői* halom, a békésmegyei *szeghalmi* Kovácsshalom s az aradmegyei *gyulavarsándi* Kopóshalom honfoglalás- és árpádkori sírjai. (Kisléghi Nagy Gy., Arch. Ért. XXVII. 1907. 207. Hampel Újabb tan. 132—134. 1. 24. t. Darnay K., Arch. Ért. XXV. 1905. 66—70. Hampel, id. m. 141. 1. 29. t. Domonkos, János Arch. Ért. XXVIII. 1908. 55—78. 1.)

A torontálmegyei Aranka mellett van még a *bukovai* tíz apró, kerek halmocska. Ezek közül kettőt megásatott kisléghi Nagy Gyula s honfoglaláskori síroknak találta, pilini rózsásboglárral, lovas alakot ábrázoló, áttört koronggal, nyílcsúcsokkal [stb. (Arch. Ért. XXIV. 1904. 417. Hampel, Újabb tan. 129—132. 1. 22—23. t.)

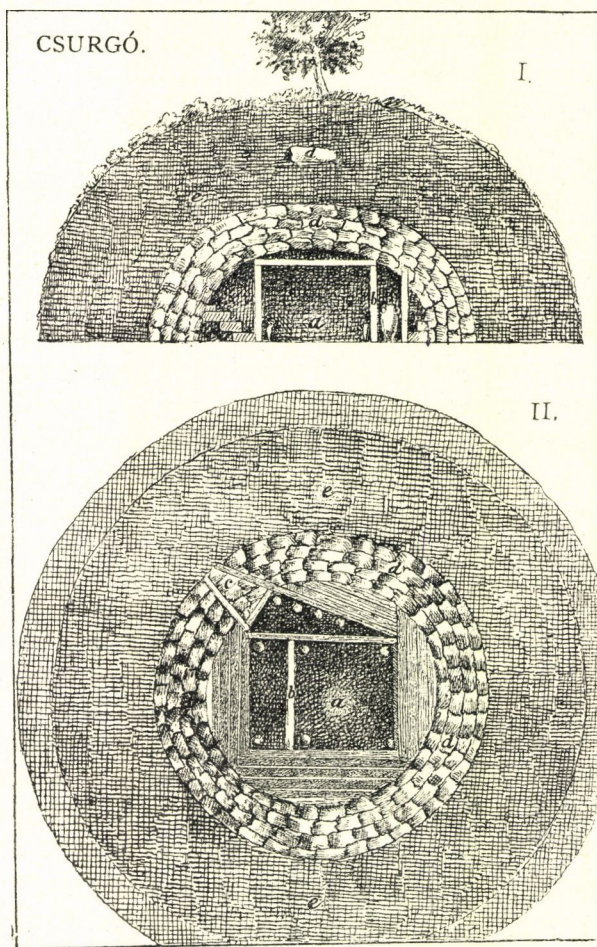
Az *oroszlámosi* halmok korát Szt. László érme datálja. Tömörkény István itt lovassírban csüngődísz, hajgyűrűket stb. lelt. (Arch. Ért. 1904. 264—270. Hampel, Újabb tan. 125—128. 1. 20—21. t.) Ugyancsak csüngők és haj-gyűrűk voltak a *tőkei* Libahalomban (Csallány G., Arch. Ért. 212. XXXV. 1905. 37—43. Hampel, Újabb tan. 209—211. 1. 188. t.), honfoglaláskori lovassír került napvilágra a *hódmezővásárhelyi* Szőlőhalomban (Hampel, Alterthümer II. 759. Újabb tan. 1907. 118. 1.), a *csongrádi* Petenczhalomban (Hampel, A honfogl. kor. 609.) és Kettőshalomban, *Kún-Sz.-Mártonban* egy kis domb alján pilini rózsásboglár stb. (Csallány Gábor, Arch. Ért. XXV. 1905. 34. Hampel, Újabb tan. 122—123. 1. 19. t.) Árpádkori temetők fordultak elő a *szegvár—szentesi* határ közti Sápahalomban (Csallány G., Archaeologiai Értesítő XXV. 1905. 40. 1.), az *öcsödi* (Békés m.) Kendereshalomban (Csallány G., Archaeologiai Értesítő XXXV. 1905. 35.), a *gerendási* Gyecshalomban mintegy 30 sír Szt. István, Aba és Péter királyok érmeivel, fölásatta 1879-ben Zsilinszky Mihály (Archaeologiai Értesítő XIV. 1880. 91. s köv. 1. Hampel, Újabb tan. 166—167. 1. 55—56. t.), a *mezőtúri* Béri kettős halomban (a lelet a M. N. Múzeumban

1881.), a *tetőtleni* Pengyomhalomban (u. o. 1879.), a *nagykőrösi* Szörhalomban (u. o. 1879.).

Ezekben foglaltuk össze azon tudnivalókat, a mik eddigelé megállapíthatók halmainkról. Látni való, hogy még nagyon sok az átvizsgálandó halom, pedig a Rómer által közölt lajstromból nem is említettük azokat, melyekről a halom nevén kívül hiányzik minden közelebbi adat. Még nagyobb a megoldandó kérdések száma. Mindezek a magyar régészeti tudomány jövő feladatai közé tartoznak.

Gárdonyi.

A CSURGÓI (FEJÉR M.) HALLSTATTKORI SÍRHALOM. KR. E. 500 KÖRÜL.

Csatajelenet Belgrád III. Károly alatti ostromakor

IRODALOM.

ELLIS H. MINNS, SCYTHIANS AND GREEKS. (Cambridge University Press. 1913.) — Az ókori Ázsia belseje és Európa keleti részei egységes terület volt. Lakói, a nomád szkithák, fontos hivatást teljesítettek, melyet a tudomány most kezd érdeme szerint méltányolni. Míg e népek műveltségének felderítésénél filológiai szempontok voltak irányadók, akadémikus értékűnek látszott e világtörténeti kérdés. Súlypontja a fajiság megállapítása volt. A régészeti, azaz művészettörténeti kutatás azonban új fényt vet a szkithák szerepére. Fontosabbnak, kulturális szempontból általánosabb értékűnek tünteti fel azt.

Ázsia belsejének folyvást ide-oda hullámozó nomádai közvetítő szerepet játsztak az óvilág két nagy művelődési centruma, Mezopotámia és Kína közt. Művészetük, művészi iparuk emlékei igen fogékonyaknak tüntetik fel őket a szomszédos kulturnépek alkotásaival szemben. Az Altai hegység és a felső Jeniszei vidékén talált emlékek eredeti alkotótehetségről is tanuskodnak. Nagy szintetikus erő nyilatkozik meg bennük, hasonló ahhoz, mely a felső Volga-vidék őslakóit jellemezte. E két terület, különösen az előbbi, melyet a legfontosabb lelőhely — Minuszinszk — nevével szoktunk jelölni, a szkitha népek művészetének legtisztább formáját képviseli. Az eredetiség jeleit mutató emlékek ilyen eloszlása minket magyarokat az ural-altaji műveltség ősforrásának kérdése szempontjából különösen érdekel. Az a körülmény pedig, hogy a minuszinszk-vidéki és ananyinói alapformák a pontuszi szkitha-emlékeken is felismerhetők, legalább is arra vall, hogy ez egymástól igen távol eső vidékeket az ókorban közös turáni kultúra kapcsolta össze.

E nagy területen uralkodó műveltség kutatói, a dolog természetének megfelelően elsősorban finn és orosz tudósok voltak. A szkitha emlékek újabb nagy kiadásai többnyire orosz szöveggel jelentek meg. Nyugateurópai kutatók rendszerint csak nehezen használhatták e publikációkat, mert nem volt megfelelő nyelvismeretük. Legnagyobb kárát vallottuk e hiánynak mi magyarok, mert hiszen az ókori szkitha, illetőleg ural-altaji népekre vonatkozó tudnivalók népszerűsítése és szilárdan összefoglaló tudományos nézetekké való egyszerűsítése elsősorban a mi érdekünk.

A tudományos értelemben vett népszerűsítés és áttekinthető összefoglalás hálás feladatát oldja meg Minns több mint hétszáz lapos kötete.

A mű a lelkiismeretes, alapos, megbízható munka legszebb eredményei közé tartozik; a szkithaságot illető kérdések egész tömegére kiterjeszkedik.

Bevezető fejezeteiben a régi szkitha népek lakta terület fizikai földrajzát és terményeit, a szkitha tengereket s partvidékeket, főként Herodotosz föld- és néprajzi közléseit tárgyalja. Beszámol a szkithák életmódjáról, szokásairól, fajrokonságáról, törzsek szerinti megoszlásáról, történetéről, vándorlásairól az ókori kútfők alapján. (Ariszteasz, Herodotosz, Hypokratesz, Plinius, Strabo stb.)

Ez általános tudnivalók előrebocsátása után teljes részletességgel számol be az oroszországi és szibériai szkitha sírokban és más nagyrészt máig is ismeretlen lelőhelyeken talált emlékekről. (Alexandropol, Csertomlik, Krasznokuck, Cimbalka, Melgunov, Martonosa, Axjutinci, Volkovci, Popovka, Kul Oba, «Hét Testvér», Karagodevask, Kelermesz, Kurdzipsz, Kosztromszkaja, Ulszkij, Zubov, Novocserkaszk, Vettersfelde stb.). Tiszta látással választja külön mindenütt az eredeti értéket az importált asszír, perzsa és görög elemtől. A szkitha területen alapított görög gyarmatok történetének és kulturális jelentőségének külön fejezeteket szentel. A gazdagon illusztrált könyv kitűnő gyűjteménye annak a megbecsülhetetlen anyagnak, melyet eddig Castrén, Aspelin, Radloff, Heikel, Tallgren, Tolsztoj, Kondakov, Reinach stb. publikációiban találhatunk meg.

Szerző egyénisége nem emelkedik magasan e gazdag anyag fölé. Könyve saját bevallása szerint sem egyéb mint kompiláció. El kell azonban ismernünk, hogy e nemben elsőrendű. A megfelelő irodalmat hangyaszigalommal dolgozza fel. Az emlékek leírásában, elemzésében különös iskolázottságot, tudományos fegyelmezettséget árul el.

Minns könyve elsősorban archæologia, művészettörténet, ókori történelmi, föld- és néprajzi forrásait kevesebb önállósággal dolgozza fel, mint a rendelkezésére álló régészeti anyagot. Ez utóbbinak vizsgálata végeredményben a Jeniszei felső folyásához vezet. A minuszinszk-stilus képviseli szerinte a szkitha népek művészi termelésének legtisztább, legeredetibb állapotát. Magasabb, általánosabb szintézisre azonban ez a felismerés sem vezet. Az ural-altáji, illetőleg turáni kérdéssel igen óvatosan bánik. Feltűnő tartózkodással nyilatkozik magyar kutatóink álláspontjáról is, jöllehet nézeteiket, főként Nagy Géza tanulmányainak eredményét, különös figyelemre méltatja.

A szkitha problema néprajzi részének külön fejezetet szentel, de — a mint látszik filológiai iskolázatlansága miatt — tartózkodik a határozott véleménynyilvánítástól. Kétségtelen, hogy ő is a már elfogadottnak tekinthető turáni elmélet felé hajlik, de egyelőre megáll annál az igazságnál, hogy a szkithaság politikai, illetőleg földrajzi gyűjtőfogalom s nem feszegeti energiakusabban a kérdést, hogy ez egységet létesítő elemben melyik föld s minő faj géniusza nyilatkozott meg.

Minns forrásai elsősorban az ókori nyugati írók. A kínai kútfőket csak fordításokból és átdolgozásokból ismeri. A hiungnuk és szkithákra vonatkozó adatok közül kellő nyomatékkal állítja szembe az egyezőket s párhuzamot von e régi népek s a hasonló szerepet játszó középkori mongolság közt is. Újabb kérdések felvetésére azonban e magasabb szempontok felállítása sem indítja.

A Reinecke Pál-féle elmélettel szemben tanúsított álláspontja is jellemzi tartózkodását a végső következtetések levonásától. Pedig a kitűnő német régész

nézetem szerint teljesen biztos úton járt, mikor az Altai, a Volga, a Tisza és a Kapos vidékén talált hengeres üstök és az őskinai áldozati edények közti összefüggésre rámutatott. Minns bizonyára Laufertől befolyásoltatja magát, midőn e nézetet elveti.

Többször foglalkoztam már e kérdéssel. Kiemeltem nemcsak azt, hogy a Kizilkaja sziklapartjára rajzolt üstök, melyeknek eredeti példányai Biiszk, Szizran, Uszcsiszolszk, Höckricht és Törtel környékén, valamint a Kapos völgyében kerültek napfényre, kétségtelen rokonságban állnak az ókori kínai áldozati edényekkel, hanem azt is, hogy alapformájuk felismerhető az őskinai hieroglifszerű írásjegyek egynémelyikén. (Hsüe = vér, min = csésze, tou = talpas pohár, ting = füstölő edény). A Szizran és Uszcsiszolszk mellett talált üstök falát háromszög alakú jelek is díszítik. (Lefelé fordított csúccsal.) E szimbolikusnak látszó formák véleményem szerint összefüggésben kell hogy legyenek a nyelv (she), villám (tien) és kő (shih) fogalmát jelölő ó-kínai írásjegyekkel, melyekben a csúcsával lefelé fordított háromszög lényeges szerepet játszik. E különös egyezések és a szóban forgó emlékek rendkívül nagy zónája, valamint a höckrichti üstben talált népvándorláskori ékszerek alapján voltam bátor állítani, hogy e titokzatos bronz, illetőleg vörösréz edények a kínai műveltséggel közvetlenül érintkező hunnok készítményei lehettek. Fontosnak tartom e kérdés tisztázását különös színhétikus értéke miatt; leginkább azért, mert a turáni népek közös ősműveltségének megvilágításához vezet. Minns e kelet felé vezető alapformák egyeztetése és nyomozása helyett a nyugatázsiai bevitel jelentőségének tisztázására helyezi a főszűlyt. Ő is beszél több ízben a hunnokról, mint a belsőázsiai népek legnagyobb akcióképességének megvalósítóiról, de művészetükben nem keresi a közös forráshoz juttató elemeket. Szibériát nem úgy tárgyalja, mint a szkitha szellem kulturális megnyilatkozásának súlypontját, hanem mint kiegészítő területet. Könyve egyáltalában a klasszikus nevelésnek megfelelő látószögből készült.

Ítéletünk lényeges korrekturája, úgy látszik, sinologusaink jövődő kutatásaitól várható. Az ókori kínai történeti írók tárgyilagossabban ítéltek meg szomszédaikat, mint a görögök. A kínai művészek rajzai hitelesebb, egyénibb képet adnak a hiungnukról, mint a csertomliki és kul-obai görög domborművek a szkithákról. A távol keleti írók látása a mellett összegezőbb volt a multban is, mint a nyugatiaké.

De addig is, míg a Keleteurópának és Belső-Ázsiának egységes jelleget adó népek ismerete egy korszakos lépéssel tovább halad, Minns könyve megbecsülhetetlen szolgálatokat fog teljesíteni. E nagy utánjárással készült munka nemcsak teljesen megbízható és a mai igényeket kielégítő corpus, hanem az összefoglaló kritikai tevékenység számára is egészséges alapul szolgáló fel-dolgozás.

Felvinczi Takács Zoltán.

POSNANSKY ARTHUR ingenieur. *Eine praehistorische Metropole in Süd-Amerika.* (Una metropoli préhistorica en la America del Sud). I. kötet. Berlin, 1914. 4-r. XI. + 184. l. LXXXIV. tábla.

Rendkívül kitágítja e munka az amerikai ősműveltségről való ismere-

teinket s alighanem hivatva van annak a fogas kérdésnek a megoldását is előmozdítani, honnan terjedt el a civilizáció a föld különböző részeibe. Az And-hegység fennsíkján, melynek mai kedvezőtlen természeti viszonyai útjában állnak a kulturális fejlődésnek, a történelem előtti időkben sokkal enyhébb s az emberi műveltség kifejlődésére kedvezőbb éghajlat volt. A talaj azóta több száz méterrel följebb emelkedett, különösen Dél-Peru és Chile partvidékén lehet megállapítani a tenger egykori színvonalát azokból a kimosott partvonalakból, melyek a tajtékzó óceán hullámverésének régmúlt időkől származó emlékei. Ebből az időből származik az And fennsíkja történelem előtti metropolisza, *Tihuanaku* (Tiahuanako) a Titikaka-tó környékén, melynek építészeti maradványai méltán magukra vonják a régészek bámulatát. E várossal kezdi meg szerző évek hosszú sora óta folytatott kutatásai eredményének közlését s jelen művét egész sorozattal szándékszik folytatni, melyekben elő akarja adni az amerikai rasszok eredetéről, műveikről, symbolikájukról, vallásukról és őstörténetükről szóló vizsgálatait. A jelen kötet 13 fejezetben ismerteti a tihuanakui emléket. A négy első fejezet általános megjegyzéseket nyújt a palaeoanthropologiai vonatkozásokról, geomorphologiai állapotokról, melyekből következtetést vonhatni az Andok történelem előtti éghajlatára, az And-fennsíkja éghajlatáról s a Titikaka-tó kiterjedéséről, melyek tényezők voltak a történelem előtti idők Tihuanakujának kifejlődésére; s végül a délamerikai fennsíkja prähistorikus lakóiról. Az V. fejezet rövid kraniologiai tanulmány a tihuanakui s a fennsíkja fossilis koponya-típusáról. A VI. fejezet bevezetés a prähistorikus Tihuakuhoz. VII—VIII. fejezet szól Tihuanaku első korszakának romjairól s a második korszakról. A IX. fejezetben ismerteti a Kalasasaya-palota napkapuját, a X—XII. fejezet Tihuanaku díszítési ideographiájának, ideographikus jegyeinek és kombinált ideographiájának ikonológiáját tárgyalja. Végül az utolsó fejezet a napkapu homlokzatát és szobrászati részleteit adja elő.

Posnansky, bár nincsenek rá biztos adatok, elfogadja az anthropologusok azon véleményét, hogy a pliocenben léteznie kellett az embernek, ki — legalább megközelítőleg — olyan testi tulajdonságokkal rendelkezett, mint a mostani ember. Nincsenek rá kézzel fogható adatok, mert a harmadkorban még más volt a föld karakterisztikus alakja s ezért nem tudjuk megállapítani azt a területet, hol már akkor kifejlődött megközelítőleg az ember mai alakja. Nem lehet ugyanis határozottan azt állítani, hogy a kiduzzadó homlokú negyedkori eurásiai ember alacsony koponyatetővel azt a magasabb fejlődési fokot tüntetné föl, melynél a mai kultúremlerhez közelebb álló sehol máshol nem lehetett. Az ember mindig társaságban élő lény volt, kellett tehát nagy központoknak lenni, hol legkorábbi őseink találkoztak az érdekközösségben s a vadállatok elleni védekezésben, hol lassankint kifejlődött a kultúra. Az emberiség és emberi kultúra őshazájának eme helyein kellett bizonyos szokásoknak, erkölcsöknek, törvényeknek, világnézleteknek, gazdasági életviszonyoknak alakulniok, melyek közősek a föld minden népével, még olyanoknál is, melyek a tudomány mai álláspontja szerint évezredek óta nem jöttek egymással semmiféle kapcsolatba. Csak egy töredék tekinthető ezek közül olyannak, a mit Bastián «Völkergedanken»-nek nevezett.

Európában az ujjainkon is megszámlálható csekély ősemberi maradványon kívül már csak aránylag új időkben ismerünk kis czölöp- és bronzkori jelentéktelen telepeket; nagyobb gyarmatosítás nyomai s egy magas fejlődésű, előrehaladó kultúra karakterisztikus jegyeivel legelőbb a vaskorban találkozunk. Ázsiában Afrikában már 7—8 ezer évvel előbb voltak rendkívül magas kulturák, de ezek is az ember morphológiája tekintetében aránylag kései időből valók s azt sem tudjuk biztosan megmondani, honnan eredtek s hol emelkedtek fokozatosan ily rendkívüli magaslatra. Mert bizonyára százezer évekre volt szükség, a mely alatt odafejlődhetett az ember, a hol ma van s a hol már hat-nyolczezer évvel előbb volt. Kellett lenni olyan átmeneti időnek, míg a barlanglakó ember, minő volt a negyedkori európai, kunyhó- és házépítővé fejlődhetett. Az is bizonyos, hogy a palæolithicum nem volt mindenütt általános. Oly helyeken, hol könnyebb volt a megélhetés, és természetállapotban kerültek napvilágra az érczek, egyformán használták a kő- és ércfegyvereket s eszközöket; ily helyeken sem valódi palæolithicum, sem neolithicum nem volt, mint a délamerikai Andok fennsíkságán, hol feltalálható nagy tömegek emberré való alakulásának jelei; itt észlelhető az átmenet a barlanglakótól a kulturemberig.

S a fejlődés nagy központjainak ilyen mérsékelt éghajlatú fennsíkokon, nem pedig erdőkben kellett lenniök, a hol azonban ma már csak maradványai vannak egy ősrégi magas műveltségnek. Az Andok éghajlata a történelem előtti időkben enyhe volt s nagyon alkalmas a kultúra kifejlődésére. Ezen időben jóval alacsonyabb volt a színvonala, mint ma, a mikor a Titikaka-tó, melynek vize tengeri, faunája elsatnyult tengeri fauna, 3810·82 méter magasságban van a tenger színe fölött. Az And fennsíkság s általában Dél-Amerika tömege geologiailag új időkben emelkedett föl, míg az ellentett oldalon nagy területek süllyedése következett be. Egykor Közép-Amerikából egy földterület vonult Oczeániába, mely legszélesebb a baktérítő fordulópontjának vidékén volt, de aztán fokozatosan süllyedt, úgy hogy átlag 2000—4000 méter a mélység s a Csendes-Oczeán sziget-labyrinthusa nem egyéb, mint az elsüllyedt szárazföld legmagasabb pontjai. E szigetek (Husvét, Marquesas, Fidsi, Sandwich, Hajós, Marshall, Gilbert, Karácsony stb.) egy régi kultúra maradványa vannak, melyek technikailag szoros kapcsolatban vannak az And fennsíkság emlékeivel, így általános hasonlóság észlelhető a monolithikus építményekben, vallásos és ethnikus szokásokban és szertartásokban, fegyverek előállításában, sőt részben a szigetvilág nyelvében is, ezenkívül bizonyos rasszbeli koponyasajátságok is egyeznek, például a dolichocephalia az általános amerikai és malaj brachycephaliával szemben.

Midőn a talaj hatalmas és talán hirtelen emelkedése következtében kiürült az And fennsíkság rendkívüli nagyságú tömedenczéje s csak a Titikakában maradt vissza aránylag kevés tengeri víz, ezen időre tehetők az ember fejlődésének első nyomai a fennsíkságon. A fejlődés aztán a korszak végén hirtelen magasra emelkedett. Később jégárak elzárták az alacsonyabb lefolyás vidékét, úgy, hogy a tó ismét megtelt a jégár olvadt vizével s csaknem egész kiterjedésében elborította a fennsíkságot. Ekkor következett be a kulturális

fejlődés második korszaka, mely rendkívüli virágzásának tetőpontját a korszak vége felé érte el, de tönkretette egy katasztrófa, földrengés, ennek következtében a Titikaka vizének a medréből való kilépése s vulkánikus kitörés.

Ezen időben a tó színvonala $3845\frac{1}{2}$ méterrel volt magasabb a tengerszintnél, (illetőleg a maihoz hasonlítva, mert maga a fennsík azóta erősen emelkedett) s hullámai Tihuanaku kikötő falazatát nyaldosták. Azután ismét süllyedni kezdett, úgy, hogy ma 34.73 méterrel alacsonyabb (3810 méter) a városnál, melytől a színvonalának folytonos süllyedése miatt 20 kilométerrel eltávozott. Rendkívüli hosszú időnek, sok évezrednek kellett addig elteltie, a míg a Titikaka egykori nagy víztömege részint párolgás, részint száradás által mai színvonalára süllyedt.

Posnansky 5, egymástól jól különváló korszakot különböztet meg az And fennsík őskulturájában, ezek:

1. Tihuanaku primitív korszaka, a fennsík őslakóinak első kultur-periodusa.
2. A második Tihuanaku-kor, rendkívül magas fejlettséggel, melynek alapja egy a fennsíkra nyugat felől (a Csendes-Oceánból) kiinduló rasszcsoport bevándorlásával függ össze.
3. Az egymásba illesztett kövek (piedra engastada a poligona) kulturája.
4. A vályog (Luftziegel) és mellé illesztett kövek (adobes y pircas) kulturája.
5. A relativ modern Inca-korszak.

Az első korban kezdett formát adni az ember a kőnek s primitív kő- és rézeszközöket készíteni, a bronzot még nem ismerte. Az épületeket könnyen feldolgozható rétegzetes vörös homokkőből készítették s homlokzatukkal a fölkelő nap felé emelték. Az épületek díszítésére kizárólag ember- és állatfejalakú köveket használtak, melyeket a falba illesztettek. Ekkor kezdték építeni az Akapana néven ismert halomerdítményt s a Cloaca Maxima nevű híres csatornát, de csak a II. korszakban fejezték be.

A második korban a primitív kultúra rendkívüli föllendülése tapasztalható. Rögtön feltűnik, hogy e kor emlékeinek alkotói nem teremthették az első kor kulturájából önállóan, kívülről nyert lökés nélkül e műveltséget. E korban építési anyagnak csaknem kizárólagosan a vulkánikus eredetű kemény andezitet használták s érczkapcsokkal kötötték össze a megalithikus kőoszlopokat. Építészeti sajátága a profilban lépcsőzetesen rendezett terraszok tipikus formáját mutatja. Általában más építészeti stíl uralkodott, mint előbb s ez más kinyomatot adott az épületeknek. Feltűnnek az ideografikus vésetek határozott jelképes jelentéssel s bizonyos kosmolog szemléletek állanak elő, melyek kifejezést nyernek úgy a szobrászati díszítményeken, mint az eszközökön. A vallásos kultusz is új irányt vesz, a mi meglátszik a keramikában, szertartásos kőedényeken s bálványokon. Bányászták az ónt, kovaeszközzel vájva lyukakat a kőbe, a kőzökbe faékeket alkalmaztak s vízzel öntözték meg s úgy feszítették szét a kőtömeget. Az ónt aztán a réz ötvözésére fordították s egy elfelejtett móddal elég kemény bronzot kaptak, melyből bálványokat, fegyvereket, eszközöket, ékszereket stb. készítettek. A talaj fölé magasán kiemelkedő óriási

falait, melyekről Peru XVI. századbéli krónikása, Cieza de Leon beszél, később széthordták a spanyol uralom alatt házak, templomok, hidak építésére, ma épen csak észrevehető nyomaik konstatálhatók, de maradványaikból is megítélhető nagyszerűségük. Egyáltalában Tihuanaku ezen második korában tudomány és művészet, keramika és szobrászat olyan magasságra emelkedett, melyet a spanyolok soha sem tudtak fölülhaladni.

Valamennyi műemlék közt legjobban magára vonja a figyelmet úgy terjedelménél, mint a belsejében levő emlékeknél fogva a «Kalasasaya» nevű nagy körkerítés, melyet sokan a salisburyi Stonehengéhez hasonlítottak, de tévesen, mert ez utóbbi alig kidolgozott durva monolithokból áll s azonkívül nem is olyan régi, mint amaz. A Kalasasaya belsejében jobb szárnya végén van a Napkapu, Tihuanaku legtökéletesebb műve, mely mértékül szolgál amaz idők kulturszínvonalának megbecsülésére. Tihuanaku ezen időkben nemcsak a vallásnak és műveltségnek, hanem a halottkultusnak is főhelye s általában az Andok fennsíkának fővárosa volt.

Mikor aztán tönkretette egy nagy katasztrófa e műveltséget, azok, a kik megmaradtak Tihuanaku uralkodó kasztjából vagy ezeknek az ivadéakai új metropolist alapítottak a Titikakától északnyugatra fekvő Umayo tó mellett, melynek impozáns romjai ma is láthatók.

A gyarmatosítás aztán rendkívül fejlett Columbus előtti kulturákat teremtett Argentínában, Chilében, Peruban, Ecuadorban, Columbiában, Közép-Amerikában, Yukatanban, Mexikóban s az Egyesült-Államokban, de egyik helyen sem lehetett észlelni az itt levő kulturák és tipikus stílok azon őskézdetét és fokozatos kifejlődését, a mit az And-Kordillerák nagy fennsíkján, hol egész fokozatos létrája található a délamerikai prähistoricus ember fejlődésének, mely — mondhatni — kezdődik a barlanglakóknál s végződik Tihuanaku II. korszakában; legmagasabb foka pedig a tihuanakui Napkapu faragványáiban nyilatkozik meg.

Ha ezt a stílt összehasonlítjuk valamennyi más Columbus előtti stílránnyal, azt tapasztaljuk, hogy valamennyinek ugyanaz az alapja vagy ősmotivuma. Természetes, hogy az egyes vidékeken speciális irányt vett ezen őstípuson alapuló stílus, mely mindenhol alkalmazkodott a területhez, a nép ideosymbolismusához, bizonyos totemeknek megfelelő régebbi nézletekhez s a lakosság gondolkifejezésének sajátosságához. De mindegyiknél egy a kiinduló pont s a legutóbbi leletek a Csendes-Oceán partvidéken s az északi argentinai völgyekben, az «Isla de Sacrificion» vázai Mexikóban s a történelemelőtti moqui indiánok festményei megfelelnek a tihuanakui edényfestés ideografikus alapmotívumainak s legszembeütőbben mutatják, mily különböző utakat vettek a fennsíksgból kivándorló népcsoportok.

Posnansky tehát egy forrásra vezeti vissza az amerikai őskulturákat s viszont az And-fennsíksg őskulturájának fejlődésében rámutat egy a Csendes Oceán felől jövő befolyásra, általában véve pedig egy közös pontról, egy közös őshazából származtatja az emberi fejlődés megindulását s nagyon szűk körre szorítja az egymástól függetlenül keletkező gondolatok lehetőségét.

Ezzel szemben sokan kérdezhetik, vajjon nem egyszerűbb és természe-

tesebb-e az a magyarázat, mely nem keresi az egyes kulturák közös forrásból való eredetét, hanem számol azzal a körülménnyel, hogy egymástól függetlenül is keletkezettek.

Mi nem tudtunk megnyugodni e föltevésben. A mennyire csak kiterjed a történelmi látkör, mindig azt tapasztaljuk, hogy a kezdetleges és barbár állapotokból való kibontakozás minden népnél egy civilizált néppel való érintkezés következtében történt s bármily önálló fejlődést vesz is később valamely kultúra, keletkezése mindig egy régebbi kultúra befolyására vezethető vissza. Csakis így magyarázható meg az a rendkívüli különbség, a mi a kulturnépek és vadnépek műveltségi állapota közt van. Így maradhattak — teljesen elszigetelve — a taszmanok olyan alacsony kulturális fokon, a minő volt a negyedkori európai ember a chellesi, st. acheuli korban. A mai nyugat-európai kultúra a zsidók vallásos világnézetének s az arab kulturának befolyása alatt a görög-rómaiból állt elő, melyhez különböző barbár népek, első sorban a germánok, aztán szlávok és turánok nemzeti sajátosságai adták meg a színezetet. Ez olyan kétségtelen tény, melyet mindenki tud és lát, kivéve talán egy pár németbe ojtott Horvát István indogermanissimuskodását.

Ahhoz sem fér kétség, hogy nagyon barbárok voltak a görögök és rómaiak ősei, midőn föltűnnek a történelemben, holott az egyiptomiak és babyloniak akkor már egy pár évezredes kulturára tekinthettek vissza s mind az egyiptomi, mind a babyloni műveltség nagy befolyást gyakorolt az antik civilizáció kifejlődésére, még ha az ægei kulturából állt is elő, a hogy a nyugat-európai a görög-rómaiból. Elég e tekintetben arra hivatkoznunk, hogy a Kr. e. XV—XIV. század körül, a mikor megkezdődik a görögök hőkora olyanforma szerepléssel a mykenæi kultúra területén, minő a népvándorláskori germánoké volt a római birodalomban, Európában ismeretlen volt az írás, csatornázás, városépítés, monumentális épületek, templomok emelése, szobrászat, csillagászat, a mi valamennyi ismeretes volt legalább is ezer évvel korábban az egyiptomiaknál és babyloniaknál. Tudom ugyan, hogy például a görög-latin írást újabban délnyugati Európából származtatják a palæolithkori mas d'azili festett kövek 24 latin-görög-phœnikiai betűjegy után, de először is nem tudjuk azt, mikor végződött Dél-Francia- és Spanyolországban a palæolith-kor madelaine vagy azilien szaka, a melyből származtatják ezen köveket s nem nyúlt-e le addig az ideig, a mikor a Földközi-tenger keleti részében már megkezdődött a civilizáció kifejlődése? Egészen más következtetésekre vezet, ha a madelaine, illetőleg azylien korszak végét körülbelül a Kr. e. IX. vagy VIII. évezredbe, megint másra, ha az V—IV. évezredbe tesszük. A geologia évszámai nagyon tág határok közt mőzognak; öt- vagy tízezer évnyi eltérés ott nem igen számít. Hogy a franciaországi és spanyolországi palæolith művészet nem lehet olyan rendkívül régi, mutatja az, hogy a brassempouyi elefántcsont-szobrocska mása feltalálható az egyiptomi ó-birodalom emlékei közt, aztán Máltában, Spártában s Amorgos szigetén, már pedig e szobrocskák legfőljebb Kr. e. 3-ezerig mennek vissza, azt pedig bajos elgondolni, hogy 5—6 ezer évnyi időköz választaná a nyugat-európai őskultúrát az ægei tengermelléki kulturától, holott ennyinek kellene lenni, ha a brassemp-

pouyi szobrocška korát a Kr. e. IX—VIII., az aegeiekét pedig a Kr. e. IV—III. évtizedbe tesszük. Másodszor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a görög betűjegyek elnevezése phönikiai eredetű (például a megfordított bikafejet ∇ ábrázoló A «alpha» neve, mely a héber-semita «aleph» = bika szónak felel meg, vagy a N, «nű» = nun, azaz kígyó, T, «tau» = thau, vagyis kereszt) s már ez magában is meggyőző bizonytságot tesz arról a görögök által is ismert tényről, hogy phönikiaiaktól tanulták meg az írást.

Az is ismert dolog, hogy a babyloni semiták és egyiptomi hámiták műveltsége sumir eredetű s ha voltak is a sumirságban északkelet felől a mezopotamiai alföldre benyomult turánok, a kulturát az ősi babyloni monda szerint az előbb teljes vadságban élő őslakosság közt a félig ember-, félig haltestű s nappal a szárazon, éjjel a tengerben tartózkodó Oannes által személyesített déli hajós nép terjesztette el, mely Oannes és hasonló társai többszörös megjelenése szerint azután is több ízben fölkereste még Babyloniát, melynek legrégibb városa s a két első isten-király székhelye a legdélibb ponton volt, az ég-oceán istenének Inkinek vagy Eának városában Eriduban.

Az egyiptomi kulturánál is megállapítható a déli eredet. A faraók előtti edényeken, melyek a Kr. e. IV—V. évezredből, vagy még régebbi korból származnak, gyakran előfordul vázába ültetve a stilizált aloé és a szikomora. Ennek alkalmazása azonban nem lehet az egyiptomi kultúra eredeti terméke. Egyik fa sem honos Egyiptom területén, hanem az aloé Kelet-Afrikában, a Vörös-tenger mellékén és a Szokotorán fordul elő, a szikomora pedig Abeszinában. Nyilván annak a régebbi kultúrnépnek hagyatékából valók, melynek egy XI. dinasztia idejéből (Kr. e. 2100—2000 körül) fölíratban a «Szent országnak» nevezett Puntország vagyis a mai Szomali föld és az átellenes délarábiai partvidék volt a hazája. Erről pedig úgy beszélt a hagyomány, hogy itt volt az egyiptomi műveltség bölcsője. Ugyanazon Kr. e. IV—V. évezredbeli edényeken előfordul még egy bizonyos evezős sajka is, tetején két kabinnal s a kabin fölött zászlócskaformával, nyilván vitorlával. Ez arra vall, hogy mint Babyloniában, itt is egy déli hajósnép volt a kultúra terjesztője.

Puntország neve nem lehet más, mint az India legdélibb részén, Ceylonnal szemben fekvő ősrégi Pandya állam neve, melynek királyai még a történelmi időkben is ismételten kiterjesztették uralmukat az arab tengerig s totemjük, jelvényük a *hal* volt. A babyloni monda kulturaterjesztő halemberé tehát Pandya megszemélyesítése, melynek az árják által később viaszszorított, a baromtartó árjákánál műveltebb fodroshajú, sötétbőrű őslakossága, a kusita-kolári ugyanaz a rassz, mint Nubia, Aethiopia és Szomali fodroshajú, sötétbőrű népessége. Ehhez tartozik Dél-Arábia némely paria-törzse is, köztük a *szumrek*, nyilván az ősi sumir nép degenerált ivadéka, kiknek neve Hátsó-India ősi néptörzsei közt is feltalálható, a kambodsai *szamre*-törzs nevében, aztán az *ádok* vagy *áhdámok*, a kik a bibliai Ádamban vannak megszemélyesítve. Nyilván ez utóbbiakkal függ össze az India és Ceylon közti *Ádám-hídja* is. Hogy ez a sötétbőrű őslakosság csakugyan műveltebb volt a Kr. e. második évezred dereka felé előnyomuló árja hinduknál, bizonyítják a hinduk ősi himnuszai, a Rig Vedák, melyek szerint az őslakóknak megerősített városaik, nagy

nyájai, házi berendezésük, ékszereik és jó fegyvereik voltak, ellenben az árják pásztorok, kik a kőből való építést az őslakóktól tanulták. A hindu-kultúra, vallás, bölcsészet stb. ebből a régebbi kusita kulturából fejtett ki.

Erre az indo-afrikai ősműveltségre utalnak Reissner amerikai régész szerint a Nilus mellett Meroetól Khartumig, s a Viktoria- és Taganyika-tó mellékén újabban megindult ásatások, a melyekből az tűnik ki, hogy az afrikai partokon végig a Fokföldig egykor nagyműveltségű népek laktak, kiknek őskulturája összefüggött az indiai műveltséggel.

De a történelemelőtti igazi hajós nép nem az indo-kusita, hanem a malaj-polynéz faj volt, mely Madagaskartól egész a Husvétszigetig megszállta az Indiai és Csendes-Oceán szigeteit. Ez hordta szét a kulturális elemeket Amerika nyugoti partvidékétől Khináig, Indiáig, Dél-Babyloniáig és Egyiptomig s a korábbi barbár területeken új fejlődésnek vetette el a magvait, melyekből új kulturák nőttek ki.

A Csendes-Oceán keleti részén vannak Polynézia azon apró szigetei, melyek egy tűzhányóktól szétmorzsolts tengerbe merült nagyobb földterület vagy nagyobb szigetcsoport maradványai. Itt egy letűnt kultúra meg nem fejtett vagy át sem igen vizsgált emlékei találhatók; itt van a Marquesas szigetcsoport (Nukuhiva), isteneket és embereket ábrázoló kőszobraival és megalith emlékeivel, s még nevezetesebb a minden szárazföldtől messze eső s egészen magában álló, mindössze 118 km² területű, tehát körülbelől Budapest határának megfelelő nagyságú Husvétsziget, jobbára látától elborított titokzatos műemlékekkel, valami száz kőépülettel, homlokzatukon a perui jelképes írásra emlékeztető rejtélyes föliratokkal, előttük több mint félezer, trachitból vésett és faragott gigantikus szoborral. Ma a kis félreeső szigeten ember sem él több, mint a hány szobrot hagyott maga után egy ősrégi kulturnép.

Erre a sumir civilizációt is megelőző ős-oczeáni kulturára céloz Tiéle «*Babylonisch-assyrische Geschichte*» cz. művében, midőn ezt mondja: «nagyon is sejtem, hogy a sumirok csak átvették az általuk használt írást s oly népnek volt a sajátja, mely a *tenger felől* magasabb műveltséget nyújtott nekik. Egész határozottsággal állítom pedig, hogy sem az egyiptomiaktól, sem a khínaiaktól nem származott ez az írás, viszont az egyiptomi és a khínai írás sem utánzata a babyloninak. Egyedül az lehetséges tehát, hogy közös eredetű ez a három írásrendszer, de önállóan fejlődött ki mindegyik népnél».

Csakis egy olyan őshajós nép, minő a malaj-polynéz, magyarázhatja meg azt a rejtélyt, a mit az ó-világ és Amerika őscivilizáció közt észlelhető meglepő egyezések adnak fel a kutatónak. A legszembeütőbb egyezések közé tartoznak pl. a sarkaikkal világtájak szerint fölállított piramisalakú templomok és fedelmi vagy főpapi temetkezési helyek, melyek épp úgy fölálíthatók Dél- és Közép-Amerikában, a peru-boliviai és maya-aztek ősműveltség területein, mint Oczeniában (így Tahiti-szigeten a 16 méter magas, tíz lépcsőzetű, vako-
lat nélkül egymásba illesztett kőekből készült nagyszerű atahurai templom-piramis lapos tetején oltárral s bálványokkal, aztán a Fidsi-szigeteken), valamint Babyloniában és Egyiptomban. Így pl. Mexikóban, Tabasco vidékén Comalcalco falunál óriási romváros terül el ezernyi piramissal, melyek közt

oly magasak is vannak, mint Egyiptomban a gizehi piramisok. Ilyen az állatöv csillagainak állatnevekkel való megjelölése, a kezdetleges évnak 360 napban való megállapítása, mely olyan időkre megy vissza, midőn az amerikaiaknál húsz volt a legnagyobb számegység s midőn 18 ilyen számegységet számláltak ($18 \times 20 = 360$), kezdték észrevenni, hogy az évszakok ismétlődnek. Ilyen a holttestek bebalzsamozása a peruiaknál, a hálnak fetisszerű tisztelete, a világ központjának «világköldöke» névvel való megjelölése (peruiak szerint Cuzcuban, kínaiak szerint Khotan városban, görögök szerint a delphii Naptemplomban) stb.

Ezen és több más ilyen egyezések kérdésével már sokan foglalkoztak s különösen a délamerikainál jobban ismert mexikói és maya műveltség egyes elemeinek eredetét tették már szóvá. Gondoltak kínai és phoenikiai gyarmatosításra. De a rejtély megoldatlan maradt.

A legújabb kutatásokból azonban — mint Posnansky is említi — kitűnt annyi, hogy a mexikói legrégebb kulturális rétegek egyeznek a kolumbiai ősműveltséggel, mely ismét a san augustinoi emlékek tanúsága szerint a Titikaka-tó vidékének ősműveltségével volt kapcsolatban, úgy hogy meg van az alap arra, hogy számoljunk egy Bolíviából kiinduló s észak felé egész Mexikóig, sőt az Egyesült-Államokig haladó műveltségi áramlattal, mely szoros kapcsolatban volt a csendesoczeáni ősműveltséggel s különösen a Husvétszigeten hozott létre virágzó műveltséget olyan időkben, a midőn a Husvétsziget terjedelme még nagyobb volt s a vulkanikus kitörések nem sülyesztették nagyobb részét a tengerbe.

Ma még megközelítőleg sem tudjuk meghatározni az amerikai őskultura régiségét, de abban alig van eltérés a tudósok közt, hogy mindegyik nagyon réginek tartja. Posnansky szerint pl., mint említettük, a tihuanakui emlékek olyan időből valók, midőn Tihuanaku falait a Titikaka-tó hullámai nyaldosták körül. A mexikói régészeti múzeum igazgatója, dr. Leon Nicola pedig a mexikói Paradon közelében vastag kőréteg alatt egy olyan, tűzhányó által eltemetett város romjaira akadt, melyek közt a megkövült láva alatt elefántcsontvázak voltak. Olyan időben élt tehát ez a városépítő mexikói kulturnép, midőn Amerikában még elefántok voltak. Ha számba vesszük, hogy a maya időszámítás egy bizonyos időpont előtt 3750 év előtt kezdődött, nyári napfordulatkor, június 28-án, vagyis körülbelül a Kr. e. IV. évezred közepe táján s előzőleg már három világkor tűnt el, ú. m. a vízözönnel végződő majom- vagy szőrösemberek kora, az ezt megelőző vagy tűz által elpusztított kor s előzőleg az éhség által elpusztított óriások kora: jóval régebbi időbe kell visszavezetni az ősamericai hagyományos emlékeket, mint akár a babyloniakat, akár az egyiptomiakat, akár az indiaiakat, akár a kínaiakat, melyek egyes homályos vonatkozásai nem igen terjednek tovább, legfőlebb a Kr. e. VII. évezredig. Nevezetesen Egyiptomban a Szothisz-cyklus kezdete Meyer Eduárd szerint, Kr. e. 4241 június 19-re esett, a mitől Oppolzer és Mahler csillagászati alapon történő számítása annyiban tér el, hogy Kr. e. 4236-at veszi föl 2776 előtti Szothisz-cyklus kezdőévének; de már előbb megkezdődtek a templomépítések, melyek közt Sir J. Norman Lockyer szerint a legrégebbiek Kr. e. 5400—4200

közt keletkeztek az északi éggömb csillagai, ú. m. a Nagy Medve α -ja és a Sárkány γ -ja szerint orientálva. Babyloniában a téli napfordulatnak a halak csillagzatával s a tavaszi napéjegyenlőségnek az ikrekkel való összeesése a legrégibb hagyományos emlék, a mi a Kr. e. 6200—4100 körüli időnek felel meg, de valami homályos nyoma annak is maradt, hogy a téli napfordulat csillaga előbb a Kos volt, ez volt ugyanis Eanak a szent állata. A Kos-csillagzat évmegnyitó szerepének emléke a hinduknál is fennmaradt, a kiknél a Kalizsuga vagyis az utolsó világgort (Kaniska előtt 3179 évvel vagyis Kr. e. 3102) egy régebbi világkor előzte meg, melyet Megasthenes egy adata után «Dionysos» Indiába való menetelétől számítottak, a mi Nagy Sándor előtt (Kr. e. 333) 6451 esztendővel, tehát Kr. e. 6784-ben történt, vagyis olyan időben, a midőn a téli napfordulat a Kos-csillagzatba esett (Kr. e. 8300—6200 körül). Mindenestre a Kr. e. 6200-at megelőző időkbe megy vissza a Kos-csillagzat évmegnyitó szerepe s így csakugyan lehetett valami kronológiai jelentősége a Megasthenes-féle adatnak.

Megállapítható tehát, hogy a kultura területe másfél vagy kétezer évnyi időközben délkelet felől lassankint északnyugoti irányban nyomult előre, úgy, hogy a nyugoteurópai jelenlegi civilizációtól visszafelé követve a haladás irányát, Dél-Amerikáig jutunk. Itt csak azért kell megállapodnunk, mert tovább követve a keleti irányt, a mesés Atlantisz áll útjába a további következtetéseknek, mely Herakles oszlopain túl Afrikától a mexikói öbölíig kiterjedő nagy kontinens valamikor görög-egyiptomi hagyományok szerint sok évezreddel Solon ideje előtt a tengerbe süllyedt. Hivatkozni sem lehet rá, de mellőzni is bajos volna. Annyi bizonyos, hogy az amerikai őscivilizáció is egy még régebbiből keletkezett, melynek hazája keletre esett a panamai szorostól. Erre némely mexikói monda is utal, mely a keletről érkezett szakállas Kukulkánt mondja a civilizáció elterjesztőjének s arról is tud, hogy a legújabb világkort megelőzte a majmok vagy szőrös (bajuszos, szakállas) emberek kora, kiket az özönvíz pusztított el.

De elméletileg sem tartjuk igazolhatónak azt a felfogást, mely egymástól független és önálló fejlődés eredményének tartja az egyes kulturák keletkezését és megalakulását. Lehetetlen elfogadni ezt az elméletet, ha jól meggondoljuk, mily nehezen jött rá az ember a legegyszerűbb találmányokra, mennyire ragaszkodik régi, megszokott dolgaihoz, szerszámaihoz, eszmeköréhez, társadalmi berendezkedéséhez s mennyi előítélettel kell megküzdeni, a míg gyökeret tud verni mindenféle újítás. Ha vesszük pl. a találmányokat, semmi sem bizonyíthatja jobban föntebbi állításunkat, mint Fulton esete, a kit a nagy Napoleon a bolondok házába akart csukatni, midőn az általa készítettő gőzhajó tervével zaklatta, a praktikus amerikaiak pedig kinevették vele. Mindössze száz éve, hogy ismeretes a gőz erejének ezen alkalmazása, mely átalakította a tengeren való közlekedés több évezredes módját s mai gondolkozásunkkal alig tudjuk elképzelni, hogy nem tudta belátni a nagy Napoleon Fulton találmányának óriási fontosságát s miként csodálkozhattak Fulton kortársai azon, hogy a hajó széllal és vízáramlattal szemben is járhat. Pedig hány évezred folyt le azóta, mióta ismerte az ember a fölforralt víz gőzét!

Hány millió ember láthatta napról-napra, hogy ereje is van ennek a gőznek s még sem gondoltak felhasználására Watt és Fulton előtt. A lőporról is tudjuk ma már, hogy Schwarz Berthold előtt száz évvel ismerték a spanyolországi mók s az arab természettudósok művei után a XIII. századbeli európai tudományosság két nagy alakja, Albertus Magnus és Roger Bacon is leírta készítésének módját, szó sem lehet tehát Schwarz B. önálló fölfedezéséről, legfőlebb annyi történhetett, hogy a Roger Bacon által említett eljárásról szerint ő is kísérletet tett a lőpor előállítására. De hát hallok az ellenvetést: a könyvnyomtatást a kínaiaktól függetlenül találta föl Guttenberg. Ámde Guttenberg korszakalkotó találmánya nem a könyvnyomtatás, hanem a betűnek a használat után való szétszedhetősége volt. Nyomtatványokat már ő előtt is készítettek Olaszországban, csak hogy az egyes lapok egy darabból voltak kifaragva s másféle szöveg nyomására nem lehetett fölhasználni, csak egyre, mint a kínaiaknál. Már pedig azt is tudjuk, hogy a XIII. század második felétől kezdve több olasz utazó járt Khínában s köztük Marco Polo két évtizedet töltött a mongol-khínai nagy khán udvarában. Szinte lehetetlenség tehát, hogy ne vitt volna hírt Olaszországba ezen utazók közül valamelyik arról az eljárásról, a hogy a kínaiak szoktak egy könyvből tetszés szerint több példányt előállítani a fáradságos és időrabló leírás helyett. Hiszen a könyvnyomtatás előképe már azelőtt is ismeretes volt Európában, nagyon régtől fogva használtak pecsétnyomót, a mi megadhatta volna a gondolatot, hogy hasonló eljárást alkalmazzanak a könyvek előállításánál is. S még sincs nyoma a könyvnyomtatásnak, csak azután, a mikor velenczeiek, genuiak stb. fölkeresték Khínát.

Az ilyen és ehhez hasonló esetek vittek arra a gondolatra, hogy minden civilizációnál keressek egy azt megelőző régebbit, melynek befolyása fejlesztette ki am azt. Ez vezetett arra is, hogy mai civilizációnk előzményeinek kutatásában ne állapodjam meg a sumir műveltségénél, hanem azt is kutassam, honnan vették a sumirok azon kulturális elemeket, melyekből nőtt ki a sajátos sumir műveltség. Így jutottam el az amerikai őskulturáig, melyben kezdetlegesebb — nem elfajzott, hanem kezdetlegesebb alakban találunk meg sok sumir kulturális elemet s e régebbi nézetem igazolására sok új szempontot és adatot találtam Posnansky művében.

N. G.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA ZA BOSNU I HERCEGOVINU.

(A Boszniai és Hercegovinai Országos Múzeum Hirnöke.) Szerkesztő: Dr. Truhelka Ciro. XXVI. köt. 1914; 1. és 2. füz. Szerajevo. Gyászkeretben, a meggyilkolt Ferencz Ferdinánd trónörökös és neje, Hohenberg Zsófia hercegnő arcképével jelent meg a bosnyák múzeum gazdag tartalmú folyóirata. Megnyitja a füzetet a tragikus végű főhercegi pár rövid nekrológia s ezt követi az Országos Múzeum tudományos (kulturális) működésének ismertetése dr. Čorović Vladimirtól. A tudományos rész a következő csoportokra oszlik: I. Præhistoria. II. Klasszikus archæologia. III. Bosznia és Hercegovina önállóságának korában. IV. Bosznia és Hercegovina a török uralom korában. V. Nyelv és irodalom. VI. Ethnographia és anthropologia. VII. Zoologia. VIII. Növény-

tan. IX. Földrajz, geologia és ásványtan. X. Különféle. — Az egyes, részint szerb, részint horvát nyelvű czikkek. Országos Múzeum Szerajevóban. Közli Parzsis Karl építész, az országos kormány építészeti tanácsosa. (4 képpel a szövegben, 1 tervrajzzal és 4 ábrával.) — Boszniának és Hercegovinának kulturális képei a történetelőtti korban. A szerajevói országos múzeum prähistorikus gyűjteményének kalauza. Irta dr. Truhelka Ciro. — A) Lakosság. (Földszinti terem.) Újabb (neolith)-kőkor. 1. Neolithkori lakosság (telep) Dönji-Klakar-ban. (A terem jobboldali előcsarnoka.) I. és II. szekrény. 1—3. 1. sz. rekesz. — 2. Neolithkori lakosság (telep) Novi Šeher-ben. II. 4—6. III. 7—9. szekrény. 2. tábla. — 3. Neolithkori lakosság (telep) Butmirban.

Ezután áttér a tudós szerző a *Réz(eneolith) korra*, melyet itt magyarul egész terjedelemben adunk:

V. 19. szekrény. Rézkornak azt a neolith- és bronzkor közé eső időszakot hívják, melyben többé-kevésbbé tiszta rezet használtak fegyver- és ékszerkészítéshez. Az archæologusok még manapság is — bár a rézleletek mindig nagyobb számban kerülnek elő régi kultura-telepekről — vitatkoznak arról az alternatíváról, vajjon csakugyan volt-e külön kor, a mikor a réz mint kulturális anyag kizárólagos használatban volt, vagy csak a bronz elődje volt-e a neolithkor végén és a kővön kívül addig volt használatban, míg a jelentékenyen tökéletesebb anyag, a bronz fel nem váltotta, a mely egy csapásra legyőzte a követ is, a rezet is. Azok a tudósok, a kik az utóbbi nézetet vallák, ebből kifolyóan a neolithkornak utolsó szakaszát, a melyben a réz jelentkezik, eneolithkornak nevezték el, azaz réz-kőkornak, jelezni akarván ezzel a két anyag coexistenciáját. A rézfegyverek többsége — a ritka újabb példányok kivételével — alakilag is, technikailag is a neolithkulturához tartozik és a réz kidolgozása hasonló a kő kidolgozásához. Egyoldalú, tehát nyitott mintákban való öntéssel csak vaskos, durva alakú tárgyak készíthetők, a melyeknek végső formációját csak kalapálással és kőszőrüléssel lehet megadni, akár a kőszerszámoknál. A réznek metallikus tulajdonságai előnyt biztosítanak neki a törékeny kővel szemben, de a réznek megvan a maga gyöngye oldala — az archæologusok a réz tehetetlenségének nevezték el — a melynek következtében nem szoríthatta ki a követ a használatból. Ez a gyöngye oldal a nagy puhaság, a mely miatt a rézszerszám nem volt alkalmas hasításra és vágásra. Természetes, hogy a rézkor metallurgusai nem tudták a rezet megtisztítani, hiszen a prähistorikus kor legtisztább reze Mitterbergben még mindig 1111% idegen keveréket, antimont, ezüstöt, nikelt, arzént és vasat tartalmaz. Ez a keverék rendszeren nagyobb és ezért változik a réz specifikus súlya, például a Bodeni-tó régiségeiben 8.715 és 8.849 között, Rickelhausenben 8.44, a mi leleteink közt pedig ez a specifikus súly: Karavidból származó tárgyakon 8.70, 8.72, 8.69 és 8.49, a Gričben talált tárgyak súlya pedig 8.49-ről 8.42-, 8.22- és 8.14-re esik.

A terület, a hol ilyen korú régiségek találhatók, magában foglalja az egész európai kontinenst a kisázsiai partoktól a Balti-tengerig, nyugatra pedig az Atlanti oczeánig beleszámítva a britt szigetcsoportot is.

Az időköz, a melyben ilyen leletek előfordulnak, nagy kiterjedésű, Kr. e. 4000 és 2000 közé esik. Magától értetődik, hogy a rézszerszámok megjelenése,

a melyek kereskedelmi úton a délkeleti partokról Európa szívébe terjednek, délkeleten, a hol Trója és Cyprus voltak első nyugvópontjaik, sokkal korábban történt, mint a harmadik évezred kezdetén, északon pedig sokkal később, a hol Montelius Svédországra vonatkozólag a Kr. e. második évezred elejére tette a rézkorszak kezdetét.

A rézkor három periodusra oszlik: a legrégebbi periodusban (a réz) idegen importként terjed úgy, mint az egykorú nefritoid, jadeit és chloromelanit; a második periodusban európai bányákban bányásszák és dolgozzák fel, a harmadik periodusban pedig tipologikus (?) átmenet és bronz formátumoknak alkalmazása vehető észre.

Ebből a korból származó legfontosabb boszniai leletek Griča községből (Baljve járás, Varcar-Vakuf kerület); felfedezte Habibović Osman 1905-ben; fa gyökerei közt agathyrs balta-típusok, a legegyszerűbb változatból (33—34. ábra); Karavidából Kladar mellett (Boszn. Gradiška 1905) (35. ábra), ékalakú lapos vésűk és keresztélű csákány; Kozarecből, küldte Kovačević Dominik 1906-ban (36. ábra), agathyrs balta-típusok a legegyszerűbb változatból; Lohinjából, küldte Montecuccoli E. gróf. Ezenkívül van néhány lelet más helyről. Mindezek a leletek depôt-tárgyak, melyek utazó kereskedők után maradtak vissza, a kik régi szerszámot vásároltak és újat eladtak és csak Karavida mellett akadtak olyan rétegre, a melyben szén-, hamu- és salakmaradványok voltak, a melyek valószínűvé teszik, hogy ott rézkori metallurgus-műhely volt. Hogy rézszerszám csakugyan készült Boszniában, azt pozitíve bizonyítja a Szerajevo melletti Debelo brdo-n talált agyagminta-töredék, a mely a Gričából ismert csákányszerű fejszék öntésére szolgált.

Alak szerint két csoportra lehet osztani ezeket a leleteket; az egyikbe egyszerű kőkorbéli formájú leletek tartoznak, a másik csoportba tökéletesebb technikájú öntött tárgyak, részint pannoniai, részint mœsiai minták szerint.

Az első csoportba tartoznak: egyszerű masszív vésők és ékek [Karavidából (4 darab), Dolinából (1), Tiškovecből (1), Száva melletti Orašejből (4), Tešenjből (1)], primitív fejszék lyukkal nyél részére, teljesen hasonlóak a kőkorból való fűrt fejszékhez [Travnikból (2 darab), Orašejből (1 darab) és Laktašból (1 darab)] és széles kikerekített élű, szorításra szolgáló nyelvecskével ellátott, teljesen szokatlan lokális alakú, lapos fejszék, a melyekből a Gričából való gyűjteményben 24, a Lohinjából valóban pedig egy példány van.

A második csoportba tartozik szépen kidolgozott kétélű csákány, a mely a magyarországi leleteknek egész sorozatát jellemzi és négy példány van belőle Karavidából, Svilajból, Glavskából és Tešenjből. Ezeknek a tárgyaknak legközelebbi analogiája Szlavóniában (Klakarje, Sviloš, Ruma, Bečmen és Deč) található, keleten pedig Szerbiában (Stitari, Ripanj, Golubac, Krajínoki okrug, Valakonja, Bor, Slatina, Osnić, Jelašnica stb.). Magyarországon ez a formátum egyenesen a legfontosabb jellegzetességű.

Különös fajta, a mely északi vidékeken nem található, a csákánynak az a formája, a minőt Gričából való lelet tüntet fel. (33., 34. ábra. Az agathyrs balta-típus legegyszerűbb változata.) A nyél számára szolgáló lyuk cylinder-szerű csővé nyult meg, a fejsze pedig szép emelkedő ívben kanyarodik el tőle

és majdnem háromszögű, hajlott alakú és keskeny élű. Gričából 11 darab van ebből a típusból, Kozarecből 9 darab, egy-két példány akadt belőle még Boszniában Kušovačában (Zvornik), Lohinjában, Bosznián kívül pedig Horvátországban Brekinjskajában (45—50 darab), Vukováron, Očurában és Lukovóban stb.

Ezeknek a leleteknek köre tehát elég szűk térre szorítkozik és ezenkívül csak lokális jelentőséget tüntet fel, a melyet boszniai házi rézkorbeli industria létezésének javára lehet magyarázni. Ezenkívül az V. 19. számú szekrényben a 6. rekeszben van néhány boszniai rézkorbeli tárgy, még pedig a Száva melletti Orašejből néhány réz-ék és szép csákány a Száva melletti Svilajból. Ezeknek a daraboknak eredeti példányai már régebben a zágrábi múzeumba kerültek, Szerajevóban csak hű reprodukciók vannak elhelyezve.

Ezek után áttér szerző a bronzkorra, melynek emlékei a következők: V. 20—24. szekrény. 7. és 8. rekesz. — Kevert telepek. 1. Zlatište-Sobunar-Debelo brdo-telep. VIII. 25—27. szekrény. 14., 15. rekesz. — 2. Gradina Kod Varvare (Prozor kerület). Felső állványú VII. szekrény. 9—12. rekesz. — 3. Sojenice Ripačban Bihać mellett. VI. szekrény és a VII.-nek három alsó sora. VIII. 28—30. — 4. Száva menti Sojenice Dönja Dolina mellett. IX—XII. 31—48. szekrények. — B) Necropolis. (Felső emelet.) 1. Glazinac. (Jobboldali előcsarnok.) XIV—XVII. 49—72. szekrények. — 2. Præhistorikus bronzsisakok. — 3. Necropolis Sanski Mostban. — 4. Crematorium Goricában Posušje mellett. XXIV. 79—81. szekrény. — 5. Necropolis Jezerinamiban, Bihać kerület. — 6. Necropolis Ribičimiben (Bihać). — 7. Sírbolt Mahrevici-miben (Čajniče kerület). XVI. 94. szekrény. — 8. Különféle kisebb leletek. — 9. Laminacból való lelet (Bos. Gradiška kerület). 34—36. számú rekesz. — C) Idegen (külföldi) præhistorikus régiségek. (Lépcsőház.) — Római és görög régiségek gyűjteménye a bosznia-hercegovinai országos múzeumban. Irja Patsch Karlo. — Visszapillantás Bosznia középkori kulturális emlékeire. Az országos múzeum középkori gyűjteményének kalauza. Közli dr. Truhelka Ciro.

A régiségtár után következik a természeti osztály ismertetése és pedig a bosznia-hercegovinai országos múzeum mineralogiai-geológiai-paleontológiai gyűjteményének rövid kalauza. Irja dr. Katzer Fridrik. Történeti áttekintés. A gyűjtemények osztályozása. A föld geológiai fejlődésének rövid áttekintése. A gyűjtemények egyes helyiségei: 1. A vestibulum mellett levő terem. 2. Geológiai terem. 3. Mineralogiai terem. (Galleria mögött levő terem.) 4. Petrographikus gyűjtemény és hasznos (?) ásványok gyűjteménye. (Oszlopcsarnok mögött levő terem.) — Az országos múzeum botanikai gyűjteményének kalauza. Irta Maly Karlo, múzeumi segéd. Botanikai kert. Megtekintésre szolgáló botanikai gyűjtemény. Herbarium. — Az invertebrata-gyűjtemény kalauza. Irja Apfelbeck Viktor, az országos múzeum custosa. 52. számú terem. (Megtekintésre szolgáló gyűjtemény.) A) Balkán-félsziget faunája. Insecta. B) Exotikus állatok. — Gerinczesek zoológiai gyűjteménye. Irta Reiser Otmar. A bosznia-hercegovinai országos múzeum zoológiai munkásságának kezdete és gyűjteményének fejlődése.

Munkácsy Mihály.

WISSENSCHAFTLICHE MITTHEILUNGEN AUS BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA. Herausgegeben vom bosnisch-herzegowinischen Landesmuseum in Sarajevo. Redigirt von *Dr. Moriz Hoernes*. XII. Bd. Mit 42 Tafeln, 1 Stammbaum und 507 Abbildungen im Texte. Wien, 1912. Adolf Holzhausen I—XIV., 1—694.

A Kállay Benjamin által alapított sarajevói múzeum tudományos közleményeinek XIV. kötete az előbbiekhöz hasonló díszes kiállításban és értékes tartalommal bír. A szépen illusztrált testes kötet három részből áll s ezekből a régészet történelmi rész nyolcz közleménnyel foglalja el a kötet első felét. 1—407. A néprajzi rész 407—593-ig terjed, a természettudományi rész 593-tól 644. l. halad.

Tájékozásul a tanulmányok címeit is ide iktatjuk, Curič Vejsil a ripaci bronzkori czölöpfaluról értekezve, 8 táblán 2 szövegrajzzal mutatja be annak fontosabb leleteit. A 3500—4000 m. kiterjedésű czölöptelep a legkülönbfélébb fényűzési, harci és háztartási tárggyal lepi meg a szemlélőt. Különösen feltűnők női- és férfi bálványképei (IV. 1—7), a bélyegzők és másutt alig észlelhető csont- és fakészítmények sokasága.

Truhelka Ciro a Makrevicinél földcsuszamlás következtében feltáródott La-Tène tumulusok leleteiről számol be.

A sírleletek közt igen sok gyöngy (részben emállal), fibula mellett állatfejen (szerintünk kigyó) végződő kartekercsek, fülönfüggők stb. mellett kettős lovat ábrázoló (talán nyársforgató talp) s egy görög Kyphost utánzó agyagedény a feltűnőbbek.

Dr. Wilke szászországi tábornok orvos, ki a spiraldiszítés morfológiájával* hiesíté el nevét a *Neue Beiträge zur Spiral-Mäanderkeramik und deren Beziehung zur Korb- und Mattenflechtere* cz. értekezésében 64 rajzon szemlélteti ezen őskori diszitésmód fejlődését s az északi indogermán behatás termékének nyilvánítja azt. Patsch Károly már VIII-ik közleménnyel járul Dalmatia római történetéhez. Tasoviciról sikerült egy Kr. e. 36-ból, Sicilia elfoglalása évéből keltezhető emléktáblát megmentenie. *Imp(eratori) Caesari divi f(ilio) Sicilia recepta C. Papius Celsu(s) M. Papius Kanus fratres*. (CIL III 14625) megmentenie. Ez Dalmatia legrégibb emléke.

A Crkvinától a Bregava völgyre vezető útról a Kr. u. 334 évet képviselő mérföld kő** nevezetes.

Kuparicánál három mérföldmutatót találtak. Ezek egyike a CIL III. 13303: *Gal(erio) Val(erio) Maximino nob(ilissimo) Caes(ari)* eredeti helyén állott. A CIL III. 13304 *D(omino) n(ostro) Juliano victori ac Eriu(m) fatori totiusque orbis Aug(usto) bouo reipublicae (nato)* kerékvetőül szolgált. Az út a Narenta völgyébe Klepci szőlőiben lejtett s «A Tulio Scodram», vagyis a Cetina hídtól Scutariba vivő úthoz csatlakozott.

* Wilke: Zur Entwicklung der Spiraldécoration (Zeitschr. f. Ethnologie 1906, Heft 1),

** D(omino) n(ostro) F(lavio) C(laudio) Cons[t]anti | nob(ilissimo) Caesari fil(io) | d(omini) n(ostr)i Caesari fil(io) | [m]aximi victoris | semper | Augusti. Feltűnő, hogy Claudius fordul itt elő Julius helyett. Ő 333 karácsonykor kapta a Caesar titulust s miután atyja 337 május 22-én meghalt, lett 337 szept. 9 augustus.

A Szandzsákból, Plevljéről egy finomabb kivitelű női szobor feje, egy *Icarus* szobor törzse, hat sírkő P. A(...cus) S(....) téglabélyeg olvasható.

Herczegovinában a Ljubuskival szomszédos Humac figyelemreméltó sírköveket szolgáltatott a sarajevói múzeumnak. A Kr. e. III-ik században a rómaiak a *Narona*, Bigeste útvonalnak a Trebízal jobb partján elődeik sírköveiből töltést építvén, ebből Patsch már 1908-ban (*Jahrbuch für Alterthums-kunde* 1908. 107. l.) becses adalékokat hozhatott napfényre. A legio VII korai jellegű s a Hofman Herald- és Hampel Józseftől ismertett első századi pannoniai sírkövekkel díszítésben, szövegben egyező síremlékekből egy különösen nevetes. A három mezőre oszló faragványból az alsó sírkamara ajtót ábrázol. E felett corynthusi oszlopokkal beszegett aediculában kopott fegyverdíszek. És pedig: 1. egy sín pár; 2. dárda; 3. két tojásdad paizs; 4. négy kerekpaizs; 5. egy kerekpaizs, mögötte keresztbe fektetett kardpár; 6. kivehetetlen paizs; 7. két keresztbe fektetett hosszúkas paizs; 8. egy hosszú paizs; 9. egy kivehetetlen fegyverdarab. E felett archaicus szerkezetű emléksorok. *M. Levius M. f(ilius) Pal(atina) dom(o) Alero veteranus leg(ionis) VII an(norum) L, stip(endiorum) XXVI. H(ic) S(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit).*

Egy másikon a Bastarnus családnev s a *Maezaeus ethnicum* lep meg. *Das[us] Bastarus [f(ilius) do]mo Maezaeus [cuile]s coh(ortes) I Belgarum (centuria) [Rest]itute sig(nifer) annor(um) [...] stip(endiorum) XI T(estamento) f(iere) i(ussit) cura[uit.] Valerius Maxi[mi]nus heres.* A sírok alatt egy stylobaton a felül kicsucsosodó s alul talapzatra nehezedeő signum következő tagokból: 1. koszorú (corona); 2. keresztléc; 3. négy dudoros phalera egymás fölé sorozva; 4. felfelé néző félhold; 5. egy keresztpóznának nézhető tárgy. A koszorú s a négyes phalera a cohors egészének kitüntetését¹ képviselik. A cohorsot még más feliratok is erre a vidékre utalják. Így a CIL III 9739 Dessau: *Iscrip. latinae selectae 2579 Guodun-Vojnicrol: [...] emuas Platoris [Da]esilias vexill(arius) [e]quit(um) coh(ortis) I. Belgar(um) turna Valeri Proculi ann(or)um XLV stipendior(um) IXIV H(ic) s(itus) e(st).*

CIL III 8762 Dessau. 259 Salonabol: *C Val(erius) [...] f(ilius) Azinas Procl[us] eques coh(ortis) I [A]lp(inorum) ve[x(illarius)] equi[tum coh(ortes)] I Belg(arum) declurio) equit(um) coh(ortes) eiusdem.*

Az előbbi lovas a Bosniában honos daesiatusokból,² s a második a Salonától D.-re keresendő Azinumból³ került ki.

CIL III 8437 Naueraból *D(is) M(anibus) Victori Scenobarba equit(ti) coh(ortis) I Bel(garum) stip(endiorum) X tubic(ini) testamento fieri iussit. Munius et Gentius heredes posuerunt.*

Gentius éppen annak az illyriai királynak neve, kit a rómaiak első térfoglalása itt országától megfosztott. De az atyja: Victor *Scenobarbarus* már rómaiasedottnak látszik s a dalmata scardeatesekből⁴ eredhetett.

¹ Alfr. v. Domaszewski, *Die Fahnen im römischen Heere* 34–51. l.

² Patsch Pauly—Wissowa: *Real-Lexicon* illető pontja.

³ Kubitschek: *Archæol.-epigr. Mitth.* XV. 109. — Tomaszek Vilmos Pauly Wissowa: *Real-Lexiconban* «Dalmatia, Herzegovina vagy Montenegroban» keresi Azinumot.

⁴ CIL III 1266 Bisius Scenobarbara képviseli ezt a dalmát törzset. A Dio LV. 22 a dalmata pannon felkelésből említett Skenobardos is Bauer szerint (*Arch.-epigr. Mittheilungen* XVII., 141. l. 4. jegyz.) inkább *Scenobarbus*nak olvasandó.

A maezausok, vagy a feliratok szerint *maezeusok* a Vrbas völgyen Banjalukától délre s a Vbanján át a Bosnáig lakozó erőteljes hegyi nép fiai a ravennai flottán kívül a Cohors V., VI. és VII. Dalmatuumban a Rajna limeset és ez a mai Algeriát szolgálták. Így CIL III Diploma VII—VIII. Kr. u. 71. april 6-ról: *Imp. Caesar Vespasianus Aug. . . . veteranus qui nuletaurnal in classe Ravennata . . . Platori Veneti f(ilio) centurioni Maezeio*. — CIL XIII 7581 Dessau 2561 Vierbudenből: *Daesius Daetoris fil. Maeseius nul. coh. V. Delmaturum* . . . CIL VIII 9377 Dessau 2576 Cherchelből: *Dazus Sceni f. Ma[eze]ius eques coh. V Dalmatarum tunnia Lioconis*. CIL VIII 9384 Cherchelből: *Lucaius Carvi f. natione Maezeius eques coh. VII Delmatarum* . . .

De Dasius sírköve más szempontból is nevezetes. Míg t. i. a Kr. u. II. századra igazodó szolgálata idején is megőrizte ősi helyi jellegű nevét, atyjának *Bastarnus* és pedig a CIL III Dipl. XXVII—XIX. Kr. u. 98-ből eredő diplomája szerint *L. Valerius Basterna* neve a Kr. u. II. században a Duna deltavidékéről: a mai Moldovából emlékezetes basturnokból¹ eredhetett. A maezeiusok közé tehát basturnokat telepíthettek a rómaiak, miként Alsó-Maesiában is történt, hol Procopiusból² láthatólag Basturnas nevű castellum állott. Ezeket a germánokat Marcus Aurelius a marcomann háborúk foglyai-ból telepíthette Dalmatiába; de korábbi időkből is kerültek ide nyugati germánok.³

A cohors I. Belgarum egy ideig Pannoniában állomásozhatott, mert Flavius Aurelianus decurio coh. I. Belgarum nejét «natione Pannonia» jelzővel gyászolja.

A Pliva völgy útmunkáinál Jajce közelében Sipovóból szintén több történelmi is tanuságos lelet mutatkozott. Egyik a hónapokat képben és szavakkal magyarázza. *Julius sum cumsuetus pupulo messem arbor[um . . .]*. Ez tehát valószínűs calendarum.⁴ Másik a zodiacus állatképekből a kost tünteti fel.

A Drina melléken Bjelovácából Gradinába szolgáló út a legsűrűbb római települést érintvén, itt a sírleletek közt egy bélyeges mécses: C A P I, egy leányka arany ékszerkészlete (láncz, fülönfüggő, gyűrű), ólomkoporsó, csinos edények (Rure Tribovoból), Mahovljaniból pedig egy-egy ezüstkincs a nevezetesebbek. Az itáliai bronzszobrászatot a vadászó Diana (Talezából, Trebinje mellett), Ámor szobor egy Medusa álarcz említhetők itt fel.

Dr. báró Nopcsa Ferencz északi Albániáról kiadott közleményét⁵ újabb adalékokkal egészíti ki. Most különösen Scutari kerületének archæológiáját és ethnológiáját számos tanuságos lelet, és 1—102 ábra mellett egy térképpel is

¹ A CIL VIII 14667 *Sallustius Fortunatius Costobocio*-ját azért hívták így, mivel azok közt született. *Quod inter Costobocos nutritus* sit. A bastarnokról K. Müllenhoff: *Deutsche Alterthumskunde* II., 104. — Ihm-Pauly-Wissowa: *Real-Lexicon*, Bastur ude cikke. — E. Sehmsdorf: *Die Germanen in den Germanländern*. 2. l. — O. Fiebiger: *Jahresber. d. österr. Archæol. Instituts*. 1911. Beiblatt 61. l.

² Procopius. *De ædific.* 307, 28.

³ M. Bang: *Die Germanen im römischen Dienst bis zum Regierungsantritt Konstantins I.* 49. l.

⁴ J. Strzygowski: *Die Kalenderbilder des Chronographen vom Jahre 354*. 71. laptól.

⁵ Nopcsa: *Archæologisches aus Nordalbanien*. (Wissensch. Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina, VI., 1909, 82—90. l.)

megvilágítja. A bronzkor után a görög gyarmatosítás temetkezéseinek emlékeivel foglalkozva, a római népvándorláskorra tér át. A rómaiak hagyatékából a Pukából (Tomaschek Epicariája) a 20 lépés széles s ugyanolyan hosszú castellumnál nagyobb az Ibaljunál 62×62 lépést mutató Kulaja Skanderbegut nevű erőd, melyet le is rajzolt. A népvándorláskornak a scutarii múzeumban és pater Gjecova István magángyűjteményében szemlélhető emlékeivel (fibulák, csattok, gyűrűk a nálunk is jól ismert kosaras fülönfüggők stb.) egészíti ki Nopcsa báró, Traeger,¹ Reinach,² Degrand,³ Ippen⁴ idevonatkozó tanulmányait.

Az ethnologiai fejezet szintén nagy apparatussal készült s különösen nyelvészeti összehasonlításai hazánkra is sok tanúságot nyújtnak.

Bulanda Ede a sarajevói múzeumnak egyesek adományából a múzeum megbizottaitól (Gerojamus Constantint 1895—1901-ig utaztatta a múzeum a joniai szigeteken és Közép-Görögországban) szépen felszaporodott görög vázáit mutatja be.

Truhelka a fojnincai klastromnak 1300—1380-ig szakadozva s 1453-tól vagyis Konstantinápoly bevételeitől 1669-ig rendszeresebben haladó krónikáját fordításban is bemutatja. Hazánkra is több vonatkozást tartalmaz a krónika.

Pavič Alfons a Poljicának a délszláv akadémiával a Jagsi Monument historico juridicájában már ismertetett helyhatósági szabályzatának kimerítő magyarázatával (324—403. l.) zárja be a régészettörténeti részt.

A néprajzi fejezetben Strohal Ivánnak a délszlávok házközösségéről (zadrugas) ad egy hazánkat is érdeklő tanulmányt (407—489). Ép oly figyelemreméltó Curčićnek a Herman Ottó monographiájára is sűrűn utalगतó tanulmánya Bosnia-Hercegovina népies halászatáról. A madárcsapdákra is kiterjeszkedő tanulmány 92 rajzában igen sok hazai analogia ragadja meg már futólagos áttekintésre is figyelmünket.

Hoernes Moriz szerkesztőnek elismeréssel adózhatunk a gondosan szerkesztett s változatos tartalmával a tudósok széles körének, különösen pedig Pannonia és Dacia buvárainak és múzeum őreinek felettébb használható adatokat kínáló újabb kötetért.

Budapest.

Téglás Gábor.

KÁRMÁN JOSEPHINE: A KÉSŐI RÓMAI MŰVÉSZET PROBLÉMÁJA. Módszeres tanulmány az æsthetika és műtörténet köréből. Budapest, 1913.

Ha nem is kényszerítő igazsággá kristályosodott elméleti megismerésekről tesz tanúságot ez a tanulmány, ha módszere nem is érlelődött ki feltett problémájának szerves heurisztikus fejtegetésévé, s ha e problémát magát: «egy-

¹ Traeger: Mittheilungen und Funde aus Albanien. (Zeitschr. f. Ethnologie. Berlin, 1900.) — Begräbnisplätze und Tumuli in Albanien. Ugyanott. (Verhandlungen, 1901.) — Neue Funde aus Albanien. (Verhandl. 1902.)

² Reinach: Une Necropole en Albane. (L'Anthropologie. Paris, 1901.)

³ Degrand: Souvenirs de la Haute-Albanie. Paris, 1901. 255—266.

⁴ Ippen: Denkmäler verschiedener Altersstufen. (Wissenschaftl. Mittheil. aus Bosnien und der Herzegovina. X., 1907.)

oldalú esztetikai és archæologiai megfontolások ellenében érvényesíteni a valóban műtörténeti felfogást» nem is viszi sikeres megoldás elé, a szerzőnek sokoldalú olvasottsága, nem mindennapi tudományos erudíciója és többfelé kiélezett gondolkodási technikája magasan felülemelik e tanulmányát a könyvpiacon megjelenő szépirodalmi és művészelméleti munkálatok nivóján. Sőt, ha igaz az a tétel, hogy a legértékesebb olvasmány az, a mely saját gondolataink alá nyújt támo-
t, akkor e tanulmányt határozott értéknek kell felismernünk. S ha a következőkben rá kell mutatnunk egyrészt a szerző elvi alapjainak hiányaira, másrészt egyes tévedéseire, megjegyzéseinkkel távolról se kívánjuk munkásságának értékét devalválni.

A szerző problémája tehát úgy szól, hogy azon egyoldalú esztetikai és egyoldalúan archæologiai megfontolások ellenében, a melyek a késő római művészet értékelése körül, a kérdéssel foglalkozó főbb irányzatok és azok képviselői (egyrészt Riegl és Wickhoff, másrészt Strzygowski) körében felmerültek, érvényesíteni kívánja a valóban műtörténeti felfogást. A probléma feltevésében két erős hiány jelentkezik. Az egyik: hogy késő rómaiakat mond a késői antik helyett, vagyis eleve ítéletet ejt meg, még pedig olyat, a melyet utóbb önmaga kénytelen dezavualni, a mikor kijelenti, hogy «a római császárság körében egyöntetűbb közös művelődés nem alakult ki, hanem a keretébe került különböző országok megőrzötték előbbi külön fejlődésüknek nemcsak emlékét, hanem némiképen további kifejlődésük önállóságát is». (70. l.) Ha ezt az igazságot a szerző lelkiileg átélte volna, akkor rá kellett volna magától is jönnie, hogy igenis létezik egy kései római művészet Róma városának körzetében (bár az már itt sem egyeduralgó, a mint ezt a katakombális művészet tanúsítja), létezik aztán provinciális művészet, alexandriai meg szírius stb. művészet, s ha mindezt a divergáló irányt mégis egy kalap alá kívánja fogni, akkor semmi esetre sem a római, hanem a sokkal generálisabb «kései antik» jelző van helyén. A második alapvető hiány a probléma feltevésében, hogy «valóban műtörténeti felfogásról» szól, csak úgy könnyedén odavetve, a nélkül, hogy az egész értekezés folyamán csak egy szóval is megkísérelné ezt a fogalmat körülírni, a mely pedig ma már oda érett, hogy a művészelmélettel foglalkozó irodalom legégetőbben tisztázandó kérdésévé vált. (V. ö. Tietze: *Methode der Kunstgeschichte*. Leipzig, 1913 bevezetését, továbbá: Sarason: *Das Jahr 1913. Ein Gesamtbild der Kulturentwicklung*. Teubner, 1913. 480—495. l. s több más értekezés.)

E hiányos alaptisztázásból érthető meg aztán csupán, ha nem csak a saját problémáját állítja be hibásan, mikor Riegl az esztetizáló, Strzygowskit pedig — ezzel ellentétben — az archæologiai irányzat főképviselelőjüül tekinti, hanem az egész értekezés során a művészettörténetet és a művészelméletet, valamint az esztetikát és az archæológiát keverten minden distingválás nélkül alkalmazza. Így teljesen helytelen a szerző felfogása, a mikor Strzygowski munkásságát az archæologia keretében mozognak képze-
li el. (A 23. lapon úgy szól, hogy Strzygowski működésében tulajdonképen csakis az archæologiai szempontok irányadók.) Ha ismeri szerző a bécsi egyetem művészettudományi intézetének elvi berendezését s az annak rendszere körül kifejlődött

szakirodalmat (pl. Strzygowskinak a budapesti Turáni Társaságban tartott előadását. — Ostasiatische Zeitschrift II., 1—15. l., — vagy ugyanannak a bécsi egyetemen tartott székfoglaló előadását — Österreichische Rundschau XXI. 1909., — vagy «Die bildende Kunst der Gegenwart»(!) Leipzig, 1907. című művét) akkor lehetetlen Strzygowskit régiségbúvárnak megtennie. Szerző — művének megírásánál — egyszerűen önmagában se tisztázta ezeket az alapvető fogalmakat; nem mondhatná különben, hogy a Riegl szerint meghatározott műtörténeti univerzális és speciális kutatás helyesebb megnevezése (szerző szerint) «műelméleti (esztetikai) és archæologiai módszer». Ez az ellentét, ilyen beállításban, nem állja meg a helyét. A művészeti tények tanulmányozásában a kutatás lehetőségeit négy végpont határolja körül. A kutató szubjektum szerepét, mint tudományos rendszer, a *megismerésre* való törekvés tölti be, a megismerés objektuma minden olyan térbeli *jelenség*, a mely egyrészt az anyag művészi alkalmassága, másrészt az alkotó művészi dispoziciója összetevőjének jegyét hordja magán. A megismerés és a kutandó jelenség összeköttetését objektíve a *tér* (világ), szubjektíve az *alkotó* (művész) szolgáltatja. E négy gócpont köré csoportosul az az egész fogalmi világ, a mely a képzőművészetek emlékeinek tanulmányát adja. A megismerést a térrel az *összehasonlítás*, az alkotóval a *magyarázat* kapcsolja össze. A művészi jelenség viszonyát a térhez a *célszerűség* szabályozza, az alkotóhoz a *rhythmus* (munka) lánczolja. A megismerésnek az objektummal szemben két módszer áll rendelkezésre: vagy az apriorikus fogalmakon alapuló *analízis*, vagy az empirikus szemléletből kiinduló *szintézis*. Az analízáló módszer a térbeli jelenségeket azoknak *megjelenése* szerint ismeri fel; a szintézist inkább az alkotó által szándékolt *kifejezés* érdekli; a kettő között, mint leginkább magára az objektumra irányuló érdek, a *jelentőség* után való kutatás áll. A megjelenés formáival a *művészettörténelem* foglalkozik, a kifejezés jelenségeit a *művészettudomány* taglalja, s a jelentőség alapjainak keresése az *archæológiának* tárgya. Már az eddigiekből is kitetszik, hogy a szép vagy nem szép kérdése, tehát az a kérdés, a mely az esztetikának teszi a gyújtópontját, teljesen kívül esett a kutatás módszerén. S ez természetes is. A fentvázolt módszer az objektumra van beállítva, az esztetika a szubjektumból indul ki minden esetben. Mindkét tudományág, úgy az objektív, mint a szubjektív, teljesen egyenrangú és jogosult. A kutatásai alapjául szolgáló anyag: a művészi termék közös is (s ez okozza, hogy oly gyakran összetévesztik e *lényegileg* különböző tudományágakat). De a két irányzatot közös útra terelni, a mint erre Kármán Josephine törekszik, lehetetlen. Ő az objektív és szubjektív vizsgálódást szünetlenül egy marokra fogja, s a művészettudomány (vagy a mint ő igen gyakran összetéveszti: művészettörténet vagy archæologia) objektív problémáit az esztetika szubjektív elméleteivel iparkodik összhangba hozni. (41. l.) Ez a szerzőnek végzetessé váló rendszerbeli hibája, s oda vezet, hogy önmaga kénytelen végül kijelenteni, hogy még elvszerű eljárást sem követhet (41. l.), egyszerűen, mert methodologiai lehetetlenséggel áll szemközt. S hogy ezt önmaga is megérzi s az olvasóival is megérezteti, ez munkálatának nem kis értéke.

A műtárgyakkal való szubjektív és objektív szembenállás által önmagára kényszerített bifurkáció szünetlenül, minden kérdésben önmagával ellentmondásba kergeti, s az objektív művészettudományra irányított gondolatmenete minduntalan megfeneklik egy-egy esztetikai, tehát szubjektív zátonyon.

Henszlmann megállapítását, hogy «stilnek a felfogás és előadás egyensúlyát kell neveznünk» találónak ismeri fel a szerző. (54. l.) Világos, hogy a képzőművészetekkel foglalkozó tárgyi tanok nem fogadhatják el ezt a tisztán az alkotó egyéniségét alapul vevő meghatározást. Sokkal komplikáltabb folyamat az, a mely e tárgyi tanok szerint az alkotót alkotmányán keresztül a világgal és a megismerő kutatással egybekapcsolja. A térelhatárolás, a mely minden képzőművészeti alkotásnak sine qua non-ja, két primitívát kíván meg szükségképen: az alkotó és a megismerő szubjektum felől az *érzéki formát*, az alkotás, mint térrész számára a *természeti alakot*. Az érzéki formának függvényei, a megismerő szubjektum itéletére nézve: a műalkotás *tartalma és tárgya*, valamint bizonyos primer előzmények, a minők: *égelj, kultúra, gazdasági viszonyok, milieu* stb. A természeti alak függvényei pedig az objektum megismerésére nézve: a *technika*, a *szín* és a *felület* sajátosságai. E chreiaszerű megismerések nyomán fogjuk majd csak megállapítani tudni az alkotó viszonyát a világhoz, a mely lehet pozitív, akkor *utánnzés*, vagy lehet tagadó, s akkor *stilizálás* a neve. Az alkotónak a világhoz való viszonyáról mindezen megállapításokon átszűrődött fogalmi képzetünk adja meg a stilst, a mely így középponton áll egyrészt az alkotó és a világ, másrészt a megismerő szubjektum az objektív műalkotás között.

Eleve kizárjuk ezzel a tetszés vagy nem tetszés szubjektív kérdését s nem ismerhetünk el qualitativ fokozást műalkotás és műalkotás között tárgyalagos értelemben. Így aztán nem fogadható el a szerzőnek olyatén kvalifikálása, a minővel «a művészet mindenik magasabb, nemesebb alkotásáról» szól. (62. l.) Hiszen az ilyen kvalifikálást a chreia, a quis-quid-ubi minden egyes kérdése más- és másként befolyásolja. Utóbb önmaga is érzi e qualitative fokozatos fejlődötetés tarthatatlanságát. Böven idézi C. J. Holmest (65—66. l.), a kinek általános irányzatát elfogadja. Holmes szerint azonban pl. a bizánczi festmények ép oly értékeket rejtenek magukban, mint bárminő naturalisztikus festőmodor termékei, mert «szándékos céljukat elérik, még pedig ép annyira azon dolgok miatt, a melyeket mellőztek, mint azok segítségével, a miket kifejeztek». Holmes gondolatmenetén keresztül aztán a szubjektív kvalifikálásból oda ér Kármán J. gondolkodása, hogy a qualitativ fokozást elejti, sőt bizonyos fokig magukat a haladás lehetőségeit is megszorítja, vagy legalább is határvonalat húz számukra «az alsóbb néprétegek elmaradt meggyőződése és erkölcei» által. (69. l.)

Ebbe a néprétegződésbe aztán végkép belebonyolul a szerző s ezentúl már csak «társadalmi körökről» szól (70. l.), Lamprecht teljes félreértésével. Ha e «társadalmi köröket» a gazdasági lehetőségek értelmében használná, sokkal közelebb járna Lamprecht intencióihoz, egyúttal azonban saját megismerései is tágabb nézőkörűek lennének. Így már a kő- és téglalapítkezés, Egyiptom és Mezopotámia jellegzetes architektúrája közötti különbség meg-

beszélésénél a különböző korok különböző gazdasági lehetőségeit okvetlenül figyelembe kellett volna vennie. Nem mondhatná akkor, hogy a «kőarchitektúra képzeletünkben elválaszthatatlan az egyiptomi építkezéstől», hanem ezt a kijelentést legfőljebb bizonyos korokra korlátozhatná; mert nem szabadna elfelejtenie, hogy éppen Egyiptom földjén, Kairóban, a gazdasági lehetőségek teremtték meg a legsajátosabb téglarchitektúrát: a tulunida-építményeket, a melyek irányadók lettek az egész déli és keleti iszlám művészetre. (Bizonyításra szorul egyébként még az is, hogy a kőarchitektúra korában nem volt-e ép oly fejlett téglarchitektúra is Egyiptomban; mert a sokkal tartósabb kőanyag fennmaradása a mulandóbb téglanyaggal szemben még nem bizonyíték az utóbbinak teljes hiánya mellett. Ellenkezőleg, éppen az elephantinei ásatások eredményei nagyon is a téglarchitektúra mellett szólnak, legalább azon a vidéken.) A «társadalmi körök» fogalmával való majdnem metafizikai operálás legsajátabb vizsgálódási körében, a II—III. századi római művészet körében is veszélyes egyoldalúságra ragadtatja, a mikor megállapítja, hogy a császári és katakombai művészet különbözősége a társadalmi körök erkölcsi, értelmi és érzelmi törekvéseinek különbözőségén alapul. (70. l.) Az ilyen dialektikai megállapítás csak ronthat a műtörténeti tény igazságán, melyre nézve már az is sokkal fontosabb különbségként jelentkezik, hogy a római katakombai művészet szirus és sziro-palesztinai meg sziro-alexandriai alapokon nyugszik (v. ö. Kauffmann: Handb. d. Christl. Archæologie-jában az ide vonatkozó adatokat); de még sokkal fontosabb különbségekre bukkanna, ha akár a Strzygowski-féle, Kármán J. által archæologiainak jellemzett módszer értelmében, akár a fentebb közlött művészelméleti szkéma szerint nem hanyagolná el vizsgálatai során a tartalmi szempontokat (a mi különben az újabb idők művészeti íróinál általános szokássá vált); okvetlenül rá vezetné ezeknek vizsgálata, hogy ezek a szempontok szükségképen minő fontos művészeti különbségeket teremtetek a két műgyakorlat között.

A tartalmi s általában tárgyi szempontok mérlegelését — a melyeket Kármán J. hol eszthetizáló műtörténetírásnak (27. l.), hol meg archæologiai módszernek (23. l.) nevez — helytelennek tartja. (27. l.) De már a következő oldalon önmaga is kénytelen beismerni, hogy egy ugyancsak tisztán tartalmi szempont, a halhatatlanság hite okozza a pirámis-építés művészi jelenségét (s itt említi meg a művészetiileg ép oly fontos mumia-kultuszt). Sőt tovább megy s további két oldallal utóbb önmaga is tisztán tárgyi (vagyis «archæologiai») alapokon építi fel elméletét, ugyanazt, a melylyel Strzygowskit czáfolni kívánja, a mikor Narmer feliratát és Eanatum sztéláját állítja a művészeti megismerések érdekében egymással szembe. (30. l.)

Vagy vajjon nem a tárgyi képzetek mérlegelésén alapul-e Kármán Josephinének az a szemrehányása, hogy se Riegl, se Wickhoff, se Strzygowski «a római császárság politikai alakulataira nem vetett elég figyelmet?» Itt azonban idéznie kellett volna Daltont: «... there did exist an imperial Roman style, distinct from the Hellenistic art... This Roman art has the august qualities of Roman law; it may be cold, and in detail uninspiring; it may be a Soldatenkunst, too military to be often free or graceful; but the co-ordination

of the whole is it self akin to a work of creative genius». (Byz. Art. 6. l.) Ez a legpregnansabb kifejezése a római császári művészet politikai mivoltának, egyúttal azonban tanuságtétel a mellett, hogy a Strzygowskit követő irányzat teljességében méltatja a római művészet politikai jellegét.

Általában a szerzőnek széleskörű és sokoldalú olvasottsága mintha itt-ott károsan befolyásolná az egyes, studiumához közelebb álló kérdésekben való irodalmi készségét. A msattai palota esetében pl. jól tudja, hogy Strzygowski-nak kronologiai megállapításait megdöntötte pater Lammens; de tovább nem kísérté figyelemmel a kérdést, hogy t. i. Lammens és Becker megállapításait is utóbb megdöntötte Herzfeld (Der Islam I., 1910. 105. s. k. II.), s a mi a legfontosabb, hogy itt egyúttal klasszikus iskolapéldáját adta annak a befolyásnak, a melyet a gazdasági tényezők a művészetekre gyakorolnak. Részletekben is rámutatott itt ugyanis Herzfeld a leithourgia gazdasági elvére, a melynél fogva egyazon épületen a legkülönbözőbb nemzetiségű munkások közös cél szolgálatában egymás mellett állva s egymást befolyásolva, robot-munkát végeztek s kölcsönösen megtermékenyítették egymás tudását: nem egyéb ez műtörténetileg, mint az iszlám művészet genezise.

A látás problémájának megfejtésénél (7. l.) teljesen figyelmen kívül hagyta Grüneisen alapvető kutatásait. (V. ö. Mél. d'archéol. et d'hist., 1911, valamint a Sta Maria Antiquáról szóló tanulmányát.)

A dimenzió problémájának felvetésénél (8. l.) szinte lehetetlen Schmarsow elméletét (Ber. u. Verh. d. sächs. Ges. d. Wiss.) elkerülni.

A művészi szándék (Kunstwollen) taglalásában (8. l.) a Riegl-iskola leg-hívebb interpretátorának, Hans Tietze változott felfogásának (Methode der Kunstgeschichte, Leipzig, 1913) okvetlenül nyomot kellett volna hagynia.

A templomi térelhatárolások indokainak ismertetésénél (10. l.) szükségképpen arra a meggyőződésre kellett volna jönnie, hogy azok a társadalmi konvencziók és vallási értékek kiegyenlítődéséből fejlődtek ki, ha pl. Saladin-nek (Manuel d'art. musulm. I.) a mecsetépítésről szóló szakaszait ismeri.

Azon művészi valeurök kérdésében, a melyeket Riegl a portréalakoknak a kései antik plasztikában, a nézővel szemközt való elhelyezésében kívánt kimutatni (10. l.), utóbb Riegl maga megváltoztatta véleményét a hollandus csoportportrékról szóló tanulmányában (Jahrb. d. Allerh. Kaiserhauses, 1905), a hol megállapítja, hogy itt tisztán reprezentacionális törekvésekről van szó, a melyeknek mi közük sincs a művészi szándékhoz. A szemek beállítása s bizonyos irányok felé való fordítása pedig még inkább és kizárólag rangsoros konvenczió alapul, a mint ezt már Czobor Béla is kimutatta a magyar koronáról írott tanulmányában.

Strzygowski működésének ismertetésében semmi esetre sem lett volna szabad az oszlopváll (Kämpfer) szerepét elmellőznie. (13. l.) Művészettörténetileg egyik legfontosabb dokumentuma ez annak, hogy azok a kőépítkezések, a hol az oszlopváll előfordul, okvetlenül téglával építkező vidékről erednek (12. l.), mert az oszlopváll nem egyéb, mint kővé meredt csökevénye a tégláépítkezésnél szerkezeti szerepet betöltő ívtartó gerendázatnak. Egyúttal azonban kiinduló pontja a nyugati patkós ívnek is.

Kármán J.-nek az egyiptomi és babyloni művészet azonosságairól szóló taglalásaiban hiányát érezzük, hogy a Morgan-féle nagy francia expedíció eredményeit és Daltonnak az oxusi kincsről szóló tanulmányát nem ismeri. Ezek ismeretében rá kellett volna jönnie, hogy a két művészetnek az ember ábrázolásában jelentkező azonossága (27. l.) egyszerűen átvételen alapul: a francia expedíció ásatásai igazolják, hogy egyiptomi hatások uralkodtak egészen a Jaxartesig, és pedig le egészen Nagy Sándor koráig. A babyloniak téglatechnikájukba egyszerűen átültették azt, a mit Egyptom kőben ábrázolt. Itt tehát nem megegyezésről vagy ellentétéről lehet szó a lelki diszpozíciók értelmében, hanem egyszerűen a megállapodott művészi formák átvételéről. Ha ellentét létezik, akkor az — s ezt Strzygowski helyesen állapította meg — csak az anyagban van, s illetőleg az átvett művészi motívumoknak az ellentett anyagban való ábrázolásában rejlik. Fényes példa erre a babyloni téglareliefen-creux, a melynek pedig Egyiptomban csak kőben volt helye.

Egy kriteriumbeli tévedésre kell még rámutatnunk, a mikor Strzygowskira kijelenti, hogy a görög művészetet «önkéntesen majd a keleti, majd a nyugoti körbe sorozza». (70. l.) Ez Strzygowski megállapításainak téves felfogásán alapul: ő t. i. mindig pontosan megállapítja a görög művészet relativ helyzetét azzal a művészi körzettel szemben, a melyiket éppen taglal. Így csak természetes, ha a római és nyugateurópai művészetekhez viszonyítva a görögség keletinek szerepel, viszont épp oly természetesen a szasszanida vagy bármely más ázsiai műgyakorlattal szemben nyugatinak nevezi a görögséget. Tény az, hogy Strzygowskinál a görögség helyzete a Kelettel szemben, de csakis a Kelettel szemben, az évek során bizonyos eltolódást szenvedett, a szerint, a mint utattörő tanulmányai mind messzebb Kelet felé eső megismerések felé ragadták őt. S a mikor aztán itt is erős hellenisztikus hatásokra akadt (közbe estek Grünwedel Gandhara-kutatásai), akkor a hellenizmusnak — s nem a görögségnek, a hogy Kármán J. mondja — a közbeneső parsizmussal szemben is megváltozott a helyzete.

Végül szükségképen rá kell még mutatnunk, hogy «az emberi lélek szerkezetének — a szerző által szándékolt — felvilágosítása» aligha lesz szerényebb feladata a művészettudománynak, mint a Riegl-féle «a világ nagy rejtvényeinek felderítése». (71. l.) E metafizikai célok egyike sem tartozik a művészettudomány feladatai közé. Még a Riegl-féle dialektikus iskola leghívebb képviselője Tietze szerint is, a művészettörténelem legfőbb célja, «das wundervolle Walten des Kunstwillens zu zergliedern». A művészettudománynak egyéb célja nem lehet, mint *heurisztikus kutatása és közlése azon tényeknek, a melyek az anyag művészi alkalmasságából és az alkotó művészi diszpozíciójából kialakuló össze tevő, tehát: a művészet fejlődését okszerű összefüggésben tüntetik fel.*

Supka Géza.

MIHALIK JÓZSEF: *A kassai Szent Erzsébet-templom*. I. rész. Budapest, 1912. Kiadja a M. Tud. Akadémia. 4°. 112 l., 1 színes melléklet, 48 szöveggép.

Kassa régi művészetének megvan az a szerencséje, hogy oly kutatók foglalkoztak vele, mint a régebbi nemzedék sorából Henszlmann Imre, s az

újabbak közül Mihalik József, kik nemcsak elméjüket és tudásukat állították szolgálatába, hanem — mint kassaiak — szívükkel is hozzá forrtak.

A két kutató munkálkodása egymást szerencsésen kiegészíti. Henszlmann inkább az építész szemével nézte az emlékeket, Mihalik a szilárd történeti alapon álló műtörténész módszerével kutat. Azt természetszerűleg főként az építészet érdekelte, emez a fényes múltú kassai ötvösség monografiáját írta meg és a régi kassai festészet történetét készíti elő. Henszlmann techniko-teoretikus, sőt bizonyos fokig dogmatikus hajlamú volt, az ifjabb társ a modern művészettörténet összehasonlító és reálhistóriai eszközeit veszi igénybe.

Mihalik a kassai dóm monografiájának ezen első részében a templom építésének és magának a kész templomnak történetét adja. Úgy a hazai, mint a külföldi irodalomban számosan foglalkoztak már vele. Henszlmann több mint 40 éven keresztül tette kutatásai tárgyává; monografiájába is belefogott, s a kassai Rákóczi-múzeumban őrzött kéziratára munkája több helyén Mihalik is hivatkozik. Helyes művészettörténeti megértését Pasteiner segítette leginkább elő az «Oszták-magyar monarchia írásban és képben» című vállalatban, melynek tőle származó dolgozatai alapvetőek a régi magyarországi művészet történetére nézve, s azt összefüggően és az európai művészet teljes ismeretével először tárgyalják irodalmunkban. A külföldi kutatók közül Weiss, Lübke, Schnaase, Beissel, Leblan stb. írtak róla. Alig van külföldi kézikönyv, mely a kassai nagy templomról meg ne emlékeznék, bár ezt némelyik, a külföldi művekben a régi hazai művészettel szemben már megszokott felületességgel teszi. A keresztény művészet történetét összefoglaló legújabb, s különben legkiválóbb munka, a Michel-féle pl. képét is adva, «Église Saint-Martin»-nek nevezi, s azt állítja, hogy a XIII. századból származó szentélyét Villard de Honnecourt-nak tulajdonítják.*

Mihalik Kassa régi történetének keretébe helyezi a templom építésének történetét, s mindkettőre nézve bő és teljes forrásanyagot nyújt, melyet nagyobb lelkiismeretességgel és kritikával nem lehetett volna feldolgozni. A ma álló és sok viszontagságon keresztülment, sok restaurálást *szenvedett* templom nem hű rekonstruálása az eredetinek, melynek helyén egykor egy másik, kisebb egyhajós templom, sőt ezelőtt talán egy egyszerű fatemplom is** állott. Ezek történetének megállapítására nem elegendők a templom mai állapotából levonható következtetések, vagy stilus-elmélkedések, hanem az okmányok és egyéb kútfők tanúsága hivatkoztató segítségül. Kassának első ismert s kőből épült plébánia-templomáról egy 1285-iki okmány tesz először említést. E templom egyhajós volt, csúcsíves rendszerben épült, s szintén Szent Erzsébet nevére volt felszentelve; alapfala a dóm legutóbbi restaurálása alkalmával, 1884-ben, a mai székesegyház falain belül megtalálták. Szentélye a nyolczszög három oldalával záródott, hossza 40'96, szélessége 10'24 m. volt. 1378-ban, vagy közvetlenül ez év után leégett. Helyreállítása IX. Bonifác egy bullájának tanúsága szerint 1402-ben még folyt. Már korábban foglalkozhattak azonban a kassai

* Michel André: Histoire de l'art. Tome II, 1re partie, Paris, 1906. 56. l.

** Pasteiner fent i. m., Magyarország V. kötete, 80. l.

polgárok egy nagyobb templom építésének tervével. A réginél méreteiben jóval nagyobb, ma is álló új templom szentélye — a mint Mihalik a szentély falára festett két címert alapján kimutatja — legkorábban 1410-ben, legkésőbb 1437-ben (Zsigmond király halála idejében), tehát néhány évvel azután, hogy a réginek restaurálása folyamatban volt, már készen állott. E kronológiai adatok szembeszökővé teszik Pasteiner* és újabban Mihalik azon föltevésének helyességét, hogy az új építkezés voltaképp körülépítés volt, hogy t. i. mialatt az új templom alapjait lerakták és falait fölépítették, a régi tovább szolgált rendeltetésének. Gyakorlati körülmények és hazai, valamint külföldi analog esetek is támogatják a föltevést. Az építés megkezdését évszámmal pontosan meghatározni nem tudjuk, mégis a szentély elkészültére vonatkozó imént említett adat, továbbá azon körülmény, hogy a templom legutolsó restaurálása alkalmával a középső pillérek alatt 1370—1378. évszámmal ellátott sírköveket találtak, valamint stílkritikai okok arra a következtetésre vezetnek, hogy az építéshez a XIV. század utolsó negyedében, vagy még inkább a század vége felé fogtak.

A mai templom alaprajzi elrendezése igen zavaros; ** a XIII. századi brainei templomot utánozza, a keresztülvitelben megértés nélkül és következtetlenül. Mihalik helyesen okoskodik, midőn ezen körülményből arra következtet, hogy «a templom terve nem lehetett magának az építést *folytató* mesternek az *eredeti, egyidejű* műve, hanem ellenkezőleg, az egy már régebben elkészült tervre vezethető vissza». (27. l.) A fölépítmény tervrajza minden bizonynyal német iskolázottságu XIV. századi mestertől ered, a ki «nem lehetett elsőrangú szakértője művészetének». (33. l.) A tökéletlenül keresztülvitt alaprajz azonban francia, s terve még a XIII. századból származik. Az alaprajzot Henszlmann és nyomán mások is Villard de Honnecourt-ral hozták összeköttetésbe azon az alapon, hogy a francia építész a XIII. század második felében, saját följegyzése szerint Magyarországon járt, s hogy a neki tulajdonított cambrayi székesegyház szentélyének alaprajza feltűnően hasonlít a kassai Szent Erzsébet-templom alaprajzához. Mihalik elfogadja e föltevést, s tisztázásához és megerősítéséhez sok tekintetben járul hozzá. Valószínűnek tartja, hogy Villard de Honnecourt neve árpádházi Szent Erzsébetnek a cambrayi székesegyházzal való kapcsolata révén lett ismeretes Erzsébet bátyja, IV. Béla előtt, a ki huga emléke iránti kegyeletből hívatta országába a francia építész, hogy itt műveket alkosson. «S miért ne lehetett volna ezek sorában — kérdi Mihalik jogosan — egy, a szentnek tiszteletére Kassán emelni szándékozott nagyobb és díszesebb templomnak a felépítése is tervbe véve?» (20—21. l.) Bizonyos, hogy Villard de Honnecourt-t nem hívták apró-cseprő építkezések miatt az országba. Mihalik hosszan, s nagy emlékbeli ismerettel és irodalmi tájékozottsággal elemzi a kassai templom alaprajzát, melyet nemcsak a Villardnak tulajdonított cambrayi székesegyházzal vet egybe, hanem több rokon elrendezésű francia templommal, így kivált a brainei Szent Yved-templommal,

* I. m. 80. l.

** V. ö. Pasteiner i. m. 82. l.

melynek alaprajzi rendszeréhez a kassai Szent Erzsébet-templom tartozik — ha a rendszerhez nem is alkalmazkodik szigorúan — és a rheimsi székesegyházzal, melyet Villard a cambrayi székesegyház szentélyének építésénél mintául vett. Mihalik pontos méreteket közöl a kassai és brainei templom főbb méreteire vonatkozólag, melyek igen közel állanak egymáshoz,* s melyek aránylataiból meglepő matematikai egyezés jön létre, a mi kétségtől nem véletlen műve. «Braine városka — írja Mihalik — Rheims és Laon között fekszik, Villard de Honnecourt pedig éppen Rheimsban és Laonban rajzoltatott, a mikor Magyarországra való kiküldetése történt. Mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy midőn a mestert Rheimsból hazánkba küldték, még mielőtt útra kelt volna, a neki már előbb is feltűnt brainei templomot is tanulmányozta s azután, mint a legczélszerűbbet, a mely egy magyarországi kisebb város szerényebb igényű lakosságának minden tekintetben megfelehetett, Kassán utánolta. Éppen úgy, miként lemásolta Cambrayban a rheimsi székesegyház szentélyét». (24. l.) Bizonyos, hogy a kassai templom alaprajza francia eredetű, s indokolt föltevés, hogy Villard de Honnecourt készítette, a ki azonban a templom valóságos fölépítéséhez hozzá nem foghatott.

Mihalik megállapítja a különbségeket a kassai templom és az alapelrendezésben prototipusa, a brainei székesegyház közt; megállapítja, mennyiben tértek el a fölépítmény folyamán a valószínűleg Villard által készített eredeti tervtől, s rámutat az eltérés okaira. Majd számos okmányi adat fölhasználásával végig kíséri a templom fölépítését, mely az alapok korábbi lerakása után a XV. században ment végbe, a mikor a Henszlmantól tévesen XIII. századnak hitt altemplom is épült.

Az építés történetére vonatkozó fontosabb adatok közül helyén valónak tartjuk felsorolni a következőket. Már a XIV. században számos polgár áldozott a templomra, úgy hogy a Mihalik által közölt adatokból beigazolást nyer Pasteiner** azon nézete, hogy az építés költségeit eleinte a város polgárai fedezték. A kapuzatok, domborműveikkel együtt 1430-ban készen állottak. A templom építése 1437-ben annyira előre haladt, hogy istentiszteletet is tarthattak benne, «a mi azonban még korántsem bizonyít a mellett, hogy a templom ekkor már teljesen készen állott, mert ismeretes szokás volt a középkorban és egy példában rá is mutattunk már, hogy a nagyobb szabású egyházak csak részenként épültek fel s hogy a templomnak már egyes kellőképen felszerelt és elkülönített helyiségeit — a mi Kassán is a szentély volt — szokásos volt istentisztelet céljaira felhasználni». (38. l.) Az északi torony valószínűleg közvetlenül 1446 után, de mindenesetre 1453 előtt érte el a középhajó főpárkányzatának magasságát. A XV. század negyvenes éveit táján a templom belseje is nagy részben kész lehetett már. 1452-ben Schynnnagel Tádé volt a templom építőmestere. Hunyadi Mátyás és Aragoniai Beatrix különös bőkezűséggel mozgották elő az építést, mely a század hatvanas éveitől kezdve gyors ütemben

* Az *egység*, vagyis a középhajó szélessége a két szemben fekvő pillér tövének középpontja közt Braineben 9'94 m., Kassán 9'82 m.; Braineben a szentélyzárás sugara 4'753 m., Kassán 4'695 m., Braineben az első hossz-szentélyosztály sugara 3'450 m., Kassán 3'408 m.

** Id. m. 80. l.

haladt előre, úgy hogy a legfontosabb feladat ekkor a befejezetlen, s jórészt Mátyás adományából épült déli torony kiépítése volt. 1460-ban a brünni Helt István az ablakok üveges munkáin dolgozik, s e munkák még 1469-ben is folynak. A hetvenes évek vége felé István kőfaragómester (*Meister Stephan Steymecz von Cascha*, más helyen *Maister Steffan Staimecz werkmaister zu Khasaw*) az építőműhely vezetője; az ő műve a Mátyás király megbízásából faragott s 1477-ben már befejezett szentségház, s Mihalik feltevése szerint tőle valók az északi kapunak Sz. Istvánt, Sz. Lászlót és Sz. Imrét ábrázoló s ma a Nemzeti Múzeumban őrzött szobrai. István mester más városokban is dolgozott. Bártfán 1464-ben beboltozta a Szent Egyed-templom szentélyét, a diadalívre saját domborművű mellképét faragva, elkészítette ugyane templom pompás szentségházát és az egyik kolostor boltozatát, s önarcképén kívül más domborműveket is faragott. Ő tervezte volna a szepeshelyi dóm Zápolyai kápolnáját és a csütörtökhelyi kápolnát, s Mátyás király megbízásából részt vett a diósgyőri vár építkezésében. E kassai mester életére és működésére nézve számos adatot szedett össze Mihalik, a mit sokra becsülünk, mert igen kevés régi művészünket ismerjük név szerint, s még kevesebb azon művészeti emlékeink száma, melyeket ismert mesterrel azonosítani tudnánk. Fontos adat, hogy a főoltár 1474—77 közt készült, s 1477-ben már a helyén volt. Mátyás halála után az építkezés bizonyos időre hirtelen félbeszakadt; a déli torony, mely csak ekkor érte el a középhajó magasságát, csonkán maradt s ilyen ma is. A templom teljesen még föl sem épült, s máris restaurálásra szorult. A XV. század utolsó tizedében a sziléziai Nissából (ma Neisse) származó s 1492-ben Kassán polgárjogot nyert Krompholtz Miklós, továbbá az olcnoi Czimmermann János és Prágai Venczel vezetik a János Albert lengyel herczeg 1490. és 1491-évi ostromai alkalmával megrongált templomon a helyreállítási munkákat. A ma is befejezetlen északi torony legfelső emeleti szakasza 1502 után épült fel, s a templomnak kiegészítésre szoruló egyéb külső részeivel csak a harminczas években készültek el. A templomot 1556-ban, 1575-ben, 1585-ben és 1775-ben tűzvész pusztítja; a negyedik tűz alkalmával az északi torony is leégett, melyet ugyanazon évben, 1775-ben a máig is meglévő vörösréz sisakkal láttak el. Sérülések érik továbbá Bocskay 1604.-i, Rabutin 1706.-i ostroma, a Hernádvizének 1813. és 1845-ben történt kiáradása, az 1834-iki földrengés és az 1875-ben dühöngött nagy vihar által. S talán nem kisebb mértékben sújtották az újabb restaurálások, melyekről Mihalik, kivált ily nagybecsű emlékek esetében eléggé nem méltányolható nyíltsággal mond bírálatot.

Mihalik lelkiismeretes és körültekintő módszerére vall, hogy megállapítja, mily kőanyagot használtak az építés különböző korszakaiban és a templom különböző részein, s összeállítja, csoportosítja és reprodukciókban közli a templomon talált kőfaragójegyeket, a mik a szó szoros értelmében a régi építő-páholysok kőbe vésett emlékiratai.» (52. l. V. ö. alább 439. l.) A kassai dómon 165 különböző tipushoz tartozó 290 kőfaragójegyet találtak, továbbá 63 egyszerű kőművesjelt, a mely utóbbiaknak feladatuk csupán az volt, hogy a kőlapok egymáshoz tartozóságát jelezzék. A kőfaragójegyek mintegy felének

kulcsa a quadratura, illetőleg a triangulatura. Az öt legrégibb az első kőtemplom szentélyének lábazatáról való, s a XIII. századból származik; az egyik ismétlésével a kis lépcsőtornyon is találkozunk, a mi azt bizonyítja, hogy a régibb templom köveit felhasználták a második építésénél. Számos kőfaragójegyet tüntetnek fel a mai templom XIV. századi részei. Bátran föltehető, hogy Kassán valószínűleg már az első, de bizonyosan a második templommal kapcsolatban, — a XIII., vagy legkésőbbben a XIV. században — fönnállott építőpáholy, melynek szervezete azonban nem lehetett oly szigorú és zárt, mint a német páholyoké, mert nem volt egységes kulcsa s mert róla — tudunkkal — az okmányokban nincs említés; annál kevésbbé lehetne állítani, hogy ez az általunk a németeknél lazább szervezetűnek gondolt kassai páholy valamely német páholyból vált volna ki, vagy sőt ilyen főnhatósága alá tartozott volna. A kassai 290 ismert kőfaragójegy közül 75-nek kulcsa a négyzet, 62-nek pedig a háromszög, s ugyanez idomokból alakulnak a strassburgi, illetőleg a kölni páholyok kulcsai; helytelen volna ebből függő viszonyra következtetni, először, mert a kassai köveken más rendszerű jelek is előfordulnak, másodsor, mert a kassai páholy nem tartozhatott egyszerre két idegen páholy alá, s végül, mert úgy a három-, mint a négyszög oly egyszerű geometriai alak, hogy önként adódhatott egyenes vonalakból és körívekből rajzolt s első sorban a munkabér számontartására szolgáló jelek szerkesztésére. Ép ezért a legfelületesebb következtetés volna az is, a mely quadraturás alapszerkezetű jegynél strassburgi, triangulált jegynél kölni, stb. mestert tételezne fel. A kassai dóm alaprajza francia, fölépítése pedig német szellemű, a mely körülményből arra lehet következtetni, hogy az építést német, vagy német iskolázottságú, illetőleg Németországban vándorolt magyarországi mesterek vezették. Ez utóbbi esetet tartjuk valószínűbbnek, a következő okokból. Ha a munkavezetők zöme általán német, vagy valamely német páholy kibocsátott raja lett volna, úgy a dóm vagy annak egyes részei formailag szorosan kapcsolódnának bizonyos német templomokhoz, a mi éppenséggel nem forog fön. A dómnak 1470 tájt munkavezetőjét, István mestert az okmányok kifejezetten kassainak mondják, s helybeli lehetett a dómnak 1452-ben építésvezetője, Schynnagel Tádé is, mert különben az okmány — mint analog esetekből föltételezhető — megemlített volna származási helyét. Ez nem sok. De a forrásokban német mester neve csak a restaurátorok és üvegezők közt fordul elő. Ellenben kassaiak már a XV. század első felében dolgoztak a bécsi Sz. István templomon,* jelölve annak, hogy a kassai dóm körül felnőtt, vagy esetleg a kassai építőpáholyból kikerült mesterek munkaerejét és tudását a külföldön is megbecsülték.

A valószínűleg már a XIII. században keletkezett kassai építőműhely —

* A bécsi templom számadáskönyvei szerint 1420—1426. közt egy *Niclas von Kaschau*, 1427—1430. közt egy *Caspar von Kaschau*, 1404-ben pedig egy — neve után ítélve valószínűleg szintén magyar vagy magyar eredetű — *Valtein Unger* dolgozott a templomon. [Franz Tschischka: Beschreibung der Metropolitankirche zu S. Stephan in Wien. p. 32. V. ö.: Gerevich T.: Az építési munka szervezete a középkorban. (Budapesti építőmesterek . . . ipartestülete. VI. Évkönyv. 1910. 68. l.)]

1494 körül egy *Kaschauer Hans* miniatűrfestő dolgozott Bécsben. (Franz Tschischka: Kunst und Altertum in dem österreichischen Kaiserstaate. Wien, 1836, p. 368.)

mint föltehetőleg a legtöbb régi hazai építőműhely* — nem a német, hanem a szabadabb francia és olasz páholytipussal lehetett rokon. Aminthogy középkori művészetünknek, így építészetünknek is több kapcsolata volt Olasz- és Franciaországgal, mint Németországgal. A német hatás csak a XV. századnak a renaissancet megelőző részében és a XVI.-nak az olasz renaissance uralmát követő szakában kerekedett felül.

Mihalik a kötet második fejezetében részletesen ismerteti a dóm viszonytagságos külső történetét, mely körül — kivált a XVI. és XVII. században — a városnak csaknem egész története forog, ismerteti a templomnak 1683-bó zármazó legrégibb leírását és közli régi metszeteit.

A kassai Szent Erzsébet-templom jelentőségéhez méltó monografistát kapott. A hazai művészet történetének újabb ünnepe lesz, a mikor Mihalik nagy munkájának, a templom művészeti méltatását és a ritka érdekű belső felszerelés ismertetését tartalmazó második kötete meg fog jelenni. Gerevich Tibor.

Dr. BUDAY ÁRPÁD: RÓMAI FELIRATTAN. (Kolozsvártt, 1914, a szerző kiadása.) Oly magyar nyelvű könyv, mely a latin feliratokkal való tudományos bánásmódnak szabályait foglalta volna össze — mindeddig hiányzott. Buday érdemét az úttörésen kívül emeli az, hogy könyvét — valószínűleg nagy anyagi áldozat árán — maga adta ki.

A mű számára a bevezetés hármast tűz ki: a) hogy *felütkönyve* egyen a vidéki szakembereknek; b) *vezérfonala* legyen a kezdő epigrafusoknak; c) hogy tanáraink, tanárjelöltjeink elé tárja a feliratos emlékek rendkívüli becsű anyagát. — Munkájának a külföldiekhez való viszonylagos becsét a *magyar viszonyokra való alkalmazásban* szabja meg Buday. Kérdés, mennyiben felelt meg céljainak és mennyi e római felirattan értéke.

A tulajdonképpeni *epigrafia* mellett ugyanoly terjedelmes *függelék* foglal helyet.

Az *előbbi* rész e tudomány körét, tartalmát, fejlődését összefoglaló bevezetés nyitja meg; a magyar epigrafusok közül kimaradt a boldogult Fröhlich Róbert, az élők közül a *Corpus* egyetlen magyar munkatársa; a bibliográfiából Diehl és Richter hasznos könyvei hiányzanak. A következő fejezetek: A feliratos emlékek alaki ismertetése. A római feliratok osztályozása *tartalmuk* szerint. A római feliratok állandóbb elemei. A feliratos emlékek kritikája és hermeneutikája. A feliratos anyag közlése. — Mindez nem más, mint R. Cagnat «Cours d'epigraphie latine» cz. munkájának áttüztetése, jelentékeny sorrendi és jelentéktelen tartalmi változtatásokkal. — Önállóan megírt a bevezetés, az utolsó fejezet néhány oldala, egy-két helyen a felosztások és elrendezés.

Ezen lapok azonban már nem tartják meg a Cagnat hatalmas tapasztalat-tömegéből leszűrt megállapítások nivóját. A hibák közül a következőket emeljük ki: Böckh definícióját (mely az epigrafia tartalmát a szilárd anyagú feliratokban határozza meg) azzal szeretné megingatni, hogy sok kemény tárgyra írott inskripció más tudomány kutatásának tárgya is. Igen: de nem

* Gerevich T.: i. h.

a felírása révén; hiszen minden egyes létezőt sokféle tudomány vizsgálhat, annak különféle oldalai szerint. Helytelen az is, hogy az említett definíció alapján nincs önállósága tudományunknak, mert éppen formailag van: tartalmilag a történet, nyelvtudomány, költészet, vallás, stb. stb. anyagát egészíti ki. — A monumentális írás betűit (Hübner) túlrészletes változatokban közli: a mi különösen kezdőknél sok tévedés alapja lehet. Tartalmi alapon készült felirat-osztályozása azért nem sikerült, mert nem következetes a *tituli* és *acta* közti különbséget illetőleg. Ezért történik, hogy a katonai diplomákat, melyek császári edictumok és így az *acta* (okmányok) közé tartoznak, a *tituli* militares körében közli. Viszont, ha már a katonák által készített bélyeges téglákat elvonja a *tituli diversi generis* téglá-alcsoportjából a «katonai felírások» számára, akkor az első két osztályból nagy anyagot el kellene vonni ezen a jogcímen; különösen a magyarországiak közül, melyeknek legtöbbjét katonák készítették. A *Cagnat szerinti acta* eldarabolásából származik, hogy a nagy csoportok közt a «Polgári egyesületekre vonatkozó feliratos emlékek» külön helyet töltenek be, a mit meg nem érdemelnek. — Példáinak hibája kettős: nem a legegyszerűbbek és legnagyobbára idegen országokból valók. (P. o. a borostyánlevél elválasztó jelére afrikai köemléket közöl.) Pedig a magyar viszonyokra való átalakításnak legbővebb tere épp a hazai típusok összeállításában nyilott volna. De ezen átformálás egyáltalában nem történt meg.

Más szempontok szerint kell a *függelék* megítélnünk. Itt nemcsak a megszokott táblázatokat adja, hanem bő összefoglalásban a római közigazgatást, a collegiumok tisztségeit, a haderő szervezetét, még pedig Marquardt műve alapján. (Römische Staatsverwaltung.) — A legiók, cohorsok, állak rövid története nem pontos; technikai tévedésből a betürendes felsorolásban sok B betűs cohors a T betűsek közé ékelődött, utalás nélkül; vagy p. o. a *classis Pannonica* nevéből kiesett a *Flavia*.

Elmaradhatott volna a köztársasági «Fasti» közlése.

A császároknak, czímeiknek, a közülük consecráltak és damnatio memoriae-val sujtottak névsora ismét Cagnat-tól ered, a rövidítésgyűjteménnyel együtt. — Kár, hogy a részletes császárjegyzék I. Maximianusnál megakad, mert Constantius Chlorus, Maximinus, Daza, elég sűrűn szerepelnek mérföldmutatóinkon. Az elátkozott emlékü császárok sorában Elagabal neve mellett ez áll zárjelben: «az Antoninus nevet» t. i. törölték ki. A valóságban éppen ezt a nevet hagyták meg, valamint Macrinus és Severus Alexandernél a *Severus* nevet, mint jóemlékezetű császárok kellemesen csengő neveit.

A rövidítések összeállításában p. o. még a legismertebb pannoniai és daciai városnevek sincsenek meg. (Apulum, Porolissum, Napoca megvannak — mint Cagnat-nál is.)

Hasznos a pannoniai és daciai helytartók névjegyzékének közlése. Ez Jung (Fasti d. Provinz Dacien) és Liebenam (Verwaltungsgesch. d. röm. Kaiserreichs) adatait tartalmazza. Csakhogy mint itt, úgy egyáltalában sehol nem mondja meg, hogy kiknek a munkáit használta fel.

A könyv stílusa világos és szabatos. Egy átdolgozott kiadása talán meghozza a magyar viszonyokra tényleg átalakított általános felirattant. *Alföldi András.*

Csatajelenet Belgrád III. Károly alatti ostromakor.

KÜLÖNFÉLÉK.

Dr. HATTYUFFY DEZSŐ

(Szül. 1851 október 28-án Ráczalmáson, Fejér m. † 1914 június 29-én ugyanott.)

Vidéki szaktársaink sora ismét megfogyott egyik érdemes munkásával, a fejérmegyei rég. társaság és múzeum megteremtőjével és volt titkárával, dr. Hattyuffy Dezső, fejérmegyei nyug. árvaszéki elnökkel. Atyja H. Kristóf (1821—1872), 1848/49-ki honvédtiszt, fejérmegyei szolgabíró, majd főszámvevő, eredetileg a Schwanfelder nevet viselte s róm. kath. papnak készült, nagybátyja tanácsára azonban, a ki szintén pap volt, hogy ki ne haljon a család, 1848-ban kilépett a papságból, ág. evang. hitre tért s a forradalom lezajlása után 1850 november havában nőül vette Kreskay Antal ráczalmási birtokos leányát, Etelkát. Egy évre rá született H. Dezső. Középiskolai tanulmányai végeztével (1862—1870 sárszentlőrinczi és pesti ág. gymn. s a székesfehérvári zircz-cziszterczita főgymn.) a pesti egyetemen joghallgató lett, hol az 1872-ben kitűzött érmészeti pályázaton jutalmat, 1879-ben a címertani kérdéssel dicséretet nyert; az ügyvédi vizsgát 1877 szeptember 28. és 29-én, a bölcsészeti doktori szigorlatot pedig 1882 márczius 4-én tette le. A vármegyei szolgálatot 1872 szeptember 16-án kezdte meg, midőn a főispán Fejér megye tiszteletbeli aljegyzőjének nevezte ki s az volt 1876 május 1-ig, midőn egy évig ügyvéd mellett dolgozott, hogy a vizsga előtt megszerezze az ügyvédi gyakorlatot. 1877 november 12-én újra a megyénél találjuk, midőn Fejér megye tiszteletbeli ügyészének neveztetett ki, deczember 27-én pedig aljegyzőnek választott meg. Később árvaszéki ülnök és helyettes elnök, majd rendes elnök lett s mint ilyen ment nyugdíjba. Hátralevő éveit ráczalmási birtokán töltötte, hol munkás élete 63-dik évében, f. é. június 29-én halt meg. Nagy buzgalmat fejtett ki a fejérmegyei tört. és rég. társaság és múzeumának megalapításában, melynek előbb (1876) jegyzője, 1878-ban pedig titkára és múzeumőr lett. Irodalmi munkássága a közigazgatásról szóló művein kívül történelmi, művelődéstörténelmi és régészeti tanulmányokból állt. Ezekhez érzett legtöbb hajlamot s a mint csak engedte hivatalos elfoglaltsága, újra meg újra visszatért rájuk. Tizenkilencz éves volt, midőn a Hazánk és Külföld című képes hetilap 1869. évfolyamában megjelentek első cikkei, ú. m. *Egy régi magyar babona, Kreskay József egy ismeretlen magyar Jakobinus és Mátyás király serlege*; ezeket követte az 1871. évf. 6. és 8. számában *Zrinyi a költő egy állítólagos költeménye*. Majd az Archæologiai Értesítőben közölt kisebb régészeti híreket, így az alsószentiványi barlangról és kunhalmokról, a székesfehérvári Demkóhegy leleteiről stb. (IV. 1870., V. 1871.,

XII. 1878.) Nagy munkásságot fejtett ki 1871-től fogva a Székesfejérvárban, melynek 1873-tól 1876-ig egyedüli, 1877—1879-ig Boros Mihálylyal együtt társ-szerkesztője is volt; itt kezdett már 1871-ben agitálni a fejérmegyei múzeum érdekében. (*Néhány szó egy alakítandó megyei régiséggyűjtemény ügyében*, a következő évben: *Néhány szó múzeumunk ügyében* s *A megyei tört. és rég. egyesület ügyében*), ezenkívül több cikkben ismertette Fejér megye multjának részleteit, minők: *A szentiványi földüregekről*, *Kreskay Imréről*, *A fejérmegyei főispánok története*, mely alkalmat szolgáltatott e sorok írója első históriai kísérlete beküldésére, *Szécsényi Pál kalocsai érsek menlevele*, *Néhány szó a szentiványi lelethez*, *A fejérmegyei írókról*, az 1872-ik évfolyamban: *Fejér megye régiséggyűjtői*, *A régi székesfejérvári kaputoronnyról*, *A székesfejérvári ásatások eredménye*, *Fekete János gyűjteményének eredménye*, *Néhány szó a római emlékek felíratához*, *Romjainkról*. A Vértessalja 1873-ik évfolyamában *Dunapentele multját* és *Szigetfő multját* ismertette. A Figyelő 1877-ik évfolyamában «Szigetfői» néven *Ányos és Virág reliquiákról* írt. Midőn megalakult a fejérmegyei történelmi és régészeti egyesület, ennek titkára lett és szerkesztette az 1885. és 1893-ban két kötetben megjelent évkönyveit s az első kötetben kiadta az országos régészeti és embertani társulatban 1881-ben *A nagyloóki ásatásokról* tartott felolvasását. Önállóan is megjelent művei: *A hazai vármegyék és városok czimerei*. Kolozsvár. 1881. (Külön lenyomat az Erdélyi Múzeumból); *Mohaközség történelmi vázlata*. Székesfejérvár. 1883; *A pecsétekről*. Rövid ismertetés. Székesfejérvár. 1883. (Külön lenyomat a Tudósítóból); *Buda visszavétele 1686-ban*. Székesfejérvár. 1885. (A Székesfejérvári Naptárból); *Fejér vármegye történelmi vázlata*. Székesfejérvár. 1894. (A Székesfehérvár és Vidékéből). Ő volt egyik rendezője az orsz. régészeti társulat 1892-iki székesfehérvári vidéki nagygyűlésének s az akkor tett ásatásoknak (székesfehérvári Demkóhegy és Kuruczhalom, alsószentiványi halmok), az ekkor napvilágra került régiségek (alsószentiványi római kori barbár tárgyak) a székesfehérvári múzeumba kerültek.

Béke hamvaira!

Gárdonyi.

Dr. GERECEZÉ PÉTER

(Szül. 1856 május hó 23-án Deésen, † 1914 november hó 2-án Pestujhelyen.) A halál ismét áldozatot követelt tőlünk, megint elragadta folyó évi november hó 2-án reggel az élők sorából egyik munkás szaktársunkat, dr. Gerece Péter főreáliskolai tanárt, Pest megye régészeti bizottságának előadóját, az orsz. régészeti és embertani társulat igazgató-választmányának s a Műemlékek Országos Bizottságának rendes tagját 58 éves korában. Középiskolái (Szamosujvár és a kolozsvári lyceumban, mint a róm. kath. finövelő növendéke) végezte után előbb egy éves önkéntes volt Bécsben, aztán a kolozsvári egyetemen a bölcsészeti szak hallgatója lett. A tanári vizsga letétele után előbb a pécsi áll. főreáliskolánál, aztán Budapesten tanárkodott. Több ízben tett irodalmi és műtörténeti tanulmányokat Német- és Olaszországban, volt Párisban is. Irodalmi és műtörténeti cikkeinek és tanulmányainak hosszú sorát 1878-ban kezdte meg a Szolnok-Dobokában (Cornides a deési óvári toronnyról), folytatta a kolozsvári Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapokban, a Deés és Vidékében, a Pécs-

Baranyai Hirlapban, Pécs-ben, Figyelőben, Életben, Építészeti Szemlében, Művészi Iparban; 1893-ban értekezést tartott a M. Tud. Akadémiában *A művészi restaurációról Olaszországban és a Rajna vidékein*, mely bővített alakban a Budapesti Szemlében jelent meg; nagyobb tanulmányt tett közzé az Arch. Közlemények XVIII. kötetében *Sz. Simeon próféta ezüst koporsója Zárában* cz. a., mely németül külön kiadásban látott napvilágot (Budapest, 1895), ezt kiegészíti *Adalék Sz. Simeon zárai ezüst koporsójának keletkezéséhez* című cikke az Arch. Ért. 1896. évfolyamában; több tanulmányban foglalkozott az 1896-iki ezredéves országos kiállítás építészeti és szobrászati emlékeivel, ilyenek a Matlekovits S. által szerkesztett «Magyarország az ezredik évben» gyűjteményes munka V. kötetében s aztán külön is megjelent *Szobrászati emlékek Magyarországon, különös tekintettel az ezredéves történelmi kiállítás szobrászati részére*. Budapest. 1898; s az Archæologiai Értesítőben: *Épületmaradványok az Árpádok korából* (1895. 4. füz.), *Építészeti emlékek az ezredéves kiállításon* (1896. 3. füz.) s *Néhány Árpád kori templomunk* (1896. 4. füz.). A pécsi székesegyházról, szobrairól és festményeiről szóló cikkeinek és tanulmányainak hosszú sorát a Budapesti Hirlap 1888-ik évfolyamában közölt ismertetése nyitotta meg a *Pécsi székesegyház falfestményeiről*, ezt követte *A pécsi székesegyház*. Budapest. 1893. című műve, aztán egy nagyobb tanulmánya az Arch. Közlemények XX. kötetében *A pécsi székesegyház egykori oltársátra és többi szobrászati maradványai* és számos cikke az Arch. Értesítőben, ú. m. *Római emlékkövek a pécsi székesegyházból* (1894. 5. füz.), *A pécsi székesegyházban talált római korbéli faragott kövekről* (1895. 1. füz.), *A pécsi székesegyház régiségei* (1895. 1., 2., 4., 5. füz.), *Római lelet Pécsen* (1896. 5. füz.), *Pécsi püspöki múzeum* (1899. 4. füz.), *A pécsi régi egyetem helye és címere* (1904. 3. füz.) s *A pécsi postapalota alatt kiásott régi falak* (1904. 4. füz.). Egyéb művei: *A biblia és a művészetek*. Budapest. 1898. 4-r., az Archæologiai Közlemények XX. kötetében: *A somogyvári Szent Egyed monostor-templom maradványai*, az Archæologiai Értesítőben: *A vámosi puszta templomról* (1896. 1. füz.), *A debreceni altemplom* (1898. 5. füz.), *Falképek Nagy-Libercsén, Nógrád m.* (1899. 4. füz.), *Dunavecsei ásások* (1910. 2. füz.). Hangyaszorgalommal állította össze *Magyarország műemlékeinek repertoriumának* vaskos 4-rétű kötetét, mely nélkülözhetlen forrásmunka. Legutóbb a Pestvármegyei Régészeti Bizottság megbízásából a tököli őstemetőben végzett ásásokat, melyekről a rég. társaság 1913. évi deczemberi ülésén számolt be; a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából pedig a pilisszentkereshti romok föltárását kezdte meg, de folytatásában megakadályozta a halál, ép úgy, mint az alagi középkori templom romjainál teendő kutatásokban. Munkás életének másfél heti betegeskedés után november hó 2-án reggel fél öt órakor a tifusz vetett véget. Eltemették november hó 4-én a pestujhelyi temetőben. A nagyszámú közönség közt társulatunk részéről dr. Kuzsinszky Bálint alelnök, dr. Éber László titkár, Bella Lajos és Halaváts Gyula vettek részt a végtisztességtételen. Társulatunk nevében dr. Éber László a következő beszédet tartotta a halottas háznál:

Tisztelt gyászoló gyülekezet!

Nekem jutott osztályrészül az a szomorú kötelesség, hogy a Műemlékek

Országos Bizottsága és az Országos Régészeti és Embertani Társulat nevében utolsó istenhozzádót mondjak elköltözött kedves munkatársunknak.

Munkatársunk volt ő a szónak nem konvencionális, hanem legmagasabb értelmében, évtizedek óta, soha nem lankadó tettvágygyal és tetterővel véve részt feladataink megoldásában.

Tanári hivatásának teljesítése mellett régi művészetünk, régi kulturánk emlékeinek föl kutatása, ismertetése volt életének nem kedvtelése, hanem komoly, csodálatos intenzitású munkája.

Az ő nevéhez fűződik a pécsi székesegyház szobrászati maradványainak tudományos földolgozása, — az ő tanulmányaihoz kell folyamodnia mindenkinek, a ki hazánk Árpád-kori szobrászatának történetével foglalkozik, — ő ajánlékozott meg Magyarország művészeti emlékeinek hatalmas repertoriumával, mely páratlan munkakedvének, szorgalmának elévülhetlen eredménye, oly forrás, melyből még késő nemzedékek is hálásan fognak meríteni.

Immár csöndesen nyugszik a fáradhatatlan munkás, pihenni tért az, a ki fiatalos hévvel, lelkesedéssel, munkaerejének tudatában mind újabb feladatokat tűzött maga elé.

A régészeti társulatban az általa föltárt, rendkívüli jelentőségű tököli őskori urnatemető ismertetése volt utolsó előadása, — a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából most egy éve kezdette meg a pilisszentkereszti romok föltárását, mely máris fontos eredményekre vezetett. Ez utolsó nagy munkáinak gyümölcsét már nem szedhette le, — azok folytatását, befejezését örökségül hagyta reánk.

A kérlelhetetlen végzet munkássága teljében szólította el tőlünk. Mély fájdalommal eszmélünk arra, mily sokat várhattunk volna még tőle, holott máris oly sokat köszönhattunk neki!

Művei mellett ott fog emlékünkből élni egyéniségének képe, a lelkes, fáradhatatlan férfiúé, ki életét végtelen igénytelenséggel szentelte a tudomány szolgálatának, ki a maga számára soha sem kívánt munkánál egyebet. Mi, kik munkatársai voltunk, kegyelettel fogjuk megőrizni emlékét.

Gerecze Péter neve a magyar művészettörténeti és archæologiai tudományban mindvégig a legjobbaké közt fog tündökölni.

A jól teljesített munka után nyugodjék békében!

THURZÓ KÁLMÁN

a debreczeni 3-ik honvédgyalozezred századosa s a rég. társulat tagja hősie halált halt az orosz csatatéren. Egyike volt a legképzettebb tiszteknek, s különösen hadtört. tanulmányokkal foglalkozott s több cikket írt a katonai szaklapokba, majd a 3-ik honvédgyalozezred történetének megírásába fogott, de elkészítésében megakadályozta. a halál; ismeretei gyarapítása végett már mint százados, tört. előadásokat hallgatott a m. tud. egyetemen, hogy tanár lehessen a Ludoviceumban. Erős magyarsága miatt a remélhetőleg többé föl nem támadó multban voltak kellemetlenségei, így fiatal hadnagy korában a pécsi hadapródiskolától is azért kellett megválnia, mert a himnusz ellen tüntető horvát hadapródokkal szemben erélyesen lépett föl. Egyáltalában nem alkudozó, erős, bátor és szívvel-lélekkel magyar katonát veszítettünk a fiatal hősből.

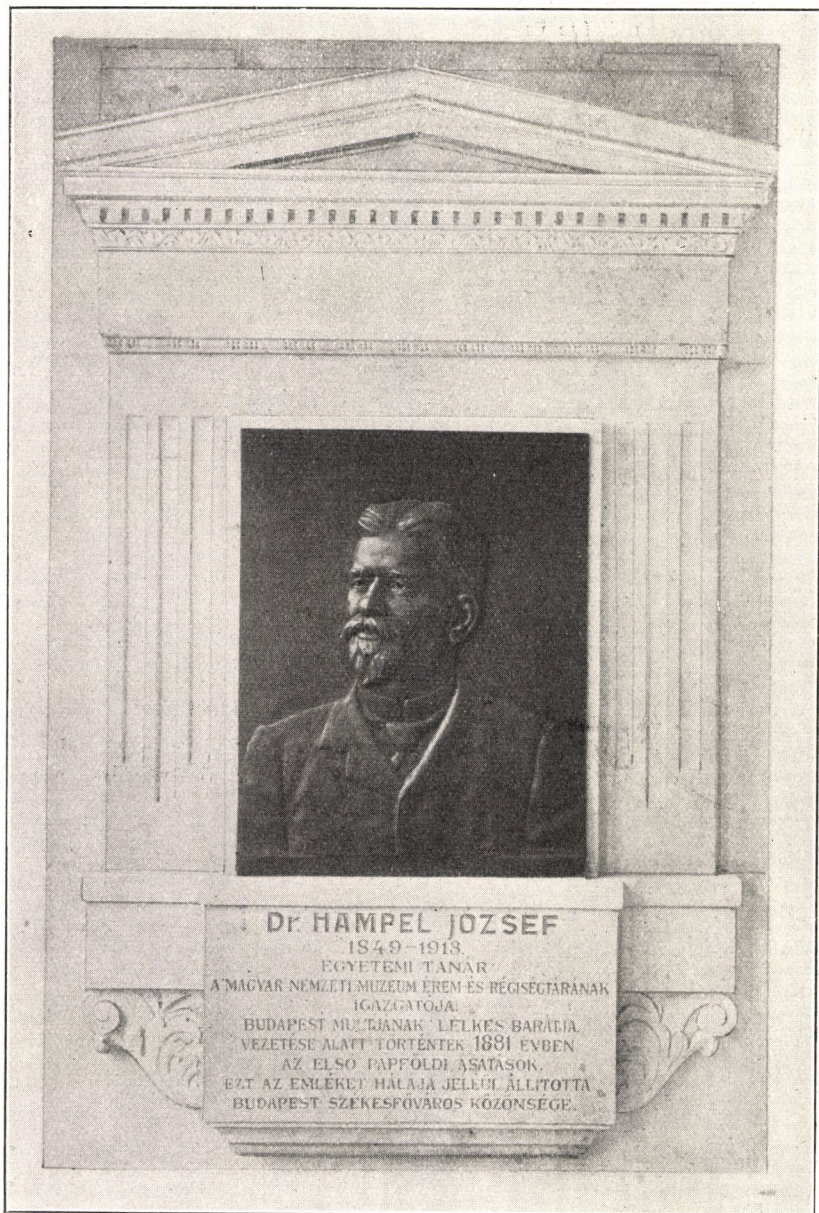
Ifj. dr. KERESKES PÁL

a M. N. Múzeum éremtári gyakornoka, ki a 3-dik tiroli vadászrezredben mint önkéntes szolgált, ellenséges golyótól találva november 5-én 24 éves korában hősi halált halt az északi csatatéren. Az éremtudomány s a görög classica philologia egy sok reménynyel biztató művelőjét veszítette el. Béke hamvaira!

B. NYÁRY JENŐT, kinek nekrolóját füzetünk élén adjuk, július 1-én temették el Pilisen. A temetésen a M. Tud. Akadémiát dr. Heinrich Gusztáv főtitkár, a régészeti társulatot pedig dr. Éber László társ. titkár képviselte, a ki a ravatalnál úgy az akadémia, mint a rég. társulat nevében rövid beszédet tartott, melyet e szavakkal végzett: «Azzal a tudattal teszem le b. Nyáry Jenő ravatalára a M. T. Akadémia és az Országos Régészeti és Embertani Társulat koszoruit, hogy emléke nemcsak azon testületekben lesz maradandó, melyeknek buzgó munkása és vezetője volt, hanem régészeti tudományunk történetében is. Azokra nézve pedig, kiknek szerencsájük volt báró Nyáry Jenővel személyesen érintkezni, az ő ritka egyéni szeretetreméltósága felejthetlen fog maradni. Nyugodjék békében!»

HAMPEL JÓZSEF EMLÉKTÁBLÁJA. Az aquincumi múzeum külső falába a főváros áldozatkészségéből egymásután bekerül azon tudósok emléktáblája, kiknek munkálkodása napvilágra hozta ezt a 18 százados rómvárost, melynek a középkorban még nevét is elfeledték, illetőleg a német Etzelburg névben nem a népvándorláskori germánok Acingburgját, hanem Attila városát keresték s ősi nevének Sicambriát tartották. A Mátyás udvarában élő s Magyarország történetével megbízott olasz humanista, Bonfini Antal még valamely föliratos római emlékkőre is hivatkozik, melyben a sicamberek légioja elmondja, hogy a Duna mellett a Sicambriának nevezett várost alapította. Ez a koholt, vagy talán inkább hibásan és sok fantáziával olvasott föliratos kő sok ideig útjában állt Ó-Buda rómaikori igazi nevének fölismerésében. Csak a XVIII. század második felében sikerült a nagy tudományú Schönwiesner István kritikai vizsgálatainak megállapítani, hogy Bonfini állítólagos fölirata a mesék világába való, a Sicambria név a középkori krónikák találmánya, Ó-Buda egykori neve Aquincum vagy Acincum volt. Schönwiesner emléktáblája kezdi meg a sorozatot; követte az amphiteatrum fölfedezője és fölásatója, Torma Károly emléktáblája; azután jött Rómer Flórisé, utánna Havass Sándoré, az idén pedig Hampel Józsefé, melynek fényképes másolatát itt adjuk. Az emléktáblát június 15-ikén nagy ünnepséggel leplezték le. Megjelentek az ünnepségen az elhunyt tudós családjának tagjai, köztük özvegye, Pulszky Polixéna, továbbá előkelő tudós közönség. Az emléktáblánál Thallóczy Lajos titkos tanácsos, a közös pénzügyminiszterium osztályfőnöke méltatta Hampel József kiváló érdemeit. Dr. Bárczy István polgármester beszélt ezután s kifejtette, hogy a főváros Hampel Józsefet már életében szívébe zárta s ott őrzi most is. Az emléktáblát, mely Tóth István szobrászművész alkotása, átvette a főváros, mire a kegyeletes ünnepség véget ért.

HAMPEL JÓZSEF EMLÉKTÁBLÁJA AZ AQUINCUMI MÚZEUMON.

PULSZKY FERENCZ EMLÉKEZETE. Még a tavasszal elhatározta a M. Tud. Akadémia, hogy a magyar művelődés és közélet ezen bámulatosan sokoldalú kiváló alakja, régészeti tudományunk egyik oszlopa, a régészeti társaság s a M. Tud. Akadémia arch. bizottsága elnökének, Pulszky Ferencznek születése százéves emlékére ünnepélyes ülést tart, melynek idejét előbb október 5-re tűzte ki, utóbb azonban a háborús idők miatt október 26-ára halasztott. Az ünnepélyes ülésen nagy számmal jelentek meg az akadémikusok, a meghívott díszes közönség közt ott voltak a Pulszky-család tagjai is. Az ülést Berzeviczy Albert elnök nyitotta meg nagyhatású beszéddel, melyben jellemezte Pulszky sokoldalúságát, tudományos, írói, publicistai és politikai tevékenységét, a magyar tudományossághoz és művészi kultúrához való hűségét, múzeumaink megalapítása és fölvirágoztatása körüli érdemeit s azt a megbecsülhetlen szolgálatot, melyet a külföldön tett hazánknek. Utánna Marczali Henrik tartott előadást *Pulszky Ferencz a tudományban és a közéletben* cím alatt. Úttörőnek mondja, ki a nemes úrfiak hagyományos tanulmányán, a a jogon és politikán kívül a korán érett ifjú egész lelkesedésével művelte a tudományt és régészetet. Ebben is úttörő volt, mert ő kezdte meg a tárgyi-lagos bölcsészeti és æsthetikai gondolkodásnak s a művelődés fejlődésének bevitelét a történetírásba. Mint kritikus, ő volt Petőfi költeményeinek első lelkes méltatója. Ifjú korától aggkoráig egyik főérdeme volt a magyar politikai és irodalmi mozgalmak ismertetése külföldön, különösen Németországban. Midőn hazatért a száműzetésből, szinte központja lett összes művelődési intézményeinknek és egyesületeinknek s politikailag is jelentékeny szerepet játszott. Ezután folyóiratunk szerkesztője méltatta *Pulszky Ferencz régészeti működését*, a mit távollétében dr. Éber László olvasott föl. Az értekezésben kiterjeszkedik a nagybátyjával, Fejérváry Gáborral való viszonyára, annak fejlesztő hatására s a nagyszerű Fejérváry-gyűjteményre, melyet ő örökölt s a melyről az Arch. Ért. 1913. decz. füzetében Hekler A. írt. Ismerteti 1833. és 1836. külföldi utazását s az emigratio ideje alatt Londonban kifejtett régészeti működését. Azután áttér Pulszky régészeti értekezéseire s nagy művére, a Magyarország Archæológiájára, melyek a fölvetett új szempontok és eredeti gondolatok által nagy mértékben hozzájárultak régészeti tudományunk előbbre viteléhez és közülük sokat archæologiai ismereteink mai színvonalán sem mellőzhetünk.

Ugyanezen a napon délelőtt a M. N. Múzeum is tartott a Pulszky F. mellszobrával díszített múzeumi tanácsteremben ünnepies igazgatósági ülést, melyen részt vett az egész tisztviselői kar. Az ülést báró Szalay Imre igazgató nyitotta meg lendületes beszéddel, melyben méltatta Pulszky F. elévülhetlen érdemeit, sokoldalú munkásságát, különösen pedig a M. N. Múzeum felvirágoztatása és európai színvonalra való emelése körül kifejtett működését. Nagyhatású beszédét e szavakkal végezte: «Örökké őrizze kegyeletteljesen emlékét ez az intézet, a mely nagyságát, tudományos hírnevét oly nagy részben az ő mély tudományának, szabadon gondolkozó szelleme magas röptének köszöni. Mi pedig meg nem szűnő hálás szeretetünk és tiszteletünk jeléül, a mai napon egy szerény koszorút helyezünk nagynevű igazgatóink sírjára.» Az ülés végével küldöttség ment a kerepesi-úti temetőbe s megkoszorúzta Pulszky sírját.

Dr. ÉBER LÁSZLÓ, a régészeti társulat titkára, október 12-én tartotta meg a M. Tud. Akadémia II. osztályának ülésén székfoglaló értekezését. «Ujonnan fölfedezett falfestmények Almakeréken» címmel. Az almakeréki ev. templom, mely a XIV. században épült, de szentély részében a XV. században átalakuláson ment keresztül, falképek nagy számával van diszítve. A szentélyben levők már régen ismertek, most, a templom helyreállítása alkalmából a hajó északi falát teljesen elborító nagy falképsorozat került elő a mészréteg alól. Ez a sorozat legnevezetesebb ilyenemű emlékeink közé tartozik, mind tárgyi, mind művészeti szempontból. A legfelső sorban ótestamentumi jelenetek vannak, a világ teremtetésétől Kain és Ábel történetéig, — mi középkori falképeink közt eddig még nem fordult elő. A festmények stílusa a XIV. század közepére vall, míg a szentélyben levő falképek a XV. század első felében készültek. A két sorozat tanulságosan mutatja középkori festészetünk fejlődését.

Azután *Mihalik* József, a múzeumok és könyvtárak orsz. főfelügyelőségének előadója ismertette a magyarországi régi képírás története szempontjából nagyfontosságú kutatásainak eredményét «A kassai székesegyház főoltárképeinek festője» című értekezésében. A Sz. Erzsébetről nevezett székesegyház főoltárának 48 képe közül 12 Sz. Erzsébet életéből vett jeleneteket ábrázol, melyeket Henszlmann J. a mesterjegy után Michael Wohlgemuth nürnbergi mesternek tulajdonított. Az egyház utóbbi restaurálása alkalmával azonban egy öt darabra tört sírkő került elő, mely az 1488—1496 körül elhalt Nicolaus nevű egyén emlékére készült, kinek mesterjegye ugyanaz volt, mint a mi a főoltár képein látható. Ebből s egyéb kutatásai után értekező a következő eredményre jutott: A kassai Sz. Erzsébet-székesegyház főoltára Árpádházi Sz. Erzsébet életének jeleneteit ábrázoló 12 képét a lengyelországi eredetű *bochniai Miklós* képíró festette valószínűleg az 1474—1477. évek alatt, a mikor az oltárt fölláttatták s már előzőleg 1474-ben említik Miklóst, a kassai polgárok között. Mesterjegye M négyyszer is előfordul az oltárképek egyikén. Előbb Bártfán dolgozott, hol 1466. Szandeci Jakab képírónak segédkezett a Sz. Egyedkép megfestése körül, később 1467—70. táján a Sz. Erzsébet-oltár 8 szárnyképét készítette el, mely szembetűnő rokonságban van a kassai képekkel, aztán Kassára költözött s ott fejezte be életét, halálozási éve azonban nem állapítható meg a sírkő nagy mérvű megrongálása miatt, a kassai városi számadásokból azonban kitűnik, hogy «Niclos moler» (alias sculptor) 1492-ben még életben volt, 1496-ban azonban már halottnak említik.

LEMBERGI GYŰJTEMÉNYEK. A régi Lengyelország művészetében két áramlat halad párhuzamosan. Nyugaton, lengyelek lakta vidéken német, majd — részben magyar közvetítéssel — olasz hatás uralkodik, s fejleszti ki, főként az építészetben a sajátos nemzeti stílt. Keleten, rutén nyelvterületen a bizánczi művészet alkotja az alaprétet; nyugati elemek azonban itt is, már a XIV. századtól kezdve jelentkeznek, előbb magyar, majd lengyel hatás révén.*

* Wierzbicki, Sokolowski (Dzieduszycki): Polnisch-ruthenische archaologische Ausstellung in Lemberg 1885. Leipzig, Hiersemann. Vorwort, p. (1).

Bizantino-rutén emlékekben a felső Dnyeszter vidéke a leggazdagabb. Nyugat-Lengyelország műveltségi és művészeti múltjának főgőcpontja Krakó, Kelet-Lengyelországa a most súlyos megpróbáltatásokat szenvedő Lemberg.

A lengbergi gyűjtemények a régi lengyel és rutén kultúra sok becses emlékét őrzik. Sorsukért aggódunk, mert — bár szentül hiszszük, hogy fegyverek a várost fel fogják szabadítani az ideiglenes idegen uralom alól — az oroszok, mint hírlík, máris sok kincset szállítottak el onnan. Így a híres Ossolineum gazdag anyagát már Pétervárra vitték, a mi nemcsak a lengyel tudományos világra volna nagy csapás, ha nem kerülne vissza Lembergbe, hanem a magyar történeti tudományra is, mert könyvtárában számos magyar vonatkozású könyv és kézirat van.

Az Ossoliński-Intézetet (Zaklad narodowy imienia Ossolińskich) Ossoliński József Miksa gróf 1817-ben alapította.¹ Később Lubomirski Henrik herceg gyarapította jelentékenyen. Három osztálya van, ú. m. a könyvtár, a Lubomirski-Múzeum és az éremgyűjtemény. Legjelentékenyebb a könyvtári osztály, mely az Ossoliński-könyvtáron kívül az egykori Lubomirski-, Sierakowski-, Rosciszewski-, Batowski-, Brodzki-könyvtárak és a lengbergi örmény káptalani könyvtár összeolvadásából keletkezett. Régi lengyel nyomtatványoknak, a krakói Czartoryski-könyvtár mellett leggazdagabb lelhelye. Állománya 1912-ben 142,650 nyomtatvány (köztük 5390 duplum), 4916 kézirat, 1688 oklevél, 5289 autogram, 2251 térkép volt. Nyilvános olvasóterme van. Anyagából 1912-ben 12,000 olvasó 58,000 kötet könyvet és 2521 kéziratot használt. A Lubomirski-Múzeum-képtárát (1036 db.), tekintélyes metszetgyűjteményt (27,980 db.), régiségeket (2645 db.), s fegyvereket és pánczélokot (724 db.) foglal magában. Az éremtár 17,110 régi pénzt és 4374 érmet számlál. Az Intézet saját épületében székel, s 17.000,000 kor. törzsvagyonnal bír. A többi lengbergi gyűjtemények közül különösen érdekli a régiségtudományt a Városi Iparmúzeum (Włavność Muzeum przem. miejskiego). Ennek kivált XVII—XVIII. századi iparművészeti tárgyai keltik föl a figyelmet, megfelelően azon ténynek, hogy keleti Lengyelországban a barok-stíl nagy művészi föllendülést hozott létre. A rutén egyházi festészet is a XVII. században éri el fejlődésének virágkorát, a mikor keleti eszmeköre és ikonografiája nyugati, barok formák köntösében jelenik meg.² Említést érdemel továbbá a múzeumnak egy XV. századi festménye,³ mely alexandriai sz. Katalin misztikus eljegyzését ábrázolja, s mely igen erős cseh hatást árul el. E festmény jelentőségét fokozza azon körülmény, hogy a XIV. és XV. századi krakói festészet a prágai iskola hatását

¹ Bibliotheca Ossoliniana, . . . Digessit . . . Anselmus Speiser. Cracoviae (1803). — Kurzer Führer durch Lemberg und Umgebung. Lemberg, s. a., p. 31. — Petzholdt, Julius: Adressbuch der Bibliotheken Deutschlands mit Einschluss von Oesterreich-Ungarn und der Schweiz. Dresden, 1875, p. 252. — Minerva. Jahrbuch der gelehrten Welt. XXIII. Jahrg. 1913—14. Strassburg, 1914, p. 756. — Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1904. évi állapotról. Budapest, 1905. p. 193. — Dr. Bátky Zsigmond jelentése tanulmányútjáról; kritikai megjegyzésekkel.

² Wierzbicki, stb.: i. m., (2—3.) l.

³ Id. m., 26. l. és XXXVII. tábla, mint XV—XVI. századbeli német munka közölve.

tükrözi, s így e Mária-kép, a mennyiben Lembergben vagy vidékén készült, a cseh festészet hatásának Krakón keresztül Kelet-Lengyelországba való terjedését bizonyítaná. Sokołowski (i. m. 26. l.) valószínűbbnek tartja, hogy Németországból importált munka; fejtegetései azonban láthatólag azon téves feltevésen alapulnak, hogy a festmény «a német iskola» terméke; nem ismeri föl benne a kétségtelen cseh hatást, s így nem juthatott a krakói kapcsolat gondolatára sem. Mindenesetre föl kellene kutatni a Kelet-Lengyelország egyéb helyein található s nem bizantinikus jellegű XIV—XV. századi festményeket, mielőtt e kérdésre végleges választ adnánk.

A Dzieduszycki-múzeum, természettudományi és nagyérdekű néprajzi gyűjteményei mellett prähistorikus és népvándorlaskori tárgyakat is őriz, mely utóbbiak közül a IV. vagy V. századból származó ú. n. michałkowi-kincs bír nagyobb jelentőséggel.

A Városi Képtár anyaga régi és újabb képtárra oszlik; az előbbi főként másolatokat tartalmaz, elsősorban barok festők — mint Annibale Carracci, Guido Reni, Domenichino stb. — művei után; sokkal becsesebb az újabb képtár, mely XVIII—XIX. századi és mai lengyel festők műveinek gyűjtését tűzte ki célul.

Az érseki palota a régi rutén egyházi iparművészet gazdag gyűjteményét foglalja magában. A karmelita-kolostor remek régi miseruhákat rejt falai között.

Gch.

MÚZEMI HIREK. Dr. Hillebrand Jenő, ki az utóbbi években a barlangkutatás terén tett kutatásaival tűnt ki, a régiségtárba segédörnek neveztetett ki. A háború a csatatérre vitte Varju Elemér osztályigazgatót, ki tartalékos tiszt, aztán dr. Kerekes Pál éremtári segédőrt (elesett nov. 5. L. főntebb 436. l.) és Oroszlán Zoltán csak nemrégiben kinevezett díjnokot, ki önkéntesnek állt be. Valószínű, hogy az újabban kihirdetett sorozás megint elvisz egy pár tisztviselőt a 25—42 évesek sorából. — A megfogyatkozott személyzet mellett is egyre folynak a rendezési munkálatok. Supka Géza újonnan rendezte a népvándorlaskori gyűjteményt, kezdve a kora germán tárgyakkal, folytatva a góth, gepida, longobárd és Karolingkoriakkal; aztán jönnek a szarmata emlékek; az avar tárgyak és végül a honfoglaló magyarok hagyatéka. Eddig amazok a III. teremben, a honfoglaláskoriak — kiszakítva környezetükből — a VI. számú kis szobában voltak kiállítva, a történelmi csontváz pedig mellékleteivel együtt őskori tárgyak között. Most valamennyi a II. teremben van egyesítve csoportok és korrend szerint, ott, hol előbb késő bronzkori és La Tène-emlékek voltak kiállítva. Az irodai helyiségeket is beköltöztették a szakkönyvtárral együtt a földszintre, néhai Hampel József volt lakásába, míg a kiürített helyiségekbe régiségek jönnek.

A HÁBORÚ. Junius közepén látott napvilágot folyóiratunk legutóbbi füzete, azóta — mintha nem is hónapok, hanem évtizedek teltek volna el. — Ki sejtette akkor, hogy mire elérkezünk az Arch. Ért. 4-ik füzete megjelenésének időpontjához, benne leszünk egy óriási világháború kellő közepében? Szaktudományunk is érzi a nagy változást. Elmaradtak a szokásos nyári régé-

szeti ásatások. Szerencsére ez még nem jelent veszteséget, ha csak később avatatlan kezek föl nem düljék a kiszemelt helyeket. Minket eddig megkímélt a sors másforma veszteségtől, kijutott azonban a rombolás a franczia és belga műemlékeknek, mint a rheimsi, mechelni és arrasi székesegyházaknak s a löweni könyvtárnak, ha az előbbi nem is szenvedett olyan nagy pusztulást, mint a minőről az első hírek szólnak.

A gyűjtemények kifosztásának és feldulásának kétes dicsősége az oroszok hadviseletéhez tapad. Egyik lengyel főúr, gróf Raczynski zawadai kastélyában az értékes festményeket földre dobálták s a 16 ezer kötetből álló könyvtárral együtt fölgújtották. A leMBERGI Ossolineumból pedig a legutóbb Petrogradnak elkeresztelt Szent-Pétervárra hurczolták a legértékesebb könyveket, régiségeket és érmekeket. Még szerencsének tarthatjuk, hogy megkímélték úgy a máramarosszigeti ref. kollégium, mint a csernoviczi múzeum gyűjteményeit.

A háború által okozott károk és veszteségek mellett azonban arról se feledkezzünk meg, hogy e lélek kicserélő idők olyan erényeket váltottak ki a társadalomból, a minek a régészeti tudomány is hasznát fogja venni. A ki nem ismeri a magyar ember lelkét — s mily sokan vannak ilyenek a budapesti írói és tudományos körökben, azokat ugyancsak csodálatba ejthette a nemzeti eszmének az a példátlan föllángolása és az áldozatkészségnek az a mértéke, melyeknek az utóbbi hónapok alatt tanui voltunk, holott mindez már-már kivesző félben volt a közelebbi évtizedek mind nagyobb arányokban terjedő elernyedése alatt. Nagyon is kezdett megfeledkezni a magyar társadalom a nemzeti kultúra iránti köteleességről s az utóbbi évtizedek legszomorúbb fejezetei közé tartozik, hogy ebben az az osztály járt legelől, mely történelmi multjánál fogva leginkább volt hivatva arra, hogy példát adjon a köteleesség teljesítésében a nemzeti eszmétől meglehetősen idegen új rétegeknek. Tanuságos példát nyújt e tekintetben a Magyar Nemzeti Múzeum, mely a magyar nemzeti föllendülés virágkorában épen a történelmi osztály hazafias buzgalmának köszönhetette létrejövetelét és gazdagodását.

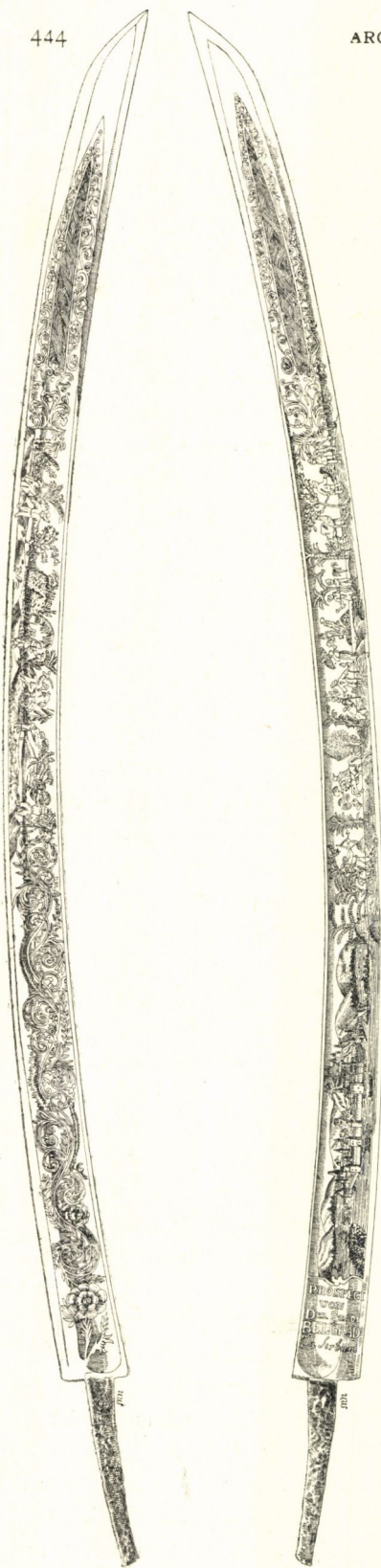
1867 után azonban mind ritkább lett a fő- és köznemesség támogatása. Előbb, ha napvilágra került valakinek a birtokán valamely régiség, ha valami értékét tulajdonított neki, köteleességének tartotta, hogy nemzeti intézetünket gyarapítsa vele. Utóbb már magának tartotta meg s voltak, a kik igyekeztek értékesíteni, de még kevés került belőlük a külföldre, nagyobb részük később vagy a nemzeti, vagy valamelyik vidéki muzeumba jutott részint ajándék, részint vásárlás útján. Az ilyen gyűjtők közt nagy szerepet vittek a mérnökök; köztük elegenden akadtak olyanok, kik a közmunkálatok közben napvilágra került régiségeket — megszegve hivatalos köteleességüket — nem szolgáltatták be, vagy csak a selejtesebb részt, a szebb darabokat maguknak tartották meg. Ezeket aztán külföldön értékesítették. Így került külföldi múzeumokba nagyon sok szebbnél szebb daciai római régiség. A délvídeken így kallódott el sok népvándorlaskori rekeszes ékkövű népvándorlaskori germán arany ékszer. Egy S.-Sz.-György-re került s azóta meghalt mérnök barátom a nyolczvanas években ilyen germán ékszerekből inggombot készítettett magának. Ugyanő

mondta a híres krásznai arany rudáról, hogy ha véletlenül ő találja — néhány száz méterrel dolgoztatott távolabb ugyanakkor a krásznai szorosban — ő ugyan be nem szolgáltatva volna, hanem talált volna rá módot, hogy értékesíthesse. A nemzeti kultra iránti közönyösség azonban legvisszataszítóbb alakban azoknál jelentkezett, a kik a földjükön lelt s a M. N. Múzeum által már előzőleg a rendes megváltási áron megszerzett leletekért pört indítottak, hogy még több pénzt kapjanak. A hatvanas évek előtti magyar nemes elengedte a hivatalos becsértéket a múzeumnak; egy későbbi nemzedék már megtartotta, de meg is elégedett vele. A híres szilágyosmlyói kincs adta aztán meg az alkalmat, hogy az aranyértéken fölül a régészeti becsértéket is követeljék a Múzeumtól s bepöröljék érte. Persze, nem a szegény találók tették, hanem egyik volt államtitkár nővére s a vele szövetkezett ügyvédek, kik potom pénzen megváltották a találóktól a részesedési jogot. Követte a példát egyik erdélyi grófi család a már említett krásznai aranyrudakkal, mely már természetben követelte a kincs őt illető felerészét, sőt még ezzel sem elégedett meg, hanem a maga részére szerette volna biztosítani a rudak kiválasztásában az elsőbbségi jogot. A szegény cigány munkások, a kik találták s eleinte egy kis pálinkáért, meg egy-két forintért kínálták a «réz» rudakat a falujukbeli dászknak, meg a boltosnak, kik boldogok voltak, mikor megkapták az arany értékét. A méltóságos grófi család azonban Párisban akarta pénzzé tenni a hunnok betörésének hírére elrejtett s az uralkodó császárok képével, a sirmiumi pénzverő intézet és főbb hivatalnokai bélyegével ellátott és nyilván a góthoknak évi «segélypénz» czímen adott arany rudakat, de szerencsére hosszas huzavona után mégis sikerült a hivatalos letétben volt kincset egy rud kivételével drága pénzen megszerezni a múzeumnak. Most újabban ismét egy ilyen pör fenyegeti nemzeti intézetünket. Itt is egy jó nevű grófi család egyik tagja az, a ki nem elégszik meg azzal a megváltási árral, a mivel a szegény parasztnak meg kell elégednie. De még ez is hagyján! A kufárkodás ragálya meglepte a testületeket is. A legmagyarabb vallásfelekezet egyik legelőkelőbb egyháza készült eladni valamelyik külföldi milliárdosnak a XVII. századbéli erdélyi ötvösművészet azon becses ereklyéjét, melylyel a nagy Rákóczy György fejedelem adományozta meg. Jól jegyezzük meg: ajándékba kapta az az egyház s nem a maga pénzén szerezte. Még sem jutott eszébe, hogy az a kehely nemzeti kincs, melyhez nemcsak egy egyháznak van joga, hanem az egésznek is, s ha már értékesíteni kívánja, akkor a nemzeten vagy valamelyik nemzeti intézeten kívül senki nem veheti a birtokába, senki másnak el nem idegeníthető. Idő előtt, még a tervezgetések alatt kitudódott a dolog s meg lehetett akadályozni a szégyenletes tervet.

Reméljük, véget ért az a korszak, midőn ilyen esetek előfordulhattak. A háború már eddig is gyökeres átalakulást idézett elő a lelkek mélyén s a haza iránti kötelességérzetnek azon nagyszerű megnyilvánulása, melynek a háború kezdete óta a nemzet minden rétegénél osztatlanul tanúi lehettünk s a mi háttérbe szorította az önös érdekeket, jelentkezni fog más téren is, a nemzeti kultra terén is s ha azonfölül még megvalósul a földből előkerült emlékek megváltását szabályozó új törvény is, mely a mai követelmények-

nek megfelelő módon fogja összeegyeztetni a jogos magánérdekeket az általános szempontokkal: em n fog előfordulni, hogy a szegény parasztnak meg kellett elégedni a talált kincs fémértékével, míg a méltóságos és nagyságos urak derűre-borúra pörölhették a múzeumot a régészeti becsértékért is vagy az elkobzás veszélye nélkül eltitkolhatták a talált tárgyakat. (ng.)

BELGRÁD OSTROMÁNAK JELENETEI egy XVIII. századbeli szablyapengén. Kehrér József gyűjteményéből 1859-ben egy a XVIII. század első feléből való szablyapenge van a M. N. Múzeum fegyvergyűjteményében (Jk. sz. 11/1859. Lelt. 136), melynek mindkét lapja egész végig ezüsttel van kirakva s meglehetősen primitív kivitelű különböző csatajelenetekkel díszítve a III. Károly alatti török háborúk idejéből. (L. a mellékelt ábrát és 399. és 432. lapok fejléczeit.) Egyik oldalon van Belgrád látképe, mellette e következő fölirattal: PROSPECT / VON / DER / STADD / BELGRAD / *In Serbien*, mögötte fás vidéken nyílászó jancsár és feléje vágató huszár közti jelenettel; aztán következik három jelenet, mely valami megtörtént eseményre vonatkozhatik (két férfi és egy nő, egy buzogányos és egy másik férfi, a ki — úgy látszik — amaszt fához köti s aztán tevét vezető férfi, szemben vele egy másik férfival). A másik oldal indás virágdíszítménnyel kezdődik, aztán következik csatajelenet egy török lovas és gyalogosok közt; a háttérben egy férfi vezet ki egy másikat valami mélyedésből. A penge hegye díszítménnyel van ellátva.

A FEJÉRVÁRY-GYŰJTEMÉNY ŐSKORI S EGYÉB MAGYARORSZÁGI TÁRGYAI. Fejérváry Gábor, ki a múlt század huszas, harminczas és negyvenes éveiben létrehozta gazdag és Európa szerte híres műgyűjteményét, kevés figyelmet fordított az őskori emlékekre. Első sorban is a görög, római és etruszk régiségek érdekelték, melyeket kiváló műértelemmel és ízléssel válogatott össze; aztán szép

gyűjteménye volt a keleti népek, ó-egyiptomiak, babyloniak, perzsák, hinduk és khinaiak műemlékeiből; rendkívül becses sorozatot állított össze az elefántcsont-faragványokból, melyek a byzanciaktól (V. század) kezdve a Karoling koron át a XVI. századig nagyon jó képet nyújtottak a dombormű történetéről; voltak benne XVI—XVII. századbéli ritka és díszes olasz majolikák s igen szép példányokból álló gazdag vésett ékkögyűjtemény járult ezekhez. Magyarországi régiség kevés volt köztük. A római kor provinciális művészete csak a mindennapi szükségletet elégítette ki, de nem igen akadt benne nagyobb műbecsű tárgy. Az őskorból azonban fölkeltették érdeklődését a bronzkor akkoriban rómaiaknak gondolt díszes kardjai, övrészelei, karperecei stb., különösen attól fogva, hogy a harminczas évek elején ifjú unokaöccsével, Pulszky Ferenczczel együtt Losonczon meglátogatta Kubinyi Ferenczet, a ki szintén szenvedélyes gyűjtő volt, de gyűjteménye leginkább őskori bronz- és arany-tárgyakból állt. Nagyobb részük a nógrádmegyei, kisterenyei hársashegyi bronzkori őstelepről és temetőből került elő, a mely akkor Kubinyi ipa, Gyürky Pál birtoka volt. A gyűjtemény megsejmlélése után Fejérváry is kedvet kapott az ásatásra s mint Pulszky írja (Életem és Korom. I. 33.), mindjárt elmentek Terenyére, meglátogatták Gyürkyt, a ki szívesen megengedte az ásatást a hársashegyi legelőn, a mit eztán Fejérváry Kubinyival közösen végeztetett. Az innen szerzett régiségek aztán később a liverpooli, londoni és kopenhágai múzeumba kerültek. Ugyancsak a liverpooli múzeum szerezte meg egy Mátra vidéken lelt bronzkarddal s egyéb bronzrégiséggel együtt azon két nagy bronzkereket is, melyet a sárosmegyei Aboson, a szántóföldön találtak. A bronzkerék rajzát a Fejérváry-gyűjteménynek a M. N. Múzeum régiségtára szakkönyvtárában levő s két vastag folio kötetbe foglalt, még a harminczas évek alatt. Bucher és Böhm Farkas által készített színes rajzai után kiadta Hampel J. (A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. k. LIX. tábla. 1. V. ö. II. k. 3. l. és III. k. 151. l.) s utána Pulszky F. (Magyarország Archæológiája. I. k. 166. l. LXIV. tábla. V. ö. még 170. s köv. l.) Hampel szerint nyilván valami vallásos képzelet fűződött a kerék szimbolumához (Id. m. III. k. 152. l.), Pulszky F. pedig fejedelmi jelvénynek tartja (Id. m. 171. l. és Életem és korom. II. 136.) Annyi bizonyos, hogy ezen igen ritka kerek, melyekből a M. N. Múzeumban is csak kettő van: az 1793-ban Árokalján (Szolnok-Doboka m.) lelt s a gr. Esterházyak által oda ajándékozott kerékpár, már súlyuknál fogva sem lehettek soha használatban, mert folyton a sárba sülyedtek volna. Hogy tengelyen nem alkalmazták, kitűnik abból, hogy belül érdesek s nem símák. Világos, mondja Pulszky, hogy ezek, mint a királyság jelvényei, a törzsfők és fejedelmek lakását díszítették. Voltak aztán a Fejérváry-gyűjteményben bronzövrészek és karpereczek, melyeket a gyűjtemény Henszlmann által készített angol nyelvű katalógusa szerint (Catalogue of the Collection of the Monuments of Art formed by the late Gabriel Fejérváry of Hungary. Exhibited at the apartments of the Archæological Institute of Great Britain and Ireland. Arranged and described by Doctor E. Henszlmann. London, 1853. 44. l.) a sárosmegyei Böki-tanyán találtak. Ezt a lelhelyet nem említi Hampel a bronzkorról írt művében. E katalógus különben röviden végez a Celta régiségeknek mondott

őskori bronztárgyakkal, melyek zablákból, fibulákból, karperecekből s karkákból, övrészekből és kardokból álltak s találták Sáros, Ung, Nógrád és Heves megyékben; az abosi kerekeket etruszk és római bronzok közt említi (34. l. Case IV.) s az árokaljain kívül még egy Toulouseban lelt kerékre hivatkozik. Ezekhez járult 12—15 bronz kard, melyet 1850-ben Pesten a Dunában leltek. (Említi az Archiv f. Österr. Gesch. XXIX. 2. 84. L. Hampel J. A bronzkor. II. 112.), melyeket Fejérváry szerzett meg.

A magyarországi római emlékek közt volt Lysippos farnesei Heraklesének egy régi római kisebbített jó bronzmásolata, melyet úgy Henszlmann (Catal. 35. l. 555. sz.), mint Pulszky Ferencz gyűjteményeinek jegyzéke szerint (Pest, 1868. 10. l.) a régi Potentiana helyén, Érden találták. Ez a szobor előbb Ráth gyűjteményébe került, 1894-ben pedig a M. N. Múzeum vásárolta meg; előbb a római terem VI. szekrényében 6. sz. a. volt kiállítva (Kalauz. 15. kiad. 137. l.), újabban pedig a tavaly rendezett középszekrénybe került. Hekler figyelmét (Arch. Ért. 1913 decz. füz. 463—464. l.) kikerülte a Henszlmann- és Pulszky-féle katalógus adata s azért azt mondja, hogy Pulszky följegyzésének hiányában semmit sem tudunk származásáról. Egy díszes, aranyozott ólomdombormű szintén Heraklest ábrázolja az Erény és Élvezet közti keresztúton (Henszlmann 18. l. 214. sz. Pulszky-jegyzék 18. l.); a domborművet a komárommegyei Vejmi-pusztán találták. Mehadiában került napvilágra Diana görög szobrának római utánzása (Pulszky-jegyzék 10. l.), egy másik Diana-szobor a Jankovich-gyűjteményből való (U. o. 12. l.) A szónokló Mercurius bronzszobrának közelebbi lelhelyét nem ismerjük, úgy Henszlmann (34. l. 547. sz.), mint a Pulszky-féle jegyzék (12. l.) csak annyit mond, hogy Magyarországon találták. Egy ezüstszemű és ezüstövű bronz Lart, mely a Jankovich-gyűjteményből került Fejérváryhoz, innen Henszlmannhoz s végre a Kassai Múzeumba, Pulszky említi a Magyarország Archæológiájában (I. 245.), hallgat azonban az aquincumi bronz sarura való hivatkozásnál (U. o. 246.), mely valamely nagyobb, nyilvánosan fölállított császári szobor része volt, arról az Erdélyben lelt hasonló kolosszális saruról, szintén szobor töredékéről, melyet Fejérváry szerzett meg. (Henszlmann Catal. 37. l. 638. sz.).

Mennyi volt az antik vésett ékkövek közt a magyarországi lelhelyű: nem állapítható meg. Csak annyit tudunk, hogy néhány gróf Viczay Mihály híres hédervári-gyűjteményéből való, melyeket a harminczas évek közepén vásárolt meg Fejérváry Bécsben Biedermannál, hol eladók voltak, kiválasztva közülük a legszebbeket. (Pulszky Eletem I. 78.) Ezek közül Henszlmann a következőket említi: onyxba vésett Herakles (15. l. 173. sz.), sardonix intaglio Muzsával, Dioskuridestól, az augusztusi időkben (16. l. 179. sz.), onyx cameo (17. l. 191. sz.), u. a. Cupidoval (17. l. 194. sz.), u. a. igen szép példány Augusztus császár képével (22. l. 254. sz.), Plotina császárné mellképe (26. l. 363. sz.).

Ugyancsak a Viczay-gyűjteményből való egy Hadrianus korabeli bronzszobor, mely barbár harczost ábrázol szoros nadrágban, bőrpánczéllal és válláról alácsüngő rövid köpenynyel. (Hekler Arch. Ért. 1913. 464. Pulszky-jegyzék. 10. l.) Ma a British Múzeum tulajdona.

A vésett kövekkel együtt megvette Fejérváry Biedermanntól a Viczay-gyűjtemény két híres diptychonát is. Az egyik fogadalmi diptychon Marcus Aurelius vagy Commodus idejéből, egyik táblán Aesculapiusszal és Telesphorusszal, a másikon Hygiejával; többször kiadták, Labarte kézikönyvében is megjelent. Viczay a Gaddis-gyűjteményből szerezte Florenzből. (Henszlmann 38. l. 656. sz. Pulszky Cat. of Ivories 25. l. 1. sz.).

A másik a consuli diptychonok közé tartozott, melyekből gazdag sorozat volt Fejérváry-gyűjteményében. Ez a példány az Anastasius császár alatti 513-ki consulé, Clementinusé volt, ki sella curulison ül Róma és Konstantinápoly alakja közt; a diptychonon van Anastasius császár és Ariadne császárné mellképe is. Sok ideig a nürnbergi Noegelein patricius család birtokában volt, innen került Viczay-gyűjteményébe. (Henszlmann Cat. 39. l. 660. sz. Pulszky Ed. m. 12. l. 5. sz.) A két diptychon a gyűjtemény legértékesebb s legismeretesebb darabjai közé tartozott. Midőn Pulszky londoni tartózkodása alatt nehezen bár — kénytelen volt a nagybátyjától reá szállt gyűjtemény elefántcsont-domboorműveitől, a gyűjtemény ezen igen nevezetes és önálló részétől megválni, előbb a British Múzeumnak ajánlta fel, de mert éppen akkor egy számra nézve nagyobb, belbecsre azonban nem oly értékes elefántcsont-gyűjteményt vásároltak, egy liverpooli gazdag polgár, Mayer József birtokába került a főtebb már említett őskori bronzokkal együtt, ki aztán szülővárosának ajándékozta. (Pulszky Életem és korom. I. 18. II. 136.)

Egyéb magyarországi eredetű régiség: a gróf Illésházy-családtól XVIII. századbéli sőtartók, kanalak, kések és villák (Henszlmann 41. l. 693. l.), magyar öv és két magyar boglár (Pulszky-jegyzék 7—8. l.), Árva- és Sáros-vár lakatja (Henszlmann 42. l.), ez utóbbit Pulszky F. 1870-ben a M. N. Múzeumnak ajándékozta (Jk. sz. 258/1870.), az 50-ik zsoltár Wildsau Ágoston által 1595-ben egy lithografiai kőbe bevésve, találták Szepes-Váralján (Pulszky-jegyzék 18. l.), továbbá 7 pecsénymó, ú. m. Ó-Budáé az Anjoukorból, a XV. és XVI. századból, mindegyik «*Sigillum Civitatis Veteri Budensis*» körirattal; Buda városáé «*Burgermeister und: Rath: Der: Königl.: Residenz: Stat: Ofen: Anno: 1689 +*» körirattal; Sáros vármegyéé «*Comitatus — Sarossiensis 1788*» körirattal (Pulszky-jegyzék 7.); ezeket Pulszky 1874-ben a múzeumnak ajándékozta és pedig a budait és három óbudait Bécsben vásárolta vissza 700 forintért (Jk. sz. 210/1874), ezeken kívül megvolt még a gyűjteményben a zempléni szabadkőművesek páholyának pecsénymója II. József idejéből s a marosvásárhelyi apácák konventjéé ezüstből a XV. századból (Pulszky id. m. 7. l.), ez utóbbit 1872-ben ajándékozta a M. N. Múzeumnak. (Jk. sz. 26/1872.)

RÉGI PECSÉTEK GIPSZBE ÖNTÉSE. Sok év óta gipszöntéssel foglalkozván, gyakran felmerült előttem az a kérdés, hogyan lehetne a régi pecsétet legegyszerűbben gipszbe önteni. Ez többféle kísérletre indított, különösen a viaszpecsételnél, a melyek régi okmányokon szoktak függeni és ezek érdeklik legjobban a kutatókat, levéltárosokat s tudósokat. Megkísérlem tehát az eljárást leírni. A függő viaszpecsétet először lágy ecset segítségével a portól letisztítjuk és utána sikkporral (Federweiss) beecseteljük, a többletet lefujjuk.

A főkérdés mindig azon fordul meg, hogy sértetlen maradjon a pecsét, a mit ma már könnyen el lehet érni, sőt a régi papir okmányokról, a melyek ostyával vannak lepréselve, szintén sikerrel lehet másolni, illetőleg gipszbe önteni, és a mi a főelőny, minden levéltárban el lehet végezni, a legtöbb levéltárban meg is szokták engedni, ha meggyőzzük állításunk mivoltáról, sok százra tehetem a számukat az ilyen másolatoknak, melyeket sikerrel öntöttem több levéltárban.

Veszünk egy darab plastelint (minden festékárusnál kapható egy kiló három koronáért), gyúrható lágy anyag ez, melyből akkorát vágunk le, a mekkora a lemásolandó pecsét, azután kézzel meggyúrjuk, hogy jó rugalmassá váljék és a fent említett módon besikkporozzuk a rányomandó pastelin felületét és így nyomjuk a viaszpecsétre, először egy vékony réteget oly módon, hogy a pecsét rajza és írása fedve legyen, rányomkodva ujjainkkal még egy-két réteget teszünk rá, hogy levételkor meg ne görbüljön; a levétel pedig úgy történik, hogy minden oldalról emelgetjük, lazítjuk mindaddig, míg szépen leválik a pecsétről, ekkor kész a forma, a melyre most már csak a gipsz kell ráönteni.

A gipszet vízzel kell keverni oly módon, hogy az elég folyékony, sem túlságosan híg, sem sűrű ne legyen. Ekkor ecset segítségével rávisszük a pastelin-formára a folyó gipszet, s rázogattjuk a formát, hogy minden mélyedésbe bejusson a gipsz, az ecsettel bögdösni nem kell, mert az ecset éles vége könnyen megsérti a formát és a sértett helyek az öntésen is meglátszanak, a mi hiba volna.

Ugyanígy járunk el az olyan pecsét-lenyomattal is, a mely papirosra van: itt a pecsétet be kell sikkporozni, a többletet lefujni, a plastelint rányomni és leemelni róla; egy kis próba gyorsan meg fogja adni a szükséges gyakorlatot.

Megemlítem még, hogy ilyen kezelés alá sorozom az érmekeket is. Mindenesetre a szemléltetés volna a legjobb tanítómester, meg is mutattam több levéltárosnak, a kik hozzám fordultak, el is érték hamarosan céljukat útmutatásom szerint. Megteszem most is szívesen.

Molnár Viktor,
m. n. múzeumi laborans.

RESUMMÉS.

NEKROLOG DES WEIL. BARON JENŐ NYÁRY, geboren am 29. Februar 1836 in Bagonya (Comitat Hont), gestorben am 29. Juni des Jahres 1914 in Pilis (Comitat Pest). Er war Mitglied, lange Zeit Präsident und in der letzten Zeit Ehrenpräsident der Ungarischen Archæologisch-Anthropologischen Gesellschaft, ist Präsident der archæologischen Commission der Ungarischen Akademie der Wissenschaften gewesen und gehörte zu den Ehrenmitgliedern der Akademie. Als Mitglied des Magnatenhauses betätigte er sich auch im gesetzgebenden Körper unseres Landes, wobei er zuerst die Tätigkeit eines Notärs, dann aber die des Quästors verrichtete. Er hatte eine Reihe von Ausgrabungen veranstaltet, so in Ó-Bást, in Magyarád (Comitat Hont) in dem sogenannten Küchenabfallhügel, seine berühmtesten Grabungen sind aber die in Pilin (Comitat Nógrád) veranstalteten, wo er ein Gräberfeld von ganz aussergewöhnlich grossen Ausdehnung eröffnete. Er unternahm Grabungen auch in der Höhle von Aggtelek, die Resultate seiner Forschungen teilte er dem im Jahre 1876 in Budapest tagenden Congresse der Prähistoriker und Anthropologen mit (S. Comte-Rendu, Bd. I); eine ausführliche monographische Bearbeitung der Höhle gab er, unter Mitwirkung mehrerer Gelehrten (darunter auch deutschen) in ungarischer Sprache aus. (Az aggteleki barlang mint őskori temető = Die Höhle von Aggtelek als urgeschichtliches Gräberfeld. Budapest, 1881. 4°). Er verfasste ausserdem zahlreiche kleinere Abhandlungen und Untersuchungen archæologischen, namentlich aber urgeschichtlichen Inhalts in den älteren Jahrgängen unserer Zeitschrift, der «Archæologiai Közlemények» (Archæolog. Mitteilungen) und «Századok» (Aus den Jahrhunderten).

BARON KÁLMÁN MISKE: «Einige Worte aus den Ergebnissen meiner norditalienischen Studienreise und von dem italienischen Einflusse auf unsere prähistorische Provinz.» Auf Grund der Untersuchungen der Fibeltypen behauptet der Verfasser, dass das kulturelle Urbild Oberitaliens mit dem der prähistorischen Fundgebiete unseres Vaterlandes und mit dem der Länder *nördlich der Alpen* in der neolithischen und auch in der primitiven Bronzezeit grosse Verwandtschaften aufweist; die entwickelte Bronzezeit und die Zeit des Eisens zeigt ein ziemlich entgegengesetztes Kulturbild. Diese Abweichung gleicht sich in der späteren Zeit teilweise aus, und es kommen die nördlichen Typen, die durch den Handel eingeschleppt worden sind, bei uns in stets

wachsender Zahl vor; die Muster wurden in diesem Entwicklungsstadium zu meist von Oberitalien geliefert.

Die Übereinstimmung der früheren Entwicklungsperioden ist zweifellos dem Umstande zuzuschreiben, dass zwischen den Völkern in den Lago-Gebieten südlich der Alpen und denen, die die Seegebiete der Schweiz bewohnten, eine ethnische Verbindung vorhanden war, und die Übereinstimmung der Pfahlbauten-Kultur der beiden Gebiete ist nur eine Folge dieser Verbindung; diese Kultur breitet sich dann weiter aus bis zu den durch die veränderten Umstände zustandegebrachten Terramare-Kulturen. Vom Beginne der III. Periode der norditalienischen Bronzezeit drängten sich andere Faktoren ein, die für die Kulturentwicklung der italienischen Halbinsel von Entscheidung waren: das neue Zentrum war das Land der Griechen und die griechische Kultur, die sich aber auf die Gebiete nördlich der Alpen nicht mehr ausbreiteten. Die Sonderstellung dauert auch noch in der IV. Periode der Bronzezeit fort, in der Eisenzeit beginnen wieder sich die neuen Verbindungen zu zeigen, und zwar zeigt die I. Periode der italienischen Proto-Etrusk-Zeit, und sogar der grösste Teil der II. Periode derselben Paralleleität mit der ungarischen Bronz-Hallstattzeit, die III. Periode mit unserer ältesten Hallstattzeit, endlich die IV. Periode der Etrusken-Zeit mit unserer neueren Hallstattzeit, welcher sowohl hiezulande als in Italien die La Tène, oder gallische Epoche gefolgt ist.

Dr. ANDREAS JÓSA: Denkmäler aus der Zeit der Landnahme in Szabolcs — der Auszug dieser Studie findet sich auf S. 271—273 des Heftes 3 1914 unserer Zeitschrift. In Verbindung mit dieser Abhandlung beschreibt:

Dr. Paul Harsányi unter dem Titel «Die italienischen Münzen des Fundes von Kenézlő», die in dem Reitergrab Nr. 11 des Fundes neben dem Pferdekopfe und hinauf bis zur Kniepartie des Reiters gefundenen 17 Stück italienischen Bracteas aus dem X. Jahrhundert, die sicherlich dem Zaume des Pferdes gehörten. Die Münzen stammen aus der Zeit zwischen 905—945, und rühren von den Königen Berengar I, Hugo von Provence und Lothar III her, vom letzteren aber nur aus der Zeit zwischen 931—945, als er mit seinem Vater gemeinsam regierte, aus der Zeit seiner Alleinherrschaft (945—950) waren in dem Funde keine Münzen vorhanden.

MARGARETHA LÁNG de laterna quadam e «terracotta» ad modum aedificii rotundi parata atque in Museo Copenhagensi existente dissertat. Laterna haec Cumis reperta non solum cum loco inventus, sed etiam stylo eiusdem a caeteris laternis simili modo paratis differt. Est parata ex argilla rubra expurgataque volde exusta. Stylus eius intra aedificia partim ad modum architectonicum in regione Danubiensi, partim ad modum geometricum in regione Rhenensi parata intercidit. Laternae ad modum architectonicum paratae Aegypto oriuntur Affirmate videtur ingerentia Aegyptiaca et in Pannonia (Intercisa) per milites Hemesianos e Syria Translata, et in Campaniae artificiiis. Aetas apparationis est circiter saeculum IV. p. Chr. n.

GABRIEL TÉGLÁS dissertat de cultu Cælestis Virginis (id est Juliæ Donnæ Augustæ, uxoris imperatoris Septimii Severi) in Dacia.

VIKTOR ROTH beschreibt und veröffentlicht unter dem Titel «Bistritzer Goldschmiedewerke» 24 Kelche und 2 Kannen, die alle aus den bis jetzt nur wenig bekannten Goldschmiedewerkstätten aus Bistritz (Besztercze) stammen, und in der Entwicklung der siebenbürgischen Goldschmiedekunst grösstenteils einen besonderen Platz beanspruchen. Der älteste unter den aufgezählten Bechern in Aldorf (Wallendorf Abbildung 1) stammt noch aus der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts. Aus derselben Zeit rührt der Becher von Csepán (Abbildung 2) her, ferner der in Petres (Petersdorf Abbildung 3) und in Királynémeti (Baierdorf Abb. 4). Ein Werk des späten XV. Jahrhunderts ist ein mit Email verzierter Kelch in Bessenyő (Heidendorf Abb. 5), der in gewissen Teilen in Siebenbürgen alleinstehende Kelch in Várhely (Burghalle Abb. 6) und einer in Felsőújfalú (Ober-Neudorf Abb. 7). Das Werk desselben Meisters, aber schon in der Anfangszeit des XIV. Jahrhunderts angefertigt, ist der Kelch der ev. Gemeinde zu Nagy-Demeter (Mettersdorf Abb. 8) und Dipse (Dürrbach Abb. 9). Eine ganz besondere Stelle beansprucht ein anderer Kelch der Gemeinde zu Nagy-Demeter (Mettersdorf Abb. 10), ebenfalls aus dem Anfang des XVI. Jahrhunderts. Zu einer ganz eigentümlichen künstlerischen Wirkung ist die Guss- und Schnitt-Technik in einem Kelche der ev. Gemeinde von Besztercze (Bistritz Abb. 11) vereinbart, welcher um 1500 entstand; aus derselben Zeit rühren die Kelche der ev. Gemeinden von Aranyos-Szász-Móricz (Moritzdorf Abb. 12), Törpény (Treppen Abb. 13), Fehéregyház (Weisskirch Abb. 14), Lekencze (Lechnitz Abb. 15) und Bessenyő (Heidendorf Abb. 16) her. Drei Kelche aus dem Anfang des XVI. Jahrhunderts sind von der Hand desselben Meisters, davon sind zwei im Besitze der ev. Gemeinde zu Bistritz (Abb. 17—18), der dritte gehört der Zsolnaer (Senndorf Abb. 19) Gemeinde. Der einzige Kelch, der in der Goldschmiedekunst zu Besztercze den deutschen Spätrenaissancestyl vertritt, ist in der Stadt Besztercze selbst erhalten (Abb. 20). Ein Kelch der Gemeinde zu Szász-Szentgyörgy (Sankt-Georgen Abb. 21) zeigt schon Barockformen. Die Kupa des Kelches der Gemeinde zu Sád (Saad Abb. 22) besteht aus sechs mit Drahtemail verzierten Feldern. Ein im Renaissancestyle verzierter Kelch zu Lekencze (Lechnitz Abb. 23) weist uns auf den Anfang des XVI. Jahrhunderts, ein Kelch zu Vinda (Windau Abb. 24) stammt aus derselben Zeit. Unter den Bistritzer Goldschmiedewerken zählt er noch einige Abendmahlskannen auf, darunter eine, die in Renaissance- und Barockstyle vereint ist und sich in Fehéregyház (Weisskirch Abb. 25) befindet und eine zweite aus Lekencze (Lechnitz Abb. 26), die durch ihre Verzierung mit Münzabgüssen auffällt.

GYULA HALAVÁTS beschreibt nach der Behandlung der romanischen Kirche zu Nagy-Disznód (Heltau) im Juni-Hefte unserer Zeitschrift, die übrigen Kirchen der Sachsen aus der Zeit ihrer ersten Ansiedelungen neben dem Flösschen Szeben und Hortobágy. Es handelt sich um evangelische Kirchen

aus dem XIII. Jahrhundert und zwar in Alvincz, Holczmány (Holzmengen), Oltszakadát und Felek (Freck).

GÁRDONYI teilt in seiner Studie: «Zur Frage der ungarländischen Hügel» die in Ungarn vorfindlichen Tumuli nach folgenden Gruppen ein:

I. Tumuli mit Küchenabfällen, vom Ende der Steinzeit und vom Beginne der Bronzeepoche, zumeist an Flussufern, insbesondere in der Gegend der Tisza (Theiss) und der Körös; sie sind mit den italienischen Terramare in Beziehung zu bringen; der bestbekannte ist wohl jener in Tószeg, mit dessen methodischer Aufdeckung sich Dr. Ludwig v. Márton seit einem Jahrzehnt beschäftigt.

II. Steinzeitliche Hügelgräber, besonders in Siebenbürgen; unterhalb der Steinbedeckung bergen sie Hockerbestattungen.

III. Hügelgräber der Bronzezeit sind recht selten; doch zumeist an der westlichen Grenze des Landes verteilt. Sie sind teils Urnenbestattungen mit Steinumbau, teils Hockergräber in Steinkammern (Keszthely) oder unterhalb von Steinhügeln (Szomolány).

IV. Hügel der Eisenzeit. Gruppe jenseits der Donau. *a)* Ältere aus der Hallstattepoche, zu Hunderten neben einander; die Gräber bestehen in — aus Holzbalken zusammengezimmerten — Kammern, darinnen Urnen (die aus den Hunnenepen bekannten «Hunderthügel» bei Érd-Batta, der Burgstall bei Sopron, Szalacska mit einer keltischen Münzwerkstatt, die Gegend von Somló, Tátika usf.). — *b)* Neuere aus der Zeit der Römerherrschaft; in grosser Anzahl. Sie sind flache, oberhalb von Urnen aufgeworfene Hügel (Pátka usf.).

V. Hügelgräber der Eisenzeit, östlich der Tisza (Theiss). *a)* Aus früherer Zeit stammen einige skythische Grabhügel mit Grabkammern (Gyoma, Lippaer Hügel mit Goldbeigaben, Czakóhügel bei Törtel mit skythischem Kessel, Maroscsapó mit Reitergrab); *b)* solche aus Römerzeit in Siebenbürgen, Tumuli in Massen mit Urnen (Fenyőfalva, Hermány = Kastenholz); *c)* sarmatisch-jazygische Hügelgräber aus den I—IV. nachchristl. Jahrhunderten; sie kommen gruppenweise zu 5—6 vor, selten mehr. Unter unseren sämtlichen Hügeln sind diese die höchsten und werden gewöhnlich ausgeraubt vorgefunden; bei diesem Typus besteht die Bestattung, ebenso wie bei jenen der Hallstattepoche, in einer Balkenkammer, darinnen das Hockerskelett (Vizesda, Jászalsószentgyörgy, Szentistvánbaksa, s. Römer: *Mouvement*, p. 126, fig. 49.). — *d)* Epoche des Überganges zur Völkerwanderungszeit (Herpály, mit dem bekannten Schildbuckel orientalischen Stiles, in einem Reitergrabe; Kató-Hügel bei Gáva, mit Schwert im Charakter der Wolga-, Koban- und Uralgegend; das gestreckte Skelett lag in einer Balkenkammer, die Bestattung war ausgeraubt; Hügel bei Szilágynagyfalu, gebrannte Knochenreste inmitten einer Balkenumrahmung, Asche, Urnen, Riemenzungen mit Greifenornament der Völkerwanderungszeit; Geszteréd, Skelett mit frühgermanischen Objekten, vergl. Römer: *Mouvement*, p. 134, fig. 60—73.

VI. Hügelgräber der Landnahmezeit, die gewöhnlich aus früheren Epochen herrühren; die landerobernden Ungarn selbst errichteten kaum Grab-

hügel, sie zogen die natürlichen Erderhebungen vor, dies bezeugen die Benennungen, wie «Kumanenhügel» und «Korhány» (Kurgan); im Monajer Hügelgrab fand man unterhalb der landnahmezeitlichen Reitergrabes eine verfaulte Holzschicht, unterhalb derer aber eine breite Aschen- und Kohlen-schicht mit einem Latène-Messer, einem Topf in Grafit-Technik, einer skythi-schen Pfeilspitze; der Hügel ward folglich in der skytho-latène Epoche gebaut; im Szegediner Öthalom (Fünfhügel) kamen die landnahmezeitlichen Gräber zwischen den Feuerstätten einer urzeitlichen Anlage und neben römischen Bestattungen vor; in einem prähistorischen Küchenabfallhügel befanden sich die landnahmezeitlichen Gräber in Ó-Bessenýó, im Kovács-hügel bei Szeg-halom, im Lopóshügel bei Gyulavarsánd usw.

LITTERATUR. *Zoltán Takács* von Felvincz berichtet über das Werk *Ellis H. Minns* «Scythians and Greeks. Cambridge 1913», das er für eine gründliche, gewissenhafte und zuverlässige Arbeit hält, ohne dass aber der Verfasser gegenüber das ungemein reiche Material einen wirklich höheren Standpunkt einnehmen könnte. Er nimmt gegenüber der ural-altajer oder besser gesagt turaner Frage einen sehr vorsichtigen Standpunkt ein, und spricht mit grosser Zurückhaltung über die von ungarischen Forschern ver-tretenen Ansichten, obwohl er diesen Forschungen durchwegs genügende Auf-merksamkeit schenkt. Der Standpunkt, den er der Theorie von Reinecke gegenüber vertritt, charakterisiert ebenfalls sein Zurückhalten von der Ablei-tung der letzten Konsequenzen. Der ausgezeichnete deutsche Forscher fand aber, nach der Meinung des Verfassers, den richtigen Weg, als er zwischen den Bronzekesseln, die in den Altai-Gebieten neben den Flüssen Volga, Tisza (= Theisz wie Törtel) und Kapos gefunden worden sind und den urchinesi-schen Opferkesseln eine gewisse Verwandtschaft beobachtete. Der Referent beschäftigte sich schon öfter mit dieser Frage und hob wiederholt die un-zweifelhafte Verwandtschaft der mittelsibirischen Kesseln und der in Törtel und in den Kapos-Tälern gefundenen mit den altertümlich-chinesischen Opfer-kesseln hervor; ihre Grundform ist sogar bei einigen hieroglyphartigen Schrift-zeichen der Urchinesen wiederzuerkennen. Die Kessel selbst sollen nach seiner Ansicht Werke der mit den chinesischen Kultur unmittelbar sich berühren-den Hunnen sein.

A. Posnansky's Werk: «Eine prähistorische Metropole in Süd-Ame-rika» bespricht NG., und verbreitert sich aus diesem Anlasse auf die Be-handlung der Frage, ob die verschiedenen Kulturen unabhängig von einander entstanden sind, oder aber ob die Entwicklung aus barbarischen Zuständen stets im Zusammenhange mit der Berührung an ein kultiviertes Volk, unter der Beeinflussung einer älteren Kultur vor sich gegangen sei. Die heutige latino-germanische, westeuropäische Zivilisation baut sich auf einer griechisch-römischen auf. Die Ahnen der Griechen und Römer waren zu Zeiten ihres frühesten Erscheinens, im XV—XIV. vorchristl. Jahrhundert, vollständige Barbaren, wo doch im gleichzeitigen Egypten und Babylonien die letzte Blüte einer schon Jahrtausende alten Kultur herrschte, unter deren Einfluss die

Vorstufe der antiken Zivilisation: die ägäische Kultur entstand. Der Vorfahre der semitischen Kultur in Babylon und der hamitischen in Egypten war aber die sumerische, und es finden sich einzelne Zeichen vor, wonach sowohl nach Babylon, als nach Egypten ein vom Süden vorgedrungenes Schiffervolk seine Kultur mitgebracht habe (Oannes-Sage, der Sitz der beiden ersten Götterkönige ist Eridu, die älteste und südlichste Stadt Babyloniens, die Stadt des Himmel-Ozeans-Gottes Ea; auf vorpharaonisch-egyptischen Vasen, Abbildungen von Aloe- und Sykomore-Bäumen, sowie Segelschiffen), welche Kultur sich von Indien bis nach Ostafrika in der Gegend des Persischen Golfes verbreitete. Doch nicht dieses, sondern die malaiisch-polynesishe Rasse war das eigentliche vorhistorische Schiffervolk, das von Madagaskar bis zu der Osterinsel, die Binnenerdstriche des Indischen Ozeans und des Stillen Meeres besetzte, und Kulturelemente von Amerika bis nach China, Indien und Afrika übertrug. Im östlichen Teile des Stillen Meeres finden wir jene kleinen Inseln Polynesiens vor, die als Reste eines grösseren, durch Vulkane zersprengten und dann versunkenen Kontinentes oder grösserer Inselgruppen anzusprechen sind. Hier finden sich die uralten, bis nun unerklärten Reste einer verblichenen Kultur vor, besonders auf der, von jedem Kontinente ferne liegenden, isolierten Osterinsel, wo auf einem Erdstriche von 118 Km² sich — zumeist unter Lava begraben — etwa 100 Steingebäude erheben, darauf Inschriften, die an die emblematische Schriftart in Peru erinnern, sowie etwa ein halbes Tausend geschnittene und geschnitzte Skulpturen. Dieses Vordringen der Zivilisation vom Südosten her, vermag jene, oft überraschende Gleichungen erklären, die zwischen der Urzeit und den Urkulturen Amerikas manchmal zu beobachten sind, und die keinesfalls einfach als zufällige Ähnlichkeiten abgetan werden können.

Michael Munkácsi referiert über das Doppelheft 1—2/1914 der bosnischen Zeitschrift «Glasnik», das die Beschreibung des neu eingerichteten bosnisch-herzegovinischen Landesmuseums enthält. Er wiedergibt aus dem durch Dr. Truhelka verfassten Kataloge der prähistorischen Sammlung den die der Kupferperiode (Eneolith-Zeit) enthaltenen Teil vollständig.

Gabriel Téglás berichtet über den XII. Band der von M. Høernes redigierten Publikation: «Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und aus der Herzegovina».

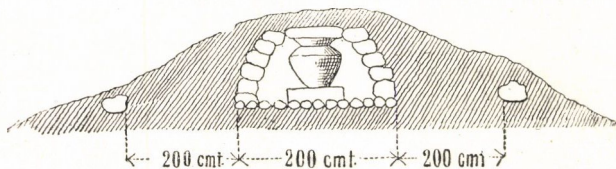
Géza Supka kritisiert eine Abhandlung des Frl. Josephine Kármán, die unter dem Titel «A késői római művészet problémája» (Das Problem der spät-römischen Kunst — Budapest 1913) eine systematische Untersuchung ästhetisch-kunstgeschichtlichen Inhalts enthält.

Die Monographie über die St. Elisabeth-Kirche zu Kaschau (I. Teil, Budapest, 1912, Verlag der Ung. Akademie der Wissenschaften) von *Josef Mihalik* wird durch Dr. Tiberius Gerevich besprochen; Referent hält das Werk für eines der besten ungarischen kunsthistorischen Arbeiten.

Andreas Alföldi recensuit opus *A. Buday* de scientia inscriptiorum Latinarum scriptum.

VERSCHIEDENES. Nekrolog des weil. Dr. *Dezső Hattyúffy* (1851--1914), Sekretärs des historisch-archäologischen Gesellschaft des Comitats Fejér und der Stadt Székesfejérvár (Stuhlweissenburg) und Conservators des Museums dieser Gesellschaften. — Nekrolog des weil. Dr. *Peter Gerecze* (1857--1914), Oberrealschulprofessors und Referenten der archäologischen Commission des Comitats Pest. Der Verstorbene war Ausschussmitglied der archäologisch-anthropologischen Gesellschaft und einer der eifrigsten Arbeiter auf dem Gebiete der Archäologie. — Nekrolog des weil. Hauptmann *Kálmán Thurzó* und Dr. *Paul Kerekes*, die auf dem Felde der Ehre fielen. — *Das Begräbnis* der Herrn Baron J. Nyáry (sein Nekrolog eröffnet — 281. Seite — dieses Heft). — *Enthüllung* der Gedächtnistafel, die zu Ehren des weil. Professor *Joseph Hampel* in die Wand des Museums zu Aquincum eingelassen wurde, die am 15. Juni 1914 stattfand. Die Inschrift der Tafel lautet in deutscher Übersetzung: «Dr. Joseph Hampel 1849--1913, Professor der Universität, Direktor der Münz- und Altertumssammlung des Ungarischen Nationalmuseums, ein aufrichtiger Freund der Vergangenheit von Budapest. Unter seiner Leitung fanden im Jahre 1886 die ersten Papfölder Ausgrabungen statt. Dieses Denkmal wurde als Zeichen der Dankbarkeit vom Publikum der Haupt- und Residenzstadt Budapest errichtet.» Das aus Bronze gegossene Denkmal ist ein Werk des Bildhauers Stephan Tóth. — Zur Zentennarfeier der Geburt *Franz Pulsky's*; begangen am 26. Oktober durch das Ung. Nationalmuseum und der Ung. Akademie der Wissensch. — Bericht über die in der Akademie der Wissenschaften am 12. Oktober gelesenen Vorträge von Dr. *Ladislaus Éber* (Neuentdeckte Wandmalereien in Almakerék-Malmkrog) und *Josef Mihalik* (Der Maler der Hauptaltaltbilder in der Kathedrale zu Kassa (Kaschau). — *Gch.* Sammlungen und das *Ossolineum* zu Lemberg, das durch die Russen nach Petrograd überführt wurde. — Nachrichten aus dem Magyar Nemzeti Múzeum (Üng. Nationalmuseum). — *Der Krieg* und die Archäologie von *Géza Nagy*. — Säbel mit Szenen der Belagerung von *Belgrad* im Jahre 1737, im Ung. Nationalmuseum. — Fejérvári'sche Sammlung. — *Viktor Molnár*, technischer Hilfsbeamter des Ung Nationalmuseums bespricht unter dem Titel «Gipsabgüsse alter Siegel» jene Methode, wonach — seinen langjährigen Erfahrungen folgend — alte Siegel am leichtesten in Gips abzuformen sind.

A NYITRALEHOTAI BRONZKORI SÍRHALOM.

F 1922/23 - 137.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT
TISZTIKARA ÉS VÁLASZTMÁNYA.

1912—1914.

Elnök: Dr. báró FORSTER GYULA.
Másoelnök: Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.
Titkár: Dr. ÉBER LÁSZLÓ.
Pénztárnok: LIPCSEY JÓZSEF.
Ügyész: Dr. FEJÉRPATAKY KÁLMÁN.

I. Választás alá nem eső választmány az 1913. évben.

Budapesten:

Dr. BONCZ ÖDÖN	NAGY GÉZA
Dr. ÉBER LÁSZLÓ	Báró RÉVAY FERENCZ
Dr. br. FORSTER GYULA	RADISICS JENŐ
FRAKNÓI VILMOS	† Dr. RÉTHY LÁSZLÓ
Dr. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ	SCHULEK FRIGYES
Dr. KAMMERER ERNŐ	Dr. SZENDREI JÁNOS
Dr. MAHLER EDE	VÁSÁRHELYI GÉZA.

Videken:

Gróf APPONYI SÁNDOR (Lengyel)	Herczeg ODESCALCHY ARTHUR (Kör-
CSOMA JÓZSEF (Abauj-Devecser)	möczbánya)
Dr. THALLÓCZY LAJOS (Bécs).	

Dr. RÉTHY LÁSZLÓ

Meghalt 1914. november hó 24-én.

II. Ideiglenes választmány 1912—1914.

Budapesten :

BELLA LAJOS	Dr. HEKLER ANTAL
CSÁNYI KÁROLY	HUSZKA JÓZSEF
Dr. FINÁLY GÁBOR	Dr. LÁNG MARGIT
Dr. GEREVICH TIBOR	Dr. LÁNG NÁNDOR
GLÜCK FRIGYES	MIHALIK JÓZSEF
GOHL ÖDÖN	PEREGRINY JÁNOS
HALAVÁTS GYULA	Dr. SEBESTYÉN GYULA.

Vidéken :

Dr. BÉKEFY REMIG (Zircz)	KUBINYI MIKLÓS (Árva-Váralja)
BÖRZSÖNYI ARNOLD (Győr)	LEHÓCZKY TIVADAR (Munkács)
BUNYITAY VINCZE (Nagyvárad)	BÁRÓ MISKE KÁLMÁN (Kőszeg)
DARNAY KÁLMÁN (Sümeg)	PINTÉR SÁNDOR (Szécsény)
FOLTIN JÁNOS (Eger)	Dr. POSTA BÉLA (Kolozsvár)
Dr. KARÁCSONYI JÁNOS (Nagyvárad)	VARJÚ ELEMÉR (Budapest).

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETÉNYEI.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben dr. Éber László társ. titkárhoz (Budapest, Kemenes-utca 6. vagy Műemlékek Országos Bizottsága ; Városliget) forduljanak.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeumban.

*

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXIV. kötete (1914) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ívnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és deczember 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-út, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Éber László társ. titkárhoz (Kemenes-utca 6. vagy Műemlékek Országos Bizottsága ; Városliget) küldendők ; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

